

POKYČIŲ KARTOS LIETUVOJE:

vertybių kaitos
perspektyva

Aida Savicka
Rūta Žiliukaitė

Aida Savicka
Rūta Žiliukaitė

POKYČIŲ KARTOS LIETUVOJE:
vertybių kaitos perspektyva

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Aida Savicka

Rūta Žiliukaitė

POKYČIŲ KARTOS LIETUVOJE: vertybių kaitos perspektyva

Mokslo monografija

Vilnius
2026

Leidybą finansavo

Lituanistikos prioriteto įgyvendinimo 2025–2030 metais programa.
Skaidos projektas „Kartų kaita ir pokyčių kartos Lietuvoje: vertybių
perspektyva“, sutarties Nr. S-LISs-25-2

Recenzentai:

dr. Sigita Kraniauskienė, Klaipėdos universitetas

dr. Ainė Ramonaitė, Vilniaus universitetas

dr. Rita Repšienė, Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Leidinių spaudai rekomendavo

Lietuvos kultūros tyrimų instituto Mokslo taryba

Bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos integralios bibliotekų
informacinės sistemos (LIBIS) portale *ibiblioteka.lt*

ISBN 978-609-8367-01-0

© Aida Savicka, 2026

© Rūta Žiliukaitė, 2026

© Lietuvos kultūros tyrimų institutas, 2026

Turinys

Įvadas	6
Socialinė karta kaip mokslinio tyrimo objektas	22
Lietuvos visuomenės kartos	48
Tyrimo metodika	89
Laimės jausena kaip tarpgeneracinių skirtumų ašis	110
Suvokiamos savo gyvenimo kontrolės pokyčiai	127
Sekuliarizacija ar kintantis religingumas?	143
Kintančios darbo ir laisvalaikio prasmės	171
Vertybiniai šeiminio gyvenimo poslinkiai.....	218
Kultūrinės vaiko vertės ir motinystės sampratos pokyčiai	266
Socializacijos vertybės kaip naujų kartų formavimosi ašis	309
Savanoriškos veiklos kismo trajektorijos	341
Emancipacinė kultūra ir demokratija	366
Išvados. Kartų vertybių skirtys ir tęstinumai	404
Generations of Change in Lithuania: A Societal Value Perspective. <i>Summary</i>	424
Bibliografija	464
Asmenvardžių rodyklė	508

Įvadas

Aida Savicka, Rūta Žiliukaitė

Šios monografijos tikslas yra išanalizuoti, kokios vertybinės nuostatos būdingos skirtingoms Lietuvos gyventojų kartoms, ir kaip jos keitėsi per tris dešimtmečius nuo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. Vertybės šiame tyrime suprantamos kaip žmogaus elgesį kryptingai formuojančios, kultūriškai ir socialiai įsišaknijusios, iš kartos į kartą perduodamos, nuo konkretaus konteksto atribotos motyvacinės orientacijos, atspindinčios siekiamybės sampratą – tai, kas laikoma „geru“, „teisingu“ ar „pageidautinu“ tam tikroje visuomenėje. Tokiu būdu, vertybės formuoja žmogaus santykį su savimi, kitais ir visuomene, motyvuoja jo pasirinkimus bei elgesį. Ši vertybių samprata apima klasikinį Talcotto Parsonso požiūrį į vertybes kaip socialinę tvarką pagrindžiančius moralinius orientyrus (Parsons, 1939, 1951), Radhakamal Mukerjee išryškintą jų savybę peržengti konkretaus laiko ir vietos ribas (Mukerjee, 1946), Clyde'o K. M. Kluckhohno pabrėžtą vertybių motyvacinį pobūdį (Kluckhohn, 1951) ir Peterio Esterio su bendraautoriais akcentuotą vertybių kaip vidinių norų ir siekių dėl pageidautino elgesio kasdienio gyvenimo situacijose dimensiją (Halman ir kt., 1994).

Ilgametėje komparatyvistinių socialinių vertybių tyrimų tradicijoje, besiremiančioje tokiomis tyrimų infrastruktūromis kaip Europos vertybių tyrimas ar Pasaulio vertybių tyrimas (EVS/WVS), visuomenėse vykstantys vertybiniai pokyčiai yra siejami su kartų, augusių skirtingomis politinėmis, ekonominėmis, socialinėmis sąlygomis, kaita (Abramson & Inglehart, 1992, 1995; Arts ir kt., 2003; Campbell ir kt., 2015; Ester ir kt., 1993; Inglehart, 1997; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel, 2013). Kartos formuojasi unikaliomis istorinėmis aplinkybėmis, veikiamos visuotinai reikšmingų socialinių, ekonominių, politinių, kultūrinių, technologinių įvykių, lemiančių jų vertybines orientacijas. Spartėjantis socialinių pokyčių tempas bei radikali visuomenės sąrangos transformacijos, kurios per pastarąjį šimtmetį patyrė ne vieną reikšmingą lūžį, yra viena iš priežasčių, skatinančių „kartos“ sąvokos populiarumą tiek viešojoje erdvėje, tiek akademiniam diskurse (White, 2013). Materialiniai visuomenės elementai, tokie kaip ekonomika ir technologijos,

kinta bei tobulėja sparčiau nei nematerialūs kultūros aspektai. Kad materialinių sąlygų sukelti pokyčiai atsispindėtų visuomenėje vyraujančių vertybinių nuostatų paveiksle, reikalinga gyventojų kartų kaita: kokybiškai kitokiomis sąlygomis, atveriančiomis pasirinkimo ir veiklos plėtros galimybes, užaugusi jaunoji karta savo vertybiniais principais skirsis nuo kartų, kurių gyvenimo sąlygos kitaip struktūravo ir ribojo jų pasirinkimo galimybes. Kartų teorijos požiūriu, asmenys, brendę ir sulaukę pilnametystės panašioje aplinkoje ir turintys asmeninę panašių istorinių įvykių patirtį, turėtų pasižymėti panašiomis pamatinėmis vertybinėmis nuostatomis, nepaisant gausybės individualių socializacijos veiksnių. Taip karta tampa vienu iš asmens tapatybės elementų, patenkinančių žmogaus socialinio priklausymo poreikį ir drauge su kitais socialiniais žymenimis (tokiais kaip lytis, socialinė kilmė ar etniškumas) susiejančių jį su tam tikra visuomenės dalimi (Corsten, 1999; Misztal, 2003).

Naujai susiformavusios kartos, pasižyminčios savitomis vertybinėmis nuostatomis, vėliau pačios tampa istorinės raidos veiksniais, keičiančiais visuomenės vystymosi kryptį. Tai reiškia, kad kartos yra ne tik materialinių, kultūrinių ir socialinių pokyčių produktas, bet ir jų varomoji jėga. Socialinių kartų koncepcija leidžia geriau suprasti tam tikrose žmonių grupėse vyraujančius nuostatų, požiūrių ir elgesio modelius, kylančius iš bendros istorinės, kultūrinės ir socialinės patirties. Ji suteikia pagrindą ir gilesnėms išvalgoms apie tai, kaip istorinis ir socialinis žmogaus gyvenimo laikmečio (ir ypač brendimo laikotarpio) kontekstas formuoja individualias nuostatas, kaip ir kodėl laikui bėgant keičiasi visuomenėje vyraujančios kultūrinės vertybės ir normos, bei prognozuoti būsimas socialinės raidos tendencijas. Tyrimai šioje srityje patvirtina kartos kaip socialinio ir kultūrinio reiškinio svarbą, nes – akivaizdu – reikšminga ne pati tam tikrai kartai priskiriamų žmonių gimimo data, o su asmenybės formavimosi laikotarpiu siejama kolektyvinė patirtis, lemianti konkrečios socialinės kartos savivoką, vyraujančias vertybines nuostatas, savitą pasaulio interpretavimo ir veikimo jame modelį. Kartų kaitos procese vykstantys vertybinių nuostatų pokyčiai yra plataus masto ir apima įvairias žmonių gyvenimo sritis, atspindėdami nuolatinę visuomenės transformaciją.

Kita vertus, komparatyvistinių socialinių vertybių tyrimų tradicijoje lygiagrečiai analizuojami ir kartų viduje vykstantys vertybinių nuostatų pokyčiai. Ne tik kuri viena ar kelios, o ir visos visuomenę sudarančios kartos gali būti veikiamos besikeičiančių gyvenimo sąlygų plačiąja prasme. Todėl aprašant kartų vertybines nuostatas svarbu skirti dėmesį ne tik tarpgeneraciniams skirtumams, bet ir analizės aprėpiamu laikotarpiu įvykusiems pokyčiams kiekvienoje kartoje. Analitinis

perskyrimas tarp kartų kaitos ir vertybių kaitos kartų viduje kaip visos visuomenės mastu vykstančių vertybių transformacijos mechanizmų turi esminę reikšmę visuomeninių pokyčių trajektorijų supratimui ir efektyvių viešosios politikos sprendimų formavimui: kartų kaita lemia laipsnišką ir gana nuspėjamą procesą, kai jaunesnės kartos su skirtingomis vertybinėmis orientacijomis natūraliai pakeičia vyresniąsias; o štai vertybių kaita kartų viduje atspindi individų gebėjimą keisti savo vertybines nuostatas gyvenimo eigoje, reaguojant į besikeičiančias socioekonominės sąlygas, technologinę plėtrą, institucinius, politinius ir kultūrinius pokyčius. Šis analitinis skirtumas turi svarbių metodologinių ir praktinių implikacijų: kartų kaitos sąlygojamos permainos reiškia, kad reikšmingi vertybių pokyčiai visuomenėje gali užtrukti dešimtmečius, tuo tarpu vertybių kaita kartų viduje indikuoja galimybę greitesniems visuomenės pokyčiams, pavyzdžiui, reaguojant į socialinės aplinkos permainas, socialinius sukrėtimus arba į tikslines intervencijas. Be to, tam tikroms vertybinėms nuostatoms kartų viduje nesikeičiant, o visuomenės mastu keičiantis tik per kartų kaitą, ryškėja vertybinės tarpgeneracinės skirtys, galinčios kelti socialines įtampas. Supratimas apie santykinį kiekvieno vertybių kaitos mechanizmo indėlį į pokyčius skirtingose socialinio gyvenimo srityse gali padėti nustatyti tiek galimų intervencijų laiko perspektyvą, tiek jų pobūdį, ypač tokiose srityse kaip aplinkosauga, socialinio teisingumo iniciatyvos ar technologinė adaptacija, kuriose vertybių kaitos tempas gali būti kritiškai svarbus sprendžiant neatidėliotinus visuomenės iššūkius.

Nors kartų įvairovė ir jos pasekmės socialiniam gyvenimui yra plačiai pripažįstamos, tyrimams šioje srityje vis dar trūksta teorinio ir metodologinio nuoseklumo. Lietuvos mokslininkų atliktuose tyrimuose remiamasi skirtingomis kartų sampratomis ir tyrimų paradigmomis (genealoginės giminystės, gimimo kohortos, gyvenimo eigos ar socialinės kartos). Mokslininkų dėmesys dažniausiai koncentruojamas į atskirų kartų mentaliteto, vertybinių nuostatų ir tapatybės tyrimus ar siauras socialinio gyvenimo sritis, kuriose kartų kaitos raiška yra ryškiausia, bet plačios apimties empirinių tyrimų, besiremiančių kartų teorijos prieiga ir pagrįstų kiekybinių duomenų apie skirtingų kartų vertybines nuostatas, jų skirtumus ir panašumus, analizė iki šiol nebuvo atlikta. Monografijoje siekiame užpildyti šią spragą.

Vertybinių skirtumų tarp visuomenės kartų analizei būtini ilgalaikiai palyginamieji duomenys apie vienai ar kitai kartai priklausančių gyventojų vertybines nuostatas jų gyvenimo eigoje (jaunystės, brandos ir vyresniame amžiuje). Būtų idealu, jeigu tokie duomenys, apimtų kuo ilgesnį, bent 50 metų laikotarpį. Tačiau

Lietuvoje sovietmečiu tokie tyrimai nebuvo atliekami, o tų, kurie buvo atliekami, kartojimas dėl tuo laikmečiu ideologizuotos socialinių mokslų aplinkos, nebebūtų turėjęs mokslinės vertės po nepriklausomybės atkūrimo. Šiuo metu ilgiausią laikotarpį aprėpiantis Lietuvoje atliekamas tyrimas, suteikiantis kartų vertybinių nuostatų analizei reikiamus duomenis, yra *Europos vertybių tyrimas* (toliau – EVT). Lietuvoje buvo įgyvendintos keturios šio tyrimo bangos, apimančios 27 metus: 1990, 1999, 2008 ir 2017 metais¹. EVT duomenų privalumas šios monografijos tikslui yra ne vien jo aprėpiamas laikotarpis, bet ir tai, kad tyrimas apima su įvairiomis gyvenimo sritimis (šeimos, darbo, laisvalaikio, religijos, moralės, politikos ir kt.) susijusias gyventojų vertybines nuostatas. Svarbu ir tai, kad šis tyrimas leidžia palyginti Lietuvos duomenis su kitų šalių duomenimis, o tai leidžia įvertinti, kiek vertybiniai pokyčiai, susiję su kartų kaita, ar pokyčiai, vykstantys kartų viduje, yra lokalūs, saviti Lietuvai, o kiek jie atkartoja globalesnius procesus.

Visa EVT duomenimis paremtų užsienio ir Lietuvos mokslininkų publikacijų apžvalga, kurioje analizuojamas Lietuvos atvejis, yra neįmanoma dėl jų gausos. Dalį šių publikacijų, tiek, kiek jos yra aktualios šiuolaikinę Lietuvos visuomenę sudarančių kartų vertybinių nuostatų analizei, apžvelgsime tolimesniuose skyriuose, skirtuose atskiroms žmonių gyvenimo sritims. Tačiau keturis straipsnių rinkinius ir kolektyvines monografijas norėtume čia išskirti, nes šią monografiją galima traktuoti kaip šių knygų serijos² tąsą. Kompleksiniai, įvairias socialinio gyvenimo sritis apimantys vertybių pokyčių tyrimai komparatyvistinėje perspektyvoje Lietuvos mokslininkų buvo pradėti analizuoti prieš daugiau nei du dešimtmečius. Remiantis 1990 ir 1999 m. EVT duomenimis, 2000 m. buvo išleistas specialus periodinio leidinio „Kultūrologija“ numeris, kuriame grupė mokslininkų iš tuometinio Kultūros ir meno instituto aptarė per dešimt nepriklausomybės metų įvykusius pokyčius Lietuvos visuomenėje darbo, šeimos, moralinių, religinių, socialinių ir politinių vertybių srityse (Matulionis ir kt., 2000). Po metų ši mokslininkų grupė, koordinavusi antrosios EVT bangos įgyvendinimą Lietuvoje, paskelbė kolektyvinę monografiją „Europa ir mes“, kurioje, remiantis 1999 m. EVT duomenimis, ieškota atsakymų į klausimą, kuo panašios ir kuo skiriasi Lietuvos gyventojų vertybinės nuostatos lyginant su kitų Europos šalių gyventojų nuostatomis (Juknevičius ir kt., 2001). Dar po dvejų metų pasirodė kolektyvinė monografija „Besivienijanti Europa“, skirta apmąstyti Europos vertybiniam tapatumui (Juknevičius ir kt.,

¹ Kita EVT tyrimo banga yra numatyta 2026 m., duomenis atveriant mokslininkams per vienerius metus nuo tyrimo metų.

² Leidyboje šios knygos nebuvo išleistos kaip viena serija, bet turinio aspektu jas galima taip traktuoti.

2003). Analizuojant jau trijų EVT bangų duomenis, 2016 m. buvo išleista ketvirtoji kolektyvinė monografija „Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų“, kurios tikslą užtektinai tiksliai atskleidžia pats knygos pavadinimas (Žiliukaitė ir kt., 2016). Mūsų monografija, kaip penktoji knyga šioje serijoje, pateikia bendros vertybių dinamikos tendencijų aprašymą, įtraukiant ne tik ankstesnių, bet ir paskutinės EVT bangos duomenis, o taip pat – Lietuvos gyventojų vertybinių nuostatų palyginimą su kitomis Europos šalimis. Monografijos kitoniškumas lyginant su ligtoline Lietuvos visuomenės kompleksine vertybinių dinamikos analize yra dėmesio sutelkimas ne į bendrai visos visuomenės būklę ar kaitos procesus, o į visuomenės vertybinių nuostatų kaitos aprašymą teorinėje socialinių kartų perspektyvoje.

Monografijoje lyginamos šešių dabartinę Lietuvos visuomenę sudarančių kartų – Tarpukario kartos, Pirmosios sovietmečio kartos, Antrosios sovietmečio kartos, Paskutiniosios sovietmečio kartos, Pereinamosios kartos ir Pirmosios nepriklausomybės kartos – vertybinės nuostatos ir jų dinamika, atliekama jų panašumų ir skirtumų analizė. Mūsų tirtų Lietuvos visuomenės kartų gimimo metų skirtumas yra 82 metai (nuo 1918 iki 2000 m.). Šešioms analizuojamoms kartoms teko augti ir savarankišką suaugusio žmogaus gyvenimą pradėti labai skirtingomis politinėmis, ekonominėmis ir socialinėmis sąlygomis.

Dabartinių Lietuvos socialinių kartų vertybines nuostatas ir tapatybes formavo tokie istoriniai įvykiai kaip Pirmosios Lietuvos Respublikos paskelbimas 1918 m. ir jos kūrimas, 1940 m. prieškarinė Sovietinės armijos okupacija, Antrasis pasaulinis karas ir nacių okupacinis režimas, okupacijų ir karo sukelti masiniai gyventojų ir šalies ūkio praradimai, Lietuvos prijungimas prie Sovietų Sąjungos ir penkis dešimtmečius trukęs okupacinis režimas (pradėtas masiniais gyventojų trėmimais, pokarinės rezistencijos nuslopinimu, sparčiai vykdyta visuomenės sovietizacijos politika, vėliau perėjęs į „atšilimo“, „stagnacijos“ ir „perestroikos“ laikotarpius), Atgimimas ir 1990 m. atkurta Lietuvos nepriklausomybė, šiuos pokyčius sekusios radikali politinės, ekonominės ir socialinės visuomenės transformacijos, Lietuvos įstojimas į NATO ir Europos Sąjungą 2004 m., tolimesnės visuomenės socialinės ir ekonominės raidos tendencijos ir jų fluktuacijos.

Po Antrojo pasaulinio karo per itin trumpą laiką Lietuva perėjo akseleruotą sovietinę modernizaciją ir iš agrarinės valstybės tapo urbanizuota, industrine šalimi. Viena vertus, sovietinė modernizacija buvo orientuota į ekonominį augimą, technologinę pažangą, visuomenės išsimokslinimo lygio kėlimą, sveikatos apsaugos gerinimą, ir visi šie dalykai keitė sovietmečiu savarankišką suaugusiųjų gyvenimą

pradėjusių žmonių gyvenimo sąlygas, jų socialinio mobilumo galimybes. Kita vertus, centralizuotai valstybės valdoma modernizacija ekonominę gyventojų gerovę užtikrino tik iš dalies. Planinė ekonomika buvo deficito ekonomika, kuriai buvo būdingas kokybiškų prekių ir paslaugų stygius. Ekonominė visuomenės restruktūrizacija vyko daug greičiau nei visuomenės kultūriniai ir socialiniai pokyčiai. Valstybinės (pseudo)emancipacinės politikos ir visuomenėje tebevyraujančių patriarchalinių santykių priešprieša turėjo įtakos realioms šeimos ir darbo derinimo praktikoms kasdieniame žmonių gyvenime. Sovietinio tipo modernizacija taip pat buvo susijusi su valstybės kontroliuojama ideologine visuomenės raidos vizija, jos diktuojamu pilietinių ir politinių teisių suvaržymu, siekiant gyventojų kolektyvinės tapatybės pokyčių. Visa tai formavo sovietmetį patyrusių Lietuvos kartų vertybines nuostatas šeimos, darbo, laisvalaikio, religijos ir kitose srityse.

Po nepriklausomybės atkūrimo Lietuvai perėjus prie liberalios demokratijos ir neoliberalios rinkos ekonomikos, penkis dešimtmečius sovietinės modernizacijos formuota visuomenė „įkrito“ tiesiai į vėlyvosios modernybės stadiją, veikiančią pagal kitokius socialinį gyvenimą formuojančius principus, smarkiai veikiamą sparčių ir su dideliu pagreičiu tebespartėjančių globalizacijos procesų (Bauman, 2000; Beck, 1992; Giddens, 1991). Visoms dabartinėms Lietuvos visuomenės kartoms įtakos turėjo perėjimas nuo sovietinės modernizacijos sukurtos standartizuotos gyvenimo eigos, kai mokymosi, profesinės karjeros pradžia ir perspektyvos, šeimos kūrimas, vaikų gimimas, profesinės karjeros pabaiga yra numatomi, prie mažiau nuspėjamų gyvenimo eigos scenarijų (Kraniauskienė, 2011, 2014). Zygmunto Baumano žodžiais, „tvirtoji modernybė“ (angl. *solid modernity*) virto „tąja modernybė“ (angl. *liquid modernity*) (Bauman, 2000). Kasdienio gyvenimo sąlygos ir gyvenimo eiga per santykinai trumpą laikotarpį tapo destabilizuotos ir pripildytos įvairių rizikų, kylančių iš globalių ekonominių krizių, technogeninių katastrofų bei kitų tarptautinio masto sukrėtimų. Demokratinis režimas turinčių nacionalinių valstybių galimybės savarankiškai formuoti ir įgyvendinti viešąją darbotvarkę pastebimai mažėja, o visuomenės struktūrą veikia vartojimo kultūros išsivystymas ir vartotojiško santykio su kitais žmonėmis plitimas. Individualiame lygmenyje tai reiškiasi augančio socialinio ir ekonominio nesaugumo formomis – didesne nedarbo, migracijos, gyvenimo trajektorijų nestabilumo rizika, taip pat kintančiais lūkesčiais intymių santykių bei šeimos gyvenimo srityje, kur vis labiau akcentuojamas asmeninis pasirinkimas ir savirealizacija. Šalies sienų ir informacinio lauko atsivėrimas sudarė sąlygas tiek žmonių migracijai, tiek intensyviai kultūrinių simbolių, gyvenimo būdo stilių, vertybinių orientacijų sklaidai globaliu mastu, paskatinusiai

tokius kultūrinius procesus kaip individualizmo stiprėjimas, asmens laisvių bei saviraiškos akcentavimas ir panašiai. Skaitmeninis proveržis iš esmės transformavo informacijos sklaidą ir prieinamumą, masinės ir tarpasmeninės komunikacijos būdus ir visuomenės socialinę dinamiką, taip dar pagreitinamas vykstančius kultūrinius pokyčius.

Kartų teorijos požiūriu, visa tai negalėjo neatsiliepti tolimesnei visuomenės raidai per vyraujančių vertybinių orientacijų ir elgsenos prasme savitų naujųjų mūsų šalies gyventojų kartų susiformavimą. Radikalius vystymosi lūžius patiriančiose visuomenėse skirtumai tarp kartų tampa ypač ryškūs, nes kintančios socialinės struktūros reikalauja lankstumo ir gebėjimo keisti nusistovėjusius veikimo modelius bei normatyvinius standartus. Robertas K. Mertonas išskyrė penkis adaptacijos modelius, kurie atsiskleidžia kiekvienos radikali socialinės kaitos metu: konformizmą, inovaciją, ritualizmą, atsitraukimą (retretizmą) ir maištą (Merton, 1968). Skirtingų kartų atstovai gali taikyti nevienodas adaptacijos prie kintančių socialinių, ekonominių ar kultūrinių sąlygų strategijas, priklausomai nuo socializacijos etapo, kuriame šie pokyčiai juos ištinka, sukauptos gyvenimo patirties, turimų išteklių bei vertybinių orientacijų. Jaunesnės kartos, augusios naujųjų technologijų, dinamiškos darbo rinkos ir globalaus veikimo pasaulyje sąlygomis, dažniau pasirenka inovacijos ar net maišto strategijas – jos linkusios eksperimentuoti, ginčyti nusistovėjusias normas, kritiškai vertina tradicinius ir greičiau perima naujus elgesio modelius. O štai vyresnės kartos, patirdamos prisitaikymo prie radikalių pokyčių (apimančių institucinių struktūrų perkonfigūravimą, globalizaciją, technologinį progresą) sunkumą ir bandydamos išlaikyti sau įprastą gyvenimo būdą ir vertybes, dažniau linkusios rinktis konformizmą, ritualizmą ar net atsitraukimą; tačiau siekdamos išlikti aktyviomis socialinio gyvenimo dalyvėmis jos gali diegti ir readaptacines strategijas, permąstydamos ir perkonstruodamos ankstesnius savo socialinius vaidmenis bei veikimo būdus. Tad taikomų adaptacijos strategijų skirtumas nebūtinai reiškia vyresniųjų kartų pasyvumą ar pasipriešinimą – jų prisitaikymo kelias gali būti susijęs su lėtesniu, labiau refleksyviu procesų įsisavinimu, kai kuriais atvejais reikalaujančiu papildomos paramos ar institucinės pagalbos. Tai kuria kartų tarpusavio santykių dinamiką transformacijų laikotarpiais: vienos kartos gali veikti kaip pokyčių katalizatoriai, kitos – kaip stabilumo palaikytojos, o jų sąveika lemia bendrą visuomenės prisitaikymo prie naujai susiklostančių visuomeninio gyvenimo sąlygų potencialą. Kartu tai suponuoja, kad socialinė adaptacija nėra vien individualus gebėjimas, bet ir socialinės struktūros atspindys, kuriame tam tikrų kartų pozicija tampa labiau pažeidžiama vykstant struktūriniams pokyčiams.

Ar galima beveik šimtametės Lietuvos socialinės ir ekonominės raidos kontekste analizuoti šioje monografijoje nagrinėjamų kartų vertybinių nuostatų skirtumus ir jų dinamiką EVT duomenų aprėpiamu 1990–2017 m. laikotarpiu, juos paaiškinant viena visapusiškai tinkama teorine prieiga? Ar Lietuvos visuomenėje vykstantys vertybių pokyčiai, kylantys tiek iš kartų kaitos, tiek iš nuostatų transformacijų kartų viduje, atitinka universalius, globaliu mastu stebimus dėsningumus, ar vis dėlto juos lemia savito šalies istorinio ir kultūrinio konteksto veiksniai?

Pastangų rasti universalias vertybių kaitą visuomenėse paaiškinančias teorijas būta ne vienos, ir jos sulaukė mokslininkų bendruomenės pripažinimo, tačiau taip pat sulaukė ir pačių tyrėjų tokių teorijų ribotumo savirefleksijos, ir daug išorinės kritikos, ypač kai jas buvo mėginama taikyti ne Europos ar pasaulio šalių palyginimui, bet analizuoti vertybių dinamiką kurioje nors vienoje konkrečioje šalyje. Čia būtina paminėti keletą žinomiausių vertybių kaitos teorijų ir jų autorių, dėl kurių tinkamumo vienos šalies duomenų analizei dažna išvada yra „iš dalies paaiškina, bet didele dalimi – ne“, ir kurios yra susijusios su EVT ir jam giminingo *Pasaulio vertybių tyrimo* duomenų panaudojimu. Didžiausias pajėgas šioje srityje sutelkė Ronaldas Inglehartas ir su juo kartu dirbę mokslininkai (Inglehart, 1997; Inglehart & Baker, 2000; Welzel ir kt., 2003; Inglehart & Welzel 2005), kurie plėtojo modernizacijos teoriją, pagal kurią skirtinguose pasaulio regionuose vykstantys modernizacijos procesai lemia du universalūs vertybinių orientacijų virsmus. Pirmasis siejamas su industrializacijos, urbanizacijos ir kitų „tvirtosios modernybės“ raidą formavusių procesų poveikiu, skatinusiu perėjimą nuo „tradicinių vertybių“ prie „sekuliarių–racionalių vertybių“. Antrasis virsmas siejamas su ekonominės pažangos ir materialinės gerovės augimu, kai visuomenėms įgijus didesnę egzistencinį saugumą, vertybinė orientacija palaiapsniui kinta nuo „išgyvenimo“ prie „saviraiškos“ vertybių, akcentuojančių individualų pasirinkimą, kūrybiškumą ir gyvenimo kokybės siekį. Vėliau R. Ingleharto modernizacijos teorija buvo išplėta į žmogaus raidos teoriją, kurioje pabrėžiamas vertybinių pokyčių ryšys su asmens gebėjimu veikti autonomiškai ir kontroliuoti savo gyvenimo aplinkybes (Welzel ir kt., 2003), o dar vėlesniuose darbuose ji evolucionavo į emancipacijos teoriją, kurioje vertybių kaita aiškinama kaip vis platesnis žmonių įgalinimas rinktis, veikti ir išreikšti save įvairiose gyvenimo srityse (Welzel, 2013, 2021). Didelio tarptautinio dėmesio sulaukė publikacijos, kurios atskleidžia emancipacijos teorijos aprašomų universalių dėsningumų sąsajas su kitų žinomų vertybių tyrinėtojų pasiūlytomis dimensijomis, tokiomis kaip Geerto

Hofstede's kolektyvizmo – individualizmo ar Shalom H. Schwartz autonomijos – įsišaknijimo (angl. *embeddedness*) skalės (Minkov, 2017; Minkov & Hofstede, 2014; Minkov & Kaasa, 2022). Lyginamoji skirtingų pasaulio regionų šalių analizė rodo, kad vertybinės dimensijos ir jų virsmas nuo vieno tam tikros ašies poliaus prie kito glaudžiai susiję su ekonominės pažangos lygiu, demokratijos stiprėjimu, instituciniu skaidrumu bei pilietinės visuomenės brandos rodikliais.

EVT vienijami mokslininkai ilgą laiką dirbo su modernizacijos teorija (Ester ir kt., 1993;), tačiau ilgainiui pradėjo labiau pabrėžti jos ribotumą nei privalumus (Arts ir kt., 2003; Arts & Halman, 2014), teigdami, kad vertybių kaitai suprasti nepakanka vien tik išvardytų modernizacijos rodiklių, bet būtina atsižvelgti ir į kiekvienai šaliai savitą istorinį kontekstą, jos specifinės socialinės-ekonominės raidos brėžiamas kaitos trajektorijas bei socialinių institucijų sąrangą ir jos pokyčius, kurie reikšmingai skiriasi net ir tapačiame kultūriniame ar regioniniame kontekste. Lietuvos visuomenę sudarančių kartų vertybių dinamikos požiūriu, socialinių institucijų teorijos reikšmę glaustai galima iliustruoti Lietuvos stojimo į Europos Sąjungą (ES) ir narystės joje veiksniais: intensyvus, daug valdymo sričių apėmęs šalies pasirengimas stojimui į ES ir faktinis įstojimas į ją reikalavo spartaus jos teisės perkėlimo ir įgyvendinimo, o tai ne tik formavo kasdienio gyvenimo praktikas, bet ir tapo reikšmingu vertybinių nuostatų bei elgesio normų kaitos veiksniumi. Kita vertus, Lietuvos ir kitų ES šalių naujokių gyventojų kultūrinės konvergencijos su ES šalimis senbuvėmis analizei yra taip pat taikoma modernizacijos teorija, paremta emancipacijos teorija (Akaliyski, 2019; Akaliyski ir kt., 2022; Akaliyski & Welzel, 2020). Todėl kiekviename Lietuvos socialinių kartų vertybinių nuostatų atskirose socialinio gyvenimo srityse skyriuje daug dėmesio skirsime teorinio analizės pagrindo apibrėžimui.

Apibendrinant, svarbiausias šios monografijos indėlis į mokslinį žinojimą yra teoriškai pagrįsta ir metodologiškai nuosekli empirinė Lietuvos visuomenės vertybių dinamikos per kartų kaitą analizė, atskleidžianti, kaip istoriniai, socioekonominiai ir politiniai kontekstai formuoja visuomenės vertybes bei tapatybę. Ji įsi-komponuoja į šiuolaikinius sociologinius ir antropologinius Lietuvos visuomenės raidos tyrimus, prisidedama prie kritinių lūžių poveikio socialinei struktūrai ir kultūriniam mentalitetui analizės ir atskleisdama, kaip visuomenės transformaciniai momentai formavo skirtingų socialinių kartų pasaulėžiūrą, vertybinius prioritetus bei pilietinio įsitraukimo būdus. Monografijoje nagrinėjami vertybiniai pokyčiai šeimos, darbo, religijos, pilietiškumo ir kitose kasdienybės srityse, parodant, kaip tarpgeneraciniai skirtumai veikia kasdienę gyvenimą ir socialines

normas. Analizė leidžia empiriškai pagrįstai rekonstruoti socialinės kaitos procesus, juos interpretuojant iš mentaliteto ir kasdienybės perspektyvos, o pasitelkiant lyginamąją tarpkultūrinę prieigą – išryškinant Lietuvos visuomenės vertybinių pokyčių panašumus ir skirtumus kitų Europos šalių kontekste.

Monografijos skyriai

Monografija pradedama socialinių kartų sampratos ir mokslinių jų tyrimų apžvalga, keliant klausimą, kas yra karta – socialinė realybė ar abstraktus teorinis konstruktas? Kiekvienos kartos reikšmingų istorinių įvykių patirtis formuoja atitinkamas tai kartai priklausančios bręstančios asmenybės vertybes, pažiūras bei preferencijas, kurios išlieka sąlyginai stabilios per visą žmogaus gyvenimą, taip suformuojant „kartos efektą“, pagal kurį įmanoma atskirti vieną kartą nuo kitos. Tad pirmajame skyriuje apžvelgsime kartų konceptualizavimą Vakarų šalių mokslinėje literatūroje ir įvertinsime, kiek jis atitinka ar gali būti adaptuotas Lietuvos kontekstui.

Pagal socialinių kartų sampratą, kartos apibrėžimui svarbūs trys pagrindiniai kriterijai: bendra formuojančią reikšmę turėjusių reikšmingų įvykių patirtis; kartos tapatybė kaip priklausymo kartai suvokimas ir bendra kolektyvinė atmintis; bei kartos nariams bendri įsitikinimai ir vertybinės orientacijos. Antrajame monografijos skyriuje dėmesys sutelkiamas į pirmuosius du aspektus kaip Lietuvos visuomenės kartų formavimosi prielaidas. Lietuvos gyventojų kolektyvinės atminties klausimams ir bendroms kasdienio gyvenimo patirtims nemažai dėmesio buvo skirta ankstesniuose mūsų šalies mokslininkų darbuose, pasitelkusiuose kokybinę tyrimų prieigą, kuriuose buvo pasiūlyti ir įvairūs Lietuvos kartų klasifikavimai (Gailienė, 2015; Kraniauskienė, 2004, 2009, 2014, 2016; Leinartė ir kt., 2014; Žilinskiene & Ilic, 2021; Žilinskienė ir kt., 2016, 2025). Čia taip pat trumpai aptariami visuotinai reikšmingi istoriniai įvykiai bei procesai, galėję turėti reikšmingos įtakos skirtingais laikotarpiais gimusių šalies gyventojų tipinės gyvenimo eigos savitumams, vertybinių nuostatų kaitai, atitinkamos kartos savivokos formavimuisi ir panašiai.

Atitinkamai kartai priklausančių žmonių savęs kaip kartos suvokimas bei tapatybė taip pat yra glaudžiai susijusi ir su tarp kartos narių vyraujančiomis vertybinėmis nuostatomis, suformuotomis bendros reikšmingų įvykių patirties. Todėl priskiriant gyventojų gimimo kohortas tam tikroms kartoms, būtina atsižvelgti ne tik į šioms kohortoms priklausančių žmonių socializacijos sąlygas ar jų požiūrį į

bendrai išgyventus reikšmingus istorinius įvykius, tačiau ir į jiems tipinius elgesio modelius, juos vienijančią vertybinių nuostatų sistemą. Šios monografijos indėlis į Lietuvos visuomenėje susiformavusių kartų studijas kaip tik ir yra tolimesniuose skyriuose pristatomi ilgalaikio reprezentatyvaus EVT duomenimis pagrįstos analizės, nagrinėjančios skirtingoms kartoms priklausančių žmonių vertybinių nuostatų bendrumus ir skirtumus. Šis tyrimas įgalina tarptautinį palyginamumą, kuris yra svarbus, nes su vertybinėmis žmonių nuostatomis ir pažiūromis susiję rodikliai neturi objektyvių atskaitos taškų, ir jiems įvertinti visada būtina platesnė palyginamoji perspektyva. Tokio pobūdžio tyrimai neišvengiamai susiduria su esmine metodologine kartų tyrimų problema – amžiaus, laikotarpio ir kartų poveikio vertybinių nuostatų kaitai atskyrimu, kuri aptariama trečiajame monografijos skyriuje. Jame pristatoma vėlesniuose skyriuose taikoma empirinių duomenų analizės prieiga: siekiant suprasti kompleksinę amžiaus, laikotarpio ir kohortos įtaką atitinkamos srities vertybinėms nuostatoms, pirmiausia tiriamas skirtingų veiksnių porų – laikotarpio ir amžiaus bei laikotarpio ir socialinės kartos – poveikis bei nagrinėjama amžiaus tarpynių ir socialinių kartų sąsaja, lyginant skirtingų kartų atstovų nuostatas, jiems būnant to paties amžiaus. Tokia keliapakopė analizė leidžia spręsti apie pagrindines visuomenėje stebimų vertybinių pokyčių varomąsias jėgas: jei vertybinių nuostatų pokyčių tempas atskirose kartose daugmaž atitinka bendrą pokyčių visuomenėje tempą, galima kalbėti apie kultūrinį visos visuomenės perėjimą; tačiau jei vyresnėse kartose nuostatų pokytis nefiksuoja arba yra labai lėtas, palyginti su bendru pokyčiu visuomenėje, galima daryti išvadą, kad bendrą pokytį lemia kartų kaita. Aiškiai atskirti šiuos poveikius praktiškai neįmanoma dėl sudėtingos kohortos analizės identifikavimo problemos. Vis dėlto, tokia analizė, pagrįsta nuosekliai suformuluotomis teorinėmis prielaidomis, gali suteikti vertingų išvalgų apie visuomenėje vykstančius vertybių kaitos procesus, šių pokyčių vidinę logiką bei jų sąsajas su platesniais socialiniais kontekstais. Keliapakopė duomenų analizės prieiga, nors ir negali visiškai išspręsti kohortos analizės identifikavimo problemos, tačiau leidžia geriau suprasti, kaip šie veiksniai sąveikauja tarpusavyje, ir kaip jie veikia vertybinių nuostatų dinamiką visuomenėje. Šis metodologinis požiūris suteikia galimybę giliau pažvelgti į vertybinių nuostatų kismo varomąsias jėgas bei jų santykinę svarbą. Tad vėlesniuose monografijos skyriuose empiriniai duomenys apie ilgalaikę su skirtingomis žmonių gyvenimo sritimis susijusių nuostatų dinamiką analizuojami remiantis šia prieiga siekiant išsiaiškinti, kaip kartų patirtys ir socialiniai pokyčiai veikia vertybinių nuostatų formavimąsi ir kismą, ir kiek

tai susiję su nuostatų kaita tarp atskiroms ar visoms kartoms priklausančių šalies gyventojų, o kiek šie pokyčiai yra sąlygoti kartų kaitos.

Kaip pirmasis empirinio tarpgeneracinio vertybių tyrimo objektas pasirinkta Lietuvos gyventojų laimės jausenos dinamika. Šiuolaikinėje visuomenėje subjektyvi gerovė ir laimė imama laikyti vienu iš svarbiausių kokybinių visuomenės pažangos rodiklių. Atsakant į didėjančią dėmesį gyvenimo kokybės klausimams, vis labiau populiarėja laimės studijos kaip atskira mokslinių tyrimų sritis, tyrėjams sprendžiant klausimus, ar laimės jausena yra universalus reiškinys, kokie individualūs ir visuomeniniai veiksniai ją lemia, ar skirtingų kartų žmonėms laimė reiškia tuos pačius dalykus? Lietuvoje šiam klausimui kol kas nebuvo skirta sistemingo dėmesio, tad bandant šią spragą užpildyti bent iš dalies, bus ieškoma atsakymo į klausimą, ar visuomenės subjektyvios gerovės dinamika yra susijusi su kartų kaita, ir jei taip – tai koku būdu.

Penktajame monografijos skyriuje pristatomas tyrimas skirtas Lietuvos gyventojų subjektyviam savo gyvenimo kontrolės pojūčiui. Šis reiškinys daro reikšmingą poveikį žmogaus asmeninio gyvenimo kokybei, o agreguotame lygmenyje – visuomenės gerovei, stiprindamas bendruomeninę sanglaudą, skatindamas didesnę socialinę įtrauktį, aktyvumą bei ekonominę efektyvumą, atsparumą įvairių krizių metu: asmenys, kurie jaučiasi turintys didesnę jų gyvenime vykstančių įvykių kontrolę, yra linkę labiau pasitikėti savo gebėjimais spręsti problemas, efektyviau prisitaikyti prie besikeičiančių sąlygų ir aktyviau siekti tikslų. Suvokiamos gyvenimo kontrolės skirtumų tarp kartų tyrimai leidžia suprasti, kaip kultūriniai, socialiniai ir ekonominiai veiksniai veikia žmonių pasitikėjimą savimi ir atsakomybę už savo sprendimus bei veiksmus, o tai padeda atskleisti, kaip skirtingomis istorinėmis sąlygomis socializuotos kartos įsisavina individualizmo, autonomijos ir saviveiksmingumo nuostatas, bei kaip šios nuostatos susijusios su platesniais pokyčiais socialinės sanglaudos, politinio ir pilietinio dalyvavimo, subjektyvios gerovės ir kitose srityse.

Viena ryškiausių vertybinių kaitos dimensijų šiuolaikinėse Vakarų visuomenėse yra religingumo vertybių dinamika, atspindinti gilesnius kultūrinius poslinkius individualizacijos, modernizacijos ir pasaulėžiūrų pliuralizmo kontekste. Šeštajame monografijos skyriuje siekiama analitiškai apibrėžti, ką šiuolaikinėje visuomenėje reiškia religingumas ir dvasingumas, kokie teoriniai modeliai leidžia tirti jų transformacijas, kokiais rodikliais galima įvertinti jų raiškos intensyvumą bei kokiomis socialinėmis praktikomis jos įkūnijamos, pagrindinį dėmesį čia skiriant kartų skirtumams: analizuojama, kaip skirtingu laikotarpiu socializuotos Lietuvos

gyventojų kartos konstruoja religingumo patirtį, kokie bruožai išskiria jų vertybines orientacijas bei kaip jos atspindi platesnius sekuliarizacijos ar religingumo kaitos procesus. Tokia analizė leidžia geriau suprasti ne tik religingumo raidą, bet ir jo vietą šiuolaikinėje kultūrinėje tapatumo architektūroje.

Analizuojant kartų kaitos atspindžius įvairiose kasdienio žmonių gyvenimo srityse, ypač svarbiu tyrimo objektu yra su darbu ir laisvalaikiu susijusių vertybinių nuostatų permainos, kurioms dedikuojamas septintasis monografijos skyrius. Būtent sparti su profesine veikla ir darbo etika susijusių nuostatų ir elgsenos kaita tapo viena iš centrinių ašių, paskatinusių intensyviai akademines bei viešąsias diskusijas apie kartų skirtumus. Reaguodama į šiuos pokyčius, darbo rinka ir organizacijos susidūrė su būtinybe permąstyti įprastus darbuotojų motyvavimo ir valdymo būdus, nes tradiciniai metodai ėmė prarasti aktualumą jaunajai kartai, kuriai svarbesni tampa savirealizacijos, lankstumo ir prasmingumo aspektai. Šioje situacijoje vis didesnę reikšmę įgauna profesinio ir asmeninio gyvenimo dermės siekis, kuris ne tik tampa dominuojančiu darbuotojų lūkesčiu, bet ir įsitvirtina kaip tam tikras normatyvinis orientyras.

Kartų kaita ryškiai atsispindi ir su privačiu, šeiminiu gyvenimu susijusiose vertybinėse nuostatose, kurios tiriamos aštuntajame skyriuje. Šiuolaikinei Vakarų kultūrai būdinga dviejų viena kitai prieštaraujančių vertybinių orientacijų sandūra: iš vienos pusės, vis dar stiprus iš tradicijos ateinantis požiūris, kad santuokos sudarymas yra vienas svarbiausių žmogaus gyvenimo įvykių, o palikuonių susilaukimas svarbus tiek dėl asmens visavertiškumo, tiek dėl visuomenės tęstinumo, tiek kaip saugios senatvės garantas; iš kitos pusės, stiprėjant individualizmo ir asmens saviraiškos vertybėms, asmens laisvės siekis lemia pasipriešinimą įvairiems suvaržymams, taip pat ir kylantiems iš šeiminių įsipareigojimų. Ši vertybinė priešprieša gimdo kartų konfliktą: nors šeima išlieka labai svarbia žmogaus gyvenime, su kiekviena jaunesne karta santuoka vis labiau imama laikyti pasensia, auga tolerancija skyryboms, vaikai nebelaikomi tokia svarbia šeimos komponente kaip anksčiau, o priklausymo, bendravimo ir artimojo ryšio poreikis vis labiau siejamas su draugų ratu. Ypatingai jaunosios kartos, dar tik kuriančios savo profesinį ir šeiminių gyvenimą, susiduria su dilema, kai tenka rinktis, kurioms iš šių nelengvai suderinamų sričių teikti pirmenybę. Tai, kaip ši dilema yra ir bus sprendžiama individualiame lygmenyje, turės reikšmingų pasekmių tolimesnei šiuolaikinių visuomenių raidai.

Šios permainos glaudžiai susijusios su vaiko vertingumo sampratos ir moti-

nystės kultūros transformacijomis, kurios dėl plačios empirinių duomenų apimties

nagrinėjamos atskirame – devintajame – skyriuje. Vertybinės nuostatos, apimančios prokreacijos, tarpgeneracinių santykių šeimoje, motinystės ir tėvystės bei vaiko vertingumo sampratas, atskleidžia ne tik kultūriškai konstruojamą individo poziciją šeimos kontekste, bet ir dominuojančius visuomenės vertybinių orientacijų modelius. Šios nuostatos, kaip platesnio vertybinio lauko dalis, yra veikiamos kartais tarpusavyje prieštaringų kultūrinių orientacijų, tokių kaip individuali autonomija, emancipaciniai siekiai ir vaikocentrinis požiūris, kurių sankirta lemia normatyvinį ambivalentiškumą. Šių nuostatų dinamikos analizė ir skirtumai tarp kartų leidžia ne tik identifikuoti vertybinių sistemų stabilumo ir kaitos taškus, bet ir geriau suprasti, kaip visuomenės kultūrinės transformacijos persmelkia kasdienį šeimos gyvenimą bei tarpasmeninius santykius tarp skirtingų kartų narių šeimoje.

Dešimtojo monografijos skyriaus tema glaudžiai susipina su dviejuose ankstesniuose analizuojamomis temomis – jis dedikuotas ilgalaikiai socializacijos vertybių kaitai Lietuvos visuomenėje. Nors iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad socializacijos metu vaikams perteikiamos vertybinės nuostatos yra susijusios pirmiausia su privačia žmonių gyvenimo sfera, iš tiesų jų pokyčiai atspindi esminius visuomenės kultūrinius poslinkius. Šių nuostatų analizė gali suteikti vertingų išvalgų, nagrinėjant vertybių kaitą įvairiose gyvenimo srityse, neapsiribojant vien šeima, bet apimant ir darbo aplinką, pilietinę veiklą bei kitas sritis, kurios aptariamose vėlesniuose šios monografijos skyriuose. Todėl šiame skyriuje nagrinėjamas socializacijos vertybių svarbos vertinimų pokytis Lietuvos visuomenėje per pastaruosius tris dešimtmečius, siekiant atskleisti šių nuostatų dinamiką kartų kaitos kontekste.

Vienuoliktame skyriuje nagrinėjamas piliečių dalyvavimo visuomeniniame gyvenime kaip varomosios daugelio demokratizacijos procesų ir kitų permainų jėgos klausimas, dėmesį sutelkiant į vieną iš svarbių jos išraiškų – savanorišką veiklą. Nors savanoriškas darbas nėra nauja socialinių tyrimų tema Lietuvoje, daugelis klausimų apie žmonių motyvaciją įsitraukti į visuomeninę veiklą vis dar lieka atviri, tad šiame skyriuje analizuojamas besikeičiantis visuomenės požiūris į savanorystę, vidinė savanorių motyvacija visuomenei veiklai bei ją palaikanti kultūrinė vertybinė orientacija. Savanorišką darbą lemiančių veiksnių ir tarpgeneracinių skirtumų supratimas gali pasitarnauti, kuriant savanorystei palankią valstybės politiką bei tinkamai motyvuojant – tiek valstybės, tiek konkrečių visuomeninių organizacijų lygmenyje – gyventojų apsisprendimą įsitraukti į savanorišką veiklą.

Paskutiniajame monografijos skyriuje analizuojama emancipacijos vertybių – pasirinkimo laisvės, autonomijos, lygiateisiškumo ir saviraiškos teisių – raida Lietuvos visuomenėje, ją suprantant kaip modernizacijos proceso, kintančių struktūrinių sąlygų ir augančio egzistencinio saugumo pasekmę. Ši analizė leidžia įvertinti, kiek Lietuvos visuomenė atliepia platesnius emancipacinės kultūros formavimosi procesus, kiek šių vertybių konsolidacija koreliuoja su žmonių poreikiu demokratijai ir pilietinėms teisėms, kaip jos įsitvirtina skirtingu laikotarpiu socializuotose kartose, ir kaip kartų kaitos dinamika prisideda prie vertybinių permainų visos visuomenės mastu ilgalaikėje perspektyvoje.

Pagrindinis veiksnys, lemiantis skirtingų gyventojų kartų tarpusavio sąveiką, yra visuomenės socialinė dinamika: statiškoje visuomenėje jaunoji karta yra linkusi prisitaikyti prie vyresniosios kartos ir būti į ją panaši; tuo tarpu sparčių pokyčių visuomenėje vyresniosios kartos patiria didesnę jaunųjų kartų daromą spaudimą dėl priimtinių mąstymo ir elgesio modelių peržiūrėjimo, atsižvelgiant į besikeičiančią gyvenimo realybę (Mannheim, 1952). Tad visiškai natūralu, kad XX–XXI amžių sandūros pagreitėjusio gyvenimo tempo visuomenėje stebimas paspartėjęs socialinių kartų diferenciacijos procesas. Jei su kai kuriomis socialinio gyvenimo sritimis susiję vertybinių nuostatų ir elgsenos skirtumai, sąlygojami ilgalaikių kultūrinių tendencijų – tokių kaip modernizacija, individualizacija, kintantis religingumas – daugmaž tolygiai diferencijuoja visas kartas, kai kuriose kitose srityse skirtis tarp jauniausių Lietuvos gyventojų kartų bei ankstesnių kartų pasireiškia ryškiau. Tai sąlygota labai savitos šių jaunųjų kartų patirties, susijusios su specifiniais jų asmenybės formavimosi laikotarpiu vykusiais reikšmingais įvykiais bei procesais – pirmiausia su šalies nepriklausomybės atkūrimu, demokratijos įtvirtinimu ir ekonomikos liberalizavimu, o taip pat su technologinėmis inovacijomis ir jų sąlygotomis žaibiškais žmonių kasdienio gyvenimo permainomis – kurie ir formavo šias jaunąsias kartas. Baigiamajame monografijos skyriuje kaip tik trumpai reziumuosime pristatytų tyrimų rezultatus, akcentuodami ryškiausias vertybines skirtis ir tęstinumus tarp skirtingų Lietuvos gyventojų kartų.

Reikia pripažinti, kad dėl itin plačios nagrinėjamos temos ir gausios empirinės medžiagos kai kurie svarbūs kartų tyrimų aspektai lieka už šios monografijos ribų. Tad nors siekiant įkontekstinti analizuojamus duomenis Lietuvos visuomenėje vyraujančių vertybinių orientacijos yra lyginamos su situacija kitose Europos šalyse, šis palyginimas neįtraukia kartų pjūvio dėl tokios analizės apimties, nors tai būtų išties vertinga platesniam reiškinių supratimui. Kaip rodo ir pačių monografijos autorių atliktų tyrimų rezultatai, vertybinių nuostatų kaita skirtingose visuomenėse,

analizuojama iš tarpgeneracinės perspektyvos, gali pasižymėti savita vidine logika ir skirtingose šalyse pasireikšti nevienodomis raidos trajektorijomis. Nors toks tarptautinis palyginimas būtų svarbus platesniam vertybių kaitos procesų supratimui, leisdamas tiksliau įvertinti, kiek Lietuvos visuomenėje stebimos tendencijos yra unikalios, o kiek jos atspindi bendresnius Europos sociokultūrinės transformacijos dėsniumus, jis nebeišsitenka šios monografijos rėmuose.

Akivaizdu, kad socialinės tikrovės analizė iš kartų kaitos perspektyvos yra tik vienas iš daugelio galimų socialinio kategorizavimo metodų, kuris nepaneigia kitų reikšmingų struktūrinių ir sociodemografinių veiksnių, į kuriuos svarbu atsižvelgti. Tokie veiksniai kaip išsimokslinimo lygio, materialinės gerovės, urbanizacijos, profesinės struktūros ar gyvenimo eigos trajektorijų skirtumai tarp kartų sudaro reikšmingą kontekstą, kuris formuoja vertybinių orientacijų diferenciaciją ir turi būti įvertintas, analizuojant tarpgeneracinę vertybinių nuostatų dinamiką. Nors šioje monografijoje dėmesys koncentruojamas į socialinių kartų pjūvį, tai nulemta sąmoningo analitinio pasirinkimo, kylančio iš būtinybės susisiaurinti tyrimo apimtį, o ne konceptualaus struktūrinių ir sociodemografinių veiksnių nureikšminimo, nes sociodemografinė struktūra veikia kaip kontekstas, kuriame susiformuoja ir įsitvirtina kartų pasaulėžiūra.

Monografijoje taip pat nenagrinėjami Lietuvos socialinių kartų vidinės įvairovės veiksniai, susiję su socialine diferenciacija, regioniniais, etniniais ar lyčių skirtumais, kurie leistų giliau suprasti sudėtingas socialinės struktūros ir kartų patirčių sąsajas, socialinės kaitos netolygumus ir skirtingus kartų adaptacijos modelius. Nors tokia analizė neabejotinai suteiktų vertingų įžvalgų apie tai, kaip struktūriniai nelygybės aspektai formuoja skirtingų kartų patirtis ir vertybines orientacijas, jos įgyvendinimas reikalautų atskiros, išplėstinės studijos.

Nepaisant šių ribotumų, monografijoje pristatomi tyrimai atskleidžia sudėtingą visuomenės kultūros vertybių dinamiką, kurioje į vieną tėkmę suplaukiančios skirtingos pokyčių srovės suka visuomenės kultūrinės kaitos malūno ratą. Ji yra vertinga ne tik socialinių mokslų tyrėjams, bet ir praktikos specialistams, kurie nagrinėja demografinius pokyčius, socialinę politiką bei švietimo sistemos raidą, nes integruoja ilgalaikių vertybinių pokyčių analizę su šiuolaikiniais socialinės raidos iššūkiais. Kompleksinis požiūris, jungiantis sociokultūrinius, institucinės kaitos ir kartų analizės aspektus, leidžia giliau suprasti visuomenės dinamiką ir gerovės kūrimo prielaidas. Monografijos įžvalgos gali būti taikomos formuojant strategines gaires, orientuotas į darnų vystymąsi, socialinę sanglaudą bei ilgalaikį švietimo ir socialinės politikos efektyvumą.

Socialinė karta kaip mokslinio tyrimo objektas

Aida Savicka

Karta yra sudėtingas socialinis konstruktas. Pačia plačiausia prasme, jis apibrėžia žmonių, gimusių tuo pačiu laikotarpiu panašiam istoriniame, socialiniame ir kultūriniame kontekste ir turinčių panašią kolektyvinę socializacijos patirtį, mentalitetą bei istorinę atmintį, grupes. Nors kaip ir daugeliui socialinių konstrukčių (tokių kaip socialinė klasė, tautybė, rasė, religija ir kiti) kartai būdingas tam tikras teorinis neapibrėžtumas (tiek turinio, tiek rėžių prasme), ji yra reali savo pasekmėmis, kurios gali būti ir yra matuojamos empiriškai, ką įrodo gaušybė mokslinių tyrimų pastaraisiais dešimtmečiais. Kitaip tariant, karta yra ne teorinė abstrakcija, bet ir realiai išgyvenama socialinė patirtis. Tad kartos kaip tam tikro socializacijos vieneto samprata yra prasminga, siekiant suvokti socialinę kismą, kurio pagrindinis mechanizmas yra kartų kaita (Inglehart, 1990, 1997; Lovell, 2007).

Tiriant kartas ir jų kaitą istorinių įvykių tėkmėje, išsiskiria dvi problematikos. Viena vertus, kartos tiriamos kaip kultūrinių ir socialinių pokyčių produktas ir tolimesnių pokyčių varomoji jėga, teigiant, kad tarp kartų ir kultūros egzistuoja dinamiški abipusio poveikio santykiai (Campbell ir kt., 2015; Mannheim, 1952; Nugin & Kalmus, 2018). Kartos formuojasi savitomis istorinėmis aplinkybėmis, veikiamos visuotinai reikšmingų socialinių, ekonominių, politinių, kultūrinių, technologinių įvykių, turinčių įtakos tam tikro pobūdžio vertybinių orientacijų ir socialinio elgesio būdų išsikristalizavimui; vėliau šios naujai susiformavusios dominuojančių vertybinių nuostatų požiūriu unikalios kartos kreipia istorijos tėkmę nauja linkme. Kita vertus, kalbama apie tai, kad reikšmingi istoriniai įvykiai skirtingo amžiaus žmones dažnai paliečia skirtingai. Nors konkretaus žmogaus istorinių įvykių patirtis gali būti labai individuali, ją iš dalies lemia ir tai, kokį savo gyvenimo tarpsnį (vaikystę, paauglystę, suaugystę, vidutinį amžių ar senatvę) išgyvena šis žmogus, nes nuo to priklauso jo patirtis, prioritetai, ištekliai,

o tuo pačiu – galimybė ir pasiryžimas prisitaikyti prie pokyčių (Elder & Pellerin, 1998; Ryder, 1965). Atitinkamai, šios dvi perspektyvos į sudėtingą kartų kaitos istoriniame procese reiškinių pasitelkia skirtingas teorines paradigmas: **kartų teoriją** (Abrams, 1982; Cavalli, 2004; Eyerman & Turner, 1998; Howe & Strauss, 1991, 1997, 2000, 2007, 2009; Mannheim, 1952) ir **gyvenimo eigos** (*life course*) **teoriją** (Pilcher, 1995; Shanahan ir kt., 2016). Šioje monografijoje pristatomas tyrimas remiasi būtent kartų teorijos prieiga ir siekia atliepti kompleksinio Lietuvos gyventojų kartų kaitos tyrimo poreikį.

Kartų samprata formuojasi kaip atsakas į sparčius pokyčius šiuolaikinėse visuomenėse ir iš to kylantį poreikį kuo tiksliau identifikuoti naujus visuomenės raidos etapus, nustatyti jų specifiką ir pagrįsti šios raidos principus. Tad kartų įvairovė, tarpgeneracinės įtampos ir jų pasekmės socialiniam gyvenimui yra plačiai aptariamoms tiek populiariajame, tiek moksliniame diskurse. Šiose diskusijose išskiriami keli pagrindiniai naratyvai: istorinių pokyčių aiškinimas ir periodizavimas; atskiroms amžiaus grupėms priklausančių žmonių socialinės bendrystės aiškinimas; socialinės diferenciacijos pagrindimas; socialinio konflikto ir galimų krizių prognozavimas (White, 2013).

Nepaisant augančio susidomėjimo įvairiais su kartų kaita susijusiais reiškiniais, tyrimams šioje srityje vis dar trūksta teorinio ir ypač metodologinio nuoseklumo. Tad šiame skyriuje apibrėšime monografijoje pasitelkiamą kartų sampratą ir patikslinsime, kaip ji susijusi su artima, bet ne tapačia gimimo kohortos sąvoka. Taip pat trumpai apžvelgsime kartų tyrimų sociologijoje tradiciją, skirtingų mokslininkų indėlį į sociologinį kartų reiškinio pažinimą, kartų periodizavimą ir tarp skirtingų kartų žmonių vyraujančią vertybinių nuostatų bei veikimo socialinėje sistemoje savitumą.

Kartų samprata

Vienas iš kartų konceptualizavimo pradininkų sociologijoje Karlas Mannheimas (1893–1947), kurio išvalgomis plačiai remiasi ir šių dienų kartų tyrėjai, kartą apibrėžė ne kaip grupę bendruomenės prasme, o labiau suprantamą pagal analogiją su klasine pozicija socialinėje struktūroje: atitinkamą kartos poziciją užimančius žmones sieja ne tik gimimo metai, bet ir dalyvavimo istoriniuose ir socialiniuose procesuose vienalaikiškumas (*dalyvavimas bendrame likime*, K. Mannheimo žodžiais tariant), lemiantis potencialių patirčių spektrą bei iš jo kylantį savitą mąstymo, saviraiškos bei veikimo būdą, formuojančius tam tikrą

savitą tapatybę (Mannheim, 1952). Taigi kartai būdingi trys bendrystės elementai: bendri gimimo metai, bendra vieta istorinėje socialinio proceso dimensijoje ir iš bendro sociokultūrinio konteksto kylanti kartos savivoka. K. Mannheimo supratimu, kalbėti apie kartą galima tik tada, kai dėl patiriamų socialinių ir intelektualinių dinamiško destabilizavimo proceso simptomų tarp jos narių susiformuoja ryšys. Todėl net ir tuo pačiu metu gimę skirtingų pasaulio regionų ar miestų ir kaimų gyventojai nebūtinai priskirtini tai pačiai kartai, jei jų nesaisto bendra reikšminga istorinio proceso patirtis. K. Mannheimas taip pat įveda *kartos vieneto* terminą pažymėti tos pačios kartos grupėms, kurios šiai kartai bendrą istorinę patirtį išgyvena skirtingais, tiems kartos vienetais savitais būdais, kas gali formuoti net ir antagonistinį jų tarpusavio ryšį. Jis akcentuoja, kad lėto socialinio ir kultūrinio kismo ir todėl nuoseklaus tradicinių patirties modelių perdavimo su menkomis korekcijomis visuomenėse kultūrinė kartų diferenciacija faktiškai nevyksta: čia nesusidaro sąlygų jokiam pastebimam lūžiu tarp naujos kartos ir jos pirmtakų mąstymo bei veikimo būdų, todėl stebima tik biologinė diferenciacija, pagrįsta amžiaus grupių tapatumu. Tuo tarpu sparčių transformacijų visuomenėse – priešingai: tradiciniai mąstymo ir raiškos būdai dažnai tampa nebeadekvatūs naujai socialinei situacijai, o tai formuoja aiškiai skirtingą naujos kartos stilių, savitą pasaulio interpretavimo ir veikimo jame modelį. Esminiu kartos socializacijai asmenybės brendimo laikotarpiu K. Mannheimas laiko vėlyvąją paauglystę ar ankstyvąją suaugystę (apie 17–25 gyvenimo metus), kai formuojasi žmogaus socialinės ir politinės pažiūros. Būtent šiuo laikotarpiu, K. Mannheimo teigimu, žmogus tampa atviras naujai patirčiai, formuojasi pasaulėžiūrinis jautrumas ir gebėjimas reflektuoti socialinę tikrovę, o tai leidžia jam susitapatinti su tam tikra karta ir socialine pozicija. Šis amžius, K. Mannheimo nuomone, yra tas, kai žmogus labiausiai linkęs įsisąmoninti ir apmąstyti istorinę bei kultūrinę savo laikmečio patirtį, todėl šio tarpsnio išgyvenimai tampa formuojantys visam gyvenimui. K. Mannheimas kritikuoja kiekybiniu būdu atliekamą kartų periodizavimą maždaug vienodais kelių dešimtmečių intervalais, bandant nustatyti tiesioginę taip apibrėžtų kartų kaitos koreliaciją su kultūrinių pokyčių bangomis, tačiau ignoruojant tokius nebiologinius kartų formavimosi veiksnius kaip socialinių pokyčių tempas ir mastas. K. Mannheimo idėjos išlieka ne tik įdomios, bet ir įgauna naują aktualumą sparčių pokyčių visuomenėse, inspiruodamos šiuolaikinius kartų tyrėjus išplėsti tyrimų lauką ir pritaikyti naujas prieigas šiam reiškiniiui tirti. Nors žymusis sociologas paklojo tvirtus kartos teorijos pamatus ir suformulavo pamatines jos sampratas, taip įkvėpdamas naują teorinių bei

empirinių tyrimų bangą, vis dėlto jis paliko ir nemažai atvirų klausimų, į kuriuos bandė ir vis dar bando atsakyti jo pasekėjai. Daugybė klausimų kyla ir dėl to, kad suformulavus kartų teoriją nebuvo pasiūlyta jokia empirinio tyrimo metodika. Tad įvairios K. Mannheimo teorijos interpretacijos ne tik papildoma viena kita, bet ir konkuruoja tarpusavyje. Ryškiausiai čia išsiskiria dvi kartų tyrimų stovyklos: viena, kokybiniais duomenų analizės metodais grindžiami kartų savivokos, istorinės atminties ir tapatybės tyrimai; ir antra, kiekybine socialinių bei demografinių duomenų analize pagrįsti kartų diferenciacijos tyrimai. Žinoma, egzistuoja ir bandymai apjungti šias dvi prieigas.

Nors kartos tampa populiariu terminu tiek kasdienėje vartosenoje, tiek mokslinėje literatūroje, kalbant apie jas pravartu patikslinti, kokia prasme ši sąvoka vartojama kiekvienu konkrečiu atveju, nes mintyje galima turėti visai skirtingus reiškinius: kadangi kartų apibrėžimas susijęs tiek su amžiumi, tiek su gimimo laikotarpiu, tiek su ryšiais tarp skirtingo amžiaus žmonių, tai sukuria erdvę terminologinei painiavai. Davidas I. Kertzeris, toliau plėtojęs manheimišką kartų teoriją ir bandęs atsakyti į lig tol tinkamai neaptartus klausimus, dar 1983 metais atkreipė dėmesį į kartos termino daugiareikšmiškumą, iš populiariosios vartosenos persikėlusius ir į mokslinį diskursą (Kertzer, 1983). Socialinių mokslų (sociologijos, antropologijos, demografijos, kultūros studijų) tradicijoje jis išskyrė keturias pagrindines kartos termino vartosenos reikšmes: **karta kaip genealoginės giminystės principas**, jungiantis vyresnius ir jaunesnius vienos šeimos narius (pavyzdžiui, senelių, tėvų, vaikų, vaikaičių kartos); **karta kaip gimimo ar amžiaus kohorta** (šia prasme terminas vartojamas kalbant apie vienodo amžiaus žmonių grupių sekas socialinėje sistemoje laikui bėgant); **karta kaip gyvenimo ir socializacijos etapas, amžiaus tarpsnis** (pavyzdžiui, jaunimas, seniorai); **karta kaip tam tikru istoriniu laikotarpiu gyvenę žmonės** (pavyzdžiui, pokario karta, nepriklausomybės karta).

Taigi ši kartos termino vartosenos daugiareikšmiškumo bei susipynimo, vienu metu jį vartojant keliomis prasmėmis, problema identifikuota jau gana seniai (Alwin & McCammon, 2003; Eyeran & Turner, 1998). Glennas H. Elderis, taip pat sekęs manheimišką kartų teoriją ir griežtai kritikavęs kartos termino vartosenos neapibrėžtumą, pasiūlė gyvenimo eigos sampratą pagrįstą teorinį socialinės kaitos modelį, padedantį įveikti šio termino daugiareikšmiškumo keliamą sumaištį (Elder, 1998). Jo modelis apima trijų lygių tarpusavio sąveiką: (1) biologinio ir psichologinio individo vystymosi, (2) socialinių ir istorinių struktūrų, kuriose individas bręsta, sukurtų gyvenimo būdo modelių ir (3) individualaus

šiomis sąlygomis susiformavusio gyvenimo būdo. Nepaisant bandymų sistemingai spręsti šį klausimą, kartos termino neapibrėžtumas mokslinėje literatūroje lig šiol išlieka svarbia problema.

Terminologinis kartos neapibrėžtumas glaudžiai siejasi su sociologine amžiaus samprata. Amžius, kaip ir socialinė klasė, etninė priklausomybė ar lytis, vaidina svarbų vaidmenį formuojant patirtį ir socialinius santykius bei struktūrizuojant prieigą prie įvairių resursų – valdžios, išteklių ir pilietybės teisių (Picher, 1995). Todėl amžius yra veiksnys, kuris dažnai naudojamas segmentuojant vertybines žmonių nuostatas bei elgseną. Tačiau tokiuose tyrimuose reikalingas ir kartos dimensijos įvedimas, nes, norint analizuoti skirtingų amžiaus grupių vertybines orientacijas, nuostatas ir jų sąlygotą elgesį, reikia atsižvelgti ir į tai, koku istoriniu laikotarpiu individai pereina skirtingus savo gyvenimo etapus (Abrams, 1982; Cavalli, 2004). Kaip atkreipė dėmesį Susan R. Rhodes (Rhodes, 1983), vertybinių nuostatų sąsajos su amžiumi kyla kaip trejų poveikių padarinys: amžiaus tarpsnio (brendimo), kohortos (šį terminą ji vartojo pakaitomis su kartos terminu) ir laikotarpio (trumpalaikio, sukeliančio laikinas reakcijas ir vertinimus). Žmogaus gyvenimo ciklą sudarančių amžiaus tarpsnių efektas pasireiškia dėl biologinių, psichologinių ir socialinių brendimo ir senėjimo procesų, nesusijusių su žmogaus gimimo data. Jei skirtingo amžiaus žmonių požiūrių skirtumai būtų susiję būtent su jų amžiaus tarpsnio poveikiu, reikėtų tikėtis, kad laikui bėgant ir jaunesniems žmonėms senstant, jų nuostatos taps panašesnės į vyresnio amžiaus žmonių. Skirtingo amžiaus žmonių nuostatų skirtumai gali būti sąlygoti ir kohortos efekto, atsirandančio dėl skirtingu metu gimusių žmonių socialinės aplinkos bei tam tikro istorinio laikmečio, bendrų istorinių įvykių patirties savitumo, kuri daro įtaką jų vertybėms bei socialiniams elgesio modeliams. Kai skirtumus lemia kohortos efektas, nuostatų skirtumai tarp gimimo kohortų laikui bėgant išlieka gana stabilūs. Tuo tarpu laikotarpio efektas yra reiškinys, kylantis dėl išorinių veiksnių, kurie tam tikru laikotarpiu vienu metu veikia visas amžiaus grupes. Šis poveikis gali būti nulemtas įvairių aplinkos, socialinių, politinių, ekonominių ar technologinių sąlygų. Laikotarpio efektas gali pasireikšti dviem pagrindinėmis formomis: ilgalaikių ir nuoseklių procesų skatinamomis tendencijomis arba reikšmingų ir išskirtinių įvykių (tokių kaip karai, badmečiai, epidemijos ar ekonominės krizės) sukeltomis reakcijomis. Pastarosios paprastai yra trumpalaikės, ir situacijai normalizuojantis žmonių nuostatos ir elgesio modeliai dažnai grįžta į ankstesnę būseną.

Nors dažnu atveju kohortos terminas literatūroje vartojamas pramainiui su kartos terminu (o neretai kalbama apie *kartų kohortas* ar *kohortines kartas*), kai kurie tyrėjai (Aboim & Vasconcelos, 2014; Alwin & McCammon, 2003; Cavalli, 2004; Edmunds & Turner, 2005; Marshall, 1983; White, 1992) daro aiškia perskyrą tarp kohortų ir kartų, pirmosioms būnant visų pirma demografinių tyrimų objektu, o antrosioms – sociologinių: kaip jau minėta, gimimo kohortų atveju kalbama apie grynai chronologinį tiriamųjų grupavimą pagal jų gimimo laikotarpį (t. y. kohortai priskiriami asmenys, gimę per tą patį laikotarpį vienodais – dažniausiai penkerių ar dešimties metų – intervalais suskirstytoje laiko juostoje); o štai kartų išskyrimo pagrindimas yra gilesnis ir siejamas su atitinkamam laikmečiui būdingomis ilgalaikėmis politinėmis, socialinėmis ar ekonominėmis aplinkybėmis, „reikšmingais įvykiais“³, kurie turėjo svarios įtakos tam tikro tipo vertybinių nuostatų formavimuisi (todėl skirtingų kartų periodizavimas nebūtinai turi būti vienodos trukmės ir gali apimti kelias gimimo kohortas). Šių reikšmingų įvykių įtaka asmenybės raidai yra patvirtinta ir empiriniais tyrimais: panašaus amžiaus asmenys turi panašius prisiminimus, ypatingai susijusius su jų paauglystės ir jaunystės laikotarpiu, kuriuos jie artikuliuoja per savo asmeninę patirtį, o tai rodo ilgalaikę šių įvykių svarbą (Noble & Schewe, 2003; Schuman & Scott, 1989). Tos pačios kartos nariams, gimusiems tuo pačiu laikotarpiu panašiam istoriniame, socialiniame ir kultūriniame kontekste ir todėl turintiems savitą potencialių patirčių repertuarą, būdingas tam tikras bendras ir gyvenimo eigoje sąlyginai stabilus gyvenimo supratimas, preferencijos ir nuostatos, mąstymo ir veikimo būdas. Per populiariąją kultūrą, madą, filmus, muziką, technologijas, nuomonės formuotojų įtaką perduodami bendri kultūros simboliai formuoja kartos tapatybę ir solidarumą, lemiančius tam tikros žmonių grupės savivoką: jie suvokia save kaip priklausančius tam tikrai kartai (tai išreiškia šnekamojoje kalboje vartojamas apibūdinimas „mūsų karta“). Žmonių grupavimas pagal gimimo metus įgauna sociologinę prasmę tik tuomet, kai egzistuoja reali šioms grupėms

³ Reikšmingų įvykių sąvoka čia ir toliau apima visuotinai reikšmingus ir įsimintinus socialinius, ekonominius, politinius, kultūrinius, technologinius įvykius ir procesus, turinčius įtakos tam tikro pobūdžio vertybinių orientacijų išsikristalizavimui: kadangi reikšmingi istoriniai įvykiai skirtingo amžiaus žmonės dažnai paliečia skirtingai, kiekvienos kartos reikšmingų įvykių patirtis formuoja atitinkamas tai kartai priklausančios bręstančios asmenybės vertybes, pažiūras bei preferencijas, kurios išlieka gana stabilios per visą žmogaus gyvenimo laikotarpį. Ne visada galime konkrečius visuomenėje vykstančius įvykius ar procesus iš karto identifikuoti kaip reikšmingus įvykius, nes sunku numatyti jų formuojantį poveikį naujai visuomenės kartai – išskyrus kataklizminius įvykius (karus, revoliucijas, platų ilgalaikį poveikį turinčias stichines nelaimes), kitų kategorizavimas kaip reikšmingų vyksta retrospektyviai (Arber & Attias-Donfut, 1999), tačiau paprastai tokie įvykiai reiškia tam tikros nusistovėjusios tvarkos suirimą, normalumo suvokimo lūžį (Cavalli, 2004).

priskiriamų žmonių bendrystė, suformuota jų bendros specifinės kolektyvinės patirties ir palaikoma per kolektyvinę atmintį, kartos narių kultūrinę tapatybę bei savitą veikimo socialinėje sistemoje būdą (Corning & Schuman, 2015; Eyerman & Turner, 1998). Tad apibrėžiant kartas svarbus ir tapatybės elementas kaip žmogaus žinojimas, kad jis priklauso tam tikrai kartai, bei su tuo žinojimu siejamos prasmės, vertybinis bei emocinis santykis (Elliott, 2013; Joshi ir kt., 2010; Urick & Hollensbe, 2014). Tuo ji iš esmės ir skiriasi nuo gimimo kohortos – gimimo kohorta taip pat turi bendrų istorinių atskaitos taškų, tačiau ji nebūtinai suvokia save kaip išskirtinę kartą (Thomson, 2016). Nors kiekvienoje kartoje išlieka ryškūs vidiniai individualūs bei socialinių grupių skirtumai, vis dėlto jos narius sieja bendra vertybių, preferencijų ir nuostatų sistema, išskirianti juos iš kitų kartų. Kartų reiškinys yra daug gilesnis nei gana mechaniškai atskiriamų kohortų: Victorio W. Marshallo terminais kalbant, kohorta suprastina kaip *statistinis artefaktas*, o karta – kaip *sociologinė realybė*, kohortas papildanti istorinių įvykių patirtimi (Marshall, 1983).

Plačiai žinomi ir cituojami sociologinės kartų teorijos pradininkai amerikiečiai Neilas Howe ir Williamas Straussas, nors kritikuojami už kartos sampratą, pagrįstą pernelyg supaprastintu kohortų susiejimu su istoriniu ir kultūriniu turiniu, aiškiai įvardija tris kriterijus, pagal kuriuos galima kalbėti apie kartą (Howe & Strauss, 2000). Pirmasis yra priklausymo kartai, buvimo jos nariu suvokimas. Antrasis kriterijus – tai kartos nariams bendri įsitikinimai ir veikimo būdai, susiję su šeima, profesine veikla, politinėmis pažiūromis ar religija. Trečias – tai bendra istorija, apimanti visus reikšmingus įvykius, nutikusius kartos narių vaikystėje ir paauglystėje, ir turėjusius formuojančią reikšmę daugumos jų gyvenime. Autoriai akcentuoja, kad istoriniai socialiniai pokyčiai ir kartos yra abipusiai susiję: istoriniai įvykiai keičia kartas, o kartos, savo ruožtu, keičia istorinių įvykių tėkmę.

Taip konceptualizuojama kartos samprata iš esmės atitinka K. Mannheimo suformuluotą socialinės kartos sąvoką, kurią jis apibrėžė kaip panašaus amžiaus, tame pačiame savo gyvenimo tarpsnyje esančių asmenų grupę, kurios nariai per tam tikrą laikotarpį patyrė bendrų reikšmingų istorinių įvykių bei gyvenimo sąlygų pasikeitimų (Mannheim, 1952). Šie svarbūs socialiniai įvykiai, kuriuos patiria visi atitinkamos kartos nariai, veikia kaip tam tikri kartų žymenys, o panaši patirtis asmenybės formavimosi laikotarpiu lemia panašų šių žmonių mentalitetą, pasaulėžiūrą bei formuoja kartos savivoką, tapatybę (Corsten, 1999). Toliau šioje monografijoje, jei nenurodyta kitaip, kartos terminas vartojamas būtent

socialinės kartos prasme, t. y. kaip tam tikru laikotarpiu gimusių žmonių grupės, kurią sieja bendros reikšmingų įvykių patirtys ir jų formuotos vertybinės orientacijos, bendra istorinė atmintis ir iš to kylanti kartos savivoka, ir kuri susiduria su panašiomis socialinių sąlygų sukurtomis galimybėmis ir trukdžiais, pozicionavimas istoriniame procese (Aboim & Vasconcelos, 2014; Lovell, 2007; Nugin & Kalmus, 2018; Pilcher, 1994; Woodman & Wyn, 2015)⁴. Tuo nenorime supriešinti gimimo kohortų ir socialinių kartų tyrimo prieigų, nes pirmųjų rezultatai ir išvalgos gali būti labai sėkmingai panaudoti socialinių kartų tyrimų hipotezėms suformuluoti, tačiau visuomet privalu atsižvelgti į tai, kad be gimimo kohortos socialinės kartos samprata savyje taip pat talpina tam tikrą specifinę reikšmingų įvykių patirtį ir kartos kaip savitos socialinės kategorijos narių savivoką. Čia tenka pripažinti, kad nors skirtumas tarp gimimo kohortos ir kartos buvo konceptualizuotas ir akcentuotas ne kartą (pradedant pačiu K. Mannheimu), empiriniuose tyrimuose nėra paprasta šios perskyros aiškiai ir nuosekliai laikytis.

Vakarietiška kartų tyrimų tradicija

Kartų skirtumų analizė yra tapusi svarbia socialinių mokslų tyrimų kryptimi, kuri nuosekliai plečiasi įvairiuose regioniniuose ir kultūriniuose kontekstuose. Įvairiose šalyse fiksuojamas augantis akademinis susidomėjimas kartų ypatumų tyrimais liudija apie jų reikšmę šiuolaikinių visuomenių kaitos supratimui. Šioje trumpoje apžvalgoje dėmesys yra sutelkiamas į Vakarų kultūrinį lauką, nes juo dažniausiai remiasi Lietuvos tyrėjai, analizuojantys kartas.

Nepaisant didėjančio dėmesio kartų problematikai, daugelis klausimų šioje srityje vis dar išlieka neapibrėžti. Nėra pasiekta bendro sutarimo nei dėl kartų pavadinimų⁵, nei dėl jų chronologinių ribų, nei dėl reikšmingų įvykių, laikomų kartų tapatumą formuojančiais veiksniais, nei dėl pačios kartos savivokos operacionalizavimo. Kaip jau minėta, būtent šie aspektai sudaro pagrindinius kriterijus, leidžiančius konceptualiai apibrėžti kartos sąvoką. Yra priimta manyti, jog kartos gali apimti tiek šimtmečius (kaip ikimoderniose visuomenėse),

⁴ Ši socialinės kartos samprata yra analogiška kitų autorių (Fernández-Durán, 2016; McCrindle, 2018; Schewe & Meredith, 2004) vartojamai kartų kohortos sampratai, tačiau socialinės kartos sąvoka pasirinkta, siekiant akcentuoti skirtumą tarp kartos ir kohortos ir taip išvengti terminologinės painiavos.

⁵ Vardai kartoms paprastai suteikiami atsižvelgiant į esminius visuomeninę reikšmę turinčius reiškinius, įvykusius tuo laikotarpiu, kai atitinkamų kartų nariai tapo suaugusiais, t. y. apie 17–23 jų gyvenimo metus.

ties vos dešimtmetį, priklausomai nuo vykstančių socialinių pokyčių tempo: naujos kartos pradžia visada yra reikšmingų istorinių įvykių nulemtu tęstinumo tuo metu dominuojančiame istoriniame ir instituciniame pasaulyje trūkumo, ankstesnės simbolinės sistemos neadekvatumo naujai situacijai rezultatas (Abrams, 1982). Tačiau objektyviai identifikuoti šiuos lūžio momentus nėra paprasta, ir universalus metodologinis sprendimas tam nėra rastas: viena vertus, kartos įgauna pavidalą ir yra įvardijamos tik praėjus tam tikram laikui po joms prasmę suteikusių reikšmingų įvykių (Lovell, 2007); kita vertus, kartos nėra istorijos eigoje nekintantys, stabilūs dariniai – jų ribos gali kisti, visuomenei susiduriant ir reaguojant į naujus reikšmingus įvykius (Fulbrook, 2011). Todėl nenuostabu, kad skirtingų mokslininkų nurodomi kiekvienos kartos gimimo periodo rėžiai yra sąlyginiai ir šiek tiek nesutampantys: iš dalies taip yra dėl skirtingos tyrėjų pasaulio regiono ar laiko perspektyvos, vertinamų istorinių aplinkybių bei faktų įvairovės, tyrimo problematikos ar metodologinės priemonės, bet labiausiai todėl, kad šis periodizavimas remiasi labiau ekspertine nuomone, individualia tyrėjų nuožiūra nei empirinių duomenų analize, todėl vargu ar galima išvengti tam tikro subjektyvumo apibrėžiant, kada kuri karta prasideda ir baigiasi. Juolab kad karta keičia kartą ne vienu ypu, o daugiau ar mažiau nuosekliu perėjimu, tad riba tarp jų neišvengiamai yra blanki. Žiūrėdami į 1.1 lentelėje nurodytas kartų gimimo datas galime konstatuoti, kad jei skirtingų autorių užbrėžti pirmųjų trijų kartų rėžiai yra gana panašūs ir svyruoja vos per kelerius metus, Y ir Z kartų periodizavimas išsiskiria gana reikšmingai. Viena iš priežasčių yra ta, kad vėlesni autoriai remiasi ankstesnių autorių suformuota Tyliosios, Kūdikių bumo ir X kartų periodizavimo tradicija. Neabejotinai, kita svarbi priežastis yra dar gana jaunas Y ir Z kartų atstovų amžius ir todėl vis dar tebesiformuojantis kartoje vyraujančių vertybinių nuostatų, gyvenimo stilių, mąstymo ir veikimo būdų modelis. Iš ilgesnės laiko perspektyvos, šių kartų nariams pereinant įvairius gyvenimo tarpsnius bei mokslininkams sukaupiant daugiau tyrimų duomenų, šių kartų periodizavimas gali būti tikslinamas atsižvelgiant į atskirų pasaulio regionų raidos savitumus.

1.1 lentelė. Skirtingų autorių suformuluoto kartų periodizavimo suvestinė⁶

Autoriai	Karta	Tylioji / Brandžiųjų / Pokario / Tarpukario / Veteranų / Laimingųjų	Kūdikiu bumo / Protesto	X / Prarastoji	Y / Tūk- santmečio / Tinklo / Me / Prag- matiškoji	Z / Naujoji / True / Zoomerių / Tėvynės / iKarta
	Tiriamas regionas	Gimimo metai				
Lyons ir kt., 2007	Kanada	iki 1945	1945–1964	1965–1979	nuo 1980	
Howe, 2023; Howe & Strauss, 2007	JAV	1925–1942	1943–1960	1961–1981	1982–2005	2006–2029
Cennamo & Gardner, 2008	N. Zelandija		1946–1961	1962–1979	1980–2000	
Wong ir kt., 2008	Australija	1925–1944	1945–1964	1965–1981	1982–2000	
Tapscott, 2008	JAV		1946–1964	1965–1976	1977–1997	
Lamm & Meeks, 2009	JAV		1943–1960	1961–1980	1981–2000	
McCrinkle, 2018	Australija	1925–1945	1946–1964	1965–1979	1980–1994	1995–2009
Becker, 2015	Nyderlandai	1930–1945	1945–1955	1955–1970	1970–1985	1985–2010
Shamis & Nikonov, 2017	Rusija	1923–1943	1944–1963	1964–1984	1985–2003	2004–2024
Francis & Hoefel, 2018	Brazilija		1940–1959	1960–1979	1980–1994	1995–2010
Caballero & Baigorri, 2019	Ispanija	1929–1943	1944–1958	1959–1973	1974–1988	1989–2003
Norris & Inglehart, 2019	JAV	1900–1945	1946–1964	1965–1979	1980–1996	
Dimock, 2019	JAV	1928–1945	1946–1964	1965–1980	1981–1996	nuo 1997
Scholz, 2019	Europa	iki 1949	1950–1964	1965–1979	1980–1994	nuo 1995
Karashchuk ir kt., 2020	Rusija		1945–1964	1965–1989	1990–2012	nuo 2013
Vera-Toscano & Meroni, 2021	Australija	1926–1946	1946–1964	1965–1979	1980–1994	

Šaltinis: autorės apibendrinimas pagal atitinkamų šaltinių informaciją.

⁶ Galima rasti ir dar smulkesnių kartų klasifikacijų, išskiriančių Ankstyvąją ir Vėlyvąją kūdikių bumo kartą (Schewe & Meredith, 2004) ar po Z kartos naujai besiformuojančią socialiai sąmoningą ir technologijas puikiai išmanančią Alfa/Google kartą, kuriai priklauso gimusieji po 2010–2012 metų (Berge & Berge, 2019; Hernandez-de-Mendez ir kt., 2020; McCrinkle, 2018; McCrinkle & Fell, 2020; Nagy & Kölcsey, 2017; Ziatdinov & Cilliers, 2021), ir panašiai. Maža to, bėgant įvykiams už akių, futuristas ir demografas Markas McCrinkle jau kalba ir apie Beta kartą, kuriai būtų priskiriami gimusieji 2025–2039 m., ir kurios kasdieniame gyvenime nuo pat ankstyvų dienų aukštųjų technologijų ir virtualios aplinkos elementai taps savaime suprantamu dalyku (McCrindle, 2024).

Kaip jau buvo užsiminta (ir ką akivaizdžiai iliustruoja 1.1 lentelė), mokslinėje literatūroje nėra aiškaus konsensuso ir dėl kartos trukmės (Díez-Nicolás, 2008; Lovell, 2007). Gana plačiai paplitęs iš demografinių tyrimų tradicijos perimtas kartų trukmės siejimas su reprodukcijos ciklais (Katus ir kt., 2005), kai kartos trukmė prilyginama vidutinei trukmei tarp tėvų ir jų vaikų gimimo, t. y. maždaug 20–25 metams. Remiantis K. Mannheimo perspektyva (Mannheim, 1952), ši amplitudė yra kiek didesnė, ir viena karta gali apimti 15–30 metų laikotarpį, tačiau pats autorius akcentavo, kad tai nėra jokia taisyklė. Šiuolaikiniai kartų tyrėjai pastebi, kad dėl ypatingai spartaus pokyčių tempo žmogiškasis atsakas (kartų konsolidacijos prasme) į naujai susiklostančias makrosocialines aplinkybes, technologines inovacijas ir dėl to besikeičiančias visuomenės vertybes trunka daug trumpiau (Rosa, 2005), nors reprodukcinis ciklas ir ilgėja (McCrindle, 2018). Ši didėjančių kartų kaitos tempą, be kita ko, linkstama sieti ir su naujų skaitmeninių medijų įsigalėjimu, esmingai keičiančiu jaunųjų kartų socialinę aplinką ir kartų tarpusavio santykių dinamiką (Hepp, 2019)⁷.

Tiek pasaulinėje, tiek lietuviškoje literatūroje lig šiol plačiausiai naudojamas N. Howe ir W. Strausso (Howe, 2023; Howe & Strauss, 1991, 1997, 2000, 2007) pasiūlytas kartų periodizavimas kas maždaug dviejų dešimtmečių žingsni, įvardijant penkias šių dienų populiacijoje esančias kartas⁸ (o paskutinėje N. Howe monografijoje pridėdant ir vieną būsimą – *Naujųjų pranašų* kartą, gimiančią 2030–2052 m.) ir pagrindžiant tai specifinės patirties šių kartų atstovų socializacijos metu suformuotomis atitinkamoje kartoje vyraujančiomis vertybinėmis nuostatomis bei elgesio modeliais. Yra bent keletas bandymų kartų kaitoje atskleisti tam tikrus dėsninumus. Pavyzdžiui, patys N. Howe ir W. Straussas (Howe, 2023; Howe & Strauss, 1991, 2009) pasiūlė cikliinį kartų kaitos modelį, pagrįstą didelių socialinių sukrėtimų ir ekonominės raidos ciklų – ekspansijos ir recesijos – logika. Pagal jį, kiekvienas kartų ciklas, trunkantis apie 80–100 metų, vyksta keturiais etapais (savotiškais istorijos sezonais) – augimo, brendimo, degradavimo ir sunykimo – kurie pavadinami Aukštuoju, Pabudimo, Suirimo ir Krizės laikotarpiais. Aukštasis laikotarpis – tai stiprėjančių institucijų ir silpnėjančio individualizmo era, kai žlunga senasis vertybinis režimas ir įsitvirtina nauja pilietinė tvarka. Pabudimo laikotarpis – tai pakili

⁷ Šiame kontekste įdomus estų mokslininkų tyrimas *Me. The World. The Media* (Kalmus & Opermann, 2019), kuriame pačių respondentų buvo prašoma apibrėžti jų kartos trukmę metais. Jis parodė, kad didžioji tiriamųjų dalis savo kartos trukmę apibrėžė dešimtmečiu; be to, buvo atskleistas dėsningumas, kad su žmonių amžiumi jų suvokiama savo kartos trukmė ilgėjo – nuo šešerių metų 15–20 metų amžiaus žmonių tarpe iki dviejų dešimtmečių 71–79 metų amžiaus žmonių tarpe.

⁸ Iš viso JAV istorijoje šie autoriai identifikavo 25 kartas, kurių atitikmenis įžvelgė ir kitose Vakarų šalyse.

kultūrinio perversmo era, kai pilietinės tvarkos pamatus judina naujas vertybinis režimas. Suirimo laikotarpis – tai slogi stiprėjančio individualizmo ir silpnėjančių institucijų era, kai sunyksta senoji pilietinė tvarka ir įsigali naujas vertybinis režimas. Krizės laikotarpis – tai lemiamą perversmo era, kai naujas vertybinis režimas skatina senąją pilietinę tvarką pakeisti nauja. Kiekvieno iš šių maždaug du dešimtmečius trunkančio etapo pradžioje vyksta lūžis žmonių požiūryje į save, kultūrą, tautą ir ateitį, kiekvieno kartų ciklo eigoje susiformuojant keturių tipų kartoms: idealiajai, reaktyviajai, pilietinei ir adaptyviajai. Tad N. Howe ir W. Strausso teorija akcentuoja gilius vertybinių orientacijų skirtumus tarp kartų (iš esmės jas ir apibrėžiančius) ir iš to kylančias socialines įtampas. Aprašytų ciklų kaitos varomoji jėga yra jaunosios visuomenės kartos siekis ištaisyti ankstesnių kartų klaidas ir jų sukurto pasaulio netobulumą, visuomenės raidai iškeliant kitus, dažnai radikaliai priešingus tikslus. Taip vertybinis persiorientavimas iš kartos į kartą kuria cikliškumą: bendruomeniškumą keičia individualizmas, kuris savo ruožtu paskatina savanaudiškumą, o šis – konformizmą, o tada ciklas prasideda iš naujo.

N. Howe ir W. Strausso pasiūlytas ciklinis kartų modelis pagrįstai kritikuojamas dėl pernelyg schematiško požiūrio į kartų kaitą, neatsižvelgiančio į realios visuomenių raidos ir daugybės jai įtaką darančių veiksnių tarpusavio sąsajų sudėtingumą. Kalbant apie kitas kartų kaitos dėsningumo paieškas, paprastai apsiribojama trumpesne retrospektyva. Iš modernizacijos teorijos perspektyvos teigiama, kad unikalių kartų formavimasis ir jų kaita vyksta kaip ekonominės gerovės ir ilgalaikio visuomenės saugumo paskatinto individualizmo, tolerancijos, saviraiškos siekio, pilietinio įsitraukimo augimo pasekmė (Inglehart & Welzel, 2005). Ne taip optimistiškai žmonijos raidos perspektyvos vertinamos remiantis augančio individualizmo teorijos prielaidomis ir numatant, kad kartų kaitą skatins žmonių susitelkimas į savo individualių poreikių patenkinimą, o tai lems augantį materializmą, narcisizmą, mažėjantį tarpusavio pasitikėjimą, pilietinį įsitraukimą ir aukštesnių dvasinių poreikių apleidimą (Twenge ir kt., 2012).

Vienas iš pagrindinių kartų tyrimų aktualumo aspektų siejamas su bandymais suprasti, kaip istorinės, socialinės ir kultūrinės sąlygos formuoja skirtingų laikotarpių žmonių mąstymą, vertybes ir gyvenimo būdą. Moksliniais tyrimais nustatyta reikšmingų su kartomis siejamų vertybinių nuostatų, asmenybės bruožų, elgesio ir net psichinės sveikatos skirtumų, kurie rodo, kad sociokultūrinė aplinka ir socialiniai pokyčiai gali turėti įtakos asmenybės vystymuisi. Ypatingas dėmesys skiriamas ne tik kartų ideologiniams ar pasaulėžiūriniais skirtumams, bet ir socialinio veikimo strategijoms – pavyzdžiui, dalyvavimo viešajame gyvenime formoms, bendruo-

meniškumo raiškai ar pilietinio įsitraukimo pobūdžiui. Tokie tyrimai leidžia geriau suprasti, kaip socialinė tikrovė kinta per kartų perspektyvą, ir koku mastu kolektyviniai patyrimai daro poveikį asmens ir visuomenės santykiui (Beugelsdijk & Welzel, 2018; Hageaars ir kt., 2003; Inglehart & Welzel, 2005; Keyes ir kt., 2014; Lyons ir kt., 2007; Twenge, 2001; Twenge ir kt., 2012). Šie gausūs empiriniai tyrimai, kurių išvalgos apibendrintos 1.2 lentelėje, leidžia daryti išvadą, jog kiekviena karta formuojasi unikalios kolektyvinės patirties kontekste, kuri įtvirtina išskirtinius pasaulio suvokimo, vertinimo ir gyvenimo refleksijos būdus. Pastarieji nėra mechaniškai perimami iš ankstesnių kartų, bet formuojasi kaip atsakas į tam tikros kartos gyvenimo laikotarpiu dominuojančias kultūrinės, socialines, ekonomines ir politines sąlygas. Dėl to kiekvienai kartai būdingi saviti požūriai, vertybinės orientacijos ir egzistenciniai prioritetai, kurie ne tik skiriasi nuo ankstesnių kartų, bet ir dažnai keičia pačius socialinio gyvenimo interpretacijos principus. Tokie skirtumai nėra paviršutiniški ar laikini – jie atspindi fundamentalius kartų pasaulėžiūros lūžius.

1.2 lentelė. Vyraujančios skirtingų kartų atstovų vertybinės nuostatos ir asmenybinės charakteristikos bei juos formavę reikšmingi istoriniai įvykiai ir procesai

	Reikšmingi įvykiai ir procesai kartos socializacijos laikotarpiu	Vyraujančios vertybinės nuostatos ir asmenybinės charakteristikos
Tylioji karta	Didžioji depresija / socialinės apsaugos sistemos kūrimas / Pirmasis pasaulinis karas	Disciplinuoti ir darbštūs / Gerbiantys tradicijas ir nemėgstantys pokyčių / Nebijantys įsipareigoti / Optimistai / Turintys stiprų pareigos jausmą / Pasiryžę atidėti momentinį pasitenkinimą dėl vėlesnio atlygio / Gerbiantys autoritetą / Konkurencingi / Gyvenantys tam, kad dirbtų / Orientuoti į karjerą ir materialinę gerovę / Vertinantys komandinį darbą / Orientuoti į procesą / Vertinantys pripažinimą / Technologiškai neišprusę / Pasižymintys griežtu vaikų auklėjimo stiliumi / Linkę aukotis artimųjų labui
Kūdikų bumo karta	Aukšti gimstamumo rodikliai, padidinę gyventojų tankumą / ekonomikos atsigavimas pokario laikotarpiu / televizijos atsiradimas / Vietnamo karas / Votergeito skandalas / seksualinė revoliucija	Nekonformistai / Nemėgstantys pokyčių / Nebijantys įsipareigoti / Optimistai / Idealistai / Kolektyvistai / Hedonistai / Turintys stiprų pareigos jausmą / Konkurencingi / Gyvenantys tam, kad dirbtų / Orientuoti į karjerą ir materialinę gerovę / Vertinantys stabilią darbo aplinką ir saugumą / Vertinantys komandinį darbą / Orientuoti į pasiekimus / Vertinantys pripažinimą / Technologiškai neišprusę / Politiškai aktyvūs / Pasižymintys griežtu vaikų auklėjimo stiliumi

X karta	Ekonominė recesija / vienalaikis aukštas nedarbas ir infliacija / padidėję skrybų rodikliai / AIDS / Berlyno sienos griuvimas / Sovietų Sąjungos subyrėjimas	Savarankiški / Materialistai / Individualistai / Labiausiai išsimokslinę / Norintys turėti pasirinkimo laisvę ir lankstumą / Prisdiderinantys prie pokyčių / Skeptikai / Pesimistai / Nepasitikintys / Nejučiantys pagarbos valdžios autoritetams / Vertinantys betarpišką bendravimą ir tarpasmeninius santykius / Verslūs / Vertinantys komandinį darbą, bendradarbiavimą / Vertinantys gyvenimo kokybę / Rizikuojantys / Orientuoti į rezultatus / Dirbantys tam, kad gyventų / Siekiantys profesinio ir asmeninio gyvenimo pusiausvyros / Technologiškai išprusę / Nesiekiantys dirbti vienam darbdaviui visą karjerą ir pasiruošę pasinaudoti geresnėmis galimybėmis / Pirmenybę teikiantys uždarbiui pagal darbo rezultatus / Nemėgstantys mikrovaldymo / Ypač saugantys savo vaikus, bendravimą su jais grįsdami lygybe ir liberaliais auklėjimo metodais
Y karta	Informacinių technologijų pažanga / asmeniniai kompiuteriai / internetinio ryšio paplitimas / pasaulinis kompiuterių tinklas / spartėjantys globalizacijos procesai / internetiniai socialiniai tinklai / ekonominis stabilumas / 2001 m. rugsėjo 11 d. ataka	Technologiškai įgudę / Globalistai / Orientuoti į glaudžius socialinius santykius / Optimistai / Oportunistai / Teigiamai vertinantys save, pasitikintys savimi / Nepriklausomi / Orientuoti į asmeninius interesus / Orientuoti į pramogas / Inovatoriai / Pilietiškai / Lengvai prisitaikantys prie pokyčių / Orientuoti į rezultatus / Galintys atlikti daug užduočių vienu metu / Orientuoti į įgūdžių tobulinimą ir naujus iššūkius / Pirmenybę teikiantys elektroniniam bendravimui / Besitikintys nuolatinio grįžtamojo ryšio ir momentinio atlygio / Norintys būti instruktuojami, o ne valdomi / Vertinantys atsakomybę ir galimybę dalyvauti priimanč sprendimus / Siekiantys profesinio ir asmeninio gyvenimo pusiausvyros / Nedarantys aiškios perskyros tarp darbo ir poilsio, viešosios ir privačios sferos / Vertinantys sėkmę, karjerą ir pinigų / Mažiau akcentuojantys darbo garantijas / Siekiantys greitų rezultatų, staigaus pripažinimo ir atlygio / Vertinantys bendradarbiavimą mokantis ir dirbant / Vertinantys artimą ryšį su šeima, kurią laiko saugesne ir demokratiškesne, nei ankstesnės kartos laikė savo šeimas / Lengvai priimančys procesų nenusėjamumą ir takumą
Z karta	Mobilumas / momentinio pasaulinio ryšio įsigalėjimas / išmaniųjų įrenginių paplitimas / daiktų interneto atsiradimas / daugybinės realybės / sparti klimato kaita ir ekologinių katastrofų grėsmė / terorizmas / 2008–2009 m. pasaulio ekonominė krizė / ilgalaikio įdarbinimo politikos versle perorientavimas į veiklą užsakomųjų paslaugų pagrindu / sveikatos ir pensijų sistemų krizės / COVID-19 pandemija	Tikrieji skaitmeniniai čia buviai, gyvenantys technologijų susaistytame globaliame pasaulyje / Interneto ryšį priskiriantys baziniams žmogiškiems poreikiams / Realistai / Pragmatiškai / Siekiantys saugumo / Nepriklausomi / Bendradarbiaujantys / Vertinantys greitą procesų tempą, nekantūs / Pasizymintys ekologiniu sąmoningumu / Dialogo kūrėjai / Tiesos ieškotojai / Žmogaus teisių gynėjai / Verslūs / Orientuoti į rezultatus ir momentinį atlygį / Besitikintys nuolatinio grįžtamojo ryšio / Norintys būti vertinami pagal veiklos rezultatus, o ne lojalumą / Turinio kūrėjai / Žemo emocinio intelekto / Pirmenybę teikiantys skaitmeniniam, o ne tiesioginiam bendravimui / Vertinantys individualią raišką ir originalumą / Nuolatiniai savo tapatybės ieškotojai / Naudojantys socialinius tinklus asmeniniam prekės ženklui kurti / Pilietiškai (bet ne politiškai) aktyvūs / Vertinantys stabilų užimtumą ir finansinį saugumą / Palaikantys dalijimosi ekonomiką / Vertinantys procesų struktūruotumą / Reikalaujantys 100% geros savijautos aplinkos (namie, mokykloje, darbe) / Turintys artimą ryšį su tėvais

Šaltinis: autorės apibendrinimas pagal įvairių šaltinių informaciją (Adams, 1997; Bencsik ir kt., 2016; Beutell & Wittig-Berman, 2008; Chester, 2002; Codrington, 2013; Conway & Monks, 2017; Dimock, 2019; Foot & Stoffman, 1998; Grasso, 2014; Howe, 2023; Howe & Strauss, 1991, 1993, 1997, 2000, 2007, 2009; Knapp ir kt., 2017; Kupperschmidt, 2000; Lancaster & Stillman, 2002; Madden, 2017; McCrindle, 2018; Ng ir kt., 2010; Scholz, 2019; Tapscott, 1998, 2008; Wey Smola & Sutton, 2002; Zemke ir kt., 1999).

Socialinės kartos: globali paradigma ar lokalus naratyvas?

Nemažai autorių laikosi nuomonės, kad kartos yra globalios prigimties reiškinys, skatinamas pasaulinių struktūrinių pokyčių ir reikšmingų įvykių (ekonominių krizių, geopolitinių procesų, technologinių inovacijų), o jaunųjų kartų atveju – ir globalios komunikacijos srautų bei virtualių kultūrinių bendruomenių išsigalėjimo (Edmunds & Turner, 2005; Meredith ir kt., 2002). Globalioji paradigma susitelkia į virškulturnes kartų formavimosi tendencijas, akcentuodama jų panašumus įvairiuose pasaulio regionuose. Kiti gi tyrėjai ragina atsižvelgti į skirtingų regionų istorinės patirties specifiką ir galimas jos pasekmes kartų konsolidacijai. Lokalus naratyvas akcentuoja, kad kartos yra nacionalinio ar regioninio konteksto (politinių režimų, ekonominių sąrangų, istorinių traumų ar pervartų) produktai – skirtinguose nacionaliniuose kontekstuose formuojasi skirtingos kartos (Caballero & Baigorri, 2019; Díez-Nicolás, 2008; Egri & Ralston, 2004; Fernández-Durán, 2016; Levada, 2001; Miroshkina, 2017; Nugin ir kt., 2016; Schewe ir kt., 2013; Schewe & Meredith, 2004; Scholz, 2019; Semenova, 2003; Šūpulis & Zellis, 2019; Ting ir kt., 2018; Tung & Comeau, 2014). Pavyzdžiui, Charles D. Schewe ir Geoffrey Meredith (Schewe & Meredith, 2004), analizavę kartų skirtumus JAV, Brazilijoje ir Rusijoje pagal šių šalių gyventojų patirtus socialinius, ekonominius ir politinius įvykius (tačiau neatliekant empirinių duomenų analizės), padarė išvadą, kad kai kurie įvykiai, buvę reikšmingi JAV visuomenėje, nebuvo tokie svarbūs ilgalaikio poveikio prasme gyventojų vertybinėms nuostatomis kitose šalyse. JAV atveju jie išskyrė septynias kartas: Depresijos karta (gimusieji 1912–1921 m.); Antrojo pasaulinio karo karta (gimusieji 1922–1927 m.); Pokario karta (gimusieji 1928–1945 m.); Pirmoji kūdikių bumo karta (gimusieji 1946–1954 m.); Antroji kūdikių bumo karta (1955–1964 m.); X karta (gimusieji 1965–1976 m.); ir Tinklo karta (1977–1994 m.). Dėl skirtingos Antrojo pasaulinio karo patirties ir politinių įvykių šalyje, Brazilijos kontekste išskirtos tokios šešios kartos: Vargaso epocha (pilnametystės sulaukę 1930–1945 m.); Pokaris (1946–1954 m.); Optimizmas (1955–1967 m.); Geležiniai metai (1968–1979 m.); Prarastasis dešimtmetis (1980–1991 m.); Pasiklivimas savimi (1992 m. ir vėliau). Tuo tarpu Rusijos visuomenėje autoriai taip pat išskyrė šešias kartas: Kolektyvizmo (pilnametystės sulaukę 1929–1940 m.); Didžiojo Tėvynės karo (1941–1953 m.); Atšilimo (1954–1969 m.); Stagnacijos (1970–1985 m.); Perestroikos (1986–1991 m.); Posovietinė (1992 m. ir vėliau). Įtakingas Rusijos visuomenės kartų tyrinėtojas Y. A. Levada (Levada, 2001, 2002) labai panašiai

išskyrė Stalinizmo (gimusieji 1910–1919 m.), Karo ir pokario (1920–1928 m.), Atšilimo (1929–1943 m.), Stagnacijos (1944–1968 m.) ir Pertvarkos (po 1969 m.) kartas, o vėlesni autoriai šią klasifikaciją papildė Posovietine (1991–2000 m.) karta (Pipii 2022). Tačiau kalbant apie pastarąsias dvi kartas, V. V. Radaevas (Radaev, 2018) jas periodizuoja kitaip: Reformų (1968–1981 m.) ir Tūkstantmečio karta (1982–2000 m.). Kalbant apie Europos regioną, buvo pasiūlytos ir kitos socialinių kartų diferenciacijos, atsižvelgiant į savitą konkrečių šalių gyventojų svarbių istorinių įvykių ir procesų patirtį. Pavyzdžiui, Prancūzijos visuomenės kontekste kalbama apie „Génération Mai 68“ ar „Génération Mitterrand“ (Sirinelli, 1989), o Vokietijos kontekste – apie „Flakhelfer-Generation“ (Priešlėktuvinės gynybos pagalbininkų karta, g. apie 1926–1935), „Aufbaugeneration“ (Atstatymo karta, g. apie 1946–1955) ar „Generation Golf“ (Bohnenkamp, 2011), pabrėžiant išskirtines socialines ir politines įtakas, kurios formavo jų tapatybę.

Įvairių socialinių kartų diferenciacijos pasiūlymų iš skirtingų regionų perspektyvos pavyzdžiai bei sugretinimas su N. Howe ir W. Strausso įvardintomis globaliomis kartomis pateikiami 1.3 lentelėje, kuri anaiptol nėra išsami, tačiau aiškiai iliustruoja, kad socialinių kartų ribų apibrėžimai, grindžiami skirtingų šalių istorinėmis ir kultūrinėmis patirtimis, sutampa tik iš dalies. Net ir tarp kultūriškai artimų regionų pastebimi reikšmingi skirtumai – varijuoja ne tik kartų pavadinimai, bet ir jų skaičius bei laikotarpiai, pagal kuriuos šios kartos apibrėžiamos. Šie skirtumai atspindi savitus nacionalinius istorinių lūžių kontekstus, socialinių pokyčių tempą bei visuomenės kolektyvinės atminties struktūrą. Tačiau kartu jie parodo, kad kartų ribų nustatymas nėra ir negali būti visiškai objektyvus procesas – jis neišvengiamai susijęs ir su ekspertine interpretacija.

Apibendrinant, tiek globalioji paradigma, besiremianti prielaida, kad kartos formuojasi reaguodamos į pasaulinius ekonominius, politinius, technologinius pokyčius ir yra universaliai atpažįstamos, tiek lokaloji, akcentuojanti specifinių nacionalinių ar regioninių kontekstų svarbą, turi savų ribotumą. Globaliajai paradigmai būdingas amerikocentrizmas ir kontekstinio jautrumo trūkumas, ignoruojant pasaulio regionų kultūrinius skirtumus, stereotipizuojant kartas ir neįvertinant lokalių istorinių lūžių bei traumų (kaip antai kartų patirtį Rytų Europos regione formavusią sovietinę okupaciją, kovą už šalies nepriklausomybę, migraciją pakilus geležinei uždangai, integraciją į europines struktūras ir kt.). O štai lokaloji paradigma dažnai skiria nepakankamą dėmesį globalių kultūros srautų lokalsioms išraiškoms ir tarpkultūrinių dėsnų atpažinimui, taip rizikuodama redukuoti kartų sampratą iki tautinių naratyvų.

1.3 lentelė. Socialinių kartų diferenciacija ir periodizavimas pagal gimimo laikotarpį skirtingose Europos šalyse ir regionuose

Šalis Gim. metai	GLOBALIOS KARTOS	ISPANIJOS KARTOS	NYDERLANDŲ KARTOS	POKOMUNIS- TINIŲ ŠALIŲ KARTOS	RUSIJOS KARTOS	LIETUVOS KARTOS	LATVIJOS KARTOS	ESTIJOS KARTOS
1910	Didžioji karta (g. 1901–1924)	Respublikos ir pilietinio karo karta (g. 1907–1921)	Prieškario karta (g. 1910–1930)	Karta, gimusi 1909–1930 m.	Stalinizmo karta (g. 1910– 1919)	–	Pirmoji nepriklausomos Latvijios karta	–
1915					Karo ir pokario karta (g. 1920– 1928)	Tarpukario karta (g. 1918– 1940)	Prarastoji Latvijios karta	
1920								
1925	Tylioji karta (g. 1925–1942)	Pokario ir autarkijos karta (g. 1922–1936)	Tylioji karta (g. 1930–1945)	Karta, gimusi 1930–1951 m.	Atšilimo karta (g. 1929– 1943)	Pirmoji sovietmečio karta (g. 1941– 1959)	Karo metų vaikų karta	Karta, gimusi 1930– 1959 m.
1930								
1935								
1940								
1945	Kūdikių bumo karta (g. 1943–1960)	Ekonominės plėtros karta (g. 1937–1951)	Protesto karta (g. 1945–1955)	Karta, gimusi 1952–1972 m.	Stagnaci- jos karta (g. 1944– 1968)	Pirmoji sovietmečio karta (g. 1960– 1969)	Pirmoji sovietme- čio karta	Nugalė- tojų karta (g. 1960– 1979)
1950								
1955	X karta (g. 1961–1981)	Perėjimo prie demokratijos karta (g. 1952–1966)	Prarastoji (arba X) karta (g. 1955–1970)	Karta, gimusi 1973–1990 m. (Generation Why)	Pertvarkos karta (g. 1969– 1990)	Antroji sovietme- čio karta (g. 1960– 1969)	Pabudimo karta	Karta, gimusi 1980– 1995 m.
1960								
1965								
1970	Tūkstant- mečio karta (g. 1982–2004)	Demokratijos konsolidavimo karta (g. 1967–1981)	Pragmatiško- ji karta (g. 1970–1985)	Karta, gimusi 1973–1990 m. (Generation Why)	Pertvarkos karta (g. 1969– 1990)	Paskutiniai sovietme- čio karta (g. 1970– 1979)	Pirmoji atkurtos Latvijios Respubli- kos karta	Karta, gimusi 1980– 1995 m.
1975								
1980	Tūkstant- mečio karta (g. 1982–2004)	Globalizacijos karta (g. 1982–1996)	Prarastoji (arba X) karta (g. 1955–1970)	Karta, gimusi 1973–1990 m. (Generation Why)	Pertvarkos karta (g. 1969– 1990)	Pereinamo- ji karta (g. 1980– 1989)	Pabudimo karta	Karta, gimusi 1980– 1995 m.
1985								
1990								
1995	Tūkstant- mečio karta (g. 1982–2004)	Globalizacijos karta (g. 1982–1996)	Neribotoji karta (g. 1985–)	–	Posovietinė karta (g. 1991– 2000)	Pirmoji nepriklausomybės karta (g. 1990– 2000)	–	Karta, gimusi 1980– 1995 m.
2000								

Šaltinis: sudaryta autorės pagal įvairių šaltinių informaciją: Howe & Strauss, 1991, 1997, 2000, 2007 (globalioms kartoms); Díez-Nicolás, 2008 (Ispanijos kartoms); Becker, 2015 (Nyderlandų kartoms); Surzhko-Harned & Turkina, 2018 (pokomunistinių šalių kartoms); Levada, 2001, 2002; Pipiia, 2022 (Rusijos kartoms); Savicka & Žiliukaitė, 2023; Žilinskiene & Ilic, 2021 (Lietuvos kartoms); Šūpulis & Zellis, 2019 (Latvijios kartoms); Lilleoja & Raudsepp, 2016 (Estijos kartoms).

Kartų formavimasis ir visuomenės vertybių kaita

Socialinės kartos yra ryškios prasmingo turinio socialinės kategorijos, kurios konsoliduojasi istorinių įvykių bei formuojančią reikšmę turinčių procesų pasekmėje, o vėliau reiškiasi ir pačios daro įtaką tiek individualiame, tiek visuomenės lygmenyje: pirmuoju atveju, tarp kartos narių vyraujančios vertybinės orientacijos, tipiniai elgesio modeliai tiesiogiai veikia individualias kartai priklausančių žmonių vertybines nuostatas ir elgesį per socializaciją; antruoju atveju, kartos veikia kaip varomoji socialinių pokyčių jėga, jaunųjų kartų nariams tampant visuomenei svarbius sprendimus priimančiais asmenimis, darančiais įtaką kultūrinės dinamikos tempui ir kryptims. Taigi kultūros vertybės yra savotiškas socialinis tiltas tarp žmonių ir visuomenės: žmonės kuria kultūrą, o kultūra savo ruožtu formuoja jų nuostatas, aspiracijas, veikimo būdus bei elgesio normas (Schwartz, 1992, 2010). Tokiu būdu, vertybinės nuostatos gali būti svarbiu kultūrinių ir socialinių pokyčių indikatoriumi. Būtent todėl kartų tyrimuose kaip kartų diferenciacijos pagrindas neretai pasitelkiama vertybinių nuostatų analizė, remiantis kartų teorijos prielaida, jog kiekvienos kartos reikšmingų istorinių įvykių patirtis formuoja atitinkamas tai kartai priklausančios bręstančios asmenybės vertybes, pažiūras bei preferencijas, mąstymo bei veikimo būdus (Mannheim, 1952), kurie išlieka gana stabilūs visu žmogaus gyvenimo laikotarpiu, taip suformuojant „kartos efektą“, pagal kurį įmanoma atskirti vieną kartą nuo kitos.

Tokių empirinių tyrimų yra gausu, ir jie bus išsamiau pristatyti kituose šios monografijos skyriuose, analizuojančiuose su konkrečiomis žmogaus gyvenimo sritimis – pilietine, šeimos, darbo ir laisvalaikio bei kitomis – susijusių vertybinių permainų trajektorijas. Taigi, čia verta trumpai apžvelgti per kartų kaitą vykstančių už šių specifinių permainų slypinčių ir joms impulsą suteikiančių plataus masto vertybinių orientacijų kismo tyrimus. Pastarieji svarbūs ne tik gilesniam kartų vertybinių orientacijų skirtumų pažinimui, bet ir pačiam kartų rėžių verifikavimui, nes visiškai tikėtina, kad vertybinių nuostatų pokyčiai, susiję su skirtingomis gyvenimo sritimis vyksta nevienodu tempu. Tarkime, galima kelti hipotezę, kad pokyčio tempas ir eiga priklauso nuo to, kiek institucinio palaikymo ar pasipriešinimo sulaukia tam tikri pokyčiai. Kaip pastebima, „institucijos yra svarbiausios vyraujančią kultūrą formuojančios jėgos. Jos nustato dalyvaujančių asmenų veikimo ribas ir reikalauja konkretaus elgesio: jos skiria atlygį ir bausmes už atitikimą arba nukrypimą“ (Sztompka, 1996, p. 117). Lietuvos atveju geru institucinio pasipriešinimo pavyzdžiu gali būti partnerystės liberalizavimo stabdymas, kur svarbų vaidmenį atlieka Lietuvos katalikų bažnyčia ir jos įtakoje palaikomos visuomenėje vyraujan-

čios konservatyvios nuostatos; o štai institucinio palaikymo (tiek per teisėkūrą, tiek per tikslinį finansavimą) pavyzdžiais galime laikyti nepriklausomybės laikotarpiu reikšmingai pakeistas gyventojų nuostatas aplinkosaugos srityje (tarkime, susijusias su atliekų rūšiavimu) ar šeimos politikos srityje – įteisintos galimybės ir pareigos tėčiams aktyviau įsitraukti į vaikų auginimą. Tokia galimybė ypač tikėtina reikšmingų struktūrinių permainų visuomenėse, kai tam tikros žmogaus gyvenimo sritys yra labiau paliečiamos aktyvios valstybės politikos nei kitos. Tad jei iš tiesų paaiškėtų, kad su skirtingomis gyvenimo sritimis susiję vertybinių nuostatų pokyčiai vyksta nevienodu tempu, kartų periodizavimas neišvengiamai įtrauktų dar vieną subjektyvųjį aspektą, nes reiktų nuspręsti, kuriose srityse vykstantys pokyčiai laikytini svarbesniais ir labiau lemiančiais kartų diferencijavimą.

Vienas iš plačios aprėpties kartų vertybinių nuostatų tyrimų pavyzdžių yra amerikiečių mokslininkų Stephanie M. Noble ir Charleso D. Schewe (Noble & Schewe, 2003) atliktas priskyrimo kartoms tyrimas, paremtas septynių vertybinių rodiklių (tokių kaip savigarba, santykiai su kitais žmonėmis, pasiekimai, socialiniai įsipareigojimai, asmeninis ir finansinis saugumas, stimuliacija, orientacija į dabartį) analize (reikia paminėti, kad pats kartų periodizavimas šių mokslininkų tyrime buvo nustatytas aprioriškai, remiantis egzistuojančiomis ekspertinėmis įžvalgomis). Jis parodė, kad nors žmonių vertybinės nuostatos leido prognozuoti priklausymą kai kurioms kartoms geriau nei atsitiktinis spėjimas, to negalima pasakyti apie visas šių autorių išskirtas kartas, todėl mokslininkai padarė išvadą, kad šios vertybinės nuostatos aiškiai nediferencijuoja išskirtų socialinių kartų. Patys autoriai pripažįsta, kad galima tokių rezultatų priežastis yra tyrimui pasirinkti vertybiniai rodikliai, kurie galbūt nėra visa apimantys (nes jie diferencijuoja dalį kartų, bet ne visas). Tačiau kita priežastis gali glūdėti ir pačiose pirminėse tyrimo prielaidose, t. y. ekspertiniame kartų periodizavime, kuris galimai nebuvo tikslus visų išskirtų kartų atveju. Kalbant apie metodologiją, šis tyrimas buvo atliktas su gana nedidele tiriamųjų imtimi (373 respondentais), kuri nebuvo reprezentatyvi; be to, tyrimas nebuvo longitudinalinis, todėl nesudarė galimybės atskirti socialinių kartų ir amžiaus tarpsnio poveikio vertybinėms nuostatoms. Visos šios priežastys drauge galėjo lemti atitinkamą tyrimo rezultatą. Tai puikiai pademonstruoja, kad bet koks kartų tyrimas turi prasidėti nuo aiškaus išeitinių taškų apibrėžimo ir pagrindimo, iš anksto įvertinant, į kokius klausimus turimi duomenys ir pasirinkta tyrimo prieiga leis atsakyti, o kurie bus palikti nuošalyje.

Postmaterializmo teorijos, kaip tam tikros modernizacijos teorijos atmainos, pradininkas Ronaldas Inglehartas taip pat nemažai dėmesio skyrė kartų kaitos po-

veikiui įvairių šalių (ir ypač – Vakarų visuomenių) vertybinių orientacijų raidai. Pasak jo, industrinių visuomenių ekonominis augimas ir ilgalaikis aukštas egzistencinio saugumo lygis po Antrojo pasaulinio karo sukūrė situaciją, kai dauguma jų gyventojų ekonominę ir fizinę saugumą ėmė laikyti savaime suprantamu dalyku, o tai lėmė jų vertybinių orientacijų pokyčius – nuo susitelkimo į materialiujų išgyvenimo vertybių realizavimą pereita prie postmaterialiujų asmens saviraiškos ir tobulėjimo vertybių akcentavimo, atvirumo pokyčiams ir įvairovei, pilietinio aktyvumo, dėmesio lyčių lygybei, aplinkosaugos idėjoms (Inglehart, 1990, 1997). Kadangi socialinės aplinkos įtaka asmenybės formavimosi laikotarpiu lemia, kad kintančioje socialinėje tikrovėje bręsta jos veikiamą naują kartą, savo vertybinėmis nuostatomis besiskirianti nuo ankstesnių kartų, daroma išvada, kad kartų kaita prisideda prie postmaterializmo vertybinės orientacijos stiprinimo: jaunesnių kartų atstovai, pereidami į vyresnes amžiaus grupes išlaiko santykinai stipresnes postmaterialiąsias vertybes. Tai lemia nuoseklią visuomenėje vyraujančių vertybių kaitą, jaunesnėms kartoms keičiant vyresnes, ir skirtumai tarp kartų yra reikšmingi (Abramson & Inglehart, 1992).

Vėlesniuose darbuose R. Inglehartas ir C. Welzelis išplėtė socioekonominės visuomenės raidos įtakos vertybinių orientacijų kismui tyrimų amplitudę, išskirdami jau dvi pagrindines šio kismo dimensijas (Inglehart & Welzel, 2005): be anksčiau R. Ingleharto dėmesio centre buvusio perėjimo nuo išlikimo prie saviraiškos vertybių akcentuojamas ir perėjimas nuo tradicinių vertybių (religinio tikėjimo, pagarbos autoritetui, tradicinių šeimos vaidmenų) prie sekuliariųjų-racionaliujų vertybių⁹. Šią kaitą jos tyrėjai laiko beveik universalia tendencija, o kalbėdami apie radikalias ekonomines ir politines permainas patyrusias pokomunistines visuomenes tvirtina, kad perėjimui tarp vyresnių ir jaunesnių kartų būdingi netolygumai, pasireiškiantys netgi dar reikšmingesniais vertybinių orientacijų ir elgesio modelių skirtumais, nes žmonėms būdinga išsiugdyti tas vertybes, kurios atitinka jų pačių tiesioginę patirtį aktyvios socializacijos ir asmenybės brendimo laikotarpiu. Kartu labai aiškiai įvardijami atskirų sumažėjusio egzistencinio saugumo laikotarpių efektai, kuomet visų kartų atstovams pasireiškia laikina saviraiškos vertybių recesija: pripažindamas, kad pastaraisiais dešimtmečiais tokią reakciją

⁹ Kaip atskirą saviraiškos vertybių pogrupį C. Welzelis tiria vadinamąsias emancipacijos vertybes, apjungiančias individualaus pasirinkimo laisvės ir lygių galimybių akcentavimą (Welzel, 2013). Jos yra susijusios su gyvenimo būdo pasirinkimo laisve, lyčių lygybe, asmenine autonomija, visuomenės nuomonės atstovavimu ir panašiai. Ilgalaikį visuomenėje vyraujančių vertybinių orientacijų kismą C. Welzelis vertina kaip humanistinę civilizacijos transformaciją, žmogaus įgalinimo elgtis laisvai pagal savo vertybinius įsitikinimus procesą.

paskatino mažėjantis darbo saugumas ir didėjanti nelygybė, R. Inglehartas daro išvadą, kad nors modernizacija žmones keičia daugmaž nuspėjama būdais, tačiau žmonių vertybinių orientacijų dinamika ir elgesys atskirais laikotarpiais atspindi, kiek jie išgyvenimą laiko savaime suprantamu dalyku (Inglehart, 2018).

Europos vertybių tyrimo grupei ilgą laiką vadovavę mokslininkai Jacques Hagenas, Loek Halmanas ir Guy Moorsas pasiūlė nuo inglehartiškosios versijos besiskiriančią vertybių kaitos teoriją (Hagenaars ir kt., 2003). Vietoje analizės, skirtos patikrinti iš modernizacijos teorijos dedukciškai išvestas hipotezes, jie pritaikė indukcinę priegą, t. y. pasirinkę kelias dešimtis kintamųjų, matuojančių žmonių vertybes įvairiose gyvenimo srityje, naudodami faktorinę analizę, jie aiškino, į kokias dimensijas pasiskirsto kintamieji. Buvo išskirtos dvi vertybių dimensijos – „autonomijos–socialinio liberalumo“ ir „normatyvinė–religinė“. Pirmają sudaro liberalios vertybinės nuostatos santuokos, šeimos ir asmeninės–sėkulinės moralės srityse, postmaterialistinė orientacija, dalyvavimas pilietinėse organizacijose. Antrąją – konservatyvios asmeninės ir pilietinės moralinės nuostatos, religingumas, pasitikėjimas socialinėmis institucijomis. Remdamiesi Europos šalių bei skirtingų gimimo kohortų palyginimu pagal šias dvi vertybines dimensijas, autoriai suformulavo išvadą, kad nors skirtumai tarp šalių ir gimimo kohortų yra gana gerai paaiškinami ekonominės šalių pažangos rodikliu, modernizacijos teorija nėra pakankama mėginant suprasti skirtumus tarp šalių ir gimimo kohortų pagal normatyvinę–religinę vertybių dimensiją – tam yra būtina atsižvelgti į šalims savitą institucinį ir istorinį kontekstą. Autoriai pabrėžė, kad tiriant vertybių kaitą modernizacijos teorija neturi būti beatodairiškai taikoma kaip universali: būtinas labiau niuansuotas konkrečios visuomenės skirtingų gyventojų kartų socialinio konteksto supratimas.

Kultūrinis kartų kaitos skatinamas kismas analizuojamas ir pasitelkiant psichologo Geerto Hofstede's su kolegomis išvystytą teoriją, išskiriančią šešias kultūros vertybių dimensijas, kuriose kiekviena šalis įvertinama skalėje nuo 0 iki 100 (Hofstede ir kt., 2010): (1) galių atstumas (visuomenėje priimtinas nelygybės laipsnis tarp galių turinčių ir neturinčių žmonių); (2) individualizmas–kolektyvizmas (visuomenės narių tarpusavio priklausomybės laipsnis ir orientacija į individualius ar kolektyvinius pasiekimus); (3) konkurencingumas–sutarimas¹⁰ (kultūriškai įsitvirtinęs pasiekimų, sėkmės ir konkurencijos ar rūpinimosi kitais, solidarumo ir bendradarbiavimo akcentavimas); (4) neapibrėžtumo vengimas

¹⁰ Ši dimensija pradžioje buvo įvardijama kaip vyriškumas – moteriškumas.

(visuomenės nariams priimtinas neapibrėžtumo nežinomose situacijose lygis ir gebėjimas dorotis su nerimu); (5) ilgalaikė–trumpalaikė orientacija (tradicijų išsaugojimas ar pragmatiškumas ir kaita, atsakant į naujos realybės iššūkius); (6) atlaidumas–susivaldymas (moralės normų griežtumas ir kultūroje priimtinas savo norų ir impulsų kontroliavimo lygis).

Jei dinaminė R. Ingleharto bei C. Welzelio kultūros koncepcija kritikuojama dėl tarpkultūrinių skirtumų redukavimo iki vos dviejų vertybinių orientacijų dimensijų, dimensinė G. Hofstede's koncepcija pirmiausia kvestionuojama dėl pernelyg stabilios kultūros sampratos, išskiriamų dimensijų skaičiaus bei jų pagrįstumo. Atsižvelgdami į tai, Sjoerdas Beugelsdijkas ir Chrisas Welzelis pasitelkia *Pasaulio vertybių tyrimo* ir *Europos vertybių tyrimo* duomenis ir empiriškai pademonstruoja, kad R. Ingleharto ir C. Welzelio pasiūlytos evoliucinės kultūrinių pokyčių logikos pritaikymas G. Hofstede's dimensinei kultūros koncepcijai leidžia geriau suprasti tarpkultūrinius skirtumus. Didžiulės apimties duomenyse (kurie buvo surinkti, 1981–2014 metų laikotarpiu 110 šalių apklausiant per 495 tūkst. respondentų) jie identifikuoja tris conceptualiai ir empiriškai nepriklausomas vertybines orientacijas, atitinkamai sutrumpinant pirminę Hofstede's koncepciją ir išskiriant tris vertybių ašis: kolektyvizmas–individualizmas, pareiga–pasitenkinimas ir nepasitikėjimas–pasitikėjimas (Beugelsdijk & Welzel, 2018). S. Beugelsdijko ir C. Welzelio atlikta duomenų analizė rodo, kad kartų kaita yra susijusi su vertybinių orientacijų slinktimi nuo kolektyvizmo link individualizmo ir nuo pareigos link pasitenkinimo, tačiau nėra aiškaus poslinkio nuo nepasitikėjimo prie pasitikėjimo ar atvirkščiai. Ir nors ekonominė raida, sąlygojusi perėjimą nuo egzistencinių grėsmių prie plačių egzistencinių galimybių, ir gyventojų kartų kaita lemia kultūrinius pokyčius įvairiose šalyse, maždaug pusė nacionalinių kultūrinių orientacijų skirtumų aiškintini individualiais ilgalaikiais praeities istorinių veiksmų nulemtais šių šalių raidos trajektorijų skirtumais. Apibendrindami savo tyrimo rezultatus S. Beugelsdijkas ir C. Welzelis daro išvadą, kad ilgalaikiai kultūriniai pokyčiai turi universalią kryptį, tad laikui bėgant kultūriniai skirtingų visuomenių skirtumai ir santykiniai šalių reitingai išlieka gana stabilūs.

Nemažą dalį kultūrinių vertybių kaitos iš tarpgeneracinės perspektyvos tyrimų įkvėpė ir paskatino Shalomo H. Schwartzo vertybių teorija, kurios pagrindu parengtoje vertybinių orientacijų skalėje naudojami teiginiai yra labai plataus pobūdžio, abstrahuoti nuo konkrečių gyvenimo sričių ar situacijų ir apimantys visą vertybinių orientacijų spektrą (Schwartz, 1992, 1994). S. H. Schwartzo vertybių teorijoje išskiriamos dešimt motyvacinio požiūriu skirtingų vertybių, bū-

dingų visoms kultūroms: savikryptingumas (kūrybiškumas, savarankiškumas), stimuliavimas (jaudinantis, įvairove grįstas gyvenimas), hedonizmas (malonumai, mėgavimasis gyvenimu), pasiekimai (sėkmė, ambicingumas), galia (valdžia, turtas), saugumas (nacionalinis saugumas, socialinė tvarka), konformizmas (paklusnumas, pagarba tėvams), tradicija (pamaldumas, kuklumas), geranoriškumas (paslaugumas, lojalumas) ir universalizmas (socialinis teisingumas, lygybė). Šios vertybės apjungiamos į keturias platesnes vertybines orientacijas: atvirumą pokyčiams, savęs įtvirtinimą, konservatyvumą ir savęs peržengimą. Visos šios vertybės organizuojamos į apskritimo struktūrą su dviem bipolinėmis dimensijomis pagal jų motyvacinius panašumus ir skirtumus: atvirumo pokyčiams–konservatyvumo dimensiją ir savęs įtvirtinimo–savęs peržengimo dimensiją. Tokia vertybinių orientacijų struktūra reiškia, jog, tarkime, stiprią galios vertybinę orientaciją turintiems žmonėms būdinga silpna universalizmo vertybinė orientacija, o turintiems stiprią stimuliavimo vertybinę orientaciją – silpna saugumo vertybinė orientacija ir panašiai. Dėl išskirtų vertybinių orientacijų universalumo ir tarpkultūrinio palyginamumo (Davidov ir kt., 2008; Spini, 2003) S. H. Schwartzo skalė plačiai naudojama vertybėms pačiose įvairiausiose srityse ir kontekstuose tirti: empiriškai patvirtinta, kad šios skalės pagalba matuojamos vertybės nuspėjamai ir sistemingai susisieja su politinėmis pažiūromis (Schwartz ir kt., 2014), aplinkosauginėmis nuostatomis (Grunert & Juhl, 1995; Karp, 1996), religingumu (Schwartz & Huisman, 1995) ir kitomis sritimis.

Kartų skirtumus iš vertybinių nuostatų perspektyvos, naudodami S. H. Schwartzo vertybių skalės pagrindu surinktus empirinius duomenis, tyrė Seanas T. Lyonsas, Linda Duxbury bei Christopheris Higginsas (2007). Šių mokslininkų atlikta skirtumų tarp Brandžiųjų ir Kūdikių bumo kartos atstovų, iš vienos pusės, bei X ir Y kartos atstovų, iš kitos pusės, vertybinių nuostatų analizė parodė, kad su kiekviena nauja karta savęs peržengimo orientacija silpnėja, o savęs įtvirtinimo – stiprėja, kas reiškia, kad priešprieša tarp šių vertybinių orientacijų didėja (Lyons ir kt., 2007). Kalbant apie atvirumo pokyčiams ir konservatyvumo vertybines orientacijas, situacija atrodo kitaip. Brandžiųjų karta konservatyvumą vertina kiek labiau nei atvirumą pokyčiams, o Kūdikių bumo – atvirkščiai, bet abiem atvejais skirtumas nedidelis, kas reiškia, kad šioms kartoms jos yra viena kitą papildančios, o ne prieštaraujančios vertybės. X kartai atvirumo pokyčiams vertybių svarba staigiai išauga, o konservatyvumo – sumažėja, o Y kartai – atvirkščiai. Tad šiuo požiūriu išskirtinė tik X karta, kuriai šios vertybinės orientacijos atsiranda priešpriešoje. Keliamas klausimas, ar tai nėra įrodymas, jog Y karta grįžta prie

tradicinių vertybių, primenančių Brandžiųjų kartos vertybes, kaip teigia kai kurie kartų tyrėjai (Zemke ir kt., 1999). Kadangi šių mokslininkų atliktas tyrimas nėra longitudinalinis, jis palieka neatsakytus klausimus dėl galimos žmogaus amžiaus tarpsnių, o ne priklausomybės konkrečiai kartai įtakos pamatinėms žmonių vertybėms; be to, tyrimas nėra reprezentatyvus (jame dalyvavo tik biurų darbuotojai ir studentai, dėl ko tarp respondentų buvo mažai Brandžiųjų kartos atstovų), todėl jo rezultatai negali būti apibendrinti visai visuomenei.

Įdomus Lauro Lilleoja ir Maariso Raudseppo longitudinaliais duomenimis pagrįstas tyrimas, analizuojantis kultūrinius pokyčius Estijoje per skirtingoms gimimo kohortoms priklausančių žmonių vertybių struktūrų, išskiriamų naudojant S. H. Schwartzo pamatinių vertybių skalę, prizmę (Lilleoja & Raudsepp, 2016). Jis atskleidė, kad pagrindinės vertybės Estijos visuomenėje yra rūpinimasis kitų gerove, lojalumas šeimai ir draugams, lygybė, tolerancija (priklausančios savęs peržengimo vertybinei orientacijai) ir laisvė pačiam priimti sprendimus. Šios vertybės yra vienodai svarbios visoms gimimo kohortoms, todėl jos veikia kaip socialinės darnos ir bendrystės pagrindas. Nors pastebima tendencija, kad jaunesnėms kartoms labiau būdingos savęs įtvirtinimo ir atvirumo pokyčiams vertybinės orientacijos, o vyresnėms – savęs peržengimo ir konservatyvumo orientacijos, tačiau jauniausia karta nėra visiškai individualistiška, o vyresnė akcentuoja ir laisvės pačiam priimti sprendimus svarbą. Remdamiesi tyrimo metu identifikuotais skirtingų gimimo kohortų vertybinių nuostatų profiliais, jo autoriai Estijos visuomenėje išskiria tris ryškias socialines kartas: gimusius XX a. trečiajame – šeštajame dešimtmečiuose; gimusius septintajame – aštuntajame dešimtmečiuose (kuriuos pavadina *Nugalėtojų* karta); ir gimusius devintajame – dešimtajame dešimtmečiuose.

Kalbant apie vertybinių orientacijų skirtumus tarp kartų pastebima, kad nuoseklios visuomenės raidos sąlygomis šie skirtumai tarp viena kitą sekančių kartų yra mažesni nei tarp laike labiau nutolusių kartų (Mannheim, 1952), kas socialinių kartų ribų brėžimą daro nelengva užduotimi. Tačiau analizuodamos su kartų kaita susijusias vertybines permainas pokomunistinėje erdvėje, Lena Surzhko-Harned ir Ekaterina Turkina pademonstruoja, kad radiklios sisteminės permainos visuomenėje turi netikėtą poveikį kartų skirtumams: dvi viena po kitos einančios kartos, užaugusios skirtingoje politinėje ir ekonominėje santvarkoje, vertybinių orientacijų požiūriu yra labiau viena nuo kitos nutolusios nei chronologiškai tolimesnės kartos, bet socializaciją patyrusios panašioje sistemoje (Surzhko-Harned & Turkina, 2018).

Tai tik keli pavyzdžiai iš daugelio tyrimų, susiejančių visuomenėje vykstančių plataus masto vertybinių orientacijų dinamiką su socialinių kartų kaita. Nors skirtingų šalių mokslininkų atliktų tyrimų metodologijos skiriasi, o išvados varijuoja, jie išvelgia nemažai panašių kultūrinės kaitos tendencijų skirtingose Vakarų visuomenėse ir daro išvadą, kad kartos turi būti pripažintos kaip reikšminga socialinė kategorija, o kartų teorija yra naudinga kaip vertybių dinamikos ir pasiskirstymo visuomenėje tyrimo priega.

Apibendrinimas

Nors socialinių kartų konceptas tampa populiarus ne tik akademinėje, bet ir populiariojoje vartosenoje, jis sulaukia ir kritikos: kartų teorijos šalininkai kritikuojami (kartais visai pagrįstai) tiek už metodologinius nenuoseklumus, tiek už socialinės kartos ir gimimo kohortos terminų painiojimą; teigiama, jog empiriniai įrodymai yra nepakankami pagrįsti kartų kaip reikšmingai besiskiriančių socialinių grupių egzistavimą, o aptinkami skirtumai turėtų būti siejami greičiau su vienalaikiais žmogaus amžiaus tarpsnių bei laikotarpio poveikiais; be to, priekaištaujama, kad kartos yra dirbtinai ir tendencingai juos tyrinėjančių žmonių sukonstruoti konceptai, dėl kurių chronologinių ribų brėžimo konsensusas nėra pasiektas (Costanza ir kt., 2023; Parry & Urwin, 2021). Atremiant šią kritiką reikia pabrėžti, kad ji vienodai galėtų būti taikoma ir kitiems mokslinėje analizėje įsivertinusiems socialiniams konstruktsams (kaip antai socialinėms klasėms); maža to, ji neatsižvelgia į jau kartų teorijos pradininkų įvardytus kartų formavimosi netolygumus skirtinguose visuomenės sluoksniuose (pavyzdžiui, tarp kultūrinės kaitos smailalyje esančių didmiesčių gyventojų, lyginant su provincijos gyventojais) bei aiškiai įvardijamą vidinės kartų variacijos reiškinį (susijusį taip pat ir su individualios žmogaus patirties veiksniais), kuris nepaneigia paties socialinės kartos koncepto aktualumo visuomenių kultūros raidos tyrimuose.

Tačiau būtina atsižvelgti į šioje kritikoje teisingai išsakomas pastabas. Visų pirma, tiriant visuomenės vertybių kaitą nepakanka tirti ir lyginti skirtingoms amžiaus grupėms priklausančių žmonių vertybes, nuomones, požiūrius ir elgseną – gilesnei analizei ir išvalgoms būtina nuosekliai įvertinti, koku istoriniu laikmečiu žmonės pereina įvairius savo gyvenimo etapus, ir su kokiais visuotinai reikšmingais įvykiais jie susiduria, ypatingą dėmesį skiriant asmenybės formavimosi laikotarpiui. Tą įgyvendina longitudinaliniai gimimo kohortų tyrimai, kuriuos kartų teorijos kritikai pripažįsta kaip objektyvius ir prasmingus (Costanza ir kt., 2023). Tačiau kaip tik

kartų teorijos prieiga visuomenėje vykstančioms vertybinėms permainoms suteikia kontekstą ir logiką. Atliekant tyrimą iš šios perspektyvos, reikalingi bent kelis dešimtmečius apimančių kartotinių reprezentatyvių visuomenės vertybinių nuostatų tyrimų duomenys, leidžiantys identifikuoti ir kiek įmanoma tiksliau atskirti glaudžiai persidengiančius žmogaus amžiaus tarpsnių, kartų kaitos, vidinio kartų kismo bei išskirtinių laikotarpių poveikius. Tai yra nemenkas metodologinis iššūkis, tačiau dėl to jis nepraranda savo prasmės.

Tiriant kultūrinę kismą iš kartų kaitos perspektyvos, būtina atsižvelgti bent į keletą šio kismo bei vertybinių nuostatų variacijos visuomenėje principų, turinčių skirtingą prigimtį. Kaip buvo aptarta, socialinės kartos formuojasi veikiamos istorinių įvykių ir visuotinai reikšmingų procesų, kurie skatina tam tikras vertybines nuostatas, aspiracijas, elgesio modelius ir sprendimus, vėliau pačios tapdamos svarbia socialinių pokyčių varomąja jėga. Lygiagrečiai, naujos gyvenimo patirtys ar reikšmingi ilgalaikiai pokyčiai visuomenėje gali daryti įtaką ir jau susiformavusių kartų atstovų nuostatomis. Taigi visuomenės vertybinių orientacijų kaita, apimanti ne atskiras socialines grupes, o ištikus visuomenės sluoksnius, gali būti pagrįsta abiem principais: socialinių kartų kaita istorijos bėgyje (toliau – **kartų kaitos principas**) arba pokyčiais pačių kartų viduje, jų atstovams pereinant iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą, atliekant naujus socialinius vaidmenis, susiduriant su naujomis socialinio, ekonominio, politinio gyvenimo aplinkybėmis ir taip kaupiant atitinkamą patirtį (toliau – **vidinio kartų kismo principas**) (Firebaugh, 1997). Šie principai nėra vienas kitą paneigiantys – spartūs pokyčiai visuomenėje būna sąlygojami jų abiejų. Be to, reikia atsižvelgti ir į **vidinę kartų variaciją** (kuriai akcentuoti K. Mannheimas naudojo *kartos vieneto* terminą) – t. y., į skirtingos socializacijos patirties ir daugybės kitų veiksnių nulemtus vidinius skirtumus tarp tos pačios kartos atstovų, kuriems būdingos ilgalaikės struktūrinės formos ir kurie negali būti paaiškinti vien individualiais asmenų skirtumais (Kraniauskienė & Kraniauskas, 2020). Tik visus šiuos principus įvertinantis kompleksiškas empirinis tyrimas gali suteikti pagrįstas išvadas apie ilgalaikės visuomenės kultūrinės raidos tempą ir kryptį. Šioje monografijoje pristatomais empiriniais tyrimais kaip tik ir bus siekiama įvertinti sąlyginę kartų kaitos ir vidinio kartų vertybinių nuostatų kismo įtaką vertybinių orientacijų permainoms visos visuomenės mastu, taip atskiriant struktūrinės kaitos ir kultūrinės adaptacijos efektus ir kompleksiskai įvertinant ilgalaikės vertybių kaitos visuomenėje mechanizmus.

Lietuvos visuomenės kartos

Aida Savicka, Rūta Žiliukaitė

Kartų diferencijavimas ir ypačingai jų ribų konstravimas dėl kartų reiškinio daugialypiškumo visuomet yra sudėtingas uždavinys, nes kartų reiškinys apima daugelį tarpusavyje susipinančių dimensijų – istorinių, kultūrinių ir demografinių. Todėl tyrėjams tenka rinktis tarp įvairių galimų požiūrio taškų ir atitinkamų kartų atskyrimo kriterijų, kurių nei vienas negali būti objektyviai pripažintas kaip pranašesnis ar labiau pagrįstas už kitus: kartų atskyrimas gali būti paremtas visuotinai reikšmingų įvykių ir procesų analize, demografiniais duomenimis, kolektyvinėmis tapatybėmis, vyraujančiomis vertybinėmis orientacijomis ir panašiai. Mūsų monografija yra skirta gyventojų vertybiniams portretams kaip kartos kolektyvinės tapatybės atspindžiams. Savo ruožtu kartoms būdingų vertybinių orientacijų neįmanoma suprasti atsietai nuo jas formavusių istorinių, kultūrinių ir socialinių kontekstų. Šiame skyriuje apjungiamo keletą prieigų, siekdamas, kad vėlesniuose skyriuose mūsų pateikiama kartų vertybinių nuostatų analizė turėtų kuo stipresnę empirinę ir konceptualų pagrindą: pirma, atsižvelgiame į anksčiau tyrimuose Lietuvos mokslininkų išryškintas su skirtingomis kartomis siejamas kolektyvines tapatybes; antra, apžvelgiame kartų formavimosi prasme reikšmingų įvykių chronologiją bei istorinių lūžių momentus; trečia, aptariame šių įvykių nulemtus visuomenės socialinės bei demografinės struktūros pokyčius. Tokiu būdu siekiame atskleisti, kaip objektyvūs socialiniai procesai ir savitos atskirų kartų patirtys sąveikauja formuodamos ilgalaikes vertybines orientacijas. Ši kompleksinė prieiga leidžia ne tik konceptualiai pagrįsti kartų ribas, bet ir verifikuoti jas empiriškai, o taip pat – geriau suprasti visuomenės kultūrinio kismo reiškinį.

Kartų tyrimai Lietuvoje

Kalbant apie Lietuvos kontekstą, kartų tyrimams plačiąja prasme skiriamas išties nemažas dėmesys, tačiau plačios apimties empirinių tyrimų, besiremiančių kartų teorijos prieiga ir pagrįstų kiekybinių duomenų apie skirtingų kartų vertybines nuostatas analize, nėra atlikta. Lietuvos mokslininkų atliktuose tyrimuose remiamasi skirtingomis kartų sampratomis ir tyrimų paradigmomis: genealoginės gimimystės, gimimo kohortos, gyvenimo eigos ir socialinės (kohortinės) kartos.

Lietuvoje atlikta nemažai genealoginės gimimystės principu apibrėžiamų kartų tyrimų šeimos sociologijos srityje. Kaip pavyzdžius galima paminėti E. Acienės, V. Česnuitytės, R. Čepienės, M. Gedvilaitės-Kordušienės, V. Kanopienės, S. Kraniauskienės, A. Maslauskaitės, S. Mikulionienės, D. Tureikytės, L. Vervečkienės darbus, kuriuose įvairiais aspektais analizuojami skirtingų kartų – senelių, tėvų, vaikų – šeiminiai ryšiai (Acienė & Čepienė, 2013; Gedvilaitė-Kordušienė, 2009a, 2009b, 2014; Kanopienė, 2013, 2013; Kanopienė ir kt., 2013; Kraniauskienė & Gedvilaitė-Kordušienė, 2012; Maslauskaitė & Gedvilaitė-Kordušienė, 2021; Maslauskaitė, 2011; Mikulionienė, 2013; Tureikytė, 2015; Vervečkienė, 2022). Šių tyrimų išvalgos vertingos ir socialinių kartų tyrėjams, nes juose neapsiribojama tarpgeneracinių ryšių analize, bet atskleidžiami ir gilesni už jų slypintys kultūrinės ir socialinės visuomenės kaitos procesai.

Dažniausiai kartų problematikai skirtuose Lietuvos mokslininkų darbuose sutinkamas gimimo kohortų lyginimas. Tokių tyrimų yra taip daug ir tokiose įvairiose srityse, kad juos išvardyti vien sociologijos srityje būtų vargiai įmanoma. Būtent kohortų lyginimui savo ankstesniuose darbuose daugiausia dėmesio skyrė šios monografijos bendraautorės (Savicka, 2016a; Žiliukaitė, 2007, 2014, 2016a). Kita vertus, nors šiuose darbuose vertybių kaitos analizė pirmiausia rėmėsi gimimo kohortos samprata, buvo dėta pastanga suprasti šią kaitą ir per socialinės kartos prizmę. Pavyzdžiui, remiantis R. Inglehartu, analizuodama Lietuvos gyventojų perėjimą nuo tradicinių link sekuliarių–racionalių vertybių R. Žiliukaitė siekė nustatyti, kokią įtaką šiam perėjimui turėjo industrializacijos, urbanizacijos, švietimo plėtros ir sekularizacijos aspektai (Žiliukaitė, 2007). Ji kėlė hipotezę, kad gyventojų kohortos, gimusios iki penktojo – šeštojo XX a. dešimtmečio, turėtų būti tarpusavyje labiau panašios ir reikšmingai skirtis nuo jaunesnių kohortų stipresnėmis tradicinėmis vertybėmis, nes pilnametystės sulaukė Lietuvai iš esmės esant dar agrariniam kraštui. Atsižvelgiant į dramatišką religijos ir valstybės santykių pokytį, įvykusį anksčiau nei Lietuvoje spėjo įsibėgėti industrializacijos

procesai, šioje analizėje buvo keliami hipotezė, kad dėl sovietinės ateizacijos proceso reikšmingas poslinkis nuo tradicinių link sekuliarių–racionalių vertybių turėtų būti matomas jau tarpukariu gimusių ir tik sovietmečiu pilnametystės sulaukusių gyventojų vertybinėse nuostatose. Autorės išvada buvo, kad ne modernizacijos procesą ženklinantys lūžiai, o religijos laisvės suvaržymas ir ateizacija turėjo didesnę įtaką aiškinant perėjimą nuo tradicinių link sekuliarių–racionalių vertybių. Didesni vertybiniai skirtumai yra išvelgiami ne tarp kohortų, kurios pilnametystės sulaukė iki Lietuvai tampant labiau industrializuota ir urbanizuota visuomene, bet tarp gyventojų kohortų, užaugusių prieškarinio Lietuvoje ir užaugusių sovietmečiu. Kitoje vertybių pokyčių analizėje R. Žiliukaitė taikė ne lygių kohortų periodizaciją, bet siejo ją su Lietuvos politine istorija (Žiliukaitė, 2016c). Autorė išskyrė tris kartas: socializuotas Pirmojoje Respublikoje, sovietmečiu ir Antrojoje Respublikoje. Dar vienas paminėtinas darbas, giminingas anksčiau skelbtoms R. Žiliukaitės ir A. Savickos vertybių analizėms, yra L. Leonavičiaus ir A. Žilio atlikta, kaip jie patys apibrėžia, „paskutinės sovietinio laikotarpio perėjimo į socialinę brandą kohortos hipokrizinių ir emancipacinių nuostatų sąveikos“ analizė (Leonavičius & Žilys, 2021). Joje autoriai tiria 1968–1972 metais gimusiųjų vertybines nuostatas. Visgi svarbu pabrėžti, kad visose šiose analizėse nebuvo nuosekliai pritaikyta socialinės kartos teorijos perspektyva.

Kaip jau minėta, šioje monografijoje siekiame į vertybinius pokyčius Lietuvos visuomenėje per trisdešimt metų pažvelgti kartų riboženkliais brėžiant remiantis socialinės kartos teorijos tradicija. Ieškant atsakymų į klausimus, kaip identifikuoti ir atskirti kartas, ir rengiantis tolimesnei empirinei analizei, svarbia atrama buvo I. Gečienės, S. Kraniauskienės, D. Leinartės, I. Štutienės, L. Žilinskienės tyrimai, kuriuose kartų diferenciacija atliekama remiantis Lietuvos gyventojų biografiniais tyrimais, taip pat pasitelkiant gyvenimo eigos paradigmą (Kraniauskienė, 2004, 2009, 2016; Leinartė ir kt., 2014; Žilinskienė ir kt., 2016, 2025). Kaip nurodyta anksčiau šiame skyriuje, socialinės kartos teorijos tradicijoje kartų ribos užbrėžiamos atsižvelgiant į svarbius istorinius, socialinius ir politinius įvykius bei asmenines patirtis ir gyvenimo eigą. Minėtų autorių tyrimuose nustatant ribas tarp kartų kaip atskaitos taškas buvo imamas ne gimimo laikotarpis, o „asmens perėjimo į suaugystę ir intensyviausio integravimosi į visuomenę laikotarpis“ arba tas gyvenimo tarpsnis, kai „asmuo ima formuotis autentišką savivoką“ (Žilinskienė ir kt., 2016, p. 26), pereina „antrinės socializacijos“ procesą (Kraniauskienė, 2004, p. 48). Savo ruožtu suaugystę patvirtinančiais buvo laikomi tokie gyvenimo įvykiai kaip išėjimas gyventi atskirai nuo tėvų, mokymosi

pabaiga, darbinės karjeros pradžia, savo šeimos sukūrimas (Kraniauskienė, 2016, p. 36), t. y. įvykiai, kurie svarbūs savarankiško gyvenimo pradžia.

Analizuodama Lietuvos gyventojų kartų tapatybę, S. Kraniauskienė išskyrė tris kohortines kartas: gimusieji 1910–1922 m., 1923–1944 m. ir 1945–1957 m., atkreipdama dėmesį, kad antrosios kohortinės kartos tiriamųjų gyvenimo istorijose atsiskleidžia aiškūs jų autorių tapatinimasis su šiuo socialiniu dariniu, t. y. „jie tiek *nominaliai*, tiek *realiai* atpažįsta, priskiria ir pasisavina konkrečias socialines praktikas bei jas įvardijančias socialines kategorijas, ir tai tampa jų identiteto pagrindu“ (Kraniauskienė, 2004, p. 47; išskirta autorės). Nustatydama kartų ribas ji atsižvelgė į kartų antrinės socializacijos metu vyravusių istorinių, socialinių bei politinių aplinkybių ypatumus, su kurių patyrimu save tapatina biografijų autoriai. Šiame tyrime svarbiais ribų tarp kartų brėžimo įvykiais buvo Antrasis pasaulinis karas, Lietuvos okupacija ir nepriklausomybės praradimas, pokario rezistencija, represijos, visuomenės transformacijos (Kraniauskienė, 2004, p. 49). Šie reikšmingi įvykiai išskiriami ir vėlesniuose autorės tyrimuose (Kraniauskienė, 2009). Jie nurodomi ir ankstesniuose kitų Lietuvos mokslininkų, tyrusių istorinę atmintį, darbuose (Gaidys ir kt., 1991; Šutinienė, 1996). Jaunesnių kartų riboženkliai nustatymui Lietuvos visuomenėje, šių tyrėjų dėmesys kreipiamas į sparčiai vykusius sovietinės modernizacijos procesus, ardžiusius tradicinį gyvenimo būdą: industrializaciją, urbanizaciją, gyventojų išsimokslinimo lygio augimą, šeimos modelių kaitą.

D. Leinartės, L. Žilinskienės, S. Kraniauskienės, I. Šutinienės ir I. Gečienės atliktame sovietinės atminties tyrime nurodoma, kad Lietuvoje gali būti skiriamos „dvi politinės kartos“: Respublikos karta, kuriai priskiriami gimusieji iki 1930 m., ir Stalinizmo karta, apimanti gimusius 1931–1944 m. (Leinartė ir kt., 2014, p. 256). Kita vertus, atliktas tyrimas taip pat atskleidžia, kad pagal sovietmečio atminties bruožus 1940–1944 metais gimę žmonės yra panašesni į gimusius 1945–1949 metais, nes šią kartą skiria tiesioginės trauminės patirties suaugusiojo gyvenimo tarpsnyje nebuvimas. Dar vėlesniuose šių mokslininkų grupės tyrimuose kartų ribos buvo nubrėžtos šiek tiek kitaip, skiriant gimusius iki 1944 metų ir „pirmąją sovietmečio kartą“, gimusią 1945–1959 metais ir neturėjusią gyvenimo ikisovietinėje nepriklausomoje Lietuvoje patirties ir prisiminimų apie ją (Žilinskienė ir kt., 2016, p. 10).

Lietuvos gyventojų kartų specifika iš socialinių transformacijų sukeltos kultūrinės traumos perspektyvos analizuojama D. Gailienės su kolegomis atliktame tyrime (Gailienė, 2015), kuriame išskiriamos trys Lietuvos gyventojų

kartos¹¹: Sovietmečio karta (gimę 1940–1953 m., t. y. ilgą laiką gyvenę sovietinėje santvarkoje); Vidurinioji karta (gimę 1960–1972 m., t. y. turintys gyvenimo ir sovietinėje santvarkoje, ir nepriklausomoje Lietuvoje patirties); Nepriklausomybės karta (gimę 1983–1995 m., t. y. negyvenę sovietinėje santvarkoje arba jos asmeniškai neprisimenantys). Atskleista, jog šių skirtingų kartų atstovams būdingas savitas politinių ir socialinių transformacijų suvokimas ir vertinimas, ir šiuo požiūriu ypatingai išsiskyrė jauniausioji karta, kuri turėjo kritiškiausią gyvenimo sovietmečiu vertinimą, o šalyje įvykusius pokyčius, dabartinį gyvenimą Lietuvoje ir ateities perspektyvas vertino palankiausiai, nors lengviau už kitus buvo pasiryžusi emigruoti; tuo tarpu kaip vyriausiosios kartos išskirtinumas buvo identifikuotas stipriau išreikštas patriotiškumas¹² (Bieliauskaitė ir kt., 2015). Vertingas šio tyrimo indėlis į gilesnį Lietuvos visuomenės kartų pažinimą yra tas, kad analizė buvo atlikta ir iš trauminių istorinių patirčių respondentų šeimose perspektyvos, kuri gana netikėtai parodė, kad nukentėjimas nuo sovietinio režimo stipriausias sąsajas su socialinių transformacijų vertinimu ir patriotiškumu turi jauniausioje kartoje.

Šiame lauke unikalus ir informatyvus ir A. Corningo, V. Gaidžio bei H. Schumano tyrimas, pagrįstas trijų nacionalinės aprėpties apklausų (atliktų 1989, 1993 ir 2009 m.) rezultatais, kuris parodė, kad XX amžiuje Lietuvoje vykusių radikalių permainų, susijusių su kiekvieną šalies gyventoją neišvengiamai paliečiančiais struktūriniais pokyčiais (kaip Antrasis pasaulinis karas, 1990 m. nepriklausomybės paskelbimas), bei ryškių įvykių (pavyzdžiui, 1991 m. karinė ataka prie Vilniaus TV bokšto, 2004 m. įstojimas į Europos Sąjungą) prisiminimai turi savitą ryšį su gimimo kohorta (Corning ir kt., 2013). Tyrėjai atskleidė, kad pats visuotiniai svarbaus įvykio pobūdis gali turėti įtakos ne tik tam, kokia gyventojų dalis laiko jį reikšmingu, bet ir tam, kaip jį prisimena skirtingu metu gimę žmonės, ir kokia šių prisiminimų dinamika. Šio tyrimo rezultatai patvirtino, kad ilgalaikiai prisiminimai nėra nei pačių istorinių įvykių, nei atskirų žmonių imlumo jiems pasekmė – jie didele dalimi nulemti šių įvykių ir asmenybės formavimosi laikotarpio chronologinės sankirtos.

Tuo tarpu gyvenimo eigos paradigma paremtame tyrime S. Kraniauskiene analizavo, kaip modernizacijos ir globalizacijos procesai veikia perėjimą į suaugys-

¹¹ Publikacijos pagrindu tapęs empirinis tyrimas nebuvo pagrįstas reprezentatyviaja gyventojų atranka – jo dalyviai buvo tikslingai atrenkami pagal tyrimui svarbius kriterijus, tokius kaip genocido, rezistencijos, Černobylio katastrofos padarinių likvidavimo, savižudybės artimoje aplinkoje patirtis ir kitais.

¹² Kaip pastebi patys autoriai, šie skirtumai bent iš dalies gali būti aiškinami ir skirtingu respondentų amžiumi, o ne vien priklausymu konkrečiai socialinei kartai.

tę, ir kokios kartos identifikavimo ribos šiuo požiūriu yra svarbios (Kraniauskienė, 2016). Šiame tyrime, kaip ir anksčiau atliktose analizėse (Kraniauskienė, 2011, 2014), mokslininkė atkreipė dėmesį, kad sovietmečiu gyvenimo eiga buvo standartizuota ir institucionalizuota. Modernizacijos ir globalizacijos procesai atnešė slinktis iš „stabilumo į nestabilumą, iš homogeniškumo į heterogeniškumą, iš tvarkingos linijinės sekos į sunkiai numatomus, chaotiškus ciklus“ (Kraniauskienė, 2016, p. 37). Lygindama skirtingoms gimimo kohortoms priklausančių žmonių patirtis, S. Kraniauskienė išskyrė tris perėjimo į suaugusę modelius: gimusiems iki 1950 metų nėra būdingas unifikuotas perėjimo kalendorius, t. y. suaugusę žymintys įvykiai kiekvienoje penkiametėje kohortoje variavo; gimusieji 1950–1970 metais turi griežtą standartizuotą bei institucionalizuotą perėjimą į suaugusę; o štai gimusieji po 1970 m. pradeda gyvenimo eigos destandartizacijos etapą, o jų tapsmas suaugusiuoju ilgėja.

Karta, daugmaž atitinkanti S. Kraniauskienės išskirtą trečiąją gimimo kohortą (Kraniauskienė, 2016), tapo mokslo projekto „Šeimos, nelygybės ir demografiniai procesai“ objektu, A. Maslauskaitė su kolegomis 1970–1984 metais gimusius žmones įvardijant viduriniąją kartą, kuri apibūdinama kaip „natūralaus socialinio eksperimento karta, kuri aktyvųjį šeiminio gyvenimo etapą gyveno drastiškai kintančios visuomenės sąlygomis“ (Maslauskaitė, 2020, p. 1). Ši karta yra ir L. Žilinskienės bei M. Ilic sudarytos kolektyvinės monografijos dėmesio centre (Žilinskienė & Ilic, 2021). Neabejotinai, ji mokslininkų dėmesį patraukia savo savitumu: kadangi radikalūs visuomenės sąrangos pokyčiai sutapo su šios gimimo kohortos pilnametyste, suaugyste ir asmeninės tapatybės susiformavimu, jie lėmė ir stiprią kartos savivoką, kai savo kartos tapatybės suvokimas tampa stipresnis, palyginti su savo priklausymu kitoms socialinėms grupėms suvokimu (Marada, 2004; Nugin, 2015).

Lietuvos gyventojų, gimusiųjų 1980–2000 metais, kartos tapo naujausios L. Žilinskienės su kolegomis paskelbtos monografijos (Žilinskienė ir kt., 2025) tyrimo objektu, kaip esminę joms būdingą patirtį įvardijant situaciją, kai dėl staigių visuomenės transformacijų jauni žmonės turėjo kurti savo tapatybę ir gyvenimą visiškai kitomis sąlygomis nei vyresnės kartos, o pastarosios pačios turėjo readaptuotis ir dėl to iš dalies prarado savo kaip socializacijos agentų funkciją (Žilinskienė, 2025). Nors tiriama platesnė kohorta, kuri pavadinama Transformacijos karta, tiek tyrėjos, tiek patys informantai įvardija kartos tapatybei svarbų simbolinį skirtumą tarp gimusiųjų iki 1990 metų ir vėliau – tai gyvenimo sovietmečiu patirtis, net jei ji buvo visai trumpa. Tačiau pastebima, kad gyvenimo patirčių apmąstymuose akivaizdes-

nis yra ne šis skirtumas, o susijęs su šių kartų instrumentiniu ir vertybiniu santykiu su skaitmeninėmis technologijomis: vyresniosios kartos atstovai šį santykį linkę traktuoti instrumentiškai, o štai jaunesniosios kartos atstovai jų naudojimo klausimu yra vertybiškai ir emociškai angažuoti (Žilinskienė & Kraniauskienė, 2025). Kita įdomi tyrėjų išvalga yra ta, kad kiekviena jaunesnė šiuo laikotarpiu gimusiųjų kohorta savo kartos tapatybę vis mažiau sieja su regioninėmis socialinėmis ir politinėmis XX a. pabaigos transformacijomis, o yra linkę identifikuotis su globaliosiomis kartomis.

Aptartieji tyrimai mums suteikė svarbių duomenų metodologiškai rengiantis Lietuvos gyventojų kartų analizei, ypač per šių kartų kolektyvinių gyvenimo patirčių, tapatybės ir istorinės atminties išryškirimą, o juose svarstytus kartų riboženklis pamėginome apibendrinti 2.1 lentelėje. Kaip matyti, ribų tarp kartų Lietuvos visuomenėje užbrėžimas nėra aiškiai nusistovėjęs ir priklauso nuo pagrindinės konkretaus tyrimo problematikos, jame keliamų klausimų ir taikomų paradigmu.

Būtina paminėti, kad Lietuvos visuomenės tyrimuose neretai pasitaiko atvejų, kai mūsų šalies gyventojų kartos periodizuojamos remiantis vakarietiškąją kartų skirstymo tradicija, bet ne Lietuvoje atliktų empirinių tyrimų pagrindu, o adaptuojant globaliąją kartų periodizaciją remiantis subjektyviu ekspertiniu patyrimu ir išvalgomis ir dažnai net nekeliant klausimų dėl tokio taikymo pagrįstumo (Mažeikaitė & Gruževskis, 2018; Ruškienė, 2021; Valickas & Jakštaitė, 2017; Vencius & Navickė, 2018). Pavyzdžiui, pasiremdami Marko McCrindle (McCrindle, 2018) metodika ir Lietuvos statistikos departamento duomenimis apie gimstamumą ir gyventojų amžiaus struktūrą, D. Mažeikaitė ir B. Gruževskis brėžia tokias Lietuvos kartų ribas (Mažeikaitė & Gruževskis, 2018, p. 112): Veteranų karta (g. 1921–1944), Kūdikių bumo karta (g. 1945–1965), X karta (g. 1966–1980), Y karta (g. 1981–2002) ir Z karta (g. 2003 ir vėliau). Šie autoriai priima vakarietiškąjį kartų modelį, nors ir atkreipia dėmesį į unikalią mūsų šalies gyventojų reikšmingų įvykių patirtį (labiausiai siejamą su okupacijų ir sovietmečio realijomis), kuri neabejotinai turėjo skirtingą asmenybės formuojamąją įtaką lyginant su vakarietiškais visuomenėmis, o tai galėjo lemti savitą Lietuvos visuomenės socialinių kartų konsteliaciją. Tarkime, kalbant apie Kūdikių bumo kartą, kurios jau pats pavadinimas skelbia, kad vienu reikšmingiausių šios socialinės kartos patirtų reiškinų buvo pokariu Vakarų šalyse ženkliai išaugęs gimstamumo lygis, reikia pripažinti, kad jis sutapo su analogišku demografiniu reiškiniumi Sovietų Sąjungoje, įskaitant Lietuvą. Tačiau su tuo sietinos pasekmės jaunų žmonių

2.1 lentelė. Kartų diferenciacija ir periodizacija pagal gimimo laikotarpį įvairiuose Lietuvos mokslininkų tyrimuose

Tyrimų problematika	Daugiaaspektė kartos bruožų analizė	Kartų tapatybė		Sovietinės atminties tyrimai	Socialinių transformacijų kultūrinė trauma	Kartos socio-demografinė elgsena
Tyrimai Gim. metai	Zilinskiene & Ilic, 2021	Kraniauskienė, 2004	Žilinskiene ir kt., 2016	Leinartė ir kt., 2014	Gailienė, 2015	Maslauskaitė, 2020
1910	–	g. 1910–1922 m.	–	Respublikos karta (g. iki 1930 m.)		
1915						
1920						
1925		g. 1923–1944 m.		Stalinizmo karta (g. 1931–1944 m.)		
1930						
1935						
1940	Pirmoji sovietmečio karta (g. 1941–1959 m.)	g. 1945–1957 m.	Pirmoji sovietmečio karta (g. 1945–1959 m.)	Sovietmečio karta (g. 1940–1953 m.)		
1945						
1950						
1955	Antroji sovietmečio karta (g. 1960–1970 m.)	–	–	–	Vidurinioji karta (g. 1960–1972 m.)	
1960						
1965						
1970	Paskutinioji sovietmečio karta (g. 1970–1980 m.)	–	–	–	Vidurinioji karta (g. 1970–1984 m.)	
1975						
1980	Pereinamoji karta (g. 1980–1990 m.)	–	–	–		
1985						
1990	–				Nepriklausomybės karta (g. 1983–1995 m.)	
1995						
2000						

socializacijos konteksto prasme yra labai skirtingos: jei, pavyzdžiui, JAV visuomenei tai reiškė padidėjusio gyventojų tankumo išaugintą konkurenciją dėl įvairių išteklių, Lietuvoje šis gimstamumo lygio išaugimas kartu su mechaniniu gyventojų prieaugiu vos galėjo kompensuoti karo, represijų bei emigracijos nulemtus gyventojų skaičiaus praradimus (plačiau apie tai diskutuosime vėliau šiame skyriuje), tad negalėjo turėti socialinių pasekmių, analogiškų JAV visuomenei. Nors abiem atvejais šiuo laikotarpiu gimę žmonės gyveno pokario ekonominio augimo sąlygomis, tai reiškė labai skirtingą kasdienę žmonių patirtį: vienur – spartų gyvenimo standartų kilimą, kitur – besitęsiantį nepriteklį, nes ekonominio augimo vaisiai buvo skirti intensyviai karo pramonės plėtojimui¹³. Ir tai tik vienas iš pavyzdžių, kaip panašių skirtingose visuomenėse vykstančių procesų sugretinimas be platesnio konteksto įvertinimo gali nuvesti link nepagrįstų išvadų. Gali būti, kad dėl globalizacijos, lemiančios panašėjantį reikšmingų įvykių, kultūrinių reiškinių ir žiniasklaidos turinio jaunų žmonių socializacijos laikotarpiu repertuarą (McCrinkle, 2018), ir sparčios mūsų šalies integracijos į transatlantines ir europines struktūras jauniausių kartų Vakarų šalyse ir mūsų regione konsolidacija jau vyksta panašiu ritmu, tačiau ir ši hipotezė turėtų būti empiriškai verifikuota.

Reikia pažymėti, kad būta mėginimų vakarietiško kartų periodizavimą modifikuoti pagal specifinę mūsų šalies gyventojų patirtį XX amžiuje. Čia paminėtina L. Labanausko publikacija, kurioje autorius, pasiremdamas tiek mokslinė, tiek populiariąja literatūra bei žiniasklaida, tačiau be gilesnio šių šaltinių aptarimo ar ginčytinų prielaidų akcentavimo, pateikė preliminarią lietuviškųjų socialinių kartų išskyrimo viziją ir pakvietė socialinių mokslų atstovus diskusijai šiuo klausimu (Labanauskas, 2008). Šioje vizijoje vakarietiškoji *Didžioji karta* buvo susieta su *Pirmąja tarybine karta*, atitinkamai *Kūdikių bumo karta* pavadinta „*Sputnik*“ karta arba *Tarybinio kūdikių bumo karta*, *Džonsų karta* – *Postalinine karta* ir *Buldozerių karta*, o adaptuojant *X kartą* Lietuvai pasiūlytas *Naujasis tarybinis žmogus „visiems laikams“* pavadinimas. Nors L. Labanausko pateiktoje kartų klasifikacijoje buvo siekiama išryškinti vakarietiškojo ir Lietuvos konteksto skirtumus, tačiau reikia pripažinti, kad tai, ką autoriui pavyko padaryti, greičiau yra reikšmingų įvykių, vykusių Vakarų šalyse bei sovietinėje erdvėje, chronologijos sugretinimas nei rimtas kartų diferenciacijos pasiūlymas, ką, beje, ir pats autorius pripažino. Kyla rimtų abejonių, kiek tokios pastangos, paremtos vien literatūros

¹³ Todėl, pavyzdžiui, Rusijos atveju Yuri Levada (2005) šią kartą pasirinko vadinti ne Kūdikių bumo, o *Atšilimo karta*, Donaldas Raleighas (2006) – *Palydovo karta*.

apžvalga, yra produktyvios empirinės analizės aspektu dėl minėto mūsų šalies bei viso posovietinio regiono gyventojų reikšmingų įvykių patirties esminio skirtinumo nuo Vakarų šalyse buvusios politinės, ekonominės, socialinės bei kultūrinės situacijos.

Apžvelgti tyrimai iliustruoja, kad ribų tarp kartų brėžimas yra keblus, daug nežinomųjų talpinantis uždavinys. Net priimant kelerių metų paklaidos išlygą ir dėmesį sutelkiant tik į kelias kartas, tą ribą atrasti ar konsensuso būdu pripažinti nėra paprasta. Šios užduoties nepalengvina jau minėtasis kartų vidinės variacijos, pasižyminčios ilgalaikėmis struktūrinėmis formomis ir neredukuojamos į individualius asmenų skirtumus, pasireiškimas. Norint atsakyti į trumpoje lietuviškos mokslinės literatūros, skirtos kartų problematikai, apžvalgoje iškeltus klausimus apie kartų diferenciacijos ir periodizavimo specifiką bei tam svarbius riboženklis, reikalingi plačios aprėpties teoriniai bei empiriniai tyrimai šioje srityje, kokių kol kas Lietuvoje nebuvo atlikta. Paprastai pasaulinėje praktikoje apsiribojama vienu iš dviejų žingsnių: kartų periodizavimu pagal vyraujančias vertybines nuostatas arba aprioriškai ekspertinio vertinimo pagrindu apibrėžtų kartų nuostatų, susijusių su tam tikromis gyvenimo sritimis, palyginimu (literatūroje dažniausiai aptinkami su antruoju žingsniu susiję tyrimai), ir dažnu atveju nenaudojant ilgalaikių tyrimų duomenų. Tai palieka daug neatsakytų klausimų tiek metodologijos, tiek turinio prasme (pavyzdžiui, dėl amžiaus, laikotarpio ir kartos poveikių vertybinėms nuostatoms atskyrimo ar galimo nesinchroniško vertybinių nuostatų, susijusių su skirtingomis gyvenimo sritimis, pokyčių tempo), į kuriuos ir bus ieškoma atsakymų šioje monografijoje pristatomuose tyrimuose.

Apibendrinant aptartus Lietuvos kartų tyrėjų darbus galima konstatuoti, kad nemažas dėmesys juose skiriamas kartų savivokos, tapatybės reiškiniui. Kartos savivoka yra daugiadimensė konstrukcija, apimanti tiek individualų tapatinimąsi su tam tikra karta, tiek suvokimą apie kitų kartų egzistavimą ir jų vertybinius skirtumus. Ji yra jungtis tarp asmeninės biografinės patirties ir platesnių sociokultūrinių struktūrų. Kartos savivoka reiškiasi per subjektyvų priklausymo žmonių grupei, kurią sieja bendros istorinių įvykių, socialinių transformacijų ir kultūrinių reiškinų patirtys, jausmą, per tam tikro laikotarpio įvykių bei simbolinių ženklų suvokimą kaip reikšmingų asmeninės ir kolektyvinės tapatybės formavimuisi ir per vertybinį artumą su savo kartos atstovais. Kai individo asmeninės vertybinės orientacijos harmoningai dera su dominuojančiomis atitinkamos kartos vertybinėmis nuostatomis, kartos savivoka stiprėja. Šioje monografijoje dėmesys sutelkiamas ne į pačią kartų savivoką – t. y. subjektyvų asmenų tapatinimąsi su tam

tikra karta, kuris laikomas vienu esminių kartos apibrėžimo elementų, – o būtent į skirtingose kartose susiformavusių ir jose dominuojančių vertybinių orientacijų analizę. Tokiu būdu siekiama suprasti ne tik kartos narių tarpusavio artumą bendrų vertybinių nuostatų pagrindu, bet ir jų išskirtinumą platesniame visuomenės vertybiniame lauke. Kaip tik tarpgeneraciniai vertybių sistemų skirtumai suteikia kartoms turinį ir atskleidžia jų vidinę sociokultūrinę logiką, leidžia konceptualiai ir empiriškai pagrįsti kartų ribas. Kitaip tariant, kartų diferenciacija laikoma prasminga tiek, kiek ji remiasi sąlyginai stabiliais ir reikšmingais vertybinių prioritetų skirtumais, atspindinčiais kiekvienos kartos socializacijos patirtis ir istorinį laikmečio kontekstą – be šių skirtumų karta sąvoka prarastų savo analitinį ir ontologinį pagrindą.

Tad tolimesnė Lietuvos visuomenės kartų analizė vyks keliais etapais. Pirmiausia svarbu trumpai aptarti reikšmingus pastarojo šimtmečio politinius, ekonominius, kultūrinius, technologinius ir kitus įvykius mūsų šalies istorijoje, kurie galėjo lemti skirtingų kartų vertybių formavimąsi, nes tik per jų prizmę kartų teorija įgauna savo turinį. Tai ir bus padaryta toliau šiame skyriuje. Kituose monografijos skyriuose bus analizuojama, kiek universaliųjų ir su konkrečiomis žmonių gyvenimo sritimis susijusių vertybių dinamika visuomenės mastu yra sąlygota visų ar atskirų kartų viduje vykstančių vertybinių permainų, o kiek ji gali būti paaiškinta kaip natūralios kartų, turinčių skirtingas nuostatas, kaitos rezultatas. Tai leis nustatyti, ar visuomenės vertybių dinamika kyla iš socialinių, ekonominių, kultūrinių pokyčių, veikiančių visas visuomenės grupes, ar pirmiausia yra susijusi su naujų savitas patirtis atsinešančių kartų įsiliejimu į visuomeninį gyvenimą. Šis metodinis požiūris suteikia galimybę ne tik įvertinti vertybių kaitos mechanizmus, bet ir prognozuoti, kaip kartų sąveika gali paveikti socialinius procesus ateityje.

Kituose monografijos skyriuose pristatomuose empiriniuose Lietuvos kartų tyrimuose remiamasi minėtąja L. Žilinskienės ir M. Ilic su kolegomis pateikta mūsų šalies politinės, ekonominės ir socialinės raidos ypatumais pagrįsta Lietuvos gyventojų socialinių kartų klasifikacija (Žilinskiene & Ilic, 2021), ją pratęsiant ir papildant jauniausia suaugusę pasiekusia karta (t. y. „Pirmąja nepriklausomybės karta“):

– Tarpukario karta (g. 1918–1940 m.)¹⁴

¹⁴ Nepaisant to, kad vyresnieji šios kartos atstovai socializaciją patyrė dar Pirmosios Respublikos laikais, o jaunesnieji – jau sovietinės sistemos kūrimosi laikotarpiu, juos sieja bendra istorinė atmintis ir prievartinės sistemos bei prisitaikymo prie naujos realybės patyrimas. Skirtingai nei jaunesnėse

- Pirmoji sovietmečio karta (g. 1941–1959 m.)
- Antroji sovietmečio karta (g. 1960–1969 m.)
- Paskutinioji sovietmečio karta (g. 1970–1979 m.)
- Pereinamoji karta (g. 1980–1989 m.)
- Pirmoji nepriklausomybės karta (g. 1990–2000 m.)¹⁵.

Svarbu pabrėžti, kad ši Lietuvos gyventojų kartų klasifikacija paremta ne tiek įvairių kartų atstovų saviidentifikacija su atitinkamomis kartomis, kiek ekspertiniu grupavimu, pagrįstu formuojančiąją patirtį turėjusių politinių, ekonominių, socialinių ir kultūrinių reiškinių vertinimu, ankstesnių empirinių tyrimų duomenų sinteze ir jų teorine interpretacija.

Lietuvos kartų eskizai

Siekiant aiškiau atskleisti mūsų tyrimui pasirinktos socialinių kartų klasifikacijos logiką, pasiremdamas Lietuvos humanitarinių ir socialinių srityje tyrimus atliksusių mokslininkų duomenimis, trumpai aptarsime savitus išskirtų kartų bruožus bei kolektyvines patirtis, kurios turėjo reikšmingos įtakos jų vertybiniam ir tapatybiniam formavimuisi.

Tarpukario kartos (g. 1918–1940 m.) atstovams išskirtinį dėmesį savo monografijoje skyrė Violeta Davoliūtė, kuri apibūdino šią kartą kaip ankstyvoje jaunystėje paženklintą karo, ginkluoto pasipriešinimo, prievartinės emigracijos, tremties ir masinės kolektyvizacijos traumų, tačiau dėl savo amžiaus dažniausiai išvengusią tiesioginio dalyvavimo šiuose konfliktuose ir patyrusią didelį socialinį mobilumą, kaimo gyventojams migruojant į miestus (Davoliūtė, 2014). Vis dėlto trauminės jaunystės patirtys formavo ir vėlesnių jų gyvenimo įvykių interpretavimą ir prisiminimus, o prisitaikymas prie naujos tarkos lėmė dvigubos – viešosios ir privačios – sąmonės perskyrą, šioms dviem gyvenimo sritims taikant skirtingus elgesio standartus (Žilinskienė & Ilic, 2020). Žinomiausi šios kartos atstovai jaunystėje neretu atveju buvo sovietinės modernizacijos ideologai, tačiau XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje tarp jų išryškėjo nacionalinio išsivadavimo

kartose, čia dominuoja ne tiek ideologinės kiek egzistencinės ribinės patirtys – karo, tremties, represijų – veikiančios kaip kartos tapatybę konsoliduojantis veiksnys. Todėl ši grupė tyrėjų traktuojama kaip viena savito vertybinio profilio karta.

¹⁵ Nors naujausioje L. Žilinskienės su kolegomis paskelbtoje monografijoje (Žilinskienė ir kt., 2025) dvi šioje klasifikacijoje išskirtos jauniausios kartos įvardijamos kaip viena Transformacijos karta, joje pristatyti autobiografinių pasakojimų duomenys ir tyrėjų išvados apie kartos tapatybės naratyvus, vertybines nuostatas ir faktinę elgseną patvirtina esant pagrindą 1980–2000 metais gimusiųjų kohortoje daryti dviejų kartų perskyrą, jauniausios kartos ribą brėžiant nuo 1990 m.

lyderiai. Taip, pasak V. Davoliūtės, ši karta tapo unikalia ikisovietinio, sovietinio ir posovietinio laikotarpių jungtimi.

Pirmosios sovietmečio kartos (g. 1941–1959 m.), kuri atsiranda L. Žilinskienės, S. Kraniauskienės ir I. Šutinienės biografinių tyrimų dėmesio centre (Žilinskienė ir kt., 2016), pirminė socializacija vyko politinio „atšilimo“ laikotarpiu. Jos atstovai išvengė tiesioginės didžiųjų tarptautinių konfliktų patirties ir Lietuvoje brendo pokario nepriteklaus, totalitarizmo, sparčios sovietinės modernizacijos bei politinės indoktrinacijos sąlygomis, neturėdami asmeninių prisiminimų apie gyvenimą ikisovietinėje Lietuvoje, tačiau girdėdami vis dar gyvus karo ir pokario prisiminimus savo šeimose, todėl šios kartos gyvenimo scenarijams didelę įtaką turėjo jų tėvų ir kitų artimųjų požiūris į sovietinę sistemą (Žilinskienė & Ilic, 2020). Didžiųjų XX a. pabaigos transformacijų metu šios kartos atstovai buvo pakankamai įsitvirtinę savo profesinėse srityse, kas kai kuriems iš jų suteikė geresnes galimybes nei jaunesnių kartų atstovams padidinti savo įtaką ar ekonominį kapitalą pasinaudojant turimu socialiniu statusu bei kūrybiniu potencialu. Tačiau kitiems šie pokyčiai reiškė anksčiau sukaupto gyvenimo įdirbio ir santaupų praradimą dėl ligtolinės ekonominės sistemos ir gamybos pramonės žlugimo, todėl jie buvo priversti ieškoti alternatyvių gyvenimo scenarijų, kurie brandžiam amžiui ne visuomet lengvai įgyvendinami. Šie procesai lėmė takoskyrą tarp vadinamųjų politinės, ekonominės ir socialinės transformacijos laimėtojų ir pralaimėtojų.

Antrosios sovietmečio kartos (g. 1960–1969 m.) atstovų gyvenimo eiga nuo pat gimimo buvo ypač standartizuota ir institucionalizuota (Kraniauskienė & Damaševičiūtė, 2025), kas reiškė mažesnes rizikas, tačiau ir menkesnes gyvenimiškų pasirinkimų galimybes. Jie gimė, augo ir suaugę sulaukė vadinamojoje *nuobodulio visuomenėje* (Vaiseta, 2014), su jai būdinga totaline žmonių gyvenimo kontrole, griežtomis taisyklėmis, asmeninės iniciatyvos slopinimu, cenzūra, kultūrinio akiračio ribojimu, estetinė unifikacija, ekonominiu deficitu, socialiniu skurdu ir gyvenimo nuspėjamumu. Nepaisant gyvenimo institucionalizacijos jau nuo mokyklos suolo per spaliukų, pionierių ir komjaunuolių organizacijas, Lietuvoje jaunuoliams nepatrauklios šių organizacijų veiklos formos neturėjo potencialo brandinti kolektyvinę tapatybę ir bendruomeniškumą (Naudžiūnienė, 2021). Nesant jokios apčiuopiamos rimtų politinių pokyčių perspektyvos, jaunystėje šios kartos atstovams teko pragmatiškai adaptuotis prie sovietinės realybės, įvaldant kūrybiškas ir išmoningas kasdienio prisitaikymo technikas. Ši adaptacija nebūtinai reiškė besąlygišką ideologijos priėmimą, bet dažnu atveju – efektyvų prisitaikymą prie sistemos nustatytų galimybių ir apribojimų, kurie formavo žmogaus

gyvenimo perspektyvas. Didžiųjų XX a. pabaigos politinių permainų metu šios kartos atstovai buvo jau pakankamai subrendę, kad galėtų suvokti vykstančių procesų svarbą, tačiau dar pakankamai jauni, kad galėtų jiems adaptuoti savo gyvenimo scenarijus, o atsivėrusių pasirinkimų spektras buvo gana platus (būtent todėl Estijos visuomenės kartų tyrėjai analogišką kartą vadina *Nugalėtojų karta*; žr. Lilleoja & Raudsepp, 2016).

Paskutinioji sovietmečio karta (g. 1970–1979 m.) pasižymi tuo, kad dauguma jos atstovų vaikystėje buvo ugdyti rusiškų animacinių filmukų ir patyrė institucinę ikimokyklinę priežiūrą, abiem tėvams dirbant visą darbo dieną. Augusti planinės ekonomikos ir visuotinio deficito laikmečiu, brėsdama ši karta patyrė politinių permainų nuotaikas, o pilnametystės sulaukė pačiame nacionalinio išsivadavimo judėjimo pakilime ir socialinių transformacijų pradžioje. Tad šią kartą galima laikyti *lūžio karta*, kuri tam tikra prasme patyrė dvigubą socializaciją, visuomenei staiga pereinant prie naujos politinės, ekonominės ir socialinės sistemos, reikalavusios skirtingos pasaulėžiūros (Levada, 2001). Nors jos atstovai dar buvo per jauni, kad efektyviai išnaudotų visuomeninių permainų ir masinės šalies ūkio privatizacijos suteiktą momentinio ekonominio kapitalo sutelkimo impulsą, geležinės uždangos kritimas jiems atvėrė kitus ankstesnėms kartoms nepasiekiamais buvusius horizontus, ypatingai išsimokslinimo ar verslumo prasme, todėl ši karta dar vadinama ir *strategine karta*. Jai būdingas ir kitas savitumas: viena vertus, ji yra paskutinioji karta, suaugusių sulaukusi sovietmečiu ir tuo turinti bendros patirties su ankstesnėmis kartomis; kita vertus, būtent jos atstovų elgsena davė pradžią naujoms socialinėms tendencijoms, o šią elgseną (pavyzdžiui, kohabitacijos normalizavimą, santuokos ir prokreacijos atidėjimą) perėmė vėlesnės kartos (Maslauskaitė, 2023c; Nugin, 2015).

Pereinamoji karta (g. 1980–1989 m.) gali būti laikoma *postatminties karta* (Hirsch, 2012), nes jos atstovai faktiškai nebeturi tiesioginių asmeninių sovietmečio prisiminimų¹⁶. Ši karta augo ir brendo gilių visuomenės transformacijų, spartaus ekonominio augimo ir jų sukulto normatyvinio neapibrėžtumo sąlygo-

¹⁶ „Postatminties“ sąvoka, įvesta apibūdinti Holokaustą išgyvenusius žmonių, o vėliau išplėsta nusakyti ir kitus trauminius įvykius patyrusių žmonių palikuonių santykį su šiais įvykiais, kurių jie patys tiesiogiai nepatyrė, tačiau su kuriais yra užmezgę gilų emocinį ryšį, praeities įvykių prisiminimus perduodant iš kartos į kartą. Šis santykis formuojasi sudėtingoje sąveikoje tarp tiesioginiais praeities įvykių liudininkais buvusių artimųjų pasakojimų ir subjektyvių šių įvykių interpretacijų, pagrįstų klausančiojo asmenine patirtimi, vertybiniais įsitikinimais ir vaizduotės modifikacijomis. Atitinkamai sąvoka „postatminties karta“ apibrėžia, kokiais būdais į visuomenės gyvenimą naujai ateinančios kartos atstovai susisieja su traumine patirtimi, kuri buvo patirta iki jų gimimo, tačiau neretai perduota taip giliai, kad atrodo kaip asmeniniai prisiminimai.

mis, tačiau su didesne savikliova ir asmeninio saviveiksmingumo suvokimu, todėl ji apibūdinama ir kaip karta, kuri pati save auklėjo (Žilinskienė, 2025). Be to, šios kartos formavimuisi ir gyvenimo scenarijams didelę įtaką turėjo skaitmeninis proveržis, sudaręs sąlygas naujoms komunikacijos ir saviraiškos formoms bei suteikęs šiai kartai pranašumo tam tikrose profesinėse srityse, kuriose skaitmeninės kompetencijos ypač vertinamos.

Pirmoji nepriklausomybės karta (g. 1990–2000 m.) gali būti laikoma pirma tikraja *skaitmeninių čiabuvių* (Prensky, 2001a, 2001b) karta, nes ji gimė ir nuo pat mažens augo skaitmeninių technologijų ir išmaniųjų įrenginių aplinkoje. Jos atstovai linkę identifikuotis su globaliosiomis kartomis, kurias formuoja pasauliniai įvykiai ir informaciniai srautai (Žilinskienė & Kraniauskienė, 2025). Šiai kartai, augusiai globalios terapeutinės kultūros terpėje, taip pat būdingas didesnis dėmesys emocinėms ir psichologinėms problemoms (Žilinskienė & Kraniauskienė, 2025).

Lietuvos kartų istorija: svarbiausi momentai

Prieš pradėdant empirinę Lietuvos visuomenės kartų vertybinių nuostatų analizę, reikalinga apžvelgti reikšmingus mūsų šalyje praėjusiame bei šiame šimtmeatyje vykusius politinius, ekonominius, socialinius, demografinius, technologinius įvykius bei procesus, kurie galėjo turėti įtakos skirtingoms kartoms priklausančių žmonių vertybinių nuostatų formavimuisi šių žmonių pirminės ir antrinės socializacijos bei asmenybės brendimo laikotarpiu (apie 17–23 metus)¹⁷. Verta paminėti, kad yra atlikta tyrimų, empiriškai patvirtinančių, kad panašiu metu gimę žmonės iš tiesų prisimena panašius visuomenei reikšmingus įvykius kaip turėjusius įtakos jų pačių gyvenimui, ir šie įvykiai dažniausiai prisimenami iš paauglystės ir jaunystės laikotarpio (Schuman & Scott, 1989). Dalis reikšmingų įvykių kaip svarbūs nurodomi daugelio įvairaus amžiaus žmonių (vienas ryškesnių pavyzdžių yra Antrasis pasaulinis karas), todėl laikomi „kolektyviniais prisiminimais“, kurių reikšmę žmogus supranta pasitelkdamas ne asmeninę, o kolektyvinę patirtį. Tačiau laikomasi nuomonės, kad vertybinių nuostatų formavimosi prasme didesnę įtaką turi būtent asmeniškai patirti ir per šią patirtį individualiai įpras-

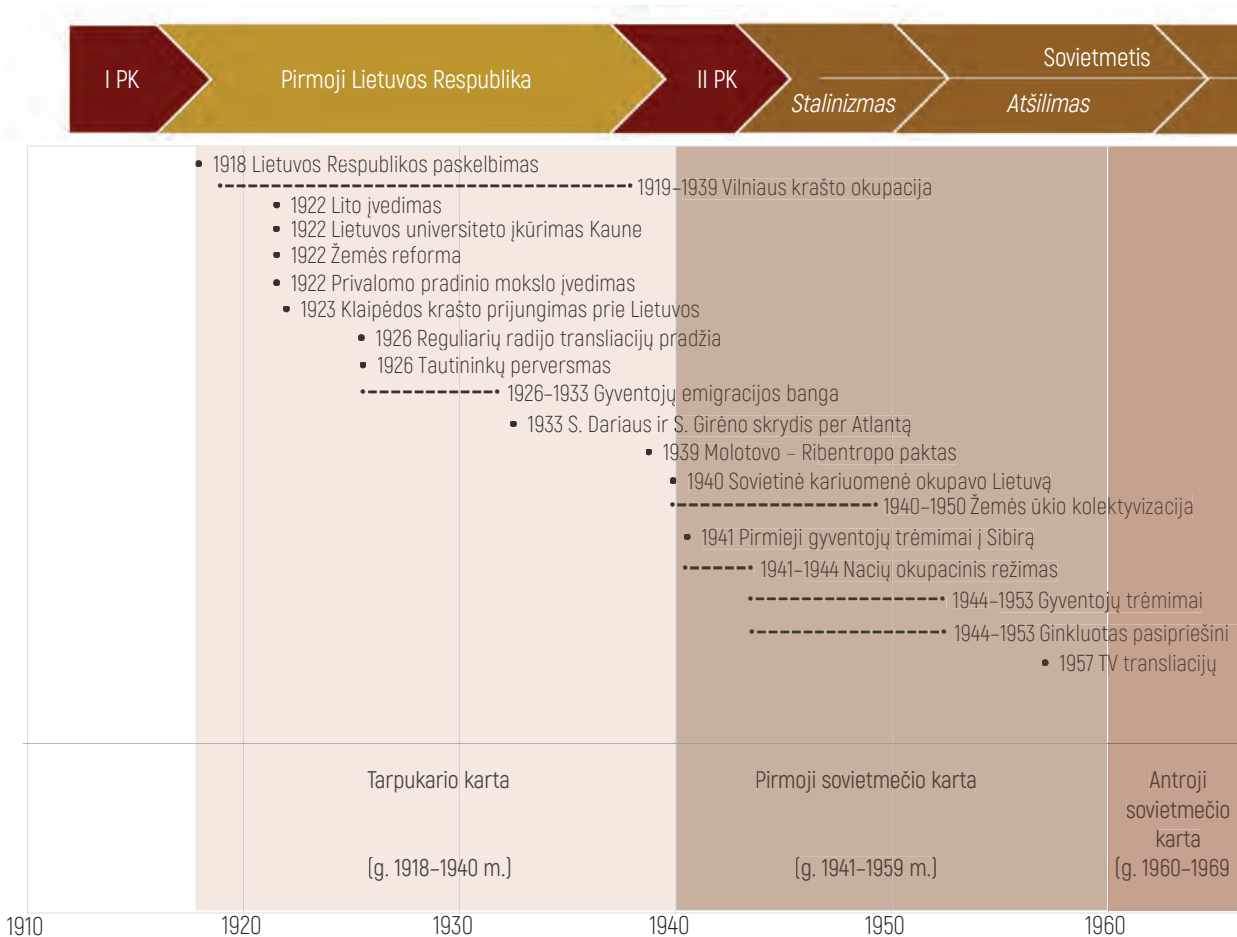
¹⁷ Socialinių kartų tyrimuose šis asmenybės formavimosi ir pamatinių socialinių vertybių įsitvirtinimo amžius paprastai siejamas su vėlyvosios paauglystės ir ankstyvos pilnametystės laikotarpiu (Fernández-Durán, 2016; Nugin, 2015). Reikia pastebėti, kad tiriant kartas iš perėjimo į suaugusę perspektyvos, branda paprastai siejama su vyresniu nei 17–23 metų amžiumi, nes čia esminiais laikomi tokie žmogaus gyvenimo įvykiai kaip įsitraukimas į darbo rinką, savarankiško namų ūkio bei partnerystės kūrimas, vaikų susilaukimas (Cook & Furstenberg, 2002; Kraniauskienė, 2021).

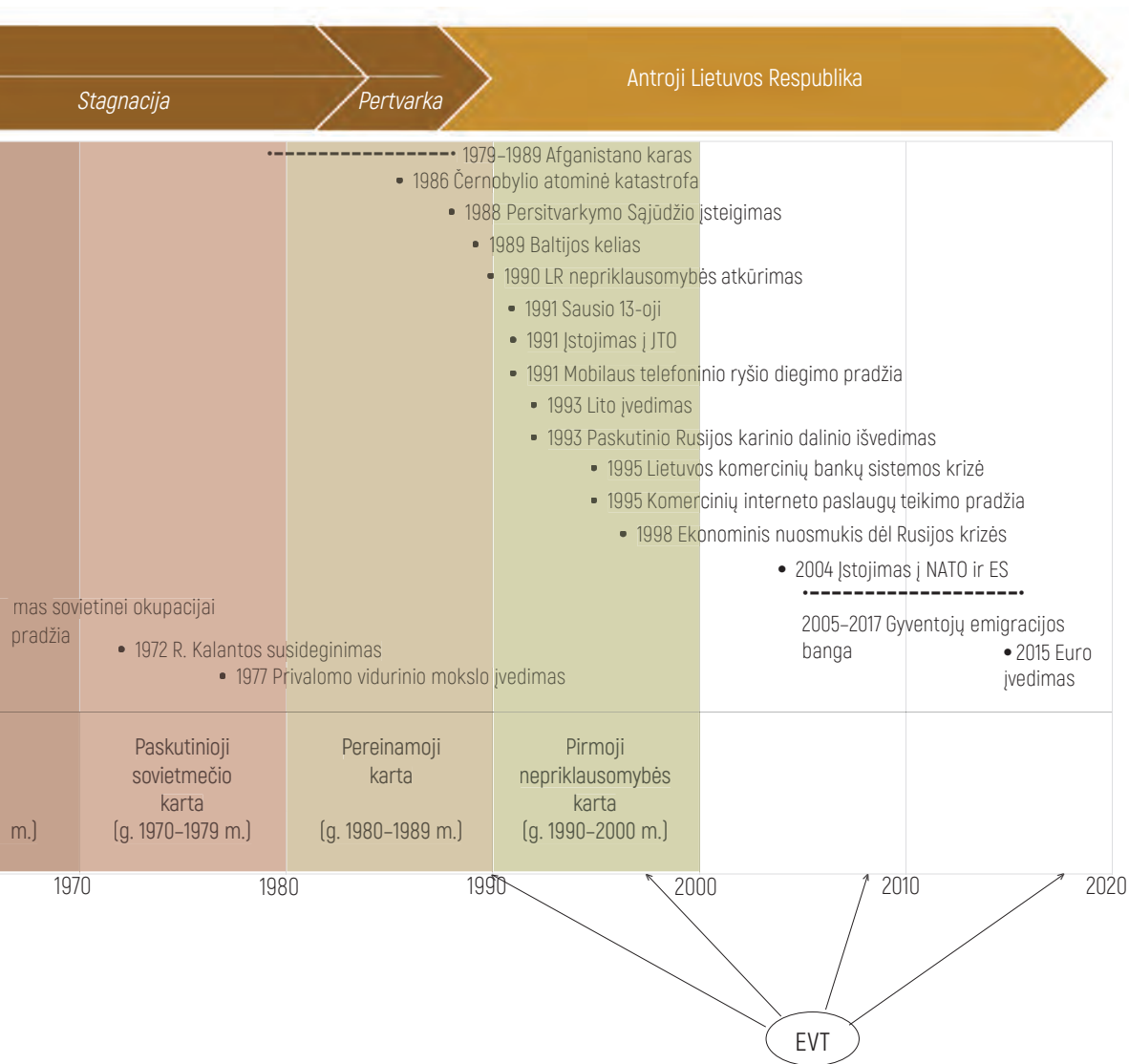
minami įvykiai (Mannheim, 1952). Į šį kontekstą būtina atsižvelgti tiriant kartas, nes socialinių kartų teorijos požiūriu, asmenys, brenę, socializavęsi ir sulaukę pilnametystės panašioje aplinkoje ir turintys asmeninę panašių istorinių įvykių patirtį, pasižymi panašiomis pamatinėmis vertybinėmis nuostatomis, nepaisant gausybės individualių socializacijos veiksnių. Tad reikšmingų įvykių patirtis, kartų teorijos požiūriu, yra svarbi skirtingų kartų formavimosi prielaida.

Šimtmečio laikotarpį apimančiai šalies politinei, ekonominei, socialinei raidai aprašyti reikėtų ne vienos monografijos, ir tokių pastangų išties esama, istorinės sociologinės analizės srityje paminint Zenono Norkaus veikalus, pavyzdžiui, pokomunistinės transformacijos analizę (Norkus, 2008) ar Pirmosios ir Antrosios Lietuvos Respublikos raidos palyginimą (Norkus, 2014). Šios monografijos tikslais Lietuvos visuomenės ir ūkio raidą reziumuojant keliuose puslapiuose, trumpai bus apžvelgti ir akcentuoti įvykiai bei sudėtingi procesai (kurių sąrašas čia tikrai nėra nei išsamus, nei baigtinis), galėję turėti didžiausią reikšmę žmonių pasaulėjautos formavimuisi, gyvenimiškų tikslų ir siekių užsibrėžimui, tarpusavio bendravimui, saugumo bei tarpusavio pasitikėjimo jausenai, tipinėms gyvenimo trajektorijoms. Šie įvykiai ir procesai, apibendrinti 2.1 paveiksle pateiktoje laiko juostoje, sudaro prasminį kontekstą tolimesniam kartų diferenciacijos ir periodizacijos Lietuvos visuomenėje tyrimui, siekiančiam atskleisti skirtingose kartose vyraujančių vertybinių orientacijų savitumus.

Kalbant apie Lietuvos visuomenei reikšmingus įvykius ir procesus šios monografijos tikslams aktualiu laikotarpiu, reikėtų atsižvelgti bent į keletą kompleksinių veiksnių. Mūsų analizės aprėpiamu socialinių kartų gyvenimo laikotarpiu visuomenėje vyko politinių režimų permainos, karai, okupacijos, gyventojų represijos, atgimimas, nepriklausomos valstybės atkūrimas ir pan. Jas sekė ir didelės šalies socialinės sanklodos, kultūrinio gyvenimo, ūkio permainos, technologinė pažanga. Svarbu akcentuoti, kad šalies politinė ir ekonominė raida šiuo laikotarpiu nebuvo nuosekli, o pertraukiama radikalių permainų, kurios leidžia gana aiškiai ją skirti į keletą etapų: Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpis (1918–1939 m.); Antrasis pasaulinis karas ir Sovietmetis (1940–1989 m.), kuris dar gali būti padalintas į atskirus raidos etapus (stalinistinį, atšilimo, stagnacijos, pertvarkos); bei Antrosios Lietuvos Respublikos laikotarpis (nuo 1990 m.). Kiekvienam iš šių laikotarpių būdingas permainas ir vykusius reikšmingus įvykius labai trumpai apžvelgsime keliais pjūviais iš eilės: pradžioje – šalyje vykusius politinius procesus, vėliau – juos lydėjusius ekonominės raidos kryptis, o galiausiai – socialinius bei demografinius pokyčius ir visuomeninę reikšmę turėjusias technologinių inovacijų tendencijas.

2.1 paveikslas. Chronologinė laiko juosta: visuotinai reikšmingi įvykiai bei procesai Lietuvoje ir EVT apklausų atlikimo datos

Politiniai procesai

Pirmojo pasaulinio karo (1914–1918 m.) ir okupacijų laikotarpis subrandino Lietuvos nepriklausomybės idėją, kurios įgyvendinimui susidarius palankioms sąlygoms, 1918 m. buvo paskelbta Lietuvos Respublika. Naujos valstybės kūrimas buvo politinių neramumų kupinas metas: nepriklausomybės kovos, 1920 m. Vilniaus krašto užėmimas, 1923 m. Klaipėdos krašto susigrąžinimas, 1926 m. valstybės perversmas ir įsigalėjusi Antano Smetonos „aksominė diktatūra“ su nuolatiniu karo padėties režimu, politinių oponentų suvaržymu, piliečių politinio aktyvumo slopinimu ir žmogaus teisių pažeidimais. 1939 m. dėl naujų geopolitinių neramumų Europoje Klaipėdos kraštas perduotas Vokietijai, pradėtas Antrasis pasaulinis karas. Vėliau sekė Lietuvos prijungimas prie Sovietų Sąjungos 1940 m., nacių okupacinis režimas 1941–1944 m., sovietinės kariuomenės sugrįžimas į Lietuvą 1944 m. pabaigoje, antrosios sovietinės okupacijos pradžia ir organizuotas ginkluotas pasipriešinimas sovietinei okupacijai, kuris buvo galutinai numalšintas tik 1953 metais.

Laikotarpis nuo 1939 iki 1953 m. Lietuvai buvo netikrumo, politinių perturbacijų, teroro, kančių ir milžiniškų gyventojų skaičiaus praradimų laikas¹⁸: 1939–1941 m. buvo represuota (išstremta, nužudyta) apie 30 tūkst. žmonių; 1941 m. į Vokietiją repatrijavo apie 54 tūkst. žmonių; 1941–1944 m. priverstiniais darbais į Vokietiją buvo išvežta, skirtingų šaltinių duomenimis, apie 30–60 tūkst. Lietuvos gyventojų; buvo nužudyta apie 195 tūkst. Lietuvos gyventojų žydų; 1944 m. į Vakarų pasitraukė apie 60 tūkst. lietuvių (tarp jų daug gydytojų, teisininkų, inžinierių, menininkų, švietimo ir mokslo darbuotojų); 1945–1946 m. pagal repatriacijos susitarimą apie 170–190 tūkst. Lietuvos (daugiausiai Vilniaus apskrities) gyventojų persikėlė į Lenkiją; ginkluotoje rezistencinėje kovoje žuvo dar apie 30 tūkst. žmonių; 1944–1952 m. į GULAG'o lagerius buvo išsiųsta daugiau kaip 140 tūkst. kalinių ir išstremta dar apie 110 tūkst. vadinamųjų „specialiai perkeltų asmenų“, kurių daugiau kaip 70 proc. sudarė moterys ir vaikai; vengdami represijų pokario laikotarpiu į kitas sovietines respublikas persikėlė apie 30–40 tūkst. lietuvių. Po Stalino mirties 1953 m. prasidėjus atšilimo politikai, masiniai trėmimai liovėsi, ir dalis tremtinių bei politinių kalinių galėjo grįžti namo. Tačiau vertinama, kad laikotarpyje nuo 1939 iki 1953 m. dėl karo, masinių žydų žudynių, trėmimų, repatriacijos, emigracijos, ginkluoto pasipriešinimo Lietuva neteko apie trečdalis savo gyventojų, kas šaliai buvo visokeriopas didžiulis sukrėtimas. Kaip pastebima, „sovietizacijos procesą lydėjęs teroras su genocido elementais sunaikino ne

¹⁸ Išsamiai šiuos procesus yra analizavęs ne vienas istorikas bei demografas, naudodamiesi įvairiais duomenų šaltiniais, kurių apibendrinti vertinimai čia trumpai pateikiami (Anušauskas, 2005, 2012; Bartusevičius, 2012; Eidintas, 2021; Grunskis, 1996; Stravinskienė, 2016; Vaitekūnas, 2002).

tik žmones, bet ir išstisus socialinius sluoksnius su visa jų puoselėta kultūra, turtu, visuomenine įtaka“ (Anušauskas, 2005, p. 305). Nors karui pasibaigus Lietuvos ūkio atkūrimo bei pramonės plėtojimo pretekstu Maskvos valdžia skatino kitų sovietinių respublikų gyventojų migraciją į Lietuvą, dėl ko atvykusiųjų ir išvykusiųjų skaičiaus skirtumas 1946–1949 m. sudarė apie 170–180 tūkst. (Stravinskienė, 2016), tai negalėjo kompensuoti prarastojo šalies žmogiškojo kapitalo.

Sovietinės okupacijos metai šaliai reiškė totalitarinio režimo ir vienpartinės politinės sistemos įvedimą, tautinės ir pilietinės savimonės bei istorinės atminties slopinimą, rusifikaciją ir rusų kultūrinės įtakos didinimą, ateizaciją, griežtą ideologinę mokslinės ir kūrybinės veiklos kontrolę bei cenzūrą. Tačiau visą sovietmetį būta pasyvaus pasipriešinimo okupaciniam režimui apraiškų (disidentinės veiklos, tikinčiųjų nepaklusnumo, autentiško etninio paveldo puoselėjimo, žmogaus teisių judėjimo, jaunimo subkultūrų (hipių ir kitų) susibūrimų, nelegalios spaudos leidybos ir kt.) (Ramonaitė, 2015). Susikaupęs nepasitenkinimas režimu viešumon iškilo keletą dienų trukusiais neramumais Kaune po Romo Kalantos susideginimo 1972 metais. Įtampas ir nepasitikėjimą valstybinėmis institucijomis visuomenėje kėlė ir kiti įvykiai. Kaip iš visos Sovietų Sąjungos, taip ir iš Lietuvos šauktiniai buvo siunčiami į Afganistano karą (1979–1989 m.): vertinama, kad jame kariavo apie 4760 mūsų šalies šauktinių. Nesant patikimos oficialios informacijos apie karo eigą, nuostolius ir ribojant šeimų korespondenciją su kariaujančiais jaunuoliais, tai kėlė nerimą visuomenėje, didelę įtampą mobilizuojamų karinei tarnybai jaunuolių šeimoms. Rimtas pasekmes Lietuvos gyventojams turėjo ir viena didžiausių ekologinių katastrofų pasaulyje – Černobylio atominės elektrinės avarija 1986 m.: po šios avarijos radioaktyviosios medžiagos pasiekė ir mūsų šalies teritoriją, žmonės nerimavo dėl galimų avarijos pasekmių sveikatai ir nepasitikėjo valstybės institucijų pateikiama informacija; be to, gyventojai buvo siunčiami į Ukrainą avarijos padarinių likvidavimo darbams¹⁹. Nuolatinį žmonių nepasitenkinimą esama padėtimi skatino kasdienio gyvenimo nepritekliai – vartojimo prekių ir paslaugų deficitas, gyvenamojo būsto stygius, taip pat judėjimo ir kitokių pasirinkimo laisvių suvaržymas. Tad šiuo laikotarpiu plito neveiklumas ir piktnaudžiavimas, siekiant asmeninės naudos, visuomeninio turto grobstymas, protekcionizmas ir korupcija, neūkiškumas (Anušauskas, 2005, p. 490).

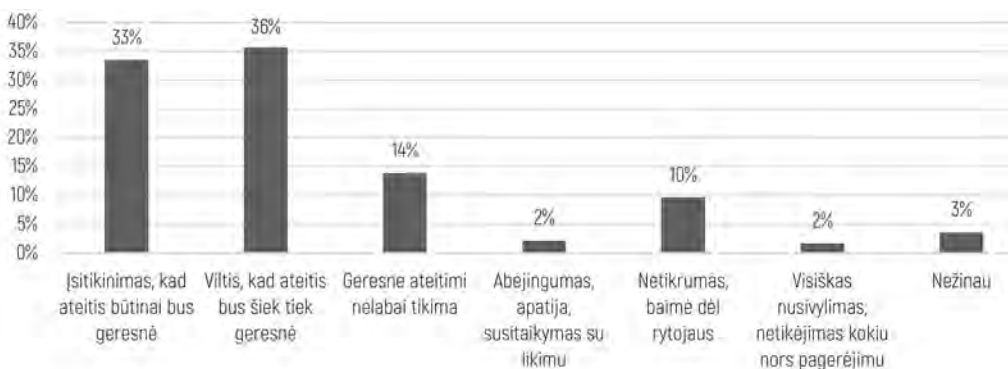
¹⁹ Skaičiuojama, kad iš Lietuvos 1986–1989 m. dažniausiai prievartiniu būdu tam buvo pasitelkta apie 7 tūkst. likvidatorių, iš kurių dauguma jau yra mirę, o kitiems pasireiškia ilgalaikiai katastrofos likvidavimo patirties ir jonizuojančios spinduliuotės padariniai sveikatai, tokie kaip psichologinės traumos, depresija ir jos paskatintas polinkis į alkoholizmą, skydliaukės vėžinės ligos, kraujotakos sistemos pakitimai, glaukoma, periodontitas ir kt. (Bromet, 2012; Povilaitienė ir kt., 2015; Smailyte ir kt., 2021; Žukauskaitė, 2023).

1985 m. Sovietų Sąjungoje prasidėjus tuometinio jos vadovo M. Gorbačiovo inicijuotai režimo pertvarkai, žinomai *perestroikos* vardu, Lietuvoje ėmė stiprėti tautinė savivoka ir nepriklausomybės siekis, 1988 m. išaugęs į Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdį. Visuotinį mastą įgavusios išsivadavimo iš Sovietų Sąjungos nuotaikos ypatingą išraišką įgavo Lietuvos, Latvijos ir Estijos gyventojams 1989 m. susijungus į taikų Baltijos kelio protestą, pažymint 50-ąsias Molotovo-Ribentropo pakto metines. Šalies nepriklausomybė buvo paskelbta 1990 m., įvykus pirmiesiems demokratiniais rinkimams į Lietuvos TSR Aukščiausiąją Tarybą. Sovietų Sąjungos priešinimasis šalies suvereniteto idėjoms kritinį tašką pasiekė 1991 m. sausio 13-osios įvykiuose, o dar po keleto mėnesių įvyko ir tarptautinis Lietuvos nepriklausomybės pripažinimas. 1994 m. Lietuvą paliko paskutiniai sovietų kareiviai, 2004 m. Lietuva tapo NATO ir Europos Sąjungos nare, o 2007 m. – Šengeno zonos dalimi.

Po nepriklausomybės atgavimo šalis kūrėsi iš naujo, o tai pirmiausia reiškė radikalų valstybės valdymo ir santykio su piliečiais reformavimą: 1992 m. referendume buvo priimta Lietuvos Respublikos Konstitucija, įtvirtinusi parlamentinę demokratine sistemą bei užtikrinusi demokratines piliečių teises ir laisves, pertvarkomos valstybės valdymo institucijos, formavosi daugiapartinė sistema, piliečiai galėjo nevaržomai migruoti šalies viduje bei išvykti iš šalies. Valstybingumo atkūrimą lydėjo dvasinis visuomenės pakilimas ir solidarumas, permainų pradžioje visuomenėje dominavo optimistiniai lūkesčiai dėl ateities: 1990 m. EVT apklausoje net trečdalis Lietuvos gyventojų vyraujančią atmosferą įvertino kaip įsitikinimą, kad gyvenimas gerės, dar antra tiek – kaip viltį, kad gyvenimas pagerės (žr. 2.2 paveikslą).

2.2 paveikslas. Su ateitimi siejami Lietuvos visuomenės lūkesčiai 1990 m.

Klausimas: Kaip jūs apibūdintumėte dabartines žmonių nuotaikas?
Kuris iš išvardytų apibūdinimų geriausiai jas nusako?

Šaltinis: Europos vertybių tyrimas, 1990.

Valstybėje per itin trumpą laikotarpį buvo įgyvendinamos svarbios reformos: švietimo, sveikatos apsaugos, pensijų sistemos ir kitos. Tačiau dėl daugybės vienašališkų ir ne visada sėkmingų įvairiose srityse įgyvendinamų permainių pirminis visuomenės optimizmas blėso, o Atgimimo atmosferą keitė susvetimėjimo, nepasitikėjimo valdžios institucijomis, neapibrėžtumo, netikrumo, nusivylimo atmosfera – įvairūs tyrimai atskleidžia, kad tuo metu kritęs politinės paramos, politinio dalyvavimo, pasitikėjimo, tolerancijos ir solidarumo lygis Lietuvoje ilgą laiką išliko vienas žemiausių, o politinio susvetimėjimo – didžiausias, lyginant su kitomis Centrinės ir Rytų Europos šalimis (Žiliukaitė ir kt., 2006). Šią dezorientaciją iliustruoja tam laikotarpiui būdinga didelė rinkėjų nuotaikų kaita, pasireiškusį rinkimų į Seimą švytuokle, kai naujos kadencijos Seimo daugumą kaskart sudarydavo lig tol opozicinės pakraipos politinės jėgos (Jastramskis ir kt., 2014). Anominė visuomenės būsena sąlygojo ir staigų iki tol gana stabilaus nusikalstamumo lygio augimą (žr. 2.3 paveikslą), įskaitant organizuotą²⁰, kuris taip pat kėlė nerimą visuomenėje.

2.3 paveikslas. Užregistruotų nusikalstamų veikų skaičius Lietuvoje 1970–2023 m.

Šaltiniai: sudaryta autorių pagal įvairių šaltinių informaciją (Dapšys, 1999; Kiškis, 2017; Valstybės duomenų agentūra, 2025i, 2025j).

Lietuvos tapimas NATO ir Europos Sąjungos nare padėjo šaliai užsitikrinti tarptautines saugumo garantijas ir finansinę paramą bei spartesnę struktūrinių reformų įgyvendinimą. Kartu tai lėmė naujus iššūkius valstybei, tokius kaip Europos Sąjungos teisyno perėmimas ir politikos įgyvendinimas, šalies konkurencingumo stiprinimas, tam reikalingų reformų krypties priėmimas ir laikymasis.

²⁰ Kriminogeninės situacijos raidą ir jos sąsajas su Lietuvos visuomenėje vykusiais socialiniais bei teisenos pokyčiais sovietmečiu ir atgavus nepriklausomybę analizavo Antanas Dapšys (Dapšys, 1999); o išsamų šios problematikos tyrimą, apimančį 1918–2017 m. laikotarpį, yra atlikęs Alfredas Kiškis (Kiškis, 2017).

Ekonominės raidos kryptys

Trumpai čia aptartos XX amžiaus politinės permainos lėmė reikšmingus pokyčius ir ekonominėje srityje. Po Pirmojo pasaulinio karo Lietuva buvo nualinta agrarinė šalis. Industrializacijos lygis Lietuvoje buvo labai žemas. Tačiau 1918–1940 m. šalies ūkis labai pakilo, lyginant jį su prieškariniu. 1920 m. Kaune įsikūrė 6 bankai, o per 1921–1924 m. buvo įsteigtos 379 pramonės įmonės. Siekiant visiškai panaikinti baudžiavos liekanas, sumažinti dvarininkų įtaką ir suteikti žemės bežemiams, 1922 m. pradėta viena svarbiausių tarpukario Lietuvoje reformų – žemės reforma, kuria valstybės išpirkta stambių žemvaldžių žemė buvo dalijama savanoriams ir valstiečiams (žemės gavo apie 38 700 bežemių ir 26 300 mažžemių). Ši reforma atgaivino ir gerokai sustiprino bei modernizavo žemės ūkio sektorių Lietuvoje. Tačiau socialinė–ekonominė šalies raida nebuvo be trukdžių. Lietuvoje skaudžiai pasireiškė 1929–1933 m. pasaulinės ekonominės krizės (*Didžiosios depresijos*) padariniai, dėl ko labai sumažėjo gamyba, eksportas, o tai paskatino 1935 m. ūkininkų streikus Suvalkijoje ir Dzūkijoje (kurie buvo prievarta nuslopinti) ir masinę gyventojų emigraciją. Nepaisant nepalankios globalios ekonominės situacijos, Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu šalies ūkis patyrė reikšmingas pertvarkas, nors pagrindinė šalies ekonomikos šaka šiuo laikotarpiu išliko žemės ūkis: 1939 m. žemės ūkio darbuotojai sudarė apie 74 proc. šalies gyventojų, o pramonės darbuotojai ir amatininkai – vos 8 procentus (Anušauskas, 2005)²¹.

Sovietinis laikotarpis reiškė nusistovėjusios šalies ūkio tvarkos griūtį dėl privačios nuosavybės naikinimo, prekybos ir pramonės įmonių, bankų nacionalizacijos, masinės prievartinės kolektyvizacijos²², sunaikinusios pasiturinčią valstietiją, vienkiemį, kuriuose gyveno didžioji žemės ūkiu besiverčiančių gyventojų dalis, naikinimą (neretai gyventojus iškeldinant prievarta). Sparčiai plėtėsi pramonė, pagreitį įgijo urbanizacija. V. Leonavičius, A. Žilys, J. Batrušaitytė, vertindami modernizacijos procesus sovietmečiu žemės ūkio, urbanizacijos, visuomenės sveikatos srityse, atkreipia dėmesį į kolonijinio, sovietinio tipo modernizacijos proceso hibridiškumą, formavusį tuometinę visuomenę ir žmonių socialinius santykius bei paveikusį socialinių ir ekonominių transformacijų eigą ir rezultatus Lietuvai

²¹ Kalbant apie šį laikotarpį, svarbu akcentuoti akivaizdžius regioninius skirtumus: pavyzdžiui, Klaipėdos kraštas iki 1923 m. buvo gūdi Vokietijos provincija, bet Lietuvai jį susigrąžinus, jis tapo ekonomine prasme pažangiausiu šalies regionu, turinčiu uostą. 1939 m. čia buvo sutelkta beveik trečdalis Lietuvos pramonės (Anušauskas, 2005, p. 37).

²² Statistiniai duomenys apie prievartinę kolektyvizaciją rodo, kad šis procesas buvo įgyvendintas per nepilnus 10 metų: jei 1948 m. buvo kolektyvizuota mažiau nei 1 proc. ūkių, tai 1954 m. – daugiau nei 94 procentai (Klimantas, 2025, p. 32).

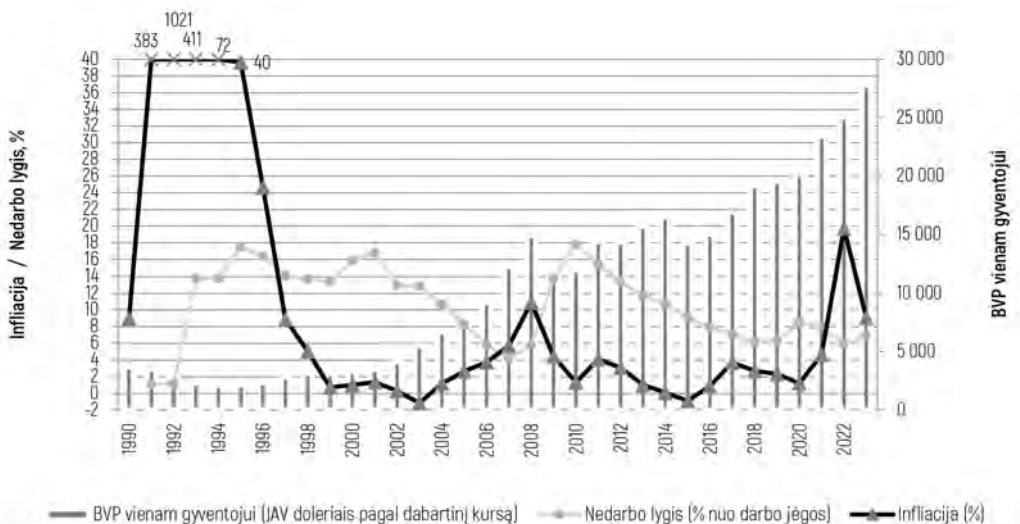
1990-aisiais atgavus nepriklausomybę (Leonavičius ir kt., 2021). Lietuvos žemės ūkis stagnavo dėl nenašaus prievartinio darbo ir prieškarinį lygį pasiekė tik XX a. septintojo dešimtmečio viduryje, nes pagrindinis valstybės tikslas buvo socialistinė industrializacija: jei 1945 m. Lietuvos pramonės produkcija sudarė tik 40 proc. 1940 m. lygio, 1948 m. ji pasiekė 100 proc., 1960 m. jį viršijo 10,3 karto, 1965 m. – 17,9, 1970 m. – 31,2, 1983 m. – 66,1 karto. Visa tai lėmė spartų dirbančiųjų pramonėje ir statybose dalies augimą, o žemės ūkyje – kritimą: jei 1939 metais dirbančiųjų pramonėje ir statybose dalis sudarė 9 proc. visų užimtų gyventojų, 1950 m. – 8,2 proc., 1958 m. – 15,8 proc., 1990 m. – 29,8 proc.; tuo pat metu dirbančiųjų žemės ūkyje dalis sudarė atitinkamai 77 proc., 59,2 proc., 56,2 proc. ir 17,8 procento (Vaitekūnas, 2006). Be tradicinių šalies pramonės šakų (maisto, lengvosios, medžio apdirbimo), stiprėjo energetikos, chemijos, mašinų gamybos ir metalo apdirbimo, statybų pramonė. Buvo įsteigta daugiau kaip 200 naujų didelių pramonės įmonių, tam pasitelkiant daug rusakalbių darbininkų ir specialistų iš kitų Sovietų Sąjungos regionų. Naujai kūrėsi ištisi pramoniniai miestai (Naujoji Akmenė, Elektrėnai, Visaginas). Tačiau nesubalansuotas centralizuotas planavimas, orientuotas į Sovietų Sąjungos poreikių tenkinimą, nuolatinis žaliavų ir prekių stygius varžė šalies ūkio plėtrą.

Lietuvai paskelbus nepriklausomybę, 1990 m. Sovietų Sąjunga įvedė kelis mėnesius trukusią Lietuvos ekonominę blokadą, nutraukdama naftos, metalo ir medžio produkcijos, popieriaus, sintetinių pluoštų, automobilių ir traktorių, cukraus, kavos ir kitų svarbių žaliavų bei smarkiai sumažindama dujų tiekimą į Lietuvą, trikdydama finansinius atsiskaitymus, dėl ko labiausiai nukentėjo šalies pramonė ir transportas. Išsivadavimas iš sovietinės ūkio sistemos pereinamuoju laikotarpiu reiškė ligtolinių produkcijos eksporto rinkų bei prekybinių ryšių praradimą, kas lėmė pramonės nuosmukį. Šalies nepriklausomos ekonominės sistemos kūrimas – visų pirma, masinės privatizacijos procesai bei nacionalinės pinigų sistemos įvedimas su talonais bei laikiniais piniginių vienetais – buvo gana chaotiškas ir neskaidrus, o jį lydėjo didėjanti socialinė diferenciacija, didžiulė infliacija, nedarbas. Didelę priešpriešą visuomenėje kėlė ir radikali restitucinė žemės reforma bei dekolektyvizacijos politika, dėl ko krito žemės ūkio gamybos apimtis ir produktyvumas. Teisėtiems savininkams buvo gražinamas sovietmečiu nusavintas nekilnojamas turtas ir žemė, tačiau restitucija vyko nenuosekliai, buvo daug piktnaudžiavimo atvejų. Per palyginti trumpą laiką šalyje buvo įgyvendintas perėjimas prie šiuolaikinės finansų ir bankų sistemos, tačiau dideliu sukrėtimu visuomenei su ilgalaikiais padariniais tapo Lietuvos komercinių bankų sistemos krizė ir griūtis

1995–1996 m., lėmusi milžiniškus gyventojų sutaupų praradimus. Naujai ekonominei sistemai įsitvirtinant, 1996–1998 m. jau buvo pažymėti ekonominiu pakilimu, netrukus po kurio Lietuvos ekonomika patyrė nuosmukį dėl tuomet vis dar svarbaus ekonominės prekybos partnerio – Rusijos – krizės 1998 metais. Tačiau grįžimas į tarptautinę bendruomenę šaliai reiškė ir didžiulę ekonominę paspirtį: jau nuo 1991 metų Lietuvai buvo teikiama Europos Sąjungos ir atskirų šalių finansinė parama per įvairias programas; 2004 m. prisijungus prie Europos Sąjungos, finansinė parama sanglaudos politikos įgyvendinimui, žemės ūkiui ir kaimo plėtrai bei kitiems projektams dar labiau išaugo, kas turėjo tiesioginės įtakos šalies ūkio raidai, tačiau kartu išryškino skirtumus tarp šalies didmiesčių ir regionų bei padidino socialinę ir ekonominę nelygybę²³. 2015 m. Lietuva prisijungė prie euro zonos, dėl ko pradžioje sumažėjo gyventojų perkamoji galia.

Antrosios Lietuvos Respublikos laikotarpio ekonominę raidą apibendrinantys duomenys, pateikti 2.4 paveiksle, iliustruoja tiek ekonominių recesijų, tiek spartaus augimo fazėmis pažymėtą kelią, šaliai patiriant perėjimą nuo uždaros planinės prie atviros, laisvos rinkos principais grįstos ekonomikos.

2.4 paveikslas. Pagrindinių Lietuvos makroekonominės raidos rodiklių dinamika 1990–2023 m.*

* Statistinės informacijos apie 1990–1994 metų rodiklius patikimumas yra ribotas, nes skirtingi šaltiniai pateikia besiskiriančius duomenis, tačiau jie parodo bendrą šalies ekonominės raidos tendenciją.

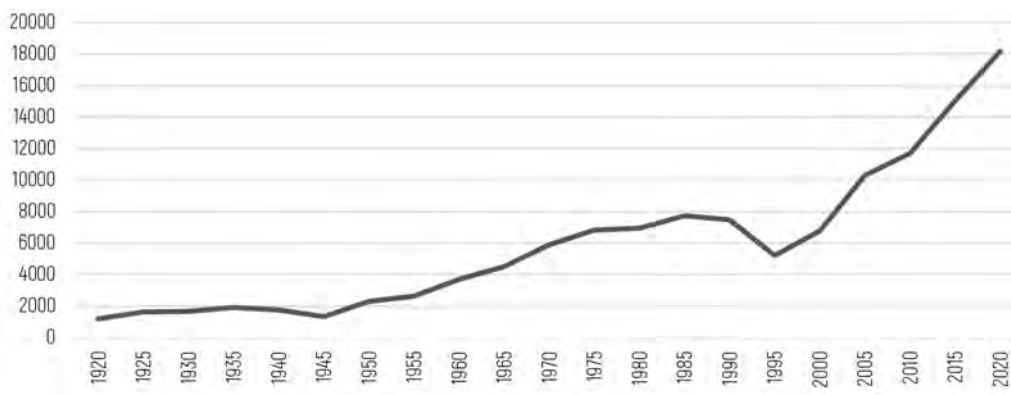
Šaltinis: sudaryta autorių pagal *The World Bank* ir *Valstybės duomenų agentūros* duomenis (*The World Bank, World Development Indicators, 2025b; Valstybės duomenų agentūra, 2025c, 2025f, 2025h*).

23

Plačiau šalies ūkio raidą šiuo laikotarpiu aptaria Raimondas Kuodis (Kuodis, 2008).

Siekiant apžvelgti šalies ekonominę raidą platesniu žvilgsniu, apimant laikotarpį nuo pat Pirmosios Respublikos paskelbimo iki šių dienų, ilgalaikių palyginamųjų rodiklių rasti sunku, nes šalyje ne kartą keitėsi valiutos, jų nominalai, perkamoji galia, o natūriniai rodikliai yra sunkiai palyginami dėl iš esmės pasikeitusios šalies ekonomikos struktūros²⁴. Šiuo požiūriu vertinga ekonomisto Adomo Klimanto (2025) atlikta išsami įvairius rodiklius įvertinanti Lietuvos ūkio raidos analizė, leidusi jam nubrėžti ilgalaikės bendrojo vidaus produkto (BVP) vienam gyventojui dinamikos trajektoriją ir aiškiai identifikuoti augimo, stagnacijos ir recesijos laikotarpius (žr. 2.5 paveikslą).

2.5 paveikslas. Bendrasis vidaus produktas vienam gyventojui Lietuvoje (1990 m. tarptautiniais doleriais) 1920–2020 m.

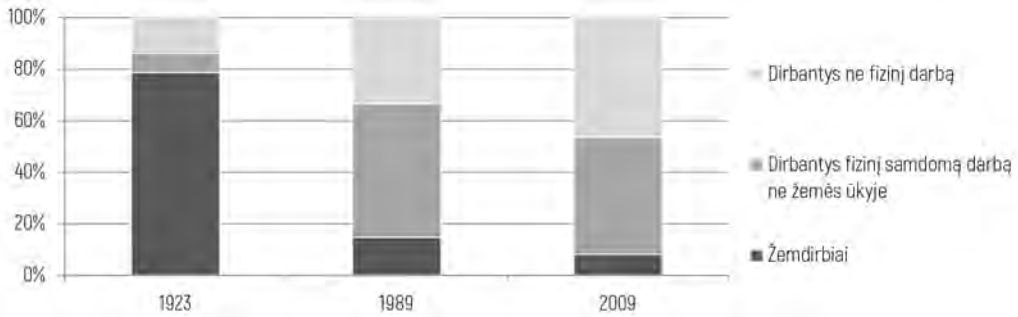
Šaltinis: Klimantas, 2025, p. 142.

Socialiniai, demografiniai ir technologiniai pokyčiai

Nors Pirmosios Respublikos laikotarpiu Lietuvoje vyko spartėjanti ekonominė plėtra ir formavosi pramonės sektorius, iki Antrojo pasaulinio karo Lietuva iš esmės išliko agrarinis kraštas, o industrializacijos ir urbanizacijos procesai pagreitį įgijo tik XX a. viduryje. Ši transformacija iš esmės pakeitė šalies klasinę ir profesinę struktūrą: gyventojai vis labiau įsitraukė į pramonės, paslaugų ir administravimo sritis, sparčiai mažėjo tiesiogiai žemės ūkyje dirbančiųjų dalis (žr. 2.6 paveikslą).

²⁴ Išsamiai šią problemą yra aptaręs Zenonas Norkus (Norkus, 2014).

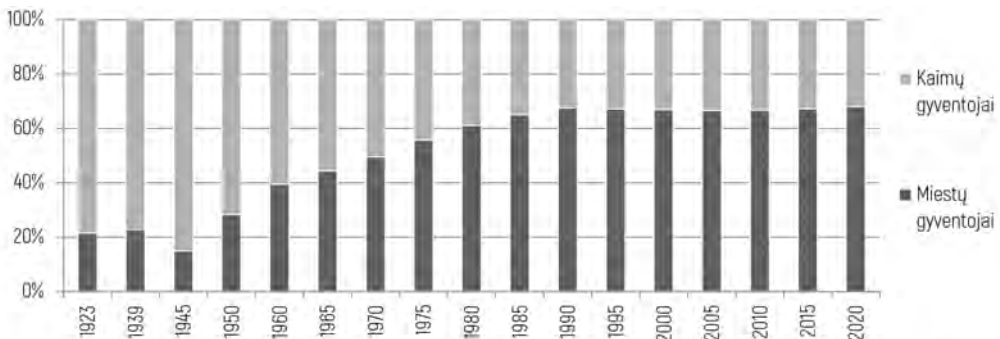
2.6 paveikslas. Tarpukario, sovietinės ir šiuolaikinės Lietuvos visuomenės klasinė struktūra (3 EGP klasių schema; % nuo visų ekonomiškai savarankiškų (dalyvaujančių darbo rinkoje) asmenų)

Šaltinis: Norkus, 2014, p. 429.

Tik paskelbus nepriklausomybę 1918 m. šalyje buvo vos keturi miestai, kuriuose gyveno daugiau nei 10 tūkst. žmonių, o dauguma gyventojų gyveno kaime ir dirbo žemės ūkyje. 1939 m. kaimuose gyveno 77 proc. šalies gyventojų, o karo metais miestų gyventojų skaičius dar sumažėjo ir prieškario lygi vėl pasiekė tik apie 1950 metus. Nors vėliau miesto gyventojų kas dešimtmetį padaugėdavo vidutiniškai 10 proc., faktiškai iki pat septintojo dešimtmečio Lietuva vis dar išliko agrarinis kraštas. 1970 m. miestų gyventojai pirmą kartą sudarė pusę visų šalies gyventojų, ir jų skaičius toliau augo iki pat 1990 m. ir stabilizavosi ties maždaug 68 procentais (žr. 2.7 paveikslą). Taigi, iki 1950-ųjų gimusios gyventojų kartos gimė ir pilnametystės sulaukė Lietuvai dar esant agrarine visuomene, ir šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje gimimo vieta labai aiškiai diferencijuoja vyriausias (Tarpukario ir Pirmąją sovietmečio) kartas nuo kitų: jei tarp pirmųjų apie du trečdaliai yra gimę kaimo vietovėse, vėlesnėse kartose ši proporcija yra atvirkštinė (Mikulionienė, 2023, p. 43).

2.7 paveikslas. Miestų ir kaimų gyventojų proporcijos dinamika 1923–2020 m.

Šaltinis: sudaryta autorių pagal įvairių šaltinių informaciją (The World Bank, World Development Indicators, 2025c; Vaitekūnas, 2002).

Tokie struktūriniai šalies virsmai susiję ne tik su ekonominiu, bet ir kultūriniu poslinkiu – nuo tradicinio, žemės ūkio darbais ir bendruomeniniais ryšiais grindžiamo gyvenimo būdo prie modernios, profesinėmis veiklomis, miestietiška gyvenmena ir socialiniu mobilumu pasižyminčios visuomenės.

Kalbant apie šalies kultūrinę ir švietimo raidą, Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu buvo nuosekliai įgyvendinama tautinės valstybės idėja. Vienas reikšmingiausių pokyčių nepriklausomybę paskelbusioje šalyje buvo tas, kad 1922 m. Lietuvos Valstybės Konstitucijoje lietuvių kalba pirmą kartą buvo paskelbta valstybine, ir jos vartojimas buvo įtvirtintas visose viešojo gyvenimo srityse – politinėje, ekonominėje, kultūrinėje, religinėje. Tai lėmė ne tik spartų jos plitimą visuomenėje (apimant jau ne tik valstiečius, bet ir aukštesnius visuomenės sluoksnius – valdininkiją, inteligentiją), bet taip pat, viena vertus, skatino pačios kalbos raidą, žodyno turtėjimą, o kita vertus – sudarė poreikį jos norminimui (Pupkis, 2023). Pirmosios Respublikos laikotarpiu labai išaugo periodinių leidinių, knygų leidyba (Anušauskas, 2005, p. 26–27). Šalia lietuvių kalbos įtvirtinimo visuomenėje, ne mažiau svarbus valstybės uždavinys buvo visuotinio gyventojų raštingumo didinimas ir išsimokslinimo lygio kėlimas, nes pagal raštingumo rodiklį Lietuva atsiliko nuo daugelio Europos valstybių (Norkus, 2014). Šiuo tikslu ypač sparčiai plėstas pradinis ir vidurinių mokyklų tinklas, 1922 m. buvo priimtas įstatymas, pagal kurį buvo įvestas privalomas nemokamas pradinis keturmetis mokslas 7–14 metų vaikams (oficialiai įstatymas buvo įgyvendintas iki 1930 m.). Istorikas Saulius Kaubrys atkreipė dėmesį, kad švietimo reformų įgyvendinimą lydėjo nepriteklių žymė, dėl privalomo pradinio mokymo projekto įgyvendinimo sėkmės dalinai buvo paaukota pradinio mokymo kokybė, buvo padaryta nemažai politinių klaidų (Kaubrys, 2000, p. 212). Visgi, įgyvendintos reformos lėmė nemažą pažangą keliant raštingumo lygį: jei 1923 m. tarp 9–49 metų amžiaus gyventojų (Didžiojoje Lietuvoje) mokančių bent skaityti buvo 71,8 proc., o mokančių skaityti ir rašyti – 48,3 proc., 1941 m. tokių gyventojų jau buvo atitinkamai 89,5 proc. ir 76,7 procento (Vaskela, 2023). 1920 m. buvo įsteigta pirmoji nepriklausomos Lietuvos aukštoji mokykla – Aukštieji kursai, kurie 1922 m. buvo pertvarkyti į Lietuvos universitetą, o vėliau aukštųjų mokyklų sparčiai daugėjo: 1924 m. – Dotnuvos žemės ūkio akademija, 1933 m. – Konservatorija, 1935 m. – Pedagoginis institutas, 1936 m. – Veterinarijos akademija, 1939 m. – Dailės institutas ir kitos.

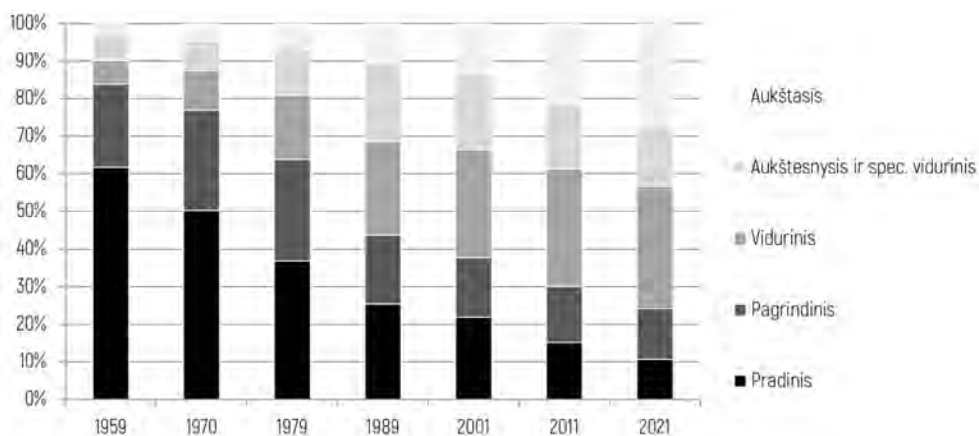
Okupacinis režimas atnešė pokyčius daugybėje gyvenimo sferų. Atskiro dėmesio šioje monografijoje pateikiamos kartų analizės kontekste yra vertas pasikeitęs religijos ir valstybės santykis. Tarpukario Lietuvoje 1922 m. priimta Lietuvos Respublikos Konstitucija garantavo religinių bendruomenių teisę vidaus gyvenimą

tvarkytis savarankiškai, pagal savo kanonus ir statutus, užsiimti kultūrine, labdaros ir švietimo veikla bei pripažino juridinio asmens teises visoms esančioms Lietuvoje tikiybiniams organizacijoms (Vardys & Sedaitis, 1997). Tuo laikotarpiu tikybos mokymas mokyklose buvo privalomas, išskyrus mokyklas, įsteigtas vaikams, kurių tėvai nepriklauso jokiai tikibinei organizacijai. 1940 m. birželio 15 d. Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, buvo sukurti iš esmės nauji santykiai tarp Bažnyčios ir valstybės. Iš karto po krašto okupacijos buvo paskelbta apie Bažnyčios ir valstybės atskyrimą, panaikinti Bažnyčios mokesčiai, nutrauktas Konkordatas su Vatikanu, panaikintas privalomas religinis švietimas, mokyklose uždraustos maldos ir religinių simbolių naudojimas, atleisti karo kapelionai, nacionalizuotos parapijų ir vienuolynų žemės bei daugiausia katalikų ir žydų išlaikomos privačios mokyklos ir darželiai, uždarytos kunigų seminarijos ir teologijos fakultetas Kauno universitete, uždrausta religinių organizacijų spauda, priimtas civilinės metrikacijos įstatymas, panaikinęs religinių ceremonijų teisėtumą, uždraustos religinės šventės. Išvardyti religinių bendruomenių ir bendrijų teisių suvaržymai sudaro tik dalį sąrašo. 1940 m. gruodžio 1 d. Lietuvoje įsigaliojo RTFSR kodeksai, pagal kuriuos iš bažnyčių buvo atimtos juridinio asmens teisės, uždraustas religinis mokymas, pastoracinė dvasininkų veikla kalėjimuose ir ligoninėse. Šiuos religinių bendruomenių ir bendrijų teisių apribojimus lydėjo dvasininkų bei tikinčiųjų persekiojimas, įkalinimas, trėmimas bei aktyvi ateistinė propaganda. 1944–1954 m. buvo uždarytos visos koplyčios, visos vyrų ir moterų vienuolijos, daug bažnyčių. Sovietų Sąjungoje galėjo veikti tik tos religinės bendruomenės, kurios buvo įregistruojamos, tuo tarpu daug jų buvo uždraustos, įtariant „antivalstybinę“, „antisocialistinę“ veikla. Ši politika palietė visas sovietmetį patyrusias kartas, tačiau dar stipriau tas, kurios formavimosi metais nebeturėjo tokios religinės socializacijos, kurią turėjo Tarpukario karta ir reikšminga dalis Pirmosios sovietinės kartos.

Sovietinės okupacijos metais kultūrinė veikla turėjo būti pajungta pagrindiniam tikslui – naujosios santvarkos ir jos kūrėjų pašlovinimui, o ankstesni literatūros, meno, muzikiniai kūriniai, paminklai revizuojami. Buvo įgyvendinama rusinimo politika, pirmiausia persmelkusi administracinę, o su laiku – ir kitas viešojo gyvenimo sritis, įskaitant kultūros įstaigas ir švietimą (Anušauskas, 2005, p. 507–511; Ivanauskas, 2008; Truska, 1996). Mokyklose ypatingas dėmesys buvo skiriamas rusų kalbos kaip sovietinio identiteto pagrindo mokymui, kurio pradžia buvo nuolat ankstinama (devintojo dešimtmečio pradžioje į ją įtraukiant jau ir šešiamečius vaikus), stengiantis įtvirtinti gyventojų dvikalbystę. Švietimo sistema buvo valdoma centralizuotai sąjunginiu mastu, o mokymo turinys visoje Sovietų Sąjungoje buvo vienodas, nes vadovėliai buvo verčiami iš rusų kalbos (išskyrus lietuvių kal-

bos ir literatūros). Jis buvo pritaikytas ideologiniams tikslams, o moksleiviai nuo pat pirmųjų klasių faktiškai privalomai įtraukiami į vaikų ir jaunimo politines organizacijas, atitinkančias jų amžių – spaliukų, pionierių bei komjaunimo (Arbaitytė, 2009; Bruzgelevičienė, 2008). Gyventojų išsimokslinimas šiuo laikotarpiu sparčiai augo (žr. 2.8 paveikslą), siekiant patenkinti industrializuojamo šalies ūkio poreikius. Švietimo plėtrai šiuo laikotarpiu buvo būdingas visuotinumasis (visuotinis vidurinis mokymas pradėtas įgyvendinti nuo 1966 m., o 1977 m. buvo priimtas privalomo vidurinio mokslo įstatymas), kas ypač pasitarnavo moterų įtraukimui į mokymąsi. Buvo pastatyta daug mokyklų ir ikimokyklinių įstaigų, o mokslas visose pakopose buvo nemokamas. Ir nors buvo sukurtas platus ir gana tolygus valstybinių vidurinių mokyklų tinklas su žema segregacija pagal mokinių šeimų ekonominį statusą (Bruzgelevičienė, 2008), iki pat aštuntojo dešimtmečio visuomenėje vyravo gyventojai, turintys žemesnį nei vidurinis išsimokslinimą. Tačiau dėl šių reformų Antroji ir Paskutinioji sovietmečio kartos smarkiai skyrėsi nuo Tarpukario ir Pirmosios sovietmečio kartos pagal bendrą išsimokslinimo lygį.

2.8 paveikslas. Lietuvos gyventojų (15 metų ir vyresnių) išsimokslinimas 1959–2021 m.

Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra (gyventojų surašymų duomenys).

Antrosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu buvo atgaivinta tautinės mokyklos koncepcija. Vyko švietimo įstaigų diferenciacija, kūrėsi ir privačios ugdymo ir švietimo įstaigos. Mokslas aukščiausiose pakopose tapo iš dalies mokamas. Šias pertvarkas lydėjo didėjanti švietimo įstaigų segregacija pagal šeimų ekonominį statusą (Iljina & Purvaneckienė, 2012; Lazutka & Šliužaitė, 2012; Žalimienė ir kt., 2011; Želvytis ir kt., 2018). Šalies gyventojų išsimokslinimo lygis toliau sparčiai

kilo, orientuojantis į aukštesnių kompetencijų ugdymą. Tai susiję tiek su besikeičiančiais šalies ūkio poreikiais, tiek su technologine pažanga, įskaitant sparčią informacinių technologijų plėtrą. Jei Pirmosios Respublikos laikotarpiu gyventojų raštingumo kėlimas reiškė gebančių skaityti žmonių dalies didinimą, Antrojoje Lietuvos Respublikoje apie raštingumo didinimą paprastai kalbama skaitmeninių kompetencijų kontekste.

Aptarti politiniai, socialiniai bei ekonominiai pokyčiai, drauge su kitais veiksniais, turėjo įtakos demografiniams procesams šalyje. Visų pirma, iki XX a. vidurio labai išaugo Lietuvos gyventojų vidutinė gyvenimo trukmė: 1925 metais ji buvo 48,7 metų, 1932 m. – 52,1 metų, 1939 m. – apie 55 metus (Norkus, 2017)²⁵, 1950 m. – 66,1 metų, 1975 m. – 70,9 metų, 2020 m. – 75,1 metų (žr. 2.9 paveikslą).

2.9 paveikslas. Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė gimus 1925–2023 m.

Šaltinis: sudaryta autorių pagal įvairių šaltinių informaciją (Norkus, 2017; United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2024a).

Taip pat buvo stebimi dideli pokyčiai, susiję su privačiu žmonių gyvenimu – šeimoniais santykiais, lyčių vaidmenimis ir tapatybėmis, motinyste bei tėvyste²⁶.

²⁵ Čia remiamasi ekspertiniais vertinimais, nes tikslių duomenų apie laikotarpį iki 1950 m. nesama.

²⁶ Išsamiai šiuos pokyčius yra tyrę M. Baublytė, V. Česnuitytė, I. Dirsytė, D. Galdauskaitė, Gedvilaitė-Kordušienė, V. Kanopienė, A. Maslauskaitė, S. Mikulionienė, V. Stankūnienė, V. Ražauskienė, A. Tereškinas (Baublytė & Maslauskaitė, 2021; Česnuitytė, 2015, 2020; Česnuitytė ir kt., 2014; Dirsytė, 2020; Dirsytė & Maslauskaitė, 2020; Galdauskaitė, 2022, 2023a, 2023b, 2024; Gedvilaitė-Kordušienė, 2009; Gedvilaitė-Kordušienė ir kt., 2019; Kanopienė, 2013; Kanopienė ir kt., 2013, 2015; Maslauskaitė & Baublytė, 2012; Maslauskaitė, 2009, 2014, 2023b, 2023a; Mikulionienė, 2023; Mikulionienė & Kanopienė, 2015; Ražauskienė, 2021; Ražauskienė & Šumskaitė, 2021; Stankūnienė, 2016; Stankūnienė ir kt., 2013, 2016; Stankūnienė & Baublytė, 2009, 2016; Šumskaitė ir kt., 2019; Tereškinas, 2010; Tereškinas & Maslauskaitė, 2017) ir kiti mokslininkai. Platesnė šių tyrimų rezultatų bei išvadų apžvalga

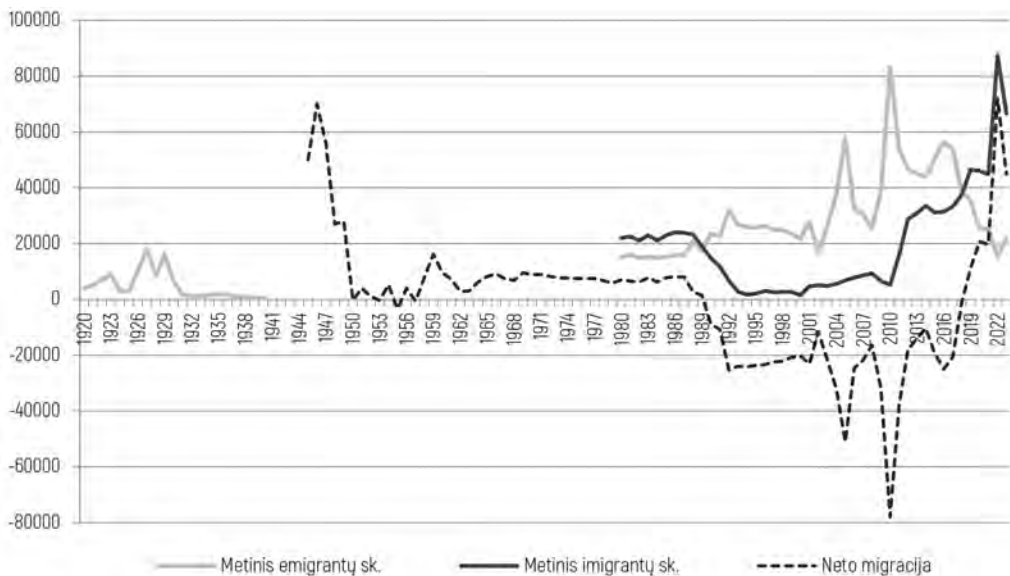
Pirmosios Respublikos laikotarpiu Lietuvai buvo būdingas tradicinės išplėstinės šeimos modelis, vėlyvos santuokos ir gana žemas santuokystės lygis. XX a. pradžioje buvęs aukštas gimstamumo lygis šiuo laikotarpiu nuosekliai mažėjo. Visuomenėje buvo įsitvirtinęs patriarchalinis lyčių vaidmenų modelis, o šeimos politiką iš esmės reguliavo Bažnyčia. Sovietmečiu esminės permainos neaplenkė ir privačios piliečių gyvenimo srities: naujoji valstybinė šeimos politika su civilinių santuokų registravimu ir ištuokų įteisinimu, bemaž visuotinu moterų įtraukimu į darbo rinką, deklaruojamu lyčių lygybės įtvirtinimu, ikimokyklinio vaikų ugdymo institucijų plėtra prisidėjo prie šeiminio gyvenimo organizavimo formų kaitos ir nuklearinės dviejų dirbančiųjų šeimos modelio išplitimo. Įsivyravo ankstyvos santuokos ir aukštas santuokystės lygis, tačiau nuo penktojo dešimtmečio ėmė sparčiai mažėti pokariu išaugęs gimstamumo lygis šalyje, nuo septintojo dešimtmečio smarkiai išaugo ištuokų skaičius. Šaliai atkūrus nepriklausomybę radikalios visuomenės permainos ir vėl lėmė paspartėjusius šeiminio gyvenimo organizavimo pokyčius – ženklų santuokinio amžiaus vėlinimą, žemą santuokystės ir aukštą ištuokų lygį. Per labai trumpą laikotarpį – vos penkerius metus – po nepriklausomybės atkūrimo sparčiai sumažėjo gimstamumo lygis, didėjo šeiminio gyvenimo formų įvairovė, gimimų ne santuokoje dalis, o pastaruoju metu ėmė plisti savanoriška bevaikystė. Teisėkūroje daugiau dėmesio imta skirti tėčių įtraukimui į mažų vaikų priežiūrą, siekiant sudaryti sąlygas labiau simetriškam vyro ir moters vaidmenų šeimoje derinimui. Aptartieji reiškiniai žymi esmines privataus žmonių gyvenimo sferos transformacijas per pastarąjį šimtmetį tiek kintančio teisinio reguliavimo, tiek faktinės mūsų šalies gyventojų elgsenos prasme, kuri, be kita ko, lėmė ir demografinės gyventojų struktūros pokyčius. Šioje monografijoje analizuojamos šešios Lietuvos gyventojų socialinės kartos į suaugystę įžengė ir šeimas kūrė labai skirtingomis kultūrinėmis ir socialinėmis sąlygomis.

Kitas šalies vystymuisi žmogiškųjų išteklių prasme svarbus demografinis reiškinys buvo migracija. Kalbant apie Pirmąją Respubliką, didžiausia emigracijos banga vyko XX a. trečiajame dešimtmetyje (žr. 2.10 paveikslą), įtraukdama daugiausiai jaunus vyrus, tačiau patikimų statistinių duomenų apie tai nesama (Stankūnienė, 2017). Sovietiniu laikotarpiu tarptautinė migracija į ir iš Vakarų šalių faktiškai nevyko (išskyrus lenkų, vokiečių, žydų repatriaciją ir kai kuriuos kitus pavienius atvejus), tik tarprespublikinė migracija Sovietų Sąjungos ribose tiek individualia iniciatyva, tiek organizuota kaip valstybės politikos dalis, sprendžiant ekonomines

pateikiama aštuntajame ir devintajame monografijos skyriuose, tad čia svarbiausi šioje srityje vykę procesai apžvelgiami tik trumpai.

ir socialines problemas bei siekiant ideologinių tikslų. Pavyzdžiui, vertinama, kad organizuota plataus masto darbo migracija iš Lietuvos 1953–1987 m. laikotarpiu (pirmiausia įgyvendinant plėšinių programą Rusijoje ir Kazachstane, tiesiant Baikalo–Amūro geležinkelio liniją Sibire, kasant Irtyšiaus–Karagandos kanalą Kazachstane) įtraukė apie 75 tūkst. Lietuvos gyventojų, daugiausiai darbingo amžiaus miestiečių vyrų, tačiau kartais buvo išvykstama ištisomis šeimomis (Stravinskienė, 2017). Tačiau imigracijos iš kitų Sovietų Sąjungos respublikų augimas (tiek individualiai motyvuotas, tiek skatinamas ir valstybinės politikos) lėmė, kad Lietuva 1945–1989 m. laikotarpiu turėjo daugiau nei 400 tūkst. asmenų migracinę prieaugį (Stravinskienė, 2016). Po 1990 metų atsivėrusios valstybės sienos ir ekonominis sunkmetis paskatino naują emigracijos bangą (įtraukusią daugiausiai 25–45 metų žmones), kurią papildė grįžtamoji buvusių imigrantų iš kitų Sovietų Sąjungos respublikų emigracija, o šių srautų neatsvėrė gerokai mažiau skaitlingas (iki 2018 metų) imigrantų į Lietuvą srautas (Eidintas, 2021; Sipavičienė & Stankūnienė, 2011; Žibas, 2016). Nuo Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo iki 2023 m. šalies gyventojų skaičius dėl migracijos sumažėjo daugiau nei puse milijono.

2.10 paveikslas. Lietuvos tarptautinės (sovietmečiu – tarprespublikinės) migracijos apimtys ir neto tarptautinė migracija 1920–2023 m.*

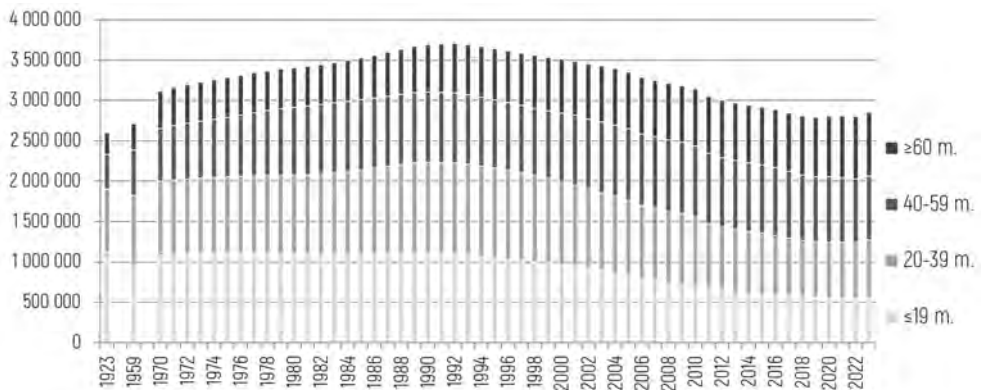

* Statistinės informacijos apie 1945–1989 m. rodiklius patikimumas yra ribotas, nes skirtingi šaltiniai pateikia besiskiriančius duomenis.

Šaltinis: sudaryta autorių pagal įvairių šaltinių informaciją (Sipavičienė & Stankūnienė, 2011; Stravinskienė, 2016; Valstybės duomenų agentūra, 2025d; Vaskela, 2022; Žibas, 2016)

Visi minėti procesai – karo ir pokario gyventojų skaičiaus nuostoliai, gimstamumo mažėjimas, ilgėjanti vidutinė gyvenimo trukmė ir emigracija (daugiausia jaunų žmonių) – drauge lėmė gyventojų skaičiaus svyravimus bei reikšmingą visuomenės amžiaus struktūros pasikeitimą – vidutinio šalies gyventojų amžiaus augimą. Turimi statistiniai duomenys leidžia teigti, kad praėjusio šimtmečio pradžioje Lietuvos populiacija buvo labai jauna, kas paprastai būdinga agrarinei visuomenei (Stankūnienė, 2017), tačiau populiacijos senėjimas iš lėto vyko jau XX a. pirmoje pusėje ir labai paspartėjo nuo paskutinio XX a. dešimtmečio iki šių laikų. Gyventojų surašymų duomenimis, 60 metų ir vyresni gyventojai 1923 m. sudarė tik 10,3 proc. (vertinama, jog šis rodiklis išliko maždaug tokio paties lygio ir 1939 m.), 1959 m. – 11,9 proc., 1970 m. – 14,9 proc., 1979 m. – 14,4 proc., 1989 m. – 15,7 proc., 2001 m. – 19,2 proc., 2011 m. – 23,5 proc., o 2021 m. – net 27,4 procento (žr. 2.11 paveikslą). Ypatingai pastarieji du dešimtmečiai gali būti apibūdinti kaip depopuliacijos ir demografinio senėjimo laikotarpis, šiam procesui pasireiškiant visų pirma periferinėse kaimiškose šalies savivaldybėse (Maslauskaitė, 2023b; Mikulionienė, 2023).

2.11 paveikslas. Lietuvos gyventojų skaičiaus ir amžiaus struktūros pokytis 1923–2023 m.

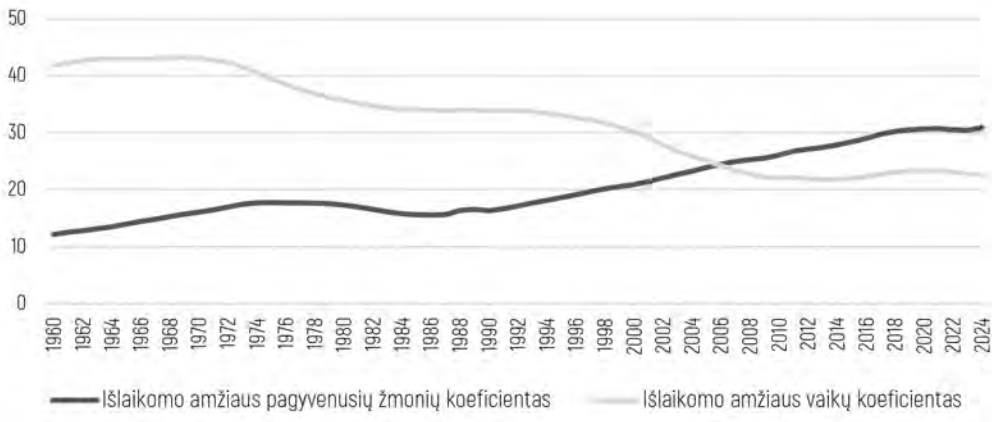

Šaltinis: sudaryta autorių pagal įvairių šaltinių informaciją (Eurostat, 2024; Stankūnienė, 2017).

Visa tai kuria iš esmės skirtingas patirtis skirtingoms kartoms. Vyresniosios kartos migracijos poveikį patiria daugiausia per artimųjų emigraciją, socialinių paramos ryšių silpnėjimą ir vis labiau individualizuotą senėjimą. Tuo tarpu jaunesnėms kartoms migracija tampa įprasta gyvenimo strategija, atveriančia platesnes galimybes, bet kartu ir skatinančia atotrūkį nuo vietos socialinių struktūrų. Tuo pačiu kintant visuomenės amžiaus struktūrai, išlaikymo atsakomybės balansas pamažu keičiasi:

jis vis mažiau siejamas su vaikų auginimu, o labiau – su senstančių vyresnių šeimos narių priežiūra (žr. 2.12 paveikslą).

2.12 paveikslas. Išlaikomo amžiaus pagyvenusių žmonių ir išlaikomo amžiaus vaikų koeficientų pokytis 1960–2024 m.²⁷

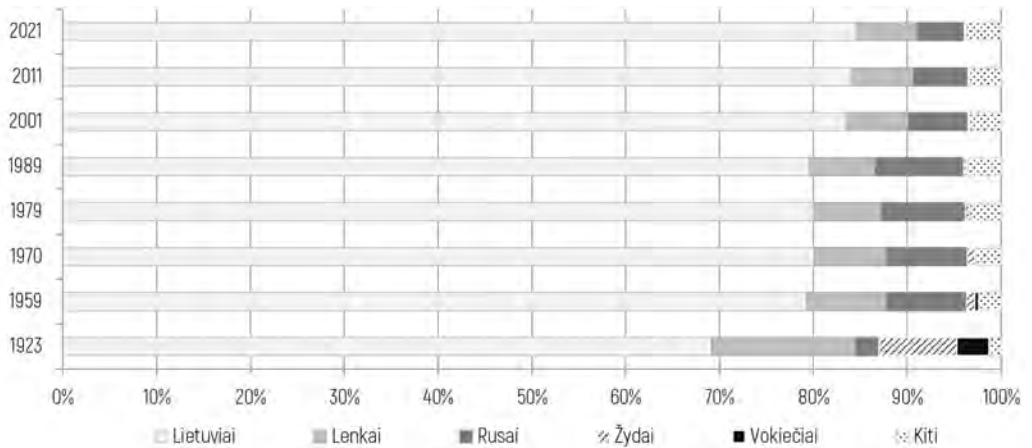

Šaltinis: The World Bank, Health Nutrition and Population Statistics, 2025.

Gyventojų migracinės bangos lėmė ir visuomenės tautinės sudėties pokyčius bei ilgalaikėje perspektyvoje didėjantį šalies homogeniškumą tautiniu požiūriu: jei 1923 metais etniniai lietuviai sudarė 69,2 proc. visų šalies nuolatinių gyventojų, sovietmečiu šis rodiklis svyravo apie 80 procentų (žr. 2.13 paveikslą). Atitinkamai 1923 m. gausiausios buvo lenkų (15,3 proc.), žydų (8,3 proc.), vokiečių (3,4 proc.) ir rusų (2,5 proc.) tautinės mažumos, o štai sovietmečiu skaitlingesnės išliko tik lenkų (kurių dalis svyravo tarp 7 ir 8,5 proc.) bei rusų (8,5–9,5 proc.) bendruomenės, kurios šiek tiek susitraukė Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Visi šie pokyčiai turėjo įtakos Lietuvos visuomenės kultūrinei įvairovei. Tačiau Lietuvos socialines kartas skiria ne tiek visuomenės tautinės sudėties pokyčiai, kiek kultūrinių (netiesioginių ar tiesioginių) kontaktų su skirtingose šalyse gyvenančiais, įvairių etninių grupių žmonėmis „išvietinimas“, kurį suteikia šiuolaikinės ryšio technologijos.

²⁷ Išlaikomo amžiaus pagyvenusių žmonių koeficientas – tai pagyvenusių (65 metų ir vyresnio amžiaus) žmonių skaičius, tenkantis šimtui 15–64 metų amžiaus gyventojų; išlaikomo amžiaus vaikų koeficientas – tai vaikų iki 15 metų amžiaus skaičius, tenkantis šimtui 15–64 metų amžiaus gyventojų.

2.13 paveikslas. Nuolatinių Lietuvos gyventojų tautinė sudėtis 1923–2021 m.

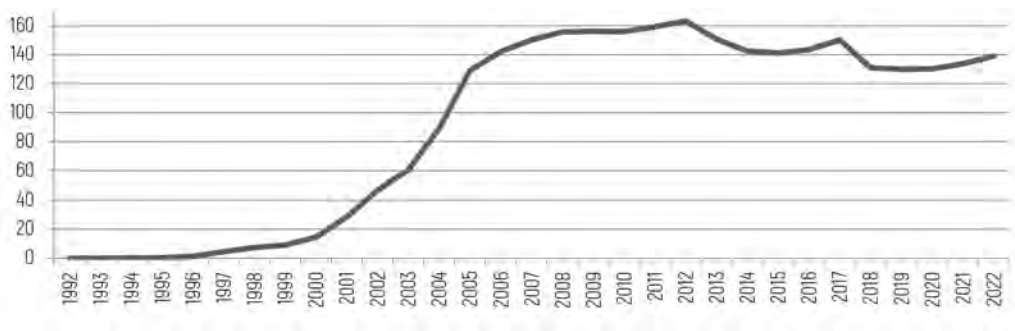
Šaltinis: sudaryta autorių pagal įvairių šaltinių informaciją (Sipavičienė ir kt., 2004; Valstybės duomenų agentūra, 2025e).

Technologiniai pokyčiai analizuojamu laikotarpiu yra atskiro aptarimo verta tema, nes jie taip pat turėjo reikšmingos įtakos Lietuvos visuomenės raidai, lemiami informacijos perdavimo, susižinojimo tarp žmonių, viešosios nuomonės formavimo būdų kaitą. XX a. pradžioje užgimė pirmosios masinės komunikacijos priemonės: reguliarios radijo programos transliacijos pradėtos 1926 m. (pradžioje tai buvo kasdienė 1,5 valandos trukmės programa); televizijos transliacijos pradėtos 1957 m., jas stebint vos keliems šimtams žmonių per tuo metu Lietuvoje buvusius keliasdešimt televizorių (iš pradžių jos buvo matomos 100 kilometrų atstumu nuo Vilniaus, vėliau – Kauno ir Klaipėdos rajonuose, o nuo 1970 m. – visoje Lietuvos teritorijoje; Vilniaus TV bokšto pastatymas 1981 metais leido padidinti vienu metu veikiančių televizijos programų skaičių). Radijas ir televizija (drauge su spauda) iki pat tūkstantmečio pabaigos buvo efektyviausi visuomenės nuomonės formavimo instrumentai.

Kalbant apie medijuotą tarpasmeninę komunikaciją, svarbi buvo telefoninio ryšio plėtra. Nors daugelyje Lietuvos apskričių jis veikė jau Pirmojo pasaulinio karo išvakarėse, prieš Antrąjį pasaulinį karą Lietuvoje telekomunikacijų tinkle tebuvo 26 tūkst. abonentių. Po karo automatinės telefono stotys ilgą laiką veikė tik didžiuosiuose Lietuvos miestuose, kitur tarp miestinių pokalbių dalyvių sujungdavo telefonininkės. 1963 m. buvo pradėtas tarp miestinių ryšių automatizavimas. Nuo 9-ojo dešimtmečio pabaigos telefonijos plėtra spartėjo, kasmet įdiegiant

maždaug po 60 000 naujų numerių miestuose ir 15 000 numerių kaimuose, tačiau tai netenkino išaugusių gyventojų poreikių. Tik dešimtajame XX a. dešimtmetyje laidiniai telefonai tapo įprastu miestietiško gyvenimo patogumu. Nuo 1991 m. Lietuvoje pradėjo kurtis mobiliojo ryšio operatoriai, tačiau dėl aukštų tokio ryšio kainų juo naudotis galėjo tik nedidelė gyventojų dalis. Didesnei gyventojų daliai ši paslauga tapo įperkama tik amžių sandūroje, ir ji iškart žaibiškai išpopuliarėjo (žr. 2.14 paveikslą).

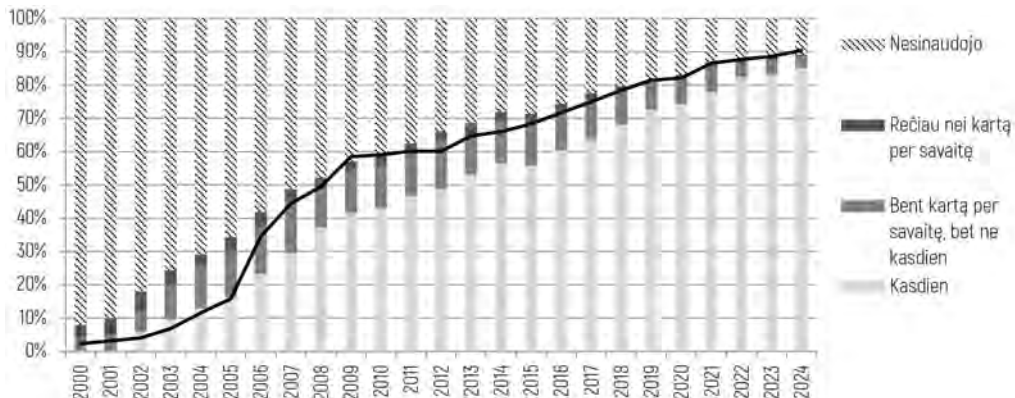
2.14 paveikslas. Mobiliojo ryšio prenumeratų (100-ai gyventojų) dinamika 1992–2022 m.

Šaltinis: The World Bank, World Development Indicators, 2025a.

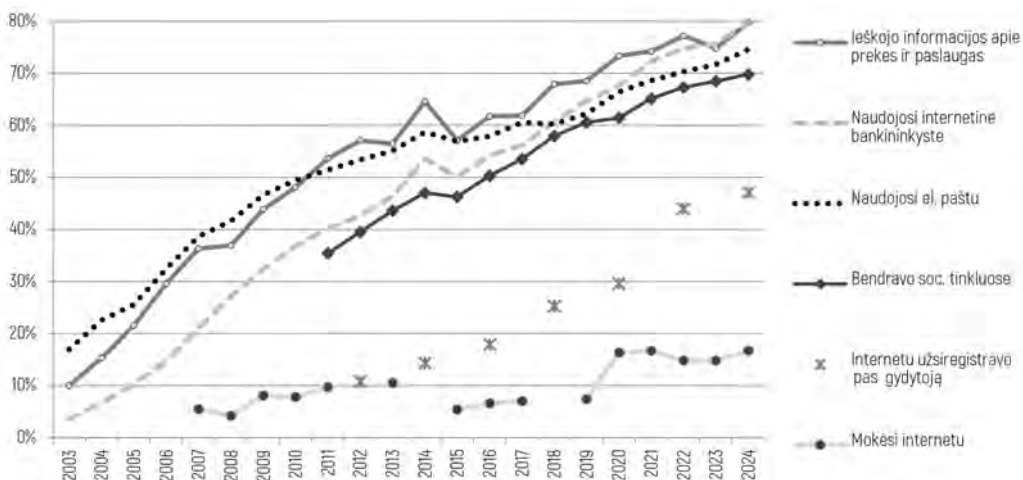
Ypatingai didelės svarbos tiek masinei, tiek tarpasmeninei komunikacijai buvo interneto atsiradimas ir plėtra XX a. pabaigoje. 1991 m. Lietuva tapo pasaulio kompiuterių tinklo nare. Tais metais buvo užregistruoti ir pirmieji elektroninio pašto vartotojai, o 1993 m. – pirmosios lietuviškos svetainės adresas. 1995 m. buvo pradėtos teikti komercinės interneto paslaugos. Svarbus postūmis interneto plėtrai buvo 2004 m. pradėtas kaimiškų vietovių tinklo projektas. Atokių vietovių pasiekimą dar labiau išaugino mobiliojo interneto plėtra. Taip laikotarpyje nuo 2000 iki 2022 metų interneto prieigą turinčių namų ūkių dalis Lietuvoje išaugo nuo 2 iki 88 procentų (žr. 2.15 paveikslą), o veikla internete tapo gyventojų kasdienybe, sprendžiant įvairius reikalus: korespondencijos, bankininkystės, apsipirkimo, socialinių ryšių palaikymo ir t. t. (žr. 2.16 paveikslą).

2.15 paveikslas. Namų ūkių, turinčių interneto prieigą, ir 16–74 m. amžiaus asmenų, kurie naudojosi internetu per paskutinius 3 mėn., dalies dinamika 2000–2024 m.

Šaltinis: sudaryta autorių pagal Valstybės duomenų agentūros duomenis (Valstybės duomenų agentūra, 2025b, 2025g).

2.16 paveikslas. Skirtingas veiklas internetiniame tinkle vykdžiusių gyventojų (16–74 m. amžiaus) dalies dinamika 2003–2024 m.

Šaltinis: sudaryta autorių pagal Valstybės duomenų agentūros duomenis (Valstybės duomenų agentūra, 2025a).

Per kelis pastaruosius dešimtmečius spartūs technologiniai pokyčiai iš esmės transformavo ne tik informacijos sklaidos greitį, mastą ir prieinamumą, bet ir pačias socialinės sąveikos bei kasdienės veiklos formas. Skaitmeninės technologijos pakeitė žmonių bendravimo bei saviraiškos būdus, santykius su valstybės institucijomis, prekių ir paslaugų paieškos, vartojimo įpročius. Šie pokyčiai palietė ir gilesnius klodus – asmens tapatybės, priklausymo bendruomenei bei viešosios erdvės sampratas. Vis labiau įtinklintoje visuomenėje komunikacija įgijo ne tik globalų, bet ir nuolat prieinamą pobūdį, todėl ji tapo organiška kasdienės patirties dalimi. Ši naujo tipo skaitmeninė kasdienybė daro esminę įtaką jaunųjų kartų (ir ypatingai Pirmosios nepriklausomybės kartos) socializacijai, pasaulėžiūrai ir vertybinėms orientacijoms, formuodama naujas priklausymo, dalyvavimo ir savi realizacijos formas, kurios neretai peržengia tradicines kultūrinės bei teritorines ribas. Tačiau vyriausioms gyventojų kartoms technologiniai pokyčiai gali reikšti ir didesnę socialinę atskirtį bei mažesnes galimybes savarankiškai patenkinti kasdienio gyvenimo poreikius.

Čia trumpai apžvelgtus demografinius, socialinius, ekonominius ir technologinius šalies raidos rodiklius susiejus su skirtingų Lietuvos socialinių kartų formavimosi laikotarpiais, tampa akivaizdu, kad kiekviena karta socializaciją perėjo ir formavosi iš esmės skirtingame visuomeniniame kontekste. 2.2 lentelėje pateikti apibendrinti duomenys leidžia aiškiai pamatyti, kaip keitėsi visuomenės struktūrinės ir kultūrinės sąlygos skirtingų kartų formavimosi laikotarpiu – nuo Tarpukario kartos, brendusios agrarinėje, tik modernizacijos pradžią žyminčioje visuomenėje, iki Pirmosios nepriklausomybės kartos, kurios socializacija vyko globalizacijos, informacinių technologijų ir skaitmeninės tinklaveikos veikiamoje aplinkoje. Šie kontrastai išryškina ne tik skirtingas istorines aplinkybes, ekonominės ir technologinės pažangos mastą, bet ir gilesnę kultūrinės kaitos pobūdį, kai keičiasi žmonių pasaulėžiūra, socialinės tikrovės suvokimo, veikimo ir tapatybės konstravimo būdai.

2.2 lentelė. Šalies politinės, demografinės, socialinės, ūkio ir technologinės raidos rodikliai skirtingų kartų formuojančiuoju laikotarpiu²⁸

Karta	Kartas formuojančiųjų laikotarpių rėžiai		Politinis režimas	Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė gimus ^a	Miesto gyventojų dalis, % ^b	Aukštesnei pagrindinei išsimokslinimą įgijusių gyventojų (15 m. ir vyresnių) dalis, % ^c	Bendras santuokų rodiklis (1 tūkst. gyventojų) ^d	Bendras ištuokų rodiklis (1 tūkst. gyventojų) ^d	Bendras gimstamumo rodiklis (1 tūkst. gyventojų) ^e	BVP vienam gyventojui (1990 m. tarptautiniais doleriais) ^f	Interneto prieigą turinčių namų ūkių dalis, % ^g
	1935	1957									
Tarpukario	1935	1957	politinių režimų kaita	53–68	22–37	iki 15	7,5–11,5	0,0–0,6	23,3–22,7	1900–3139	–
Pirmoji sovietmečio	1958	1976	autokratija ²⁸	69–71	37–57	16–33	11,0–9,0	0,8–2,9	22,7–15,7	3328–6954	–
Antroji sovietmečio	1977	1986	autokratija	71–72	57–66	34–52	9,2–9,9	3,1–3,3	15,6–16,9	7052–7821	–
Paskutinioji sovietmečio	1987	1996	politinių režimų kaita	72–70	67	54–60	9,7–5,7	3,2–3,1	16,6–11,0	7732–5514	–
Pereinamoji	1997	2006	demokratija	71–72	67	60–66	5,3–6,5	3,2–3,4	10,7–9,2	6016–11237	0–35
Pirmoji nepriklausomybės	2007	2017	demokratija	72–75	67–68	66–72	7,1–7,5	3,5–3,0	9,4–10,2	12634–16511	44–75

^a Šaltinis: Norkus, 2017; United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2024a.

^b Šaltinis: The World Bank, World Development Indicators, 2025c; Vaitekūnas, 2002.

^c Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra (gyventojų surašymų duomenys).

^d Šaltinis: Lietuvos statistikos metraščiai 1927–1928, 1937, 1938; Valstybės duomenų agentūra, 2025k, 2025l.

^e Šaltinis: Norkus ir kt., 2023; United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2024b.

^f Šaltinis: Klimantas, 2025.

^g Šaltinis: Valstybės duomenų agentūra, 2025g.

²⁸ Remiantis manheimiška tradicija, kartų formuojančiuoju laikotarpiu laikoma vėlyvoji paauglystė, kaip atskaitos tašką čia imant septynioliktuosius žmogaus gyvenimo metus.

²⁹ „Autokratija“ čia vartojama kaip bendrinis terminas, nurodantis nedemokratinus režimus.

Apibendrinimas

Neevoliucinis aptartų XX–XXI a. mūsų šalyje vykusių permainų pobūdis savotiškai palengvina Lietuvos visuomenės kartų tyrėjų užduotį diferencijuoti ir periodizuoti kartas, nes istorinių įvykių tėkmėje posūkio taškai, kurie gali būti laikomi kartų riboženkliais, yra labai ryškūs. Tai leidžia tikėtis aiškesnės kartų diferenciacijos, nes jei nuoseklios visuomenės raidos atveju jauni žmonės yra labiau linkę perimti vyresnių kartų vertybines nuostatas ir gyvenimo supratimą, staigių reikšmingų socialinių pokyčių kontekste galimi ryškesni skirtingų kartų vertybinių orientacijų išsiskyrimai (Zilinskiene & Ilic, 2021, p. 7).

Nepaisant mūsų šalies ir ilgą demokratinę tradiciją turinčių šalių istorinės patirties – politinių įvykių, socialinių, ekonominių, demografinių procesų – skirtumų, Lietuvoje išskirtos kartos savo vertybinėmis nuostatomis ir jų kaitos logika, tikėtina, yra artimos kitų vakarietiškų visuomenių nuostatomis ir jų raidai, ypač kalbant apie jauniausių kartų atstovus. Tačiau tai nėra pakankamas pagrindas tiesmukoms paralelėms bei mechaniškam skirtingą raidos patirtį turėjusių visuomenių socialinių kartų formavimosi sugretinimui: būtina atsižvelgti ir deramai įvertinti šios patirties savitumą ir jo įtaką vyraujantiems naujai išsikristalizuojančių kartų bruožams.

Tolimesniuose monografijos skyriuose bus siekiama empiriškai pagrįsti anksčiau pristatytą ekspertinį Lietuvos socialinių kartų periodizavimą ir patikrinti ankstesnių tyrimų prielaidas dėl vertybinių orientacijų dinamikos šiuolaikinėje visuomenėje, naudojantis keturių EVT bangų duomenimis apie respondentų nuostatas, susijusias jau su konkrečiomis žmogaus gyvenimo sritimis: privataus gyvenimo, profesinės veiklos, politikos ir kitomis. Tai svarbu dėl dviejų priežasčių: iš vienos pusės, tik ilgalaikių tyrimų duomenų analizės pagalba galima atskirti amžiaus tarpsnio ir kartos įtaką vertybinėms respondentų nuostatomis; iš kitos pusės, tokios plačios apimties duomenų apie gyventojų vertybines nuostatas bazė užtikrina galimybę verifikuoti hipotezę, kad su skirtingomis gyvenimo sritimis susijusios vertybinės nuostatos kartų kaitoje gali kisti nevienodu tempu. Prieš pereinant prie šios užduoties, trečiajame skyriuje apžvelgiamos metodologinės prista-
tomų tyrimų prielaidos bei juose naudojama ilgalaikių empirinių duomenų bazė.

Tyrimo metodika

Aida Savicka, Rūta Žiliukaitė

Šiame skyriuje aptarsime metodologines dilemas, susijusias su socialinių kartų vertybinių skirtumų analize, aprašysime mūsų tyrime naudojamus duomenis, pasirinktus analizės pjūvius ir statistinius metodus bei bendrą į mūsų tyrimą įtrauktų vertybinių dimensijų analizės eigą. Amžiaus, laikotarpio ir kartų poveikių atskyrimas yra viena sudėtingiausių metodologinių problemų socialiniuose tyrimuose, nes šie trys veiksniai yra neatsiejamai tarpusavyje susiję, o kiekvienas iš jų gali turėti reikšmingą savarankišką poveikį įvairioms žmonių vertybinėms nuostatoms. Galimybės atskirti šiuos tris veiksnius ir jų ribos yra esminės mūsų tyrimo tikslui, todėl pirmiausia įvardinsime su tuo susijusius iššūkius. Vertybinių skirtumų tarp kartų tyrimui reikalingi ilgalaikių tyrimų duomenys, aprėpiantys kuo ilgesnį laikotarpį. Lietuvoje yra atliekamas ne vienas ilgalaikis tyrimas, kuriame matuojamos gyventojų vertybinės nuostatos. Apžvelgsime tokius tyrimus ir argumentuosime, kodėl *Europos vertybių tyrimas* (EVT) kol kas suteikia daugiausia duomenų vertybinių skirtumų tarp kartų analizei. Tyrimui pasirinkome keliapakopę Lietuvos visuomenės kartų vertybinių nuostatų duomenų analizės prieigą. Mūsų pasirinktas metodas, nors ir negali visiškai išspręsti amžiaus, laikotarpio ir kartų poveikių atskyrimo problemos, tačiau mums leidžia ieškoti ir rasti atsakymus į klausimus, kaip amžiaus, laikotarpio ir kartos veiksniai sąveikauja tarpusavyje, ir ar vertybinių nuostatų kaita Lietuvos visuomenėje yra greitesnė dėl vidinių kartų vertybių pokyčių ar dėl kartų kaitos.

Vertybinės nuostatos ir su jomis susiję rodikliai nėra absoliutūs – jie įgyja prasmę tik lyginant su kitomis visuomenėmis ar su ankstesnėmis tos pačios visuomenės būsenomis. Todėl siekiant geriau suprasti Lietuvoje vykstančius vertybinius pokyčius, svarbu juos vertinti platesniame palyginamajame kontekste. EVT suteikia galimybę įvertinti, koku mastu Lietuvos visuomenės vertybinė dinamika išlieka savita, o koku – atspindi bendresnes europines tendencijas, susijusias su modernizacijos, globalizacijos ar socialinių institucijų transformacijomis, ilgainiui

konverguodama su kitų šalių raidos modeliais. Bendrai, šio tyrimo analitinė logika grindžiama trimis lygmenimis: pirma, dinaminio, kiekviename skyriuje atliekant su atitinkama žmonių gyvenimo sritimi susijusių Lietuvos gyventojų vertybinių nuostatų kaitos 1990–2017 m. analizę; antra, tarptautiniu, 2017 m. mūsų šalyje užfiksuotus duomenis palyginant su situacija kitose Europos šalyse, kas leidžia empiriškai pagrįsti nacionalinių pokyčių interpretaciją platesniame europiniame kontekste; ir trečia, tarpgeneraciniu – išsamiau vertybinių nuostatų kaitos išnarpliojimu laikotarpio, amžiaus ir kartų kaitos perspektyvoje, siekiant atsakyti į pagrindinį šioje monografijoje pristatomo tyrimo tikslą – ar ir kaip skiriasi Lietuvos gyventojų socialinės kartos pagal vertybines nuostatas.

Metodologinės kartų tyrimų dilemos

Norint analizuoti socialinį kismą kartų perspektyvoje, tyrėjams pirmiausia tenka spręsti kartų identifikavimo ir apibrėžimo problemą. Beveik visi kartų diferenciacijos modeliai yra pagrįsti ekspertinėmis įžvalgomis bei vertinimais, kartų periodizavime atsižvelgiančiais į reikšminguosius istorinius įvykius bei procesus. Didelė dalis tokių bandymų ateina iš politinės bei darbo sociologijos, taip pat edukologijos lauko, atkreipus dėmesį į besikeičiančią jaunimo politinę elgseną ir mokymosi bei darbo motyvaciją (Bencsik ir kt., 2016; Cennamo & Gardner, 2008; Chester, 2002; Cilliers, 2017; Conway & Monks, 2017; Grasso, 2014; Hernandez-de-Menendez ir kt., 2020; Kitanova, 2020; Knapp ir kt., 2017; Szymkowiak ir kt., 2021; Twenge ir kt., 2010; Wong ir kt., 2008). Objektiviais empiriniais kriterijais ir kiekybine duomenų analize grįstų kartų ribų brėžimų yra nedaug. Vienas tokių pavyzdžių yra Juano José Fernández-Duráno pasiūlytas metodologinis sprendimas diferencijuoti kartas, naudojant nacionalinės aprėpties Meksikos miestų gyventojų vertybinių nuostatų tyrimo duomenis (Fernández-Durán, 2016). Tuo tikslu pirmiausia buvo pasitelkti statistinės analizės metodai vertybinių nuostatų pokyčio taškams visuomenėje nustatyti. Šios analizės rezultatų pagrindu buvo sukurtas logistinės regresijos modelis, kuriame priklausomas kintamasis yra karta, siekiant apibūdinti kartų skirtumus pagal svarbiausius vertybinius kintamuosius. Galiausiai buvo atlikta dvinarė logistinė regresija siekiant nustatyti kintamuosius, kurie skiria tam tikros kartos narius nuo kitų kartų. Ši trijų žingsnių analizė 1940–1992 metais gimusių Meksikos miestų gyventojų tarpe autoriams leido išskirti aštuonias vertybinių orientacijų požiūriu besiskiriančias kartas. Nepaisant didelės tokios analizės apimties, visiško objektyvumo standartas šiame

tyrime nėra išlaikomas, nes į analizę įtraukiamų vertybinių kintamųjų atranka remiasi subjektyvia tyrėjų nuožiūra.

Dar vienas iš bandymų kartų periodizavimui pasitelkti statistinius makro rodiklius yra rusų mokslininkų Oksanos S. Karashchuk, Elenos A. Mayorovos, Alexandero F. Nikishino ir Olenos V. Kornilovos pateiktas kartų išskyrimas, pagrįstas Rusijos duomenimis, naudojant du kriterijus kaip svarbius kartų identifikatorius, susijusius su šalies išteklių prieaugiu – šalies natūraliųjų gyventojų prieaugį ir bendrąjį vidaus produktą (Karashchuk ir kt., 2020). Jis beveik atkartoja N. Howe ir W. Strausso klasifikaciją, kartų gimimo laikotarpius pavėlinant keleriais metais: Kūdikių bumo karta (g. 1945–1964 m.), X karta (g. 1965–1989 m.), Y karta (g. 1990–2012 m.) ir Z karta (g. po 2013 m.). Šių autorių teigimu, toks kartų diferenciacijos metodas gali būti taikomas empiriniams kartų tyrimams ir kitose šalyse, nes jų naudojami rodikliai yra objektyvūs, nepriklausomi nuo tyrėjo nuomonės ir randami bet kurios šalies statistiniuose duomenyse. Tačiau gali kilti klausimas, ar vos du rodikliai suteikia pakankamą pagrindą tokio sudėtingo reiškinio kaip socialinės kartos diferencijavimui, juolab kad vienas iš jų – bendrasis vidaus produktas – yra sunkiai interpretuojamas, kai kalbama apie šimtmetį apimantį laikotarpį radikalių ekonominių pokyčių visuomenėse. Kita vertus, net ir tie patys reiškiniai skirtingų šalių kontekstuose gali reikšti skirtingas kartų formavimosi prasme reikšmingas pasekmes. Todėl tenka pripažinti, kad kartų periodizavimas neišvengiamai įtraukia subjektyviąją dimensiją, tyrėjams priimant sprendimus, kokie visuomeniniai įvykiai ar procesai laikytini lūžio momentais, ar kokie empiriniai kriterijai yra lemiami charakterizuojant kartas. Todėl, kaip apibrėžta ankstesniame skyriuje, tolimesniuose monografijos skyriuose pateikiamuose tyrimuose remsimės gausiais Lietuvos visuomenės tyrėjų surinktais empiriniais duomenis pagrįsta ekspertine Lietuvos gyventojų kartų klasifikacija, leidžiančia atskleisti skirtingų kartų vertybinių orientacijų ypatumus ir jų kaitos dėsningumus.

Kita dilema, apie kurią buvo trumpai užsiminta pirmajame monografijos skyriuje, yra susijusi su empirinių duomenų analizės metodologija. Tiriant vertybinių nuostatų kaitą socialinių kartų perspektyvoje, būtina taikyti analitinius metodus, leidžiančius atskirti amžiaus tarpsnių (gyvenimo ciklo) ir socialinių kartų poveikius. Metodologiškai tai gana sudėtinga užduotis, juolab kad nuostatų dinamika gali būti veikiamą ne tik amžiaus tarpsnių ar kartos ypatumų, bet ir atskirų laikotarpių efekto, galinčio turėti įtakos visuomenės vertybinėms orientacijoms bei jų pokyčių trajektorijoms (Bell, 2020b; Firebaugh, 1997; Glenn, 2003; Yang & Land, 2016; Mason & Fienberg, 1985). Amžiaus tarpsnių efektą lemia tiek fiziologiniai

pokyčiai, vykstantys žmogui amžėjant (organizmui bręstant ir vėliau senstant), tiek su šiais tarpsniais susiję socialinių vaidmenų (pavyzdžiui, šeiminės padėties, užimtumo statuso) pasikeitimai; taigi jis kyla tiek iš biologinių, tiek ir iš socialinių procesų, būdingų žmogaus gyvenimo eigai. Socialinių kartų efektas susijęs su natūralia skirtingų socializacijos patirčių suformuotų kartų kaita: kaip buvo aptarta pirmajame monografijos skyriuje, tos pačios socialinės kartos atstovai įvairius istorinius, socialinius ar aplinkos įvykius patiria būdami to paties amžiaus, dėl ko formuojasi atitinkamos jų atstovams būdingos vertybinės orientacijos. O štai laikotarpio efektas kyla iš reakcijos į istorinius įvykius ar aplinkos reiškinius bei procesus, kurie paliečia visas kartas vienu metu. Tai gali būti ekonominiai pakilimai ir nuosmukiai, karai, epidemijos arba reikšmingi politiniai pokyčiai, kurie daro poveikį žmonėms nepriklausomai nuo jų amžiaus. Laikotarpio efekte galima išskirti ilgalaikes nuostatų kaitos tendencijas, kurias lemia visuomenėje vykstantys tęstiniai procesai (tokiu atveju kalbama apie *tolydujį laikotarpio efektą*), ir reaktyvius, bet dažnai trumpalaikius nuostatų nukrypimus nuo ilgalaikių tendencijų, kuriuos sukelia žmonių reakcija į visuomenės mastu reikšmingus ekscesus (tokiu atveju kalbama apie *diskretųjį laikotarpio efektą*). Šie trys veiksniai lemia gana skirtingas pasekmes vertybių kaitai visuomenėje: amžiaus tarpsnių efektas atskirų žmonių nuostatoms gali neturėti jokios arba labai menką įtaką (jei tuo pačiu keičiasi ir visuomenės struktūra pagal amžių) vertybių permainoms visos visuomenės mastu; vyraujant kartų kaitos efektui, pokyčių tempas visuomenės mastu yra gana lėtas, nes vyresnių kartų pakeitimas jaunesnėmis užtrunka dešimtmečius; o dominuojant laikotarpio efektui visuomenės lygmens vertybiniai pokyčiai vyksta daug sparčiau, tačiau nebūtinai nuosekliai.

Šios trys žmonių nuostatų diferenciacijos dimensijos – amžius, laikotarpis ir karta – yra tarpusavyje glaudžiai susipynusios, todėl jų efektai negali būti laikomi adityviais, veikiančiais suminiu principu – dažnai jie yra jungtiniai: tam tikras reiškinys gali turėti ir laikotarpio, ir kartų kaitos efektą, kurie gali vienas kitą sustiprinti labai sudėtingais tarpusavio priklausomybės ryšiais. Pavyzdžiui, ankstesniais tyrimais (Glenn, 2003) nustatyta, kad laikotarpio efektas skirtingo amžiaus žmonių nuostatas paveikia nevienodai, nes jaunesniame amžiuje į įvairius pokyčio stimulus reaguojama aktyviau, ir tai lemia, kad su tam tikro laikotarpio specifika susijusiam stimului žmonių nuostatas veikiant liberalėjimo linkme, skirtumai tarp socialinių kartų didėja, o veikiant konservatyvėjimo linkme – mažėja. Šis sudėtingas ir diferencijuotas trijų žmonių nuostatoms įtaką darančių veiksnių – amžiaus tarpsnių, socialinių kartų ir laikotarpio – tarpusavio ryšys tyrėjams kelia rimtų me-

todologinių problemų, nes reikia surasti sprendimus, kaip atskirti kiekvieno veiksnio (amžiaus, kartos ir laikotarpio) įtaką.

Esminė metodologinė kartų tyrimų problema yra ta, kad naudojant vienkartiųjų tyrimų metu surinktus empirinius duomenis neįmanoma atskirti, kurie nuostatų skirtumai yra sąlygoti amžiaus tarpsnio, kurie – kartos, o kurie – laikotarpio poveikio. Tokiai analizei būtini reprezentatyvių kartotinių apklausų, įtraukiančių visų amžiaus grupių atstovus ir apimančių bent kelis dešimtmečius (t. y. pakankamai ilgai, kad kelios žmonių kartos pereitų tuos pačius gyvenimo etapus), duomenys, nes tik tokie duomenys suteikia galimybę palyginti to paties amžiaus žmonių nuostatas skirtingais laikotarpiais ir taip įvertinti kartos ir amžiaus tarpsnio įtaką žmonių vertybinėms orientacijoms (Cavalli, 2004; Yang & Land, 2016). Nors tokių ilgalaikių tyrimų duomenų bazių daugėja, dažniausiai jie susiję su specifine, siaura problematika, o tai nesuteikia galimybės atsakyti į visus socialinių kartų tyrėjus dominančius klausimus.

Tačiau net ir longitudinalių duomenų pagalba amžiaus tarpsnio, laikotarpio ir kartų poveikių atskyrimas (vadinamoji amžiaus-periodo-kohortos³⁰ – ar kitaip APK – analizė) yra faktiškai neišsprendžiamas uždavinys dėl tiesinės priklausomybės tarp amžiaus, laikotarpio ir kohortos, taip vadinamos *kohortos analizės identifikavimo problemos*³¹, kuri yra kelis dešimtmečius besitęsiančių metodologinių diskusijų, kaip tai būtų įmanoma padaryti, priežastis. Vienas pirmųjų ir bent tris dešimtmečius dominavusių bandymų ją įveikti buvo tradicinių tiesinės regresijos modelių taikymas, tačiau jis nesuteikia efektyvaus identifikavimo problemos sprendimo būtent dėl nepriklausomų kintamųjų kolinearumo (Mason ir kt., 1973). Kaip kitas galimas šio galvosūkiu sprendimas buvo taikomas redukuotas dviejų veiksmių – amžiaus ir laikotarpio – modeliavimas, neįtraukiant kai kuriais atvejais tyrėjus mažiau dominančio kohortos efekto ir darant prielaidą, kad pastarąjį galima laikyti savitu amžiaus ir laikotarpio kintamųjų sąveikos efektu, turinčiu silpną savarankišką poveikį (Mason & Fienberg, 1985); tačiau menkas šios prielaidos pagrįstumas ir reikšmingas faktinis kohortos efekto savarankiškas veikimas gali lemti klaidingas tyrimo išvadas (Yang & Land, 2016). Kohortos analizės identifi-

³⁰ Amžius čia reiškia chronologinį asmens gyvenimo eigos momentą, periodas – empirinių duomenų surinkimo metus, o kohorta – tuo pačiu laikotarpiu gimusių žmonių grupė.

³¹ Kohortos analizės identifikavimo problema kyla iš to, kad bet kuris iš šių nepriklausomų kintamųjų gali būti tiksliai apskaičiuotas žinant kitus du (t. y., žinant, kiek atitinkamais metais atlikto tyrimo metu žmogui buvo metų, galima tiksliai nustatyti jo gimimo metus ir atvirkščiai). Ši priklausomybė apibrėžiama taip: Amžius = Periodas – Kohorta. Dėl šios linijinės priklausomybės tampa neįmanoma matematiškai atskirti amžiaus, periodo ir kohortos poveikių be tam tikrų apribojimų ar prielaidų.

kavimo problemai spręsti nutraukiant tiesinę priklausomybę tarp nepriklausomų kintamųjų taip pat siūlomas pakaitinių kintamųjų metodas (Mason & Wolfinger, 2001; O'Brien ir kt., 1999): kadangi amžiaus, laikotarpio ir kohortos efektai yra nulemiami įvairių nematuojamų struktūrinių veiksnių, siūloma vieną iš šių kintamųjų pakeisti kitu kintamuoju, kuris yra esmingai susijęs su amžiumi, laikotarpiu arba kohorta, tačiau nesukuria kolinearumo problemos (pavyzdžiui, kohortą keičiant santykinio kohortos dydžiu arba šalies urbanizacijos lygiu respondento gimimo laikotarpiu); tačiau ir šis metodas nepasiūlo idealios išeities, nes išspręsdamas identifikavimo problemą jis sukuria kitas, pavyzdžiui, neapibrėžtumą dėl tinkamų pakaitinių kintamųjų parinkimo.

Būta ir kitų metodologinių siūlymų identifikavimo problemai spręsti (kaip antai hierarchinių modelių, kryžminės klasifikacijos fiksuotų efektų modelių ar Bajeso metodų taikymas), tačiau kiekvienas iš jų remiasi tam tikromis išankstinėmis prielaidomis ir turi savų trūkumų, todėl nėra universaliai priimtas dėl problemos sudėtingumo (Fosse & Winship, 2019). Linkstama pripažinti, kad bent kol kas nėra tokio identifikavimo problemos sprendimo, kuris nereikalautų gilių išankstinių žinių apie bent vieną iš vertinamų APK efektų (Bell, 2020a). Todėl visais atvejais APK analizę rekomenduojama atlikti kartu su išsamia aprašomąja duomenų analize, kuri suteikia bendrą supratimą apie amžiaus, laikotarpio ir kohortos įtaką vertybinėms nuostatomis, pirmiausia įvertinant skirtingų veiksnių porų poveikį (Yang & Land, 2016).

Duomenų šaltinis

Šiuo metu mokslininkams, analizuojantiems Lietuvos visuomenėje vyraujančias vertybines nuostatas ir ilgalaikę jų dinamiką, yra prieinamas ne vienas longitudinių lyginamųjų tyrimų duomenų šaltinis (tarptautinės socialinių tyrimų infrastruktūros), paremtas reprezentatyviomis gyventojų apklausomis. Kaip pavyzdžius turime paminėti Europos Sąjungos institucijų iniciatyva Lietuvoje nuo 1991 m. kelis kartus per metus atliekamus *Eurobarometro* (angl. *Eurobarometer*; toliau – EB) tyrimus, nuo 2001 m. kas dvejus metus atliekamą *Europos socialinį tyrimą* (angl. *European Social Survey*; toliau – ESS), nuo 2010 m. įgyvendinamą *Tarptautinę socialinio tyrimo programą* (angl. *The International Social Survey Programme*; toliau – ISSP). Kiekvienas iš šių tyrimų yra orientuotas į tam tikrą specifinį informacijos lauką. Tarkime, svarbiausias EB tikslas yra rinkti informaciją apie ES piliečių žinias ir požiūrį į demokratijos būklę jų šalyje ir ES, demokratinių insti-

tucijų veikimą bei galimas joms iškylančias grėsmes. ESS pirmiausia orientuotas į viešosios politikos kūrėjams reikalingų duomenų apie visuomenės raidos tendencijas bei kaitą rinkimą (pavyzdžiui, gerovės, socialinio ir politinio pasitikėjimo, diskriminacijos rodiklių, informacijos apie dalyvavimą politikoje ir žiniasklaidos kanalų naudojimą ir pan.), siekiant užtikrinti įrodymais grįstos politikos formavimo galimybę. O štai ISSP, pasižyminčioje platesne geografine aprėptimi (šiuo metu ji įtraukia jau apie 50 šalių visame pasaulyje), skirtingose bangose dėmesys skiriamas skirtingoms temoms: socialiniams tinklams, aplinkosaugai ir technologijoms, darbui ir laisvalaikiui, socialinei nelygybei ir kitomis sritimis.

Vertingas yra ir Jungtinių Tautų Europos ekonominės komisijos inicijuotas nuo 2000 m. kas trejus metus atliekamas tarptautinis longitudinalinis *Kartų ir lyčių tyrimas* (angl. *Generations and Gender Programme*; toliau – GGP), apimantis 18–79 metų gyventojus. Čia naudojamas panelinis tiriamųjų atrankos pobūdis turi savo pranašumų, lyginant su ilgalaikiais kartotiniaisiais tyrimais, kuriuose kiekvieną kartą apklausiami vis kiti respondentai, kaip antai: nestebimų atsitiktinių veiksmų, skirtinguose tyrimuose dalyvaujant skirtingiems respondentams, įtakos fiksuojamai respondentų požiūrio ar elgsenos dinamikai minimizavimas; tų pačių respondentų elgsenos, nuostatų ar kitų rodiklių pokyčių stebėjimo suteikiama galimybė analizuoti priežastinius ryšius, o ne tik asociacijas; individualių aplinkybių įtakos fiksuojamai dinamikai įvertinimo galimybė ir panašiai. Tačiau kol kas GGP apima tik dviejų dešimtmečių laikotarpį ir gana siaurą tyrimo lauką – su gimstamumu, šeimos santykiais, senėjimu ir lyčių vaidmenimis susijusią gyventojų elgseną. Tad ilgalaikių tyrimų metu surinktų duomenų bazės plečiasi, o tai suteikia medžiagos įvairių socialinių reiškinių tyrimams iš kartų kaitos perspektyvos, ką rodo ir mokslinės publikacijos šioje srityje, kurios buvo išsamiai pristatytos antrajame monografijos skyriuje.

Šioje monografijoje bus remiamasi *Europos vertybių tyrimo* duomenimis (toliau – EVT). Tai ilgalaikis tarptautinis tyrimo projektas, kuris remiasi reprezentatyviomis Europos šalių gyventojų apklausomis³². Lietuvoje buvo įgyvendintos

³² Išsami informacijos apie tyrimą pateikiama svetainėje <https://europeanvaluesstudy.eu/>. Duomenų bylos, naudotos šiame tyrime, yra viešai prieinamos GESIS duomenų archyve: EVS (2022). European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). GESIS, Cologne. ZA7500 Data file Version 5.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.13897> ir EVS (2022). EVS Trend File 1981-2017. GESIS, Cologne. ZA7503 Data file Version 3.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.14021>. GESIS archyve taip pat pateikta kiekvienos šalies išsami tyrimo metodologijos dokumentacija: imties sudarymo aprašai, apklausos atlikimo metaduomenys, šalims specifinių kintamųjų (politinių partijų, pajamų decilių, išsimokslinimo skalių ir pan.) aprašai, klausimynai originalo kalba. Lietuvoje visų keturių EVT bangų lauko darbus atliko tyrimų agentūra „Baltijos tyrimai“.

keturios EVT tyrimo bangos: 1990 (EVT2), 1999 (EVT3), 2008 (EVT4) ir 2017 (EVT5) metais. Kartotinis EVT duomenų pobūdis leidžia analizuoti žmogaus amžiaus tarpusnių ir socialinių kartų kaitos poveikius: viena vertus, įvertinant skirtingoms kartoms priklausančių žmonių nuostatas, jiems pereinant iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą; kita vertus, palyginant 1990, 1999, 2008 ir 2017 m. užfiksuotas skirtingoms kartoms priklausančių žmonių nuostatas, jiems būnant to paties amžiaus. Monografijos skyriuose pristatomoje Lietuvos gyventojų vertybių kaitos analizėje kartų perspektyvoje bus lyginama, viena, tos pačios kartos žmonių vertybinių orientacijų variacija, jiems pereinant iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą, ir, kita, to paties amžiaus žmonių, priklausančių skirtingoms kartoms, nuostatų variacija, siekiant įvertinti, kuri iš jų yra reikšmingesnė. EVT duomenys leidžia ieškoti atsakymo į klausimą, ar prasminga kalbėti apie kartų kaitą kaip apie giluminio visuomenėje vykstančio kultūrinio pokyčio varomąją jėgą, ir jei taip – ar visose žmonių gyvenimo srityse ji pasireiškia vienodai.

Lyginant su kitomis paminėtomis tyrimų infrastruktūromis (EB, ESS, ISSP, GGP), EVT kol kas suteikia geriausias galimybes analizuoti socialinių kartų, amžiaus ir periodo poveikį Lietuvos gyventojų vertybinių nuostatų kaitai bent trimis aspektais: 1) tyrime renkami duomenys apie platų žmonių vertybinių nuostatų spektrą, įskaitant darbo, laisvalaikio, šeimos, religijos, politikos vertybes, tautinės tapatybės, tolerancijos, subjektyvios gerovės ir kitus klausimus, o tai įgalina ne tik analizuoti vertybinius pokyčius atskirose socialinio ir asmeninio gyvenimo srityse, bet ir pokyčių ryšius tarp skirtingų gyvenimo sričių; 2) tyrimas atliekamas nuo 1990 metų kas devynerius metus pagal standartizuotą metodiką ir sąlyginai stabilų klausimyną ir apima trijų dešimtmečių laikotarpį, 3) tyrimas apima daugiausia Europos šalių, o tai leidžia neapsiriboti vien Europos Sąjungos šalimis, lyginant Lietuvos gyventojų vertybines nuostatas su kitų Europos šalių gyventojų nuostatomis.

Vertinant EVT suteikiamas galimybes lyginti Lietuvos gyventojų vertybines nuostatas su kitų šalių gyventojų požiūriais, būtina atkreipti dėmesį į tam tikrus metodologinius apribojimus. Pirma, ne visos Europos šalys prisijungė prie EVT tuo pačiu metu; antra, ne visos jos dalyvavo visose tyrimo bangose; ir trečia, skirtingos tyrimų bangos nebuvo vykdomos vienu metu visose dalyvaujančiose šalyse (EVT1 buvo įgyvendinta 1981–1984 m. laikotarpiu, EVT2 1990–1993 m., EVT3 1999–2001 m., EVT4 2008–2010 m., EVT5 2017–2021 m.). Šie veiksniai riboja galimybes visapusiškai ir nuosekliai lyginti tyrimo duomenis tarp šalių (tačiau tai ir nėra pagrindinis čia pristatomų tyrimų tikslas). Nepaisant to, tai yra viena plačiausių tarptautinių longitudinalinių duomenų apie gyventojų vertybines nuostatas bazių.

Paskutinė EVT tyrimų banga (EVT5) apima 36 Europos šalis, kuriose naudojant standartizuotą metodiką ir klausimyną buvo apklausti 18 metų ir vyresni respondentai (iš viso – beveik 60 tūkst.). Į šioje monografijoje pristatomuose tyrimuose atliktą lyginamąją analizę įtraukiamos 27 Europos šalys, apimant tiek Vakarų, tiek Rytų Europos regionus³³.

Kadangi socialinės kartos ir amžiaus kintamieji yra kertiniai mūsų analizei, žemiau pateiksime išsamesnę informaciją apie Lietuvoje EVT apklausose dalyvavusių respondentų skaičių pagal socialines kartas ir amžiaus grupes. Akivaizdu, kad skirtingose EVT bangose Lietuvos gyventojų sudėtis socialinių kartų požiūriu keitėsi. Imant bendrai visas keturias Lietuvoje atliktas EVT bangas, jose dalyvavo žmonės, gimę 1902–2000 m. laikotarpiu, tačiau dėl natūralios gyventojų kaitos kiekvienoje bangoje vyriausių kartų respondentus keitė jauniausių kartų respondentai: 1990 m. tyrime dalyvavo gimusieji 1902–1974 m. (N = 1 000), 1999 m. tyrime – gimusieji 1907–1981 m. (N = 1 018), 2008 m. tyrime – gimusieji 1920–1990 m. (N = 1 500), o 2018 m. tyrime – gimusieji 1937–2000 m. (N = 1 448). Kadangi respondentai, gimę 1902–1917 m. laikotarpiu, dalyvavo tik pirmose dvejose tyrimo bangose, ir jų dalis buvo labai maža (atitinkamai 33 ir 6 asmenys), jų duomenys įtraukiami į bendras vertybinių nuostatų dinamikos visuomenėje apžvalgas, tačiau neįtraukiami į socialinių kartų vertybinių nuostatų palyginimus.

Kalbant apie tolimesniuose monografijos skyriuose pristatomuose tyrimuose pasitelkiamus bazinius nepriklausomus kintamuosius, dalis iš jų buvo įtraukti į analizę iš EVT duomenų bylų jų netransformuojant, pavyzdžiui, tyrimo banga (1990, 1999, 2008, 2017), lytis, užimtumo statusas³⁴.

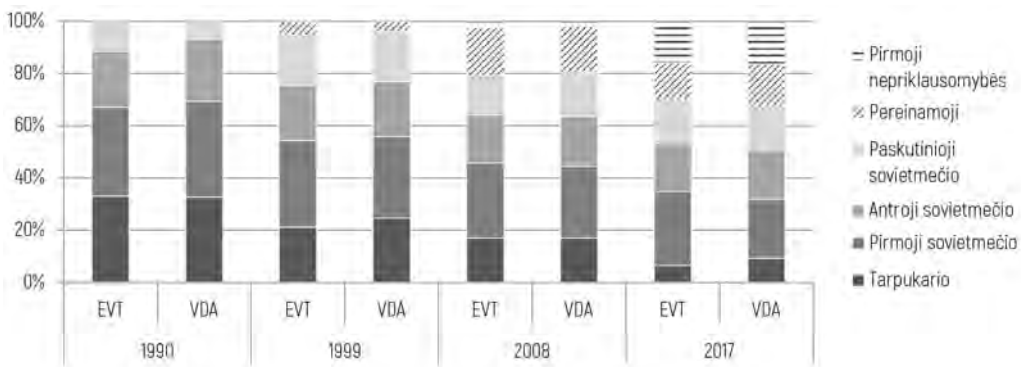
Dalis nepriklausomų kintamųjų buvo transformuoti. Socialinės kartos kintamasis buvo sukurtas panaudojant respondentų gimimo metų kintamąjį, jį sugrupuojant pagal monografijos 2 skyriuje išskirtas šešias Lietuvos visuomenės socialines kartas. Kaip minėjome, neneigiant tam tikrų paralelių su kitoms Vakarų

³³ Į analizę įtrauktos šalys bei imčių dydžiai: Austrija (N = 1644), Baltarusija (N = 1548), Bulgarija (N = 1558), Čekija (N = 1811), D. Britanija (N = 1788), Danija (N = 3362), Estija (N = 1304), Islandija (N = 1624), Ispanija (N = 1209), Italija (N = 2277), Kroatija (N = 1487), Latvija (N = 1335), Lenkija (N = 1352), Lietuva (N = 1448), Nyderlandai (N = 2404), Norvegija (N = 1122), Portugalija (N = 1215), Prancūzija (N = 1870), Rumunija (N = 1613), Rusija (N = 1825), Slovakija (N = 1432), Slovėnija (N = 1075), Suomija (N = 1199), Švedija (N = 1194), Ukraina (N = 1612), Vengrija (N = 1514) ir Vokietija (N = 2170).

³⁴ Nors respondentų užimtumo statuso kintamasis į analizę iš EVT duomenų bylų įtraukiamas jo netransformuojant (dirbantieji pilną darbo dieną; dirbantieji nepilną darbo dieną; savarankiškai dirbantys asmenys; pensininkai; namų šeimininkės; studentai; bedarbiai; kiti), tačiau analizuojant duomenis reikia atsižvelgti į tokį skirtumą, kad 1990 m. dirbančiais pilną darbo dieną samdomais darbuotojais laikyti dirbę 42 val. per savaitę ir daugiau, o nuo 1999 m. – dirbę 30 val. per savaitę ir daugiau.

kultūros šalims būdingomis socialinių kartų formavimosi sąlygomis, laikomės pozicijos, kad analizuojant kartas būtina atsižvelgti į skirtingų visuomenių istorinės patirties specifiką ir galimus to padarinius kartų konsolidacijai, lemiančius, jog skirtinguose nacionaliniuose kontekstuose formuojasi skirtingos kartos (Caballero & Baigorri, 2019; Díez-Nicolás, 2008; Levada, 2001; Nugin ir kt., 2016). Monografijoje pristatomame tyrime remiamasi L. Žilinskienės ir M. Ilic su kolegomis pateikta mūsų šalies politinės, ekonominės ir socialinės raidos ypatumais pagrįsta Lietuvos gyventojų socialinių kartų klasifikacija (Žilinskiene & Ilic, 2021), ją pratęsiant ir papildant jauniausia suaugystę pasiekusia karta: skiriama Tarpukario karta (g. 1918–1940 m.), Pirmoji sovietmečio karta (g. 1941–1959 m.), Antroji sovietmečio karta (g. 1960–1969 m.), Paskutinioji sovietmečio karta (g. 1970–1979 m.), Pereinamoji karta (g. 1980–1989 m.), Pirmoji nepriklausomybės karta (g. 1990–2000 m.). 3.1 paveiksle pateikta visų 1918–2000 m. gimusių Lietuvos gyventojų ir EVT tyrimų atrankinės visumos sudėtis pagal šešias socialines kartas 1990, 1999, 2008 ir 2017 m. rodo, kad atrankinės visumos struktūra gana tiksliai atitinka suaugusių šalies gyventojų visumos struktūrą (Lietuvos gyventojų sudėtis pateikta remiantis Valstybės duomenų agentūros duomenimis): 1990 m. dominavo Tarpukario ir Pirmosios sovietmečio kartos atstovai, o Pirmosios nepriklausomybės kartos atstovai dar nė nebuvo gimę; o štai 2017 m. Tarpukario kartos atstovai jau nesudarė nei dešimtadalio gyventojų, o kitų penkių kartų atstovų proporcijos buvo gana panašios. Kadangi skirtumai tarp EVT ir VDA pasiskirstymų yra statistinės paklaidos ribose, duomenis laikome patikimais mūsų analizės tikslams.

3.1 paveikslas. Lietuvos gyventojų ir EVT atrankinės visumos sudėtis pagal šešias socialines kartas 1990, 1999, 2008 ir 2017 m.

Šaltinis: parengta autorių pagal Valstybės duomenų agentūros ir EVT duomenis.

Tyrimo tikslais amžiaus kintamasis buvo transformuotas, suskirstant respondentus į šešias amžiaus grupes, susijusias su atskirais žmogaus gyvenimo etapais, kuriems būdinga tiek savita biologinė, psichologinė ir socialinė žmogaus branda, tiek jiems tipiniai socialiniai vaidmenys, tiek su atitinkamu amžiumi siejami socialinės aplinkos lūkesčiai. Amžiaus grupių išskyrimas buvo paremtas Eriko Eriksono psychosocialinės raidos teorija, pagal kurią žmogus per savo gyvenimą paprastai pereina aštuonis etapus su jiems būdingomis savitomis krizėmis, kurias lemia tiek biologinė žmogaus branda, tiek socialinės aplinkos reikalavimai tam tikro amžiaus žmogui ir kurių įveikimas reikalauja prieštaravimo tarp dviejų jėgų išsprendimo (Erikson, 1994; Newman & Brummel, 1989). Kadangi į EVT tyrimus įtraukiami respondentai nuo 18 metų, šiame tyrime galima kalbėti apie vertybinių orientacijų dinamiką per tris vėlyvesnius raidos etapus – respondentams pereinant jauno ir vidutinio amžiaus suaugusiųjų bei senatvės amžiaus tarpsnius. Šioje monografijoje pristatomų tyrimų tikslu jie buvo suskirstyti į trumpesnius tarpsnius, atsižvelgiant į mūsų visuomenėje įsitvirtinančią jauno suaugusiojo sampratą ir tipinius gyvenimo eigos etapus (18–24 m.³⁵; 25–34 m.; 35–44 m.; 45–54 m.; 55–64 m.; 65 m. ir vyresni).

Trumpai apžvelgiant skirtingų socialinių kartų sociodemografinę paveikslą, kuris gali bent iš dalies paaiškinti kartų vertybinių orientacijų skirtumus, ypač svarbūs yra tokie rodikliai kaip išsimokslinimo ir pajamų lygis bei gyvenamosios vietos pasiskirstymas pagal urbanizacijos laipsnį. Šie veiksniai, lemiantys skirtingas kasdienio gyvenimo patirtis, socializacijos sąlygas ir kultūrinio kapitalo prieinamumą, prisideda prie to, kad kartose įsivyrąja nevienodos vertybinės nuostatos, gyvenimo prioritetai ir pasaulėžiūrinės orientacijos.

Norint įvertinti išsimokslinimo lygio skirtumus tarp kartų, susiduriama su skirtingose EVT bangose naudotų skirtingų klasifikatorių problema, nes 1990 m. tyrime buvo fiksuojamos šešios respondentų išsimokslinimo kategorijos (pradinis; nepilnas vidurinis; bendras vidurinis; vidurinis, įgytas profesinio mokymo įstaigoje; specialusis vidurinis (technikumas); aukštasis), o vėlesniuose tyrimuose ši skalė buvo modifikuojama (atsižvelgiant į Lietuvoje vykusią švietimo sistemos pertvarką ir siekiant skirtingose šalyse naudojamų skalių standartizavimo), EVT duomenų byloje fiksuojant aštuonias išsimokslinimo kategorijas (nebaigtas pradinis; pradinis; profesiniai kursai be vidurinio išsimokslinimo; profesinis, įgyjant vidurinį išsimokslinimą; nebaigtas vidurinis; vidurinis; aukštasis neuniversiteti-

³⁵ 1990 m. EVT bangoje dalyvavo ir 16–17 metų respondentai, tačiau jų dalis sudarė mažiau nei 1 procentą visos tyrimo imties.

nis ar nebaigtas aukštasis universitetinis; aukštasis universitetinis) bei tris išsimokslinimo lygius – žemesnį (mažesnis nei vidurinis išsimokslinimas), vidutinį (vidurinis išsimokslinimas, įskaitant profesinį) ir aukštesnį (aukštasis neuniversitetinis ir universitetinis). Kadangi skirtingose tyrimo bangose naudoti klasifikatoriai yra pernelyg skirtingi standartizavimui, 1990 m. fiksuotos išsimokslinimo kategorijos taip pat buvo perkoduotos, išskiriant tris išsimokslinimo lygius.

Panaši metodologinė skirtingų skalių naudojimo problema iškyla ir analizuojant skirtingoms kartoms priklausančių respondentų pajamų lygį bei jo kaitą (nekalbant jau apie tai, kad tiriamuoju laikotarpiu ne kartą keitėsi šalies piniginiai vienetai – 1990 m. šalies valiuta buvo rubliai; 1999 ir 2008 m. litai, 2017 m. eurai – bei jų perkamoji galia): 1990 m. EVT bangoje buvo naudojama 10 punktų šeimos pajamų skalė nuo mažiau negu 50 iki daugiau nei 1 000 rublių per mėnesį; 1999 m. – 20 punktų skalė nuo mažiau negu 200 iki daugiau nei 5 000 litų; 2008 m. – 15 punktų skalė nuo mažiau negu 500 iki daugiau nei 17 300 litų; o 2017 m. – 12 punktų skalė nuo mažiau negu 250 iki daugiau nei 1 350 eurų. Šių duomenų standartizavimo tikslais respondentai buvo suskirstyti į tris grupes (žemesnių, vidutinių ir aukštesnių pajamų), atsižvelgiant į kiekvieno tyrimo metu užfiksuotą respondentų pajamų pasiskirstymą ir siekiant kuo proporcingesnio šių grupių atstovavimo (nors 1990 m. dauguma respondentų koncentravosi į vidutinių pajamų grupę).

Tiriant kartų vertybinių orientacijų skirtumus, kaip vienas iš svarbių veiksnių neretai akcentuojama ir urbanizacija. Siekiant palyginti Lietuvos socialinių kartų struktūrą pagal šį rodiklį pasitelkiant EVT duomenis, reikėjo atlikti ir šio rodiklio standartizavimą dėl skirtingose bangose naudotų neidentiškų skalių. Tam buvo sukurtos keturios gyvenamosios vietovės kategorijos: (1) kaimai ir miesteliai iki 5 tūkst. gyventojų; (2) miestai, kuriuose gyvena nuo 5 iki 100 tūkst. gyventojų; (3) didieji miestai, kuriuose gyvena nuo 100 iki 500 tūkst. gyventojų (Kaunas, Klaipėda, Šiauliai, Panevėžys); (4) Vilnius (daugiau kaip 500 tūkst. gyventojų). Tad 3.1 lentelėje pateikta skirtingų Lietuvos socialinių kartų pagrindinių sociodemografinių charakteristikų atskirose EVT bangose suvestinė atspindi tiek realią šalies gyventojų struktūrą pagal atitinkamus parametrus kaitą, tiek aptarto skirtingų matavimo skalių naudojimo pasekmes, kurios didina šių rodiklių matavimo paklaidas (kurios, sprendžiant pagal nenuoseklius didelės amplitudės svyravimus, labiausiai išryškėja vertinant išsimokslinimo lygį), į ką reikia atsižvelgti, analizuojant lentelėje pateikiamus duomenis.

Vertinant 3.1 lentelėje pateiktus socialinių kartų struktūros pagal šiuos rodiklius duomenis matome, kad tiriamuoju laikotarpiu su kiekviena jaunesne karta

3.1 lentelė. Lietuvos socialinių kartų atstovų sociodemografinės charakteristikos atskirose EVT bangose (pasiskirstymas kartose procentais)

	Išsimokslinimo lygis															
	1990			1999			2008			2017						
	Žemesnis	Vidutinis	Aukštesnis	Žemesnis	Vidutinis	Aukštesnis	Žemesnis	Vidutinis	Aukštesnis	Žemesnis	Vidutinis	Aukštesnis				
Tarpukario	46	44	10	53	36	11	57	22	21	58	17	25				
Pirmoji sovietmečio	5	76	19	5	64	31	21	40	39	25	43	32				
Antroji sovietmečio	1	89	10	1	64	35	12	45	43	10	47	44				
Paskutiniai sovietmečio	34	65	1	9	63	28	10	33	57	8	41	51				
Pereinamoji	-	-	-	27	73	0	6	62	32	10	31	59				
Pirmoji nepriklausomybės	-	-	-	-	-	-	54	46	0	23	52	25				
BENDRAI	21	67	12	16	58	26	22	41	37	19	41	40				
	Sąlyginis pajamų lygis															
	1990			1999			2008			2017						
	Žemesnis	Vidutinis	Aukštesnis	Žemesnis	Vidutinis	Aukštesnis	Žemesnis	Vidutinis	Aukštesnis	Žemesnis	Vidutinis	Aukštesnis				
Tarpukario	32	58	10	70	21	9	66	28	6	77	18	5				
Pirmoji sovietmečio	17	61	22	39	38	33	37	38	24	67	23	10				
Antroji sovietmečio	21	58	21	25	33	42	20	32	48	31	37	32				
Paskutiniai sovietmečio	20	53	27	36	27	37	17	29	54	17	37	46				
Pereinamoji	-	-	-	41	30	29	20	32	48	18	33	49				
Pirmoji nepriklausomybės	-	-	-	-	-	-	9	32	59	21	32	47				
BENDRAI	23	58	19	40	30	30	33	33	34	39	31	30				
	Gyvenamosios vietovės dydis															
	1990				1999				2008				2017			
	<5 tūkst.	5-100 tūkst.	100-500 tūkst.	>500 tūkst.	<5 tūkst.	5-100 tūkst.	100-500 tūkst.	>500 tūkst.	<5 tūkst.	5-100 tūkst.	100-500 tūkst.	>500 tūkst.	<5 tūkst.	5-100 tūkst.	100-500 tūkst.	>500 tūkst.
Tarpukario	45	22	21	12	43	18	24	15	32	26	22	20	55	20	16	9
Pirmoji sovietmečio	31	26	25	18	38	20	26	16	37	28	21	14	44	25	16	15
Antroji sovietmečio	29	27	26	18	34	26	23	17	35	28	25	12	48	21	17	14
Paskutiniai sovietmečio	21	30	31	18	38	20	26	16	34	27	26	13	33	27	21	19
Pereinamoji	-	-	-	-	58	10	23	9	30	18	31	21	33	23	23	21
Pirmoji nepriklausomybės	-	-	-	-	-	-	-	-	35	22	19	24	26	26	26	22
BENDRAI	34	26	24	16	39	20	25	16	34	26	24	16	39	24	20	17

nuosekliai auga išsimokslinimo lygis (reikėtų atsižvelgti į tai, kad Pirmoji nepriklausomybės karta paskutinės EVT bangos metu vis dar buvo aktyvių studijų amžiaus). Pajamų diferenciacija tarp kartų rodo vyriausioms kartoms ypač nepalankią struktūrinę socialinę nelygybę (pajamų lygio kritimas vyriausiose kartose susijęs ir su jų perėjimu į pensijinį amžių). Urbanizacijos efektas aiškiai pasireiškia jaunesnėse kartose – didesnė jų dalis gyvena didmiesčiuose. Struktūriniai skirtumai tarp kartų neabejotinai formuoja žmonių vertybines orientacijas, nes lemia nevienodą galimybių lauką ir socialinių patirčių pobūdį. Vis dėlto, nors šie veiksniai paaiškina reikšmingą dalį vertybių diferenciacijos, jie nepanaikina priklausomybės kartai kaip savarankiško socialinio veiksnio analitinės reikšmės, kas pademonstruota ankstesniais tyrimais (Savicka & Žiliukaitė, 2023). Kitaip tariant, net ir statistiškai kontroliuojant struktūrinių veiksnių įtaką, skirtingų kartų atstovai demonstruoja sistemingai skirtingas vertybines nuostatas. Tai rodo, kad kartinei priklausomybei būdingas specifinis socializacijos lauke įgytų patirčių rinkinys turi ilgalaikį poveikį žmonių pasaulėžiūrai, kurio negalima redukuoti į jų socialinį statusą.

EVT duomenų pagrindu atliekamų tyrimų kontekstui papildyti kai kuriuose monografijos skyriuose taip pat pasitelkiami statistiniai *Valstybės duomenų agentūros* (VDA) rodikliai bei agreguotu šalių lygmeniu pateikiami tarptautiškai palyginami *World Bank* ir *Eurostat* atvirųjų duomenų bazių rodikliai.

Reikia paminėti, kad be jau įvardytų EVT duomenų bazės privalumų socialinės kartos, amžiaus ir laikotarpio efektų analizei, ji turi tam tikrų apribojimų bei trūkumų (kaip ir kiekviena kelis dešimtmečius apimančių kartotinių tyrimų duomenų bazė). Žvelgiant iš šioje monografijoje pristatomų tyrimų perspektyvos, svarbiausi yra trys:

- analizėje naudojamų rodiklių pasirinkimą iš dalies riboja visose ilgalaikio tyrimo bangose naudotų rodiklių visuma;
- net ir kalbant apie tuos pačius rodiklius, ne visose tyrimo bangose buvo naudojamos identiškos klausimų formuluotės ir atsakymų skalės, todėl turėjo būti atliekamas duomenų standartizavimas, kuris visuomet yra susijęs su dalies informacijos praradimo grėsme;
- vyriausių kartų atstovai jau pirmojoje EVT bangoje buvo pasiekę ir peržengę vidutinį amžių, kai tuo tarpu jauniausių kartų atstovai dalyvavo ne visose tyrimo bangose, todėl užfiksuotos jų nuostatos tik jauname amžiuje. Tai iš dalies riboja galimybes palyginti ilgalaikes skirtingų kartų atstovų nuostatų kaitos tendencijas, apimančias jų gyvenimo eigą nuo jaunystės iki senatvės.

Didesnės respondentų imtys ir daug ilgesnį laikotarpį nei trys dešimtmečiai apimantis tyrimas suteiktų lankstesnes galimybes Lietuvos gyventojų vertybinių nuostatų AKP analizei. Todėl svarbus tokių tyrimų tęstinumas.

Statistinės analizės metodai

Atsižvelgiant į aptartas amžiaus, laikotarpio ir kartos poveikio vertybinėms nuostatomis atskyrimo problemas bei EVT suteikiamas duomenų analizės galimybes ir jų ribas, savo tyrimui pasirinkome keliapakopės analizės strategiją. Siekdamos išskleisti amžiaus, laikotarpio ir kartos sąveikas, kiekvieną iš mūsų tyrimą įtrauktą vertybinę dimensiją analizavome trimis pjūviais:

- Laikotarpio ir amžiaus tarpsnių sąveikos analizė, kuri padeda: (1) identifikuoti skirtingo amžiaus žmonių nuostatas vienodai ar skirtingai paliečiančius laikotarpius; (2) palyginti vertybinių nuostatų kismo skirtingo amžiaus žmonių grupėse trajektorijas atskirais istoriniais laikotarpiais. Interpretuojant šiuos duomenis reikia atsižvelgti į tai, kad čia lieka neužčiuoptas galimas kartos efektas, nes skirtingose tyrimo bangose to paties amžiaus žmonės yra skirtingų kartų atstovai.
- Laikotarpio ir socialinės kartos sąveikos analizė, padedanti identifikuoti skirtingų kartų atstovų vertybines nuostatas vienodai bei skirtingai veikiančius laikotarpius. Čia reikia prisiminti, kad galima laikotarpio įtaka susipina su šiame analizės etape neužfiksuojamu amžiaus tarpsnių efektu žmonių nuostatomis, kuris gali būti labai reikšmingas.
- Amžiaus tarpsnių ir socialinės kartos sąveikos analizė, kuri leidžia įvertinti: (1) tos pačios kartos žmonių nuostatų kaitą, jiems pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą; (2) skirtingoms kartoms priklausančių to paties amžiaus žmonių nuostatų skirtumus. Nuostatų variacijų pagal šiuos du pjūvius reikšmingumo palyginimas leidžia spręsti, kuri iš jų daro didesnę įtaką žmonių nuostatų dinamikai: perėjimas iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą ar kartų kaita. Tačiau šiame analizės etape būtina nepamiršti ankstesniuose etapuose tirtą laikotarpio efekto, kuris skirtingų kartų žmones paliečia jiems būnant skirtingo amžiaus.

Amžiaus, laikotarpio ir socialinės kartos įtaką atitinkamos srities vertybinėms nuostatomis įvertinti, taikėme aprašomosios statistikos, erdvinės (žemėlapių) ir vizualinės analizės metodus bei neparametrinius vidurkių lyginimo testus (*Kruskal-Wallis* (toliau – K-W testas) ir *Witney U* testus). Socialinių kartų vertybinių

nuostatų analizės metodų pasirinkimui šioje monografijoje įtakos turi ne tik „klasikinės“ APK dilemos įveikos būdų paieška, bet ir empirinių duomenų struktūros ypatumai, tokie kaip stebėjimo atvejų, lyginamų kartų bei tyrimo bangų skaičius. Analizės strategija ir statistinių metodų parinkimas neišvengiamai priklauso nuo turimos duomenų bazės parametru: kai kiekvienoje lyginamoje kategorijoje ir kiekvienu matavimo laikotarpiu turima po kelis šimtus ar tūkstančius stebėjimų, o matavimo epizodų bei kartų skaičius yra didelis, galima taikyti daugiamates analitines prieigas (hierarchinį modeliavimą ar kt.). Tačiau kai stebėjimo atvejų kiekvienoje kategorijoje ir matavimo epizode yra palyginti nedaug, patikimesni tampa paprastesni, bet interpretaciniu požiūriu aiškūs metodai, leidžiantys išlaikyti analizės nuoseklumą ir rezultatų patikimumą.

Atlikus šią analizę, galiausiai vertinome, kuris pokytis yra santykinai didesnis – vykstantis dėl kartų kaitos ar dėl vidinio kartų nuostatų poslinkio. Pirmasis mechanizmas atspindi vertybių transformaciją, susijusią su savitais socializacijos kontekstais, kai į visuomenę įsilieja naujosios kartos, turinčios skirtingas vertybines nuostatas nei ankstesnės. Antrasis mechanizmas – vidinis kartų poslinkis – rodo nuostatų kitimą kartų gyvenimo eigoje ar reaguojant į visą visuomenę apimančius socialinius pokyčius. Tiesinės regresijos modelis, į kurį kaip regresoriai įtraukiami tyrimo atlikimo metai ir respondento gimimo metai, leidžia kiekybiškai įvertinti šių dviejų procesų poveikio kryptį ir santykinę intensyvumą. B koeficientai tokiaje regresijos modelyje rodo tikėtiną priklausomo kintamojo pokytį atitinkamam nepriklausomam kintamajam padidėjus vienu vienetu, kai kitas modelio kintamasis yra pastovus. Norint įvertinti santykinę abiejų procesų indėlį, kiekvieno iš jų atveju reikia padauginti poveikio koeficientą B iš atitinkamo proceso veikimo intervalo (t. y. skirtumo tarp pirmos ir paskutinės tyrimo bangos atlikimo metų ir skirtumo tarp respondentų gimimo metų vidurkių pirmoje ir paskutinėje tyrimo bangoje), taip gaunant interpretuojamą santykinio pokyčio rodiklį. Išsamų tokios amžiaus, laikotarpio ir kohortos analizės aprašymą yra pateikę Abigail-Kate Reid ir Nick Allum (Reid & Allum, 2019).

Norint tai išreikšti formaliai, kintamieji yra:

- B_{gimimo} – regresijos koeficientas gimimo metams,
- B_{tyrimo} – regresijos koeficientas tyrimo metams,
- R_{gimimo} – skirtumas tarp respondentų vidutinių gimimo metų EVT5 ir EVT2 apklausoje³⁶,
- R_{tyrimo} – intervalas tarp metų, kuriais buvo atliktos EVT5 ir EVT2 apklausoje³⁷.

³⁶ Mūsų tyrimo atveju tai yra 18,67 metų.

³⁷ Mūsų tyrimo atveju tai yra 27 metai.

Tuomet bendras kiekvieno proceso poveikis skaičiuojamas taip:

- $E_{\text{gimimo}} = B_{\text{gimimo}} \cdot R_{\text{gimimo}}$
- $E_{\text{tyrimo}} = B_{\text{tyrimo}} \cdot R_{\text{tyrimo}}$

Dydžiai E_{gimimo} ir E_{tyrimo} parodo, kokią santykinę įtaką atitinkamos vertybinės nuostatos pokyčiui analizuojamu laikotarpiu visos visuomenės mastu turi kartų kaitos ir pokyčio kartų viduje efektai.

Šioje regresinėje analizėje informatyvūs yra ne tik B koeficientų dydžiai, bet ir jų kryptis (t. y. ženklas – teigiamas ar neigiamas). Analizuojant visuomenės vertybių raidą iš kartų perspektyvos, galima numatyti keletą skirtingų raidos scenarijų, atspindinčių kartų kaitos poveikio visuomenės vertybinei dinamikai pobūdį. Vienas iš jų – kai B_{gimimo} ir B_{tyrimo} koeficientai yra tos pačios krypties ir panašaus dydžio. Tokiu atveju kartų kaitos ir kartų vidinio pokyčio efektai veikia viena kryptimi ir vienas kitą sustiprina. Vertybinė transformacija tuomet yra nuosekli ir kryptinga: tiek naujų kartų įsiliejimas, tiek tų pačių kartų nuostatų kaita laikui bėgant prisideda prie bendro visuomenės vertybinio poslinkio ta pačia kryptimi. Kai koeficientų ženklas sutampa, tačiau jų dydžiai skiriasi, vertybių kaita išlieka kryptinga, bet procesų intensyvumas nevienodas. Jei absoliutus E_{gimimo} dydis yra didesnis nei E_{tyrimo} , dominuoja kartų kaitos efektas: visuomenės vertybinę dinamiką pirmiausia lemia naujų kartų, socializuotų kitokiuose istoriniuose ir kultūriniuose kontekstuose, atėjimas. Jei, priešingai, didesnis yra E_{tyrimo} , stipresnę įtaką turi vidinis kartų nuostatų kismas, tai yra skirtingos kartos laikui bėgant keičia savo nuostatas panašia kryptimi. Abiem atvejais transformacija vyksta viena kryptimi, tačiau jos struktūra yra asimetriška, nes vienas iš mechanizmų tampa pagrindiniu pokyčio varikliu. Tačiau pasitaiko ir tokių atvejų, kai B_{gimimo} ir B_{tyrimo} koeficientai yra skirtingos krypties – kartų kaitos ir kartų vidinio pokyčio efektai veikia priešingomis kryptimis. Tokiu atveju E_{gimimo} ir E_{tyrimo} dalinai arba visiškai kompensuoja vienas kitą. Jei jų absoliutūs dydžiai panašūs, bendras visuomenės lygmens pokytis gali būti nedidelis, nors kartų diferenciacija išlieka ryški ar net yra ryškėjanti. Jei vienas iš efektų akivaizdžiai stipresnis, visuomenės vertybinė dinamika atspindi dominuojančio mechanizmo kryptį, tačiau kartu egzistuoja priešpriešinis procesas, kuris riboja arba lėtina kumuliatyviųjų pokyčių mastą.

Mūsų analizė sąmoningai apribojama iki dviejų regresorių, nes jos tikslas nėra modeliuoti visą galimų veiksmų spektrą, o išgryninti ir palyginti dviejų esminių procesų – kartų kaitos ir vidinio vertybinių nuostatų poslinkio – santykinį indėlį³⁸.

³⁸ Šis tiesinės regresijos metodas turi trūkumų, į kuriuos būtina atsižvelgti atliekant APK analizę. Kadangi į modelį yra įtraukiami tik gimimo metų ir tyrimo metų veiksniai, amžiaus kintamasis traktuojamas kaip mažiau svarbus, o tai yra susiję su APK identifikavimo problema. Todėl interpretuojant modelio

Tokia redukuota, tačiau teoriškai motyvuota schema leidžia identifikuoti pagrindinį vertybių dinamikos vektorių ir sudaro prielaidas tolesnei išplėstinei analizei, kurioje galėtų būti įtraukti papildomi sociodemografiniai ar struktūriniai paaiškinamieji kintamieji. Tiesa, šie duomenys patys savaime neatsako į klausimą, ar pokytis kartų viduje (jei toks būtų užfiksuotas) vyksta dėl jų atstovų amžėjimo, ar dėl visą visuomenę apimančio gilių kultūrinių permainų sąlygoto tolydaus laikotarpio efekto – tai galima vertinti pasitelkiant ankstesniuose analizės etapuose gautus rezultatus.

Skirtingų vertybinių nuostatų kaitos analizės rezultatų palyginamumo tikslu, siekiant apibendrinto visuomenėje vykstančių pokyčių vaizdo, į šiuos regresijos modelius įtraukiamų skirtingomis skalėmis matuojamų priklausomų kintamųjų reikšmės buvo standartizuojamos³⁹.

Tokiu būdu gauti rezultatai leidžia įvertinti, ar bendras konkrečių vertybinių nuostatų pokytis visuomenėje labiau lemiamas kartų pasikeitimo (t. y. visuomenės kartų struktūros pokyčio dėl laipsniško vyresnių kartų atstovų, išlaikančių gana stabilias jų brendimo ir socializacijos laikotarpiu susiformavusias vertybines nuostatas, pakeitimo jaunesnių kartų žmonėmis, kuriems būdingos savitos nuostatos, suformuotos jų unikalios patirties), ar nuostatų transformacijos kartų viduje laikui bėgant (tokiu atveju, pokyčiai visos visuomenės lygmeniu būtų vertintini kaip kiekvienos kartos viduje vykstančių panašių pokyčių išdava). Realiame gyvenime pokyčius dažniausiai lemia abi šios priežastys, tad paprastai tyrimuose siekiama įvertinti, kokia yra jų sąlyginė svarba (Firebaugh, 1997), o noras tiksliai atskirti šiuos poveikius yra praktiškai neįgyvendinamas. Tačiau tam tikros išvalgos gali būti padarytos, jei statistinė analizė atliekama remiantis aiškiai suformuluotomis teorinėmis prielaidomis ir anksčiau iš skirtingų perspektyvų atliktų tyrimų apie analizuojamų veiksmų tarpusavio ryšį rezultatais.

rezultatus, būtina į tai atsižvelgti, išvalgas papildant ankstesniuose analizės etapuose padarytomis išvadomis. Svarbu ir tai, kad šio metodo taikymas grindžiamas tiesinio ryšio prielaida, jog visuomenės vertybių kaita ilgajame laikotarpyje vyksta nuosekliai, palaipsniui ir kryptingai (nors atskirais laikotarpiais nebūtinai vienodu tempu), o ne cikliška svyruojant tarp priešingų orientacijų. Tai kelia tam tikrų iššūkių, kai norima lyginti įvairius ilgalaikės vertybių kaitos visuomenėje aspektus, kurių dinamika nebūtinai paklūsta tai pačiai logikai. Todėl prieš apsisprendžiant dėl šio metodo taikymo svarbu atidžiai įvertinti ilgalaikę nuostatų dinamiką. Mūsų tyrimuose toks preliminarius įvertinimas parodė, kad daugumos tiriamų vertybinių nuostatų atveju (išskyrus savanorystę) būtent toks dėsningumas ir stebimas – gana monotoniškai pokyčiai su trumpalaikiais svyravimais. Todėl pasirinktas metodas yra tinkamas atskleisti ilgalaikius vertybinių pokyčių procesus Lietuvos visuomenėje ir suteikia tvirtą pagrindą rezultatų interpretacijai platesniame sociokultūriniame kontekste.

³⁹ Priklausomų kintamųjų reikšmės buvo standartizuotos į z-reikšmes. Tokiu būdu skirtingų kintamųjų matavimo skalės suvienodinamos, pašalinant jų pradinis matavimo vienetų ir skalių skirtumus. Toks priklausomų kintamųjų standartizavimas užtikrina, kad pokyčių koeficientai B regresijos modelyje atspindėtų, kiek standartinių nuokrypių pasikeičia priklausomas kintamasis, kai tyrimo atlikimo metai ar respondentų gimimo metai padidėja vienetu. Tai leidžia tiesiogiai palyginti įvairių modelių, į kuriuos įtraukiami priklausomi kintamieji matuojami skirtingomis skalėmis, rezultatus – poveikio šioms kintamiesiems dydžiai yra išreikšti bendra metrika.

Be aprašytų statistinės analizės metodų, vertinant porinius ryšius tarp kintamųjų (pvz., laikotarpio arba amžiaus ir tam tikrų vertybių nuostatų) buvo taikomi ir kiti metodai⁴⁰. Duomenų analizei buvo naudojamos *SPSS for Windows 16* ir *R* programos.

Tyrimo eiga

Tolimesniuose skyriuose pristatomi su įvairiomis žmonių gyvenimo sritimis – šeima, visuomeniniu gyvenimu, darbu ir laisvalaikiu ir kitomis – susijusių Lietuvos gyventojų vertybinių orientacijų tyrimai, šių orientacijų kaitą analizuojant iš socialinių kartų perspektyvos. Pirmiausia aptariamos konkrečiai vertybinių permainų problematikai tirti taikomos teorinės priegios ir trumpai apžvelgiami pasaulyje bei Lietuvoje šioje srityje jau atlikti tyrimai. Kur reikalinga permainų kontekstui suprasti, pristatoma trumpa aktualių Lietuvos visuomenės struktūrinių pokyčių tiriamuoju laikotarpiu apžvalga. Pereinant prie empirinių EVT duomenų analizės, ji pradeda pristatant konkrečiame skyriuje naudojamų kintamųjų rinkinį. Jei nenurodyta kitaip, pateikiamų duomenų šaltinis yra EVT (EVS, 2022). Kiekvieno iš tolimesnių skyrių struktūra atspindi anksčiau aprašytas empirinių duomenų analizės pakopas.

Visų pirma, siekiant išsamiai suprasti Lietuvos visuomenėje vykstančius vertybinius pokyčius, būtina juos įvertinti platesniame palyginamajame kontekste – tiek dinamiškai, analizuojant Lietuvos visuomenės kaitą laikui bėgant, tiek tarptautiniu mastu, lyginant su kitų Europos šalių duomenimis. Vertybinės nuostatos, kaip subjektyvūs socialinės tikrovės atspindžiai, neturi objektyvių atskaitos taškų, todėl jų interpretacija įmanoma tik remiantis santykinu vertinimu – stebint, kaip jos kinta laike ar kuo išsiskiria skirtinguose kultūriniuose kontekstuose. Šiuo tikslu kiekviename monografijos skyriuje sistemingai analizuojama atitinkamos gyvenimo srities vertybinių nuostatų dinamika Lietuvoje 1990–2017 m. laikotarpiu, o 2017 m. duomenys papildomai lyginami su kitų Europos šalių situacija, siekiant įvertinti Lietuvos visuomenėje vykstančios vertybių kaitos trajektorijas platesniame socialiniame ir kultūriniame lauke.

⁴⁰ Dažniausiai buvo taikomas Kendall τ koreliacijos koeficientas, metodologiškai laikomas vienu tinkamiausių sprendimų, kai analizuojami ranginiai ar negriežtai intervaliniai duomenys apie vertybines nuostatas, atspindintys vertybinių nuostatų intensyvumą, tačiau ne jų absoliučias reikšmes. Šis rodiklis matuoja ryšio tarp kintamųjų stiprumą ir kryptį, remdamasis rangų porų atitikimu – t. y. įvertindamas, kiek nuosekliai vieno kintamojo didėjimą atitinka kito kintamojo reikšmių didėjimas ar mažėjimas. Kendall τ leidžia patikimai įvertinti monotoniškus ryšius net esant iškraipytam pasiskirstymui ar nelygiam rangų pasiskirstymui tarp grupių. Be to, šis rodiklis pasižymi didesniu atsparumu išskirtinėms reikšmėms, todėl yra ypač tinkamas vertybių kaitos analizėms, kuriose siekiama nustatyti nuoseklus, o ne būtinai tiesinio, ryšio stiprumą tarp laikotarpio ar amžiaus grupės ir vertybinės nuostatos intensyvumo.

Tolimesnis vertybių kaitos tyrimas grindžiamas išsamiai pristatytos keliapakopės APK analizės prieiga, leidžiančia vertybių dinamiką interpretuoti iš tarpgeracinės perspektyvos. Tokia metodologinė logika suteikia galimybę ne tik nustatyti, kaip kinta tam tikros vertybinės nuostatos visuomenėje, bet ir išskirti, kokie procesai lemia šiuos pokyčius – ar jie kyla iš skirtingų kartų vertybinių orientacijų skirtumų, ar iš pokyčių, vykstančių tų pačių kartų viduje laikui bėgant. Sprendžiant kohortos analizės identifikavimo problemą, pirmiausia tiriamas laikotarpio ir amžiaus, taip pat laikotarpio ir kartos veiksnių poveikis, siekiant empiriškai atskirti jų indėlį į bendrą vertybinių nuostatų dinamiką. Kitas svarbus žingsnis – amžiaus tarpsnių ir socialinių kartų sąsajos analizė, leidžianti palyginti skirtingų kartų atstovų nuostatas, jiems būnant tame pačiame gyvenimo etape. Tokiu būdu galima įvertinti, kiek kartų skirtumai išlieka nepriklausomai nuo amžiaus poveikio, ir kokių mastu amžiaus veiksnys sąveikauja su priklausymu kartai.

Galutiniame analizės etape vertinama, kuris iš procesų – kartų kaita ar vidinis kartų nuostatų poslinkis – turi didesnę santykinę poveikį bendram vertybių pokyčiui visuomenėje. Ši keliapakopė analitinė schema leidžia ne tik identifikuoti vertybinių nuostatų kaitos kryptį, bet ir suprasti jos mechanizmą: ar vertybių transformacija yra visos visuomenės kultūrinės kaitos išraiška, kai kiekvienos kartos viduje vykstantys panašūs pokyčiai sukuria bendrą ilgalaikę tendenciją, ar pagrindinis kaitos variklis yra kartų pasikeitimas – naujų, kitokias vertybines orientacijas turinčių kartų įsiliejimas į visuomenės gyvenimą. Tokiu būdu tarpgeracinė analizė tampa svarbia priemone ne tik aprašant, bet ir paaiškinant vertybinių procesų dinamiką Lietuvos visuomenėje platesniame socialinių pokyčių kontekste.

Apibendrinimas

Apibendrinant šį skyrių reikėtų pabrėžti, kad visuomenės vertybių dinamikos tyrimas iš kartų perspektyvos turi būti pagrįstas rimta teorine prieiga su aiškiai įvardijamomis pagrindinėmis tyrimo prielaidomis ir atidžia keliapakope kartotinių empirinių tyrimų duomenų statistine analize. Toks tyrimas, įvertinantis žmogaus amžiaus tarpsnių, gimimo kohortos ir istorinio laikotarpio poveikius, leidžia daryti išvadas apie pagrindines visuomenėje vykstančių nuoseklių giluminių kultūrinių pokyčių varomąsias jėgas, tačiau jis negali tiksliai atskirti santykinės amžiaus, laikotarpio ir kohortos įtakos šiems pokyčiams.

Siekiant suprasti ilgalaikę visuomenės vertybių kaitą ir jos įtaką socialinių transformacijų trajektorijoms, svarbu analitiškai atskirti pokyčius, vykstančius dėl

kartų kaitos ir dėl vertybių permainų pačių kartų viduje. Kartų kaita paprastai atspindi laipsnišką ir prognozuojamą procesą, kai vyresnes kartas natūraliai keičia jaunesnės, turinčios skirtingas vertybines nuostatas, o tai reiškia, kad reikšmingi vertybių pokyčiai visuomenėje gali užtrukti dešimtmečius. Tuo tarpu vertybių kaita kartų viduje liudija apie žmonių gebėjimą adaptuoti savo vertybines orientacijas gyvenimo eigoje, reaguojant į besikeičiančias socioekonominės sąlygas, politinius, kultūrinius ir technologinius pokyčius ar stiprius socialinius sukrėtimus, tuo sudarant spartesnių vertybinių permainų galimybę. Ši dichotomija yra svarbi ne tik analitiškai, bet turi ir svarbios praktinės reikšmės, planuojant galimas tikslines intervencijas, nes leidžia taikliau ir efektyviau planuoti tokių intervencijų laiką, pobūdį ir tikslines visuomenės grupes, ypač su skubiai spęstiniais iššūkiais susiduriančiose srityse, kuriose kaitos tempas tampa kritiniu veiksmu.

Skirtingai nei nuoseklios socialinės raidos laikotarpiais, kai vertybių perdavimas tarp kartų vyksta palaipsniui ir be esminių lūžių, istorinių transformacijų metu jaunosios kartoms dažnai tenka iš esmės permąstyti vyresniųjų patirtį bei sukurti savitą pasaulėžiūrą, atitinkančią naujas sociokultūrinės ir technologinės realijas. Tokiose situacijose kartų diferenciacija tampa ne tik ryškesnė empiriškai, bet ir teoriškai aiškiau apibrėžiama. Lietuvos visuomenės atveju galima manyti, kad ryškiausiai nuo kitų išsiskirs vyriausioji – Tarpukario – karta, kurios socializacija vyko dar Pirmosios Respublikos ar ankstyvojo sovietmečio sąlygomis, kai Lietuva tebebuvo agrarinė visuomenė. Savo vertybinėmis orientacijomis ryškiau išsiskirti taip pat gali Pereinamoji ir Pirmoji nepriklausomybės kartos, kurių vertybinių profilių formavo ne tik demokratizacijos procesai, bet ir sparčiai besiskaitmenizuojanti bei globalizacijos įtakoje kintanti socialinė aplinka. Kiek šios prielaidos empiriškai pagrįstos, atskleis tolesniuose skyriuose pristatomi Lietuvos gyventojų vertybinių nuostatų kaitos tyrimai, apimantys skirtingas gyvenimo sritis ir socialinius kontekstus.

Svarbu taip pat pažymėti, kad vertybinių nuostatų kaita nėra homogeniškas procesas – ji gali reikštis skirtingai priklausomai nuo konkrečios gyvenimo srities. Vertybių transformacijos, susijusios su darbu, šeima, pilietiniu įsitraukimu ar laisvalaikiu, gali vykti nevienodu tempu ir kryptimi, atspindėdamos skirtingą šių sričių jautrumą socialiniams, ekonominiams ar kultūriniais pokyčiams. Todėl vertybių kaitos analizėje būtina atsižvelgti, kad skirtingos gyvenimo sritys pasižymi savita logika ir dinamika, o jose vykstantys vertybiniai poslinkiai gali atitikti skirtingus raidos scenarijus – nuo nuoseklios evoliucijos iki ryškesnių lūžių ar net priešpriešinių tendencijų tarp kartų.

Laimės jausena kaip tarpgeneracinių skirtumų ašis

Aida Savicka, Rūta Žiliukaitė

Šiuolaikinėje visuomenėje subjektyvi gerovė ir laimės jausena vis dažniau traktuojami kaip esminiai rodikliai vertinant ne tik individualaus gyvenimo kokybę, bet agreguotame lygmenyje – ir visuomenės pažangą. Dėmesys vis labiau perkeliamas nuo materialinės gerovės kaip esminio gerovės veiksnio prie daugiaplanės gyvenimo kokybės analizės, kurioje išryškėja psichologiniai, socialiniai ir kultūriniai gerovės matmenys. Atsižvelgiant į tai, laimės studijos tampa vis reikšmingesne tarpdisciplinine tyrimų kryptimi, telkiančia sociologiją, psichologiją, ekonomiką ir politikos mokslus, siekiant atsakyti į pamatinius klausimus apie tai, kas daro gyvenimą „gerą“ patiems žmonėms, ką jų patirtys atskleidžia apie visuomenės funkcionavimą bei dominuojančias vertybes.

Šiame monografijos skyriuje pristatomame tyrime remiamasi sociokultūrinės laimės tyrimų prieigos prielaida, kad laimė nėra universali, individuali ar grynai psichologinė būseną, bet socialiai ir kultūriškai konstruojamas reiškinys, įtvirtintas tam tikroje visuomenės vertybių, normų ir prasmių sistemoje. Kitaip tariant, žmonių supratimas apie tai, kas yra „būti laimingam“, priklauso nuo platesnio kultūrinio konteksto – nuo visuomenėje dominuojančių gėrio, sėkmės, moralės ir savi realizacijos sampratų. Sociokultūrinėje laimės tyrimų tradicijoje svarbų vaidmenį suvaidino sociologiniai ir kultūriniai tyrimai, kuriuose laimė interpretuojama kaip socialinės struktūros ir kultūros produktas. R. Inglehartas ir C. Welzelis, nagrinėdami *World Values Survey* ir *European Values Study* duomenis, argumentavo, kad laimės lygis ir jos samprata glaudžiai siejasi su ekonominės gerovės, demokratizacijos ir individualistinių vertybių plėtra (Inglehart ir kt., 2008; Welzel & Inglehart, 2010). Laimė, jų požiūriu, tampa visuomenės modernizacijos indikatoriumi – ši jausena stiprėja ten, kur žmonės turi daugiau pasirinkimo laisvės, saviraiškos galimybių, jaučiasi fiziškai ir socialiai saugesni. Panašiai Ruutas Veenhovenas pabrėžė, kad laimė yra ne tik psichologinis rodiklis, bet ir tam tikras socialinės tvarkos matas, leidžiantis įvertinti, kaip efektyviai visuomenė atitinka savo narių poreikius

(Veenhoven, 2010, 2012). Ši prieiga atveria platesnį požiūrį į laimę kaip į sociokultūrinį procesą – ne tik asmeninės emocinės būsenos matą, bet ir kultūrinės modernizacijos, socialinio teisingumo bei kolektyvinės tapatybės išraišką.

Dažną tyrėją dominantis klausimas, ar aukštesnio lygio gerovės ir didesnės asmeninės laisvės visuomenėse gyvena laimingesni žmonės, neturi vienareikšmio atsakymo: nors egzistuoja teigiamas ryšys tarp materialinės ir subjektyvios gerovės, daugelis tyrimų rodo, kad šis ryšys priklauso ir nuo lyginamųjų lūkesčių, kultūrinių reikšmių bei socialinio teisingumo patirties (Easterlin, 2015; Easterlin & O'Connor, 2025). Todėl tiriant ir Lietuvos atvejį aktualu klausti, ar laisvoje aukštesnio lygio materialinės gerovės visuomenėje gimstančios kartos jaučiasi laimingesnės nei ankstesnės, augusios politinės priespaudos ir ribotų galimybių sąlygomis. Šis klausimas susijęs su platesniu tyrimų lauku, kuriame analizuojama, kaip transformuojasi laimės struktūra pereinamosiose visuomenėse, kuriose modernizacijos procesai nėra homogeniški, o visuomenės raidos idealai susikerta su kolektyvinės atminties, kultūrinės traumos ir nepasitikėjimo nuosėdomis (Sztompka, 1999). Šiame monografijos skyriuje pagrindinis dėmesys bus skiriamas tarpgeneracinei perspektyvai, bandant atsakyti, ar laisvoje aukštesnio lygio gerovės Lietuvos visuomenėje formuojasi laimingesnių žmonių kartos?⁴¹

Subjektyvios laimės jausenos kaip visuomenės gerovės pamato tyrimai

Priklausomai nuo pamatinių filosofinių prielaidų, laimė mokslinėje literatūroje apibrėžiama kaip subjektyvus asmeninės gerovės suvokimas, kurį galima apibūdinti teigiamomis emocijomis nuo pakilios nuotaikos, džiugėsio iki pasitenkinimo ar euforijos (Diener, 2000), kaip su asmenybės augimu, gyvenimo prasmingumu, savirealizacija ir tikslų siekimu siejama psichologinė gerovė (Ryan & Deci, 2017; Ryff, 2018; Seligman, 2011) ar kaip bendras kognityvinis ir emocinis savo gyvenimo kokybės vertinimas (Veenhoven, 2010, 2012). Tačiau kasdieniame gyvenime žmonės paprastai nejaučia aiškaus šios sąvokos apibrėžimo poreikio: jie yra laimingi, kai jaučiasi laimingi.

Laimės tyrimuose išskiriamos kelios prieigos, grindžiamos skirtingomis teorijomis: poreikių, santykinių standartų ir sociokultūrine. *Poreikių teorija* remiasi

⁴¹ Šis monografijos skyrius parengtas monografijos autorių publikuoto straipsnio pagrindu (Savicka & Žiliukaitė, 2023), empirinių duomenų analizei čia nuosekliai pritaikant trečiajame monografijos skyriuje pristatytą metodologinę kartų tyrimų prieigą, leidžiančią įvertinti sąlyginį socialinių kartų, amžiaus ir periodo poveikį Lietuvos gyventojų laimės jausenos kaitai.

prielaida, kad žmogui jaustis laimingam būtinas bent bazinių jo poreikių (pirmiausia fiziologinių, saugumo, materialinių ir socialinių) patenkinimas (Wilson, 1967). Šios teorijos sekėja Carol D. Ryff, atsispirdama nuo humanistinės psichologijos pagrindų, išskyrė šešis universalius poreikius, kurių patenkinimą siejo su subjektyvia gerove – tai savarankiškumas, augimas, santykiai, gyvenimo tikslas, aplinkos valdymas ir savęs priėmimas (Ryff, 1989). Pagrindinis poreikių teorijos trūkumas yra empirinių koreliacijos tarp patiriamos laimės lygio ir objektyvių sąlygų, susijusių su šiais poreikiais, įrodymų stoka. Kaip tik šį klausimą sprendžia *santykinių standartų teorija*, kurios atstovai teigia, kad objektyvių sąlygų įtaka laimei yra ne tiesioginė, o veikianti per palyginimą su kitais galimais gyvenimo standartais (Michalos, 2017; Parducci, 1995). O štai *sociokultūrinė laimės tyrimų prieiga* pabrėžia kultūrinį šio reiškinio sąlygotumą, atkreipiant dėmesį į tai, kad skirtingoms kultūroms būdinga savita laimės būsenos refleksija: ne tik skirtingos laimės reikšmės ir ją grindžiantys motyvai, bet ir skirtinga vertė, siejama su laimės patyrimu, kai kuriose kultūrose pasiekiant netgi tam tikrą laimingo gyvenimo imperatyvą (Ahmed, 2010; Illouz, 2007; Suh ir kt., 1998; Suh & Choi, 2018; Suh & Oishi, 2002).

Kaip atskleidžia gausūs tyrimai, tam tikri kultūriniai ir socialiniai bei politiniai veiksniai turi reikšmingos įtakos laimės lygiui visuomenėje: gyvenimas pasiturinčioje stabilioje demokratijoje, kuriai būdinga efektyvi viešųjų institucijų veikla, aukštas žmonių tarpusavio pasitikėjimo lygis bei pasitikėjimas valstybės institucijomis, solidarumas, pagarba asmens laisvėms, tolerancija įvairovei, socialinė lygybė, vyrauja individualistinės nuostatos (Clark & D'Ambrosio, 2015; Diener & Suh, 2000; Glatz & Eder, 2020; Gómez-Balcácer ir kt., 2023; Gundelach & Kreiner, 2004; Halpern, 2010; Helliwell ir kt., 2012, 2017, 2018, 2019, 2023, 2024; Helliwell & Huang, 2008; Helliwell & Wang, 2011; Pacek & Radcliff, 2008; Portela ir kt., 2013; Rodríguez-Pose & von Berlepsch, 2014); bendruomeninio gyvenimo ir tarpusavio santykių kokybė (Atkinson ir kt., 2020; Holmes & McKenzie, 2019); nedarbo ar infliacijos lygis šalyje (Di Tella ir kt., 2003; Proto & Rustichini, 2013). Kita vertus, ne vienas palyginamasis subjektyvios gerovės tyrimas rodo, kad nors šalių ekonominio išsivystymo lygis koreliuoja su vidutiniu laimės lygiu tarp jų gyventojų, analizuojant šalis atskirai pastebima, kad gerėjančios ekonominės sąlygos šalyje nepadiidina jos gyventojų laimės, nes kyla ir jų lūkesčiai bei gerovės vertinimo standartai (Diener & Oishi, 2000; Oswald, 1997). *Palyginimo teorija* teigia, kad pragyvenimo lygio augimas nedidina subjektyvios gerovės reikšmingai, jei auga ir kitų pragyvenimo lygis (Schyns, 2001). Taigi nepaisant laimės jausenos subjektyvumo ir ją lemiančių priežasčių kompleksiško, jos kultūrinis sąlygotumas nėra kvestionuo-

jamais. Vis dėlto tai nereiškia, kad laimė yra konkrečiai kultūrai specifiškai būdingas konstruktas, nes pagrindiniai ją lemiantys veiksniai (materialinės sąlygos, socialinė įtrauktis, veikimo laisvė) yra gana universalūs (Veenhoven, 2012). Apibendrinant, kiekviena laimės teorija gali paaiškinti tik tam tikrą esamų empirinių duomenų poaibį – joks vienintelis požiūris negali paaiškinti visos visuomenės subjektyvios gerovės įvairovės.

Moksliniams reprezentatyvių gyventojų apklausų duomenimis paremtiems Lietuvos visuomenės laimės tyrimams kol kas buvo skirta nedaug sistemingo dėmesio, nors subjektyvios gerovės sampratą ir prielaidas mūsų visuomenėje tyrė ne vienas mokslininkas (Degutis & Urbonavicius, 2013; Gataūlinas, 2013; Gečienė, 2000; Servetkienė, 2012; Telešienė, 2015). Lyginamąją tarpkultūrinę laimės kaitos analizę yra atlikusi G. Plepytė-Davidavičienė, kuri atkreipė dėmesį, kad nors laimės lygis Lietuvos visuomenėje per pastaruosius tris dešimtmečius pamažu auga, jis išlieka žemas tiek Europos šalių, tiek pasauliniame kontekste, o jo augimas neatspindi objektyvaus gyvenimo sąlygų šalyje gerėjimo, ką autorė sieja su kultūriniu šalies kontekstu (Plepytė-Davidavičienė, 2020a). Taip pat atliktos atskiros studijos, kuriose laimės kaip subjektyvios gerovės problematika iškyla kitų visuomenės problemų kontekste, kaip antai, laimės ekonomikos (Navaitis & Gaidys, 2016), laimės sąsajų su pilietiniu aktyvumu (Plepytė-Davidavičienė, 2020b; Šarkutė, 2017), tikėjimu (Navaitis ir kt., 2014), vaikystėje patirtomis fizinėmis bausmėmis (Navaitis ir kt., 2015) ir panašiai.

Šios monografijos autorių atlikta EVT duomenimis pagrįsta Lietuvos gyventojų laimės veiksnių analizė patvirtino tokių kitais tyrimais nustatytų sociodemografinių veiksnių kaip amžius, pajamos, išsimokslinimas, profesinis užimtumas, šeiminių padėčių svarbą individualiai laimės jausenai, taip pat atskleidė ligi šiol Lietuvoje mažiau tyrinėtų kultūrinių sąlygų – pasitikėjimo kitais žmonėmis ir institucijomis, suvokiamos savo gyvenimo kontrolės bei laisvalaikio svarbos žmogaus gyvenime vertinimo – jai daromą įtaką (Savicka & Žiliukaitė, 2023). Kartu jos rezultatai patvirtino reikšmingus laimės jausenos skirtumus skirtingose Lietuvos gyventojų socialinėse kartose, net ir kontroliuojant kitus jai įtaką darančius veiksniai. Šis tyrimas parodė, kad svarbu tirti ne tik skirtingoms socialinėms kartoms atstovaujančių žmonių laimės lygi, bet ir pačią laimės sampratą bei ją grindžiančius motyvus, nes jie skirtingose kartose skiriasi, šiuo požiūriu ypač išsiskiriant Pirmajai nepriklausomybės kartai. Tačiau aptariamame darbe nebuvo sistemingai įvertintas amžiaus, laikotarpio ir kartų efektas laimės jausenos dinamikai Lietuvos visuomenėje, kuris yra pagrindinis šioje monografijoje pristatomų tyrimų objektas.

Tyrimė naudojimų duomenų rinkinys

EVT yra vienas iš vertingų longitudinalinių tyrimų, suteikiančių duomenų apie įvairių Europos šalių gyventojų, įskaitant Lietuvos, savo laimės jausenos vertinimą bei su tuo siejamus mikro bei makrolygio veiksnius. Nors šis tyrimas nėra sumodeliuotas specialiai subjektyviai gerovei matuoti, vis dėlto gali puikiai pasitarnauti šiam tikslui, nes šalia klausimų, apimančių įvairias respondentų vertybines nuostatas, EVT matuojamas ir laimės rodiklis, užduodant jiems klausimą: „Ar Jūs galėtumėte apie save pasakyti, kad Jūs esate...“, į kurį atsakydamas respondentas turi pasirinkti vieną iš keturių galimų variantų: labai laimingas, laimingas, nelabai laimingas ir labai nelaimingas. Tai yra pagrindinis priklausomas šiame skyriuje pristatomos analizės kintamasis, kuris duomenų interpretavimo supaprastinimo tikslu buvo transformuotas, apklausose naudotą skalę perkoduojant į atvirkštinę: 1 – labai nelaimingas, 2 – nelabai laimingas, 3 – laimingas, 4 – labai laimingas. Analizėje naudojami nepriklausomi kintamieji – tyrimo metai, amžius, socialinė karta – aprašyti trečiajame monografijos skyriuje.

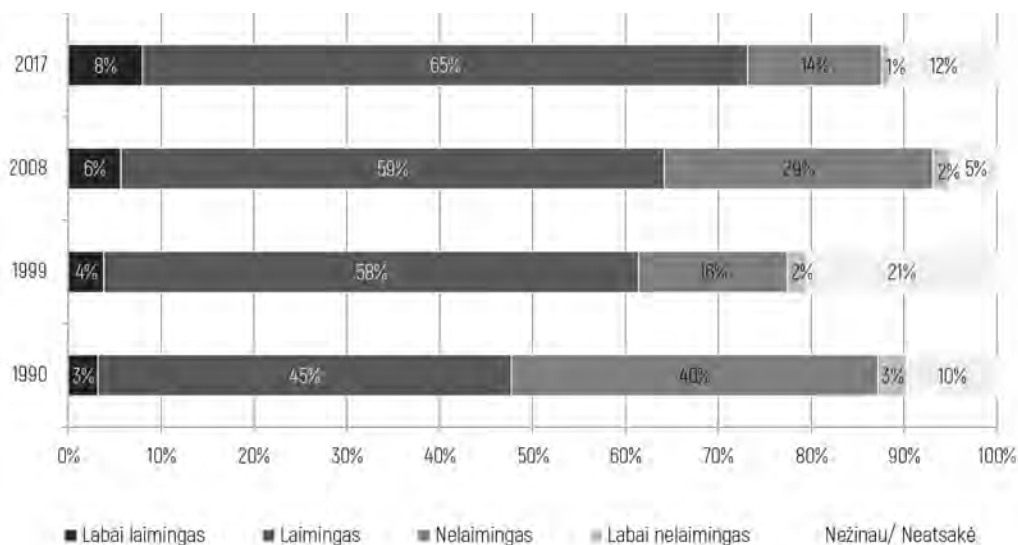
Pasitelkiant EVT duomenis, toliau šiame skyriuje analizuojama laimės lygio dinamika Lietuvoje, aptariant, kaip situacija keitėsi per beveik tris šalies nepriklausomybės dešimtmečius laikotarpyje nuo 1990 iki 2017 metų, kuo šio reiškinio dinamika mūsų šalyje savita kitų EVT tyrimė dalyvavusių Europos šalių kontekste, ir kaip ji reiškiasi skirtingose mūsų visuomenės kartose.

Laimės lygio dinamika Lietuvoje ir Europoje

Įvairūs tarptautiniai tyrimai atskleidžia, kad Lietuvos gyventojams ilgą laiką buvo būdingas itin žemas subjektyvios gerovės lygis tiek Europos šalių, tiek pasauliniame kontekste (Deaton, 2008; Diener, 2000; Inglehart & Klingemann, 2000; Minkov, 2009; Suh ir kt., 1998), nepaisant šalyje vykusių pozityvių politinių bei ekonominių permairių ir neturint aiškaus atsakymo dėl tokio reiškinio priežasčių. Reikia pastebėti, kad po 2019 m. padėtis Lietuvoje ėmė gana sparčiai keistis teigiama linkme, ką rodo tokių tarptautinių tyrimų kaip *Europos socialinis tyrimas* (angl. *European Social Survey*) ar *Pasaulinė laimės ataskaita* (angl. *World Happiness Report*) duomenys (Plepytė-Davidavičienė & Savicka, 2026), tačiau EVT apklausos šio laikotarpio jau nebeapima, todėl šio lūžio priežastims nustatyti ir tendencijos tvarumui įvertinti reikalingi tolimesnių tyrimų duomenys. Taigi remiantis EVT duomenimis galima konstatuoti, kad šio tyrimo apimamu laikotarpiu laimės lygis

mūsų šalyje nuosekliai augo: labai laimingais save laikančių gyventojų dalis išaugo nuo 3 iki 8 procentų, o laimingais – nuo 45 iki 65 procentų (žr. 4.1 paveikslą). Tai būtų galima vertinti kaip labai ženklų teigiamą pokytį, kas leistų kalbėti apie subjektyviai vertinamos gyvenimo kokybės augimą ir judėjimą gerovės visuomenės link⁴². Tačiau stebina netipiškai didelė į šį klausimą atsakyti negalėjusių ar nenorėjusių respondentų dalis⁴³, kuri skirtinguose tyrimuose svyravo nuo 5 iki net 21 procento (ypač šiuo požiūriu išsiskiriant 1999 metų tyrimui)⁴⁴. Kalbant apie demografinį šių nuomonės neišreiškusių respondentų paveikslą, tai dažniau buvo vyresnio amžiaus, žemesnio išsimokslinimo ir mažesnių pajamų žmonės.

4.1 paveikslas. Laimės jausenos dinamika Lietuvos visuomenėje 1990–2017 m.

⁴² Kitų ilgalaikių tyrimų duomenis analizavę mokslininkai labiau linkę kalbėti apie laimės lygio stabilumą Lietuvos visuomenėje iki 2019 m., o ne apie jo augimą (Plepytė-Davidavičienė, 2020a), tačiau čia būtina pabrėžti, kad EVT apima gerokai ilgesnį stebėjimo laikotarpį, kuris leidžia atskleisti ilgalaikes tendencijas, abstrahuojantis nuo neišvengiamų situacinių svyravimų trumpesniais laikotarpiais, ir šie ilgalaikiai duomenys rodo aiškią augimo tendenciją.

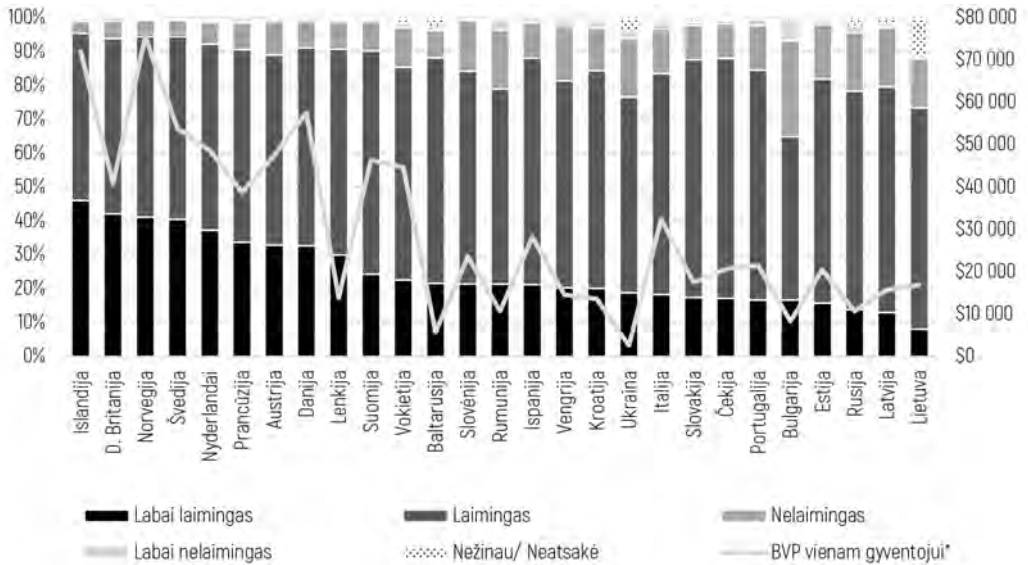
⁴³ Nors įvairiuose sociologiniuose tyrimuose negalėjusieji ar nenorėjusieji atsakyti į apklausoje pateiktus klausimus paprastai eliminuojami iš analizės kaip trūkstami atvejai, laimės tyrimų atveju jiems reikalinga skirti dėmesį, nes negalėjimas ar nenorėjimas atsakyti į šį ne su faktine informacija, o su subjektyvia gerovės jausena susijusį klausimą savaime indikuoja tam tikrą – ir tikrai ne teigiamą – emocinę respondentų būseną.

⁴⁴ Palyginimui, tarp kitų Europos šalių respondentų paskutinėje EVT tyrimų bangoje į šį klausimą atsakyti negalėjusių ar nenorėjusių respondentų dalis dažniausiai nesiekė nė 1 proc., išskyrus tokias posocialistines šalis kaip Rusija, Baltarusija ar Ukraina, kur negalėjusių ar nenorėjusių atsakyti respondentų dalis buvo atitinkamai 2 proc., 3 proc. ir 4 proc. – taigi taip pat gerokai mažiau nei Lietuvoje (žr. 4.2 paveikslą).

Atsižvelgiant į skirtingų laimės tyrimų prieigų teorines prielaidas, galima manyti, kad šis reiškinys byloja apie tam tikrą žmonių netikrumą, ryškų prieštaravimą tarp objektyvių ir santykinų gyvenimo standartų, vertybinių orientyrų kaip laimės vertinimo atskaitos taškų trūkumą ir panašiai. Tačiau tai išlieka hipotetinis svarstymas, nes specialiai šiam klausimui dedikuotų tyrimų nėra atlikta. Nepaisant to, duomenys leidžia konstatuoti, kad tiriamu laikotarpiu laimės jausena Lietuvos visuomenėje stiprėjo (Kendall $\tau = 0,176$, $p < 0,001$, $N = 4421$).

Kalbant apie tarptautinį kontekstą, ne vienas palyginamasis tyrimas rodo, kad šalių ekonominės gerovės lygis, nors nėra lemiamas veiksnys, tačiau yra susijęs su vidutiniu laimės lygiu tarp jų gyventojų, ką patvirtina ir EVT duomenys (žr. 4.2 paveikslą). Tačiau pokomunistinės šalys turi ir kitų savitumų, į kuriuos reikia atsižvelgti, atliekant lyginamąją laimės lygio analizę. Pasauliniame kontekste Centrinės ir Rytų Europos gyventojai yra bene mažiausiai laimingi: nepaisant to, kad per pastaruosius tris dešimtmečius daugumos šių šalių BVP vienam gyventojui reikšmingai augo, laimingų ir nelaimingų žmonių proporcijos jose taip sparčiai nekito. Buvo tikimasi, kad šis atotrūkis ilgainiui išnyks dėl demokratizacijos, integracijos į europines struktūras, ekonominės ir technologinės pažangos bei intensyvių tarpkultūrinių kontaktų, tačiau bent kurį laiką atotrūkis išliko reikšmingas, net ir įvertinant tiriamųjų šiose šalyse pajamas ir kitus socioekonominius veiksnius, todėl jis tyrėjų buvo tiesiogiai siejamas su pereinamojo laikotarpio efektu. Kaip galimos tokio reiškinio priežastys buvo įvardijami psichologinis komunistinio valdymo palikimas, nusivylimas pereinamojo laikotarpio sunkumais ir makroekonominis nestabilumas (Easterlin, 2009; Guriev & Zhuravskaya, 2009; Inglehart & Klingemann, 2000; Sanfey & Teksoz, 2007), institucinės tvarkos neapibrėžtumas (Nikolova, 2016), bet taip pat ir lyginamųjų standartų kilimas (Becchetti ir kt., 2013). Tad laimės lygio skirtumai tarp Vakarų Europos ir Centrinės bei Rytų Europos šalių ilgą laiką išliko reikšmingi net ir kontroliuojant faktinį gyvenimo lygį šiose šalyse (Djankov ir kt., 2016), nors kai kurie tyrėjai tvirtina, kad iki 2016 m. būtent su pereinamojo laikotarpio efektu sietinas laimės lygių atotrūkis faktiškai buvo panaikintas (Guriev & Melnikov, 2018). Analizuojant konkrečiai Lietuvos situaciją šiame kontekste, galima konstatuoti, kad nors šalies gyventojų laimės lygis tiriamu laikotarpiu reikšmingai augo, EVT5 bangos metu jis vis dar buvo vienas žemiausių kitų šiame tyrime dalyvavusių Europos šalių kontekste ir artimas tokių posocialistinių šalių kaip Bulgarija, Estija, Rusija ar Latvija situacijai.

4.2 paveikslas. Laimės lygis įvairiose Europos šalyse EVT5 bangoje bei šių šalių bendrasis vidaus produktas vienam gyventojui (JAV doleriais) 2017 m.

* Šaltinis: The World Bank, World Development Indicators, 2025b.

Tarpgeneraciniai skirtumai

Vakarų visuomenėse atlikti tyrimai atskleidžia, kad svarbus savarankiškas laimės jausenos veiksnys, šalia kitų sociodemografinių veiksnių, yra priklausymas tam tikrai socialinei kartai, kas siejama su savitais istoriniais kontekstais šių kartų formavimosi laikotarpiu, politine, socialine, ekonomine, kultūrine ir technologine aplinka. Vis dėlto reiktų pripažinti, kad sparčiai populiarėjančiuose visuomenės gerovės tyrimuose šio reiškinio diferenciacijai tarp kartų skiriama palyginti mažai dėmesio, nors įvairiose socialinio gyvenimo srityse stebima įtampa tarp skirtingų kartų gerovės prielaidų ir būdų jai pasiekti, kas kelia iššūkių socialinės politikos, viešųjų paslaugų ir kitose srityse. Kaip pastebima, išteklių paskirstymas tarp kartų atspindi tam tikrą konkrečiai visuomenei būdingą kontraktą dėl kartų teisių ir pareigų, kur susipina valstybės, rinkos, bendruomenės ir namų ūkių interesai (McGregor ir kt., 2000).

Konkrečiam laikmečiui būdingi makrolygmens veiksniai, atsispindintys kartų skirtumuose, reikšmingai veikia asmens subjektyvią gerovę (George, 2010), ką

siekiami įvairiai pagrįsti. Pavyzdžiui, Normanas B. Ryderis (1965) argumentuoja, kad atsižvelgiant į ypatingą asmens formavimosi laikotarpio svarbą vėlesnėms žmogaus nuostatoms, sunkūs vaikystės išgyvenimai gali turėti ilgalaikį poveikį žemesniam subjektyvios gerovės lygiui. Vis dėlto Richardas A. Easterlinas (1987) dėmesį atkreipia į gimimo kohortos dydžio reikšmę, teigdamas, kad gausesnės kartos susiduria su intensyvesne konkurencija dėl išteklių, išsimokslinimo ir darbo vietų, o tai mažina jų subjektyvios gerovės lygį. Šią hipotezę patvirtina empiriniai duomenys, rodantys, kad Kūdikių bumo karta jaučiasi mažiau laiminga nei už ją vyresnės ir jaunesnės kartos bent jau kai kuriose Vakarų šalyse – JAV (Bardo ir kt., 2017; Yang, 2008) ar Australijoje (Botha & Vera-Toscano, 2022), nors kai kurie tyrėjai tai sieja ne su pačiu kartos gausumu, o su šiai kartai būdinga socialine dezintegracija ir deprivacija (Ye & Shu, 2022). Kitokius dėsningumus atskleidžia posocialistinėje erdvėje atlikti laimės jausenos skirtingose kartose tyrimai, kurie rodo, kad jaunųjų kartų laimės lygis čia sparčiai augo, pasivydamas Vakarų Europos bendraamžius (jauniausių kartų, gimusių po 1979 m., atveju, Vakarų Europos ir Centrinės bei Rytų Europos šalių gyventojų laimės lygis suvienodėjo iki 2010 m.), o tarp vyresniųjų kartų augimas nebuvo toks spartus, ir atotrūkis laimės lygyje tarp šių regionų išlieka (Guriev & Melnikov, 2018). Dėl tokios skirtingos kartų dinamikos bent jau dabartiniu metu jaunesniųjų kartų atstovai šiame regione jaučiasi laimesni nei vyresniųjų kartų (Sibirev & Golovin, 2020).

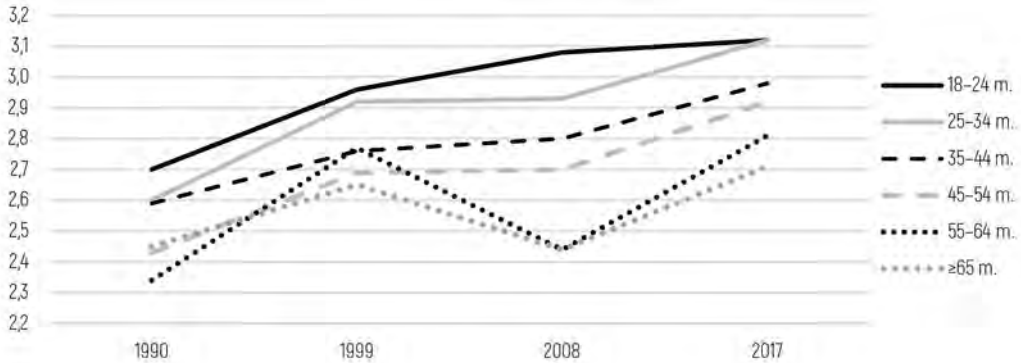
Palyginamuosiuose kartų laimės tyrimuose daugiausia dėmesio skiriama materialinėms skirtingų kartų atstovų sąlygoms ir galimybėms, bet rečiau – objektyviems jų gebėjimo prisitaikyti prie sparčiai kintančios technologijų, komunikacijos, darbo rinkos, paslaugų aplinkos skirtumams. Šių negausių tyrimų duomenys rodo, kad skirtingose kartose skiriasi ne tik laimės lygis, bet ir pati laimės samprata: pavyzdžiui, X kartai svarbiausia laimės dedamoji yra sveikata, o Y karta laimę sieja su įdomiu gyvenimu (Lopandin, 2020). Nors visų kartų atstovai sutinka, kad finansinis stabilumas, šeima ir tvirti asmeniniai santykiai yra svarbiausi laimės veiksniai, kai kurių tyrimų duomenys indikuoja, kad pastarųjų svarba ima mažėti su kiekviena jaunesne karta (Scheling & Richter, 2021). Štai postmaterializmo teorijos proponentai, dėmesį sutelkiantys į ilgalaikės gerovės ir saugumo patirčių įtaką skirtingų kartų vertybinėms nuostatoms, tvirtina, kad postmaterializmo dvasioje besiformavusios kartos (ypač vadinamosios X, Y ir Z kartos Vakarų Europoje ir Šiaurės Amerikoje) laimę linkusios sieti ne tik su materialine gerove, bet ir su savirealizacija, saviraiška, individualia autonomija bei gy-

venimo prasmingumu, todėl jų atstovai jaučiasi labiau laimingi, kai jų vertybiniai idealai yra palaikomi socialinės aplinkos (Inglehart & Welzel, 2005).

Čia trumpai aptarti tyrimai rodo, kad skirtingų kartų patirtis, kurią formuoja unikalios istorinės, ekonominės ir technologinės aplinkybės, lemia skirtingą ir niuansuotą laimės supratimą. Vis dėlto esminė problema tebėra ta, kad nemaža dalis šiai tematikai dedikuotų tyrimų remiasi vienkartinėmis ar kartotinėmis, bet gana trumpą laikotarpį apimančiomis apklausomis, o ne ilgalaikiais duomenimis, o tai neleidžia atskirti amžiaus, laikotarpio ir kartos efektų laimės jausenai. EVT duomenų bazė leidžia šią problemą spręsti, pritaikant keliapakopės analizės priemonę. Atsižvelgiant į trečiajame monografijos skyriuje aptartus metodologinius iššūkius, susijusius su ilgalaikės vertybinių nuostatų kaitos tyrimu iš socialinių kartų perspektyvos, bei pateiktas jų sprendimo rekomendacijas, empirinę duomenų analizę reikėtų pradėti nuo skirtingų veiksnių porų – laikotarpio ir amžiaus tarpinių, laikotarpio ir socialinės kartos, bei socialinės kartos ir amžiaus tarpinių – sąveikos įtakos Lietuvos gyventojų laimės jausenai įvertinimo.

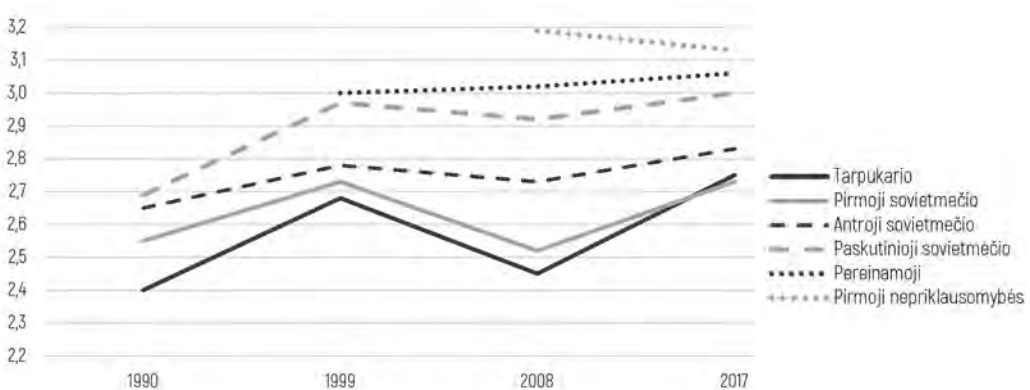
Tad pirmiausia apžvelkime laimės sąsajas su respondentų amžiaus ir laikotarpio sąveikos efektais – ji atskleidžia skirtingose amžiaus grupėse panašiai arba skirtingai pasireiškiančias ilgalaikes laimės jausenos kaitos tendencijas. Kalbant apie ilgalaikę laimės jausenos dinamiką Lietuvos visuomenėje, skirtingose amžiaus grupėse ji nebuvo vienoda: visose grupėse, išskyrus dvi vyriausias (55 m. amžiaus ir vyresnius žmones), stebimos monotoninės tendencijos – nors nevienodo tempo, tačiau nuoseklus laimės lygio augimas; o štai tarp vyriausio amžiaus žmonių užfiksuotas ryškus laimės lygio kritimas 2008 m. (žr. 4.3 paveikslą). Galima daryti prielaidą, kad tuo metu Lietuvoje jau ėmę pasireikšti pasaulinės ekonominės – finansinės krizės padariniai (auganti infliacija, pradėjęs kilti nedarbo lygis) vyriausius žmones palietė labiausiai. Tačiau įdomu tai, kad nemažą įtaką šalies ekonomikos raidai turėjusi 1998 m. Rusijos ekonominė krizė (kai dėl nenumatyto šalies ūkio plėtros sulėtėjimo stojant eksportui į NVS šalis Vyriausybė turėjo sparčiai mažinti biudžeto išlaidas, atidėti gyventojų santaupų atkūrimą ir pan.) (Kuodis, 2008) tokio poveikio 1999 m. užfiksuotai Lietuvos gyventojų laimės jausenai neturėjo nei vienoje amžiaus grupėje – netgi priešingai, tuo metu stebimas jos augimas, ypač spartus kaip tik tarp vyriausio amžiaus žmonių.

4.3 paveikslas. Laimės lygis skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m.
(vidurkiaiai skalėje nuo 1 iki 4)

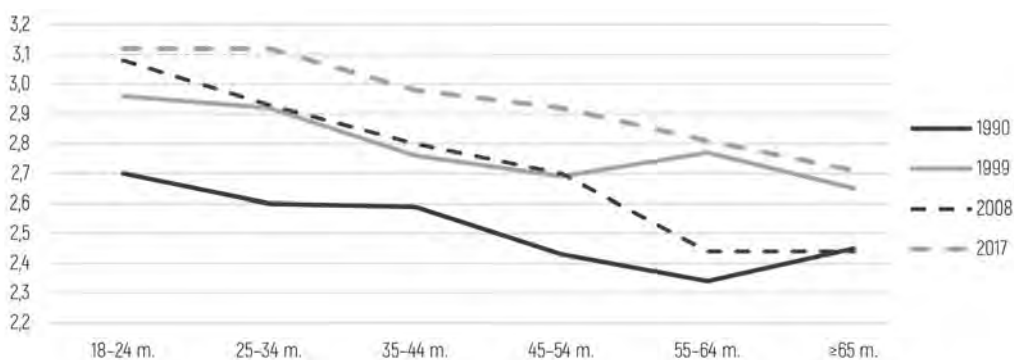
Analogiška laikotarpio ir kartos sąveikos poveikio laimės jausenai analizė leidžia išskirti tuos istorinius kontekstus, kurie įvairių kartų narių laimės jauseną veikia panašiai, ir tuos, kurių poveikis skirtingoms kartoms skiriasi. Šiuo atveju matomos kiek kitokios trajektorijos nei lyginant amžiaus grupes: visose kartose, išskyrus dvi jauniausias, stebimas 2008 m. diskretusis laikotarpio efektas, kai spartaus laimės lygio augimo etapą keičia gana ženklus jo sumažėjimas (žr. 4.4 paveikslą). Toks neatitikimas kyla iš to, kad 4.3 paveiksle pateiktuose duomenyse skirtingose EVT bangose dalyvavę to paties amžiaus respondentai atstovavo skirtingoms kartoms, o 4.4 paveiksle – skirtingose EVT bangose dalyvavę atitinkamų kartų atstovai buvo nevienodo amžiaus. Tad abiem atvejais dalis reikšmingos informacijos lieka neatskleista, o tai riboja galimybes šiame analizės etape formuluoti platesnius apibendrinimus dėl laimės dinamikos varomųjų jėgų.

4.4 paveikslas. Laimės lygis skirtingose gyventojų kartose 1990–2017 m.
(vidurkiaiai skalėje nuo 1 iki 4)

Kaip išsamiai aptarta metodologijos skyriuje, analizuojant ilgalaikę visuomenės kultūros kaitą, būtina atsižvelgti ne tik į laikotarpio efektą, bet ir į amžiaus tarpsnių poveikį, siekiant įvertinti, ar žmonių gyvenimo eigoje laimės jausenai būdingas sąlyginis pastovumas, ar ji kinta pagal tam tikrą universalų gyvenimo ciklo modelį. Šis klausimas kelia ypač daug mokslinių diskusijų, ir tyrėjai yra aiškiai pasidaliję į dvi stovyklas. Vieni tvirtina esant U trajektorijos ryšiui tarp subjektyvios gerovės ir amžiaus, kai tipiško asmens laimės lygis mažėja nuo jauno iki vidutinio amžiaus ir didėja nuo vidutinio amžiaus iki senatvės, minimalų lygį pasiekdamas apie 40–50 gyvenimo metus (Blanchflower, 2021; Frijters & Beaton, 2012)⁴⁵. Tačiau kiti kvestionuoja U trajektorijos teiginio pagrįstumą (de Ree & Alessie, 2011) arba tokios trajektorijos universalumą ir teigia, kad šis reiškinys būdingas išimtinai turtingiausioms visuomenėms (tokioms kaip JAV, Kanada, Jungtinė Karalystė, Australija, N. Zelandija), o daugumoje kitų šalių laimės jausena su amžiumi mažėja. Pastaroji tendencija ypač ryškiai matoma Centrinėje ir Rytų Europoje, kur vidutinis gyventojų laimės lygis ir taip yra gana žemas (Deaton, 2008). Todėl daroma išvada, kad subjektyviai gerovei nepalankūs šio regiono šalyse vykusio ekonominio perėjimo aspektai, kad ir kokie jie būtų, ypač atsiliepė vyresnio amžiaus gyventojams. Lietuvos duomenys patvirtina, kad jaunesni žmonės tipiškausiai jaučiasi laimingesni už vyresnius – panašus dėsningumas su nedideliais nukrypimais užfiksuotas visose keturiuose EVT bangose (žr. 4.5 paveikslą).

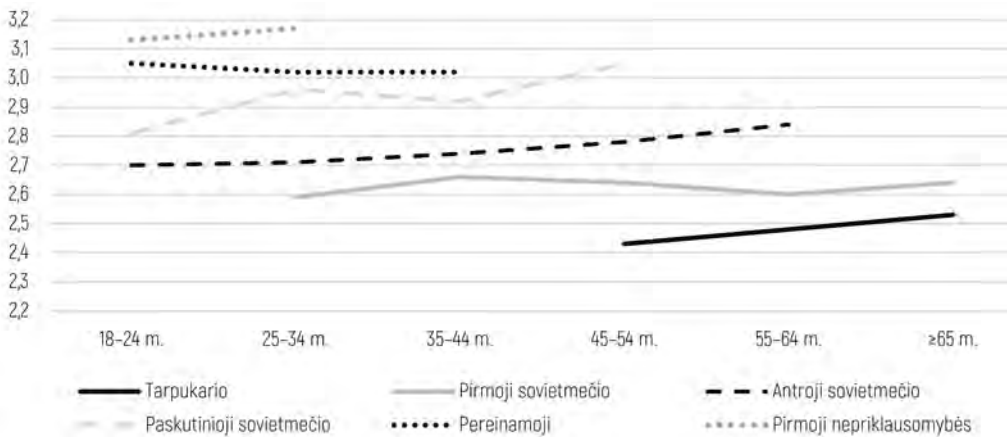
4.5 paveikslas. Laimės lygis 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes
(vidurkiaai skalėje nuo 1 iki 4)

⁴⁵ Reikia pastebėti, kad naujausiais duomenimis pagrįsti šių mokslininkų tyrimai juos verčia kiek koreguoti ankstesnes išvadas, dėmesį atkreipiant į naujas tendencijas, kai Šiaurės Europos šalyse U trajektorijos ryšį tarp subjektyvios gerovės ir amžiaus keičia su amžiumi augantis pasitenkinimas gyvenimu, o Pietų Europos šalyse – mažėjantis (Blanchflower & Bryson, 2025).

Siekiant atskirti amžiaus ir kartos efektus laimės lygio kaitai, reikia palyginti laimės lygio variaciją kartų viduje, jų atstovams pereinant iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą. 4.6 paveiksle pateikti duomenys rodo visiškai nuoseklų dėsnį, kad kiekvienos vėlesnės kartos atstovai yra laimingesni nei ankstesnių kartų atstovai būdami to paties amžiaus; be to, laimės lygio variacija pagal amžiaus grupes kartų viduje yra mažesnė nei skirtingoms kartoms priklausančių to paties amžiaus žmonių grupių viduje.

4.6 paveikslas. Laimės lygis skirtingose socialinėse kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą 1990–2017 m. (vidurkiai skalėje nuo 1 iki 4)

K-W testų rezultatai rodo, kad analizuojant kiekvieną kartą atskirai, nėra statistiškai reikšmingų laimės vidurkių skirtumų pagal amžiaus grupes, išskyrus vienintelę Paskutinąją sovietmečio kartą, kurioje laimės lygio pokytis jos nariams amžėjant buvo gana nuoseklus ir statistiškai reikšmingas – ir jis turėjo ne mažėjimo (kaip būtų galima tikėtis atsižvelgiant į ankstesnių tyrimų išvadą), o augimo kryptį (žr. 4.1 lentelę). Skirtingus rezultatus duoda laimės vidurkių palyginimas, atliktas atskirai kiekvienai amžiaus grupei: visais atvejais fiksuojami statistiškai reikšmingi laimės vidurkių skirtumai tarp kartų, jų atstovams būnant to paties amžiaus. Tai leidžia užtikrintai teigti, kad priklausymas tam tikrai socialinei kartai yra susijęs su laimės jausena, t. y. skirtingų kartų gyventojai, būdami to paties amžiaus, jaučiasi nevienodai laimingi. Šie duomenys taip pat rodo, kad socialinė karta laimės lygį visuomenėje diferencijuoja reikšmingiau nei amžius. Pastarąją išvadą patvirtina ir dalinės laimės lygio koreliacijos su priklausymu kartai analizė, kontroliuo-

jant respondentų amžių – ji atskleidė statistiškai reikšmingą vidutinio stiprumo laimės lygio ryšį su socialine karta net ir kontroliuojant amžiaus įtaką ($|r|=0,234$, $p < 0,001$). O štai dalinės koreliacijos tarp laimės lygio ir respondentų amžiaus analizė, kontroliuojant priklausymą tam tikrai socialinei kartai, parodė, jog ryšys tarp šių kintamųjų yra labai silpnas ($|r|=0,047$, $p < 0,001$).

4.1 lentelė. Skirtingų kartų atstovų laimės lygis atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m. (vidurkiai skalėje nuo 1 iki 4)

Amžiaus grupė	Tarpukario karta	Pirmoji sovietmečio karta	Antroji sovietmečio karta	Paskutinioji sovietmečio karta	Pereinamoji karta	Pirmoji nepriklausomybės karta	K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei
18–24 m.	-	-	2,70	2,81	3,05	3,13	H(3) = 64,818, $p < 0,001$
25–34 m.	-	2,59	2,71	2,96	3,02	3,17	H(4) = 69,831, $p < 0,001$
35–44 m.	-	2,66	2,74	2,92	3,02	-	H(3) = 43,611, $p < 0,001$
45–54 m.	2,43	2,64	2,78	3,05	-	-	H(3) = 66,277, $p < 0,001$
55–64 m.	2,48	2,60	2,84	-	-	-	H(2) = 22,138, $p < 0,001$
≥65 m.	2,53	2,64	-	-	-	-	H(1) = 4,639, $p = 0,031$
K-W rezultatai kiekvienai kartai	H(2) = 3,809, $p = 0,149$	H(4) = 2,996, $p = 0,558$	H(4) = 4,408, $p = 0,354$	H(3) = 15,637, $p = 0,001$	H(2) = 0,394, $p = 0,821$	H(1) = 0,343, $p = 0,558$	

Vis dėlto lieka atviras klausimas, kuris ilgalaikių laimės jausenos pokytis yra didesnis – skatinamas kartų kaitos ar laimės lygio kismo kartų viduje. Tam nustatyti buvo sudarytas regresijos modelis, kuriame laimės jausenos kaita vertinama atsižvelgiant į tyrimų atlikimo metus ir respondentų gimimo metus kaip nepriklausomus veiksniai. Regresijos rezultatai rodo, kad abu regresoriai turi statistiškai reikšmingą teigiamą įtaką laimės lygiui: koeficientų B_{gimimo} ir B_{tyrimo} reikšmės yra atitinkamai 0,016 ir 0,008 (abiems atvejais $p < 0,001$), o tai rodo du dalykus: (1) laikui bėgant Lietuvos gyventojų laimės jausena stiprėja, kontroliuojant

respondentų gimimo metus; (2) gimusieji vėliau linkę pasižymėti stipresne laimės jausena, nepaisant to, kuriais metais buvo atliktas tyrimas. Norint įvertinti sąlyginę abiejų procesų indėlį, remiantis poveikio koeficientais B ir atitinkamo proceso veikimo trukme R_{gimimo} ir R_{tyrimo} buvo apskaičiuoti pokyčių dėl kartų kaitos ir dėl vidinio kartų laimės jausenos kismo dydžiai E_{gimimo} ir E_{tyrimo} , kurių reikšmės yra atitinkamai 0,30 ir 0,22 (plačiau ši procedūra aptariama trečiajame monografijos skyriuje). Šie rezultatai rodo, kad nors laimės jausenos pokyčiai vyksta dėl abiejų procesų, per tiriamą laikotarpį sąlyginai didesnę (1,38 karto) jos stiprėjimą visuomenėje lemia kartų kaita. Kitaip tariant, bendrą visuomenės laimės lygį laikui bėgant labiau kelia naujų, vėliau gimusių kartų įsitraukimas į socialinį gyvenimą, o ne vidiniai pokyčiai pačių kartų viduje: vėlesnės kartos – socializuotos jau kito kio politinio ir ekonominio saugumo, kultūrinio atvirumo ir asmens savirealizacijos normų sąlygomis – pasižymi aukštesniu laimės jausenos lygiu, kuris persiduoda visai visuomenei, šioms kartoms pamažu demografiškai vis labiau įsitvirtinant.

Apibendrinimas

Laimės patyrimas, nors ir individualiai išgyvenamas, visada yra išsąknyjęs platesniame socialiniame ir kultūriniame kontekste. Kiekviena karta, formuodamasi skirtingomis istorinio laiko, ekonominių galimybių ir kultūrinės raiškos sąlygomis, kuria savitą laimės sampratą modelį, atspindintį jos socializacijos aplinką ir vertybinius orientyrus. Todėl kartų tyrimuose laimė nagrinėjama ne tik kaip individualus požymis, bet ir kaip socialinis konstruktas, per kurį atsiskleidžia visuomenės vertybių dinamika bei kintantis gerovės suvokimas. Tokia prieiga leidžia suprasti, kaip laimės jausena tampa jautriu visuomenėje vykstančių socialinių ir kultūrinių pokyčių rodikliu.

Nors šiame skyriuje pristatytas tyrimas apima tik mažą subjektyvaus laimės pojūčio veiksmų dalį, jis akivaizdžiai parodo, kad ši jausena reikšmingai susijusi su tyrimo laikotarpiu, žmonių amžiumi ir socialine karta, kuriai jie priklauso. Visų pirma, jis aiškiai pademonstravo, kad per tris dešimtmečius po Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo laimingais save laikanti žmonių dalis visuomenėje nuosekliai augo, kas atitinka ir kitais duomenų šaltiniais pagrįstų tyrimų išvadas (Plepytė-Davidavičienė & Savicka, 2026). Tarpgeneracinis mūsų tyrimo žiūros kampas atskleidė reikšmingą ir iš anksto nenumatytą dėsningumą – Lietuvos gyventojų laimės jausena, pereinant iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą, iš esmės nemažėja. Tai prieštarauja ankstesniems tyrimams, kurie, remdamiesi tik amžiaus grupių

palyginimu, konstatavo laimės mažėjimą su amžiumi. Mūsų duomenys rodo, kad daugumos kartų atveju laimės lygis jų nariams amžėjant varijuoja nežymiai, o Pasutinosios sovietmečio kartos narių – netgi didėja. Be to, nustatyta, jog priklausomybė kartai laimės jauseną diferencijuoja stipriau nei amžius: skirtingų kartų atstovai, būdami to paties amžiaus, jaučiasi nevienodai laimingi, ir ši tendencija nuosekliai rodo, kad vėlesnės kartos pasižymi aukštesniu laimės lygiu nei anksesnės. Tai leidžia daryti pagrįstą išvadą, kad priklausymas tam tikrai socialinei kartai, kurios nariai gyvenimo eigoje susiduria su savitomis socialinių sąlygų sukurtais galimybėmis ir trukdžiais, lemiančiais unikalų jų pasaulėžiūros, vertybinių orientacijų, preferencijų ir būdingų elgesio modelių derinį, yra reikšmingai susijęs su laimės jausena. Iš dalies tai lemia objektyvios priežastys: nors kiekviena karta savo formavimosi laikotarpiu susiduria su savitais iššūkiais, apžvelgiant XX a. politinių, ekonominių ir socialinių įvykių raidą galima teigti, kad jaunesnės Lietuvos kartos augo ir brendo saugesnėje aplinkoje ir geresnėmis materialinėmis sąlygomis, palyginti su karo ir pokario laikotarpiu besiformavusiomis kartomis, kurioms teko patirti maisto stygių, okupacinį režimą, masinį gyventojų perkėlimą ir represijas. Jaunesnių kartų atstovai turėjo galimybę įgyti aukštesnį išsimokslinimą bei atitinkamai – socioekonominį statusą (Vaitekūnas, 2006), ilgėjo vidutinė tikėtina jų gyvenimo trukmė (Norkus, 2017). Tačiau vien šios objektyvios priežastys laimės jausenos skirtumų nepaaiškina – jai svarbus ir kintantis kultūrinis kontekstas, kuriame formuojasi kartos, susijęs su visuomenės narių tarpusavio pasitikėjimu, tikėjimu efektyvia institucijų veikla, pasirinkimo laisve ir panašiai (Plepytė-Davidavičienė & Savicka, 2026). Visa tai lemia, kad skiriasi ne tik skirtingoms kartoms priklausančių žmonių laimės lygis, bet ir pati laimės samprata bei ją grindžiantys motyvai, pagal kuriuos ypač išsiskiria jauniausios Lietuvos visuomenės kartos. Kaip rodo anksčiau monografijos autorių atliktas tyrimas, pastarosiose laimė visų pirma siejama su individualia laisve, kuri apima tiek materialinių suvaržymų nebuvimą, tiek subjektyvų galimybės kontroliuoti savo gyvenimą ir priimamus sprendimus pojūtį (Savicka & Žiliukaitė, 2023). Visa tai suteikia pagrindą teigti, kad priklausymas tam tikrai socialinei kartai reikšmingai diferencijuoja Lietuvos gyventojų laimės jauseną, net ir atsižvelgiant į kitus reikšmingus veiksnius, ir ši kartų dinamika turi pozityvią kryptį.

Julius Vaicekauskas. Be pavadinimo.

Lietuvos fotomenininkų sąjungos archyvo nuotrauka (LFS Vai 139)

Suvokiamos savo gyvenimo kontrolės pokyčiai

Aida Savicka

Subjektyvus savo gyvenimo kontrolės pojūtis (toliau sutrumpintai vadinamas *suvokiama kontrole*) yra žmogaus tikėjimas, kad jis turi galimybių kontroliuoti ar reikšmingai paveikti tiek išorines aplinkybes, tiek vidinius procesus, kurie daro įtaką jo gyvenimo įvykiams bei pasiekiamiems rezultatams: stipresnę suvokiamą kontrolę turintys asmenys linkę labiau pasitikėti savo gebėjimais spręsti problemas, efektyviau prisitaikyti prie besikeičiančių sąlygų ir aktyviau siekti tikslų. Tai pagrindžia suvokiamos kontrolės tyrimų svarbą tiek teoriniu, tiek praktiniu lygmeniu. Gausių mokslinių tyrimų duomenys rodo, kad stipresnis suvokiamas kontrolės jausmas daro reikšmingą poveikį žmogaus gyvenimo kokybei, skatindamas didesnę socialinę įtrauktį, aktyvumą bei ekonominį efektyvumą. Šis jausmas taip pat yra svarbus veiksnys, stiprinantis asmenų atsparumą įvairių krizių metu. Individualiu lygmeniu jis padeda ugdyti efektyvesnius įveikos mechanizmus, mažinti psichologinį stresą, skatinti aktyvesnį problemų sprendimą. Visuomeniniu lygmeniu suvokiama kontrolė stiprina bendruomenės sanglaudą, kuri sudaro prielaidas tarpusavio paramai, efektyvesniam bendradarbiavimui sprendžiant problemas ir labiau koordinuotam reagavimui į krizes. Suvokiamos kontrolės vaidmuo yra esminis įvairiose gyvenimo srityse, tokiose kaip pilietinis aktyvumas, profesinė veikla ar tarpasmeniniai santykiai, kurie bus nagrinėjami tolesniuose šios monografijos skyriuose.

Suvokiamos kontrolės skirtumų tarp kartų tyrimai yra svarbūs, siekiant suprasti, kaip kultūriniai ir socialiniai bei ekonominiai veiksniai veikia žmonių suvokimą, kad jie gali kontroliuoti savo gyvenimą. Vis dėlto su kultūrine ir socialine aplinka susijusios suvokiamos kontrolės formavimosi prielaidos ir platesnės jos visuomeninės pasekmės, ypač Lietuvos kontekste, nėra išsamiai ištirtos. Šiame skyriuje suvokiamos kontrolės lygio pokyčiai Lietuvoje analizuojami iš socialinių kartų perspektyvos, siekiant identifikuoti pagrindines jų varomąsias jėgas ir šios nuostatos skirtumus tarp skirtingų socialinių kartų⁴⁶.

⁴⁶ Šis monografijos skyrius parengtas autorės publikuoto straipsnio pagrindu (Savicka, 2025), šiuo

Suvokiamos gyvenimo kontrolės tyrimai

Suvokiama kontrolė (angl. *perceived control*) – tai subjektyvus žmogaus įsitikinimas, kad jis gali kontroliuoti arba reikšmingai paveikti aplinkybes bei įvykius, darančius įtaką jo gyvenimui, ir pasiekti norimų rezultatų (Grob & Flammer, 1999). Ji dažnai laikoma sinonimu kontrolės lokusui ar fatalizmui, nors yra kiek platesnė sąvoka. Žmonės turi suvokiamos kontrolės jausmą, kai tiki, kad dažniausiai jiems svarbius įvykius lemia jų asmeniniai veiksmai (vad. *vidinis kontrolės lokusas*) ir kad jie turi igūdžių atlikti tikslams pasiekti reikalingus veiksmus (vad. *saviveiksmingumas*). Suvokiama kontrolė laikoma vienu iš gyvenimo kontrolės aspektų kartu su tokiomis glaudžiai susijusiomis nuostatomis kaip pasitikėjimas savimi, savivertė, suvokiama kompetencija ir priežastinis susiejimas (Abeles, 1991; Judge ir kt., 2002; Skinner & Zimmer-Gembeck, 2010).

Suvokiama kontrolė šio reiškinio tyrinėjimo pradininkų neretai buvo priskiriama dispoziciniams asmenybės bruožams dėl sąlyginio jos stabilumo laikui bėgant ir kalbant apie skirtingas žmogaus gyvenimo sritis (Phares, 1976), tačiau vėliau ji imta traktuoti kaip kognityvinė nuostata, kuri gali būti keičiama. Jei objektyvios gyvenimo kontrolės galimybės yra nulemtos faktiškai disponuojamų poveikio gyvenimo įvykių eigai būdu, priemonių ir gebėjimų, tai suvokiama kontrolė, nors ir priklausanti nuo šių objektyvių galimybių, negali būti į jas redukuojama, nes ji susijusi su paties žmogaus subjektyviu jo žinioje esančių kontrolės priemonių ir savo gebėjimų vertinimu, o atitinkamai – su lūkesčiais dėl sėkmės (Dweck, 2013). Ši subjektyvų įsitikinimą formuoja ankstesnės žmogaus patirtys, aplinkinių nuomonės ir vertinimai, o kartais – „palyginamų kitų“ stebėjimas (Bandura, 1978). Tokiu būdu, jį lemia dinamiška individualių psichologinių savybių (tokių kaip kognityvinis stilius, atsparumas, gebėjimas susidoroti su sunkumais) ir sociokultūrinių veiksnių (tokių kaip kultūrinės vertybės, socialinė aplinka, socializacija) sąveika (Bandura, 1997). Suvokiamos kontrolės samprata kildinama iš Juliano Rotterio socialinio išmokymo teorijos rėmuose suformuluotos vidinio ir išorinio kontrolės lokuso koncepcijos (Phares, 1976; Rotter, 1966), paskatinusios gausius tyrimus psichologijos srityje. Pastaruoju metu suvokiamos kontrolės tyrimuose didelis įdirbis ateina iš savideterminacijos teorijos, pabrėžiančios autonomijos, kompetencijos, pasirinkimo galimybės, socialinio sąryšingumo, teigiamo ir neigiamo grįžtamojo ryšio vaidmenį formuojant individualaus elgesio motyvaciją, saviveiksmingumą ir suvokiamą

kontrolę, šalininkų (Ryan & Deci, 2017). Suvokiamos kontrolės konstruktas plačiai taikomas įvairių sričių moksliniuose tyrimuose, įskaitant psichologiją, sociologiją, edukologiją, sveikatos mokslus bei ekonomiką, kur jis pasitarnauja kaip veiksmingas analitinis įrankis.

Suvokiama kontrolė yra vertingas išteklius tiek individualiame, tiek visuomenės lygmenyje, nes ši nuostata yra kitas žmogaus nuostatas bei subjektyvius vertinimus reikšmingai diferencijuojantis veiksnys ir svarbus faktinės elgsenos motyvatorius. Kalbant apie individualų lygmenį, suvokiama kontrolė yra veiksmingas būdas dorotis su kliūtimis ir stresą keliančiais gyvenimo įvykiais, nes leidžia pažvelgti į juos kaip į spręstinus iššūkius, o ne neįveikiamas grėsmes ir susitelkti į aktyvų, nuoseklų, lankstų ir kūrybišką problemų sprendimą (Folkman, 1984; Skinner & Zimmer-Gembeck, 2010; Taylor & Stanton, 2007; Weiner, 2010), o tai turi teigiamą poveikį žmogaus psichinei ir fizinei sveikatai (Adolfsson ir kt., 2005; Infurna ir kt., 2011; Infurna & Gerstorf, 2013; Lachman ir kt., 2009; Strickland, 1978), akademiniam pasiekimams (Bandura, 1997; Gifford ir kt., 2006; Perry, 2003; Usher & Pajares, 2008). Kartu tai yra svarbus savarankiškas subjektyvios gyvenimo kokybės veiksnys (Grob & Flammer, 1999; Kesavayuth ir kt., 2022; Zadhanan, 2024), kurio įtaka išlieka reikšminga net ir kontroliuojant asmenines vertybes ir nuostatas, ir šis sąryšingumas būdingas skirtingiems sociokultūriniam kontekstams (Verme, 2009). Kalbant apie sociokultūrinę reiškinio dimensiją, kuri ir yra šiame skyriuje pristatomo tyrimo objektas, tyrėjai kelia klausimus apie tai, kaip socialiniai ir kultūriniai veiksniai (tokie kaip kultūros vertybės, religija, socialinė padėtis, politinė ir ekonominė sistema ir kiti) daro įtaką asmens suvokiamai gyvenimo kontrolei, ir kaip pastaroji, savo ruožtu, daro įtaką visuomenės gyvenimui: skatina socialinio įgalinimo jauseną ir aktyvesnę įsitraukimą į bendruomeninę bei pilietinę veiklą (Cattan ir kt., 2011; Lakomý, 2021; Thoits, 2012; Warburton, 2015), pasitikėjimą institucijomis, visuomenės atsparumą įvairiose krizinėse situacijose (Bandura, 1997).

Lietuvoje suvokiama kontrolė ir jos pasekmės faktinei žmonių elgsenai analizuota daugiausiai iš psichologijos mokslo perspektyvos kaip individuali charakteristika: mediciniame kontekste – kaip suvokiama sveikatos kontrolė (Diršienė & Zajančauskaitė-Staskevičienė, 2010; Šorytė & Bulotaitė, 2013), švietimo kontekste – kaip suvokiama mokymosi kontrolė (Šimulionienė, 2000) ir pan. Suvokiama kontrolė kaip kultūrinis ar socialinis reiškinys nėra sistemingai tirta.

Tyrimė naudojimų kintamųjų rinkinys

Šiame skyriuje pristatomu tyrimu siekiama įvertinti Lietuvos gyventojų suvokiamos kontrolės lygį ir jo raidą 1990–2017 m. laikotarpiu platesniame Europos šalių kontekste, nustatyti šios nuostatos skirtumus įvairiose amžiaus grupėse ir socialinėse kartose bei atsakyti į klausimą, kuris suvokiamos kontrolės kismą skatinantis veiksnys yra stipresnis – natūrali gyventojų kartų kaita ar ilgalaikiai visų kartų atstovų nuostatos lygio pokyčiai.

Pagrindinis priklausomas pristatomos analizės kintamasis⁴⁷ – suvokiama savo gyvenimo kontrolė – matuojamas klausimu, vienodai formuluotu visose keturiose EVT bangose: „Vieni žmonės mano, kad jie turi visišką pasirinkimo laisvę ir patys sprendžia, kaip jiems gyventi. Kiti mano, kad gyvenime mažai kas priklauso nuo jų pačių. Prašome įvertinti 10-ties balų skalėje, kiek Jūsų gyvenimas priklauso nuo Jūsų paties“. Šis kintamasis iš EVT duomenų bylų į analizę buvo įtrauktas jo netransformuojant, ir atsakymų reikšmėms pasiskirstant skalėje nuo 1 iki 10, kur 1 – visai nepriklauso (žema suvokiama kontrolė), 10 – labai priklauso (aukšta suvokiama kontrolė). Ankstesni suvokiamos kontrolės tyrimai atskleidžia, kad jos lygis gali skirtis priklausomai nuo tiriamų žmogaus gyvenimo sričių (Grob, 2000). EVT metodikoje respondentams pateikiamas klausimas yra abstraktus pobūdžio, nesusijęs su jokia konkrečia gyvenimo sritimi – šiuo atveju siekiama įvertinti apibendrintą suvokiamą kontrolę.

Čia pristatomas suvokiamos savo gyvenimo kontrolės tyrimas atliktas pagal trečiajame monografijos skyriuje aprašytas duomenų analizės pakopas: palyginamojoje perspektyvoje apžvelgiamos ilgalaikės šios nuostatos kaitos tendencijos Lietuvos visuomenėje, tiriamas laikotarpio ir amžiaus bei laikotarpio ir socialinės kartos sąveikos efektas, o galiausiai nagrinėjamas amžiaus ir kartų sąveikos efektas, siekiant įvertinti sąlyginę kartų kaitos ir vidinio kartų kismo įtaką suvokiamos savo gyvenimo kontrolės permainingoms visuomenės mastu.

Suvokiamos kontrolės lygis ir jo dinamika Europoje ir Lietuvoje

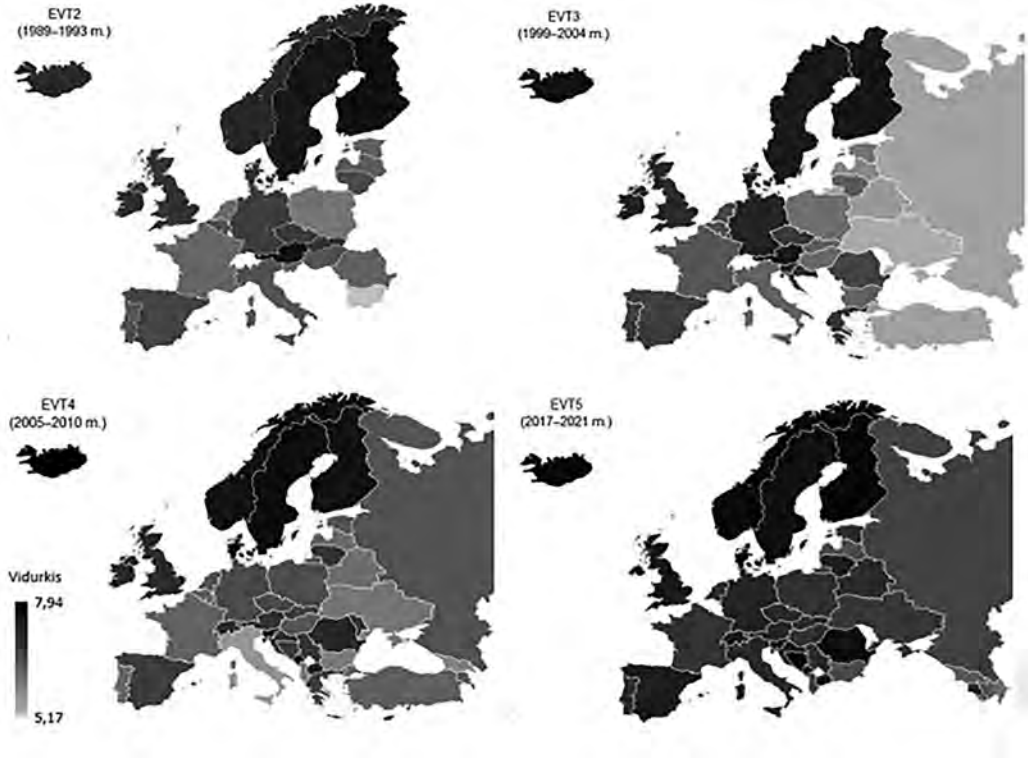
Tarptautiniai suvokiamos kontrolės tyrimai įvairiose visuomenėse suteikia įdomių išvalgų apie tai, kaip kultūrinis, religinis, socialinis, ekonominis ir politinis kontekstas formuoja individualų gyvenimo kontrolės jausmą. Kai kuriose kultūrose

⁴⁷ Analizėje naudojami nepriklausomi kintamieji – tyrimo metai, amžius, socialinė karta – aprašyti trečiajame monografijos skyriuje.

vyrauja vidinės, o kitose – išorinės kontrolės lokuso nuostatos, o tai per socializaciją daro įtaką individualioms nuostatoms. Trumpai reziumuojant šių tyrimų išvadas, individualistinėse kultūrose, akcentuojančiose autonomiją, nepriklausomybę ir kliovimąsi savimi, žmonės labiau linkę jaustis kontroliuojantys savo gyvenimą, o štai kolektyvistinėse kultūrose, kurioms būdinga didesnė institucinė kontrolė ir į socialinį audinį labiau integruotos, kontekstualizuotos savasties samprata bei holistinis mąstymas ir todėl individuali aplinkos kontrolė kultūriškai yra mažiau pageidautina ir mažiau tikėtina, suvokiamos savo gyvenimo kontrolės lygis yra žemesnis, labiau akcentuojant prisitaikymą prie aplinkos (Cheng ir kt., 2013; Heckhausen & Schulz, 1995; Morling ir kt., 2002; Nisbett ir kt., 2001; Ryan & Deci, 2017; Ruiu, 2013). Tačiau kolektyvistinėse kultūrose silpnesnė žmogaus suvokiama kontrolė nėra taip aiškiai susijusi su neigiamomis psichologinėmis pasekmėmis, pavyzdžiui, polinkiu į depresiją ar nerimą, kaip individualistinėse kultūrose (Cheng ir kt., 2013). Tai rodo, kad stiprios ar silpnos suvokiamos kontrolės psichologinės ir socialinės pasekmės žmogui negali būti apibrėžtos vienareikšmiškai – joms didelę įtaką daro kultūrinė aplinka.

Kalbant apie objektyvias visuomenines suvokiamos kontrolės prielaidas pastebima, kad šiuolaikinėje visuomenėje žmonės gali labiau nei anksčiau kontroliuoti savo aplinką, siejant tai tiek su technologine pažanga (komunikacijos priemonių įvairove, saugesnėmis ir pigesnėmis kelionėmis, plačiai prieinama kontracepcija ir kt.), tiek su laisvėjančiomis socialinėmis elgesio normomis ir silpnėjančiomis išankstinėmis nuostatomis, susijusiomis su rase, lytimi ar seksualine orientacija (Twenge ir kt., 2004). Tačiau skirtingi tyrimai pateikia nevienareikšmius duomenis apie ilgalaikę suvokiamos kontrolės lygio dinamiką Vakarų visuomenėse. Pavyzdžiui, kai kuriuose tyrimuose iš tiesų fiksuojamas augantis suvokiamos kontrolės lygis Vakarų visuomenėse, kas siejama su stiprėjančia autonomiškumo vertybine orientacija ir saviugdosa (Gatz & Karel, 1993). Vis dėlto 1960–2002 m. laikotarpį apimanti JAV atliktų vaikų ir jaunimo tyrimų duomenų meta-analizė parodė, kad suvokiamos kontrolės lygis reikšmingai krito, tai aiškinant sparčiais ilgalaikiais socialiniais pokyčiais, kurie lemia susvetimėjimą ir tarpusavio nepasitikėjimą (Twenge ir kt., 2004). Toks tyrimų rezultatų neatitikimas gali būti susijęs su tiriamųjų amžiumi, pavyzdžiui, galima kelti hipotezę, kad aptariamais ilgalaikiais socialiniais pokyčiais turėjo nevienodą įtaką skirtingo amžiaus žmonių suvokimui apie galimybes kontroliuoti savo gyvenimą. Tad pagrįstiems apibendrinimams reikalingi ilgalaikiai įvairaus amžiaus žmonių stebėjimų duomenys.

5.1 paveikslas. Suvokiamos kontrolės lygio dinamika Europos šalyse, dalyvavusiose atitinkamoje EVT bangoje (vidurkiai skalėje nuo 1 iki 10)

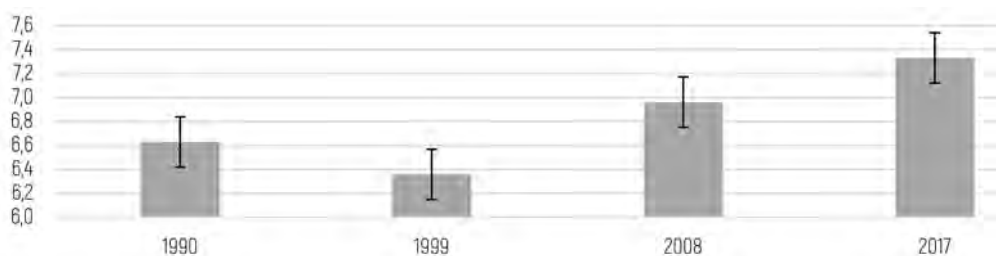

Kalbant apie nacionalinio lygmens suvokiamos kontrolės dinamiką ir skirtumus Europoje, EVT suteikia ypatingai vertingą duomenų bazę dėl plačios geografinės aprėpties ir ilgos stebėjimų trukmės. Šie duomenys rodo, kad visą tiriamąjį laikotarpį aukštais suvokiamos kontrolės rodikliais (vertinant šalių vidurkius) išsiskiria Šiaurės Europos šalys (žr. 5.1 paveikslą), kurioms būdingas aukštesnis individualios autonomijos lygis, ilga demokratinio valdymo patirtis ir stipri socialinės apsaugos sistema, skatinantys asmeninio savarankiškumo jausmą; žemiausiais suvokiamos kontrolės rodikliais pasižymi tokios buvusio socialistinio bloko šalys kaip Azerbaidžanas, Bulgarija, Latvija, Rusija, Sakartvelas, Ukraina, kas sietina su politiniu ir ekonominiu nestabilumu bei autoritarinio režimo su jam būdinga kolektyvistine indoktrinacija patirtimi. Kalbant apie visą

tiriamąjį laikotarpį, beveik visose Europos šalyse šis rodiklis augo, ir ryškiausias teigiamas pokytis įvyko Ukrainoje, Baltarusijoje, Bulgarijoje, Rumunijoje, Slovėnijoje, Rusijoje, t. y. tose šalyse, kuriose stebėjimų pradžioje jis buvo gana žemas. Suvokiamos kontrolės lygis išliko reikšmingai nepakitęs Suomijoje, Švedijoje, Slovakijoje, Latvijoje, o sumažėjo tik Austrijoje. Nors tiriamuoju laikotarpiu regioniniai skirtumai sumažėjo, jie išliko reikšmingi. Taigi šie duomenys dar kartą patvirtina, kad suvokiama kontrolė yra ne tik individuali, bet ir visuomenės kultūros charakteristika.

Šiame kontekste vertinant Lietuvos gyventojų suvokiamos kontrolės lygį galima pastebėti, kad 1990 m. tyrime jis buvo kiek aukštesnis nei kitų tyrime dalyvavusių pokomunistinių šalių (išskyrus Čekiją ir Slovakiją) ir beveik siekė tyrime dalyvavusių Europos šalių vidurkį. Žvelgiant į vėlesnius laikotarpius, užfiksuotas reikšmingas lygio kritimas 1999 m. (būdingas ir kitoms Baltijos šalims) ir vėliau gana spartus augimas 2008 ir 2017 metais (žr. 5.2 paveikslą). Tad 1999 m. vidutinio suvokiamos kontrolės lygio kritimas visuomenėje rodo diskretųjį laikotarpio efektą – trumpalaikę reakciją į šalies pereinamojo laikotarpio sunkumus (aukštą nedarbo lygį, infliaciją, socialinių normų neapibrėžtumą ir kitus), o ilgalaikė pokyčio kryptis yra reikšmingas nuostatos stiprėjimas visuomenės mastu (Kendall $\tau = 0,113$, $p < 0,001$, $N = 4781$), kuris lėmė, kad 2008 ir 2017 m. suvokiamos kontrolės lygis kiek viršijo atitinkamose EVT bangose dalyvavusių Europos šalių vidurkį.

5.2 paveikslas. Suvokiamos kontrolės lygio dinamika Lietuvos visuomenėje 1990–2017 m. (vidurkiai skalėje nuo 1 iki 10 ir standartinė vidurkio paklaida, skaičiuojant 95% pasikliautinuosius intervalus)

Tarpgeneraciniai skirtumai

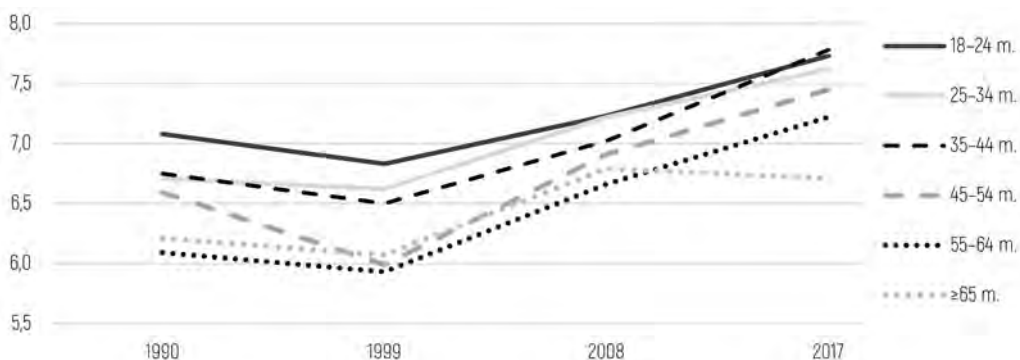
Apžvelgus suvokiamos kontrolės dinamiką visos visuomenės mastu, prieiname prie pagrindinio šio tyrimo klausimo: kas yra pagrindinė visuomenės mastu stiprėjančios nuostatos varomoji jėga – jos stiprėjimas tarp visų kartų atstovų ar natūrali kartų kaita? Šis klausimas reikalauja išsamesnės diskusijos apie tarpgeneracinius nuostatų skirtumus ir jų analizei būtinų teorinių bei metodologinių prielaidų išgryninimo, nes tik sistemingas šių aspektų įvertinimas gali suteikti reikiamą pagrindą patikimam rezultatų interpretavimui.

Kartų tyrimuose nagrinėjama, kokią įtaką asmens atsakomybės, autonomiškumo ir gyvenimo aplinkybių kontrolės jausmui skirtingose kartose daro unikalūs jų formavimosi laikotarpio istorinis kontekstas, ilgalaikiai politiniai, socialiniai, ekonominiai ir technologiniai pokyčiai bei auklėjimo strategijos. Vakarų visuomenėse stebima, kad Kūdikių bumo kartos (g. apie 1946–1964) atstovams pokarinio ekonominio augimo, sąlyginio darbo saugumo ir socialinio stabilumo patirtis formavo santykinai aukštą suvokiamos gyvenimo kontrolės lygį; su ekonominiu nuosmikiu, didėjančiu skyrybų skaičiumi ir namų ūkių, kuriuose dirba du suaugusieji, skaičiumi susidūrusi X karta (g. apie 1965–1980 m.) įgavo daugiau skeptiškumo ir pasižymi vidutiniu suvokiamos kontrolės lygiu; skaitmeninės revoliucijos ir ekonominio nestabilumo atmosferoje brendusi Y karta (g. apie 1981–1996 m.) demonstruoja silpnesnę suvokiamą kontrolę, nepaisant technologinės pažangos teikiamų naujų veikimo galimybių; o štai į socialinį gyvenimą vis labiau įsiliejanti Z karta (g. apie 1997–2012) auga sparčiai keičiantis technologijoms, nerimaudama dėl klimato kaitos ir labiau suvokdama pasaulines problemas, tokias kaip nelygybė ir socialinis teisingumas, todėl kol kas dar tik išibėgėjantys jos tyrimai leidžia daryti prielaidą, kad šiai kartai būdinga silpnesnė suvokiama plataus masto visuomenės problemų (pvz., klimato kaitos, politinio nestabilumo) kontrolė, tačiau jos atstovai jaučiasi galintys labiau kontroliuojanti asmeninę saviraišką ir asmeninio bei profesinio gyvenimo pasirinkimus (Howe & Strauss, 2007; Inglehart & Welzel, 2005; McCrindle, 2018; Scholz, 2019; Twenge ir kt., 2012). Įdomūs šiame kontekste 1992–1993 m. atlikto tarptautinio tyrimo, kuriame dalyvavo tiek Rytų Europos (Bulgarijos, Čekijos, Lenkijos, Rumunijos, Rusijos, Transilvanijos, Vengrijos), tiek Vakarų šalių (JAV, Norvegijos, Prancūzijos, Suomijos, Šveicarijos, Vokietijos) jaunimas, duomenys, rodantys, kad nors Rytų Europos šalyse buvo užfiksuoti žemesni paauglių (14–20 m. amžiaus) gerovės rodikliai, jiems buvo būdinga stipresnė suvokiama kontrolė, tai aiškinant socialinio palyginimo efektu: į demokratinę sistemą

pereinančiose visuomenėse jauni žmonės jaučiasi turintys daugiau galimybių kontroliuoti savo gyvenimą nei autoritarinėje sistemoje gyvenę vyresnių kartų atstovai jų šalyse (Grob, 2000).

Atsižvelgiant į trečiajame monografijos skyriuje išdėstytus metodologinius ilgalaikės vertybinių nuostatų kaitos tyrimo iš socialinių kartų perspektyvos iššūkius ir jų sprendimo rekomendacijas, empirinių duomenų analizę reikėtų pradėti nuo skirtingų veiksnių porų – laikotarpio ir amžiaus tarpinių, laikotarpio ir socialinės kartos bei socialinės kartos ir amžiaus tarpinių – sąveikos įtaką Lietuvos gyventojų suvokiamai kontrolei įvertinimo. Laikotarpio ir amžiaus tarpinių sąveikos analizė atskleidžia skirtingose amžiaus grupėse pasireiškiančias ilgalaikes suvokiamos kontrolės lygio kaitos tendencijas: visose amžiaus grupėse akivaizdžiai išryškėja jau aptartas diskretusis laikotarpio efektas 1999 m. – suvokiamos kontrolės susilpnėjimas – ir vėlesnis augimas, kas reiškia, kad tolydusis laikotarpio efektas lemia nuostatos stiprėjimą⁴⁸; nuo šio tolydžiojo kaitos dėsningumo nukrypsta tik vyriausia amžiaus grupė, kurioje suvokiamos kontrolės lygis kiek sumažėjo ir 2017 metais (žr. 5.3 paveikslą). Tikėtina, kad šis suvokiamos kontrolės silpnėjimas vyriausio amžiaus žmonių grupėje bent iš dalies yra susijęs su sunkumais prisitaikant prie sparčių technologinių pokyčių, kurie ypač pastaruosiu metu įsiskverbia į visas žmogaus gyvenimo sritis (įskaitant viešąsias paslaugas) ir pakeičia įprastus veikimo viešojoje erdvėje būdus, tačiau šiai hipotezei verifikuoti būtų reikalingas išsamesnis tyrimas.

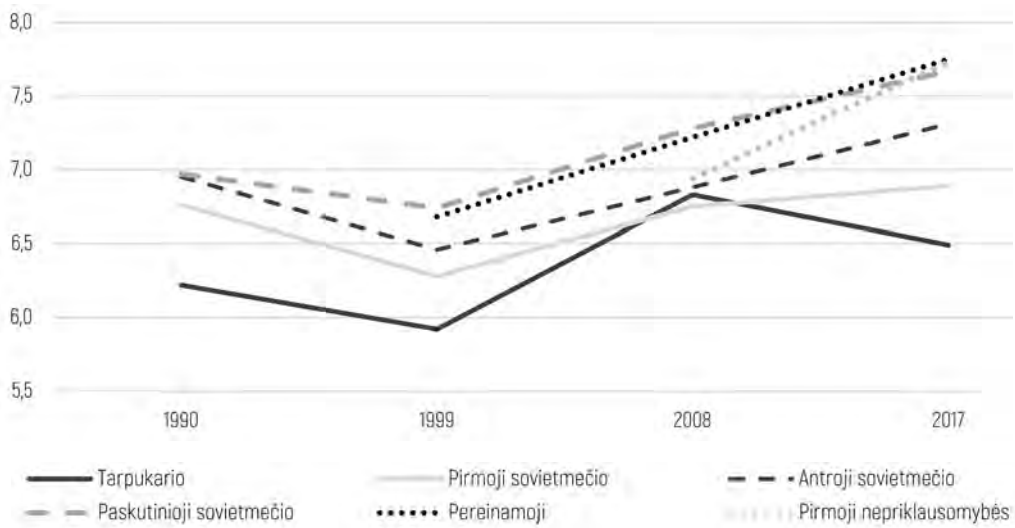
5.3 paveikslas. Suvokiamos kontrolės lygis skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m. (vidurkiai skalėje nuo 1 iki 10)

⁴⁸ Tolydžiojo ir diskrečiojo laikotarpio efektų atskyrimas plačiau aptartas trečiajame monografijos skyriuje.

Analogiška laikotarpio ir socialinės kartos sąveikos įtakos žmonių nuostatoms analizė leidžia identifikuoti visų kartų atstovų nuostatas vienodai bei skirtingai veikiančius laikotarpius. Čia vėlgi matomas diskretusis 1999 m. efektas, kai suvokiamos kontrolės lygis nukrito tarp visų kartų atstovų, bei vyriausios – Tarpukario – kartos suvokiamos kontrolės lygio kritimas 2017 metais (žr. 5.4 paveikslą). Svarbu atkreipti dėmesį, kad nors 5.3 ir 5.4 paveiksluose pavaizduotos nuostatų kaitos tendencijos ir išvados atrodo panašios, juose pateikiama skirtinga informacija: pirmuoju atveju skirtingose EVT bangose dalyvavę to paties amžiaus respondentai atstovavo skirtingoms kartoms; o antruoju – skirtingose EVT bangose dalyvavę atitinkamų kartų atstovai buvo nevienodo amžiaus. Tad ir vienu, ir kitu atveju dalis svarbios informacijos lieka neatspindėta, ir tai neleidžia daryti platesnių apibendrinimų dėl tiriamos nuostatos kaitos šiame analizės etape.

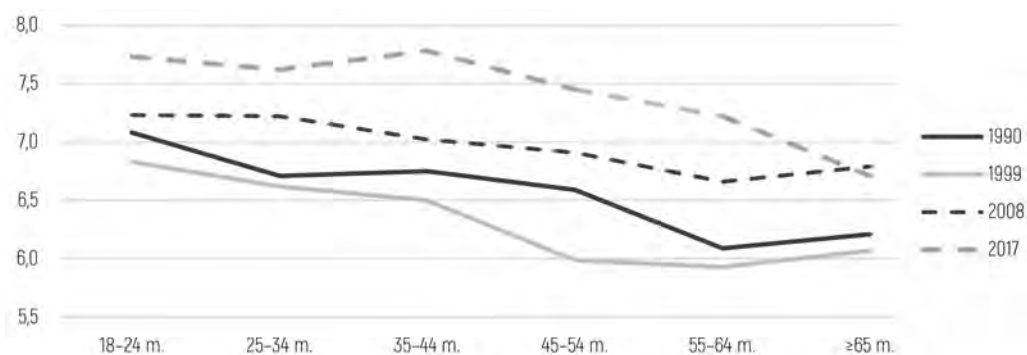
5.4 paveikslas. Suvokiamos kontrolės lygis skirtingose kartose 1990–2017 m. (vidurkiai skalėje nuo 1 iki 10)

Kaip aptarta, vertybinių nuostatų kaitos tyrimuose, be laikotarpio efekto, būtina atsižvelgti taip pat ir į amžiaus tarpsnių įtaką, įvertinant, ar skirtingų savybių svarbos vertinimai žmonių gyvenimo eigoje išlieka daugmaž stabilūs, suformuoti jų socializacijos patirties ir veikiami esamos jų socialinės padėties, ar čia pasireiškia koks nors universalus nuostatų kaitos gyvenimo eigoje dėsningumas. Anksčiau atliktų tyrimų duomenys apie suvokiamos kontrolės lygio kitimą su

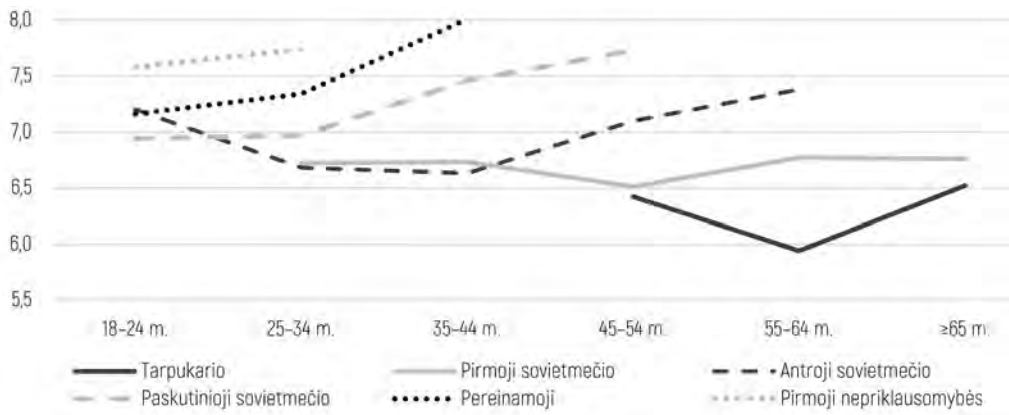
amžiumi yra nevienareikšmiai: kai kurie longitudinaliniai tyrimai rodo, kad suvokiama kontrolė gyvenimo eigoje yra santykinai stabili (Gatz & Karel, 1993); kiti kalba apie suvokiamos kontrolės stiprėjimą iki 30–40 metų amžiaus, vėlesnį silpnėjimą ir vėl stiprėjimą po maždaug 60-ųjų gyvenimo metų (Specht ir kt., 2013); dar kiti indikuoja esant Ω trajektorijos dinamiką – suvokiamos kontrolės stiprėja pereinant į suaugusę, aukščiausią lygį pasiekdama vidutiniame amžiuje ir vėliau silpnėja, kas siejama su faktinių kompetencijų, kontrolės galimybių ir kontrolę ribojančių situacijų tikimybės skirtumais skirtingais amžiaus tarpsniais (Lachman ir kt., 2009; Mirowsky & Ross, 2007) bei su amžiaus stereotipais (Levy, 2003). Toks skirtingų tyrimų išvadų dėl suvokiamos kontrolės dinamikos atskirais amžiais tarpsnių nesutapimas bent iš dalies gali būti nulemtas to, su kuriomis gyvenimo sritimis siejama kontrolė atsiduria tyrimų dėmesio centre (Brandtstädter & Rothermund, 1994). O štai EVT duomenų analizė atskleidžia gana nuoseklų skirtingoms amžiaus grupėms priklausančių žmonių suvokiamos kontrolės lygio skirtumų dėsningumą, panašų visose keturiose tyrimo bangose: vyresniems žmonėms būdinga silpnesnė suvokiama kontrolė nei jaunesniems (žr. 5.5 paveikslą), ir šis ryšys, nors nestiprus, tačiau statistiškai reikšmingas (Kendall $\tau = -0,071$, $p < 0,001$, $N = 4780$). Čia vėlgi išsiskiria vyriausios amžiaus grupės (65 m. ir vyresnių) atvejis: 1990, 1999 ir 2008 m. suvokiamos kontrolės lygis šioje grupėje buvo net kiek didesnis nei 55–64 m. amžiaus grupėje, tačiau tarp 2017 m. pensijinių amžių pasiekusių žmonių fiksuojamas reikšmingai žemesnis šios nuostatos lygis nei 55–64 m. amžiaus grupėje, kas gali būti siejama su anksčiau minėtais prisitaikymo prie ypač sparčiai kintančios socialinės ir technologinės aplinkos sunkumais.

5.5 paveikslas. Suvokiamos kontrolės lygis 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes (vidurkiai skalėje nuo 1 iki 10)

Atlikus laikotarpio sąveikos su amžiaus tarpniais ir su socialinėmis kartomis įtakos suvokiamai kontrolei analizę, reikia įvertinti, ar aptartai nuostatų variacijai reikšmingesnis amžiaus tarpnių ar socialinės kartos efektas, palyginant skirtingų kartų atstovams būdingą suvokiamą kontrolę, jiems būnant to paties amžiaus. Kalbant apie suvokiamos kontrolės variaciją kartų viduje, jų atstovams pereinant iš vieno amžiaus tarpnio į kitą, matomos gana skirtingos trajektorijos: jauniausiose kartose ši nuostata nuosekliai stiprėja, Antrojoje sovietmečio ir Tarpukario kartose nuostata gyvenimo eigoje silpnėja ir vėl stiprėja (čia akivaizdžiai pasireiškia diskretusis laikotarpio efektas 1999 m.), o Pirmojoje sovietmečio kartoje – varijuoja statistiškai nereikšmingai (žr. 5.6 paveikslą).

5.6 paveikslas. Suvokiamos kontrolės lygis skirtingose socialinėse kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą 1990–2017 m. (vidurkiai skalėje nuo 1 iki 10)

Vertinant skirtingoms kartoms priklausančių žmonių nuostatas, jiems būnant to paties amžiaus, buvo atlikti vidurkių palyginimo testai (taikant K-W kriterijų), kurie parodė visose amžiaus grupėse pasireiškiančią tendenciją, kad su kiekviena vėlesne karta suvokiama kontrolė yra stipresnė (kaip minėta, tam tikrus nenuoseklumus šiuose duomenyse galima paaiškinti 1999 m. efektu), ir šie skirtumai yra statistiškai reikšmingi (žr. 5.1 lentelę).

5.1 lentelė. Skirtingų kartų atstovų suvokiamos kontrolės lygis atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m. (vidurkiai skalėje nuo 1 iki 10)

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvienai kartai
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
Tarpukario	-	-	-	6,42	5,94	6,52	H(2) = 7,768, p = 0,021
Pirmoji sovietmečio	-	6,72	6,73	6,51	6,77	6,76	H(4) = 2,424, p = 0,658
Antroji sovietmečio	7,20	6,68	6,63	7,10	7,38	-	H(4) = 18,625, p = 0,001
Paskutiniai sovietmečio	6,94	6,97	7,46	7,73	-	-	H(3) = 18,481, p < 0,001
Pereinamoji	7,16	7,34	8,01	-	-	-	H(2) = 8,728, p = 0,013
Pirmoji nepriklausomybės	7,58	7,74	-	-	-	-	H(1) = 0,510, p = 0,475
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 9,986, p = 0,019	H(4) = 21,479, p < 0,001	H(3) = 40,165, p < 0,001	H(3) = 33,491, p < 0,001	H(2) = 30,469, p < 0,001	H(1) = 1,551, p = 0,213	

Gali atrodyti, kad amžiaus tarpinių ir kartų efektų atskyrimas lemia kiek tokias išvadas nei skirtingos amžiaus žmonių nuostatų palyginimas atskirais laikotarpiais: čia nei vienoje kartoje nebeatome nuostatos lygio kritimo vyriausioje amžiaus grupėje, tačiau taip yra todėl, kad ankstesniu atveju šis kritimas buvo būdingas tik 2017 m. užfiksuotoms gyventojų nuostatoms, o šiuo atveju vyriausio amžiaus žmonių nuostatų rodiklis apima ne tik paskutinįją EVT bangą (pavyzdžiui, kalbant apie Tarpukario kartą, dalis jos atstovų 65 metų amžių buvo pasiekę jau 1990 m. tyrime, ir 5.6 paveiksle atspindimi jungtiniai skirtingose EVT bangose nustatyti rodikliai).

Tačiau vis dar lieka neatsakytas klausimas, kuris pokytis yra santykinai didesnis: vykstantis dėl kartų perėjimo ar dėl vidinio atskirų kartų nuostatos poslinkio? Norint tai nustatyti, buvo sudarytas regresijos modelis, rodantis suvokiamos kontrolės priklausomybę nuo tyrimo atlikimo metų ir respondento gimimo metų. Regresijos rezultatai rodo, kad abu regresoriai turi statistiškai reikšmingą teigiamą įtaką suvokiamai kontrolei (koeficientų B_{gimimo} ir B_{tyrimo} reikšmės yra atitinkamai

0,007 ir 0,009; abiem atvejais $p < 0,001$), o tai patvirtina, kad (1) laikui bėgant ši nuostata stiprėja, kontroliuojant respondentų gimimo metus, ir (2) gimusieji vėliau linkę pasižymėti stipresne suvokiama kontrole nepaisant to, kuriais metais buvo atliktas tyrimas. Tam, kad būtų galima įvertinti santykinę abiejų procesų indėlį, pagal B koeficientus ir atitinkamo proceso veikimo trukmę R_{gimimo} ir R_{tyrimo} buvo apskaičiuoti pokyčių dėl kartų kaitos ir dėl vidinio kartų nuostatos kismo dydžiai E_{gimimo} ir E_{tyrimo} , kurių reikšmės yra atitinkamai 0,13 ir 0,24 (plačiau ši procedūra aprašyta trečiajame monografijos skyriuje). Šie rezultatai rodo, kad nors reikšmingas suvokiamos kontrolės pokytis vyksta dėl kartų kaitos, per tiriamą 27 metų laikotarpį sąlyginai didesnę (1,9 karto) jos stiprėjimą visos visuomenės mastu lemia vidinis kartų suvokiamos kontrolės lygio augimas. Tiesa, šie duomenys patys savaime neatsako į klausimą, ar pokytis kartų viduje vyksta dėl jų atstovų amžėjimo, ar dėl visą visuomenę apimančių gilių kultūrinių permainų sąlygoto tolydaus laikotarpio efekto. Visgi atsižvelgiant į anksčiau pristatytus duomenis, kad visų keturių EVT bangų metu Lietuvos visuomenėje buvo užfiksuota su amžiumi silpnėjanti suvokiama kontrolė (žr. 5.5 paveikslą), galima teigti, kad suvokiamos kontrolės stiprėjimas kartų viduje vyksta *nepaisant* amžėjimo efekto.

Apibendrinimas

Gyventojų suvokiama savo gyvenimo kontrolė yra svarbus išteklius visuomenės mastu, nes ji susijusi su tokiais reiškiniais kaip subjektyvi gerovė, pasitikėjimas valstybės institucijomis, išitraukimas į politinę ir pilietinę veiklą, atsparumas krizinėse situacijose, pasiryžimas, esant būtinybei, ginti savo šalį, asmeninės atsakomybės už savo gyvenimą prisiėmimas ir panašiai. Todėl vertinant pilietinės visuomenės konsolidacijos ir gerovės valstybės perspektyvas mūsų šalyje pozityviai nuteikia EVT duomenys, rodantys teigiamą ilgalaikę suvokiamos kontrolės lygio dinamiką visos Lietuvos visuomenės mastu. Pagal šį rodiklį mūsų visuomenė visų keturių EVT bangų metu prilygo ar net viršijo atitinkamoje bangoje dalyvavusių šalių vidurkį, o tarp buvusio socialistinio bloko šalių pirmavo. Vis dėlto, atsižvelgiant į šiuolaikinius visuomenės iššūkius, poreikis kryptingai ugdyti individualią ir kolektyvinę gebėjimo efektyviai veikti jauseną, taip užtikrinant ilgalaikį visuomenės atsparumą ir gerovę, išlieka aktualus. Kadangi suvokiama kontrolė yra ne tik asmenybės bruožas, bet ir dinamiška nuostata, kurią veikia įvairūs socialiniai, kultūriniai ir kontekstiniai veiksniai, veiksmingos strategijos, skirtos suvokiamos kontrolės palaikymui ar stiprinimui, gali reikšmingai prisidėti prie žmonių gyvenimo kokybės gerinimo bei neigiamo įvairių visuomenės krizių poveikio mažinimo.

Šiame skyriuje pristatytas tyrimas patvirtino kitose Vakarų šalyse atliktų tyrimų įžvalgas, kad skirtingų kartų formavimosi laikotarpiams būdinga skirtinga politinė, socialinė, ekonominė, technologinė ir kultūrinė aplinka daro didelę įtaką tam, kaip asmenys suvokia savo galimybes kontroliuoti savo gyvenimą. Buvo nustatyti reikšmingi suvokiamos kontrolės lygio skirtumai skirtingose kartose, aiškiai pasireiškiant tendencijai, kad su kiekviena vėliau gimusia karta suvokiama kontrolė yra stipresnė. Jaunesnėse kartose pastebimas aukštesnis suvokiamos kontrolės lygis sietinas su jų socializacija individualizmo, iniciatyvumo, pasirinkimo laisvės, asmeninės atsakomybės ir saviveiksmingumo vertybių atmosferoje, kurios sustiprėjo po šalies nepriklausomybės atkūrimo. Tuo tarpu šios nuostatos svyravimai vyresnėse kartose atspindi istorinių aplinkybių poveikį – sovietinio režimo kontrolės stiprėjimą, vėlesnį perėjimą į transformacijų laikotarpį po 1990 m., kai išaugo neapibrėžtumas ir struktūrinės rizikos.

Taigi ilgalaikė suvokiamos kontrolės dinamika, kurioje stebime tiek laikotarpio, tiek gyvenimo eigos, tiek kartų kaitos efektus, atskleidžia, kad ji yra jautrus istorinių lūžių bei struktūrinių permainų poveikio rodiklis skirtingų kartų gyvenimo eigoje. Vis dėlto vertinant sąlyginį skirtingų efektų poveikį matome, kad suvokiamos kontrolės stiprėjimui visos visuomenės mastu tiriamu laikotarpiu sąlygiškai didesnę įtaką turėjo ne kartų kaita, o šios nuostatos stiprėjimas visų kartų viduje. Toks visas kartas apimančios kaitos pobūdis reiškia, kad tikėtinas šios nuostatos pokyčių tempas visuomenėje yra spartesnis nei tada, jei jį sąlygotų vien kartų kaita. Tiesa, čia dėmesį reikia atkreipti į 2017 m. fiksuotą ryškų suvokiamos kontrolės sumažėjimą tarp vyriausiosios, Tarpukario kartos atstovų, kuris gali būti interpretuojamas kaip platesnio socialinės atskirties reiškinio simptomas. Šis pokytis atspindi ne tiek natūralius senėjimo procesus (nes analogiškas nuostatos susilpnėjimas nebuvo užfiksuotas vyriausio amžiaus žmonių grupėse ankstesnėse tyrimo bangose), kiek struktūrinius šiuolaikinės visuomenės pokyčius – technologinės pažangos, skaitmenizacijos ir komunikacijos būdų transformacijų sukeltą socialinį disbalansą. Dėl jo vyresniosios kartos šiandien susiduria su socialinės izoliacijos rizika: naujosios technologijos reikalauja kitokio žinojimo, greitesnio prisitaikymo ir nuolatinio mokymosi, o tai daugeliui tampa iššūkiu. Tokiu būdu net fiziškai bei kognityviai aktyvūs vyresnio amžiaus asmenys gali jaustis pašalinti iš tam tikrų visuomeninio gyvenimo sričių, įskaitant viešąsias paslaugas, kuriose sprendimai, informacija ir socialiniai ryšiai vis labiau persikelia į skaitmeninę erdvę. Todėl institucinis atsakas turėtų būti orientuotas į atskiroms gyventojų grupėms specialiai pritaikytas suvokiamos savo gyvenimo kontrolės stiprinimo priemones, taip sumažinant jų marginalizavimo riziką ir didinant bendrą visuomenės atsparumą įvairioms krizėms.

Romualdas Požerskis. *Kryžių kalnas*. 1989 m.
Lietuvos fotomenininkų sąjungos archyvo nuotrauka (LFS Poz N441)

Sekuliarizacija ar kintantis religingumas?

Rūta Žiliukaitė

Prieš dešimtmetį beveik tuo pačiu metu buvo publikuoti trys darbai, kuriuose aptariama Lietuvos gyventojų religingumo kaita po 1990 m. Lietuvoje: Irenos Eglės Laumenskaitės monografija „Krikščioniškumas kaip socialinių laikysenų veiksnys totalitarinėje ir posovietinėje visuomenėje“ (Laumenskaitė, 2015), Jolantos Kuznecovienės, Aušros Rutkienės ir Mildos Ališauskienės monografija „Religingumas ir / ar dvasingumas Lietuvoje: religijos sociologijos perspektyvos“ (Kuznecovienė ir kt., 2016) ir Rūtos Žiliukaitės skyrius „Religinės vertybės“ monografijoje „Lietuvos vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų“ (Žiliukaitė ir kt., 2016). Visuose juose buvo pateiktas iš esmės toks pats Lietuvos gyventojų religingumo apibūdinimas: dauguma šalies gyventojų save priskiria Romos katalikų bažnyčiai, dauguma jų bažnyčią lanko tik per didžiąsias religines šventes ar dar rečiau, nuosekliai nesilaiko tradicinės krikščioniškos tikėjimo doktrinos, Dievas ir/ar religija nėra labai svarbūs jų gyvenime. Pokytis per pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį rodė Lietuvoje įvykusią desekuliarizaciją: gerokai daugiau gyventojų nei anksčiau pradėjo save priskirti religinėms bendrijoms, sumažėjo nereligingų žmonių skaičius. Religiniai pokyčiai antrajame dešimtmetyje nebeturėjo pagrindo. Pagrindiniai klausimai, į kuriuos ieškosime atsakymo šiame monografijos skyriuje yra: ar ir kaip skiriasi socialinės kartos Lietuvoje pagal religingumą, bei kokia yra socialinių kartų religingumo dinamika trisdešimties metų perspektyvoje?

Teorinė religinės kaitos aiškinimo plėtotė: kažkas sena, kažkas nauja

Kaip teigia Jörgas Stolz ir Pascalis Tanneris (Stolz, 2020; Stolz & Tanner, 2019), tris XX a. antrojoje pusėje vyravusias neoklasikines teorijas – sekuliarizacijos, religinės individualizacijos ir religinės rinkos – XXI a. amžiuje papildė keturios teorijos, aiškinančios religijos kaitą šiuolaikinėse visuomenėse, raidos kryptys: deprivacijos ir egzistencinio nesaugumo teorija, sekuliaraus perėjimo ir kartų kaitos atnešamo

religinio nuosmukio teorija, religinių ir sekuliarių alternatyvų konkurencijos teorijos ir teorijos, dėmesį sutelkiančios į 1960-uosius kaip individų religingumo raiškos pokyčio lūžio tašką. Šis sąrašas nėra baigtinis, nes neišsemia iš įvairių empirinių tyrimų kylančių teorinių refleksijų ar apibendrinimų, pabrėžiančių religinę įvairovę ir religinį religingumo reiškinių sudėtingumą.

Šiuo metu neoklasikinės teorijos yra aktualios religijos sociologams tiek, kiek XXI a. teoriniai ieškojimai išlaiko tęstinumą su jomis. Glaustai jas apibendrinant, sekuliarizacijos teorijos teigia, kad dėl modernizacijos proceso, apimančio institucinę, technologinę, kultūrinę (ideologinę) visuomenės kaitą, religija šiuolaikinėje visuomenėje patiria nuosmukį (Dobbelaere, 1999). Šis nuosmukis gali apimti skirtingus lygmenis, bet nebūtinai visus kartu: makro (visuomenės), mezo (organizacijų) ir mikro (individualaus religingumo). Kaip teigia šios teorijos neoklasikai, sekuliarizacijos procesas nebūtinai yra linijinis ir jo eigai, tempams turi įtakos šalies istorinis, politinis, kultūrinis kontekstas (Martin, 1978, 1991; Wallis & Bruce, 1992). Vienas didžiausių neoklasikinės sekuliarizacijos teorijos iššūkių, kaip ir pastangų jį įveikti – išvengti akivarų dėl supaprastinto religinių pokyčių matymo ir procesų redukavimo iki vienmatės schemas. Pavyzdžiui, José Casanova (Casanova, 1994) argumentai, kad nepaisant modernizacijos proceso ir jo įtakos religiniams pokyčiams, religija moderniose visuomenėse išlaiko matomą vaidmenį viešojoje sferoje.

Religinės rinkos teorijos autoriai (Iannaccone, 1997; Stark & Iannaccone, 1994) pamėgino iš esmės atmesti sekuliarizacijos teoriją teigdami, kad religinę nuosmukį Europos visuomenėse lemia ne modernizacijos procesas, o religinės rinkos bruožai. Religinė rinka yra suprantama kaip sudaryta iš religinių organizacijų, jų siūlomų „produktų“ (tikėjimų, apeigų, bendruomeninių ryšių) ir paklausos iš vartotojų (tikinčiųjų) pusės. Šios teorijos šalininkai individo religinius poreikius traktuoja kaip universalią žmogaus prigimties savybę. Mažėjantį Europos gyventojų religingumą jie interpretuoja kaip pasekmę pernelyg reguliuojamos ir monopolizuotos nacionalinių bažnyčių rinkos, nesukuriančios konkurencijos, kuri užtikrintų, kad per skirtingų religinių tikėjimų pasiūlą būtų atliepta gyventojų religinių poreikių įvairovė, atnešama su modernybe drauge žengiančios individualizacijos. Nors religinės rinkos teorijos autoriai įtikinamai išryškina skirtumus tarp panašaus modernizacijos lygio šalių pagal gyventojų religingumą, dauguma šios teorijos teiginių apie pliuralizmo, konkurencijos ir religinės rinkos gyvybingumo ryšį nėra patvirtinami tyrimais. Kita vertus, tiek, kiek yra svarbi religinių organizacijų ir alternatyvų įvairovė kultūriniu aspektu

individualizuotose visuomenėse, kiek svarbi racionalaus pasirinkimo teorija aiškinant žmonių elgesio pasirinkimus, ši teorija išlaiko tęstinumą religinių pokyčių analizės srityje.

Religinės individualizacijos teorijos autoriai pasirinko tarpinį kelią tarp sekularizacijos ir religinės rinkos teorijų. Jie pritaria sekularizacijos teorijos šalininkams, kad modernizacijos procesai keičia religijos vaidmenį šiuolaikinėse visuomenėse, tačiau, skirtingai nei pastarieji, akcentuoja, kad religinė individualizacija nėra ar bent jau nebūtinai yra visuomenės sekuliarėjimo požymis. Šios teorijos proponentų darbuose aptariamas „tikėjimas nepriklausant“ (Davie, 1990), institucinio religingumo mažėjimas ir individualizuoto, asmeninio religingumo augimas, susijęs su trūkiu „atminties grandinėje“ (Hervieu-Leger, 2000), kai religinės kolektyvinės prasmės nebeperduodamos jaunesnėms kartoms taip, kaip anksčiau, matomos kaip religinė transformacija, o ne sekularizacija. Lygiai taip pat detradicionalizuotos praktikos ir alternatyvus dvasingumas (Heelas ir kt., 2005) nėra ar nebūtinai yra suprantamas kaip sekuliarus pakaitalas religingumui. Kaip teigia Stefas Aupersas ir Dickas Houtmanas (Aupers & Houtman, 2010), dėmesį sutelkiant į bažnytinio religingumo nuosmukį, iš akiračio pametamos tokios religijos ir dvasingumo atmainos, kurios siūlo alternatyvias krikščionybei prasmės sistemas, skatina moralinį individualizmą ir modernių technologijų panaudojimą. Šie mokslininkai jas pavadina „moderniomis religijomis“, teigdami, kad jų buvimas rodo, kaip modernybė keičia, o ne naikina religiją (Aupers & Houtman, 2010). „Dvasingumas“, „dvasinė revoliucija“, „subjektyvumo posūkis“, „dvasingumo posūkis“, „detradicionalizacija“, „deinstitucionalizacija“ yra naudingi raktažodžiai, norint rasti tuos tyrimus, kurių svorio centras yra ne religingumo mažėjimas, nuosmukis, kritimas ar nykimas, o jo transformacijos. Dvasingumas suprantamas kaip subjektyvi, individualizuota, autentiškumo siekianti praktika, orientuota į vidinį „Aš“ ir asmeninį patyrimą, dažnai atsietą nuo institucinių religijos formų. Jis priešpriešinamas toms religijos formoms, kuriose didesnis dėmesys skiriamas socialiniams ir simboliniams aspektams (Heelas ir kt., 2005; Woodhead, 2010). „Dvasinė revoliucija“ apibrėžiama kaip kaita, kurios metu auga „dvasingumą praktikuojančių“ žmonių skaičius ir mažėja besilaikančiųjų tradicinio (krikščioniško) tikėjimo dalis. Šios „revoliucijos“ pasekmėje įvairiose šalyse „dvasingumas, holizmas, Naujasis amžius, protas-kūnas-dvasia, joga, fengšui, či, čakra bendroje kultūroje tapo labiau įprastos nei krikščioniškas žodynas“ (Heelas ir kt., 2005). „Subjektyvus posūkis“ apibrėžiamas kaip perėjimas nuo išoriškai primetamų, „objektyvių“ socialinių vaidmenų ir įsipareigojimų prie individualizuotų, subjektyviai pasirenkamų.

„Detradicionalizacija“ suprantama kaip mažėjanti religinės tradicijos, institucinio religingumo įtaka tikėjimams ir religinei praktikai (Heelas ir kt., 2005).

Klausimas, kuris labiausiai rūpi šioje monografijoje pasirinktam žiūros taškui, – kaip suprasti religinių vertybių pokyčius šiuolaikinėse visuomenėse žvelgiant per kartų prizmę. Kiek skirtingose teorinėse prielaidose aptariami pokyčiai yra siejami su kartų kaita? Skirtumų tarp religingumo ir dvasingumo analizės iš kartų kaitos perspektyvos lauke išskirtini Wade'o Clarko Roofo, jau minėtų Paul Heelo ir Lindos Woodhead, taip pat Dicko Houtmano ir Stefo Auperso tyrimai. W. C. Roofo atliktas longitudinalinis JAV Kūdikių bumo kartos tyrimas (Roof, 1993, 2001) laikomas vadovėliniu religinių transformacijų modernioje visuomenėje aprašymo pavyzdžiu. Šis mokslininkas Kūdikių bumo kartą apibūdino kaip „ieškančiųjų kartą“, jaunystės metais išsižadėjusią tradicinio religingumo ir pasinėrusią į Naujojo amžiaus dvasinį eksperimentavimą. Tolimesni šios kartos tyrimai parodė, kad vėlesniuose gyvenimo eigos etapuose šie žmonės sugrįžo į savo tėvų religines kongregacijas, tačiau šių kongregacijų veikimą keitė, papildydami tradicines apeigas savo dvasinių ieškojimu metu atrastomis praktikomis. Šios socialinės kartos ir jos amžėjimo efektai iliustruoja, kaip religingumas modernioje visuomenėje gali kisti nebūtinai didesnio visuomenės sekuliarumo link (Roof, 2018).

W. C. Roofo tyrimai gali būti priskirti teorijų grupei, kurias J. Stolzas ir P. Tanneris vadina 1960-ųjų lūžio taško teorijomis (Stolz & Tanner, 2019). Daugelyje Vakarų šalių 1960-ieji buvo kultūrinės revoliucijos metai. Pokarinė Kūdikių bumo karta norėjo išsivaduoti iš tradicinių normų ir autoritetų, seksualinės elgsenos suvaržymų, siekė laisvo apsisprendimo dėl savo gyvenimo kelio, savirealizacijos. Nors kultūrinės revoliucijos taikinyje nebuvo pati religija, religinės institucijos buvo matomos kaip socialinės tvarkos, prieš kurią maištaujama, dalis. Tai buvo religinio eksperimentavimo ir religinės liberalizacijos metas, davęs pradžią „alternatyvaus dvasingumo“ judėjimui. Kodėl būtent 1960-ieji? Svarbiu veiksniumi laikomas tuometinis ekonominio išsivystymo lygis, jauniems žmonėms leidęs lengviau nei ankstesnėms kartoms siekti savarankiško, nepriklausomo nuo tėvų gyvenimo. J. Stalzo ir P. Tannerio žodžiais, Kūdikių bumo kartos jaunimas turėjo „materialinius ir intelektualinius išteklius“, reikalingus institucionalizuotos tvarkos sudrebinimui iš pamatų. Klausimas, kuris lieka neatsakytas iki galo, ar šis virsmas laiko požiūriu buvo momentinis, ar palaipsnis, įgyjantis pagreitį ir stiprėjantis su vėlesnėmis kartomis.

W. C. Roofo tyrimų religinių pokyčių interpretaciją ir išvadas pratęsia ir papildoma kitų tyrėjų darbai. D. Houtmanas ir S. Aupersas (Houtman ir kt., 2009), remdamiesi Pasaulio vertybių tyrimo duomenų analize, daro išvadą, kad Vakarų šalyse

1981–2000 m. įvyko „dvasingumo posūkis“, kai tradicines tikėjimo praktikas vis labiau išstūmė vidinis dvasingumas, kuriam būdingas individų savęs sakralizavimas. Šio posūkio, ryškus tokiose šalyse kaip Prancūzija, Didžioji Britanija, Nyderlandai, Švedija, varomoji jėga buvo kartų kaita: jaunesnę, gerai išsimokslinusių kartą labiau traukia alternatyvus dvasingumas nei tradicinės krikščioniškos religingumo formos, o ši tendencija, šių tyrėjų nuomone, patvirtina detradicionalizacijos teoriją, ir tai, kad „dvasinė revoliucija“ vyksta keičiantis kartoms, kaip prognozavo P. Heelas ir L. Woodheadas (Heelas ir kt., 2005).

Kita vertus, religingumo ir dvasingumo Europos šalyse tyrimų rezultatai nėra vienareikšmiški, todėl mokslininkai tebetęsia diskusiją, kokio masto yra šis pokytis, ir ar keičiantis kartoms alternatyvus dvasingumas tikrai auga ir pakeičia institucinį, krikščionišką tikėjimą. Peterio B. Anderseno kartu su kolegomis atlikta religinės kaitos Danijoje analizė (Andersen ir kt., 2013), panaudojant 1981–2001 m. trijų bangų Europos vertybių tyrimo duomenis, rodo ne tik tai, kad krikščioniški tikėjimai ir dvasinės praktikos koreliuoja tarpusavyje, bet ir tai, kad pokyčiai kartų viduje ir keičiantis kartoms yra nenuoseklūs, todėl nepatvirtina hipotezės, kad keičiantis kartoms auga dvasingumas, mažėjant paramai krikščioniškoms religinėms vertybėms. Jų nuomone, kalbėti apie „dvasingumo revoliuciją“ Danijoje nėra pagrindo. Tą pačią išvadą dar anksčiau padaro Kimmo Ketola, analizuodamas religinius pokyčius Suomijoje (Ketola, 2007). Šie tyrimai rodo, kad religingumo ir dvasingumo sąvokos nėra viena kitą paneigiančios, o tarpusavyje susijusios, todėl nereikėtų į jas žvelgti kaip į skirtingus polius: institucinį religingumą praktikuojantys žmonės jaučiasi dvasingais, o save kaip siekiančius tradicinėms religingumo formoms alternatyvaus vidinio dvasingumo identifikuoja nedidelė dalis žmonių (Marler & Hadaway, 2002).

Kitaip religinius pokyčius kartų perspektyvoje mato mokslininkai, kurie lieka ištikimi sekularizacijos tezei. Kadangi pagrindinis mūsų monografijos duomenų šaltinis yra EVT, svarbu pabrėžti, kad šio tarptautinio projekto lyderiai religinių pokyčių teorijos ir metodologijos srityje XXI a. plėtojo ne tiek religinės individualizacijos ir religinės įvairovės teorijas kiek sekuliaraus perėjimo ir kartų kaitos atnešamo religinio nuosmukio teoriją. Bene žinomiausias šios teorinės pakraipos mokslininkas šiuo metu yra Davidas Voasas, kuris kartu su kolegomis nuosekliai vysto šią teoriją, papildydamas ją naujais ilgalaikių lyginamųjų tyrimų duomenimis. Savo tyrimų išvadose D. Voasas ir jo bendraautoriai pabrėžia, kad individualizuotos, detradicionalizuotos religingumo formos nepaneigia individualios sekularizacijos tendencijų Europoje ir JAV (Bruce & Voas, 2010; Crockett & Voas, 2006;

Day, 2011; Puga-Gonzalez ir kt., 2022; Voas, 2009, 2015; Voas & Chaves, 2016; Voas & Crockett, 2005; Voas & Day, 2010; Voas & Doebler, 2011; Voas & Storm, 2012). Šių mokslininkų požiūriu, smunkant religinei praktikai, smunka ir tikėjimas, todėl nyksta ir tai, ką Grace Davie apibrėžė, kaip „tikėjimą nepriklausant“ ir „priklausymą netikint“, vis stiprėjant tam, ką D. Voasas ir jo kolegos vadina „nei tikėjimu, nei priklausymu“. Dėl kartų kaitos tradicinį, konvencinį tikėjimą keičia „sumišęs“ (angl. *fuzzy*) tikėjimas, o pastarąjį – sekuliarumas (Voas, 2009, 2015). Šiame „sekuliarizacijoje“ trinka religingumo perdavimas iš kartos į kartą, nes kiekviena karta gauna vis silpnesnę religinę socializaciją, todėl daugėja nereligingų, sekuliarių žmonių. Šio požiūrio besilaikantys mokslininkai „sumišusį lojalumą“ (angl. *fuzzy fidelity*) supranta kaip pereinamąją stadiją tarp religingumo ir nereligingumo. D. Voaso su kolegomis atliekama analizė rodo, kad „sekuliarus perėjimas“ vyksta visose Europos šalyse, kokias jų tyrimai beapimtų. Tos pačios religinių pokyčių interpretavimo krypties laikosi ir kiti mokslininkai analizuojantys, kaip kartų kaita keičia Europos religinės praktikos lauką (Gundelach, 2017; Monnot & Wernli, 2023; Pollack ir kt., 2012; Stolz ir kt., 2016, 2021; Wolf, 2008).

Šiai teorinės giminystės kategorijai taip pat priskirtini Olafo Müllerio, Gerto Pickelio, Detlefo Pollacko, Francesco Molteni tyrimai, kurie verti atskiroms paminėjimo, nes juose daug dėmesio skiriama religiniams pokyčiams pokomunistinėse Centrinės ir Rytų Europos šalyse, dažnu atveju į analizę įtraukiant ir Lietuvą (Molteni, 2017; Molteni & Biolcati, 2023; Müller, 2011; Pickel, 2009; Pollack, 2008; Pollack ir kt., 2012; Pollack & Pickel, 2007). Regionas tapo mokslininkams ypač įdomus, kai žlugus komunistiniam režimui labai išaugo religinę afiliaciją turinčių žmonių ir, atitinkamai, sumažėjo savęs jokiai konfesijai nepriskiriančių žmonių skaičius. Analizuodami tradicinių krikščioniškų praktikų, tikėjimų ir subjektyvaus religingumo pokyčius dviejų dešimtmečių ir ilgesnėje perspektyvoje, jie siekė atsakyti į klausimą, ar šis „atgijimas“ paneigia sekuliarizacijos tezę. Išvadas mokslininkai formulavo mažiau kategoriškai nei D. Voasas, tačiau jos yra iš esmės panašios: sekuliarizacijos tezė vis dar atrodo tinkama prieiga, nes mažas nebažnytinis religingumas nesudaro atsvaros daug greičiau mažėjančiam tradiciniam bažnytiniam religingumui (nors į kiekvienos šalies atvejį reikia žvelgti atskirai, nes yra svarbūs konteksto veiksniai).

Kartų perspektyvoje pateikiamoje religinių pokyčių analizėje, ypač pastarosios krypties, dažniausiai neapsieinama be Pippas Norris ir Ronaldo Ingleharto teorijos apie ekonominio ir socialinio saugumo ar nesaugumo įtaką visuomenių religingumo lygiui ir jo kaitai (Inglehart & Norris, 2003). Ekonominė šalių pažanga užtikrina jų gyventojams gerėjančias materialines gyvenimo sąlygas ir didina jų galimybes

patiems spręsti, kaip tvarkyti savo gyvenimą ir save realizuoti, todėl tose šalyse mažėja poreikis tradiciniam tikėjimui, kuris padeda žmonės dorotis su egzistenciniu nesaugumu, išgyventi sudėtingas gyvenimo situacijas. Analizuodami ryšį tarp žmogaus socialinės raidos indekso ir agreguoto šalių religingumo indekso, paskaičiuoto naudojant Pasaulio vertybių tyrimo duomenis, P. Norris ir R. Inglehartas nustato, kad ekonomiškai klestinčių poindustrinių šalių gyventojai yra mažiau religingi nei industrinių, o industrinių – mažiau religingi nei agrarinių. Laikantis šios teorijos, skirtumai tarp kartų toje pačioje visuomenėje būtų aiškinami nevienodomis jų materialinėmis ir socialinėmis gyvenimo sąlygomis formavimosi metais. Tačiau šios teorijos trūkumas – redukcionizmas. Ryšys tarp gyvenimo standartų ir religingumo gali būti reikšmingas, bet modernizacijos procesas apima ir kitus pokyčius, kurie savo ruožtu veikia gyventojų religinę praktiką ir tikėjimus (masinį išsimokslinimą, sekuliarių alternatyvų gyvenimo prasmės poreikio patenkinimui pasiūlos augimą ir kt.) (Hirschle, 2013; Stolz, 2020; Stolz & Tanner, 2019). Be to, pati žmogaus egzistencinio saugumo sąvoka yra socialinis konstruktas, kuriam turi įtakos kultūra (Herbert, 2013).

Vis dėlto, pastaruoju metu vis didesnio akademinės bendruomenės palaikymo sulaukia tos religinių pokyčių šiuolaikinėse visuomenėse koncepcijos, kuriose nėra apsiribojama viena teorine prieiga ir siūloma atsižvelgti į visuomenių religinio gyvenimo daugiasluoksniškumą. Pavyzdžiui, D. Pollackas ir G. Rosta, apibendrinami religinių pokyčių skirtinguose Europos ir pasaulinio regionuose atvejų studijas, pabrėžia religinę įvairovę ir tai, kad labai svarbu ne siekti patvirtinti ar paneigti sekuliarizacijos tezę ar kitą teoriją, o būti atidiems kultūriniais, socialiniams, politiniams kontekstams, kurių variacijos padeda suprasti pokyčius religijos srityje (Pollack & Rosta, 2017). Inger Furseth su kolegomis aptardami religijos ir gyventojų religingumo padėtį Šiaurės Europos šalyse, dešimtmečiais buvusiose modernizacijos sukeltos visuomenės sekuliarizacijos *par excellence* pavyzdžiu, remiasi ne sekuliarizacijos teorija, o siūlo taikyti „religinio sudėtingumo“ (angl. *religious complexity*) konceptą: „duomenys [Šiaurės šalyse] rodo religinį sudėtingumą ta prasme, kad skirtingais lygmenimis pastebimos kelios religinės tendencijos: didesnis sekuliarumas, pačios religijos pokyčiai ir didesnė religinė įvairovė. Ši raida panaši į daugelio kitų Europos šalių ir rodo, kad Šiaurės šalys yra savitas šios temos variantas“ (Furseth ir kt., 2018, p. 60).

Religinės įvairovės teorinės prieigos laikos ir Lietuvos religijotyrininkai. Tirdama kintančius religinių mažumų santykius su Lietuvos visuomene ir valstybe bei šiems santykiams būdingus bruožus, Milda Ališauskienė juos vertino religijų

įvairovės teorinių ir empirinių diskusijų rémuose, pabrėždama, kad Lietuvai, kaip ir kitoms šalims, yra būdinga religinių tapatybių įvairovė, ir kad ji atsiskleidžia ne tik per priklausymą religinių mažumų bendruomenėms ir per šių bendruomenių veiklą – kalbant apie individualų religingumą, ši įvairovė reiškiasi per tradicinę religinę afiliaciją turinčių žmonių individualizuotus tikėjimus ir praktikas (Ališauskienė, 2023). Lietuvos visuomenės religingumo kaitos analizei kartų perspektyvoje šis M. Ališauskienės tyrimas svarbus ypač dėl jame pateikiamos sovietmečiu ir atkurtos nepriklausomybės laikotarpiu valstybės vykdytos religijos politikos, religijos vaidmens viešojoje sferoje pokyčių analizės, leidžiančios geriau suprasti skirtingų laikmečių tikėjimo išpažinimo ir praktikavimo politinius kontekstus. Su Lietuvos socialinių kartų religingumo analize taip pat susiję dar bent du per pastaruosius penkerius metus publikuoti M. Ališauskienės tyrimai. Vienas skirtas nereligingumo (laisvamanystės, netikėjimo, ateizmo) analizei, apimančiai laikotarpį nuo 1918 m. iki dabartinių laikų, parodant, kaip nereligingumo reiškinių priėmimas visuomenėje kito skirtingų politinių režimų sąlygomis ir kaip Katalikų bažnyčios dominuojamame dabartiniame kontekste nereligingumas tapo marginalizuotas (Ališauskienė, 2020). Šis straipsnis padeda suprasti, kaip šie procesai paliečia skirtingas kartas Lietuvai atgavus nepriklausomybę. Antroji publikacija skirta Paskutinės sovietmečio kartos religinių vertybių analizei ir yra paremta itin didelės apimties kokybiniu šiai kartai priklausančių žmonių tyrimu, atskleidžiančiu, viena vertus, „konformistinį katalikišką tapatybę (kaip dalies nacionalinės tapatybės) priėmimą“, ir, kita vertus, religinio individualizmo tendenciją ir kritiškumą Lietuvos katalikų bažnyčiai (Ališauskienė, 2021), o tai praturtina šios kartos kiekybine analize paremtus tyrimus išsamesniu ir gilesniu jos religinės patirties pajautimu. Dar vienas pastarųjų metų tyrimas, kuriame taip pat taikyta religijų įvairovės prieiga ir kokybinė socio-istorinė tyrimo metodologija, yra Eglės Aleknaitės ir Aušrelės-Kristinos Pažėraitės (Aleknaitė & Pažėraitė, 2024) darbas, skirtas alternatyvaus religingumo bendruomeniškumo formų kaitai sovietinėje Lietuvoje.

Tyrime naudojamų kintamųjų rinkinys

EVT tyrime yra dvylika religingumo rodiklių, kurie buvo fiksuoti visose keturiuose bangose: religinės afiliacijos, bažnyčios lankymo, religingumo savivokos, tikėjimo Dievu, pomirtiniu gyvenimu, rojumi, pragaru ir reinkarnacija, Dievo sampratos, religijos svarbos, Dievo svarbos ir maldos ne religinių pamaldų metu praktikavimo. Visi šie dvylika rodiklių bus naudojami toliau pateikiamoje analizėje.

Religinė afiliacija matuojama klausimu „Ar Jūs išpažįstate kurį nors religinį tikėjimą?“ (Taip/Ne) bei prašant nurodyti, kurį tikėjimą respondentas(ė) išpažįsta. Bažnyčios lankymas buvo tirtas standartiniu daugeliui tarptautinių tyrimu tapusiu klausimu „Ar dažnai paskutiniu metu Jūs einate į bažnyčią arba religinius susirinkimus, neskaitant vestuvių, laidotuvių ir krikštynų?“: 1 – dažniau nei kartą per savaitę, 2 – kartą per savaitę, 3 – kartą per mėnesį, 4 – tik per kai kurias religines šventes, 5 – kartą per metus, 6 – rečiau nei kartą per metus, 7 – niekada, beveik niekada. Šis kintamasis analizei buvo standartizuotas, kad įgytų reikšmes nuo 0 iki 1, rodant lankomumo intensyvumą nuo bažnyčios nelankymo iki jos lankymo dažniau nei kartą per savaitę. Ši standartizuotą kintamąjį naudosime aprašomajai religingumo tipų statistikai. Religinei savivokai tirti taikomas klausimas „Nepriklausomai nuo to, ar Jūs einate į bažnyčią ar ne, kaip Jūs save apibūdintumėte: 1 – tikintis/-i, 2 – netikintis/-i, 3 – įsitikinęs/-usi ateistas/ė“. Panaudojant šį kintamąjį buvo sukurtas dichotominis „ateistas/-ė“ kintamasis (Taip/Ne).

Tikėjimas tradicinėmis krikščioniškomis tikėjimo tiesomis tiriamas keturiais klausimais su „Taip/Ne“ atsakymais: „Ar Jūs tikite, kad yra: 1) Dievas; 2) pomirtinis gyvenimas; 3) rojus; 4) pragaras?“. Susumuojant šiuos keturis tikėjimo kintamuosius buvo sukurtas tikėjimo ortodoksialumo kintamasis, įgyjantis dvi reikšmes: 1 (tiki visomis keturiomis tiesomis) ir 0 (tiki ne visomis ar netiki nei viena). Tikėjimo turiniui matuoti taip pat taikytas Dievo sampratos klausimas „Kuris iš šių teiginių labiausiai atitinka Jūsų nuomonę? 1 – egzistuoja gyvasis triasmenis Dievas⁴⁹, 2 – egzistuoja kažkokia Aukščiausioji dvasia arba gyvybinė galia, 3 – iš tikro aš nežinau, ką ir galvoti, kas tai yra, 4 – aš nemanau, kad egzistuoja kokia nors Aukščiausioji dvasia, Dievas arba gyvybinė galia“. Kiekvienam šio klausimo atsakymui buvo sukurti keturi dichotominiai „Taip/Ne“ kintamieji. Taip pat į analizę įtraukėme tikėjimą į reinkarnaciją, matuotą klausimu „Ar Jūs tikite į reinkarnaciją, t. y., kad po mirties vėl gimstama šiame pasaulyje, tik persikūnijus (priėmus kitą kūną)?“. Panaudojant keturis kintamuosius: tikėjimo ortodoksialumo, tikėjimo asmeniniu Dievu, tikėjimo Aukščiausia dvasia ar gyvybine galia bei tikėjimo į reinkarnaciją kintamuosius buvo sukurtas dvireikšmis „Tikėjimo“ kintamasis, kuriame 1 koduota reikšmė, kad tikima bent kuria nors tikėjimo tiesa, o 0 – kad netikima nei viena iš tirtų. Šį kintamąjį taikėme apibrėždami religingumo tipą.

Subjektyviam religingumui tirti taikėme du kintamuosius: religijos svarbos vertinimą (matuotą klausimu „Prašau pasakyti, kiek svarbu Jūsų gyvenime religija?

⁴⁹ Ši formuluotė buvo keičiama, 1990 m. ir 1999 m. šį atsakymo variantą formuluojant „egzistuoja Dievas“, o 2008 m. – „egzistuoja asmeninis Dievas“.

1 – labai svarbi, 2 – svarbi, 3 – nesvarbi, 4 – visiškai nesvarbi“) ir Dievo svarbos vertinimą („Ar Dievas Jūsų gyvenime yra svarbus? Vertinimui naudokite šią kortelę, kur 10 reiškia, kad labai svarbus, o 1 – visiškai nesvarbus“). Panaudojant religijos svarbos vertinimo atsakymą „visiškai nesvarbi“ ir Dievo svarbos vertinimą „visiškai nesvarbus“ buvo sukurtas dichotominis kintamasis „Religija ir/ar Dievas nesvarbūs“. Paskutinis į analizę įtrauktas kintamasis buvo maldos praktikavimui tirti taikytas klausimas „Ar dažnai Jūs meldžiatės ne religinių apeigų metu? Ar Jūs meldžiatės: 1 – kiekvieną dieną, 2 – dažniau nei kartą per savaitę, [...], 3 – niekada“. Kadangi pirmoje EVT bangoje buvo taikyta kitokia skalė („dažnai“, „kartais“ [...], „niekada“), panaudojant visose bangoje esantį atsakymą „niekada“ ir pašalinus iš analizės prarastas reikšmes, buvo sukurtas dichotominis maldos praktikavimo kintamasis.

EVT religinės praktikos ir tikėjimų kintamieji yra pakankami institucinio religingumo pokyčiams tirti, tačiau religinio individualizmo, alternatyvaus dvasingumo, religinės įvairovės analizės požiūriu yra gana riboti. Naujų, papildomų rodiklių integravimą iš dalies stabdo tyrimo apimtis ir reprezentatyvių gyventojų apklausų iššūkiai. Tačiau alternatyvaus dvasingumo tyrėjai kartotinai kviečia peržiūrėti didžiųjų tarptautinių longitudinalinių tyrimų klausimynus ir juos papildyti naujais, religinę įvairovę, alternatyvų dvasingumą matuojančiais klausimais (Houtman ir kt., 2012; Tromp ir kt., 2020, 2022).

Mokslininkų klasifikatorių pasirinkimai gana skirtingi ir priklauso nuo analizės tikslų, teorinių prielaidų ir turimų kintamųjų. Pavyzdžiui, D. Voasas (Voas, 2009) individualaus religingumo analizei naudoja skirstymą į religingus, „sumišusius“ (angl. *fuzzy*) ir nereligingus, pirmuosius apibrėždamas kaip konvencinškai religingus (aktyviai praktikuojančius), „sumišusius“ – kaip nekonvenciniškai religingus/ dvasingus arba nominalius sekėjus, o nereligingiesiems priskirdamas agnostikus ir ateistus. Toje pačioje kaip ir D. Voasas paradigmoje dirbanti Ingrid Storm išskiria keturis „sumišusio“ religingumo klasterius: nuosaikiai religingus, pasyviai religingus, „tikinčius, bet nepriklausančius“ ir „priklausančius, bet netikinčius“ (Storm, 2009). O štai sugretinus religingumą ir dvasingumą, naudojamos kito tipo klasifikacijos. Pavyzdžiui, skiriamos tokios kategorijos: instituciniai, alternatyviai dvasingi, „atsiriboję“ (tie, kuriems nelabai rūpi tikėjimas ar dvasingumas) ir sekuliarūs (netikintys, priešiški religijai) (Stolz ir kt., 2016). Analizėje, skirtingai Lietuvos katalikams, E. Laumenskaitė klasifikacijai naudoja praktikos kintamuosius (bažnyčios lankymą ir išpažinties atlikimą), skirdama tris grupes: aktyviai praktikuojančius, formalius (minimalius) ir nominalius (Laumenskaitė, 2015).

6.1 lentelė. Individualaus religingumo klasifikacija

Kategorija	Tipas	Aprašymas
Aktyviai praktikuojantys	Pamaldūs, besilaikantys tradicinės doktrinos (toliau – tradiciškai pamaldūs)	Save priskiriantys krikščioniškoms religinėms bendruomenėms, kartą per mėnesį ir dažniau lankantys bažnyčią ir išpažįstantys tradicinę krikščionišką doktriną (tiki Dievą, gyvenimu po mirties, rojumi, pragaru), tikintys Asmeninį Dievą
	Pamaldūs, individualizuoto tikėjimo (toliau – individualizuotai pamaldūs)	Save priskiriantys krikščioniškoms religinėms bendruomenėms, bent kartą per mėnesį lankantys bažnyčią, kurių tikėjimui būdingas selektyvumas ir/ar sinkretizmas
Kultūriniai	Kultūriniai (nominalūs) tikintieji (toliau – kultūriniai)	Save priskiriantys krikščioniškoms religinėms bendruomenėms, retkarčiais (dažniausiai per šventes) lankantys bažnyčią, kurių tikėjimui būdingas selektyvumas ir/ar sinkretizmas
Nepriklausomi	Subjektyviai religingi (neinstitucinio religingumo) (toliau – nepriklausomi)	Savęs nepriskiriantys jokiai religinei bendruomenei ir/ar niekada nelankantys bažnyčios, tačiau turintys tam tikrą dvasinį ar teistinį tikėjimą
Nereligingi	Religijai abejingi	Nėra netikintys, bet religija ir/ar Dievas jų gyvenime yra visiškai nesvarbūs
	Netikintys	Netikintys, kad egzistuoja kokia nors Aukščiausioji dvasia, Dievas arba gyvybinė galia arba netikintys nei viena iš tradicinių krikščioniškų tiesų ar reinkarnacija arba save laikantys ateistais

M. Ališauskienė savo tyrimuose pasitelkia modifikuotą PEW tyrimų centro klasifikaciją, paremtą religinės afiliacijos ir bažnyčios lankymo rodikliais: pamaldūs tikintieji (bažnyčią lankantys dažniau nei kartą per mėnesį), iš dalies pamaldūs tikintieji (lankantys kartą per mėnesį), tradiciniai tikintieji (lankantys per šventes), kultūriniai tikintieji (priskiria savo denominacijai, bet bažnyčios nelanko), pasaulietiški netikintieji (niekam savęs nepriskiria ir nelanko bažnyčios) (Ališauskiene & Maslauskaitė, 2021; Ališauskienė, 2023). Panaudojant ne tik praktikos ir afiliacijos, bet ir tikėjimo bei religijos ir Dievo svarbos kintamuosius, šiame skyriuje bus taikoma šiek tiek skirtinga individualaus religingumo klasifikacija, siekiant geriau atskleisti visuomenei būdingą religinę įvairovę ir jos kaitą. Remiantis tais rodikliais, kuriuos turime, skirtumų tarp kartų analizei naudosime šešių tipų, apjungtų į keturias kategorijas, individualaus religingumo klasifikaciją (žr. 6.1 lentelę)⁵⁰.

⁵⁰ Visose EVT tyrimo bangose, įgyvendintose Lietuvoje, gyventojai, save priskiriantys nekrikščioniškiems tikėjimas, sudarė 1 proc. apklaustųjų, todėl į šią klasifikaciją ir toliau pateikiamą analizę jie nebuvo įtraukti.

6.2 lentelė. Religingumo tipai pagal praktikas ir tikėjimo rodiklius (vidurkiai)

Individualaus religingumo tipas	Bažnyčios lankymas	Maldos praktika	Tikėjimas, kad egzistuoja Dvasia / gyvybinė galia	Tikėjimo indeksas	Dievo svarbos vertinimas	Santykinė religijos svarba	Religinė socializacija
Tradicškai pamaldūs	0,78	0,98	0,00	1,00	0,90	0,14	0,76
Individualizuotai pamaldūs	0,74	0,95	0,49	0,52	0,78	0,01	0,73
Kultūriniai	0,50	0,79	0,37	0,49	0,63	-0,15	0,34
Nepriklausomi	0,15	0,52	0,40	0,29	0,49	-0,24	0,18
Religijai abejingi	0,23	0,38	0,39	0,27	0,32	-0,58	0,12
Netikintys	0,15	0,20	0,00	0,00	0,13	-0,42	0,12

Siekdamos parodyti, kuo artimi ir kuo skiriasi išskirtieji religingumo tipai, 6.2 lentelėje pateikiame išskirtų šešių individualaus religingumo tipų aprašymą pagal septynis religingumo rodiklius: bažnyčios lankymą; maldos praktiką; tikėjimo Dievu, pomirtiniu gyvenimu, rojumi ir pragaru indeksą; tikėjimą, kad egzistuoja kažkokia Dvasia ar gyvybinė galia; Dievo svarbos savo gyvenime vertinimą; religijos santykinės svarbos (palyginus su kitų gyvenimo sričių svarba) vertinimą; religinę socializaciją (bažnyčią lankė kartą per mėnesį ir dažniau, kai buvo 12 metų)⁵¹. Pagal tai, kiek šių rodiklių reikšmės persidengia arba, atvirkščiai skiriasi, buvo išskirtos aktyviai praktikuojančių, kultūrinių, nepriklausomų ir neringingų kategorijos. Abu pamaldžiųjų tipai yra artimi pagal praktikas (bažnyčios lankomumo ir maldos) rodiklius ir teigiamą religijos svarbos lyginant su kitomis gyvenimo sritimis reikšmę, todėl jie buvo priskirti bendrai aktyviai praktikuojančių kategorijai. Kultūriniai tikintieji ir nepriklausomi tikintieji reikšmingai skiriasi pagal religinės praktikos lygį (bažnyčios lankymu, maldos praktikavimu), tradicinių krikščioniškų tikėjimo tiesų išpažinimą, tačiau yra artimi pagal tikėjimo individualizaciją (tikėjimą Dvasia ar kokia nors gyvybine galia) ir santykinai nedidelę

⁵¹ Maldos praktika, tikėjimas Dvasia ar gyvybine galia ir bažnyčios lankymas kartą per mėnesį ir dažniau, kai respondentas buvo 12 metų, yra dichotominiai kintamieji (1 – Taip, 0 – Ne). Bažnyčios lankymas (skalė nuo 0 iki 6), tikėjimo tradicinėmis tikėjimo tiesiomis indeksas (skalė nuo 0 iki 4), Dievo svarbos gyvenime vertinimas (skalė nuo 1 iki 10) buvo standartizuoti, kad įgytų reikšmes nuo 0 iki 1. Religijos santykinės svarbos indeksas paskaičiuotas standartizuotą religijos svarbos vertinimą atėmus iš standartizuotų šeimos, darbo, draugų, laisvalaikio, politikos svarbos vertinimų vidurkio.

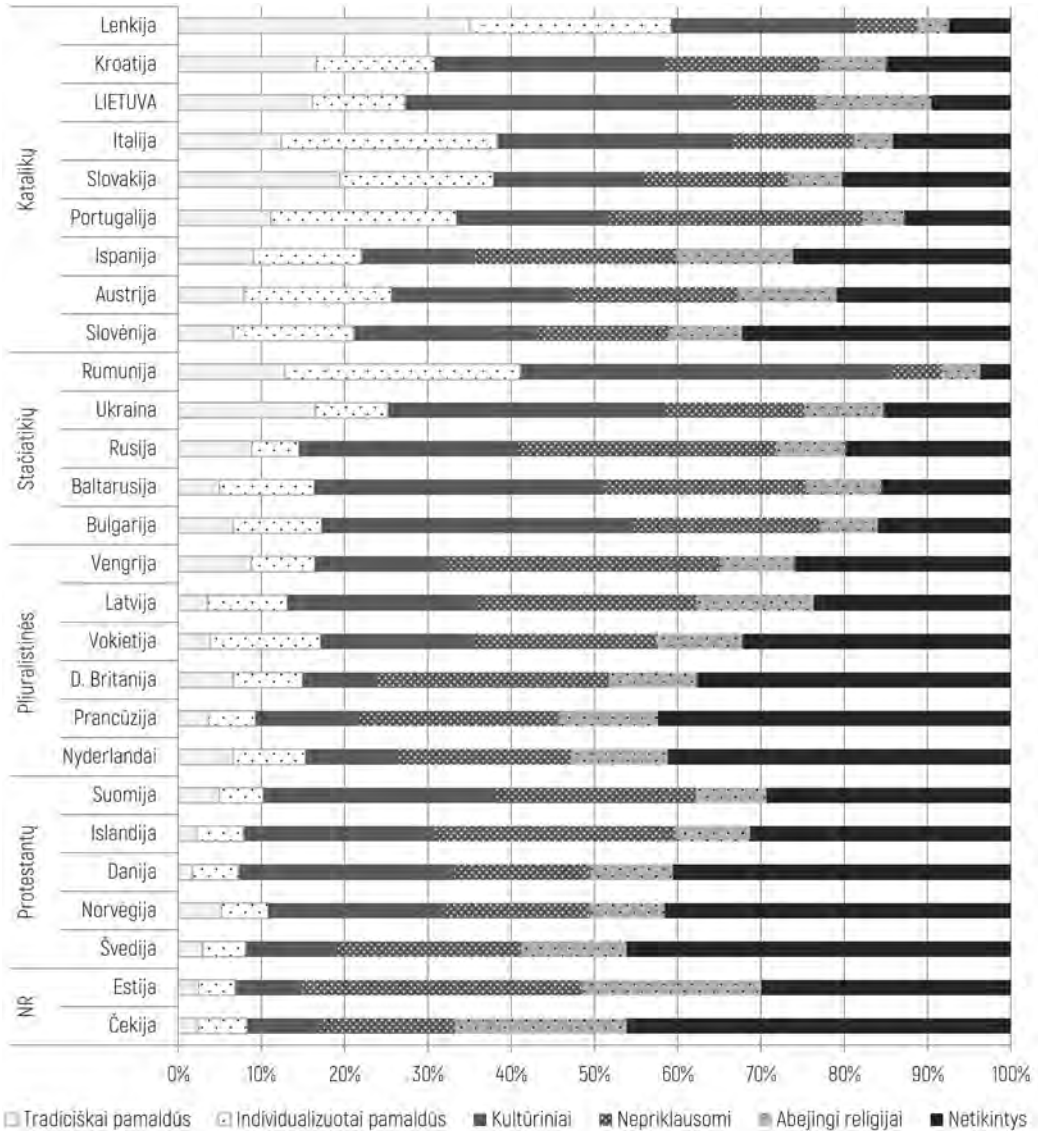
religijos svarbą jų gyvenime. Lyginant šias dvi kategorijas skirtumai yra didesni, nei panašumai, todėl kultūriniai ir nepriklausomi tikintieji negali būti apjungti į vieną kategoriją. Religijai abejingi pagal praktiką yra panašūs į nepriklausomus tikinčiuosius ir netikinčius, pagal tikėjimą – į kultūrinius ir nepriklausomus tikinčiuosius, o pagal Dievo ir santykinę religijos svarbą gyvenime – į netikinčius. Religijai abejingi ir netikintys čia pateikiamoje analizėje bus nurodomi kaip bendra „nereligingų“ kategorija.

Vertinant visų į analizę įtrauktų EVT dalyvavusių Europos šalių duomenis, skirtumai tarp šių tikėjimo tipų pagal 6.2 lentelėje pateiktus indikatorius yra tokie patys, išskyrus nepriklausomus tikinčiųjų kategoriją, kuri pagal praktikos, tikėjimo ir religinės svarbos kintamuosius bendroje visų šalių imtyje nesiskiria nuo kultūrinių tikinčiųjų.

Lietuva Europos šalių kontekste

Kalbant apie Europos šalis, išskiriami trys veiksniai, svarbūs aiškinant visuomenių religingumo lygį ir jo dinamiką: 1) šalyje dominuojanti krikščioniško tikėjimo šaka (katalikų, stačiatikių ar protestantų) ir nereligingų gyventojų dalis; 2) politinis ir socialinis kontekstas (bažnyčios ir valstybės ryšys, religijos ir nacionalinio tapatumo sąsaja); 3) ekonominės ir socialinės gyventojų gerovės lygis (Halman & Draulans, 2006; Inglehart & Norris, 2003; Molteni & Biolcati, 2023; Pollack, 2008; Pollack ir kt., 2012; Stolz ir kt., 2021; Voas, 2009). Daugiausia aktyviai praktikuojančių tikinčiųjų yra monokonfesinėse katalikiškose ir stačiatikybės šalyse (Lenkijoje, Lietuvoje, Kroatijoje, Italijoje, Rumunijoje), mažiausiai – protestantiškose, o taip pat – ekonomine gyventojų gerove išsiskiriančiose Europos šalyse (žr. 6.1 paveikslą). Gyventojų religingumas yra aukštesnis tose šalyse, kuriose Bažnyčia atliko svarbų vaidmenį konstruojant nacionalinį tapatumą. Komunistinio režimo žlugimas turėjo įtaką šį režimą patyrusių šalių gyventojų religingumo kaitai, tačiau ir šių šalių tarpe galime rasti nemažai variacijų. Monokonfesinėse ar dominuojančiose stačiatikybės šalyse – Rumunijoje, Rusijoje, Ukrainoje, Baltarusijoje, Bulgarijoje – augo ir religinė praktika, ir tikėjimas. Tam reikšmingą įtaką turėjo stiprus bažnyčios ir valstybės ryšys (Borowik, 2002; Borowik ir kt., 2013; Molteni, 2017; Voicu, 2019). Didele aktyviai praktikuojančių dalimi išsiskiriančioje Lenkijoje, atvirksčiai, dėl Lenkijos katalikų bažnyčios ar su ja save siejančių politikų konservatyvumo socio-politiniais klausimais, visuomenės religingumas, ypač jauniausių kartų, mažėjo (Mandes & Rogaczewska, 2013).

6.1 paveikslas. Europos šalių gyventojų struktūra pagal individualaus religingumo tipus EVT5 bangoje (2017–2021 m.)

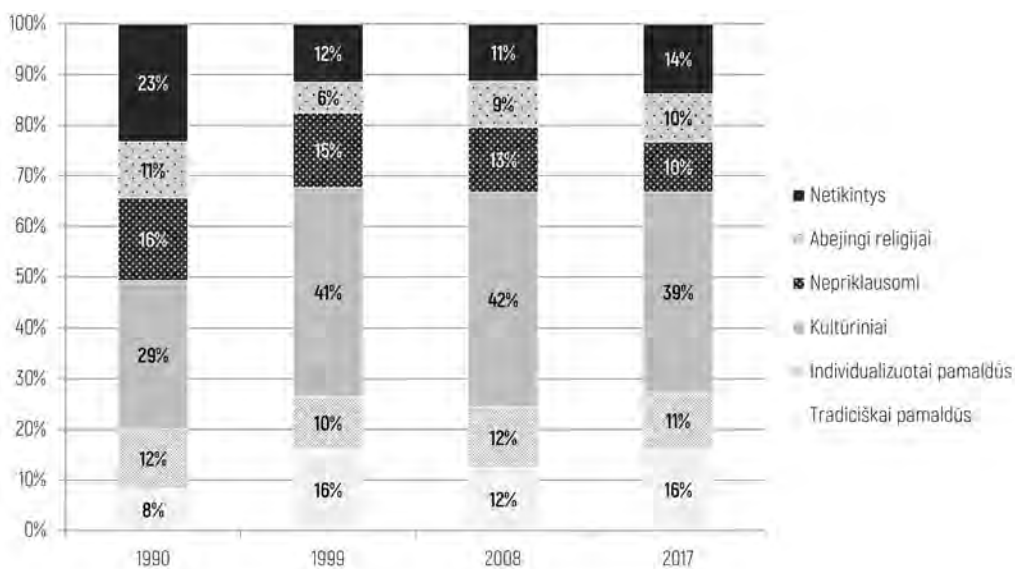
Itin didelė dalimi savęs jokiai konfesijai nepriskiriančių žmonių išsiskiriančiose Čekijoje ir Estijoje bendras religingumo lygis per pastaruosius du dešimtmečius mažai kito, tačiau verta atkreipti dėmesį, kad šios dvi šalys tarpusavyje skiriasi pagal gyventojų religingumo struktūrą: netikinčių ar abejingų religijai gyventojų

dalis Estijoje daug mažesnė nei Čekijoje. Kitos valstybės, kuriose pusė ir daugiau gyventojų yra nereliginiai, be Čekijos, yra Švedija, Prancūzija, Nyderlandai, Danija, Norvegija, Didžioji Britanija. Visose šiose valstybėse nereliginų gyventojų dalis per mūsų analizuojamą laikotarpį augo.

Lietuvos visuomenės religingumo dinamika

Kaip keitėsi Lietuvos visuomenės struktūra pagal gyventojų individualų religingumą 1990–2017 metais? Pirmąjį dešimtmetį po nepriklausomybės atgavimo Lietuvos visuomenėje vyko desekuliarizacija, kuri prasidėjus antrajam dešimtmečiui ir vėliau jau nebeturėjo pagreičio (žr. 6.2 paveikslą). Kaip buvo nustatyta ankstesniais tyrimais (Juknevičius, 1998; Laumenskaitė, 2015; Žiliukaitė, 2000; Žiliukaitė ir kt., 2016), 1990–1999 m. įvykęs religinis atgimimas reikšmingai nepakeitė aktyviai tikėjimą praktikuojančių žmonių skaičiaus visuomenėje (bent jau tų, kurie bažnyčią lanko kartą per savaitę ir dažniau), tačiau lėmė, kad beveik per pusę sumažėjo netikinčiųjų skaičius ir ženkliai išaugo skaičius žmonių, išpažįstančių kurį nors tikėjimą ir bažnyčią dažniausiai lankančių per didžiąsias religines šventes. Atsižvelgdami į tradicinės krikščioniškos doktrinos išpažinimą ir subjektyvaus

6.2 paveikslas. Lietuvos gyventojų struktūros pagal individualaus religingumo tipus dinamika 1990–2017 m.

religingumo rodiklius, pirmojo nepriklausomybės dešimtmečio pokytį tuomet vertinome kaip nepaneigiantį Lietuvos visuomenėje vykstančios sekularizacijos tendencijų (Juknevičius, 1998; Žiliukaitė, 2000), ypač atžvelgiant į skirtumus tarp kartų (Žiliukaitė ir kt., 2016). O štai kitos mokslininkės (Ališauskienė, 2021, 2023; Kuznecovienė ir kt., 2016; Laumenskaitė, 2015) šiuos pokyčius apibrėžė kaip visuomenėje vykstančią desekularizaciją. Reikia pripažinti, kad remiantis religijos įvairovės, religingumo reiškinių sudėtingumo koncepcijomis, toks apibūdinimas yra tikslesnis.

Tuo pačiu metu svarbu pažvelgti atidžiau, koks yra šios desekularizacijos turinys, ir kaip šie procesai vertintini kartų kaitos perspektyvoje. Apibendrinamas galimas desekularizacijos, vykusios ne tik Lietuvoje, bet ir kitose Rytų ir Centrinės Europos šalyse, reikšmes, F. Molteni išskyrė tris raidos galimybes: 1) „tikro stipraus krikščioniško tikėjimo atgimimo“, 2) išaugusio sinkretinio, individualizuoto religingumo, 3) įtakos tautinio tapatumo konstravimui bei tiltų su komunistine praeitimi sudeginimo (Molteni, 2017, p. 47). Nacionalinių bažnyčių vaidmenį ir gyventojų poreikį išsižadėti ryšių su komunistine praeitimi, viešai demonstruojant savo kaip tikinčių žmonių tapatybę, pokomunistinių šalių tyrimuose jau anksčiau atskleidė Irena Borowik (Borowik, 2002; Borowik ir kt., 2013). Naujame politiniame kontekste pasikeitė netikėjimo statusas, nereligingumas buvo marginalizuotas, ir tai ypač palietė sovietmečiu suaugusių sulaukusias kartas (Ališauskienė, 2020). Tačiau nereligingųjų kategorijai priskiriamų gyventojų dalis Lietuvoje, sumažėjusi pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį, antrą ir trečią dešimtmetį augo.

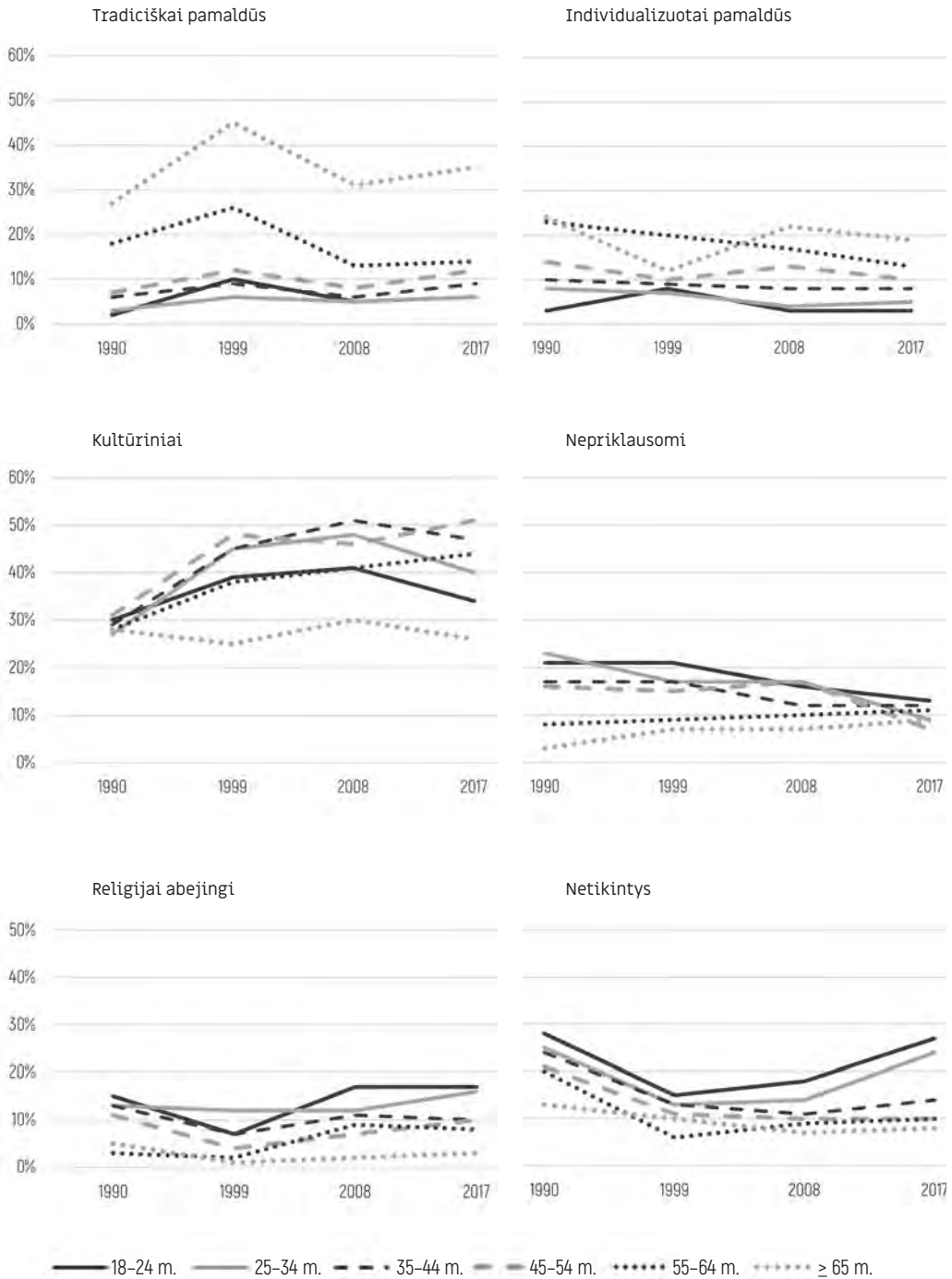
Tarpgeneraciniai skirtumai

Taikant trečiajame monografijos skyriuje pristatytą vertybinių nuostatų kaitos tyrimo iš socialinių kartų perspektyvos metodiką, Lietuvos gyventojų religingumą tyrėme keturiais pjūviais, ieškodamos atsakymų į klausimus, kokią įtaką jam turi trys mus dominantys veiksniai (amžius, laikotarpis ir karta) bei jų sąveika. Mūsų pasirinktas religingumo dinamikos Lietuvos visuomenėje vertinimo būdas, analizuojant tarpusavyje nepersidengiančius anksčiau apibrėžtos religingumo klasifikacijos pagrindu išskirtus šešis dichotominius individualaus religingumo kintamuosius, reikalavo kitaip žvelgti į duomenų skirstinius nei tai atliekama kituose šios monografijos skyriuose. Kiekvienas respondentas analizėje galėjo būti priskirtas tik vienam iš šešių religingumo tipų: jeigu dauguma respondentų patenka į vieną iš religingumo tipų, atitinkamai likusi respondentų dalis pasiskirstys

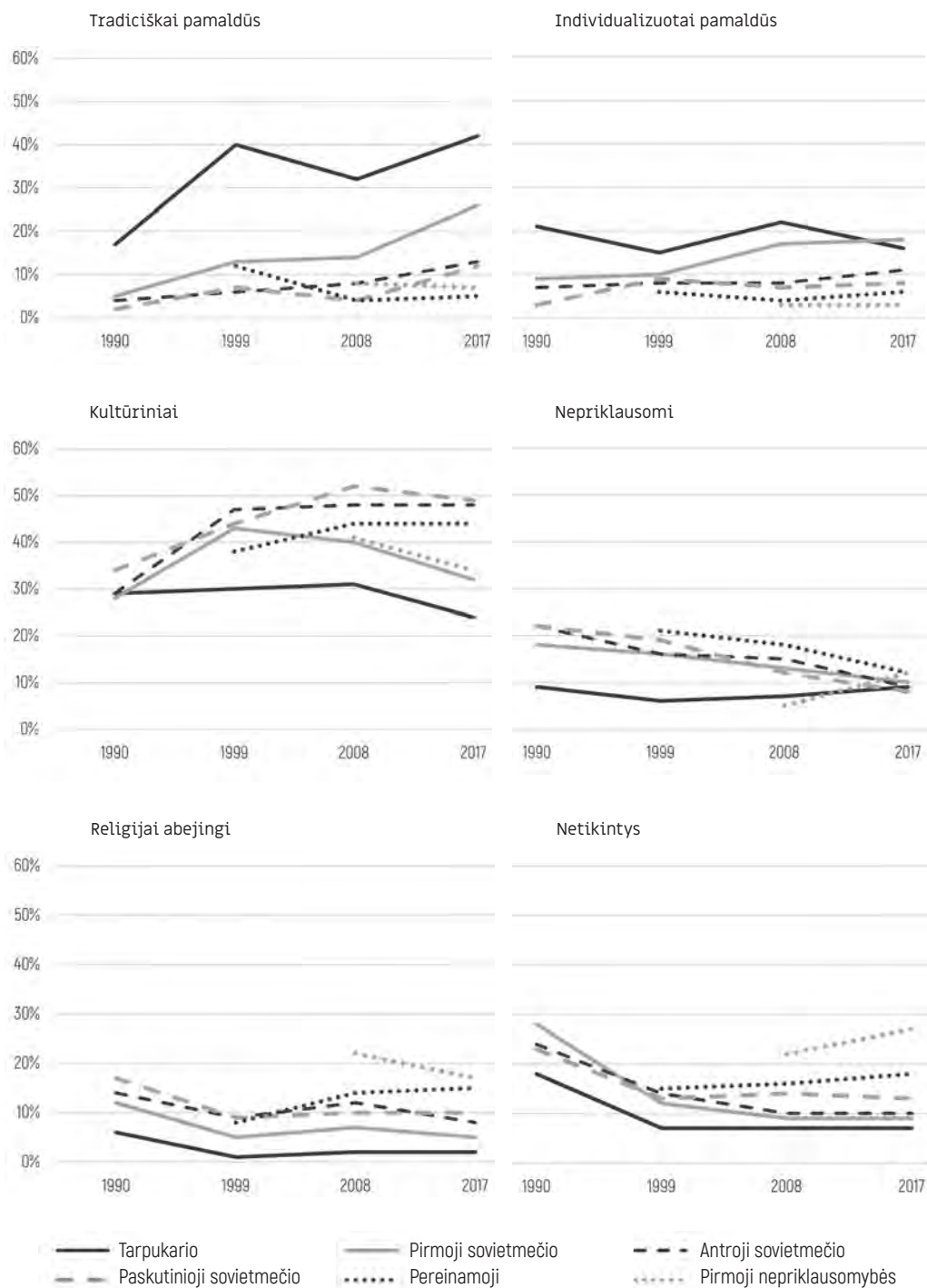
lygiomis ar nelygiomis proporcijomis į likusius penkis tipus. Kitais žodžiais tariant, visi duomenų skirstiniai (ir grafinis jų atvaizdavimas) yra tarpusavyje susiję. Pavyzdžiui, jeigu per mūsų analizuojamą laikotarpį Tarpukario kartos tradiciškai pamaldžių tikinčiųjų gyventojų dinamikos kreivė rodo augimą, tai atitinkamai turi būti stebimas šiai kartai priklausančių žmonių dalies mažėjimas kituose religingumo tipuose ar bent jau viename iš jų. Jeigu pokyčiai vyksta, jie turi būti matomi persiskirstyme tarp skirtingų religingumo kategorijų, o tai leidžia įvertinti, pavyzdžiui, ar keičiantis kartoms auga aktyviai praktikuojančių ar nereliginų gyventojų dalis visuomenėje, kaip keičiasi tai pačiai kartai priklausančių žmonių religinis išitraukimas laikui bėgant, ar pasireiškia (ir jei taip – koku būdu) amžėjimo efektas žmonių religingumo raiškai ir t. t.

Laikotarpio ir amžiaus sąveikos analizę atliekame dviem pjūviais: pirma vertiname, kaip laikotarpis veikia skirtingų amžiaus grupių religingumą, vėliau – kaip gyventojams tampant vyresniais keičiasi jų religingumas. Tie patys duomenys – du skirtingi žiūros taškai. Imant pirmąjį pjūvį, pastebime keletą tendencijų. Pirmiausia, matome, kad daugelis skirtumų tarp amžiaus grupių yra sisteminiai ir vienodai atsiskleidžia visose tyrimų bangose: patys vyriausi gyventojai (65 m. ir vyresni) išsiskiria aukšta aktyviai praktikuojančių tikinčiųjų proporcija, daug mažesne nei kitos grupės kultūrinių tikinčiųjų ir nereliginų dalimi; patys jauniausi gyventojai (18–24 ir 35–35 m.) dažniausiai yra kultūriniai tikintieji, ir visose tyrimo bangose abejingų religijai ir netikinčiųjų dalis tarp jų yra reikšmingai didesnė nei kitose amžiaus grupėse (žr. 6.3 paveikslą). Amžiaus grupių kreivės gana nuosekliai išsidėsto paraleliai. Diskretusis 1999 m. efektas ryškiausias trijose religingumo kategorijose: vyriausiose amžiaus grupėse išauga tradiciškai pamaldžių dalis; kitose amžiaus grupėse išauga kultūrinių tikinčiųjų dalis bei sumažėja netikinčiųjų dalis. Per 27 metus aktyviai praktikuojančių tikinčiųjų ir nereliginų kategorijose skirtumai tarp amžiaus grupių išliko iš esmės tokie patys: kuo žmonės vyresni, tuo jie religingesni. Verta detalizuoti, kad dviejų jauniausių amžiaus grupių (18–24 ir 35–35 m.) netikinčiųjų dalies dinamika yra U formos. Šio amžiaus žmonių grupėje nereliginumo lygis 2017 m. buvo toks pats kaip 1990 m., dar prieš įvykstant religiniam atgimimui. Atskirai vertinant nepriklausomus tikinčiuosius, skirtumai tarp amžiaus grupių 1990–2017 m. tolydžiai mažėjo, galiausiai tapdami statistiškai nereikšmingais. Kalbant apie kultūrinius tikinčiuosius, atvirkščiai, 1990 m. šiai kategorijai priklausančių gyventojų dalis buvo daugmaž vienoda visose amžiaus grupėse, o per pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį skirtumai tarp amžiaus grupių išsiskleidė kaip vėduoklė.

6.3 paveikslas. Religingumas skirtingo amžiaus žmonių grupėse 1990–2017 m.

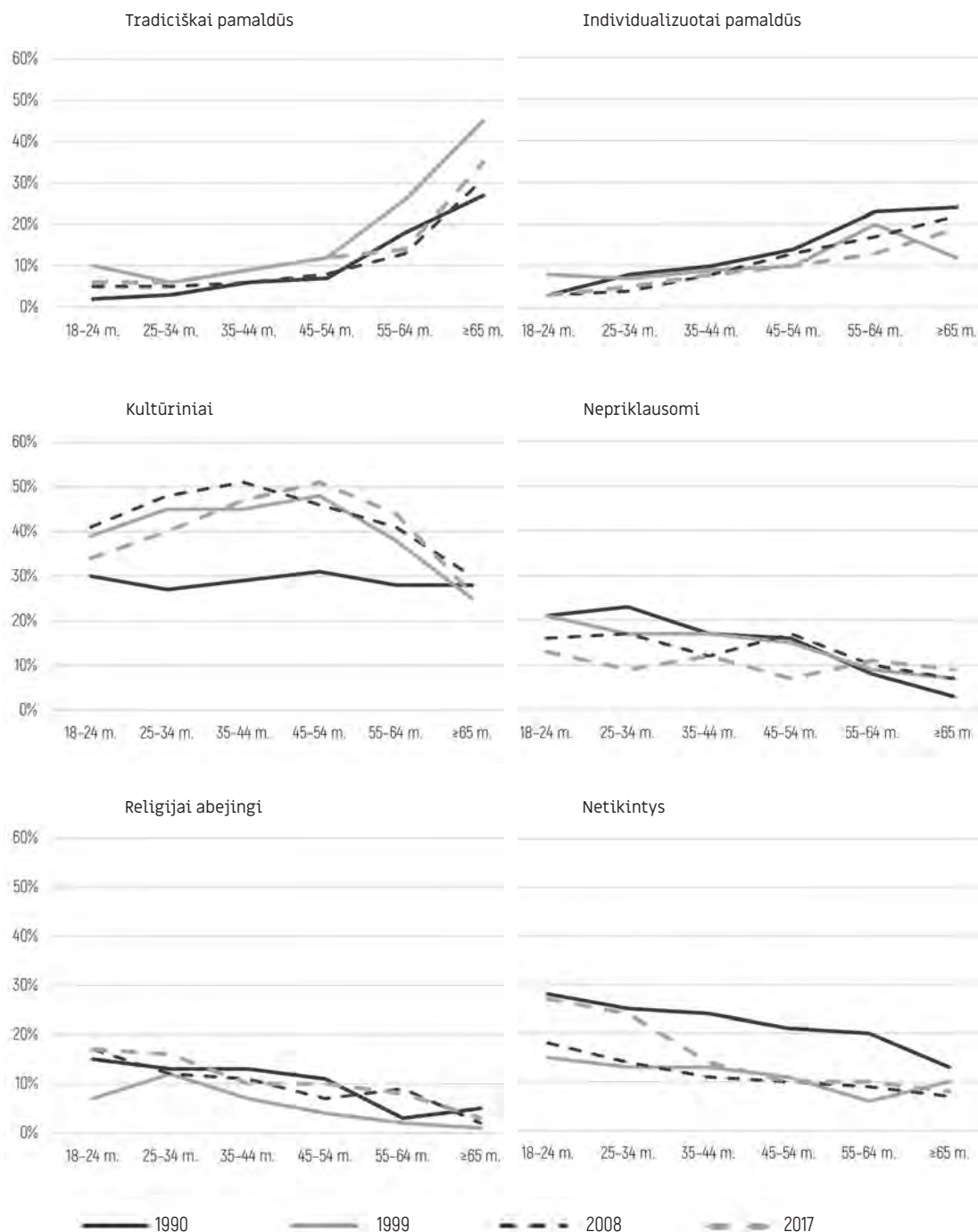
6.4 paveikslas. Religingumas skirtingose kartose 1990–2017 m.

Analogiška laikotarpio ir socialinės kartos sąveikos analizė rodo, kad diskretusis 1999 m. efektas skirtingoms Lietuvos gyventojų kartoms buvo nevienodas (žr. 6.4 paveikslą). Tarpukario kartoje po 1990 m. itin išaugo aktyvi tikėjimo praktika. Panašų, bet silpnesnį efektą šis laikotarpis turėjo ir Pirmajai sovietmečio kartai. O štai Antrojoje ir Paskutiniojoje sovietmečio kartose aktyviai praktikuojančiųjų dalis nepasikeitė, tačiau labai išaugo kultūrinių tikinčiųjų dalis. Kaip aptariant laikotarpio ir amžiaus sąveiką, taip ir aptariant laikotarpio ir kartos sąveiką matome, kad aktyviai praktikuojančių ir nereliginų gyventojų dalies kreivės gana nuosekliai išsidėsto nuo vyriausių iki jauniausių kartų ir atvirkščiai. Analizuojant Pereinamąją ir Pirmąją nepriklausomybės kartą, duomenys leidžia daryti prielaidą, kad religija turi mažesnę poveikį šių kartų tapatybei nei kitoms, ypač trims sovietmečio kartoms, kuriose religija suvaidino svarbų vaidmenį rekonstruojant ar konstruojant naują savo tapatumą žlugus komunistiniam režimui. Jauniausiose gyventojų kartose reikšmingai mažesnė nei kitose ne tik aktyviai praktikuojančių, bet ir kultūrinių tikinčiųjų dalis, o reikšmingai didesnė – nereliginų. Vis dėlto, atsižvelgiant į daugelyje tyrimų patvirtintą religinės praktikos kaitos gyvenimo eigoje dėsningumą, t. y. jos stiprėjimą žmonėms amžėjant, reikės dar lukterėti, kol bus įmanoma analizuoti šių kartų religingumo kaitą aprėpiant visus jų gyvenimo etapus.

Turimi keturių EVT bangų duomenys apie amžėjimo efektą yra nevienareikšmiški. Viena vertus, matome, kad su amžiumi pamaldumas auga, tačiau šio augimo pagreitis tampa didesnis tik žmonėms įžengus į šeštąjį gyvenimo dešimtmetį (žr. 6.5 paveikslą). Taip pat visose keturiuose bangose stebime laipsnišką netikinčiųjų dalies mažėjimą kiekvienoje vyresnėje amžiaus grupėje. Iš pirmo žvilgsnio kiek keblesnė atrodo beveik identiškų 1999, 2008 ir 2017 m. bangų religingumo dinamikos pagal amžių kreivių, įgyjančių apverstos U raidės formą, interpretacija kultūrinių tikinčiųjų kategorijoje: jų dalis palaipsniui auga iki vidutinio amžiaus, o paskui krenta. Tačiau toks pokytis yra dėsningas, atsižvelgiant į tai, kad daugiau vyriausio amžiaus žmonių pereina iš šios kategorijos į aktyviai tikėjimą praktikuojančiųjų kategoriją; taigi bendrai apžvelgiant žmonių religingumą skirtingais amžiaus tarpsniais, matome tą pačią tendenciją: amžėdami žmonės tampa religingesni.

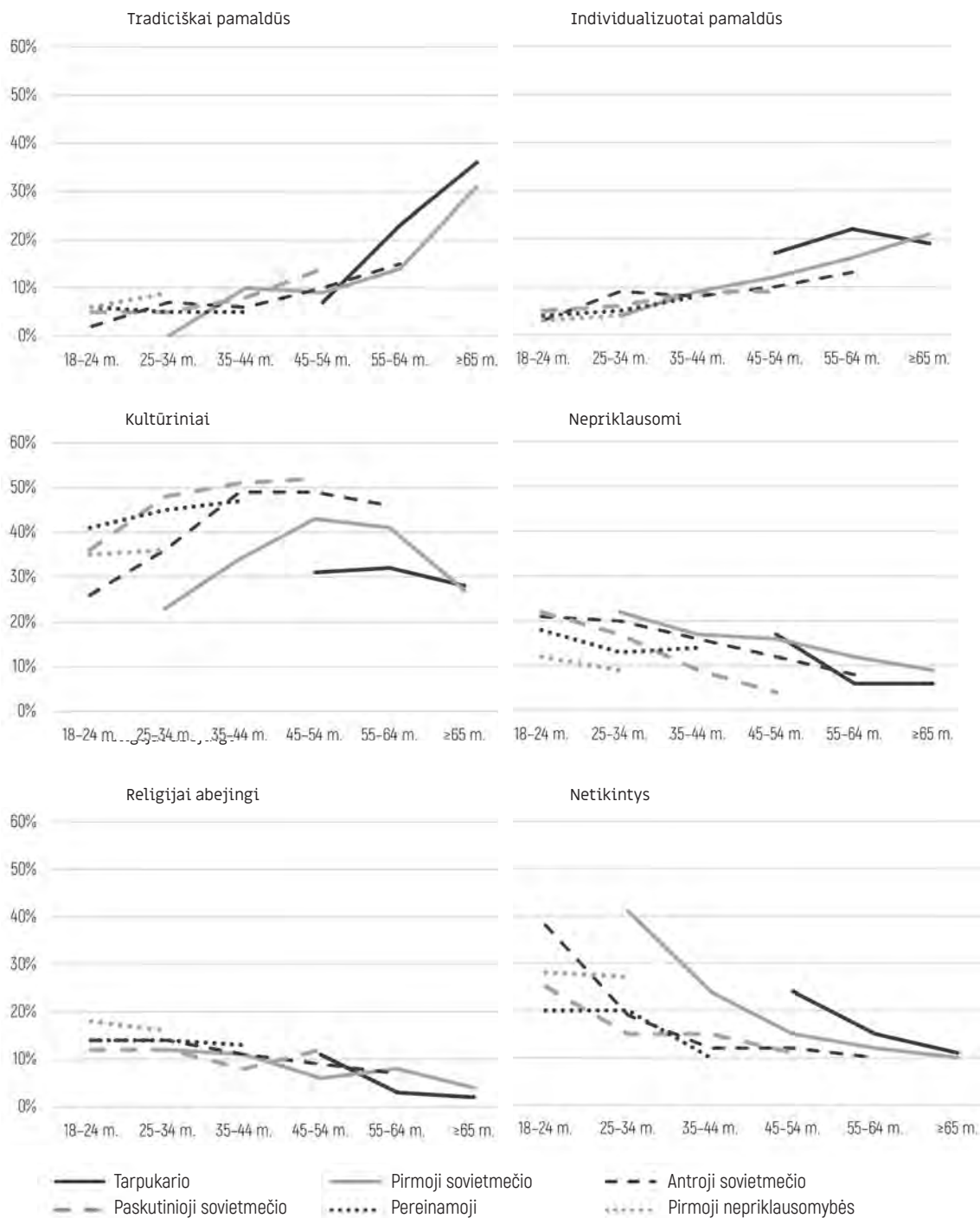
6.5 paveikslas. Religingumas 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes

Atlikus laikotarpio sąveikos su amžiaus tarpsniais ir su socialinėmis kartomis įtakos religingumui analizę, galiausiai įvertinsime, ar religingumo variacijai reikšmingesnis amžiaus tarpsnių ar socialinės kartos efektas, palyginant skirtingų kartų atstovams būdingą religingumą, jiems būnant to paties amžiaus. Didžiausi skirtumai tarp kartų stebimi aktyviai praktikuojančiųjų ir netikinčiųjų kategorijose (žr. 6.6 paveikslą ir 6.3 lentelę). Abiejuose pamaldžių tipuose išsiskiria Tarpukario ir Pirmoji sovietmečio karta, o kitos keturios kartos tarpusavyje skiriasi mažiau. Kadangi po 1990 m. prasidėjęs religinis atgimimas neturėjo stipresnio poveikio Pereinamajai ir ypač Pirmajai nepriklausomybės kartai, šių kartų religinis „kitoniškumas“ matomas visuose grafikuose: jų dinamiką vaizduojančios kreivės dažnai yra beveik horizontalios – kitaip nei kitų kartų, paveiktų tikėjimo laisvės sugražinimo atneštų religinio gyvenimo pokyčių žlugus komunizmui, kreivės. Didžiausi pokyčiai kartos viduje, jų atstovams pereinant iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą, stebimi Tarpukario ir Pirmojoje sovietmečio kartose; pokyčiai taip pat reikšmingi Antrojoje ir Paskutiniojoje sovietmečio kartose, o štai Pereinamosios ir Pirmosios nepriklausomybės kartų viduje statistiškai reikšmingų pokyčių duomenys nerodo.

Atsakymas į klausimą, kurie santykiniai pokyčiai – vykstantys kartų viduje ar keičiantis kartoms – yra didesni, pateiktas 6.4 lentelėje. Visuose tipuose, išskyrus kultūrinių tikinčiųjų, abiejų pokyčio jėgų santykinio indėlio dydis gana panašus, tačiau priešingos krypties. Dėl pokyčių kartų viduje (amžėjimo ir diskretaus 1999 m. laikotarpio poveikio) augo pamaldžių gyventojų dalis, tačiau kartų kaitos atneštas pokytis buvo dar didesnis, nes jaunesnėse kartose aktyviai tikėjimą praktikuojančiųjų dalis gerokai mažesnė nei ankstesnėse. Atitinkamai, dėl sovietmetį patyrusių kartų vidinio pokyčio jose mažėjo nereliginų žmonių dalis, tačiau dėl kartų kaitos nereliginų žmonių dalis visuomenėje labai panašia apimtimi augo. Dėmesį sutelkiant į kultūrinius tikinčiuosius, abi pokyčių jėgos lėmė jų dalies augimą, t. y. tokio religingumo žmonių dalis visuomenėje augo ir dėl pokyčių kartų viduje, ir dėl kartų kaitos, tačiau kartų kaita turėjo stipresnį poveikį nei vidiniai kartų pokyčiai.

6.6 paveikslas. Religingumas skirtingose kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą 1990–2017 m.

6.3 lentelė. Skirtingų kartų atstovų religingumas atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m.

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvieni kartai
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
<i>Tradiciškai pamaldūs</i>							
Tarpukario				7%	23%	36%	H(2) = 39,560, p < 0,001
Pirmoji so- vietmečio		0%	10%	9%	14%	31%	H(4) = 104,893, p < 0,001
Antroji so- vietmečio	2%	7%	6%	10%	15%		H(4) = 15,332, p = 0,004
Paskuti- nioji so- vietmečio	5%	5%	8%	14%			H(3) = 9,232, p = 0,026
Perei- namoji	6%	5%	5%				H(2) = 0,256, p = 0,880
Pirmoji nepriklau- somybės	6%	9%					H(1) = 0,547, p = 0,459
K-W rezultatai kiekvieni amžiaus grupei	H(3) = 2,675, p = 0,444	H(4) = 8,036, p = 0,090	H(3) = 2,886, p = 0,409	H(3) = 2,758, p = 0,430	H(2) = 8,175, p = 0,017	H(1) = 2,161, p = 0,142	
<i>Individualizuotai pamaldūs</i>							
Tarpukario			3%	5%	4%	3%	H(3) = 1,813, p = 0,612
Pirmoji so- vietmečio		4%	9%	6%	5%	4%	H(4) = 3,542, p = 0,472
Antroji so- vietmečio		9%	8%	9%	8%		H(3) = 0,760, p = 0,859
Paskuti- nioji so- vietmečio	17%	12%	10%	9%			H(3) = 4,176, p = 0,243
Perei- namoji	22%	16%	13%				H(2) = 5,355, p = 0,069
Pirmoji nepriklau- somybės	19%	21%					H(1) = 0,405, p = 0,525
K-W rezultatai kiekvieni amžiaus grupei	H(2) = 1,587, p = 0,452	H(4) = 27,427, p < 0,001	H(4) = 7,602, p = 0,107	H(3) = 3,826, p = 0,281	H(2) = 1,724, p = 0,422	H(1) = 0,264, p = 0,607	

<i>Kultūriniai</i>							
Tarpukario				31%	32%	28%	H(2) = 1,182, p = 0,554
Pirmoji so- vietmečio		23%	34%	43%	41%	27%	H(4) = 30,986, p < 0,001
Antroji so- vietmečio	26%	36%	49%	49%	46%		H(4) = 23,844, p < 0,001
Paskuti- nioji so- vietmečio	36%	48%	51%	52%			H(3) = 12,589, p = 0,006
Perei- namoji	41%	45%	47%				H(2) = 1,245, p = 0,537
Pirmoji nepriklau- somybės	35%	36%					H(1) = 0,032, p = 0,857
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 6,822, p = 0,078	H(4) = 20,103, p < 0,001	H(3) = 19,944, p < 0,001	H(3) = 11,965, p = 0,008	H(2) = 8,127, p = 0,017	H(1) = 0,061, p = 0,804	
<i>Nepriklausomi</i>							
Tarpukario				17%	6%	6%	H(2) = 12,062, p = 0,002,
Pirmoji so- vietmečio		22%	17%	16%	12%	9%	H(4) = 18,172, p = 0,001
Antroji so- vietmečio	21%	20%	16%	12%	8%		H(4) = 14,060, p = 0,007
Paskuti- nioji so- vietmečio	22%	17%	9%	4%			H(3) = 25,121, p < 0,001
Perei- namoji	18%	13%	14%				H(2) = 2,651, p = 0,266
Pirmoji nepriklau- somybės	12%	9%					H(1) = 0,465, p = 0,495
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 7,930, p = 0,047	H(4) = 9,275, p = 0,055	H(3) = 8,000, p = 0,046	H(3) = 12,731, p = 0,005	H(2) = 5,220, p = 0,074	H(1) = 1,969, p = 0,161	

<i>Religijai abejingi</i>							
Tarpukario				11%	3%	2%	H(2) = 20,950, p < 0,001
Pirmoji sovietmečio		12%	11%	6%	8%	4%	H(4) = 15,131, p = 0,004
Antroji sovietmečio	14%	14%	11%	9%	7%		H(4) = 4,888, p = 0,299
Paskutiniai sovietmečio	12%	12%	8%	12%			H(3) = 2,951, p = 0,399
Pereinamoji	14%	14%	13%				H(2) = 0,047, p = 0,977
Pirmoji nepriklausomybės	18%	16%					H(1) = 0,190, p = 0,663
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 3,222, p = 0,359	H(4) = 1,244, p = 0,871	H(3) = 2,452, p = 0,484	H(3) = 5,653, p = 0,130	H(2) = 5,540, p = 0,063	H(1) = 2,642, p = 0,104	
<i>Netikintys</i>							
Tarpukario			34%	19%	17%	26%	H(3) = 14,510, p = 0,002
Pirmoji sovietmečio		38%	14%	13%	19%	26%	H(4) = 34,064, p < 0,001
Antroji sovietmečio		20%	11%	14%	13%		H(3) = 8,259, p = 0,041
Paskutiniai sovietmečio	18%	13%	10%	10%			H(3) = 4,276, p = 0,233
Pereinamoji	14%	10%	10%				H(2) = 2,929, p = 0,231
Pirmoji nepriklausomybės	9%	8%					H(1) = 0,069, p = 0,792
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(2) = 9,948, p < 0,007	H(4) = 69,010, p < 0,001	H(4) = 40,699, p < 0,001	H(3) = 6,093, p = 0,107	H(2) = 1,357, p = 0,507	H(1) = 0,001, p = 0,974	

6.4. lentelė. Santykiniai šešių individualaus religingumo tipų pokyčiai dėl kartų kaitos ir vidinio kartų nuostatos kismo (standartizuoti)

Individualaus religingumo tipas	Santykinis pokytis dėl kartų kaitos (E_{gimimo})	Santykinis pokytis dėl vidinio kartų nuostatos kismo (E_{tyrimo})
Tradiciškai pamaldūs	-0,436***	0,312***
Individualizuotai pamaldūs	-0,275***	0,123***
Kultūriniai tikintieji	0,122***	0,060*
Nepriklausomi tikintieji	0,141***	-0,192***
Religijai abejingi	0,227***	-0,107***
Netikintys	0,182***	-0,225***

Pastaba: statistinis reikšmingumas *p < 0,05; **p < 0,01; ***p<0,001

Apibendrinimas

Visi trys veiksniai – amžius, laikotarpis ir karta – yra svarbūs aiškinat individualaus religingumo pokyčius Lietuvos visuomenėje. Po komunistinio režimo žlugimo sugrąžinta tikėjimo laisvė ir panaikinti religinių bendruomenių ir bendrijų veiklos apribojimai, taip pat aktyvus Katalikų bažnyčios vaidmuo kuriant nacionalinę lietuvių tapatybę lėmė pirmąjį nepriklausomybės dešimtį ryškiai paženklinusią visuomenės desekuliarizaciją. Visuomenėje išaugo žmonių, kurie išpažįsta tikėjimą, skaičius. Aktyviai tikėjimą praktikuojančių žmonių dalis pakito labai mažai, tačiau ženkliai išaugo žmonių, kurie bažnyčią lanko per didžiausias religines šventes, dalis. EVT duomenimis paremta amžiaus įtakos religingumui analizė patvirtina, kad su amžiumi žmonių religingumas auga.

Dėmesį sutelkdami į socialinių kartų dėmenį matome keletą svarbių tendencijų: religingumo skirtumus tarp kartų, nevienodą desekuliarizacijos poveikį kartoms ir kartų kaitos sąlygojamą amžiaus įtakos religingumui trajektorijų pokytį. Apibendrinant religingumo skirtumus tarp kartų, prasminga jas grupuoti. Ypač aktyvia tikėjimo praktika išsiskiria Tarpukario karta. Šioje kartoje yra didžiausia tradiciškai ir individualizuotai pamaldžių tikinčiųjų dalis. Ši dalis buvo pati didžiausia 1990 m., o per pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį Tarpukario karta patyrė stipriausią religinės praktikos ir tikėjimo atgimimą. Svarbu pabrėžti, kad šioje kartoje yra daug daugiau žmonių nei kitose kartose, kurie užaugo aktyviai tikėjimą praktikavusiose šeimose: 71 proc. šios kartos respondentų nurodė, kad būdami 12 metų bažnyčią lankė kartą per mėnesį ir dažniau. Pirmoji sovietmečio karta, kurioje jau tik 43 proc. respondentų augo aktyviai tikėjimą praktikavusiose šeimose,

savo religingumo kaitos trajektorija panaši į Tarpukario kartos pamaldžiųjų grupės, tik apimant mažesnę šios kartos dalį. Beje, kalbant apie šias dvi kartas, jose aktyviai tikėjimą praktikuojančių žmonių dalies augimas susijęs ir su lyties faktoriumi: dėl trumpesnės vidutinės vyrų gyvenimo trukmės, Tarpukario ir Pirmojoje sovietmečio kartoje ilgainiui mažėjo vyrų, o augo moterų, kurioms Lietuvoje būdingas didesnis pamaldumas ir aktyvesnė tikėjimo praktika (Žiliukaitė ir kt., 2016), dalis. Taigi, išaugusi šių dviejų kartų dalis aktyviai tikėjimą praktikuojančiųjų kategorijoje sietina su trimis veiksniais: karta (dėl religinės socializacijos), amžėjimu ir lytimi.

Visgi, Pirmoji sovietmečio karta religingumo kaitos kreivėmis panaši ir į dvi beveik visiškai šiuo požiūriu tarpusavyje nesiskiriančias sovietmečio kartas – Antrąją ir Paskutiniąją. Jose dar mažesnę dalis gyventojų augo aktyviai tikėjimą praktikuojančiose šeimose – tik trečdalis jų būdami 12 metų bažnyčią lankė kartą per mėnesį ir dažniau. Šiose kartose religinis atgimimas pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį vyko per kultūrinių tikinčiųjų dalies pokytį, o vėlesnius du dešimtmečius jų religingumo struktūra nebesikeitė. Dar kitokia religingumo kaitos trajektorija būdinga Pereinamajai ir Pirmajai nepriklausomybės kartai, kuriose religinė socializacija buvo dar silpnesnė (tik apie penktadalis jų narių reguliariai lankė bažnyčią, būdami 12 metų). Viena vertus, pagal kultūrinių tikinčiųjų dalį Pereinamoji karta artimesnė Antrajai ir Paskutiniajai sovietmečio kartai; kita vertus, ji artima Pirmajai nepriklausomybės kartai pagal abejingų religijai ir netikinčiųjų dalį.

Žvelgiant į kartų religingumo kaitos kreives, lieka atviras klausimas, į kurį atsakyti nepakanka esamų duomenų: kaip amžėjimas veiks jauniausias visuomenės kartas? Ar Pereinamojoje ir Pirmojoje nepriklausomybės kartose abejingų religijai žmonių ir netikinčiųjų dalis ilgainiui mažės? O galbūt amžius šių kartų religingumo struktūros iš esmės nebekeis?

Analizuojant ilgalaikę visuomenės religingumo kaitą, svarbu atsižvelgti ir į metodologinius šioje srityje atliktų tyrimų aspektus. Reikia pripažinti, kad individualizuoto religingumo ir jo kaitos analizei kartų perspektyvoje, kuri turi būti paremta ilgalaikių apklausų duomenimis, vis dar trūksta tinkamų matavimo instrumentų ir/ar juos taikant surinktų duomenų. Jeigu remtumėmės tik šiame skyriuje pateiktos analizės rezultatais, turėtume pabrėžti, kad kartų kaita Lietuvos visuomenėje lemia mažėjantį institucinį religingumą. Kita vertus, žvelgdami į jauniausias kartas matome ne tik kad jų religingumas skiriasi nuo vyresniųjų kartų, bet ir tai, kad daugumai šioms kartoms priklausančių žmonių yra būdingas ne netikėjimas, o tam tikras individualizuotas religingumas ar dvasingumas. Taigi, tolimesni Lietuvos visuomenės religingumo kaitos tyrimai privalo atsižvelgti ne tik į sekuliarizacijos, bet ir religinės įvairovės augimo perspektyvą.

Kintančios darbo ir laisvalaikio prasmės

Aida Savicka

Darbas⁵² ir laisvalaikis yra glaudžiai tarpusavyje susijusios žmogaus gyvenimo dimensijos, kurios abi yra socialiai konstruojamos – jų sampratos priklauso nuo įvairių socioekonominių veiksnių, lemiančių šių reiškinių reikšmę ir raišką skirtinguose istoriniuose ir kultūriniuose kontekstuose. Darbas ilgą laiką buvo ta veikla, kuri glaudžiai siejosi su žmogaus tapatybe, socialiniu statusu bei įtrauktimi ir kuri aiškiai struktūravo jo kasdienes veiklas; o štai laisvalaikis neretai buvo traktuojamas kaip laikas, likęs laisvas po to, kai jau įvykdyti visi įsipareigojimai (tiek profesinėje veikloje, tiek buityje), ir kuris skirtas pirmiausia fizinių ir emocinių jėgų atgavimui. Tačiau stiprėjant saviraiškos kultūrinei orientacijai, šie siekiai imami sieti ne tik su profesine veikla, bet ir su laisvalaikio užsiėmimais, kurių kultūrinė svarba išauga, o tai reikalauja naujo šių dviejų gyvenimo sričių tarpusavio santykio įvertinimo. Be to, profesinės veiklos ir laisvalaikio pusiausvyra įgauna ypatingą aktualumą dėl socioekonominių ir technologinių pokyčių: darbo intensyvėjimo, nuolatinio darbuotojų pasiekimo išmaniosiomis ryšio priemonėmis, ribų tarp darbo ir asmeninio laiko nykimo, lanksčių darbo organizavimo formų ir kitų. Taip darbo ir asmeninio gyvenimo pusiausvyros siekis tampa savotišku vertybiniu imperatyvu, orientuotu į individualios ir visuomenės gerovės užtikrinimą.

Šiame monografijos skyriuje iš socialinių kartų kaitos perspektyvos analizuojama ne tik su profesine veikla ir laisvalaikiu susijusių vertybinių nuostatų dinamika, bet ir ilgalaikiai gyvenimo balanso siekio pokyčiai Lietuvos visuomenėje, kuriai istoriškai būdingas dviejų visą darbo dieną dirbančių asmenų namų ūkio užimtumas (Juska & Navicke, 2022). Šiame skyriuje pristatomo tyrimo tikslas – atskleisti su darbu ir laisvalaikiu susijusių vertybinių orientacijų dinamiką Lietuvos visuomenėje, siekiant išsiaiškinti, kaip keičiasi šių gyvenimo sričių svarba bei

⁵² Jei nenurodyta kitaip, kalbant apie darbą mintyje turimas profesinis užimtumas, dažniausiai pagrįstas kontraktiniais santykiais tarp darbdavio ir darbuotojo ar susijęs su kita į finansinę naudą orientuota žmonių veikla, tuo jokia būdu neignoruojant nemokamai namuose ir bendruomenėse atliekamo darbo, sudarančio neformalios ekonomikos dalį, kuris nepatenka į šiame skyriuje pristatomo tyrimo lauką.

Julius Vaicekaskas. *Vežant šieną*. 1987 m..

Lietuvos fotomenininkų sąjungos archyvo nuotrauka (LFS Vai 251)

jų tarpusavio santykio suvokimas, žmonėms pereinant iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą, ir kokie skirtumai šioje srityje išryškėja tarp skirtingų socialinių kartų⁵³.

Darbo ir laisvalaikio tyrimai

Darbas yra viena pagrindinių ir svarbiausių žmogaus gyvenimo veiklos sričių, apie kurią telkiasi visos kitos sritys, ir kuri ilgą laiką struktūravo ir vis dar struktūruoja dažno žmogaus dienotvarkę. Sociologinė darbo samprata apima platų spektrą požiūrių į tai, kokią vietą ir reikšmę profesinis užimtumas turi visuomenėje, kaip jis formuoja socialines struktūras ir pats yra jų formuojamas, kokią įtaką jis turi žmonių gyvenimui, jų socialiniam statusui ir tapatybei. Šioje gausoje galima išskirti dvi perspektyvas į darbo vaidmenį ir reikšmę žmonių gyvenime: darbo kaip lemties ir darbo kaip pašaukimo. Pirmoji akcentuoja išorinį darbo determinuotumą, kai darbo pobūdį apsprendžia nuo žmogaus mažai priklausantys veiksniai, tokie kaip kilmė, ekonominės aplinkybės ar socialinės aplinkos lūkesčiai bei išsipareigojimai, pačiam žmogui nesijaučiant įgalintam rinktis norimą profesinį kelią ar ieškoti jame saviraiškos galimybių. Darbo kaip pašaukimo samprata, priešingai, pabrėžia žmogaus poreikį atskleisti savo unikalius gebėjimus, polinkius ar įgyvendinti vertybes, siejant tai su gyvenimo prasmės ir vidinio pasitenkinimo siekais. Čia didelis dėmesys tenka darbo vertybėms, kurios yra labai plačiai apibrėžiamos kaip su profesine veikla ar darbo aplinka siejami siektini tikslai, prioritetų vertinimo standartai ir rezultatai, kurių tikimasi pasiekti dirbant (Cherrington, 1980; Dose, 1997). Šiais siekais ir principais žmonės vadovaujasi, priimdami sprendimus, susijusius su karjera ir darbu. Labai dažnai būtent profesinė veikla laikoma savęs įprasminimo būdu, asmens tobulėjimo, įgūdžių ugdymo, savirealizacijos priemone, socialinio statuso pamatu ir asmens tapatybės šerdimi.

Tačiau pastaruoju metu atkreipiamas dėmesys į tendenciją, kad didėja laisvalaikio kaip autonomiškos, atskiros nuo darbo gyvenimo srities svarba žmonių gyvenime, kad su juo imami sieti aukštesni kultūriniai lūkesčiai, akcentuojama jo svarba ne tik žmogaus fizinei bei psichinei sveikatai, bet ir asmenybės augimui, saviraiškai, savo tapatybei ir gyvenimo prasmei įtvirtinti (Best, 2009; Blackshaw, 2010; Stebbins, 2020). Profesinės karjeros pasiekimai nebėra vienintelis ar svarbiausias asmeninės sėkmės kriterijus – su asmenybės tobulėjimu ir savirealizacija siejamas

⁵³ Šis monografijos skyrius parengtas autorės publikuoto straipsnio (Savicka, 2023a) pagrindu, empirinių duomenų analizei čia nuosekliai pritaikant trečiajame monografijos skyriuje pristatytą metodologinę kartų tyrimų priėgą, leidžiančią įvertinti sąlyginį socialinių kartų, amžiaus ir periodo poveikį Lietuvos gyventojų vertybinių nuostatų kaitai.

prasmes linkstama bent iš dalies perkelti į laisvalaikio veiklas. Šie kultūriniai poslinkiai, susiję su kintančiomis socialinėmis, ekonominėmis ir technologinėmis sąlygomis (socialinės apsaugos sistema, kylančiais gyvenimo standartais, gamybos automatizavimu ir efektyvumo didinimu), jau prieš keletą dešimtmečių paskatino diskusijas apie beprasidedančią „laisvalaikio visuomenės“ erą, kai didelė dalis gyventojų turi užtektingai laisvo laiko ir išteklių, kad galėtų aktyviai dalyvauti ir mėgautis ne darbo veikla (Dumazedier, 1967; Kaplan, 1960; Kelly, 2019; Neulinger, 1981; Roberts, 1978). Laisvalaikis čia tampa ne tik kultūros, poilsio ir rekreacijos laiku, bet ir svarbiu asmenybės tobulėjimo metu, kai žmonės gali užsiimti savo pomėgiais, mokytis naujų dalykų ir tobulinti savo gebėjimus, taip formuojantis rimtojo laisvalaikio sampratai (Stebbins, 2020). Tačiau dėmesys vis labiau atkreipiamas į didelę socialinę diferenciaciją šioje srityje, kai tik dalis aukštesnio socialinio statuso žmonių iš tiesų gali sau leisti prabangą mėgautis laisvalaikiu pagal savo norą ir pasirinkimą (Parker, 2021).

Reikia pripažinti, kad nors laisvalaikio samprata atrodo intuityvi, ji nėra lengvai apibrėžiama ir kelia daug diskusijų. Visų pirma, žiūrint iš istorinės perspektyvos, laisvalaikis nėra savaime suprantamas dalykas – tai socialinis konstruktas, tiesiogiai siejamas su pramonine revoliucija ir ilgalaike darbuotojų kova už teisinį darbo laiko reglamentavimą ir jo standartinės savaitinės trukmės trumpėjimą bei apmokamas kasmetines atostogas (Cunningham, 2016). Kita vertus, daug neapibrėžtumo kyla dėl neapmokamo darbo laiko (kurio krūvis visuomenėje pasiskirstęs labai netolygiai, ir itin reikšminga čia išlieka skirtis tarp lyčių) santykio su laisvalaikiu (Roberts, 2007; Veal, 2019).

Įvairių laisvalaikio sampratų gausoje galima daryti pagrindinę perskyrą tarp likutinės ir patirtinės (kitai dar vadinamos *grynosios*) laisvalaikio sampratos (Haworth & Veal, 2004). Likutinė laisvalaikio samprata formavosi per jo santykio su darbu apibrėžimą, nes būtent darbas ilgus dešimtmečius lėmė žmonių kasdienybę: laisvalaikis suprantamas kaip bet kokia veikla, išskyrus apmokamą darbą ar kitą privalomą veiklą. Tuo tarpu pagal antrąją – siauresniąją – sampratą laisvalaikis apibrėžiamas pagal tam tikrus būtinuosius patirtinius bruožus, iš kurių svarbiausi – laisvas asmens pasirinkimas ir motyvuotumas. Vis dar plačiai vartojamas Maxo Kaplano suformuluotas laisvalaikio apibrėžimas, įvardijantis septynis jo elementus (Kaplan, 1960): priešprieša darbui, malonumas, minimalios socialinės pareigos, laisvės suvokimas, kultūrinis ryšys ir žaismingumas. Šioje sampratoje laisvalaikis aiškiai atskiriamas nuo poilsio kaip atokvėpio, ruošiantis tęsti įprastus darbus, nes antraip pripažintume jį neturint jokios kitos vertės kaip tik darbo papildymas.

M. Kaplano amžininkas Joffre Dumazedieris išskiria tris pagrindines laisvalaikio funkcijas žmogui (Dumazedier, 1960): tai atsipalaidavimas (atokvėpis nuo kasdienio gyvenimo įtampų), pramoga (prasiblaškyimas nuo rutinos keliamo nuobodulio) bei žinių gilinimas ir dalyvavimas visuomeniniame gyvenime (asmenybės augimas ir tobulėjimas). Tačiau tai, kas yra, o kas nėra laisvalaikis, skiriasi priklausomai tiek nuo asmens socialinės padėties, tiek nuo gyvenimo eigoje besikeičiančių darbo ir šeimos vaidmenų, tiek nuo individualių polinkių, taip pat kaip skiriasi ir laisvalaikio praleidimo formos bei jam skiriamo laiko dalis. Tad pastaruoju metu linkstama prie subjektyvistinės laisvalaikio sampratos – žmogaus laisvalaikis yra tai, ką jis pats supranta kaip savo laisvalaikį (Newman ir kt., 2014).

Mokslinėje literatūroje aptinkami bent keli skirtingi darbo ir laisvalaikio santykio aiškinimo modeliai: sampynos, kompensacijos, segmentacijos, instrumentinis ir konflikto (Zedeck & Mosier, 1990). Nors ilgą laiką įvairiuose tyrimuose laisvalaikis būdavo redukuojamas iki šeimos gyvenimui skiriamo laiko, juose pateikiamos skirtingos darbo ir asmeninio gyvenimo aplinkos ryšių interpretacijos, labiau akcentuojant profesinį arba asmeninį aspektą, gali būti sėkmingai pritaikytos ir platesne laisvalaikio samprata pagrįstiems tyrimams. Sampynos teorija akcentuoja paraleles tarp to, kas vyksta darbo aplinkoje ir privačiame žmogaus gyvenime: teigiama, kad vienoje gyvenimo srityje susiformavusios nuostatos, elgesio būdai, juntamas pasitenkinimas ar patiriamas stresas ekstrapoliuojami į kitą sritį. Kompensacijos teorija – priešingai – teigia esant atvirkštinį ryšį tarp profesinės veiklos ir laisvalaikio: pageidautinos patirtys, elgesys ir psichologinės būsenos, kurių stinga vienoje gyvenimo srityje, siekiamos kompensuoti kitoje. Segmentacijos teorija reikalauja atsižvelgti į darbo ir laisvalaikio sričių atskyrimą pagal laiką, erdvę ir funkcijas ir jas analizuoti atsietai, laikantis prielaidos, kad žmogus gali veikti vienoje iš jų be įtakos kitai. Instrumentinė teorija grindžiama prielaida, kad vienoje srityje pasiekti rezultatai yra priemonė, padedanti pasiekti su kita sritimi siejamų pageidaujamų tikslų. Konflikto teorija postuluoja, kad šios sritys yra nesuderinamos, nes joms galioja skirtingos elgesio normos ir reikalavimai, jomis siekiama skirtingų tikslų, todėl sėkmė vienoje srityje reikalauja aukų kitoje. Priklausomai nuo pasirinkto darbo ir laisvalaikio sąsajų modelio gali būti keliami klausimai ir formuluojamos atitinkamos hipotezės, kaip efektyviausiai gali būti pasiekta šių sričių pusiausvyra.

Darbo ir laisvalaikio pusiausvyros svarba pripažįstama ne tik individualiu, bet ir visuomenės bei organizacijų lygmeniu. Netinkama jų pusiausvyra pirmuoju atveju gali lemti tokias problemas kaip išsekimas, perdegimas, žema savivertė,

sveikatos sutrikimai, silpnėjantys socialiniai ryšiai, konfliktai šeimose, padidėjusi priklausomybių grėsmė, antruoju – nepalankūs demografiniai pokyčiai, „civilizacijos ligų“ (širdies, neurologinių) plitimas, nepakankama vaikų, neįgaliųjų ir vyresnio amžiaus žmonių priežiūra namų aplinkoje, trečiuoju – sumažėjęs darbuotojų produktyvumas, didėjanti jų kaita, dažnesnis neatvykimas į darbą, mažesnis darbuotojų įsitraukimas sprendžiant organizacijos problemas (Richert-Kaźmierska & Stankiewicz, 2016).

Darbo ir laisvalaikio vertybės varijuoja tiek tarp skirtingų kultūrų, tiek skirtingose kartose, tiek dėl įvairių veiksnių gali kisti to paties asmens gyvenimo eigoje. Reikšmingos įtakos vyraujančioms vertybėms gali turėti socioekonominiai pokyčiai ir technologijų pažanga. Tarkime, ekonominio neapibrėžtumo ir krizių laikais daugeliui žmonių prioritetu tampa darbo saugumas; o štai dėl nuotolinio darbo ir skaitmeninių platformų populiarėjimo daugiau dėmesio skiriama darbo organizavimo lankstumui ir darbo bei asmeninio gyvenimo suderinimui. Tad šių vertybių ir jų dinamikos tyrimai suteikia vertingų įžvalgų apie besikeičiantį darbo pobūdį ir veiksnius, lemiančius su profesine veikla susijusias žmonių nuostatas ir elgesį. Vakarų visuomenėse jau kurį laiką diskutuojama apie giluminę darbinės veiklos įprasminimo permainą: ilgą laiką darbas žmonių buvo vertinamas visų pirma kaip pajamų šaltinis, tačiau ilgalaikio ekonominio augimo ir didėjančio socialinio saugumo sąlygomis žmonėms vis svarbiau, kad profesinė veikla sudarytų sąlygas jiems augti ir tobulėti kaip asmenybėms, būtų įdomi ir prasminga. Tad žmonės pradeda labiau branginti palankią darbo aplinką, padedančią atsiskleisti jų talentams, leidžiančią savarankiškai priimti su darbo funkcijomis susijusius sprendimus, apimančią pakankamą užduočių įvairovę, kuriančią prasmingą rezultatą (Warr, 2011). Šis pokytis, traktuojamas kaip platesnio postmaterialiųjų vertybių išsigalėjimo reiškinio dalis, įvardijamas kaip vertybinis poslinkis nuo *išorinės darbo orientacijos* (kai darbas suvokiamas kaip kitų, nedarbinių, tikslų įgyvendinimo priemonė, todėl labiausiai siejamas su materialiniu atlygiu, taip pat su geromis darbo sąlygomis, patogiu darbo laiku, papildomu socialiniu ar medicininu draudimu ir panašiai) prie *vidinės darbo orientacijos* (kai darbo prasmė ir svarba siejama su pačiu darbu, kuris laikomas saviraiškos, savirealizacijos ir asmenybės augimo priemone, todėl tikimasi, kad darbas bus įdomus, kūrybiškas, suteikiantis erdvės savarankiškiems sprendimams, iššūkiams, padės siekti realių rezultatų ir pripažinimo) (Ester ir kt., 2006). Pabrėžtina, kad šios vertybinės orientacijos neturi būti supriešinamos, o suvokiamos kaip viena kitą palaikančios, nes savirealizacijos vertybės aktualinamos tik tada, kai patenkinami žmogaus pamatiniai fiziologiniai,

materialiniai ir saugumo poreikiai (Gesthuizen & Verbakel, 2011; Savicka, 2016a), todėl užsitęsęs ekonominis sąstingis ar krizės gali sąlygoti ir priešingą vertybinių nuostatų dinamiką.

Spartus su profesine veikla susijusių vertybių ir elgesio būdų kismas įžiebė ypač aktyvias diskusijas kartų kaitos tema, nes darbo rinka susiduria su iššūkiais, kai senieji darbuotojų motyvacijos metodai praranda savo patrauklumą naujai į rinką įsiliejantiems darbuotojams. Tai paskatino gausius su profesine veikla siejamų vertybinių nuostatų ir motyvacijų skirtumų tarp kartų tyrimus (Cennamo & Gardner, 2008; Lyons ir kt., 2015; Stewart ir kt., 2017; Weeks & Schaffert, 2019; Zabel ir kt., 2017). Kai kurių šioje srityje atliktų tyrimų rezultatai nerodo reikšmingų darbo orientacijų skirtumų tarp kartų (Wong ir kt., 2008), tačiau kitų patvirtina iš kartos į kartą besikeičiančią darbo motyvaciją ir etiką. Tačiau ir pastarųjų išvados nevienareikšmiškos: vieni teigia darbą išliekant reikšminga vertybe visų kartų žmonėms (Pyöriä ir kt., 2017) ar indikuoja tendenciją, kad jaunesnioji karta labiau nei vyresniosios ima akcentuoti tiek išorines, tiek vidines darbo vertybes (Ester ir kt., 2006; Ng ir kt., 2010); vis dėlto kiti kalba apie iš kartos į kartą menkstančią savaiminę darbo svarbą, tuo pat metu stiprėjančią išorinę ir silpnėjančią vidinę darbo orientaciją (Twenge ir kt., 2010, 2012; Twenge & Kasser, 2013). Šias prieštaringas išvadas galima pagrįsti kultūriniais skirtumais tarp tyrimuose dalyvavusių šalių, taip pat taikytos metodikos, matavimo instrumentų ir tiriamų grupių atrankos skirtumais, laikotarpio efektais ir panašiai. Laisvalaikio svarbos vertinimo ir darbo bei asmeninio gyvenimo pusiausvyros poreikio suvokimo skirtumai tarp kartų sulaukia mažesnio tyrėjų dėmesio, tačiau ir šioje srityje atlikta vertingų tyrimų, kurių išvados vieningesnės – pripažįstama, kad laisvalaikio svarba ir skirtingų žmogaus gyvenimo sričių subalansavimo siekis iš kartos į kartą auga (Ng ir kt., 2010; Pyöriä ir kt., 2017; Twenge ir kt., 2010; Wey Smola & Sutton, 2002).

Lietuvoje atlikta bent keletas kiekybinių darbo vertybių ir motyvacijos tyrimų iš socialinių kartų perspektyvos. Pavyzdžiui, A. Valicko ir K. Jakštaitės informacinių technologijų srities darbuotojų tyrimas indikavo reikšmingus skirtumus tarp kartų pagal subjektyviai įsivertintas asmenines savybes, motyvuojančius organizacijos aplinkos veiksnius, pageidaujamą vadovavimo stilių ir optimalios darbo vienoje organizacijoje trukmės vertinimus (Valickas & Jakštaitė, 2017). I. Ruškienės atlikta keturioms kartoms atstovaujančių respondentų apklausa parodė esant finansinės, karjeros, bet ne bendradarbiavimo ar pripažinimo darbo motyvacijos skirtumus tarp kartų (Ruškienė, 2021). Vertingas V. Stanišauskienės kokybinis X ir Y kartų atstovų karjeros pasirinkimo tyrimas, atskleidžiantis savitas soviet-

mečio ir jau nepriklausomybę atkūrusioje Lietuvoje buvusias sąlygas, lėmusias šiuos svarbius jaunuolių sprendimus (Stanišauskienė, 2015). Tačiau visi šie tyrimai darbo ir asmeninio gyvenimo pusiausvyros problematiką paliko nuošalyje, ir nei vienas iš jų nebuvo reprezentatyvus visuomenės mastu, todėl jų rezultatai negali būti apibendrinti plačiau. Be to, visi minėti autoriai kartas skirstė pagal vakarietiškąją tipologiją (Veteranų, Kūdikių bumo, X, Y, Z), kurios taikymo Lietuvos visuomenei pagrįstumas gali būti kvestionuojamas dėl skirtingų politinių, ekonominių, socialinių, kultūrinių sąlygų, kuriomis brendo ir formavosi mūsų šalies socialinės kartos (tai išsamiau aptarta antrajame monografijos skyriuje). Kalbant apie kartų nuostatų tyrimus, didelis metodologinis trūkumas yra vienkartinų tyrimų duomenų naudojimas, nes tokie duomenys nesuteikia informacijos, reikalingos respondentų amžiaus tarpų įtakai jų vertybinėms nuostatomis įvertinti ir atskirti ją nuo kartų bei laikotarpio efektų.

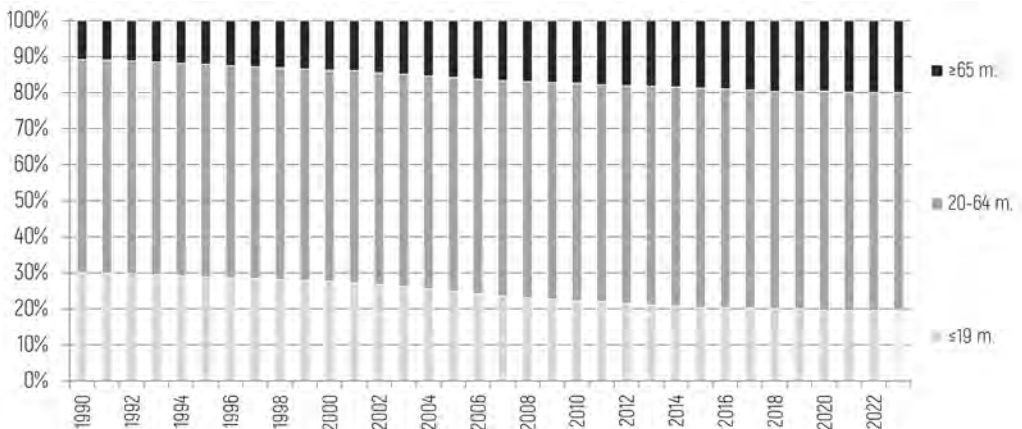
Šiuo požiūriu išsiskiria D. Mažeikaitės ir M. Gruževskio pristatyta EVT duomenimis pagrįsta Lietuvos gyventojų darbo vertybių dinamikos 1990–2008 m. analizė, kuri parodė, kad kartų kaita pirmiausia sietina su emocijų, o ne kognityvinių ir instrumentinių darbo vertybių permainomis, o pastarosioms didesnę įtaką turi socioekonominės šalies situacijos pokyčiai (Mažeikaitė & Gruževskis, 2018). Tačiau joje buvo pasitelkti tik tuo metu paviešinti trijų pirmųjų EVT bangų duomenys ir nebuvo akcentuotas amžiaus, laikotarpio ir socialinių kartų efektų vertybinių nuostatų dinamikai atskyrimas. Pirminiai visų keturių Lietuvoje atliktų EVT bangų duomenų pagrindu atliktos su darbu ir laisvalaikiu susijusių vertybinių nuostatų analizės rezultatai buvo skelbti šio skyriaus autorės (Savicka, 2023a), ir jie parodė, kad nors darbas išlieka svarbia gyvenimo sritimi visoms kartoms, keičiasi jo motyvaciniai aspektai, jaunosioms kartoms vis daugiau dėmesio skiriant saviraiškai ir geresniam visų gyvenimo sričių suderinimui. Tačiau aptariamame darbe nebuvo sistemingai ištirtas sudėtingas amžiaus, laikotarpio ir kartų sąveikos efektas su darbu ir laisvalaikiu susijusių vertybinių nuostatų kismui Lietuvos visuomenėje ir įvertintas sąlyginis kartų kaitos ir vidinio skirtingų kartų atstovų nuostatų kismo indėlis į šią dinamiką, kas yra pagrindinis šioje monografijoje pristatomų tyrimų objektas.

Lietuvos darbo rinkos transformacijos

Kaip buvo aptarta, darbo ir laisvalaikio socialinės reikšmės ir jų sociologinės implikacijos nėra statiškos – jos keičiasi, atspindėdamos visuomenės struktūrinius,

technologinius ir kultūrinius pokyčius, kurie yra ir pačių kartų formavimosi prielaida. Tad verta bent trumpai apžvelgti šį kontekstą, išryškinant aplinkybes, kurios galėjo turėti esminės įtakos ilgalaikiai su darbu ir laisvalaikiu susijusių Lietuvos gyventojų vertybinių nuostatų kaitai bei laikotarpio efektams. Aptariant situacijos Lietuvos darbo rinkoje pokyčius tiriamuoju laikotarpiu, reikia atsižvelgti bent į keletą kompleksinių veiksnių. Visų pirma, šalis patyrė perėjimą nuo uždaros planinės prie atviros, laisvos rinkos principais grįstos ekonomikos, pažymėtą tiek ekonominių recesijų, tiek spartaus augimo fazėmis su visomis iš to kylančiomis pasekmėmis darbo rinkai, o pirmiausia – ženkliais nedarbo lygio svyravimais (plačiau žr. 2.4 paveikslą antrajame monografijos skyriuje), garantijų dėl darbo vietos netekimu, segmentacija, nestabilumu ir nesaugaus užimtumo (Gruževskis & Brazienė, 2017; Martinkus ir kt., 2009), darbo teisės liberalizavimu (Davulis, 2017). Lygiagrečiai šioms ekonominėms transformacijoms, Lietuva išgyveno demografi- nių pokyčių bei sparčios darbingos amžiaus žmonių emigracijos nulemtą gyven- tojų amžiaus sudėties pasikeitimą, kai pagyvenusių žmonių (65 metų ir vyresnio amžiaus) dalis bendrame šalies gyventojų skaičiuj 1990–2023 m. laikotarpiu iš- augo beveik dvigubai (žr. 7.1 paveikslą), o tai sąlygojo pensinio amžiaus žmonių išlaikymo naštos sunkėjimą ir to paskatintą laipsnišką senatvės pensijos amžiaus kėlimą nuo 55 metų moterims ir 60 metų vyrams 1990 m. iki atitinkamai 57 ir 61 metų – 2000 m., 60 ir 62,5 metų – 2010 m., 63 ir 64 metų – 2020 metais (galiau- siai pasiekiant 65 metų ribą 2026 m.).

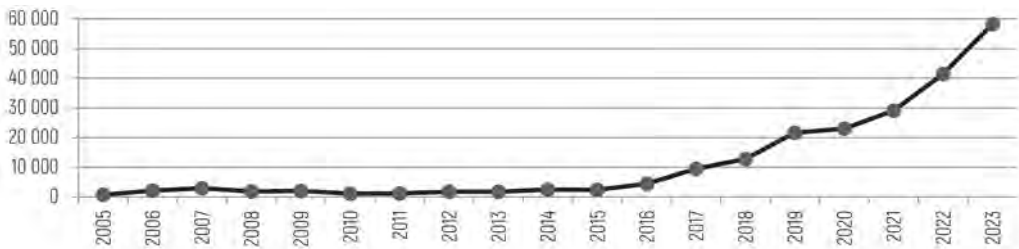
7.1 paveikslas. Lietuvos gyventojų amžiaus struktūra 1990–2023 metais

Šaltinis: Eurostat, 2024.

Pastaruosius kelerius metus šalies darbo rinkoje ryškėja dar viena nauja tendencija – sparčiai augantis ekonominių imigrantų skaičius (žr. 7.2 paveikslą), iš vienos pusės, Lietuvoje imant trūkti tam tikro profilio darbuotojų, iš kitos pusės – Lietuvai tampant patrauklia šalimi darbuotojams iš trečiųjų šalių dėl augančio darbo užmokesčio lygio. Ilgalaikėje perspektyvoje, tai gali turėti įtakos nuolatinių mūsų šalies gyventojų užimtumo struktūrai – tiek bendram užimtumo lygiui, tiek užimtų gyventojų sudėčiai pagal ekonominės veiklos rūšis ar profesijų grupes.

7.2 paveikslas. Užsieniečiams išduotų laikinųjų leidimų gyventi Lietuvoje, turint leidimą dirbti, skaičius 2005–2023 m.

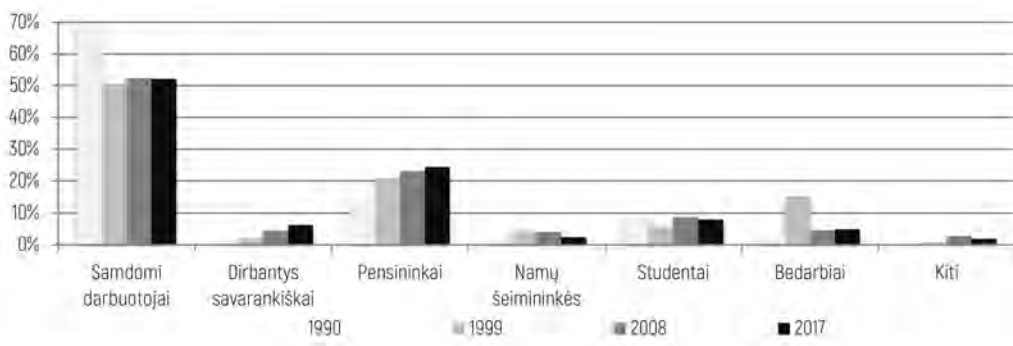

Šaltinis: Migracijos metraščiai, 2005–2023 m.

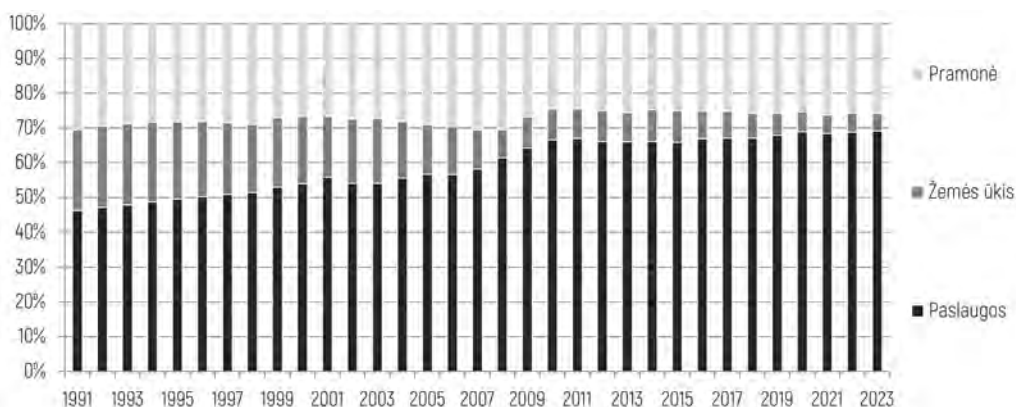
Visa tai – drauge su kitais veiksniais – lėmė, kad reikšmingai kito tiek šalies gyventojų užimtumo struktūra, tiek darbo jėgos pasiskirstymas pagal ūkio sektorius, tiek tipinio darbo rinkos dalyvio demografinis paveikslas. Kalbant apie užimtumo struktūrą, patikimų ilgalaikėje perspektyvoje palyginamų statistinių duomenų nėra, todėl šiuo tikslu galima pasitelkti EVT duomenis apie atskirų jo bangų atrankinės visumos užimtumo struktūrą (kadangi visos apklausos buvo reprezentatyvios, jų atrankinių visumų užimtumo struktūros pasikeitimai su tam tikra paklaida atspindi realius Lietuvos darbo rinkos pokyčius 1990–2017 m.). Šie duomenys rodo, kad samdomų darbuotojų dalis po 1990 metų sumažėjo net ketvirtadaliu, laikotarpis apie 1999-uosius pasižymėjo ypač aukštu nedarbo lygiu, kuris vėliau vėl sumažėjo, tačiau visą tiriamąjį laikotarpį nuosekliai augo dirbančiųjų savarankiškai ir pensininkų dalis, ir pastaroji augo netgi nepaisant po 1995 m. prasidėjusio laispiško valstybės nustatyto pensijinio amžiaus vėlinimo (žr. 7.3 paveikslą). Kalbant apie darbo jėgos pasiskirstymą pagal ūkio sektorius, reikšmingai (tris su puse karto) sumažėjo dirbančiųjų žemės ūkio sektoriuje, atitinkamai išaugo dirbančiųjų paslaugų sektoriuje dalis (žr. 7.4 paveikslą). Tokia sektorinė rinkos transformacija neretai siejama su visuomenėje vyraujančių vertybinių nuostatų permainomis, tradicinių

darbą žemės ūkyje traktuojant kaip orientuotą į išlikimą, susijusį su fizinio poilsio po darbo poreikiu ir grindžiamą bendruomeninėmis tradicijomis, o paslaugų sektoriuje – kaip akcentuojantį kūrybiškumą, inovacijas, individualius poreikius, emocinę gerovę.

7.3 paveikslas. EVT tyrimų atrankinės visumos užimtumo struktūra 1990, 1999, 2008 ir 2017 m.

7.4 paveikslas. Darbo jėgos pasiskirstymas pagal ūkio sektorius 1991–2023 m. (% nuo visų dirbančiųjų)

Šaltiniai: The World Bank, World Development Indicators, 2025e.

Apibendrinant galima teigti, kad perėjimas nuo planinės prie laisvosios rinkos ekonomikos Lietuvoje, išaugusi gyventojų migracija ir atvira Europos Sąjungos darbo rinka, visuomenės senėjimas lėmė reikšmingai besikeičiančią šalies ūkio bei darbo rinkos struktūrą, o visa tai turi svarios įtakos ir ilgalaikiai šalies

gyventojų vertybinių nuostatų kaitai, kas patvirtinta ankstesnių tyrimų duomenimis. Tad čia keliamas klausimas, kokią įtaką šie struktūriniai pokyčiai bei atskirų laikotarpių ypatumai, drauge su kitais veiksniais, turi skirtingas kartas atstovaujančių šalies gyventojų vertybinėms nuostatomis, susijusioms su darbu ir profesiniu užimtumu, požiūriu į laisvalaikį ir poreikiu subalansuoti skirtingas žmogaus gyvenimo sritis.

Tyrimė naudojamų duomenų rinkinys

EVT tyrimuose darbo ir laisvalaikio sričiai – darbo ir laisvalaikio svarbai, su darbine veikla siejamiems lūkesčiams ir nuostatomis – skiriamas nemažas dėmesys. Toliau pateikiamos analizės pagrindiniai priklausomi kintamieji – darbo ir laisvalaikio svarba – EVT matuojami klausimais „Kiek svarbu Jūsų gyvenime darbas?“ ir „Kiek svarbu Jūsų gyvenime laisvalaikis?“, pateikiant keturis atsakymo variantus, kurie duomenų interpretavimui supaprastinti buvo perkoduoti pagal atvirkštinę skalę: 1 – visai nesvarbu, 2 – nelabai svarbu, 3 – svarbu, 4 – labai svarbu. Analogiškai perkoduoti ir atsakymų variantai, vertinant nuo EVT3 bangos į klausimyną įtrauktą teiginį „Pirmenybė visuomet turėtų būti skiriama darbui, net jei ir lieka mažiau laisvo laiko“ (1 – visiškai nesutinku, 2 – nesutinku, 3 – nei taip, nei ne, 4 – sutinku, 5 – visiškai sutinku). Kaip papildomas kintamasis darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimo santykiui įvertinti buvo sukurtas nepriklausomai vienas nuo kito atliktų minėtų darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimų skirtumo rodiklis, kurio reikšmės svyruoja skalėje nuo -3 iki 3 (kurioje -3 reiškia, kad respondentui laisvalaikis yra daug svarbesnis už darbą, 0 – kad jų svarba vertinama vienodai, o 3 – kad darbas yra daug svarbesnis už laisvalaikį). Kiti analizuojami priklausomi kintamieji yra įvairių darbo aspektų – gero užmokesčio, patogaus darbo laiko, galimybės parodyti iniciatyvą, ilgų atostogų, galimybės kažką nuveikti darbe, atsakingo darbo⁵⁴ – svarba, vertinama pagal atsakymą į klausimą „Žmonės darbe vertina skirtingus dalykus. Perskaitykite sąrašą ir pasakykite, kas, Jūsų nuomone, darbe yra svarbu?“; šie kintamieji iš EVT duomenų bylų į analizę buvo įtraukti

⁵⁴ Šis darbo aspektų sąrašas buvo pateiktas EVT5 apklausoje. Atliekant tris ankstesnes EVT apklausas, respondentų papildomai buvo prašyta įvertinti tokių darbo aspektų, kaip malonūs bendradarbiai, ne per daug įtampos, garantijos dėl darbo vietos, įdomus darbas, nauda visuomenei, galimybė bendrauti su žmonėmis, darbas, atitinkantis sugebėjimus, svarbą, o EVT4 – taip pat galimybės įgyti naujų įgūdžių, derinti darbą ir šeimą, dalyvauti priimančius svarbius sprendimus, vienodo elgesio su visais darbuotojais svarbą. Palyginamumo dėlei į tolesnę analizę įtraukiama tik visose keturiose EVT bangose vertintų darbo aspektų svarba.

jų netransformuojant (kintamiesiems įgaunant reikšmes 0 – nepaminėtas kaip svarbus, 1 – paminėtas kaip svarbus).

Siekiant užčiuopti su darbu siejamas prasmes, pastarosiose trijose EVT bangose respondentų buvo prašoma išsakyti savo pritarimą ar nepritarimą šiems teiginiams, apibrėžiantiems žmogaus santykį su darbine veikla ir su ja susijusius veikimo principus (vertinimą išsakant naudojantis penkių punktų skale, kuri duomenų interpretavimui supaprastinti buvo perkoduota į atvirkštinę: 1 – visiškai nesutinku, 2 – nesutinku, 3 – nei sutinku, nei nesutinku, 4 – sutinku, 5 – visiškai sutinku):

- Reikia dirbti, kad būtų galima visiškai išreikšti savo sugebėjimus;
- Negarbinga gauti pinigų jų neuždirbant;
- Žmonės, kurie nedirba, tampa tinginiais;
- Darbas – tai pareiga visuomenei.

Šių su darbo etika susijusių nuostatų analizei iš tarpgeneracinės perspektyvos dar nėra surinkta pakankamų duomenų: kadangi šie klausimai į klausimyną įtraukti tik nuo EVT3 bangos, kol kas tai yra per trumpas laikotarpis, kad būtų galima pagrįstai vertinti kartų kaitos efektą. Todėl tolimesnėje analizėje bus pristatyti duomenys apie šių nuostatų dinamiką Lietuvos visuomenėje bei tarptautinį kontekstą, tačiau jie nebus įtraukti į APK analizę. Papildomų išvalgų apie su darbu susijusių vertybinių nuostatų dinamiką suteikia ugdytinų vaikų savybių svarbos vertinimai (kurie išsamiai analizuojami dešimtajame monografijos skyriuje), nes dalis iš šių savybių – darbštumas, paklusnumas, atsakomybės jausmas, atkaklumas, vaizduotė – gali būti tiesiogiai siejamos su darbo vertybinėmis orientacijomis.

Čia pristatoma duomenų analizė atlikta vadovaujantis trečiajame monografijos skyriuje išdėstyta tyrimo logika: apžvelgiama ilgalaikė įvairių su profesine veikla ir laisvalaikiu bei jų tarpusavio santykiu susijusių vertybinių nuostatų Lietuvos visuomenėje dinamika, ją įvertinant platesniame Europos šalių kontekste, tiriamas laikotarpio ir amžiaus bei laikotarpio ir socialinės kartos⁵⁵ sąveikos efektas šių nuostatų permainoms, o galiausiai nagrinėjama žmogaus amžiaus tarpsnių ir socialinių kartų sąsaja, siekiant atsakyti į klausimą, ar prasminga kalbėti apie kartų kaitą kaip apie giluminio visuomenės kultūrinio pokyčio, apimančio su darbu ir laisvalaikiu susijusias vertybines orientacijas, skatinamąją jėgą.

⁵⁵ Šioje analizėje naudojami nepriklausomi kintamieji – tyrimo metai, amžius, socialinė karta – aprašyti trečiajame monografijos skyriuje.

Gyventojų požiūrio į darbą ir laisvalaikį kaita Lietuvoje ir Europoje

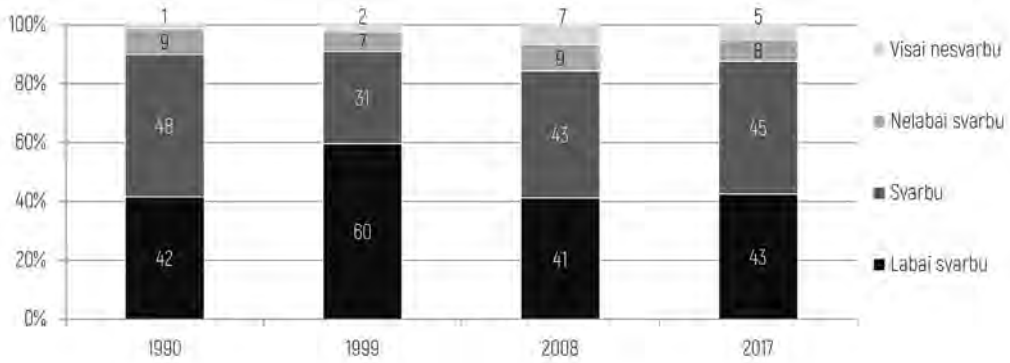
Tradicinėje lietuvių kultūroje darbas laikomas viena svarbiausių pamatinių vertybių. Tautosakoje, kuri atspindi tautos istorinę patirtį, kultūrinės elgesio normas ir pasaulio suvokimą, darbas siejamas ne tik su materialine gerove (kaip antai patarlėse⁵⁶ „Nedirbsi – neturėsi“, „Be darbo nėra skarbo“, „Darbas pinigus neša“, „Jaunas tinginiausi – senas ubagausi“, „Nori daug turėti, reikia darbą mylėti“, „Darbo nedirbęs ponu nebūsi“), bet ir su laime („Darbas – laimės šaltinis“, „Darbas – ne vargas, tinginystė – ne laimė“), dorove („Darbas puošia žmogų“, „Darbas Dievo paliepimas, tinginys velnio pagunda“, „Dorą pažinsi iš darbų, kvailą iš kalbų“), žmogaus verte („Žmogaus vertė darbu matuojama“, „Darbas meistrą giria“, „Iš darbo pažinsi žmogų“), gyvenimo įprasminimu („Kad žmogus ir numiršta, darbai gyvena“, „Gerai darbas niekad nemiršta“, „Žmogus gyvena vieną amžių, o jo geri darbai – du amžius“, „Be darbo dieną praleisti, tai kaip akmenį į marias įleisti“) ar net lemtimi („Žmogus gimsta darbui, kaip paukštis lakstymui“); tuo tarpu tinginystė laikoma moraline yda („Žmogus jaunas be darbo dirgsta greitai“, „Be darbo žmogus genda“, „Be darbo gyventi – svetimu prakaitu praustis“), ir yra pašiepiama („Tinginiui visuomet blogi metai“, „Darbininkui ir lyjant sausa, o tinginiui tai ir šilumoj šlapia“, „Skanu būtų tinginiui košė, kad nereiktų maišyt“, „Nešluota troba piršlius išvaiko“). Įdomu, kad neretai tinginystė tapatinama su miegu („Iš miego duonos nekepsi“, „Miegas – ubagas, darbas – turtuolis“, „Badas praplės akeles tinginiui miegaliui“), kurį šiandien greičiau priskirtume poilsio kaip natūralaus fiziologinio poreikio sričiai. Nors sunkus darbas buvo neišvengiama buities dalis, ir jam aiškiai teikiama pirmenybė prieš laisvalaikio pramogas („Pirma darbas, paskui zabovos“, „Kanklėmis kankliuok, bet ir darbo nepamiršk“, „Kai darbas laukia, į žuvis nėra kada žiūrėti“, „Darbus palikus, neramu švęsti“, „Linksmybėm negyvensi, reik pavalgyt“), šioks toks dėmesys tautosakoje skiriamas ir pastarajam, visų pirma siejant su poilsio būtinybe („Po darbo saldus poilsis“, „Darbas darbu, bet reikia ir pamiegot“), savotišku atpildu už sunkų darbą („Darbus atlikus smagu švęsti“, „Baigėi darbą – guliok drąsiai“), akcentuojant darbo ir laisvalaikio pusiausvyrą („Darbą dirbk, šventes švęsk“). Kita tautosakoje užfiksuota darbo savybė – jo bendruomeniškas („Daug rankų didžią naštą pakelia“, „Duoną vienas suvalgysi, o darbo vienas nepadirbsi“, „Darbas draugę mėgsta, stalas – ne“).

⁵⁶ Patarlės pateiktos vadovaujantis Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto kuriamu Patarlių ir priežodžių elektroniniu sąvadu (eLPP) (<https://elpp.archyvas.lti.lt/lt/savadas>).

Sovietinė ideologija darbą taip pat traktavo kaip pamatinę etinę kategoriją, savaiminę sovietinio žmogaus vertybę ir kiekvieno darbingo piliečio moralinę pareigą, todėl bet kokio darbo rezultatus, našumo didinimą ir nuolatinį penkmečio planų viršijimą tiesiogiai siejo su ideologiniais tikslais, nureikšminant materialinį atlygį darbuotojams (Feldman, 1989; Vaiseta, 2014). Tačiau dėl antagonistinio santykio tarp sovietinio elito ir dirbančiųjų bei motyvacijos darbui trūkumo kolektyvistinėje sistemoje kasdienio gyvenimo praktika neretai buvo visai kitokia: visuomenėje, kurioje darbas turėjo būti garantuotas kiekvienam, įprastu reiškiniu tapo darbo drausmės pažeidimai (pravaikštos, girtavimas, žaliavų ar produkcijos grobstymas), atsainumas, laiko nusavinimas, pirmenybės teikimas privatiems interesams, netgi veltėdžiavimas, kas nemaža dalimi buvo toleruojama aplinkinių (tiek administracijos, tiek bendradarbių), taip pat ir dėl darbo jėgos trūkumo, o visa tai sąlygojo specifinės sovietinės darbo etikos susiformavimą, iš dalies lėmusį chronišką Sovietinės sistemos ekonominį neefektyvumą (Filtzer, 1996; Vaiseta, 2014). Šias sovietmečiui būdingas praktikas puikiai reziumuoja anuomet cirkuliuavęs posakis: „jie [administracija] apsimeta, kad mums [darbuotojams] moka, o mes apsimetame, kad dirbame“. Apibūdindama tokios darbo etikos ypatumus antropologė Katherine Verdery teigia, kad darbuotojai stengėsi dirbti kuo mažiau, ir tai pasiekė tokį lygį, kai buvo galima kalbėti apie savotišką nedarbo kultą ar „vidinį sabotажą“ (Verdery, 1996).

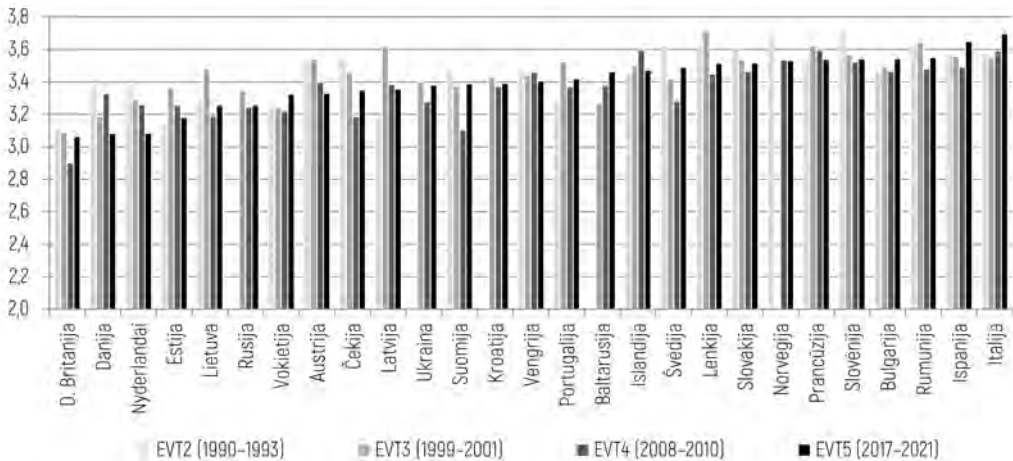
Po 1990-ųjų įvykusios radikalios politinės ir ekonominės permainos iš esmės pakeitė ne tik šalies ūkio struktūrą, bet ir jo organizavimo principus, santykiuose tarp darbdavių ir darbuotojų įtvirtino rinkos ekonomikos dėsnius, atvėrė galimybes reikštis žmonių verslumui, o visa tai galėjo turėti įtakos žmogaus santykiui su atliekamu darbu ir jo vertybinėms nuostatoms, ką įvertinti leidžia EVT duomenys. Remiantis jais galima užtikrintai teigti, kad Lietuvos gyventojams darbas buvo ir išliko viena iš svarbiausių jų gyvenimo sričių (jį savo svarba lenkia tik šeima), o darbo svarbos vertinimai per beveik trijų dešimtmečių laikotarpį buvo gana stabilūs (Kendall $\tau = -0,047$, $p < 0,001$, $N = 4887$): daugiau kaip 40 proc. gyventojų teigia, kad darbas jų gyvenime yra labai svarbus ir dar antra tiek – kad svarbus (žr. 7.5 paveikslą). Šiuo požiūriu išsiskiriantis 1999 m. tyrime užfiksuotas ypatingas darbo svarbos akcentavimas (kai net 60 proc. apklaustųjų darbą savo gyvenime įvertino kaip labai svarbų) gali būti siejamas su laikotarpio efektu ir paaiškintas tuo, kad, lyginant visų tyrimų kontekstą, būtent tuo metu nedarbas Lietuvoje buvo pasiekęs aukščiausią lygį (žr. 2.4 paveikslą antrajame monografijos skyriuje).

7.5 paveikslas. Darbo svarbos vertinimas Lietuvoje 1990–2017 m.

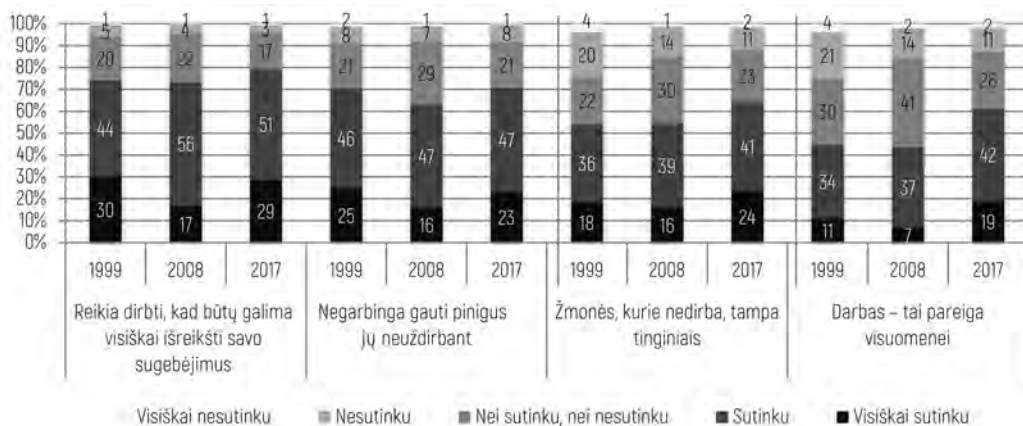
Kalbant apie platesnį kultūrinį su darbu susijusių vertybinių nuostatų pokyčių kontekstą pastebėtina, kad nors darbo svarbos akcentavimas tiriamuoju laikotarpiu bemaž visose Europos šalyse svyravo, reaguodamas į įvairias globalias ir regionines aplinkybes (pavyzdžiui, EVT3 bangoje reikšmingai išaugusi darbo svarba tokiose šalyse kaip Estija, Latvija ar Lenkija gali būti siejama su jau minėtu diskrečiuoju aukšto nedarbo lygio laikotarpio efektu), ilgalaikėje perspektyvoje galima konstatuoti, kad daugelyje šalių jis daugiau ar mažiau silpnėjo, ir labiausiai šiuo požiūriu išsiskiria Danija, Nyderlandai, Čekija, Austrija; ryškesnės išimtys čia yra Italija, Portugalija, Latvija ar Baltarusija, kur darbo svarbos vidurkiai išaugo (žr. 7.6 paveikslą).

7.6 paveikslas. Darbo svarbos vertinimų vidurkių pokytis Europos šalyse

Tad nors per pastaruosius tris dešimtmečius daugelyje Europos šalių darbo svarbos akcentavimas susilpnėjo, ką galima sieti su platesniais socialiniais, ekonominiais bei kultūriniais pokyčiais (kaip antai didėjančiu dėmesiu laisvalaikiui, asmeninei savirealizacijai ar postmaterialiosioms vertybėms), Lietuvos visuomenėje darbo svarbos vertinimams būdingas sąlyginis stabilumas, nepaisant radikalių tuo laikotarpiu šalyje vykusių politinės, ekonominės ir socialinės sistemos permainų. Vis dėlto tiriamu laikotarpiu matoma ir tam tikrų reikšmingų vertybinių nuostatų pokyčių šioje srityje. Pavyzdžiui, dešimtajame šios monografijos skyriuje išsamiai aptarta su darbo sritimi susijusių socializacijos vertybių svarbos kaita rodo, kad visuomenės vertinimuose akcentas vis labiau perkeliamas nuo darbštumo (kaip ilgą laiką absoliučiai dominavusios ugdytinų vaikų savybės) ir paklusnumo prie atsakomybės (kuri paskutinėje EVT bangoje pirmąkart pranoksta darbštumo svarbą!), atkaklumo ir vaizduotės, ir visi šie pokyčiai – nors vykstantys nevienodu tempu – yra statistiškai reikšmingi. Įdomus čia ir kitas rodiklis – tai darbo kaip moralinės pareigos samprata, su kuria susijusių teiginių vertinimų dinamika nėra tolydi: jei laikotarpyje nuo 1999 iki 2008 metų visi respondentų vertinimui pateikti teiginiai sulaukė mažėjančio pritarimo, išaugant neutralią poziciją išsakančių žmonių daliai, vėliau pokyčių kryptis buvo priešinga, 2017 metais kai kuriems aukštą darbo etiką žymintiems teiginiams pritariant netgi labiau nei 1999 metais (žr. 7.7 paveikslą). Kadangi šiuo atveju turime tik tris matavimo epizodus, sunku spręsti apie ilgalaikę šių nuostatų kaitos tendenciją. Visgi visi šie duomenys drauge liudija, kad stebime ne tiek darbo svarbos šiuolaikinėje visuomenėje mažėjimą kiek naujų su juo siejamų prasmų išsikristalizavimą.

7.7 paveikslas. Su darbo etika susijusių teiginių vertinimai 1999–2017 m.

Pastarąją įžvalgą patvirtina ir besikeičiantys su atliekamu darbu siejami lūkesčiai, darbo motyvacija. Lietuvoje atliktose EVT apklausose užfiksuoto įvairių darbo aspektų svarbos vertinimų tarpusavio ryšio analizė atskleidžia labai aiškią perskyrą tarp išorinės ir vidinės darbo orientacijos, pirmajai priskiriant tokius motyvuojančius aspektus kaip geras užmokestis, patogus darbo laikas, ilgos atostogos, o antrajai – galimybę pasireikšti, parodyti iniciatyvą, galimybę kažką nuveikti darbe, atsakingas darbas (žr. 7.1 lentelę).

7.1 lentelė. Įvairių darbo aspektų svarbos vertinimų faktorių analizės rezultatai⁵⁷

	1 faktorius	2 faktorius
Geras užmokestis	-,047	,648
Patogus darbo laikas	,235	,722
Galimybė pasireikšti, parodyti iniciatyvą	,771	,155
Ilgos atostogos	,219	,719
Galimybė kažką nuveikti darbe	,781	,072
Atsakingas darbas	,744	,135

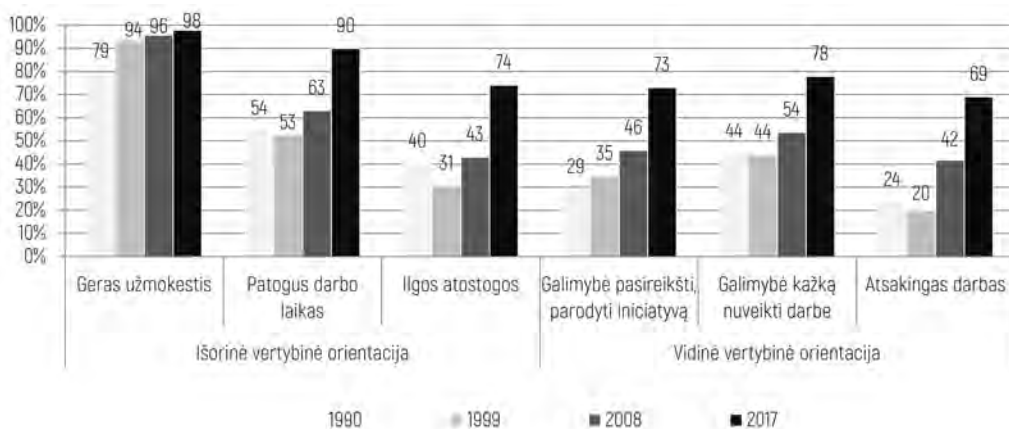
Skirtingų darbo aspektų svarbos dinamika atskleidžia, kad per tiriamą laikotarpį visų jų – ir ypač vidinės darbo orientacijos aspektų – svarba reikšmingai išaugo (gero užmokesčio atveju Kendall $\tau = 0,208$, patogaus darbo laiko – Kendall $\tau = 0,273$, ilgų atostogų – Kendall $\tau = 0,253$, galimybės pasireikšti – Kendall $\tau = 0,301$, galimybės kažką nuveikti darbe – Kendall $\tau = 0,243$, atsakingo darbo – Kendall $\tau = 0,343$; visais šiais atvejais $p < 0,001$, $N \geq 4887$), svarbiausiu motyvuojančiu faktoriumi išliekant geram užmokesčiui (žr. 7.8 paveikslą). Stiprėjantis patogaus darbo laiko ir ilgų atostogų svarbos akcentavimas gali būti siejamas su aptartąja tendencija, kad šiuolaikinėje visuomenėje žmogus siekia geriau suderinti savo darbo ir laisvalaikio poreikius.

Atkreiptinas dėmesys į 2017 m. ypač reikšmingai išaugusią vidinės darbo orientacijos svarbą: jei anksčiau jos vaidmuo buvo antraeilis, paskutiniojo tyrimo metu visų vidinių motyvacijos aspektų svarba sparčiai priartėjo prie išorinių aspektų svarbos. Šie duomenys patvirtina jau ankstesniais tyrimais identifikuotą dėsningumą, kad įvairių darbo aspektų svarba auga ne viena kitos sąskaita, o formuojantis įvairiaprasiškam darbo kokybės suvokimui (Savicka, 2016a). Apibendrinant

⁵⁷ Pateikti rezultatai buvo gauti taikant pagrindinių komponentų analizę, kai gaunama paprasčiausia įmanoma kintamųjų konfigūracija. Siekiant supaprastinti faktorių interpretaciją, buvo atliktas Varimax sukiny. Išskirti faktoriai paaiškina 56 proc. duomenų sklaidos.

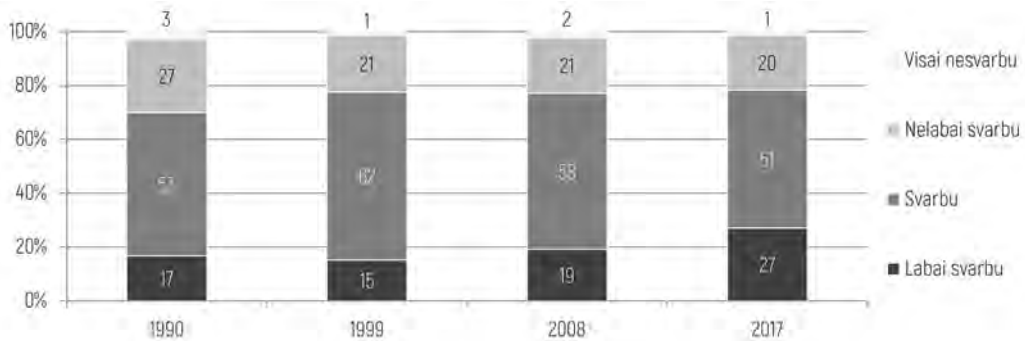
galima konstatuoti, kad nors darbo svarbos akcentavimas Lietuvoje nemažta, keičiasi darbo etikos nuostatos, su darbu siejamos prasmės ir lūkesčiai, atitinkamos socializacijos vertybės. Darbo vertinimuose taip ryškiai nebedominuoja finansinis motyvas – nors jis išlieka labai reikšmingas, ir tiriamu laikotarpiu ši nuostata netgi dar labiau įsitvirtina, stiprėjanti bendra kultūrinė orientacija į saviraiškos ir savirealizacijos vertybes atsispindi ir profesinės veiklos srityje.

7.8 paveikslas. Įvairių darbo aspektų svarbos vertinimas Lietuvoje 1990–2017 m. (respondentų, paminėjusių aspektą kaip svarbų, dalis procentais)

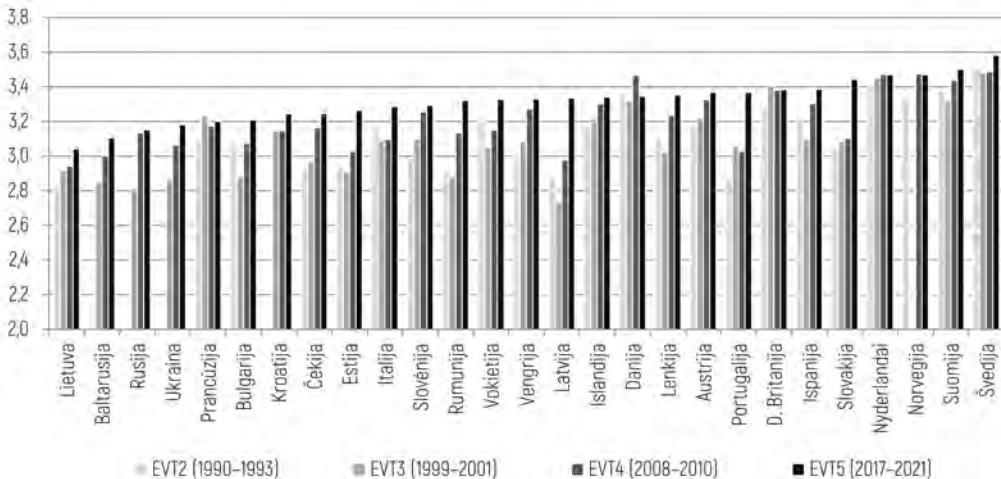
Kaip buvo užsiminta, lygia greta su pokyčiais, susijusiais su darbo motyvacija ir jam priskiriamomis prasmėmis, Vakarų šalyse matoma ir platesnė vertybinių nuostatų kaita, kai vis labiau auga savaiminė laisvalaikio svarba. Visuomenėms tampant turtingesnėmis, technologiškai pažangesnėmis ir labiau išsimokslinusiomis, jų gyventojai turi daugiau išteklių, laiko, noro ir galimybių užsiimti įvairia laisvalaikio veikla, ją suvokiant ne tik kaip poilsio po darbo laiką, bet vis labiau akcentuojant savaiminę jo reikšmę, siejant su asmenybės tobulėjimu ir saviraiška. Jei anksčiau *rimtasis* laisvalaikis dažnai buvo laikomas tik tam tikroms visuomenės grupėms pasiekiamą prabangą, tai dabar visuomenė vis labiau vertina ir skatina įvairius aktyvaus laisvalaikio užsiėmimus, o žmonės ieško laisvalaikio veiklų, atitinkančių jų interesus ir pomėgius. EVT duomenys patvirtina šias tendencijas ir Lietuvos visuomenėje: laisvalaikio svarba Lietuvos gyventojams per 1990–2017 metų laikotarpį nors nespārčiai, bet nuosekliai augo (Kendall $\tau = 0,088$, $p < 0,001$, $N = 4884$): nuo 17 proc. respondentų, laisvalaikį įvertinusių kaip labai svarbų 1990 metais, iki 27 proc. 2017 metais (žr. 7.9 paveikslą). Ir nors laisvalaikis lietuviams svarba nepriylgsta darbo svarbai, šis atotrūkis tolydžio mažėja.

7.9 paveikslas. Laisvalaikio svarbos vertinimas Lietuvoje 1990–2017 m.

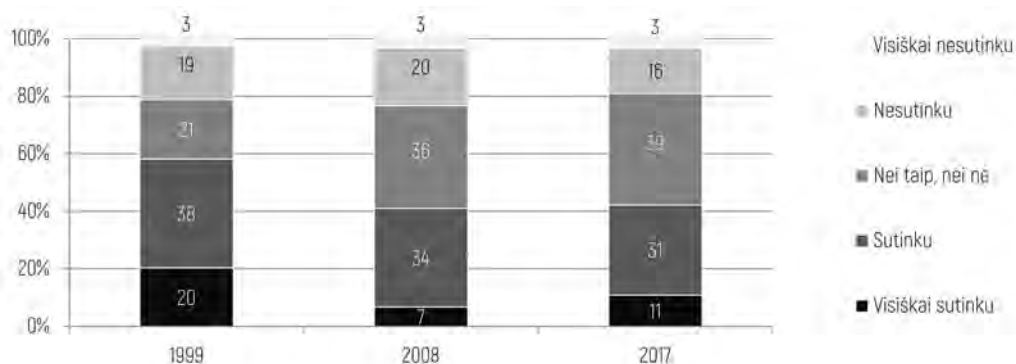
Laisvalaikio svarbos augimas stebimas visose į EVT tyrimą įtrauktose Europoje šalyse, išskyrus Daniją, kur ji gana aukštame lygyje išliko beveik nepakitusi per visą tyrimų laikotarpį (žr. 7.10 paveikslą). Šiame kontekste tenka pastebėti, kad nepaisant nuostatos stiprėjimo, kurio tempas maždaug atitinka kitų šalių vidurkį, Lietuva išlieka laisvalaikio svarbą mažiausiai akcentuojančia šalimi, pagal šią nuostatą, užfiksuotą EVT5 bangoje, lygintina su Baltarusijos, Rusijos, Ukrainos visuomenėmis.

7.10 paveikslas. Laisvalaikio svarbos vertinimų vidurkių pokytis Europos šalyse

Atsižvelgiant į šiuos įvairiose šalyse stebimus pokyčius ir siekiant geriau suprasti darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimų ryšį, nuo EVT3 bangos į klausymą buvo įtrauktas papildomas klausimas, kuriuo respondentų tiesiogiai prašoma sugretinti darbo ir laisvalaikio svarbą ir išsakyti savo nuomonę apie teiginį, kad „Pirmenybė visuomet turėtų būti skiriama darbui, net jei ir lieka mažiau laisvo laiko“. Lietuvoje visiškai sutinkančių ar sutinkančių su šia nuostata gyventojų dalis sumažėjo nuo 58 proc. 1999 m. iki 42 proc. 2017 m. (žr. 7.11 paveikslą), ir šis pokytis statistiškai reikšmingas, nors gana menkas (Kendall $\tau = -0,068$, $p < 0,001$, $N = 3826$).

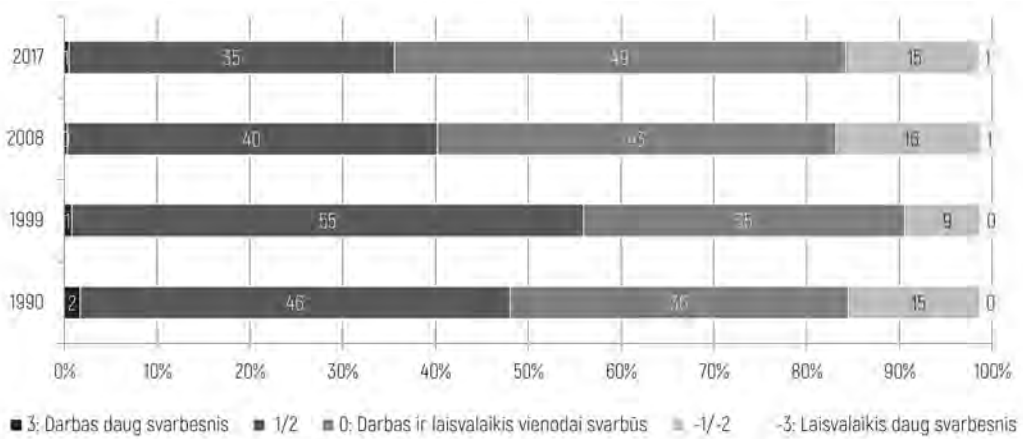
7.11 paveikslas. Darbo pirmenybės prieš laisvalaikį vertinimas Lietuvoje 1999–2017 m.

Čia reikia pažymėti, kad klausimo apie darbo pirmenybės prieš laisvalaikį formuluoatė suponuoja konfliktinį darbo ir laisvalaikio ryšio traktavimą, kurio pagrįstumas (kaip buvo aptarta) gali kelti abejonių. Todėl į darbo ir laisvalaikio svarbos žmonių gyvenime santykį verta pažvelgti ir iš kitos perspektyvos – sugretinant anksčiau pristatytus nepriklausomai vienas nuo kito respondentų atliktus darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimus, juolab kad tai suteikia galimybę analizuoti ilgesnio stebėjimo laikotarpio (visų keturių EVT bangų) duomenis. Toks sugretinimas atskleidžia labai panašų vaizdą – po 1999 m. piko mažėja darbo svarbą labiau nei laisvalaikio akcentuojančiųjų dalis ir daugėja abi šias gyvenimo sritis vienu metu vertinančiųjų dalis (žr. 7.12 paveikslą), tačiau šiuo atveju pokytis yra didesnis (Kendall $\tau = -0,109$, $p < 0,001$, $N = 4\ 822$).

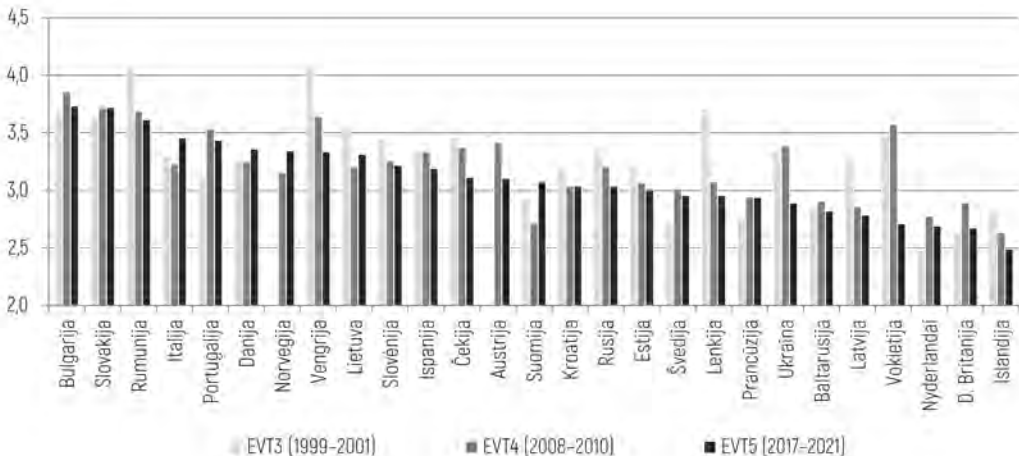
Analogiškos tendencijos stebimos ir daugelyje kitų Europos šalių: pritarimas teiginiui, kad pirmenybė visuomet turėtų būti skiriama darbui, per EVT3–EVT5

7.12 paveikslas. Darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimo skirtumai Lietuvoje 1990–2017 m.

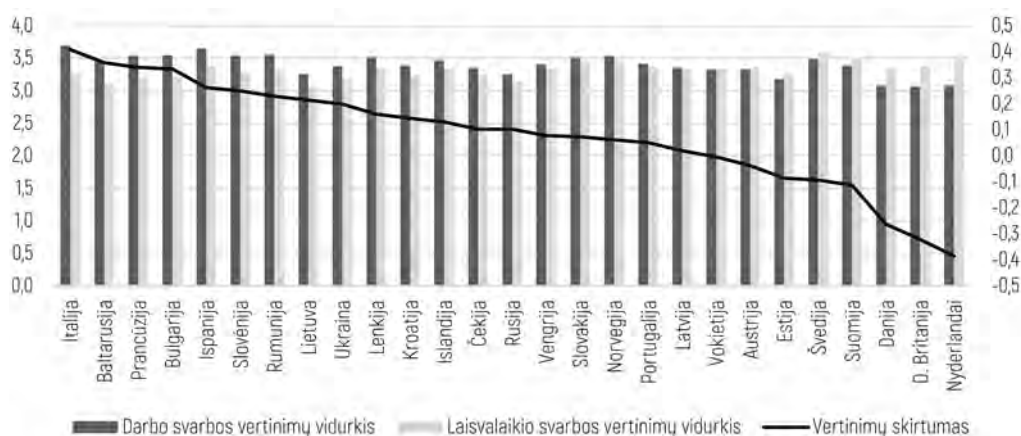
apimamą laikotarpį sumažėjo, ir ypač reikšmingai – Vengrijoje, Vokietijoje, Lenkijoje, Latvijoje (žr. 7.13 paveikslą). Tai vėlgi rodo, jog šiuolaikinėje visuomenėje ieškoma pusiausvyros tarp apmokamo darbo ir kitų gyvenimo sričių, kad ir kokios jos galėtų būti: laikas su šeima, studijos, įvairūs pomėgiai, sportas, dalyvavimas bendruomeninėje veikloje ir panašiai. Kalbant apie šiuo požiūriu išsiskiriančias šalis matome, kad paskutiniuoju tyrimo bangoje darbo pirmenybės prieš laisvalaikį suabsoliutinimui labiausiai nepritarė Islandijos, D. Britanijos, Nyderlandų gyventojai.

7.13 paveikslas. Darbo pirmenybės prieš laisvalaikį vertinimų vidurkių pokytis Europos šalyse

Palyginimui sugretinę vienas nuo kito nepriklausomus darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimus matome kiek kitokį paveikslą: jei pirmu atveju į darbo pirmenybę 2017 m. labiausiai akcentavusių šalių penketuką patenka Bulgarija, Italija, Portugalija, Rumunija ir Slovakija, antru atveju iš jų į penketuką papuola tik Bulgarija ir Italija, o kitos jame atsidūrusios šalys yra Baltarusija, Ispanija ir Prancūzija (žr. 7.14 paveikslą).

7.14 paveikslas. Darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimų Europos šalyse EVT5 bangoje (2017–2021 m.) palyginimas

Šis įvairiplotmis paveikslas, palyginantis atsakymus į panašius, tačiau skirtingai formuluojamus klausimus, parodo, kad darbo ir laisvalaikio tarpusavio santykis negali būti traktuojamas kaip vienmatis: darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimai nėra skirtingi kontinuumo poliai, ir pokyčiai vienoje srityje nebūtinai lemia proporcingus pokyčius kitoje. Į tai būtina atsižvelgti tiek formuluojant klausimus respondentams, tiek interpretuojant šių klausimų pagrindu surinktus empirinius duomenis. Tačiau ir vertinant duomenis šiais skirtingais pjūviais, galima daryti tą pačią išvadą apie vertybinių nuostatų poslinkį link siekio geriau suderinti įvairioms žmogaus gyvenimo sritims skiriamą dėmesį: įvairių Europos šalių, įskaitant Lietuvą, gyventojai vis labiau siekia geresnės darbo ir asmeninio gyvenimo pusiausvyros, daugiau prasmės ir autonominės svarbos suteikdami įvairioms laisvalaikio veikloms.

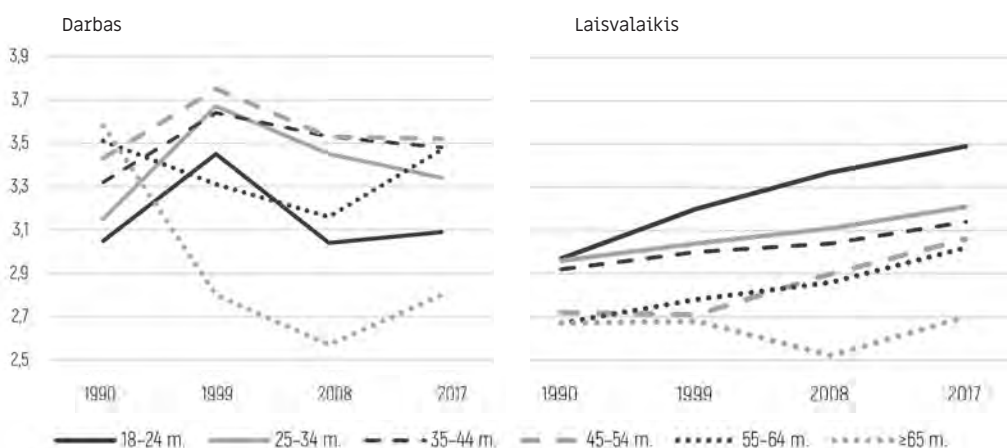
Tarpgeneraciniai skirtumai

Pristatyti su darbu ir laisvalaikiu susijusių Lietuvos gyventojų vertybinių nuostatų ilgalaikės dinamikos duomenys indikuoja visuomenėje vykstantį platų ir daugia-dimensį vertybinių nuostatų kaitos procesą, kuris turėtų atsispindėti ir skirtingų socialinių kartų nuostatų dinamikoje, nes pamatinių vertybių transformacijos visuomenėje paprastai bent iš dalies vyksta kaip kartų kaitos padarinys. Kaip buvo aptarta ankstesniuose skyriuose, kiekvienai kartai būdingos unikalios vertybinės orientacijos, kurioms daro įtaką istorinis ir socialinis bei kultūrinis kontekstas, kuriame šių kartų nariai augo ir formavosi. Pavyzdžiui, kaip rodo Vakarų šalyse atlikti tyrimai, profesinėje veikloje vyresnės kartos gali labiau vertinti lojalumą ir stabilumą, o jaunesnės – teikti pirmenybę lankstumui ir prasmingam darbui ar gesniam darbo ir asmeninio gyvenimo bei laisvalaikio suderinamumui (Cennamo & Gardner, 2008; Lyons ir kt., 2015; Stewart ir kt., 2017; Twenge ir kt., 2010); be to, skiriasi jų lūkesčiai dėl karjeros galimybių (Dries ir kt., 2008; Martínez-Buelvas & Jaramillo-Naranjo, 2019); dėl kintančių socialinių normų ir ekonominių sąlygų skirtingų kartų atstovai ima skirtingai suvokti savo darbo ir asmeninio gyvenimo kontrolę, o tai lemia skirtingas šių gyvenimo sričių derinimo strategijas, suvokiamą profesinės karjeros kelio kontrolę ir pasitenkinimą gyvenimu apskritai (Friedman, 2008).

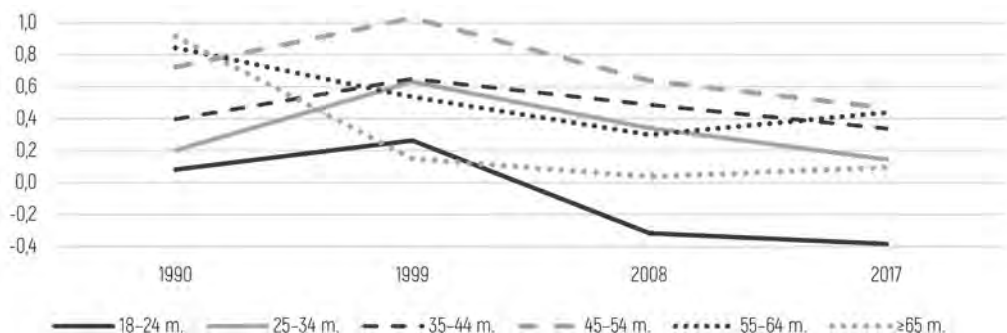
Kaip aptarta šios monografijos trečiajame skyriuje, tiriant skirtingoms socialinėms kartoms priklausančių žmonių vertybines nuostatas, pirmiausia reikia įvertinti skirtingų veiksnių porų – laikotarpio ir amžiaus tarpsnių, laikotarpio ir socialinės kartos bei socialinės kartos ir amžiaus tarpsnių – sąveikos įtaką vertybinėms nuostatoms. Laikotarpio ir amžiaus tarpsnių sąveikos analizė rodo jau minėtą ryškų diskretųjį efektą 1999 metais, kai reikšmingai padidėjo darbo svarba – tiek savaiminė, tiek santykyje su laisvalaikio svarbos vertinimais (šis efektas nepalietė tik vyriausio amžiaus žmonių; žr. 7.15–7.16 paveikslus) – ir gero užmo-kesčio akcentavimas bei kiek sumažėjo ilgų atostogų svarba (žr. 7.17 paveikslą). Tai sietina su ekonominės krizės sukelta įtampa Lietuvos darbo rinkoje, po kurios 2008 m. šie visuomenės nuostatų rodikliai grįžo į ankstesnį lygį (tik gero užmo-kesčio svarba vėlesniuose tyrimuose nebesumažėjo). Tačiau nepaisant 1999 m. krizės, laisvalaikio svarbos, patogaus darbo laiko, galimybės pasireikšti darbe akcentavimas nuolat stiprėjo visose amžiaus grupėse per visą tiriamą laikotarpį, kas atitinka kitų tyrimų išvalgas apie nuoseklų plataus masto kultūrinį perėjimą prie didesnio saviraiškos vertybių akcentavimo ir siekio geriau subalansuoti asme-

nių bei profesinį gyvenimą⁵⁸. Analogiška išvada padaryta dešimtajame skyriuje, analizuojant tokias su darbu susijusias socializacijos vertybes kaip darbštumas, paklusnumas, vaizduotė, kurių atveju, kaip ir laisvalaikio svarbos, minėtasis laikotarpio efektas nepasireiškia. Apibendrinant šiuos duomenis, galima daryti išvadą, kad diskretusis laikotarpio efektas 1999 m. ekonominės krizės situacijoje palietė tik tiesiogiai su finansiniu ir socialiniu saugumu susijusias nuostatas (stipresnį savaiminės darbo svarbos ir gero užmokesčio akcentavimą), o kitų nuostatų dinamika nenukrypo nuo ilgalaikių tendencijų.

7.15 paveikslas. Darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimo vidurkiai skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m.

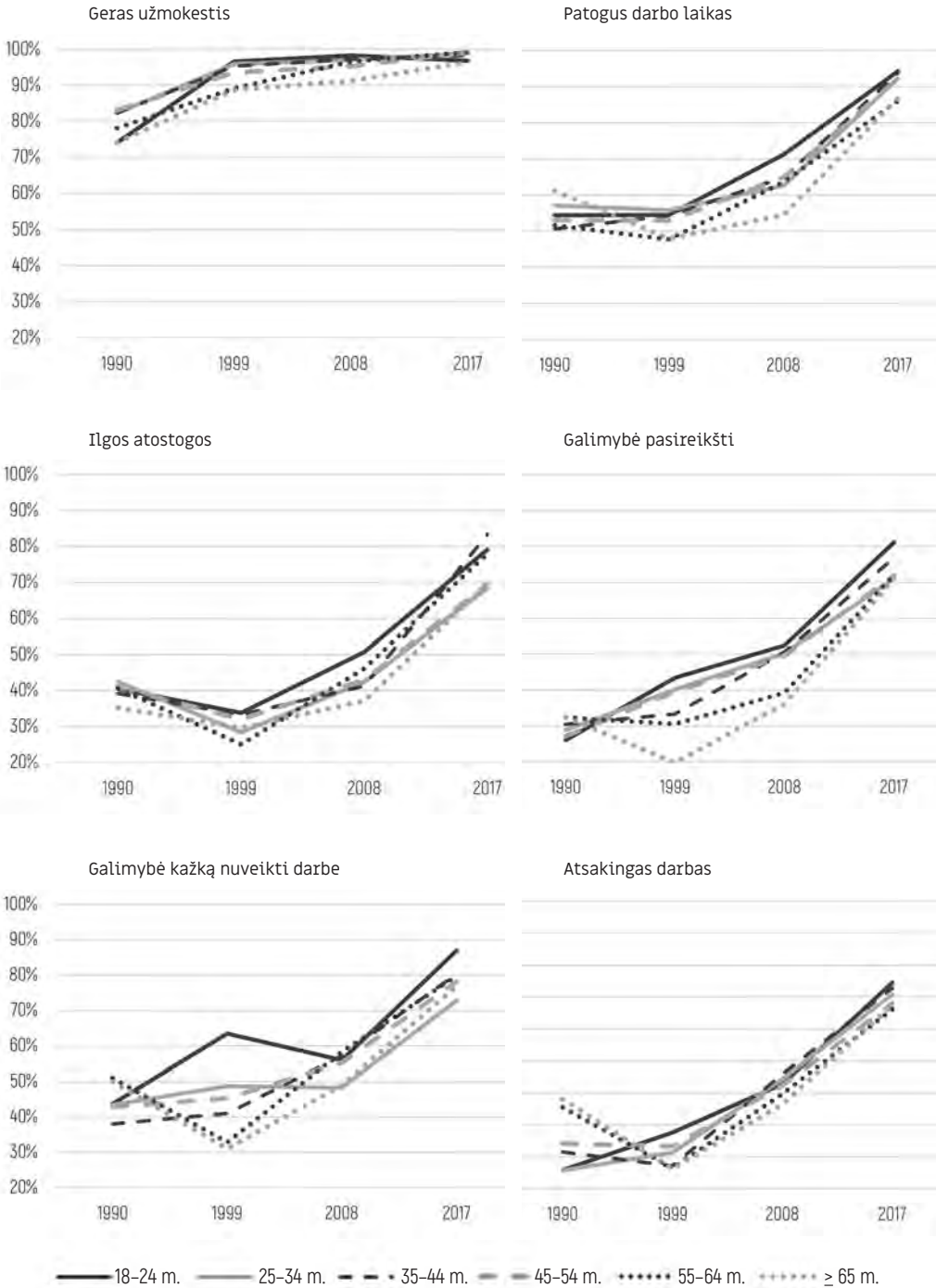

7.16 paveikslas. Darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimo skirtumai skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m.

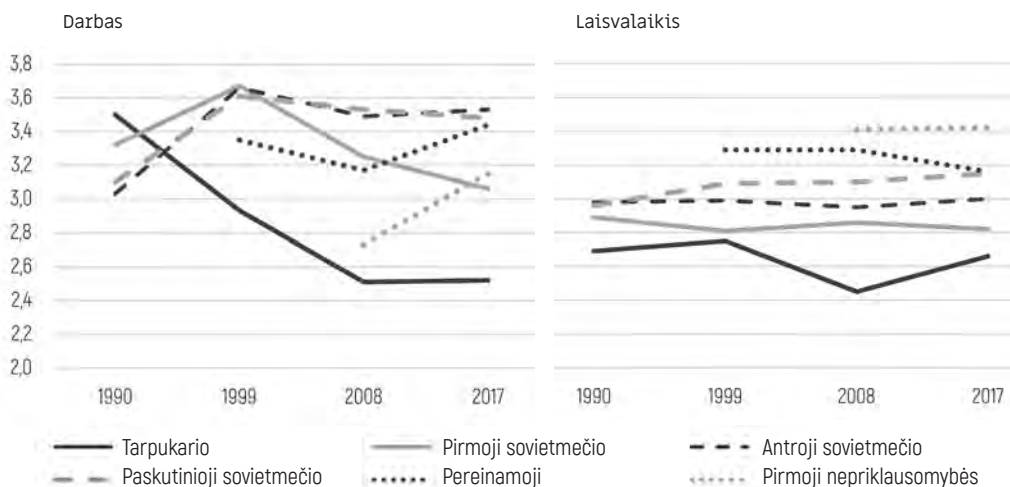
⁵⁸ Čia reikėtų pabrėžti, kad dauguma atvejų skirtingo amžiaus žmonių nuostatų kaitoje laikotarpio efektas pasireiškia labai panašiai (išskyrus minėtais atvejais vyriausius žmones, artėjančius link pensijinio amžiaus ar jau jį pasiekusius).

7.17 paveikslas. Įvairių darbo aspektų svarbos akcentavimas skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m. (respondentų, paminėjusių aspektą kaip svarbų, dalis)

Laikotarpio ir socialinės kartos sąveikos įtakos su darbu ir laisvalaikiu susijusioms žmonių nuostatoms analizė leidžia identifikuoti visų kartų atstovų nuostatas vienodai bei skirtingai veikiančius laikotarpius. Ji taip pat rodo diskretųjį laikotarpio efektą 1999 m., kai beveik visose tuo metu jau tirtose kartose (išskyrus vyriausiąją) reikšmingai padidėjo darbo svarba (tiek kalbant apie paties darbo vertinimo svarbą, tiek apie jo svarbos sugretinimą su laisvalaikio svarba; žr. 7.18–7.19 paveikslą) ir gero užmokesčio svarba bei kiek sumažėjo ilgų atostogų svarba (žr. 7.20 paveikslą). Tačiau kalbant apie įvairius darbo aspektus, visų jų vertinimuose (išskyrus gerą užmokestį) reikšmingiausias pokytis visose kartose įvyko ne 1999, o 2017 m. O štai laisvalaikio svarbos kitimo trajektorija, analizuojant kartas, yra kitokia nei analizuojant skirtingo amžiaus žmones: visose kartose per visą tyrimo laikotarpį ji laikėsi labai stabiliaame lygyje, kiekvienai jaunesnei kartai ją vertinant labiau nei ankstesnėms (žr. 7.18 paveikslą).

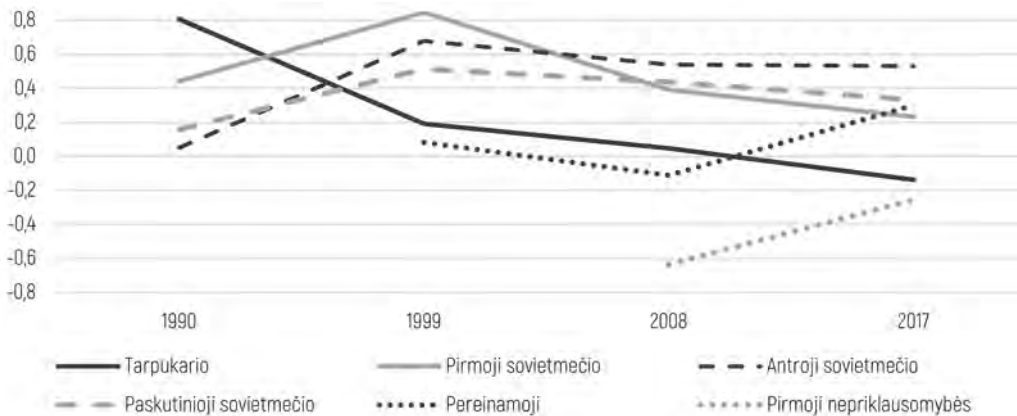
7.18 paveikslas. Darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimo vidurkiai skirtingose kartose 1990–2017 m.

Šis dviejų skirtingų veiksnių porų – laikotarpio ir amžiaus bei laikotarpio ir kartos – tarpusavio sąveikos sugretinimas akivaizdžiai parodo, kad laikotarpio efektas gali pasireikšti skirtingai, vertinant jį iš amžiaus grupių ir iš socialinių kartų perspektyvos: kai kurių nuostatų atveju (pavyzdžiui, savaiminės darbo svarbos, atsakingo darbo akcentavimo) matome panašias momentines fluktuacijas tiek skirtingo amžiaus, tiek skirtingoms kartoms priklausančių žmonių tarpe, o tai reiškia, kad čia susiduriame su visuotinai reikšmingais įvykiais, turinčiais gilų,

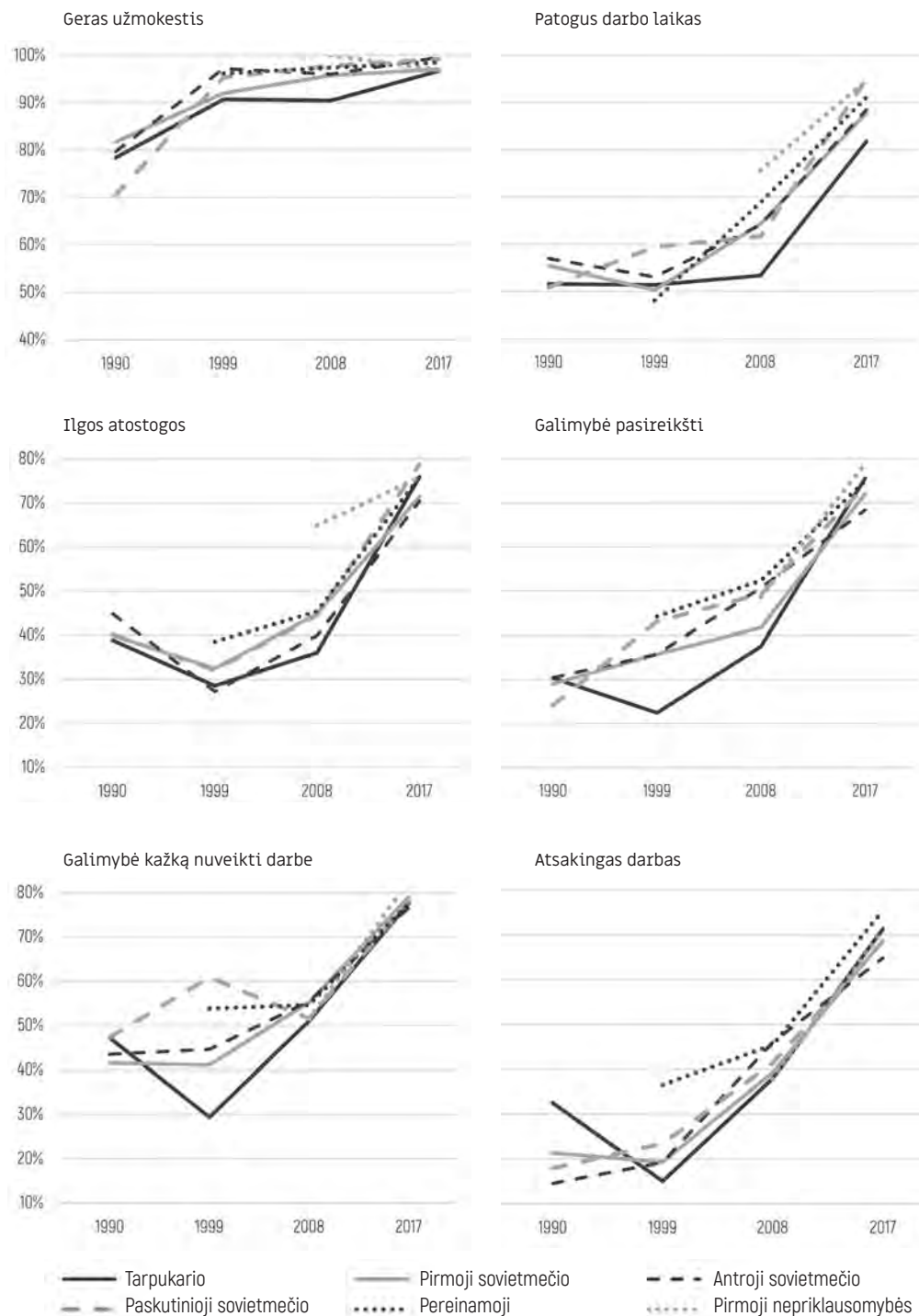
bet trumpalaikį poveikį žmonių nuostatoms; tačiau kai kurių kitų nuostatų atveju (kaip antai savaiminės laisvalaikio svarbos) skirtingo amžiaus žmonių grupėse laikui bėgant galime stebėti panašias nuostatų stiprėjimo arba silpnėjimo tendencijas, tačiau kartų viduje – sąlyginį stabilumą, o tai yra skirtingų kartų vertybinių nuostatų išsiskyrimo požymis.

7.19 paveikslas. Darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimo skirtumai skirtingose kartose 1990–2017 m.

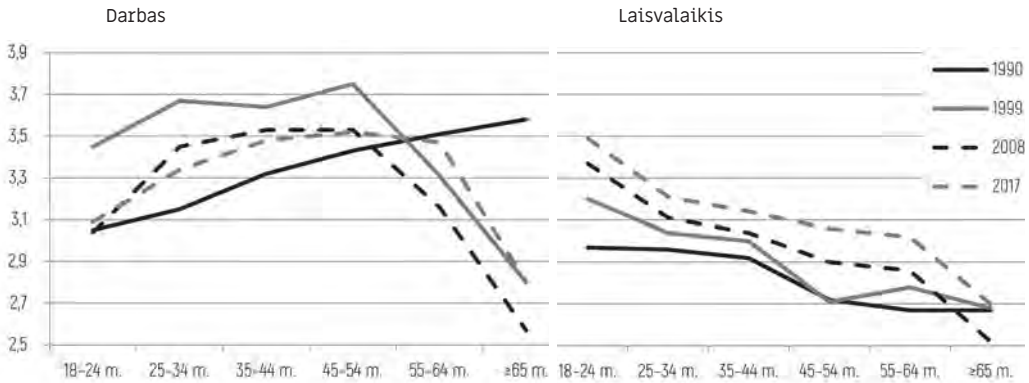

Kaip aptarta, vertybinių nuostatų kaitos tyrimuose, be laikotarpio efekto, būtina taip pat atsižvelgti ir į žmogaus amžiaus tarpsnių įtaką, įvertinant, ar darbo ir laisvalaikio svarbos bei su šiomis gyvenimo sritimis siejamų prasmių skirtumai skirtingo amžiaus žmonių tarpe yra daugmaž universalus pobūdžio, ar skirtingais istoriniais laikotarpiais jiems būdingi tam tikri unikalūs pasireiškimai. Kalbant apie žmogaus amžiaus tarpsnių specifikos nulemtą darbo ir laisvalaikio svarbos kaitą, visiškai dėsninga, kad jaunam žmogui renkantis profesinį kelią ar vėliau kopiant karjeros laiptais, kuriant šeimą dėmesys vienoms gyvenimo sritims natūraliai didėja, o kitoms – mažta. Skirtingo amžiaus žmonių darbo svarbos vertinimuose Lietuvoje šis amžiaus tarpsnių efektas aiškiai atsispindi, kai į darbo rinką dar neįsitraukę jauni žmonės darbo svarbą pabrėžia mažiau, vėliau kiekvienos vyresnės amžiaus grupės atstovai ją akcentuoja vis labiau, kol darbo svarba vėl ima mažėti profesinei karjerai einant į pabaigą ar pasibaigus – ši nuostatos kismo trajektorija matoma visose EVT bangose, išskyrus pačią pirmąją (1990 m. kiekvienai vyresnei amžiaus grupei priklausę respondentai darbo svarbą vertino vis labiau; žr. 7.21 paveikslą).

7.20 paveikslas. Įvairių darbo aspektų svarbos akcentavimas skirtingose kartose 1990–2017 m. (respondentų, paminėjusių aspektą kaip svarbų, dalis)

7.21 paveikslas. Darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimų vidurkiai 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes

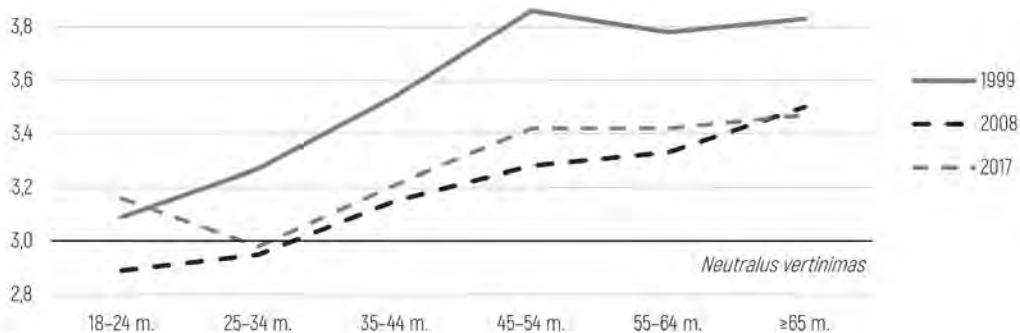

Kalbant apie laisvalaikio svarbą, amžiaus tarpsnių efektas lemia kiek kitokią jos trajektoriją: jauname amžiuje laisvalaikiui skirti daugiau laiko skatina bendravimo su bendraamžiais poreikis (o į profesinę veiklą dar neįsitraukusiems jauniems žmonėms tą padaryti yra paprasčiau); pereinant į suaugystę ir ypač sukūrus šeimą bei susilaukus vaikų ir padaugėjus pareigų buityje, mažėja laisvalaikio pomėgiams skiriamo laiko ir pinigų; vėliau vaikams suaugus, o ypač žmonėms pasiekus pensinį amžių, galimybė laisvalaikio veikloms skirti daugiau dėmesio gerokai padidėja, tačiau tyrimai rodo, kad tai dažniausiai neįvyksta. Vyraujanti Vakarų visuomenėse stebima tendencija yra tokia, kad su amžiumi laisvalaikio pomėgiams skiriamas dėmesys vis mažsta, netgi tada, kai sumažėja atsakomybių kitose gyvenimo srityse, kas aiškinama dvejopai: viena vertus, su amžiumi mažėja žmogaus fizinis ir protinis pajėgumas, todėl jis išlaiko ankstesnę savo gyvenimo rutiną ir nebeieško naujų pomėgių; kita vertus, laisvalaikio industrija ilgą laiką daugiausia buvo orientuota į jaunus žmones (Roberts, 1970), nors ši tendencija ir keičiasi. Kalbant apie pačių vyriausių žmonių grupę, jų laisvalaikio veiklos galimybes riboja taip pat finansinės ir mobilumo galimybės bei sveikatos būklė. EVT duomenys rodo, kad ši su amžiumi mažėjančios laisvalaikio svarbos trajektorija būdinga ir Lietuvos visuomenei (Kendall $\tau = -0,232$, $p < 0,001$, $N = 4882$), ir ji užfiksuota visose EVT bangose (žr. 7.21 paveikslą).

Šią tendenciją atkartoja ir darbo pirmenybės prieš laisvalaikį vertinimai skirtingo amžiaus žmonių grupėse: trijų EVT bangų, kuriose šis klausimas buvo užduodamas, duomenys rodo, kad su amžiumi pritarimas teiginiui, kad pirmenybė visuomet turėtų būti skiriama darbui, net jei ir lieka mažiau laisvo laiko, nuosekliai auga (Kendall $\tau = 0,150$, $p < 0,001$, $N = 3824$) ir stipriausiai yra išreikštas

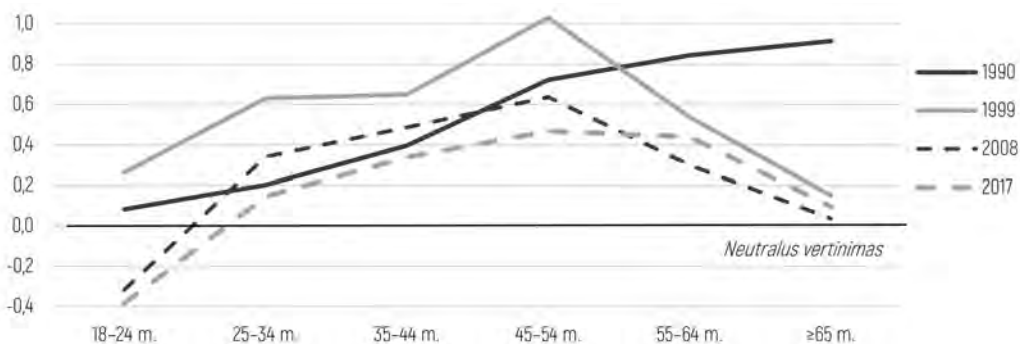
tarp pensinio amžiaus žmonių. Visiškai natūralu, kad jauni žmonės, dar neįsilieję į darbo rinką ir silpniau susaistyti įvairiais socialiniais įsipareigojimais, labiau nei vyresnieji yra linkę akcentuoti savaiminę laisvalaikio vertę, o mažiau akcentuoja darbo svarbą. Tačiau nuo 2008 m. stebima tendencija, kad net ir pradėjęsį dirbti jauni žmonės (25–34 m. amžiaus) laisvalaikiui teikia ne ką mažesnę reikšmę nei darbui (žr. 7.22 paveikslą).

7.22 paveikslas. Darbo pirmenybės prieš laisvalaikį vertinimų vidurkiai 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes

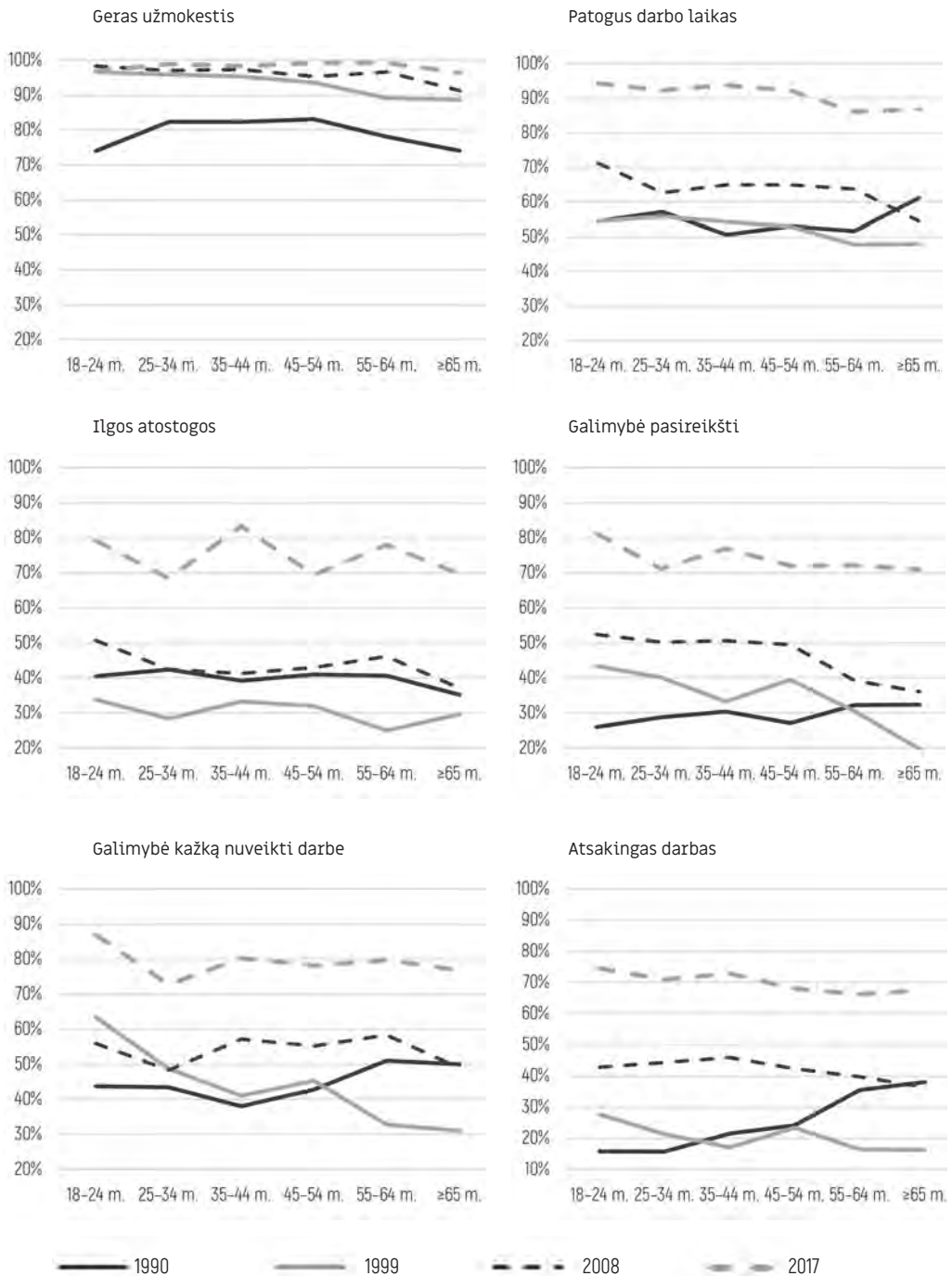

Analizuojant visą tyrimais apimamą laikotarpį ir kaip pokyčių šioje srityje rodiklį vertinant skirtumus tarp savaiminės darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimų skirtingo amžiaus žmonių grupėse matome kitokį – Ω trajektorijos – kismą (žr. 7.23 paveikslą). Šie duomenys dar kartą indikuoja žmonių sąmonėje nesant tiesioginio priešpriešinio ryšio tarp savaiminės darbo ir laisvalaikio svarbos, nebent tai suponuotų pati klausimo formuluotė.

7.23 paveikslas. Darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimų skirtumai 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes

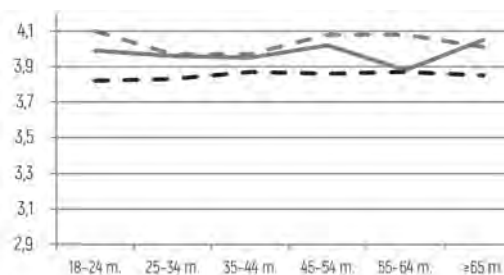
7.24 paveikslas. Įvairių darbo aspektų svarbos akcentavimas 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes (respondentų, paminėjusių aspektą kaip svarbų, dalis)

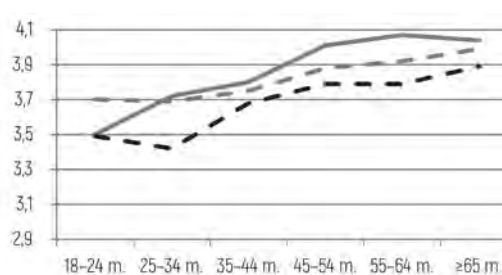
Kalbant apie vidinę ir išorinę darbo orientaciją atspindinčias nuostatas, įdomi yra longitudinalinių darbo vertybių tyrimų, paskelbtų 1940–2011 m. anglų kalba, meta analizė, kuri parodė sąlyginį įvairių darbo orientacijų (ir ypač vidinės) stabilumą skirtingose amžiaus kategorijose (Jin & Rounds, 2012). Analogiškus rezultatus gauname ir atlikę EVT duomenų analizę: amžius neturi statistiškai reikšmingo ryšio su jokiais darbo aspektais (nei priklausančiais vidinei, nei išorinei darbo orientacijai), ir vienintelė išimtis yra atsakingo darbo svarbos vertinimai, nors ir šiuo atveju ryšys labai silpnas (Kendall $\tau = 0,049$, $p < 0,001$, $N = 4896$) ir yra iš esmės nulemtas 1990 m. duomenų (žr. 7.24 paveikslą). Vis dėlto šie rezultatai buvo netikėti, atsižvelgiant į gana tamprią ir žmogaus gyvenimo eigos dėsninumus atspindinčią amžiaus sąsają su savaiminės darbo svarbos vertinimais. Jie leidžia daryti prielaidą, kad dėl pačios klausimų formuluotės įvairių darbo aspektų

7.25 paveikslas. Su darbo etika susijusių teiginių vertinimo vidurkiai 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes

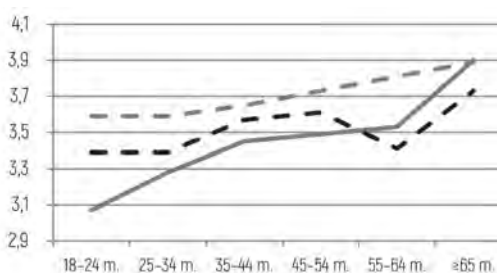
Reikia dirbti, kad galima būtų pilnai išreikšti savo sugebėjimus

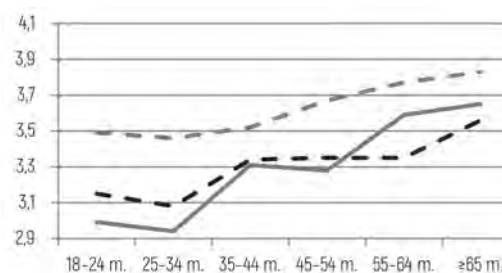
Negarbinga gauti pinigus jų neuždirbant

Žmonės, kurie nedirba, tampa tinginiais

Darbas – tai pareiga visuomenei

— 1999

- - - 2008

· · · 2017

svarbos vertinimai yra labiau abstrahuoti nuo respondentų darbinio statuso tyrimo metu nei savaiminės darbo svarbos vertinimai⁵⁹.

Visgi su profesine veikla siejamų prasmių skirtumai tarp skirtingo amžiaus žmonių atsiskleidžia analizuojant darbo etikos nuostatas: nors darbo kaip savi-
raiškos lauko vertinimų variacija su amžiumi nėra statistiškai reikšminga, kitų teiginių vertinimams visose EVT bangose būdinga labai panaši su amžiumi stiprėjančio pritarimo tendencija (antrojo teiginio atveju Kendall $\tau = 0,134$, trečiojo – Kendall $\tau = 0,117$, ketvirtojo – Kendall $\tau = 0,156$; visais šiais atvejais $p < 0,001$, $N \geq 3837$; žr. 7.25 paveikslą). Kitaip tariant, vyresnio amžiaus žmonėms papras-
tai būdinga stipresnė darbo etika. Panašias tendencijas atspindi ir ketvirtojo skyriaus išvados apie socializacijos vertybes: vyresni žmonės linkę labiau akcentuoti darbštumą ir paklusnumą, jaunesni – atkaklumą ir vaizduotę, kas reiškia, kad su tradicine darbo samprata susijusios nuostatos labiau išreikštos tarp vyresnio amžiaus žmonių (plačiau apie tai – dešimtame monografijos skyriuje).

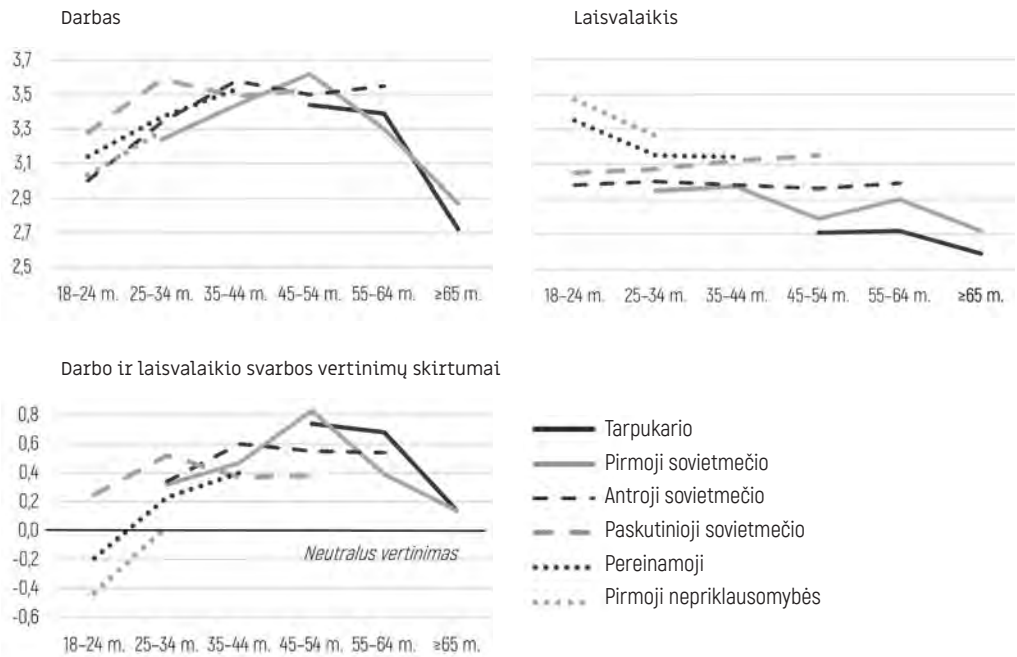
Atlikta amžiaus tarpų ir laikotarpio sąveikos analizė parodė, kad nors skirtingose EVT bangose įvairių vertybinių nuostatų stiprumas buvo nevienodas, tačiau šių nuostatų skirtumų tarp skirtingo amžiaus žmonių trajektorijos daugumos tiriamų nuostatų atveju visose EVT bangose buvo labai panašios (ryškiausiai iš bendro konteksto iškrentantis atvejis yra tik darbo svarbos vertinimų trajektorija 1990 m). Tačiau šie duomenys dar neleidžia užtikrintai teigti apie konkrečių nuostatų kismo žmogaus gyvenimo eigoje kreives, nes čia tirti toms pačioms amžiaus grupėms priklausantys žmonės atskirose EVT bangose buvo skirtingų socialinių kartų atstovai.

Siekiant įvertinti šioje analizėje neužčiuoptą socialinių kartų efektą vertybinių nuostatų dinamikai žmonių gyvenimo eigoje, reikia papildomai atlikti skirtingoms kartoms priklausančių žmonių nuostatų kismo, jiems pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą, palyginimą. Kai kurių nuostatų atveju matome labai panašias tendencijas kaip anksčiau: savaiminės darbo svarbos vertinimų kismui būdingą Ω trajektoriją, su amžiumi mažtančią laisvalaikio svarbą ir augantį pritarimą teiginiui, kad pirmenybė visuomet turėtų būti skiriama darbui (žr. 7.26 paveikslą). Tačiau analizuojant įvairių darbo aspektų (priklausančių tiek vidinei, tiek išorinei orientacijai) svarbos vertinimus matomos jau visai kitos kaitos su amžiumi

⁵⁹ Darbo svarba buvo vertinama atsakant į klausimą konkrečiai apie respondento gyvenimą („Kiek svarbu Jūsų gyvenime darbas?“), o įvairių darbo aspektų svarba – atsakant į apibendrintą klausimą („Žmonės darbe vertina skirtingus dalykus. Perskaitykite sąrašą ir pasakykite, kas, Jūsų nuomone, darbe yra svarbu?“).

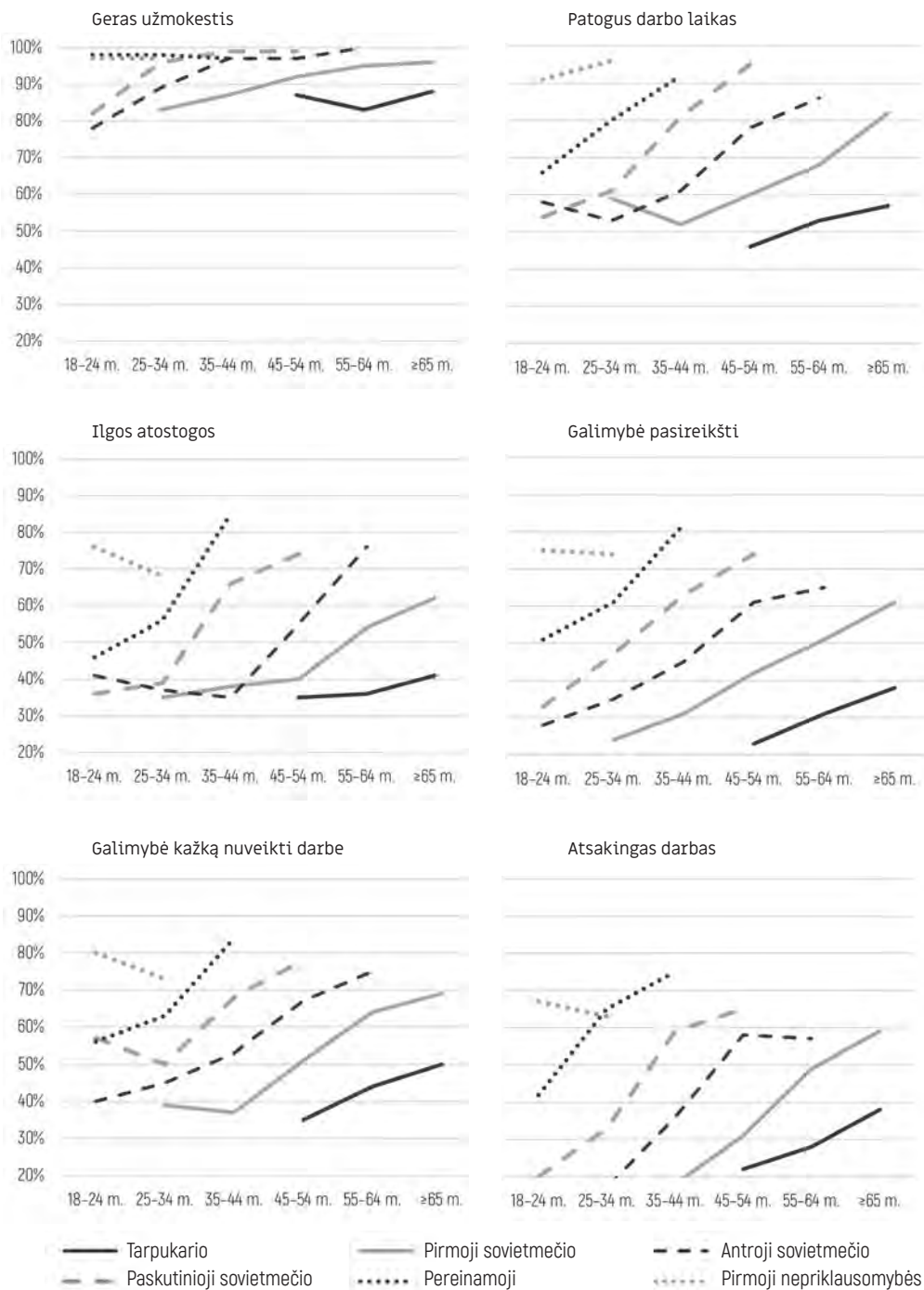
socialinėse kartose trajektorijos. Jei tiriant skirtingo amžiaus žmonių nuostatų variacijas skirtingose EVS bangose konstatavome sąlyginį šių nuostatų stabilumą, tai šiuokart matyti beveik universali tendencija, kad beveik visi darbo aspektai yra svarbesni kiekvienai jaunesnei kartai, ir kiekvienoje iš jų nuostata stiprėja su amžiumi. Vienintelė išimtis yra gero užmokesčio svarba, kuri jauniausiose kartose stipriai akcentuojama nuo pat ankstyvo amžiaus (žr. 7.27 paveikslą).

7.26 paveikslas. Darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimų vidurkiai ir jų skirtumai skirtingose socialinėse kartose 1990–2017 m.

Atlikus šią išsamią analizę, reikia įvertinti, ar nuostatų variacijai reikšmingesnis amžiaus tarpsnių ar socialinės kartos efektas. Pradedant nuo skirtingoms mūsų šalies kartoms atstovaujančių žmonių savaiminės darbo svarbos vertinimų matome, kad anksčiau aptartas amžiaus tarpsnių efektas (Ω trajektorija) pasireiškia kiekvienos kartos atstovams (žr. 7.2 lentelę). Nors varijuoja tiek tos pačios kartos žmonių vertinimai, jiems senstant, tiek skirtingoms kartoms priklausančių to paties amžiaus žmonių vertinimai, K-W testas rodo, kad reikšmingesnė yra variacija, susijusi su perėjimu iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą (t. y. su vidinio kartų

7.27 paveikslas. Įvairių darbo aspektų svarbos akcentavimas skirtingose socialinėse kartose 1990–2017 m.
(respondentų, paminėjusių aspektą kaip svarbų, dalis)

kismo principu). Kitaip tariant, darbo svarbos vertinimuose labiau matomas amžiaus tarpsnių nei kartų efektas. Iš dalies tai dėsninga, nes amžiaus tarpsniai tiesiogiai susiję su profesiniu užimtumu, kuris turi įtakos darbo svarbos vertinimams. Kita vertus, tai atitinka kitose Vakarų šalyse matomą ne tiek darbo svarbos jaunesnėms kartoms mažėjimo tendenciją, kaip buvo skelbiama anksčiau (Myers & Sadaghiani, 2010; Twenge ir kt., 2010; Twenge & Campbell, 2012; Twenge & Kasser, 2013), kiek besikeičiančius su darbu siejamus lūkesčius, prasmes bei veikimo būdus (Bjarnason & Håkansson, 2019; Pyöriä ir kt., 2017).

7.2 lentelė. Skirtingų kartų atstovų darbo svarbos vertinimas atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m. (vidurkiai skalėje nuo 1 iki 4)

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvienai karta
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
Tarpukario	-	-	-	3,44	3,39	2,72	H(2) = 93,964, p < 0,001
Pirmoji sovietmečio	-	3,24	3,44	3,62	3,30	2,87	H(4) = 161,903, p < 0,001
Antroji sovietmečio	3,00	3,34	3,58	3,50	3,55	-	H(4) = 65,043, p < 0,001
Paskutiniai sovietmečio	3,28	3,59	3,49	3,53	-	-	H(3) = 27,015, p < 0,001
Pereinamoji	3,14	3,37	3,53	-	-	-	H(2) = 20,849, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	3,03	3,29	-	-	-	-	H(1) = 5,359, p = 0,021
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 14,673, p = 0,002	H(4) = 32,002, p < 0,001	H(3) = 5,452, p = 0,142	H(3) = 11,893, p = 0,008	H(2) = 7,632, p = 0,022	H(1) = 3,844, p = 0,050	

7.3 lentelė. Skirtingų kartų atstovų įvairių darbo aspektų svarbos akcentavimas atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m. (paminėjusiųjų dalis)

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvienai kartai
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
Geras užmokestis							
Tarpukario	-	-	-	87 %	83 %	88 %	H(2) = 3,741, p = 0,154
Pirmoji sovietmečio	-	83 %	87 %	92 %	95 %	96 %	H(4) = 32,935, p < 0,001
Antroji sovietmečio	78 %	89 %	97 %	97 %	100 %	-	H(4) = 69,580, p < 0,001
Paskutiniai sovietmečio	82 %	96 %	99 %	99 %	-	-	H(3) = 61,475, p < 0,001
Pereinamoji	98 %	98 %	97 %	-	-	-	H(2) = 0,905, p = 0,636
Pirmoji nepriklausomybės	97 %	97 %	-	-	-	-	H(1) = 0,022, p = 0,882
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 60,842, p < 0,001	H(4) = 34,159, p < 0,001	H(3) = 39,118, p < 0,001	H(3) = 22,387, p < 0,001	H(2) = 40,490, p < 0,001	H(1) = 15,124, p < 0,001	
Patogus darbo laikas							
Tarpukario	-	-	-	46 %	53 %	57 %	H(2) = 4,554, p = 0,103
Pirmoji sovietmečio	-	59 %	52 %	60 %	68 %	82 %	H(4) = 73,401, p < 0,001
Antroji sovietmečio	58 %	53 %	61 %	78 %	86 %	-	H(4) = 55,615, p < 0,001
Paskutiniai sovietmečio	54 %	61 %	81 %	95 %	-	-	H(3) = 78,122, p < 0,001
Pereinamoji	66 %	80 %	92 %	-	-	-	H(2) = 28,477, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	91 %	96 %	-	-	-	-	H(1) = 1,678, p = 0,195
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 69,130, p < 0,001	H(4) = 63,394, p < 0,001	H(3) = 79,482, p < 0,001	H(3) = 77,871, p < 0,001	H(2) = 36,646, p < 0,001	H(1) = 59,327, p < 0,001	

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvienai kartai
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
Ilgos atostogos							
Tarpukario	-	-	-	35 %	36 %	41 %	H(2) = 2,683, p = 0,262
Pirmoji sovietmečio	-	35 %	38 %	40 %	54 %	62 %	H(4) = 58,278, p < 0,001
Antroji sovietmečio	41 %	37 %	35 %	55 %	76 %	-	H(4) = 67,502, p < 0,001
Paskutiniai sovietmečio	36 %	39 %	66 %	74 %	-	-	H(3) = 72,366, p < 0,001
Pereinamoji	46 %	56 %	85 %	-	-	-	H(2) = 40,576, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	76 %	68 %	-	-	-	-	H(1) = 1,687, p = 0,194
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 73,506, p < 0,001	H(4) = 36,216, p < 0,001	H(3) = 106,067, p < 0,001	H(3) = 48,705, p < 0,001	H(2) = 49,443, p < 0,001	H(1) = 34,953, p < 0,001	
Galimybė pasireikšti, parodyti iniciatyvą darbe							
Tarpukario	-	-	-	23 %	31 %	38 %	H(2) = 9,691, p = 0,008
Pirmoji sovietmečio	-	24 %	31 %	42 %	51 %	61 %	H(4) = 78,526, p < 0,001
Antroji sovietmečio	28 %	35 %	45 %	61 %	65 %	-	H(4) = 62,305, p < 0,001
Paskutiniai sovietmečio	33 %	47 %	63 %	74 %	-	-	H(3) = 63,845, p < 0,001
Pereinamoji	51 %	61 %	82 %	-	-	-	H(2) = 25,960, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	75 %	74 %	-	-	-	-	H(1) = 0,018, p = 0,894
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 89,396, p < 0,001	H(4) = 67,562, p < 0,001	H(3) = 94,626, p < 0,001	H(3) = 73,732, p < 0,001	H(2) = 37,766, p < 0,001	H(1) = 42,419, p < 0,001	

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvienai kartai
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
Galimybė kažką nuveikti darbe							
Tarpukario	-	-	-	35 %	44 %	50 %	H(2) = 8,070, p = 0,018
Pirmoji sovietmečio	-	39 %	37 %	51 %	64 %	69 %	H(4) = 87,364, p < 0,001
Antroji sovietmečio	40 %	45 %	53 %	67 %	75 %	-	H(4) = 48,656, p < 0,001
Paskutiniai sovietmečio	57 %	50 %	68 %	78 %	-	-	H(3) = 29,858, p < 0,001
Pereinamoji	56 %	63 %	84 %	-	-	-	H(2) = 21,231, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	80 %	73 %	-	-	-	-	H(1) = 1,365, p = 0,243
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 51,427, p < 0,001	H(4) = 30,346, p < 0,001	H(3) = 82,748, p < 0,001	H(3) = 51,329, p < 0,001	H(2) = 36,641, p < 0,001	H(1) = 31,095, p < 0,001	
Atsakingas darbas							
Tarpukario	-	-	-	22 %	28 %	38 %	H(2) = 12,500, p = 0,002
Pirmoji sovietmečio	-	16 %	18 %	31 %	49 %	59 %	H(4) = 150,406, p < 0,001
Antroji sovietmečio	14 %	17 %	36 %	58 %	57 %	-	H(4) = 125,856, p < 0,001
Paskutiniai sovietmečio	20 %	33 %	59 %	65 %	-	-	H(3) = 95,805, p < 0,001
Pereinamoji	42 %	65 %	75 %	-	-	-	H(2) = 37,368, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	67 %	63 %	-	-	-	-	H(1) = 0,317, p = 0,573
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 120,838, p < 0,001	H(4) = 135,971, p < 0,001	H(3) = 132,921, p < 0,001	H(3) = 83,047, p < 0,001	H(2) = 33,371, p < 0,001	H(1) = 37,329, p < 0,001	

Šią tendenciją patvirtina ir Lietuvoje surinkti duomenys: visi darbo aspektai (tiek kalbant apie išorinę, tiek apie vidinę darbo orientaciją) yra svarbesni kiekvienai jaunesnei nei vyresnėms kartoms, jų atstovams būnant to paties amžiaus (žr. 7.3 lentelę). Tiesa, EVT apklausų metu respondentų nebuvo klausama apie prioritetus – kiekvieną iš išvardytų darbo aspektų jie turėjo įvertinti kaip svarbų arba nesvarbų. Todėl galima tik spėlioti, kas nulemtų įvairių darbo aspektų svarbos pasirinkimą, jei juos tektų ranguoti; bet iš turimų duomenų akivaizdu, kad darbo pokalbio metu jaunesnių kartų atstovams rūpėtų ne tik užmokestis, bet ir darbo grafiko lankstumas, karjeros bei saviraiškos galimybės. Svarbu pabrėžti, kad Lietuvoje matome ir kitą įdomų dėsningumą: beveik visų kartų atveju (išskyrus jauniausią Pirmąją nepriklausomybės kartą, apie kurią turimų duomenų laikotarpis trumpiausias) šie darbo aspektai vertinami kaip svarbesni ne tik kiekvienoje jaunesnėje kartoje, bet ir beveik kiekvienoje vyresnėje amžiaus grupėje. Tai rodo šių vertybinių nuostatų kismą ne tik per kartų kaitą, bet ir visoje visuomenėje bendrai, įskaitant vyresnių kartų atstovus jų gyvenimo eigoje.

7.4 lentelė. Skirtingų kartų atstovų laisvalaikio svarbos vertinimas atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m. (vidurkiai skalėje nuo 1 iki 4)

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvienai kartai
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
Tarpukario	-	-	-	2,71	2,72	2,59	H(2) = 6,206, p = 0,045
Pirmoji sovietmečio	-	2,95	2,97	2,79	2,90	2,72	H(4) = 27,237, p < 0,001
Antroji sovietmečio	2,98	3,00	2,98	2,96	2,99	-	H(4) = 0,360, p = 0,986
Paskutinioji sovietmečio	3,05	3,07	3,12	3,15	-	-	H(3) = 2,384, p = 0,497
Pereinamoji	3,35	3,15	3,14	-	-	-	H(2) = 11,656, p = 0,003
Pirmoji nepriklausomybės	3,47	3,26	-	-	-	-	H(1) = 4,216, p = 0,040
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 60,318, p < 0,001	H(4) = 16,143, p = 0,003	H(3) = 12,698, p = 0,005	H(3) = 29,907, p < 0,001	H(2) = 14,608, p = 0,001	H(1) = 6,872, p = 0,009	

Analogiškai analizuojant savaiminės laisvalaikio svarbos vertinimus, kartų skirtumai yra akivaizdūs: kiekviena jaunesnė karta laisvalaikį kaip svarbią savo gyvenimo dalį vertina labiau nei ankstesnių kartų žmonės, būdami atitinkamo amžiaus; o atskirų kartų atstovų vertinimų variacija, jiems pereinant iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą, yra gerokai mažiau reikšminga ir dėsningumu nepasižymi (žr. 7.4 lentelę). Tačiau kalbant apie nepriklausomų darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimų sugretinimą, matoma reikšminga variacija tiek tos pačios kartos atstovams pereinant iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą, tiek lyginant skirtingoms kartoms priklausančių to paties amžiaus žmonių grupes: atskirų kartų vertinimams svarbus aptartas amžiaus tarpsnių efektas, kai sąlyginė darbo svarba profesinei karjerai išibėgėjant didėja, o vėliau sumažėja; to paties amžiaus skirtingoms socialinėms kartoms priklausančių žmonių grupių vertinimų dinamika taip pat yra nevienakryptė ir gali būti siejama su laikotarpio efektu, kai 1999 m. darbo svarba reikšmingai išaugo visoje populiacijoje (žr. 7.5 lentelę).

7.5 lentelė. Skirtingų kartų atstovų darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimo skirtumai atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m. (vidurkiai skalėje nuo -3 iki 3, kur -3 = laisvalaikis daug svarbesnis, 3 = darbas daug svarbesnis)

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvienai kartai
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
Tarpukario	-	-	-	0,74	0,68	0,14	H(3) = 60,318, p < 0,001
Pirmoji sovietmečio	-	0,32	0,47	0,83	0,39	0,14	H(4) = 102,763, p < 0,001
Antroji sovietmečio	0,00	0,34	0,60	0,55	0,54	-	H(4) = 36,424, p < 0,001
Paskutinioji sovietmečio	0,25	0,52	0,37	0,38	-	-	H(3) = 12,026, p = 0,007
Pereinamoji	-0,19	0,23	0,40	-	-	-	H(2) = 28,251, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	-0,43	0,03	-	-	-	-	H(1) = 8,306, p = 0,004
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 40,267, p < 0,001	H(4) = 26,779, p < 0,001	H(3) = 11,736, p = 0,008	H(3) = 32,166, p < 0,001	H(2) = 15,072, p = 0,001	H(1) = 0,297, p = 0,586	

Siekiant nustatyti santykinę kartų kaitos ir vidinio kartų kismo principo sąlygojamo vertybių, susijusių su profesine veikla ir laisvalaikiu, pokyčio dydį buvo sudaryti regresijos modeliai, rodantys atitinkamos vertybinės nuostatos priklausomybę nuo tyrimo atlikimo metų ir respondento gimimo metų (plačiau ši procedūra aprašyta trečiajame monografijos skyriuje). Pagal koeficientus B_{gimimo} ir B_{tyrimo} ir atitinkamo proceso veikimo trukmę R_{gimimo} ir R_{tyrimo} apskaičiuoti santykiniai pokyčių dydžiai E_{gimimo} ir E_{tyrimo} rodo, kad Lietuvos gyventojų kartų kaita lemia stipresnę darbo ir laisvalaikio bei visų tirtų darbo aspektų svarbą, taip pat – mažėjantį darbo prioriteto prieš laisvalaikį pripažinimą; o štai vidinis kartų vertybių kismas susijęs su mažtančia darbo svarba ir jo prioriteto pripažinimu, tačiau stipresniu visų darbo aspektų akcentavimu (žr. 7.6 lentelę). Taigi abu vertybių kaitos visuomenės lygmeniu principai – kartų kaita ir vidinis kartų nuostatų kismas – sąlygoja įvairių darbo aspektų vertinimo stipresnę, o darbo prioriteto – silpnesnę, tik antrojo principo poveikis daug didesnis. Savaiminės darbo svarbos pokyčius du principai veikia priešingomis kryptimis, o laisvalaikio svarbos kismui reikšmingą įtaką daro tik kartų kaita.

7.6 lentelė. Santykiniai darbo ir laisvalaikio vertybių pokyčiai dėl kartų kaitos ir vidinio kartų nuostatos kismo (standartizuoti)

Vertybė	Santykinis pokytis dėl kartų kaitos [E_{gimimo}]	Santykinis pokytis dėl vidinio kartų nuostatos kismo [E_{tyrimo}]
Darbo ir laisvalaikio svarba		
Savaiminė darbo svarba	0,15**	-0,32**
Savaiminė laisvalaikio svarba	0,32**	-0,05
Skirtumas tarp darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimų	-0,09**	-0,19**
Darbo aspektai		
Geras užmokestis	0,06**	0,57**
Patogus darbo laikas	0,06**	0,70**
Ilgos atostogos	0,04*	0,68*
Galimybė parodyti iniciatyvą	0,07**	0,78**
Galimybė kažką nuveikti darbe	0,04*	0,65*
Atsakingas darbas	0,00	0,97**

Pastaba: statistinis reikšmingumas *p < 0,01, **p < 0,001.

Apibendrinimas

Per pastaruosius tris dešimtmečius šalies politinė, ekonominė ir socialinė sankloda bei darbo rinkos konjunkštūra patyrė didelių transformacijų, kurios turėjo įtakos ir vyraujančioms gyventojų vertybinėms nuostatoms, susijusioms su profesine veikla. Pristatyta skirtingų kartų darbo ir laisvalaikio svarbos ir jų tarpusavio santykio vertinimų bei su profesine veikla siejamų lūkesčių analizė atskleidė reikšmingus pokyčius šioje srityje: pačiam darbo svarbos vertinimui esmingai nekintant, stebime giluminį kultūrinį pokytį, pasireiškiantį kaip su profesine veikla siejamų lūkesčių spektro išsiplėtimas bei geresnio skirtingų gyvenimo sričių suderinimo siekis. Visų pirma, kinta darbo motyvacija: nuo požiūrio į darbą pirmiausia kaip į pajamų šaltinį pereinama prie požiūrio, kad profesinė veikla turi padėti augti asmenybei, būti tiek įdomi, tiek teikti prasmę, galimybę išreikšti ir realizuoti save. Tuo pat metu vis daugiau dėmesio skiriama laisvalaikio veikloms kaip savęs įprasminimo ir saviraiškos sričiai. Tai gali kurti tam tikrą priešpriešą tarp dviejų žmogaus gyvenimo sričių ir skatinti poreikį naujai atrasti darbo ir asmeninio gyvenimo bei laisvalaikio pusiausvyrą. Anksčiau šios pusiausvyros siekis buvo siejamas pirmiausia su būtinybe derinti profesinę veiklą su pareigomis privačiame gyvenime, ypač vaikus auginančiose dviejų dirbančiųjų šeimose, o dabar įsigali šios pusiausvyros kaip gyvenimo kokybės mato samprata: gyvenimo sritis suderinti svarbu ne tik todėl, kad žmogus gebėtų atlikti visus savo įsipareigojimus, bet ir tam, kad turėtų kokybiško laisvalaikio, kurį galėtų planuoti savo nuožiūra, turėtų galimybę keliauti ar leisti laiką su draugais. Kitaip tariant, imama siekti holistinio ryšio tarp darbo ir laisvalaikio kaip viena kitą papildančių gyvenimo sričių. Būtina pabrėžti, kad darbo ir laisvalaikio tarpusavio santykis nėra vienmatis ar konfliktinis, ir jų pokyčių tendencijos nėra tiesiogiai viena nuo kitos priklausančios, o susijusios daug sudėtingesniais tarpusavio ryšiais, medijuotais tokių abi šias gyvenimo sritis paliejančių kultūrinių pokyčių kaip stiprėjantis individualios autonomijos ir saviraiškos siekis.

Vertybinė darbo ir laisvalaikio sampratų kaita tampa vienu iš ženklų, liudijančių platesnius perėjimo į vėlyvąją modernybę, kurioje gyvenimo kokybė siejama su individualia autonomija, pasirinkimo galimybėmis ir prasmingo gyvenimo paieškomis, bruožus. Posovietinėse visuomenėse šie procesai įgauna savitą raišką ir pasižymi ypač dideliu intensyvumu dėl politinio ir ekonominio režimo kaitos, greitos socialinės diferenciacijos ir platesnio kultūrinių orientacijų kismo. Pereinant nuo kolektyvistinių ir materialistinių orientacijų prie individualizuotų savirealizacijos siekių, darbas ir laisvalaikis imami suvokti kaip asmeninės tapatybės, vis labiau grindžiamos ne pozicionavimu socialinėse struktūrose, o refleksyviu savęs konstravimu, kūrimo erdvės. Ir vis dėlto vertybiniai pokyčiai visuomenės mastu kiekvie-

noje gyvenimo srityje užtrunka – jiems reikia laiko, ir dažnai jie yra kartų kaitos rezultatas. Šiame skyriuje pristatytas tyrimas atskleidė, kad priklausymas tam tikrai socialinei kartai, kurios narių pasaulėžiūrą, preferencijas, vertybines orientacijas ir tipinius elgesio modelius suformavo savita brendimo bei socializacijos laikotarpio patirtis, yra reikšmingai susijęs su darbo ir laisvalaikio vertybinėmis nuostatomis, pusiausvyros tarp šių gyvenimo sričių siekiu. Paaiškėjo, kad su kartų kaita Lietuvos visuomenėje sietini ne tiek darbo kiek laisvalaikio savaiminės svarbos pokyčiai, o profesinės veiklos srityje kartų skirtumai labiau pasireiškia per kintamus su šia veikla siejamus lūkesčius, jaunesnėse kartose kaip svarbius labiau akcentuojant visus – tiek su vidine, tiek su išorine motyvacija siejamus – darbo aspektus. Iš dalies šias permainas lemia objektyvios priežastys: lyginant su karo ir pokario laikotarpiais besiformavusiomis kartomis, jaunesnės Lietuvos kartos augo saugesnėje aplinkoje ir geresnėmis materialinėmis sąlygomis, turėjo galimybę įgyti aukštesnę išsimokslinimą ir socioekonominį statusą (Vaitekūnas, 2006). Tai leidžia kalbėti apie giluminį kultūrinį perėjimą link saviraiškos vertybių, kuris profesinėje veikloje reiškiasi per aukštesnius su darbu siejamus lūkesčius, įvairiaprasmiškesnę profesinės veiklos traktavimą ir geresnės skirtingų gyvenimo sričių dermės siekį: jei vyriausioms kartoms darbas yra moralinė pareiga ir vienas svarbiausių jų gyvenimo įprasminimo būdų, vėlesnės kartos darbą vis labiau vertina kaip būdą asmeninei savirealizacijai, o į darbo rinką vis labiau įsitraukianti jaunoji karta tai akcentuoja dar labiau, ieškodama balanso tarp įvairių gyvenimo sričių, ir neretai tradiciškai laisvalaikio veiklomis laikytus užsiėmimus paversdama savo pragyvenimo būdu.

Šią darbo ir laisvalaikio vertybių dinamiką suprasti ir integruoti į strateginius sprendimus yra itin svarbu tiek politikos formuotojams, tiek darbo organizacijoms, formuojant darnią darbo rinkos politiką, kurios tikslas – užtikrinti pusiausvyrą tarp profesinių ir asmeninių poreikių bei puoselėti kultūrą, kurioje vertinamas kiekvieno darbuotojo indėlis. Siekiant šio tikslo, būtina kurti darbo aplinką, skatinančią darbuotojų saviraišką, gerinant jų gerovę ir motyvaciją. Tai reikalauja lankstesnių darbo organizavimo principų, pritaikytų prie skirtingų visuomenės grupių poreikių. Tokie principai gali apimti lankstesnius darbo grafikus, nuotolinio darbo galimybes, palankių sąlygų motinystės ir tėvystės atostogoms sudarymą, darbuotojų kvalifikacijos kėlimo programas, taip pat pagalbą tiems, kurie rūpinasi vaikais ar kitais globos reikalaujančiais artimaisiais. Šios priemonės ne tik padeda kurti socialiai atsakingas ir tvarias darbo rinkas, bet ir stiprina visuomenės gerovę plačiąja prasme. Darnus darbo ir laisvalaikio balansas ne vien didina darbuotojų produktyvumą, bet ir prisideda prie ilgalaikių socialinių bei ekonominių tikslų įgyvendinimo, tokių kaip mažėjantis streso lygis, stipresni šeimos ryšiai ir visuomenės įtraukumas, todėl šiuos procesus būtina ne tik moksliskai tirti, bet ir savalaikiai įgyvendinti praktikoje.

Julius Vaicekuskas. *Ruoša*. 1970 m.

Lietuvos nacionaliniame dailės muziejaus nuotrauka (LNDM, Fm-31)

Vertybiniai šeiminio gyvenimo poslinkiai

Aida Savicka

Šeima⁶⁰ yra pirminė žmogaus socialinio gyvenimo aplinka ir artimiausių tarpasmeninių santykių lopšys. Kita vertus, šeimos ir partnerystės institutai, nors ir suvokiami kaip privatūs reiškiniai, yra glaudžiai susieti su visuomenės socialinėmis struktūromis ir kultūrinių reikšmių sistemomis – šeima tampa ne tik asmeninių jausmų ir santykių erdve, bet ir simboline struktūra, atspindinčia visuomenės moralinius idealus, galios santykius bei socialinę tvarką. Lietuvoje su šeiminiu gyvenimu susiję vertybinių nuostatų ir elgsenos pokyčiai yra gausiai sociologų ir demografų tyrinėti. Ilgalaikiai statistiniai demografinės elgsenos duomenys iškalbingai liudija gilius pokyčius šioje srityje, depopuliacijai ir senėjimui tampant vienu iš pagrindinių iššūkių šiandieninėje visuomeninės raidos darbotvarkėje, pasireiškiant antrojo demografinio perėjimo tendencijoms. Stebimas šeiminio gyvenimo detradicionalizavimas ir gyvenimo būdo pasirinkimų individualizavimas: pliuralizacija, deinstitucionalizacija, fragmentacija ir auganti šeiminio gyvenimo formų įvairovė (Dirsytė & Maslauskaitė, 2020; Maslauskaitė, 2010; Puur ir kt., 2012; Stankūnienė & Maslauskaitė, 2009), įskaitant transnacionalinių šeimų reiškinio plitimą (Juozeliūnienė & Seymour, 2020). Kartu gyvybinga išlieka ir tradicinė „normalios“ šeimos samprata (Maslauskaitė, 2010, 2023a), taip kylant įtampoms tarp su šeiminiu gyvenimu susijusių normatyvinių lūkesčių ir faktinės elgsenos. Tai lemia, kad šiuolaikinėje visuomenėje šeiminio gyvenimo tyrimai nebegali remtis šeimos kaip formaliai apibrėžto socialinio instituto samprata, o turi atsižvelgti į subjektyviai konstruojamas jos prasmes (Kanopienė ir kt., 2013).

Kadangi šeima yra naujų kartų užgimimo, socializacijos ir socialinio bei emocinio palaikymo vieta, čia vykstantys vertybiniai virsmai ne tik atspindi, bet ir gali inicijuoti platesnius pokyčius visuomenėje ir padeda prognozuoti ilgalaikes

⁶⁰ Šeima ir šeiminis gyvenimas čia ir toliau suprantamas kaip socialinių vaidmenų, atsakomybių, emocinių ryšių ir kasdienių praktikų visuma ir apibrėžiamas pagal jo socialines ir kultūrinės funkcijas (tokias kaip bendrystė, parama, globa, socializacija, tapatumo formavimas, reprodukcija ir kitas), o ne institucinę formą.

jų tendencijas, ypač susijusias su demografiniais procesais ar šeiminių gyvenimo formų transformacijomis. Skirtinguose istoriniuose ir socialiniuose kontekstuose besiformuojančios kartos išsiugdo skirtingus lūkesčius ir požiūrius į artimų santykių užmezgimą, kūrimą ar nutraukimą, prokreacinę elgseną, toleranciją griežtų moralinių normų neatitinkančiam elgesiui (vadinamam *moraliniam pateisinamumu*⁶¹), lyčių vaidmenis. Šių skirtumų analizė padeda suprasti, kaip vyksta vertybių perdavimas tarp kartų ir atskleidžia didžiausias įtampas tarp skirtingų kartų vertybinių nuostatų.

Šeima permainų laiku: struktūriniai ir kultūriniai virsmai

Nors partnerystė ir šeiminis gyvenimas priklauso privačiai žmogaus gyvenimo sričiai, visose visuomenėse ją reguliuoja gana griežti kultūriniai normatyvai: partnerystės formos, šeimos sudėtis, matrimonialinė ir prokreacinė elgsena bei lūkesčiai socialiniams partnerių vaidmenims yra ne tik individualių sprendimų, bet ir visuomenėje vyraujančių vertybių bei elgesio normų reguliavimo objektas. Tokie socialiniai institutai kaip religija, teisė, švietimas veikia kaip dominuojančią pasaulėžiūrą atitinkančių normų perteikimo ir palaikymo mechanizmai, užtikrinantys tam tikro tipo artimų santykių reprodukciją.

Kultūrinis normatyvumas intymumo srityje rodo, kad net labiausiai personalizuoti gyvenimo aspektai yra socialiai konstruojami ir priklauso nuo istoriškai bei kultūriškai kintančių prasmų. Per pastarąjį šimtmetį šeiminių gyvenimo struktūros ir reikšmės patyrė esminius pokyčius, atspindinčius platesnes socialines, ekonomines ir kultūrinės permainas Vakarų visuomenėse. Ilgą laiką normatyviniu modeliu laikyta branduolinė šeima, grindžiama santuoka, aiškiai apibrėžtais socialiniais lyčių vaidmenimis ir dominuojančia reprodukcinė funkcija, ėmė prarasti savo kultūrinę reikšmę, įsitvirtinant vis įvairesnėms gyvenimo kartu formoms, lydimoms tokių reiškinių kaip mažėjantis santuokų skaičius, augantis skyrybų lygis ir ne santuokoje gimusių vaikų skaičius, vienišų tėvų šeimų gausėjimas ar vienalytės partnerystės. Antroje XX a. pusėje įsibėgėję procesai siejami pirmiausia su stiprėjančia individualizacija, deinstitucionalizacija (ar *naujaja*

⁶¹ Skirtingi autoriai šį reiškinį (angl. *moral permissiveness*) yra įvardiję kaip pateisinamumą (Žiliukaitė, 2016b) ar moralinį atlidumą (Juknevičius, 2000, 2010). Atsižvelgiant į tai, kad atlidumo sąvoka dažniau siejama su supratingumu, geranoriškumu ar gailėstingumu (t. y. emocine reakcija į kitų elgesį), o moralinis pateisinamumas nusako toleranciją tam tikram elgesiui bei liberalesnį požiūrį į moralines normas, pastarasis terminas laikytinas tikslesniu analizuojant visuomenės vertinimų ir moralinės tolerancijos dinamiką.

institucionalizacija), sekuliarizacija, moraliniu pateisinamumu, egalitarizmu, moterų emancipacija, LGBT asmenų teisių pripažinimu ir kitomis kultūrinėmis permainomis, šeimos kūrimui ir vaikų susilaukimui tampant ne tiek socialine norma kiek individualiu pasirinkimu (Adler & Lenz, 2023; Akaliyski & Tormos, 2025; Beck & Beck-Gernsheim, 2004; Cherlin, 2020). Tad pagrindiniu šiuolaikinės šeimos iššūkiu tampa jos narių sąryšingumo ir asmeninės laisvės suderinimas (Beck, 1992). Tai susiję su pačios šeimos sampratos transformacija, šeimos narių identifikavimo principų, lūkesčių dėl jų tarpusavio santykių ir santuokos reikšmės perėjimo į suaugusę procese pokyčiais (Cherlin, 2020; Seltzer, 2019; Widmer, 2021). Atitinkamai išplečiamas ir mokslinių šeiminio gyvenimo tyrimų laukas, jiems apimant ne tik ilgą laiką dėmesio centre buvusias heteronormatyvines branduolines šeimas ir įsitvirtinant naujai terminijai, įskaitant tiek jau plačiai vartojamus kohabitacijos, atotolio šeimos, transnacionalinės šeimos, savanoriškos bevaikystės terminus, tiek ir tokias sąvokas kaip „binuklearinė šeima“, „vaikų susilaukimas su keliais partneriais“ (angl. *multi-partner fertility*), „gyvenimas atskirai kartu“ (angl. *living-apart-together*), „tos pačios lyties asmenų tėvystė“ (angl. *same-sex parenthood*) ir panašiai.

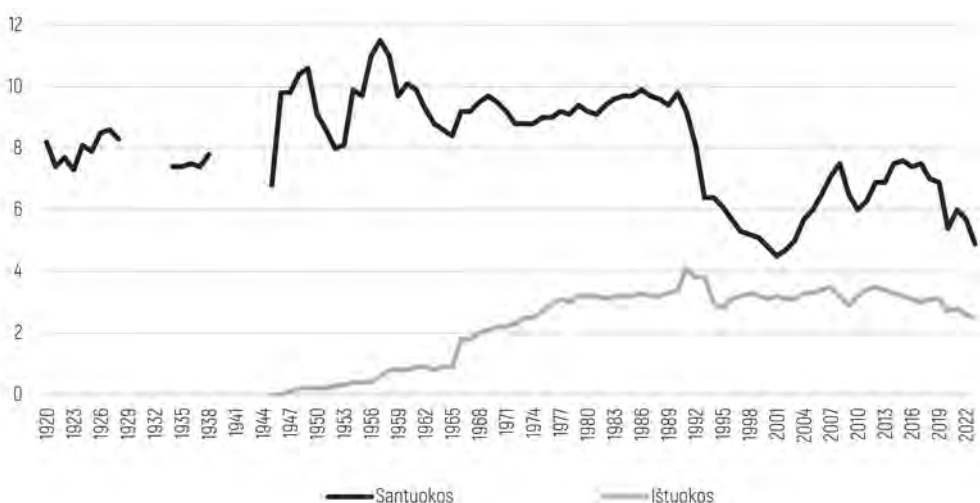
Su šeiminiu gyvenimu ir prokreacija susijusios elgsenos ir vertybinių nuostatų pokyčiai sulaukia didelio Lietuvos demografų, sociologų ir istorikų dėmesio. Glaustai apibendrinant jų gausių tyrimų rezultatus ir išryškinant ilgalaikes pokyčių šioje srityje tendencijas daugiau nei šimtmečio laikotarpiu nuo XX a. pradžios, galima identifikuoti keturis savitais demografiniais modeliais pasižyminčius laikotarpius, kurių kaita bent iš dalies sietina su šalies politinių ir ekonominių sąrangų bei ūkio struktūros transformacijomis (Maslauskaitė, 2023c; Stankūnienė, 2016). Juos trumpai ir apžvelgsime.

XX a. pirmoji pusė pasižymėjo šeimos centriškumu, tradicinės išplėstinės šeimos modeliu, didele santuokos instituto socialine ir kultūrine svarba, dominuojant ekonominiam, o ne emociniam santuokų sudarymo veiksniumi (Černiauskas, 2019; Marcinkevičienė, 1999; Maslauskaitė, 2023c; Stankūnienė, 2016). Šeimos politiką iš esmės reguliavo Bažnyčia, kuri vienintelė buvo atsakinga už santuokų sudarymą ir registravimą. Nors 1938 m. konstituciškai pagaliau buvo numatyta ir civilinės santuokos galimybė, tačiau taip ir nepriėmus civilinės metrikacijos įstatymo, piliečiams faktiškai išliko privaloma bažnytinė santuokos sudarymo forma⁶² (Šidiškienė, 2006). Tai kėlė problemų tiek jokios religijos neišpažįstantiems šalies

⁶² Klaipėdos krašte, kur veikė Vokietijos civilinis kodeksas, civilinė metrikacija galiojo jau anksčiau.

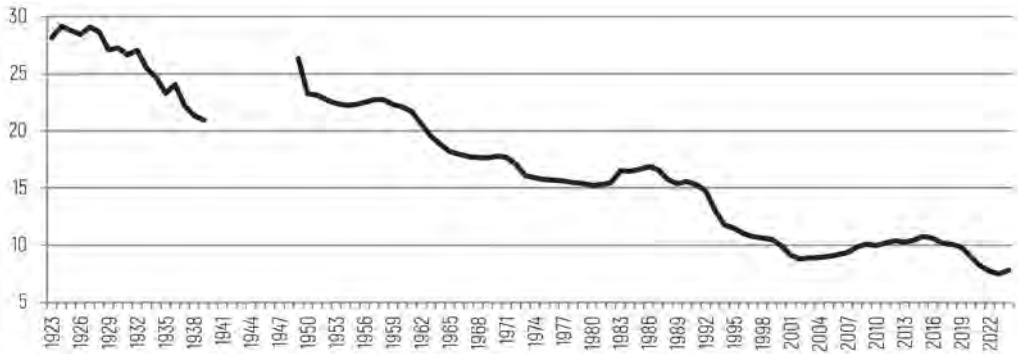
gyventojams, kurių buvo priskaičiuojama kelios dešimtys tūkstančių (Černiauskas, 2019), tiek norintiems išsituokti ir sudaryti santuoką antrą kartą (nebent vienas iš sutuoktinių keisdavo tikėjimą). Tad tarpukario Lietuva pasižymėjo ypač mažu skyrybų paplitimu (iš dalies dėl galiojusios kanoninės teisės) ir griežtu vienišos motinystės smerkimu. Nepaisant to, vertinama, kad šalyje buvo apie 30 tūkstančių šeimų, kurios gyveno neįteisinsios savo santykių (Juozapaitienė, 2011), o ne santuokoje gimusių kūdikių dalis svyravo tarp 6,3–7,4 proc. (Černiauskas, 2019). Pirmosios Respublikos laikotarpiu Lietuvai buvo būdingas vėlyvas santuokų sudarymo amžius (Černiauskas, 2019), gana žemas santuokystės lygis (žr. 8.1 paveikslą) ir atitinkamai – aukšta santuokos niekada nesudariusių gyventojų proporcija (Maslauskaitė, 2023a). XX a. pradžioje buvęs aukštas gimstamumo lygis šiuo laikotarpiu nuosekliai mažėjo (žr. 8.2 paveikslą), kas siejama tiek su Pirmojo pasaulinio karo demografinėmis pasekmėmis, tiek su įvairiuose visuomenės sluoksniuose plitusiomis kontracepcijos priemonėmis (Černiauskas, 2019). Visuomenėje šiuo laikotarpiu buvo įsitvirtinęs patriarhalinis lyčių vaidmenų modelis (Černiauskas, 2019; Marcinkevičienė, 1999; Maslauskaitė, 2023c; Stankūnienė, 2016), nors jau 1918 m. priimtoje pirmoje Laikinojoje konstitucijoje buvo įtvirtinta lyčių lygybė, įskaitant rinkimų teisę (Birmontienė, 2006).

8.1 paveikslas. Bendrųjų santuokų ir ištuokų rodiklių dinamika Lietuvoje 1920–2023 m. (santuokų ir ištuokų skaičius 1 tūkst. gyventojų)

Šaltinis: sudaryta pagal įvairių šaltinių informaciją (Lietuvos statistikos metraštis 1927–1928; Lietuvos statistikos metraštis 1937; Lietuvos statistikos metraštis 1938; Valstybės duomenų agentūra, 2025k, 2025l).

8.2 paveikslas. Bendrojo gimstamumo rodiklio dinamika Lietuvoje 1923–2024 m. (gimimų skaičius 1 tūkst. gyventojų)

Šaltinis: sudaryta autorės pagal įvairių šaltinių informaciją (Norkus ir kt., 2023; United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, 2024b).

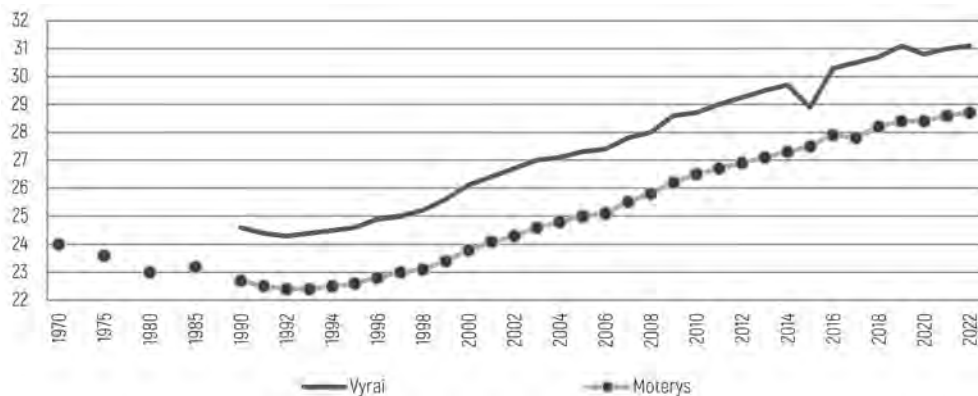
Sovietmečiu prasidėjusi indoktrinacija, kolektyvizacija ir industrializacija lėmė reikšmingus ir sparčius šeiminio gyvenimo pokyčius. Jau 1940 m. Lietuvoje įsigalėjo sovietinis civilinę metrikaciją reglamentavęs Santuokos įstatymas, legiti-mavęs tik civilinę santuoką, o kartu įteisinęs ir ištuokas. Pokariu įsivyravo anks-tyvos santuokos ir aukštas santuokystės lygis (Maslauskaitė, 2023c; Stankūnienė, 2016), kuris vėliau kiek sumažėjo ir stabilizavosi: bendrasis santuokų rodiklis lai-kotarpyje nuo 1960 iki 1990 m. svyravo tarp 8,4 ir 10,1 (žr. 8.1 paveikslą). Ankstyvų santuokų tendencija išliko iki pat devintojo dešimtmečio pabaigos (žr. 8.3 paveiks-lą), iš dalies ir dėl pragmatinių motyvų, susijusių su centralizuotu materialinių išteklių ir būstų paskirstymu (Marcinkevičienė, 2009), tačiau pamažu stiprėjant ir romantiniams santuokų sudarymo motyvams (Maslauskaitė, 2004b). 1965 m. buvo liberalizuotas teisinis skyrybų reglamentavimas, dėl ko ištuokų rodikliai per trumpą laiką sparčiai išaugo (jei iki 1946 m. 1000-čiui gyventojų teko 0,0⁶³ ištuokų, 1960 m. – 0,9, 1975 m. – 2,7; žr. 8.1 paveikslą) ir po maždaug dešimtmečio stabi-lizavosi aukštame lygyje⁶⁴ (Maslauskaitė & Baublytė, 2012); kartu augo ir pakarto-tinių santuokų lygis (Platūkytė, 2017). Lygiagrečiai šiems pokyčiams, nuo penk-tojo dešimtmečio ėmė nuosekliai ir sparčiai mažėti pokariu išaugęs gimstamumo

⁶³ Toks skyrybų rodiklis, žinoma, susijęs su minėta situacija, kad ištuokos Lietuvoje nebuvo įteisintos. *De facto* atskirai gyvenančių susituokusių žmonių, be abejo, būta ir šiuo laikotarpiu, tačiau tokių žmonių skaičius neatspindi nei tuometinė, nei naujesnių laikų ištuokų statistika.

⁶⁴ Nemažos dalies skyrybų priežastimi buvo sutuoktinių alkoholizmas ir smurtas, pastarąjį visuomenei ir valstybės institucijoms traktuojant kaip privatų šeimų reikalą tol, kol jis nekėlė pavojaus gyvybei – Baudžiamajame kodekse atsakomybė už smurtą šeimoje nebuvo numatyta (Leinarte, 2021).

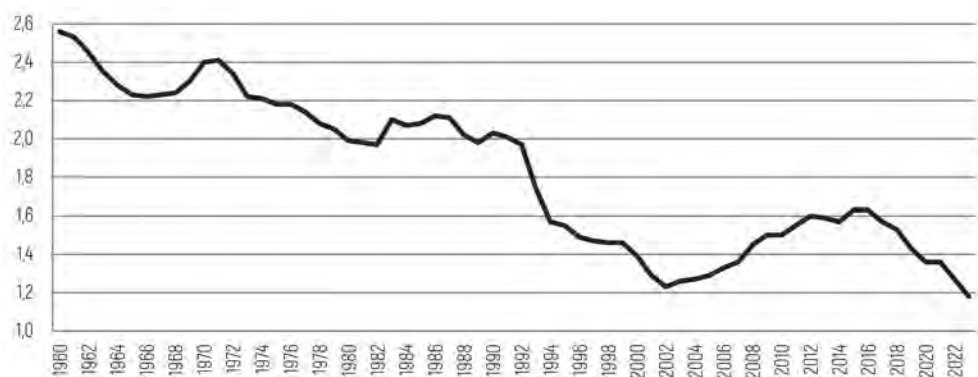
lygis (trumpam kiek padidėjęs 1983–1987 m. dėl tuo laikotarpiu pradėtų taikyti paramos šeimai priemonių; žr. 8.2 ir 8.4 paveikslus), kas siejama, be kita ko, su visuomenės modernizavimo procesais ir miestietiško gyvenimo būdo sklaida (Stankūnienė ir kt., 2013; Stankūnienė & Baublytė, 2016b).

8.3 paveikslas. Vidutinis vyrų ir moterų amžius pirmosios santuokos sudarymo metu Lietuvoje 1970–2022 m.

Šaltinis: sudaryta autorės pagal įvairių šaltinių informaciją (Eurostat, 2025c; Kanopienė ir kt., 2015).

8.4 paveikslas. Suminio gimstamumo rodiklio pokyčiai Lietuvoje 1960–2023 m. (vidutinis gyvų vaikų skaičius, kurį viena moteris pagimdytų per savo reprodukcinį amžių (15–49 m.), jei gimstamumas išliktų nepakitęs)

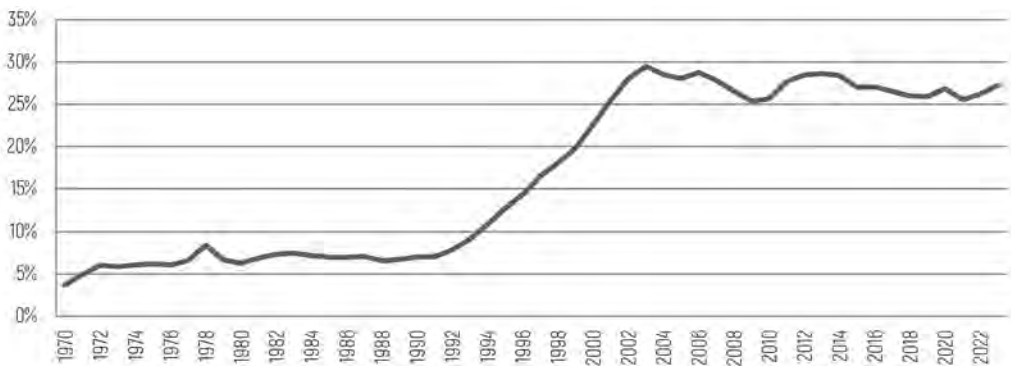

Šaltinis: The World Bank, World Development Indicators, 2025d.

Nors asketizmo ir savikontrolės normomis grindžiamą seksualumo sampratą, seksualinę etiką ir švietimą ilgainiui keitė kiek liberalesnės seksualinio ir

matrimonialinio elgesio normos, romantiška meilė ir seksualumas buvo siejami tik su santuokyste (Leinarte, 2021); atitinkamai nesantuokinis gimstamumas buvo stigmatizuotas, o jo lygis išliko žemas (Maslauskaitė, 2014) (žr. 8.5 paveikslą). Kohabitacija šiuo laikotarpiu išliko marginalizuota, o homoseksualūs santykiai – kriminalizuoti. Sovietinė šeimos politika ir propaganda darė didelę įtaką šeiminio gyvenimo organizavimui, lyčių vaidmenims ir šeimos bei darbo derinimo principams (Leinarte, 2010; Žilinskienė & Ilic, 2020). Profesinis užimtumas nustojo būti siejamas pirmiausia su šeimos ūkiu, išaugo dirbančiųjų pramonėje poreikis, dėl ko ideologiškai buvo menkinamas moters kaip namų šeimininkės vaidmuo, o moterų (įskaitant reprodukcinio amžiaus) įtraukimas į profesinę veiklą sparčiai didėjo, pasiekdamas bemaž visuotinį – apie 80–85 proc. siekiantį (Kanopienė, 1998) – lygį (tą skatino ir šeštajame dešimtmetyje įsigaliojusio Baudžiamojo kodekso nuostatos, kriminalizavusios tiek vyrų, tiek moterų nedarbą be pateisinamos priežasties). Prie šeiminio gyvenimo organizavimo formų kaitos ir branduolinės dviejų dirbančiųjų šeimos modelio įsitvirtinimo prisidėjo ir ikimokyklinio vaikų ugdymo institucijų plėtra. Augo ir moterų išsimokslinimo lygis (Gruzevskis & Kanopiene, 2016), tačiau tai nepasitarnavo labiau egalitariškos lyčių vaidmenų sampratos įsitvirtinimui visuomenėje, kurioje – nepaisant sovietmečio modernizacijos – kaip vyraujanti išliko „normalios šeimos“ (kuriamos santuokos, kuri yra išimtinė romantinės meilės ir seksualumo raiškos terpė, pagrindu ir pasižyminčios asimetriniais lyčių vaidmenimis) idėja (Marcinkevičienė, 2007; Maslauskaitė, 2010).

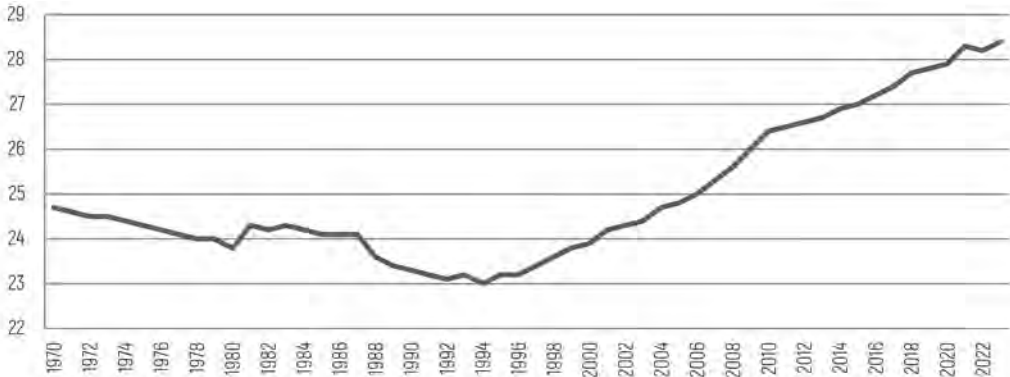
8.5 paveikslas. Kūdikių, gimusių santuokos neįregistravusiems tėvams, dalis (%) nuo visų gimusiųjų Lietuvoje 1970–2023 m.

Šaltinis: Eurostat, 2025b.

Visuomenės permainos Antrosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu, be kita ko, lėmė ir paspartėjusius šeiminio gyvenimo organizavimo pokyčius. Po sovietinio režimo žlugimo valstybės šeimos politika nebuvo vienakryptė, kas išsamiai mokslininkų tyrinėta: sovietmečio defamilializmo politiką, palaikomą per aukšto moterų profesinio užimtumo skatinimą ir išplėtotą institucinės vaikų priežiūros sistemą keitė staigus persiorientavimas prie „normalios šeimos“ samprata grindžiamos familialistinės politikos, lydimos institucinių paslaugų šeimai mažinimo 1990–1996 m. (Maslauskaitė, 2010), o vėliau – ieškant tinkamesnio balanso ir vėl imant skatinti motinų profesinį užimtumą (Aidukaite, 2021; Aidukaite & Senkuvienė, 2019; Žalimienė, 2015), teisiškai įtvirtinant lyčių lygybės principus, dekriminalizuojant homoseksualumą. Šiuos šeimos ir lyčių politikos pokyčius lydėjo tam tikrų kultūrinių nuostatų kaita, kaip antai seksualumo destigmatizacija ir socialinė normalizacija (Maslauskaitė, 2004b). Kaip ir visose posocialistinėse visuomenėse, Lietuvoje buvo stebimi dideli pokyčiai organizuojant šeiminių gyvenimą ir demografinę elgseną, pavyzdžiui, 1991–2000 m. laikotarpiu labai sparčiai krito bendrasis santuokų rodiklis; be to, 1991 m. piką pasiekė ištuokų skaičius (4,1 ištuokų 1000-čiui gyventojų), kuris vėliau kiek sumažėjęs stabilizavosi (žr. 8.1 paveikslą). Pirmaisiais nepriklausomybės metais dar pajaunėjęs, netrukus gana sparčiai buvo vėlinamas tiek vyrų, tiek moterų pirmosios santuokos sudarymo amžius (žr. 8.3 paveikslą) bei vidutinis pirmąjį vaiką gimdančių moterų amžius (žr. 8.6 paveikslą), jau per pirmuosius penkerius metus po nepriklausomybės atkūrimo sparčiai sumažėjo gimstamumo lygis (žr. 8.2 ir 8.4 paveikslus). Keitėsi ir šeiminio gyvenimo formos – populiarėjo kiti nei santuoka grįsti gyvenimo poroje modeliai, palaipsniui plito kohabitacija kaip naujas partnerystės tipas (Maslauskaitė, 2009, 2010; Stankūnienė, 1997), todėl didėjo gimimų ne santuokoje dalis (žr. 8.5 paveikslą) – jų skaičius, keletą dešimtmečių Lietuvoje svyravęs apie 4–7 proc., pagreitį įgavo apie 1993 m., priartėdamas prie vidutinio Europos Sąjungos šalių rodiklio, o stabilizavosi tik apie 2002 m., kai daugiau nei vieno iš keturių gimstančių kūdikių tėvai buvo nesusituokę (Kanopienė ir kt., 2015; Maslauskaitė, 2023c). Ištuokų rodikliai, staiga išaugę 1991–1993 m., vėliau nukrito iki prieš dešimtmetį buvusio lygio (žr. 8.1 paveikslą) ir perėjo į nuoseklaus augimo fazę (Maslauskaitė & Baublytė, 2012). Nepaisant kitos teisėkūros ir demografinės elgsenos pokyčių, visuomenėje vyravusios su lyčių vaidmenimis siejamos nuostatos išliko patriarchalinės, o atsakomybių pasidalijimas šeimoje – asimetriškas, nors situacija ilgainiui kito (Kraniauskas, 2009; Maslauskaitė, 2004a; Reingardė, 2009).

8.6 paveikslas. Vidutinis pirmąjį vaiką gimdančių moterų amžius Lietuvoje 1970–2023 m.

Šaltiniai: sudaryta autorės pagal įvairių šaltinių informaciją (Eurostat, 2025a; Human Fertility Database, 2022).

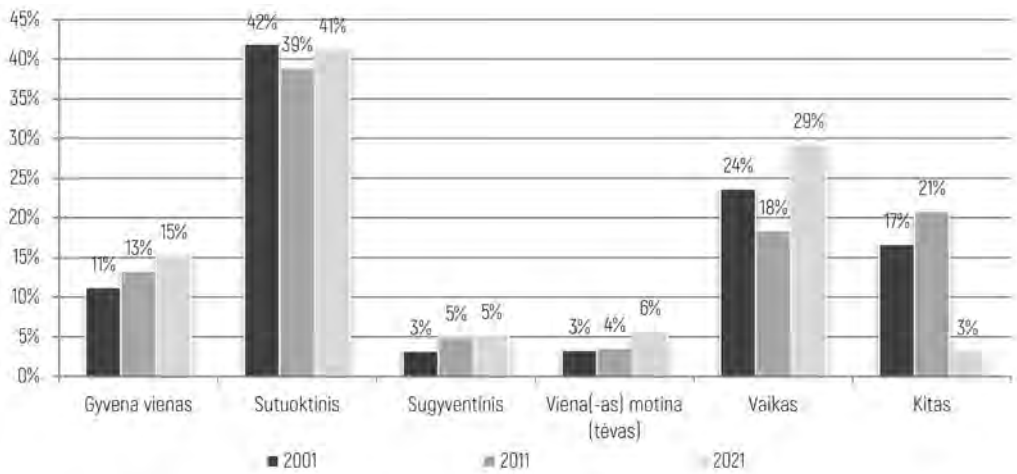
Nuo XXI a. 2-ojo dešimtmečio jau stebima reikšmingas transformacijas sekanti demografinių tendencijų stabilizacija: toliau augo vidutinis pirmąjį vaiką gimdančių moterų amžius (žr. 8.6 paveikslą), krito gimstamumo lygis (žr. 8.2 ir 8.4 paveikslus), stabilizavosi nesantuokinių gimimų skaičius (žr. 8.5 paveikslą), nusistovėjo susituokusių ir niekada nesituokusių moterų ir vyrų populiacijos dalis, toliau kiek augant išsituokusių ir gyvenančiųjų kohabitacijoje proporcijai (Maslauskaitė, 2023c). Vertinant pastarąjį reiškinį, demografinėje statistikoje nesantuokinės partnerystės formos ilgą laiką nebuvo nuosekliai fiksuojamos, tad jų paplitimą ir dinamiką galima vertinti tik iš fragmentiškų tiesioginių duomenų⁶⁵, tokių kaip kas dešimtmetį atliekamų Gyventojų ir būstų surašymų, fiksuojančių Lietuvos gyventojų struktūrą pagal šeimines padėtį namų ūkyje. Jų duomenys rodo gyvenančiųjų vienu, kohabituojančiųjų bei vienišų vaikus auginančių tėvų dalies didėjimą bei susituokusiųjų dalies mažėjimą laikotarpyje nuo 2001 iki 2011 metų (žr. 8.7 paveikslą). Kohabituojančių žmonių dalis nuo visų su partneriu gyvenančių gyventojų (tiek esančių registruotoje santuokoje, tiek neregistruotoje partnerystėje) išaugo nuo 7 procentų 2001 m. surašymo metu iki 11 procentų vėlesnių surašymų metu⁶⁶. Visgi specifiškai kohabitacijos reiškiniui, jo paplitimui, dinamikai

⁶⁵ Kalbant apie netiesioginius duomenis, šiuo tikslu neretai pasitelkiamas minėtasis nesantuokinių gimimų rodiklis.

⁶⁶ Tačiau čia susiduriame su metodologine problema, kad paskutiniajame surašyme pasikeitus duomenų surinkimo būdai (šis surašymas buvo atliktas nebe gyventojų apklausos, kai gyventojai pateikia duomenis apie save, atsakydami į surašymo lape pateiktus klausimus, o administracinių duomenų pagrindu) reiškinio dinamika tampa sunkiai interpretuojama: šiame tyrime užfiksuotas tiek gyvenančiųjų

ir formų įvairovei dedikuoti sociologiniai tyrimai atskleidžia, kad nors Lietuvoje jis jau tris dešimtmečius tampa vis dažnesne alternatyva santuokai partnerystės santykių pradžioje, kai vis daugiau žmonių pirmąją partnerystę pradeda kohabitacija, ir šios vidutinis laikas iki santuokos vis ilgėja su kiekviena jaunesne kohorta, vaikų susilaukimas ir auginimas tebėra glaudžiai siejamas su santuoka (Dirsytė, 2020; Dirsytė & Maslauskaitė, 2020). Tačiau gyvenimo kartu įvairėjimas lemia kintančią šeimos sampratą visuomenėje, akcentą perkeliant nuo institucinės jos formos prie šeiminių ryšių ir sąveikų kuriamų socialinių tinklų (Kanopienė ir kt., 2013).

8.7 paveikslas. Lietuvos gyventojai pagal šeiminių padėčių namų ūkyje 2001–2021 m.

Šaltinis: Gyventojų ir būstų surašymai, 2001, 2011, 2021 m.

Pastarąjį dešimtmetį daugiau dėmesio visuomenėje imta skirti labiau simetriškam, egalitariškumu grįstam vyro ir moters vaidmenų šeimoje suderinimui, o valstybinė šeimos politika tapo palankesnės tėvams dalintis atsakomybę už mažų vaikų globą, kas keitė išmokų už vaikų prižiūrą gavėjų struktūrą. Tačiau pastarasis pokytis mokslininkų labiau siejamas su racionalių šeimų išskaičiavimu nei įsitvirtinančiomis lyčių egalitarizmo nuostatomis ir praktikomis – nepaisant įgyvendinamų politikos priemonių, familialistinės nuostatos išlieka stiprios, moterims priskiriant atsakomybę už namų ūkio ir vaikų prižiūrą, o vyrams – už finansinį šeimos aprūpinimą (Andriekienė & Vaičiūnienė, 2016; Norgėlaitė, 2020; Tereškinas &

vienų, tiek susituokusių, tiek kohabituojančių, tiek vienišų vaikų auginančių tėvų proporcijos augimas, reikšmingai sumažėjant „kitos“ šeiminių padėties žmonių proporcijai.

Maslauskaitė, 2017), ir egalitaristinės pažiūros čia prigyja labai lėtai, vertinant tai kitų Europos šalių kontekste (Galdauskaitė, 2022; Maslauskaitė, 2008; Norgėlaitė, 2020; Ražauskienė, 2021).

Aptartieji reiškiniai – santuokų, ištuokų ir gimstamumo dinamika, kintančios šeiminio gyvenimo formos bei lyčių vaidmenys – žymi esmines privataus žmonių gyvenimo sferos transformacijas pastaraisiais šimtmečiais tiek šeimos politikos, tiek kintančio teisinio reguliavimo, tiek faktinės mūsų šalies gyventojų elgsenos, tiek (galbūt lėčiausiai) su ja susijusių vertybinių nuostatų prasme. Tačiau, kaip pastebima, įtampų kelia struktūros ir kultūros priešara, kai institucinė tvarka ir net faktinė elgsena keičiasi, tačiau ji neturi kultūrinio palaikymo – pagal vertybines nuostatas ir toliau aprobeuojama tik „normali šeima“ (Maslauskaitė, 2010). Tad realaus šeiminio gyvenimo praktikų pasikeitimo perspektyvos labiausiai sietinos su normatyviniais kultūros pokyčiais, kurie ir yra šiame skyriuje pristatomo tyrimo objektas.

Tyrime naudojamų duomenų rinkinys

Su šeiminiu gyvenimu ir partneryste susijusioms vertybinėms nuostatoms – požiūriui į šeimą kaip vertybę, santuoką ir skyrybas, santuokinės bendrystės pagrindus ir kitoms – EVT tenka išskirtinis dėmesys, į klausimynus įtraukiant daug jų rodiklių. Šiame skyriuje apsiribosime daugiausia tais, kurie buvo įtraukti į visas Lietuvoje atliktas apklausų bangas, su privačiu ir šeiminiu gyvenimu susijusias nuostatas tiriant trimis aspektais: savaiminės šeimos svarbos, santuokos instituto ir santuokos sėkmei svarbių veiksnių vertinimo bei moralinio pateisinamumo santuokinio ir seksualinio elgesio srityje⁶⁷.

Toliau pateikiamos analizės pagrindinis priklausomas kintamasis⁶⁸ – šeimos svarba – EVT matuojamas klausimu „Kiek svarbu Jūsų gyvenime šeima?“, pateikiant keturis atsakymo variantus, kurie duomenų interpretavimui supaprastinti buvo perkoduoti pagal atvirkštinę skalę: 1 – visai nesvarbu, 2 – nelabai svarbu, 3 – svarbu ir 4 – labai svarbu. Respondentų požiūris į santuoką vertinamas pagal atsakymą į klausimą „Ar Jūs sutinkate, ar nesutinkate su teiginiu, kad: Santuoka yra atgyvenęs dalykas?“; šis kintamasis iš EVT duomenų bylų į analizę buvo įtrauktas jo netransformuojant (kintamajam įgaunant reikšmes 0 – nesutinku, 1 – sutinku).

⁶⁷ Dėl rodiklių gausos šeiminio gyvenimo sričiai priklausančių su tėvyste ir motinyste bei vaikų socializacija susijusių vertybinių nuostatų analizei skiriami atskiri – devintasis ir dešimtas – monografijos skyriai.

⁶⁸ Šioje analizėje naudojami nepriklausomi kintamieji – tyrimo metai, amžius, socialinė karta – aprašyti trečiajame monografijos skyriuje.

Respondentų buvo teiraujama ir apie sėkmingai santuokai svarbius dalykus („Manoma, kad sėkminga santuoka ar partnerystė priklauso nuo įvairių dalykų. Prašau pasakyti apie kiekvieną dalyką, ar, Jūsų manymu, tai yra labai svarbu, greičiau svarbu ar nelabai svarbu“), EVT2 ir EVT3 apklausose prašant įvertinti ištikimybę, pakankamas pajamas, geras gyvenimo sąlygas, buities rūpesčių pasidalinimą ir vaikus⁶⁹, o EVT4 ir EVT5 – taip pat laiko savo paties draugams ir asmeniniams pomėgiams bei veiklai turėjimą. Šie vertinimai buvo su perkoduoti pagal atvirkštinę skalę: 1 – nelabai nesvarbu, 2 – greičiau svarbu, 3 – labai svarbu.

Vertinant moralinį pateisinamumą santuokinio ir seksualinio elgesio srityje, pasitelkiami Moraliai ginčytinų elgsenų skalės (angl. *Morally Debatable Behaviors Scale*) klausimai, susiję su asmenine seksualine morale. Respondentų buvo teiraujama: „Prašau pasakyti apie kiekvieną iš šių dalykų: ar juos visada galima pateisinti, ar niekada negalima pateisinti“ (atsakymų reikšmėms pasiskirstant skalėje nuo 1 iki 10, kur 1 – niekada, 10 – visada; šie kintamieji iš EVT duomenų bylų į analizę buvo įtraukti jų netransformuojant):

- Homoseksualumas
- Prostitucija
- Abortai
- Skyrybos
- Vedusių žmonių nesantuokiniai ryšiai (neklausta EVT5 bangoje)
- Atsitiktiniai seksualiniai ryšiai (neklausta EVT2 bangoje)

Remiantis trečiajame monografijos skyriuje aprašyta tyrimo eiga, pristatomoje analizėje trumpai apžvelgiama šių nuostatų dinamika Lietuvoje 1990–2017 m. laikotarpiu, atsižvelgiant ir į platesnį Europos šalių kontekstą, vėliau tiriamas skirtingų veiksmų porų – laikotarpio ir amžiaus bei laikotarpio ir socialinės kartos – efektas šių nuostatų permainoms, siekiant identifikuoti galimus diskrečiuosius laikotarpio efektus, ir galiausiai nagrinėjama amžiaus tarpsnių ir socialinių kartų sąsaja, vertinant sąlyginę kartų kaitos ir vidinio kartų nuostatų kismo įtaką visuomenės lygio pokyčiams.

Besikeičiantis vertybinis intymaus ir šeiminio gyvenimo pamatas

Kalbant apie Antrosios Respublikos laikotarpį, kurį apima EVT duomenys, ryškius demografinės elgsenos pokyčius iš dalies lėmė kardinaliai pasikeitusi socioekonominė padėtis posocialistiniame regione, kuri neabejotinai turėjo labai tiesioginių pasekmių šeiminiam gyvenimui, sukeldama gilų netikrumą dėl ateities perspek-

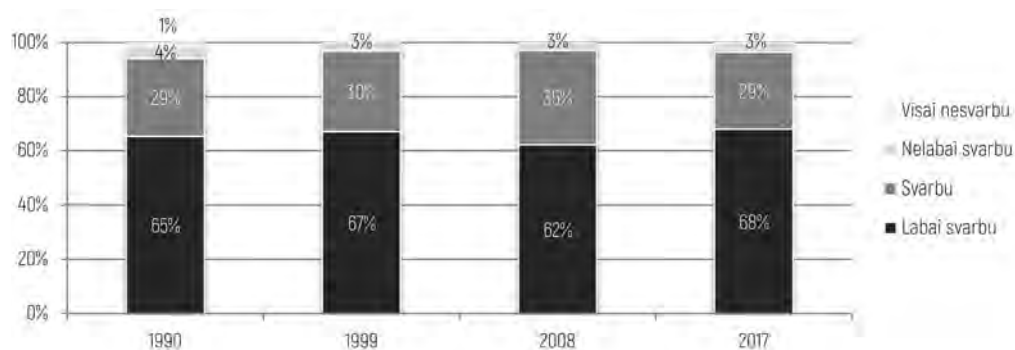
⁶⁹ Vaikų turėjimas kaip sėkmingos santuokos veiksnio vertinimas analizuojamas ne šiame, o devintajame monografijos skyriuje.

tyvų. Žlugus komunistiniam režimui, staiga nutrūko anksčiau stipri pronatalistinė politika, skatinusi ankstyvas santuokas ir vaikų gimdymą (pavyzdžiui, parama jaunų šeimų būstui ir institucinė vaikų priežiūra). Visi šie veiksniai nebuvo palankūs ankstyvų santuokų sudarymui ar vaikų auginimui ir turėjo anksčiau minėtus ilgalaikius padarinius santuokiniam ir reprodukciniam elgesiui. Tačiau ilgalaikiai nuoseklūs santuokinio ir reprodukcinio elgesio pokyčiai negali būti paaiškinti vien pereinamojo laikotarpio ekonominiais sunkumais, ypač pastaruoju laikotarpiu, bet ir esminiu vertybių pokyčiu, būdingu visoms šiuolaikinėms Vakarų visuomenėms – individualizacija ir orientacija į savirealizaciją. Teigiama, kad kadangi posocialistinės šalys patiria ekonominį augimą ir saugumą po gilaus ekonomikos nuosmukio laikotarpio, jos eina tuo pačiu kultūrinio poslinkio keliu kaip ir Vakarų visuomenės. Šeimos gyvenimo srityje postmaterialistinis vertybinis pokytis pasireiškia kaip pagrindinio akcento perkėlimas nuo visos šeimos naudos į asmeninius šeimos narių siekius ir teisę laisvai rinktis, įskaitant pasirinkimą tarp įvairių partnerystės formų (ne tik santuokos, bet ir bendro gyvenimo, vienišos tėvystės ir kt.), kurios įgyja vis didesnę socialinę pripažinimą (Inglehart & Norris, 2003). Platus matrimonialinės elgsenos ir su ja susijusių vertybinių nuostatų pokyčių reiškinys įvardijamas kaip perėjimas nuo *draugingos santuokos*, su jai būdinga romantiniu ryšiu grindžiama partneryste, jaunu vidutiniu pirmos santuokos sudarymo amžiumi, sąlyginai aukštu gimstamumo lygiu prie *individualistinės santuokos*, pasižyminčios interesais grindžiama partneryste, didėjančia tolerancija šeiminio gyvenimo formų įvairovei, ištuokų pateisinimu bei lankstesniu lyčių vaidmenų pasidalijimu (Cherlin, 2004).

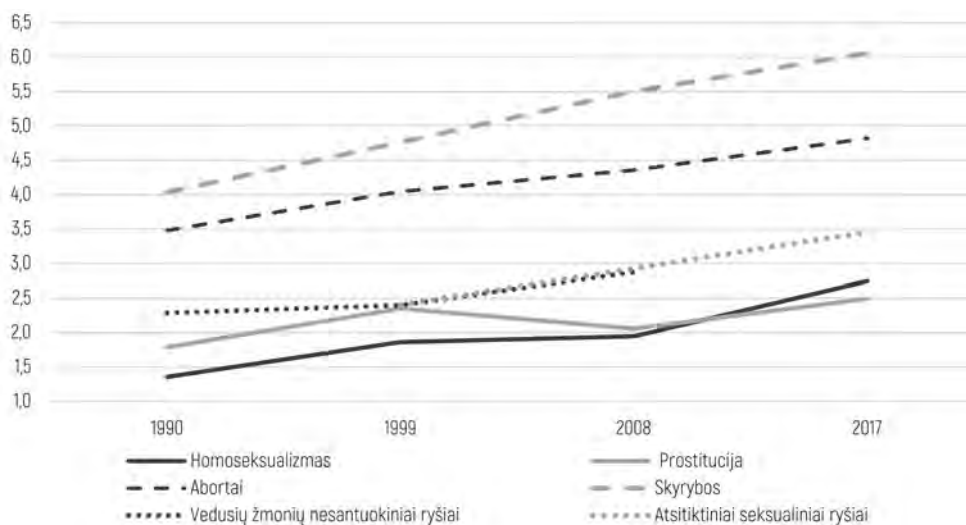
Tad kokie giluminiai vertybiniai pokyčiai šeiminio gyvenimo srityje įvyko Lietuvos visuomenėje? EVT duomenys rodo, šeimos svarbos žmogaus gyvenime vertinimas mūsų šalyje nemažėja – respondentų, teigiančių, kad šeima yra labai svarbi jų gyvenime, dalis 1990–2017 metų laikotarpiu svyruoja nuo 62 iki 68 procentų (žr. 8.8 paveikslą), tačiau šie pokyčiai nėra statistiškai reikšmingi. Nepaisant šio stabilumo, su šeiminiu gyvenimu susijusių vertybių srityje vyksta svarbūs poslinkiai. Kaip matyti ir pagal besikeičiančią demografinę elgseną, santuoka vis dažniau laikoma pasenusia institucija: jei 1990 m. taip manančių gyventojų buvo 9 proc., tai 1999 m. – net 21 proc., nors 2008 ir 2017 m. ši proporcija kiek ir sumažėjo – atitinkamai iki 17 ir 18 proc. (Kendall $\tau = 0,054$; $p < 0,001$, $N = 4550$). Keičiasi ir asmeninės seksualinės moralės nuostatos – didėja tolerancija skyryboms (Kendall $\tau = 0,238$), laisvėja požiūris į atsitiktinius seksualinius ryšius (Kendall $\tau = 0,173$), vedusių žmonių nesantuokinius ryšius (Kendall $\tau = 0,120$), prostitu-

ciją (Kendall $\tau = 0,147$), homoseksualumą (Kendall $\tau = 0,247$), abortus (Kendall $\tau = 0,150$; visais šiais atvejais $p < 0,001$, $N \geq 3315$; žr. 8.9 paveikslą).

8.8 paveikslas. Šeimos svarbos dinamika 1990–2017 m.

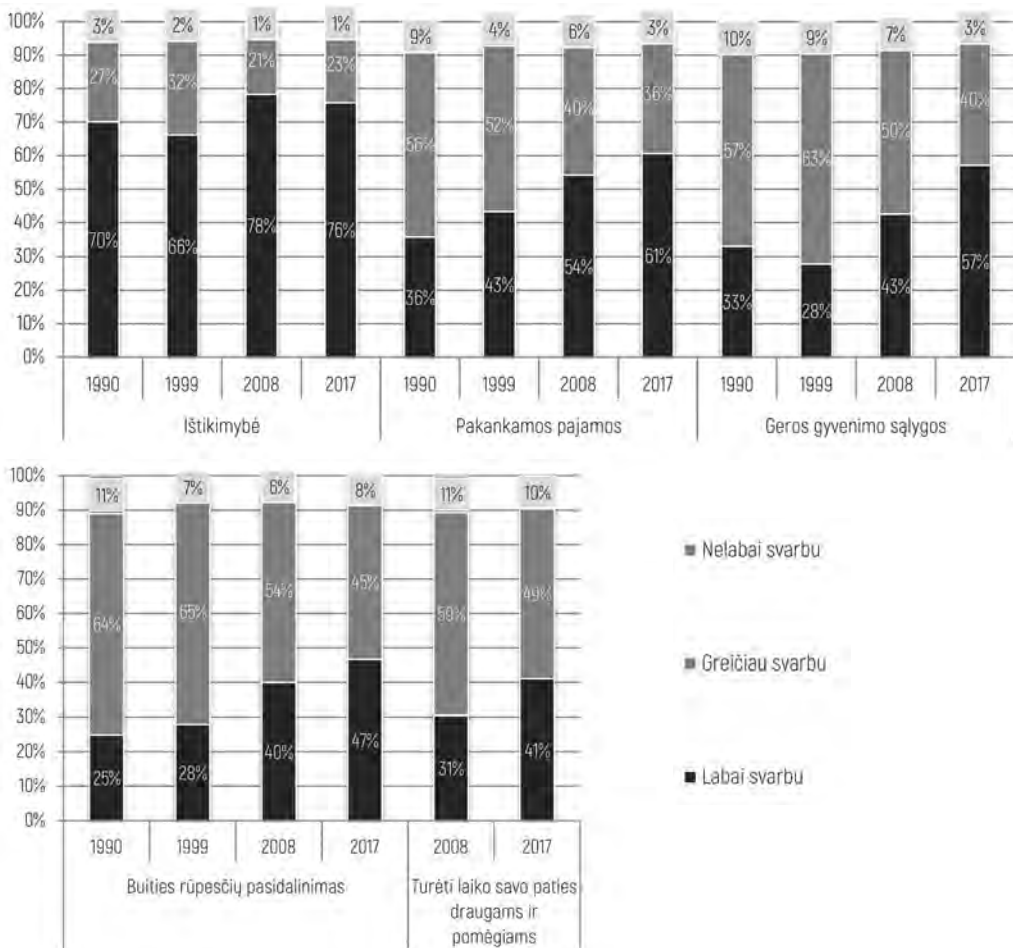
8.9 paveikslas. Moralinis pateisinamumas santuokinio ir seksualinio elgesio srityje 1990–2017 m.

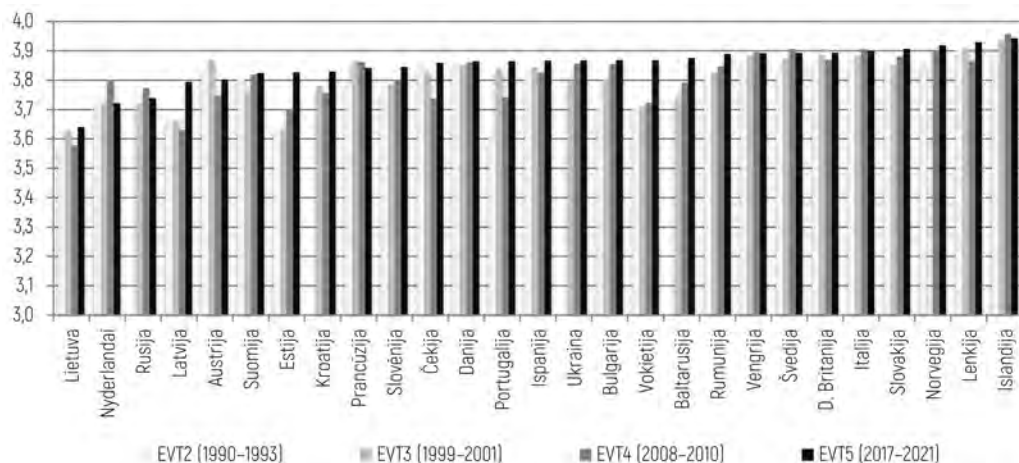
Įdomu, kad šiame kontekste santuokinė ištikimybė nepraranda savo svarbos – tiriamuoju laikotarpiu ji imta pabrėžti netgi kiek stipriau (Kendall $\tau = 0,078$). Kartu su kiekviena EVT banga nuosekliai auga ir kitų santuokos ar partnerystės sėkmę lemiančių veiksnių akcentavimas (pakankamų pajamų atveju Kendall $\tau = 0,172$, gerų gyvenimo sąlygų – Kendall $\tau = 0,192$, buities darbų pasidalinimo – Kendall

$\tau = 0,153$; laiko savo paties draugams ir asmeniniams pomėgiams turėjimo – Kendall $\tau = 0,089$; visais šiais atvejais $p < 0,001$, $N \geq 2887$; žr. 8.10 paveikslą), nors realiame gyvenime tai ne visada lengvai tarpusavyje suderinami dalykai. Tad galima daryti išvadą, kad nors šeimos svarba išlieka stabili, su artimų santykių sritimi susijusios nuostatos gana sparčiai keičiasi, o tai pirmiausia pasireiškia formalaus partnerystės aspekto svarbos mažėjimu, didėjančiu moraliniu pateisinamumu, tačiau kita vertus – aukštesniais su santuoka ir sutuoktinių tarpusavio santykiais siejamais lūkesčiais. Pastebėtina, kad kai kurios iš šių nuostatų, nors ir nesuderinamos tarpusavyje, turi vienakryptę dinamiką (kaip antai augantis ištikimybės kaip svarbiausio sėkmingos santuokos veiksnio akcentavimas ir auganti tolerancija nesantuokiniams ryšiams).

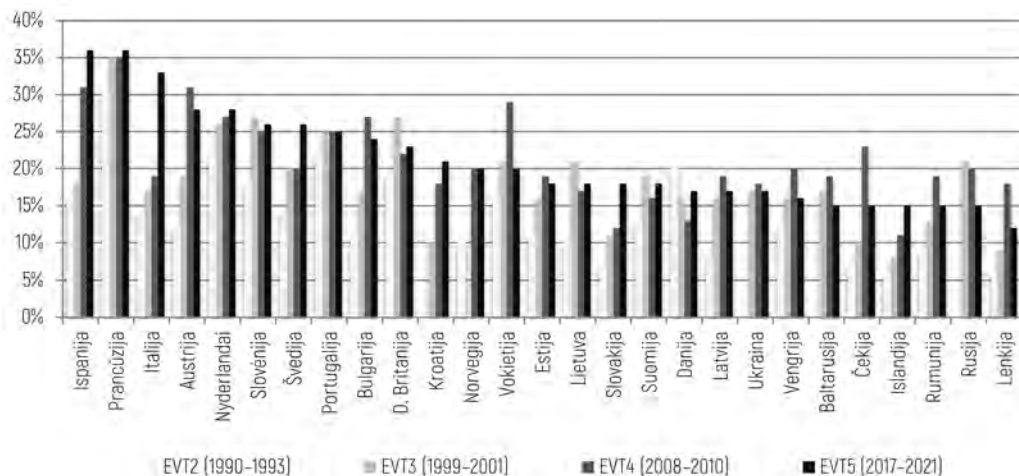
8.10 paveikslas. Sėkmingai santuokai svarbių dalykų vertinimas 1990–2017 m.

8.11 paveikslas. Šeimos svarbos vertinimų vidurkių pokytis Europos šalyse

8.12 paveikslas. Santuokos kaip atgyvenusios institucijos vertinimų vidurkių pokytis Europos šalyse

Vertinant tarptautinį su šeiminiu gyvenimu susijusių vertybinių nuostatų kaitos kontekstą, panašūs procesai stebimi visame regione: savaiminės šeimos svarbos vertinimai ne tik Lietuvoje, bet ir kitose Europos šalyse yra stabilūs ilgalaikėje perspektyvoje, ir skirtumai tarp šalių minimalūs (žr. 8.11 paveikslą); santuokos kaip pasenusio instituto vertinimas tiriamu laikotarpiu stiprėja beveik visose šalyse (išskyrus Daniją, Baltarusiją ir Rusiją, kur pritariančių tokiam teiginiui kiek sumažėjo), ir kai kuriose – labai reikšmingai, kaip antai Ispanijoje, Italijoje,

Austrijoje (žr. 8.12 paveikslą). Paskutiniojoje EVT bangoje kritišku požiūriu į tradicinį šeimos modelį gana ryškiai išsiskiria Ispanijos, Prancūzijos ir Italijos visuomenės, kurios labiausiai linkusios vertinti santuoką kaip pasenusį socialinį įsipareigojimą. Šios ilgą laiką stipriai katalikiška tradicija, kurioje santuoka turi itin svarbų religinį ir moralinį statusą, pasižymėjusios šalys per pastaruosius dešimtmečius patyrė spartų sekularizacijos procesą, kuris galėjo paskatinti ne tik religinių praktikų silpnėjimą, bet ir santuokos instituto silpnėjimą. Tačiau ir šiose šalyse absoliuti šalies gyventojų dauguma pripažįsta santuokos normatyvumą.

Vertinant įvairių aplinkybių svarbą santuokos ar partnerystės sėkmei, visose šalyse reikšmingiausiu veiksmu laikoma ištikimybė, kurios svarba tiriamu laikotarpiu dar augo (išskyrus Austriją), ir čia nuomonių skirtumai tarp skirtingų šalių maži (žr. 8.1 lentelę). Materialinę gerovę (pakankamas pajamas ir geras gyvenimo sąlygas) akcentuoti labiau linkę Rytų Europos šalių gyventojai, ir ši nuostata tiriamu laikotarpiu stiprėjo; tačiau daugumoje tų šalių, kuriose nuostata buvo silpniausia, ji netgi silpnėjo, ir dėl to vertinimų variacija tarp šalių išaugo. Būties rūpesčių pasidalinimo tarp sutuoktinių svarba beveik visose šalyse augo (reikšmingai krito tik Danijoje), ir šiuo klausimu skirtingų šalių gyventojų vertinimų variacija buvo ir išliko sąlyginai nedidelė bei nepasižyminti aiškiu paternu. Vaikų kaip sėkmingos santuokos garanto svarbos akcentavimas, EVT2 bangoje beveik prilygęs ištikimybės svarbos vertinimams, daugelyje šalių tiriamu laikotarpiu reikšmingai krito (išskyrus Bulgariją, Baltarusiją, Lietuvą, Vokietiją, kur išliko panašiam lygyje, ir Italiją, kur pakilo). Čia vėlgi matomi reikšmingi skirtumai tarp Rytų Europos šalių, kuriose vaikų svarba akcentuojama labiausiai, ir Šiaurės Europos šalių – kur mažiausiai, ir tai yra ryškiausiai sėkmingos santuokos veiksmų vertinimus diferencijuojantis klausimas. Situacija priešinga, vertinant laiko savo paties draugams ir asmeniniams pomėgiams turėjimo svarbą: ją labiausiai akcentuoja Šiaurės Europos, o mažiausiai – Rytų Europos šalių gyventojai.

Įvairūs tyrimai rodo ir moralinio pateisinamumo kultūrinį sąlygotumą (Marozzi, 2021; Vaclair & Fischer, 2011) ir sieja jį su individualizmo–kolektyvizmo vertybinėmis orientacijomis (Minkov ir kt., 2013) ar socioekonominės modernizacijos skatinamomis lygių galimybių, emancipacinėmis ir tolerancijos nuostatomis (Welzel, 2013c), pabrėžia tiek institucines jo prielaidas, tiek visuomenės autentiškos raidos ir socialinės tapatybės paieškų įtaką (Akaliyski & Tormos, 2025). Mūsų analizės rezultatai patvirtina esant ženklus regioninius šių nuostatų skirtumus beveik visais analizuojamais klausimais, didžiausiu pateisinamumu pasižymint Šiaurės, kiek mažesniu – Vakarų ir Pietų, o mažiausiu – Centrinės ir

Rytų Europos šalims (žr. 8.2 lentelę). Iš visų vertintų aspektų visose šalyse labiausiai toleruojamos skyrybos, kiek mažiau – abortai, ir nuostatos šiais klausimais daugelyje šalių ilgainiui liberalėjo, tačiau atotrūkis tarp skirtingų šalių nuostatų išliko reikšmingas. Analogiškus regioninių skirtumų dėsningumus stebime ir homoseksualumo vertinimuose, tik nuomonių išsiskyrimas tarp Šiaurės ir Rytų Europos šalių čia daug ryškesnis. O štai mažiausias nuomonių išsiskyrimas šalių lygmenyje yra dėl vedusių žmonių nesantuokinių ryšių, kurie buvo ir išliko bene labiausiai netoleruojami (šiai nuostatai ilgainiui dažnu atveju netgi stiprėjant). Įdomu pastebėti, kad griežčiausi vertinimai šiuo klausimu būdingi kaip tik kitais klausimais liberalesnių pažiūrų besilaikančioms Šiaurės Europos šalims, ką galima sieti su vedybų kaip tam tikro kontrakto tarp dviejų žmonių, apibrėžiančio sutuoktinių tarpusavio santykių principus, pažeidimo smerkimu (šią prielaidą patvirtina tai, kad atsitiktinių seksualinių ryšių šių šalių visuomenės nevertina taip griežtai kaip vedusių žmonių nesantuokinių ryšių).

Apibendrinant skirtingų Europos šalių ir regionų vertybinių nuostatų, susijusių su privačia gyvenimo sritimi – šeiminio gyvenimo modeliais, santuokiniu ir seksualiniu elgesiu – analizę, galima teigti, kad šių nuostatų kaita atspindi platesnius visuomenės vertybių pokyčius. Stebimos tendencijos rodo nuoseklų poslinkį individualizmo, asmeninės autonomijos ir saviraiškos, šeiminio gyvenimo detradicionalizavimo link. Tokios permainos, nors skirtingose šalyse vykstančios nevienodu greičiu, liudija apie ilgalaikį perėjimą nuo tradicinio normatyvinio reguliavimo prie liberalesnio, detradicionalizuoto požiūrio į moralines dilemas ir šeimos struktūras, kur pirmenybė teikiama individualiam pasirinkimui ir gyvenimo būdo įvairovei.

8.1 lentelė. Sėkmingai santuokai svarbių dalykų vertinimas Europos šalyse*

Kultūrinis regionas	Šalis	Ištikimybė				Pakankamos pajamos			
		EVT2	EVT3	EVT4	EVT5	EVT2	EVT3	EVT4	EVT5
Šiaurės Europos šalys	Danija	2,79	2,82	2,82	2,82	1,65	1,44	1,46	1,58
	Islandija	2,90	2,96	2,97	2,93	2,29	2,21	2,01	2,00
	Norvegija	2,90		2,88	2,92	2,03		1,84	2,14
	Suomija	2,69	2,80	2,73	2,84	2,25	1,89	1,77	2,00
	Švedija	2,89	2,87	2,86	2,90	2,06	2,04	1,82	1,85
Vakarų Europos šalys	Austrija	2,81	2,86	2,81	2,75	2,11	2,10	2,32	2,24
	D. Britanija	2,89	2,90	2,93	2,93	2,21	2,19	2,13	2,07
	Nyderlandai	2,85	2,85	2,86	2,86	2,04	1,99	2,10	2,07
	Prancūzija	2,69	2,78	2,82	2,79	2,26	2,20	2,15	2,10
	Vokietija	2,75	2,82	2,76	2,83	2,07	2,10	2,28	1,98
Pietų Europos šalys	Ispanija	2,77	2,78	2,82	2,82	2,25	2,17	2,34	2,45
	Italija	2,80	2,82	2,86	2,80	2,12	2,12	1,99	2,33
	Portugalija	2,78	2,75	2,74	2,85	2,40	2,25	2,38	2,55
Centrinės Europos šalys	Bulgarija	2,56	2,68	2,80	2,83	2,35	2,42	2,54	2,57
	Čekija	2,68	2,71	2,69	2,78	2,34	2,25	2,38	2,38
	Estija	2,55	2,58	2,75	2,74	2,16	2,17	2,24	2,10
	Latvija	2,72	2,77	2,81	2,83	2,25	2,26	2,36	2,45
	Lenkija	2,82	2,86	2,90	2,91	2,22	2,40	2,30	2,09
	Lietuva	2,68	2,64	2,78	2,76	2,28	2,39	2,49	2,58
	Kroatija		2,72	2,75	2,72		2,04	2,16	2,06
	Rumunija	2,73	2,82	2,89	2,85	2,34	2,51	2,58	2,61
	Slovakija	2,84	2,79	2,89	2,89	2,47	2,39	2,47	2,69
	Slovėnija	2,79	2,80	2,85	2,87	2,26	2,11	2,15	2,17
Vengrija	2,81	2,85	2,89	2,90	2,44	2,51	2,60	2,45	
Rytų Europos šalys	Baltarusija		2,67	2,72	2,85		2,24	2,46	2,43
	Rusija		2,69	2,75	2,74		2,48	2,58	2,53
	Ukraina		2,78	2,85	2,80		2,62	2,59	2,52

*Pastaba: Spalvų skalėje rusvi atspalviai reiškia mažiausią akcentavimą, žalsvi – didžiausią, balta – vidurines reikšmes (tušti langeliai reiškia trūkstamus duomenis).

Geros gyvenimo sąlygos				Buities rūpesčių pasidalinimas				Vaikai				Laikas draugams ir pomėgiams	
EVT2	EVT3	EVT4	EVT5	EVT2	EVT3	EVT4	EVT5	EVT2	EVT3	EVT4	EVT5	EVT4	EVT5
2,12	1,95	1,96	2,00	2,39	2,30	2,40	2,15	2,11	2,03	2,11	2,01	2,50	2,43
2,21	2,12	2,04	2,22	2,28	2,34	2,53	2,53	2,58	2,36	2,32	2,08	2,61	2,55
2,03		1,83	1,98	2,20		2,29	2,28	2,51		2,34	2,26	2,61	2,55
2,06	1,91	1,75	2,08	2,01	2,14	2,26	2,25	2,50	2,39	2,31	2,30	2,44	2,41
2,30	2,21	2,10	2,21	2,39	2,46	2,33	2,51	2,52	2,46	2,32	2,36	2,48	2,56
2,33	2,27	2,34	2,38	2,02	2,06	2,18	2,03	2,55	2,50	2,39	2,41	2,45	2,44
2,23	2,22	2,20	2,26	2,28	2,37	2,38	2,42	2,41	2,33	2,34	2,27	2,61	2,52
2,21	2,10	2,24	2,39	2,16	2,16	2,21	2,13	2,36	2,21	2,32	2,06	2,60	2,48
2,28	2,26	2,34	2,35	2,15	2,21	2,34	2,32	2,57	2,55	2,59	2,37	2,39	2,43
2,21	2,17	2,27	2,22	1,97	2,00	2,09	2,10	2,37	2,37	2,31	2,42	2,27	2,37
2,19	2,15	2,23	2,49	2,10	2,16	2,33	2,48	2,67	2,59	2,60	2,55	2,37	2,40
1,97	1,93	1,90	2,25	2,07	2,03	2,12	2,19	2,51	2,48	2,54	2,69	2,20	2,16
2,45	2,23	2,28	2,51	2,36	2,16	2,31	2,54	2,59	2,37	2,44	2,53	2,28	2,46
2,34	2,33	2,43	2,52	2,30	2,13	2,34	2,27	2,82	2,76	2,77	2,83	2,29	2,30
2,42	2,33	2,40	2,51	2,30	2,08	2,24	2,21	2,85	2,74	2,60	2,72	2,36	2,38
2,26	2,14	2,23	2,17	1,96	1,87	2,00	2,10	2,72	2,59	2,60	2,63	2,08	2,17
2,38	2,17	2,37	2,37	2,13	2,06	2,28	2,28	2,75	2,70	2,64	2,66	2,32	2,28
2,46	2,49	2,40	2,27	2,46	2,51	2,46	2,45	2,75	2,71	2,53	2,53	2,28	2,24
2,23	2,19	2,35	2,54	2,14	2,21	2,34	2,40	2,63	2,48	2,51	2,66	2,20	2,31
	2,02	2,09	2,13		2,04	2,15	2,14		2,58	2,53	2,47	2,27	2,24
2,42	2,46	2,46	2,61	2,29	2,38	2,49	2,61	2,60	2,68	2,67	2,59	2,26	2,35
2,45	2,44	2,39	2,70	2,36	2,11	2,13	2,33	2,87	2,65	2,81	2,77	2,25	2,40
2,27	2,18	2,11	2,23	2,16	2,18	2,24	2,21	2,68	2,66	2,65	2,55	2,43	2,28
2,46	2,55	2,58	2,63	2,23	2,31	2,46	2,42	2,84	2,83	2,75	2,69	2,52	2,53
	2,38	2,36	2,48		2,36	2,43	2,41		2,74	2,70	2,74	2,06	2,12
	2,38	2,50	2,54		2,09	2,20	2,26		2,72	2,72	2,68	2,20	2,18
	2,57	2,57	2,51		2,34	2,44	2,36		2,83	2,84	2,74	2,15	2,11

8.2 lentelė. Moralinis pateisinamumas santuokinio ir seksualinio elgesio srityje Europos šalyse*

Kultūrinis regionas	Šalis	Skrybys				Abortai			
		EVT2	EVT3	EVT4	EVT5	EVT2	EVT3	EVT4	EVT5
Šiaurės Europos šalys	Danija	6,09	7,36	7,72	8,65		6,94	7,46	8,40
	Islandija	6,35	6,55	7,35	8,19	4,94	5,34	5,97	7,31
	Norvegija	5,37	4,64	7,05	8,08	5,11	3,62	6,37	7,61
	Suomija	7,35	6,75	7,24	7,84	6,64	5,61	6,52	6,94
	Švedija	6,33	7,83	8,15	8,64	5,37	7,42	7,72	8,29
Vakarų Europos šalys	Austrija	4,97	5,85	6,04	7,25	3,80	4,67	4,67	5,79
	D. Britanija	5,36	5,73	5,95	7,26	4,52	4,70	4,78	6,28
	Nyderlandai	6,35	6,74	6,32	7,83	5,44	5,60	5,23	7,10
	Prancūzija	5,74	6,30	6,54	7,47	5,09	5,63	5,97	7,03
	Vokietija	5,63	5,93	6,25	7,61	4,59	4,95	4,77	6,13
Pietų Europos šalys	Ispanija	5,59	6,16	6,89	7,22	4,34	4,41	4,82	5,94
	Italija	5,43	5,16	4,83	6,65	4,52	4,05	3,60	5,27
	Portugalija	5,08	4,35	5,70	6,07	3,91	3,94	4,04	4,29
Centrinės Europos šalys	Bulgarija	4,63	5,12	5,05	5,63	5,26	5,07	4,64	4,96
	Čekija	5,20	5,89	5,63	6,65	5,15	5,51	5,30	6,16
	Estija	5,43	5,42	5,23	6,21	4,99	4,55	4,24	5,53
	Latvija	5,71	4,51	5,14	6,13	5,17	3,77	3,91	4,82
	Lenkija	4,23	5,48	4,49	5,21	3,23	3,83	3,29	3,74
	Lietuva	4,06	4,77	5,50	6,06	3,52	4,05	4,36	4,82
	Kroatija		4,64	4,58	5,56		3,96	3,54	4,53
	Rumunija	5,01	5,19	4,66	4,58	4,91	4,78	3,64	3,54
	Slovakija	4,91	5,34	5,04	5,99	4,68	4,51	4,03	5,12
	Slovėnija	6,37	6,60	6,39	7,29	6,43	6,20	5,81	6,63
Rytų Europos šalys	Baltarusija		6,10	5,59	5,81		5,18	4,13	4,17
	Rusija		5,19	5,32	6,12		4,78	4,37	4,75
	Ukraina		4,48	4,32	5,86		3,87	3,42	4,60

*Pastaba: Spalvų skalėje rusvi atspalviai reiškia mažiausią pateisinimą, žalsvi – didžiausią, balta – vidurines reikšmes (tušti langeliai reiškia trūkstamus duomenis).

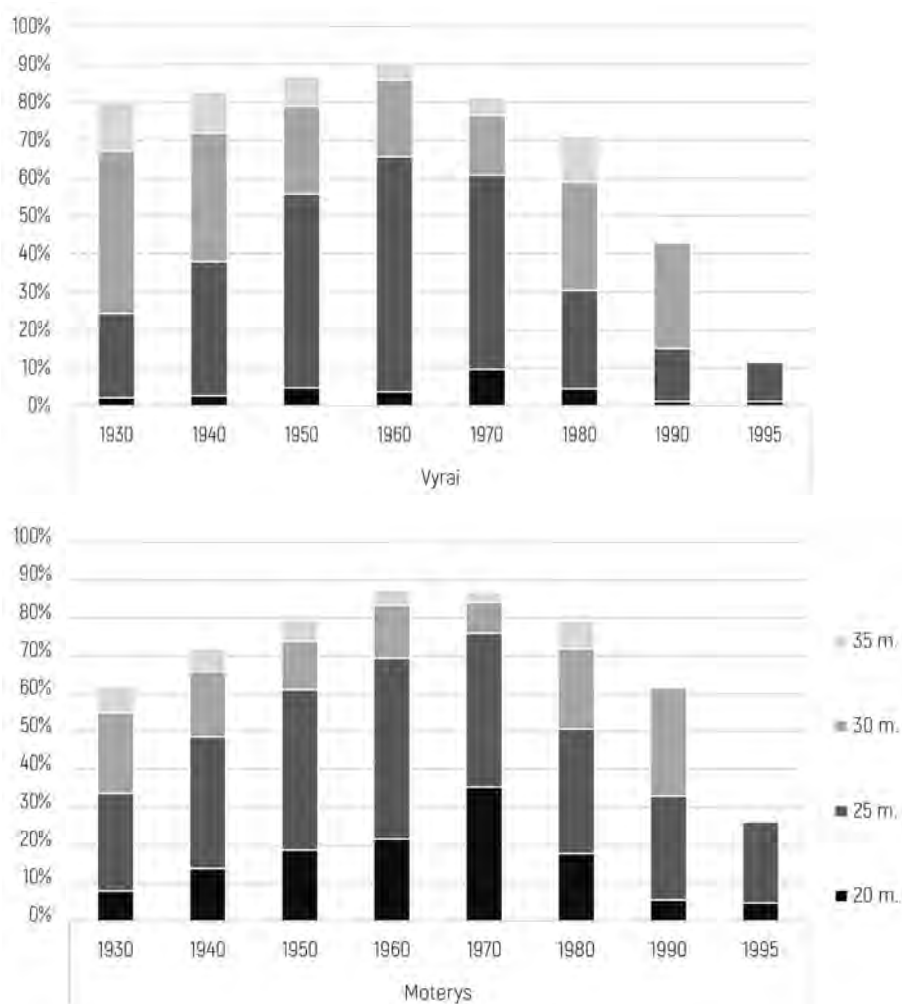
Homoseksualizmas				Prostitucija				Vedusių žmonių nesantuokiniai ryšiai			Atsitiktiniai seksualiniai ryšiai		
EVT2	EVT3	EVT4	EVT5	EVT2	EVT3	EVT4	EVT5	EVT2	EVT3	EVT4	EVT3	EVT4	EVT5
4,95	6,71	7,26	8,65	3,74		3,71	4,17	2,20	2,11	2,02	3,75	3,79	6,23
5,60	7,20	8,34	9,06	2,73	2,84	2,48	2,54	1,70	1,47	1,30	4,98	5,63	6,41
4,30	2,87	7,18	8,56	2,16		3,28	3,11	2,13	1,94	2,12	2,25	4,21	5,62
4,51	5,22	6,67	7,30	4,37	3,35	3,71	3,56	3,01	2,42	2,72	4,00	4,55	4,85
4,58	7,72	7,76	8,67	2,16		3,28	2,68	2,07	2,43	2,88	4,89	5,52	5,66
3,39	5,23	5,43	6,88	3,27	3,97	4,41	4,57	2,43	2,43	2,89	2,96	3,59	4,67
3,66	5,16	5,43	7,33	3,19	3,56	3,13	3,69	2,46	2,29	1,97	3,50	3,39	5,13
7,55	7,91	7,56	8,71	5,72		4,41	5,12	2,84	2,73	2,20	3,83	3,20	5,15
4,05	5,23	5,67	6,94	3,32		3,32	3,48	3,78	3,46	3,14	3,82	3,85	4,99
4,48	5,40	5,70	7,78	3,67	4,03	4,26	4,22	2,77	2,88	2,79	3,11	3,38	4,45
3,67	5,57	6,02	6,92	2,98	3,28	3,58	4,26	2,52	2,50	2,22	3,98	4,67	6,29
3,91	4,85		6,27	2,59	2,41	1,96	3,22	3,18	2,75	2,29	3,08	3,07	3,85
2,25	1,92	3,69	4,49	1,98	2,21	2,35	2,34	2,35	1,99	2,22	2,02	2,50	2,76
1,79	2,69	2,78	2,68	2,21		2,03	1,82	3,47	3,40	2,29	2,70	2,22	2,60
3,82	5,51	4,84	6,40	2,63	2,75	2,87	3,29	2,85	2,75	3,00	2,88	3,50	4,59
2,01	3,03	2,30	3,48	2,61		2,14	2,74	3,72	3,34	2,78	3,13	2,88	3,57
1,80	1,90	2,42	3,35	2,58		2,13	2,60	3,67	3,04	2,59	2,36	2,99	3,76
1,87	3,41	2,87	3,91	1,62		2,57	2,41	2,04	2,40	2,29	2,63	2,99	3,21
1,37	1,86	1,95	2,74	1,82	2,36	2,06	2,49	2,31	2,41	2,87	2,41	2,93	3,45
	2,72	2,49	3,75		1,68	1,90	2,33		2,45	2,24	2,76	2,71	3,62
1,54	2,15	2,10	2,30	1,91	2,22	1,92	2,10	2,46	2,62	2,01	2,76	2,24	2,93
3,13	4,92	4,78	5,05	2,36		2,64	3,35	2,80	3,20	2,80	3,23	3,26	4,27
3,07	4,62	3,91	5,75	2,80	3,31	2,54	2,97	3,63	3,48	2,56	4,09	3,34	4,03
2,78	1,44	3,26	3,92	2,81		2,66	2,68	3,10	2,09	1,96	2,76	3,47	4,44
	2,92	2,74	2,43		2,97	2,89	2,86		3,30	3,86	3,90	3,84	3,94
	2,15	2,23	2,40		2,22	2,53	3,30		2,62	2,79	2,76	3,25	4,34
	2,36	1,61	2,66		1,99	1,84	3,16		2,42	1,85	2,67	2,42	3,96

Tarpgeneraciniai skirtumai

Apie tarpgeneracinius su šeiminiu gyvenimu, matrimonialine ir prokreacine elgsena susijusių nuostatų skirtumus byloja gausių mokslinių tyrimų rezultatai, kurie išryškina minėtų Vakarų visuomenėse vykstančių vertybinių poslinkių link individualizacijos, emancipacijos, sekuliarizacijos, egalitarizmo, saviraiškos įtaką su šeiminiu gyvenimu susijusioms nuostatoms ir elgesio modeliams (Scott & Braun, 2006; Vera-Toscano & Meroni, 2021). Lietuvoje atlikti tyrimai rodo, kad tradicinė šeimos samprata išlieka aktuali ir gyvybinga, ypač viešajame, teisiniame ir politiniame diskurse, kuriame nėra tinkamai atsižvelgiama į naujas šeiminių gyvenimo aktualijas. Tai lemia prieštaravimus tarp augančios šeiminių gyvenimo formų įvairovės ir normatyvinių lūkesčių, susijusių su santuoka grįstos šeimos su vaikais kūrimu ir tradiciniais socialiniais lyčių vaidmenimis (Maslauskaitė, 2023a). Jauniausioms Lietuvos kartoms atstovaujantys žmonės, ugdyti įtampų tarp senųjų ir naujųjų vertybinių normų, susijusių su intymumu ir šeiminiu gyvenimu, kupinoje aplinkoje, formuoja lankstesnę pačios šeimos sampratą ir pasižymi nauju požiūriu į asmeninio gyvenimo scenarijus, lyčių vaidmenų pasiskirstymą, į socialiai priimtinas partnerystės, šeimos, motinystės ir tėvystės modelius (Juozeliūnienė & Budginaitė-Mačkinė, 2025), kas bent iš dalies siejama ir su suaktyvėjusiu jaunų žmonių judumu (Juozeliūnienė & Budginaitė-Mačkinė, 2023). Skiriasi ir skirtingoms kartoms priklausančių žmonių tėvų namų palikimo motyvai: jei sovietmečiu ugdytos kartos dažniausiai juos palikdavo dėl mokslo nutolusiose vietovėse ar jau kurdamos savo šeimas (o neretai ir jau po santuokos sudarymo; žr. Kraniauskienė, 2009), Pirmosios nepriklausomybės kartos atstovai tai daro ne tik vedini išsimokslinimo ir profesinės karjeros siekių, bet neretai tiesiog dėl noro gyventi savarankiškai (Indriliūnaitė, 2021). Analizuojant skirtingų kartų santuokinę elgseną pastebima, kad Paskutinioji sovietmečio karta, kuri savo asmeninio gyvenimo kelią su pirmosiomis intymumo patirtimis pradėjo sovietmečiu, tačiau suaugusę pasiekė jau esant naujam ideologiniam ir kultūriniam kontekstui, yra didelių pokyčius – santuokos ir vaikų susilaukimo atidėjimą, kohabitacijos normalizavimą – pradėjusi karta, o štai jaunesnės kartos jau tik perima ir pratęsia šiuos elgsenos modelius (Maslauskaitė, 2004b, 2023c; Stankūnienė & Baublytė, 2009; žr. 8.13 paveikslą). Reikia akcentuoti, kad šiuo požiūriu Paskutinijai sovietmečio kartai ir pačiai būdinga vidinė variacija: dalis gimusiųjų 1970–1974 m. šios kartos narių santuokas ir vaikų susilaukimą netgi ankstino, politinių permainų lūkesčiais gyvenusioje visuomenėje siekdami išvengti karinės tarnybos Sovietų armijoje ir užsitikrinti pirmenybę studijuoti universitete (Kraniauskienė, 2009, 2021; Stankūnienė &

Baublytė, 2009), o gimusieji po 1974 m. santuokas ėmė sparčiai vėlinti, nebelikus šių išorinių motyvacijų. Jauniausioms kartoms būdinga ir tai, kad partnerysčių ir šeimų kūrimo pagrindu tampa ne tik panašūs vertybiniai įsitikinimai ir asmeninio gyvenimo siekiai, bet ir panašūs svarbiausių gyvenimo įvykių planavimas gyvenimo eigoje (Juozeliūnienė & Budginaitė-Mačkinė, 2025), nes jis nebėra toks standartizuotas kaip anksčiau, ir partneriai ima įsisąmoninti, kad tai gali tapti esminių tarpusavio nesutarimų objektu.

8.13 paveikslas. Lietuvos gyventojų pirmosios santuokos kaupiamieji procentai pagal gimimo metus, sulaukus 20, 25, 30 ir 35 metų

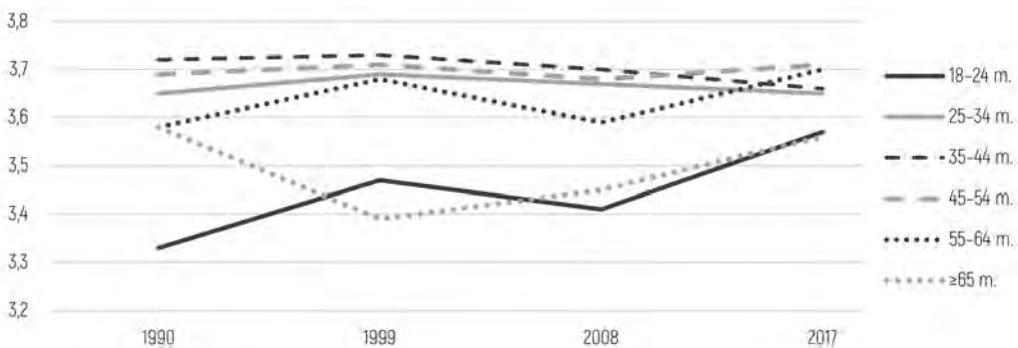

Šaltinis: Gyventojų ir būstų surašymas, 2021 m.

Šie skirtingų kartų demografinės elgsenos skirtumų duomenys atskleidžia ryškias ilgalaikės kaitos tendencijas. Vis dėlto, analizuojant vertybinių orientacijų pokyčius, svarbu išskirti pagrindinį veiksni, lemiantį visuomeniniu mastu besikeičiančias nuostatas partnerystės, šeimos gyvenimo bei moralinio pateisinamumo srityse: ar šiuos pokyčius lemia vienakryptis vertybinių nuostatų pokytis visose kartose, ar natūrali kartų kaita? Taip pat svarbu nustatyti, kokia yra šių veiksnių tarpusavio reikšmė ir santykinė įtaka vertybinių orientacijų dinamikai visos visuomenės lygmeniu. Atsižvelgiant į trečiajame monografijos skyriuje išdėstytus metodologinius ilgalaikės vertybinių nuostatų kaitos tyrimo iš socialinių kartų perspektyvos iššūkius ir jų sprendimo rekomendacijas, empirinių duomenų analizę reikia pradėti nuo skirtingų veiksnių porų – laikotarpio ir amžiaus tarpsnių, laikotarpio ir socialinės kartos bei socialinės kartos ir amžiaus tarpsnių – sąveikos įtaką Lietuvos gyventojų vertybinėms nuostatoms, susijusioms su šeiminiu gyvenimu, partneryste ir seksualiniu elgesiu.

Laikotarpio ir amžiaus tarpsnių sąveikos analizė atskleidžia skirtingose amžiaus grupėse pasireiškiančias ilgalaikės šių nuostatų kaitos tendencijas bei galimus diskrečiuosius laikotarpio efektus. Ilgalaikė šeimos svarbos vertinimų dinamika skirtingo amžiaus žmonių grupėse turėjo skirtingas trajektorijas: jauniausios grupės (18–24 m.) nuostatos šiuo klausimu skirtingose tyrimo bangose reikšmingai varijavo, 1990 m. šeimos svarbą akcentuojant žymiai mažiau nei vyresniems, tačiau per tiriamą laikotarpį šeimos svarba pirmųjų tarpe išaugo, priartėdama prie vyresnių žmonių vertinimų; vyriausioje grupėje (65 m. ir vyresnių) šeimos svarbos akcentavimas smarkiai krito 1999 m., tačiau ilgalaikėje perspektyvoje grįžo į pradinį lygį; tuo tarpu kitose amžiaus grupėse ši nuostata svyravo nereikšmingai (žr. 8.14 paveikslą).

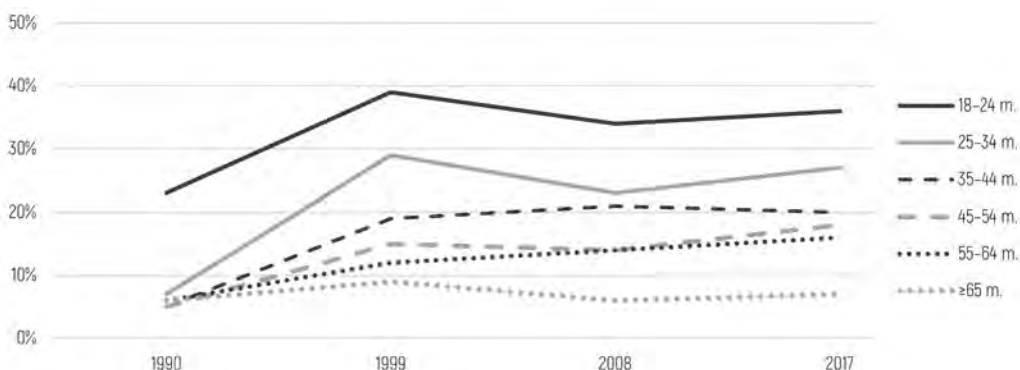
8.14 paveikslas. Šeimos svarba skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 4)

Kalbant apie santuokos instituto vertinimus skirtingo amžiaus žmonių grupėse, santuoką kaip atgyvenusią dažniausiai vertina jauniausios amžiaus grupės atstovai, ką galima aiškinti silpnesniu instituciniu įsipareigojimu santuokai ankstyvaisiais suaugusių tarpniais, didesniu atvirumu alternatyvioms partnerystės formoms ir menkesniu asmeniniu įsitraukimu į santuokinius vaidmenis. Kitoms grupėms priklausantys respondentai 1990 m. tyrime išsakė labai panašius vertinimus, rodančius stipresnę normatyvinę prisirišimą prie institucionalizuotų šeimos formų. Tačiau 1999 m. pritarimas šiam teiginiui daugiau ar mažiau išaugo visose amžiaus grupėse, ir šį laikotarpio efektą galima sieti su posocialistinės transformacijos sukeltais normatyviniais ir instituciniais pokyčiais. Vėlesniais laikotarpiais ši nuostata kito gana lėtai, nusistovint situacijai, kai kiekvienos jaunesnės amžiaus grupės atstovai vis labiau linkę traktuoti santuoką kaip atgyvenusią (žr. 8.15 paveikslą).

8.15 paveikslas. Santuokos instituto vertinimas skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m.

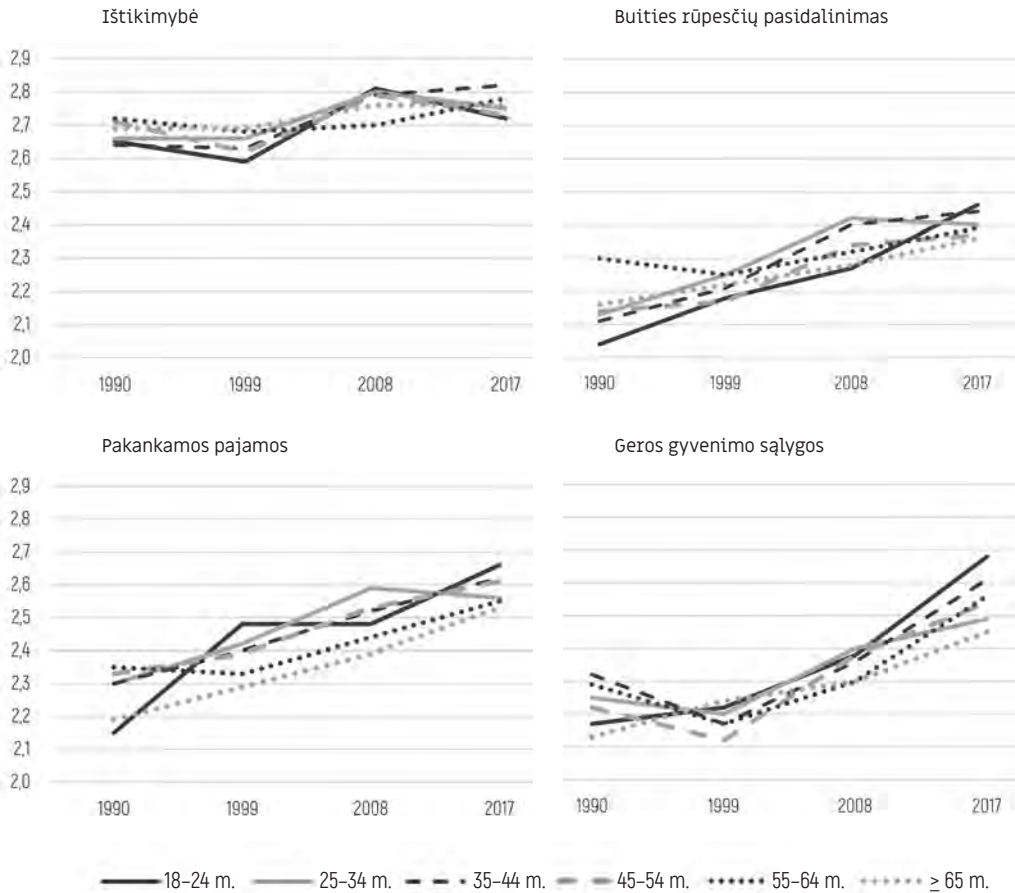
(respondentų, sutinkančių su teiginiu, kad santuoka yra atgyvensi, dalis)

Nepaisant šių nemažų skirtumų santuokos instituto vertinimuose, sėkmingai santuokai svarbių dalykų – ištikimybės, buities rūpesčių pasidalinimo, pakankamų pajamų ir gerų gyvenimo sąlygų – vertinimai skirtingo amžiaus žmonių grupėse pasižymi homogeniškumu ir identiškomis kaitos trajektorijomis, tiriamu laikotarpiu visų jų svarbai reikšmingai išaugant ir ištikimybei išsaugant prioritetinę poziciją, o mažiausiai reikšmingu (nepaisant taip pat spartaus augimo) išliekant rūpesčių pasidalinimui (žr. 8.16 paveikslą). Šie duomenys rodo aiškią skirtį tarp santuokos kaip institucijos normatyvinio vertinimo ir konkrečių santuokinio gyvenimo turinio kriterijų. Nors skirtinguose gyvenimo etapuose esantys asmenys santuoką kaip socialinę instituciją vertina nevienodai, sėkmingai santuokai

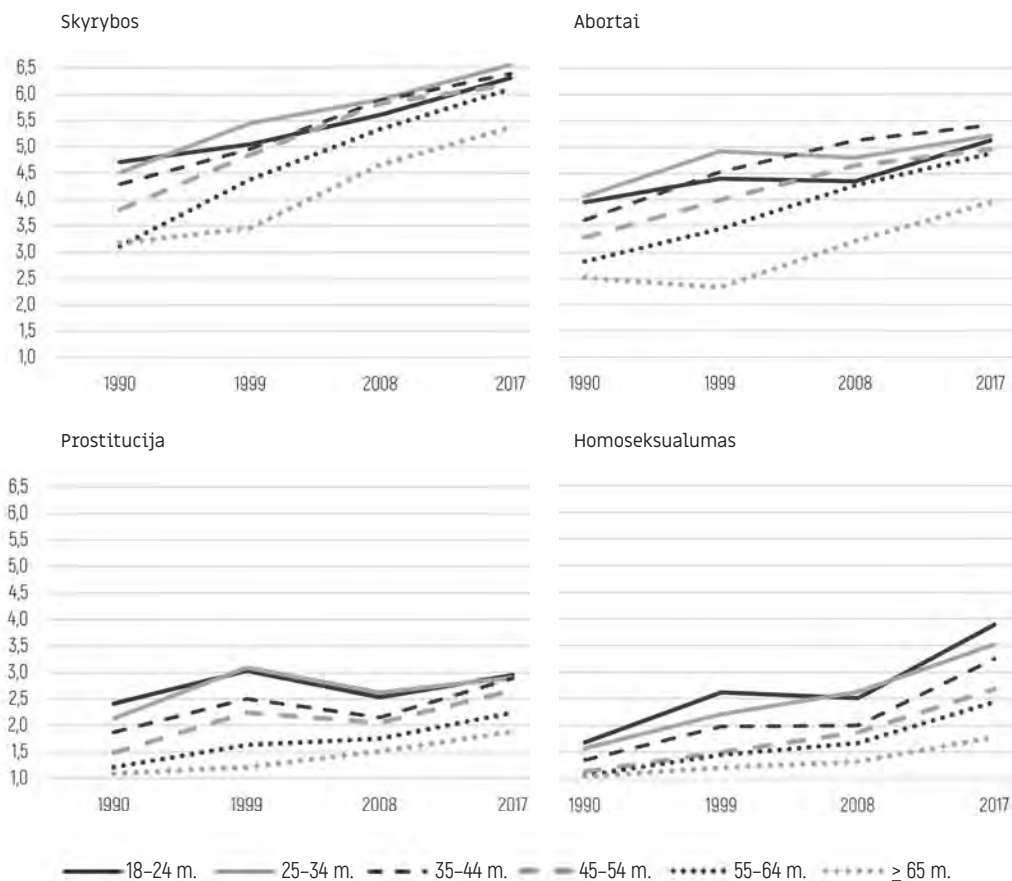
priskiriamų praktinių ir moralinių prielaidų struktūra visose amžiaus grupėse išlieka gana panaši. Tai leidžia teigti, kad, nepriklausomai nuo amžiaus, gyventojai remiasi panašia „geros santuokos“ samprata.

8.16 paveikslas. Sėkmingos santuokos veiksnių svarbos vertinimas skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 3)

Analizuojant moraliai ginčytinų elgsenų vertinimų kaitą, visose amžiaus grupėse jos trajektorijos labai panašios, visoms nuostatomis visose amžiaus grupėse pasižymint ilgalaikio liberalėjimo tendencija, kai 2017 m. skyrybų ir abortų pateisinimas visose amžiaus grupėse, išskyrus pačią vyriausią, supanašėja, o prostituciją ir homoseksualumą kiekviena jaunesnė amžiaus grupė pateisina vis labiau (žr. 8.17 paveikslą). Tai leidžia kalbėti apie bendrą normatyvinę slinktį, kuri vienu metu veikia skirtinguose gyvenimo etapuose esančius žmones.

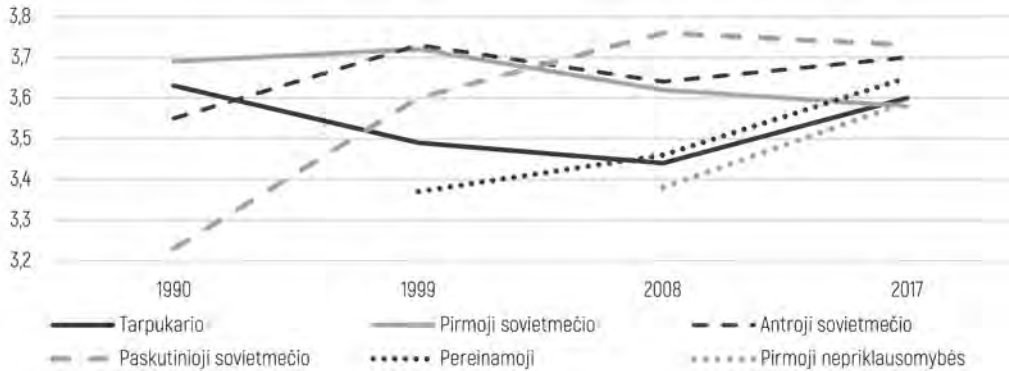
8.17 paveikslas. Moraliai ginčytinų elgsenų pateisinimas skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 10)

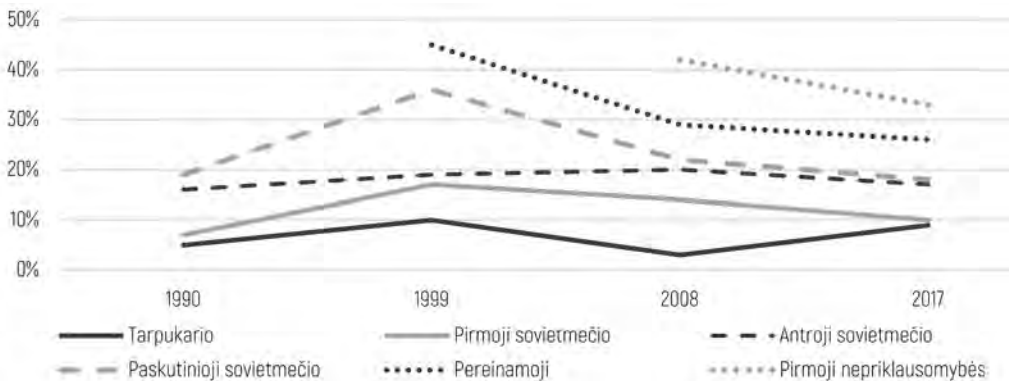
Analogiškai analizuojant laikotarpio ir socialinės kartos sąveikos poveikį žmonių nuostatoms, galima nustatyti tiek tuos laikotarpio efektus, kurie daro panašų poveikį visų kartų atstovams, tiek tuos, kurių poveikis skirtingoms kartoms reiškiasi nevienodai. Analizuojant duomenis šiuo pjūviu, fiksuojamas ne šeimos svarbos vertinimų stabilumas kartų lygmenyje, koks buvo stebimas lyginant skirtingų amžiaus grupių nuostatas atskirose tyrimo bangose, o reikšminga nuostatų dinamika, skirtingose kartose įgaunanti gana skirtingas kaitos trajektorijas (vyriausių kartų atveju fiksuojant tam tikrą šeimos svarbos kritimą, Antrosios sovietmečio kartos – sąlyginį stabilumą su nereikšmingomis fluktuacijomis, o jauniausių kartų – augimą; žr. 8.18 paveikslą), kas greičiausiai gali būti siejama su šiame pjūvyje nefiksuojamu žmogaus amžiaus tarpsnių efektu, kas bus patikrinta tolimesniame

analizės etape. O štai santuokos kaip atgyvenusio instituto vertinimai visuose tyrimuose nuosekliai buvo labiau būdingi kiekvienai jaunesnei kartai, vyresnėse kartose ilgalaikėje perspektyvoje pasižymėdami sąlyginiu stabilumu žemame lygyje, o trijose jaunesnėse – silpnėjimo tendencija (žr. 8.19 paveikslą).

8.18 paveikslas. Šeimos svarba skirtingose kartose 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 4)

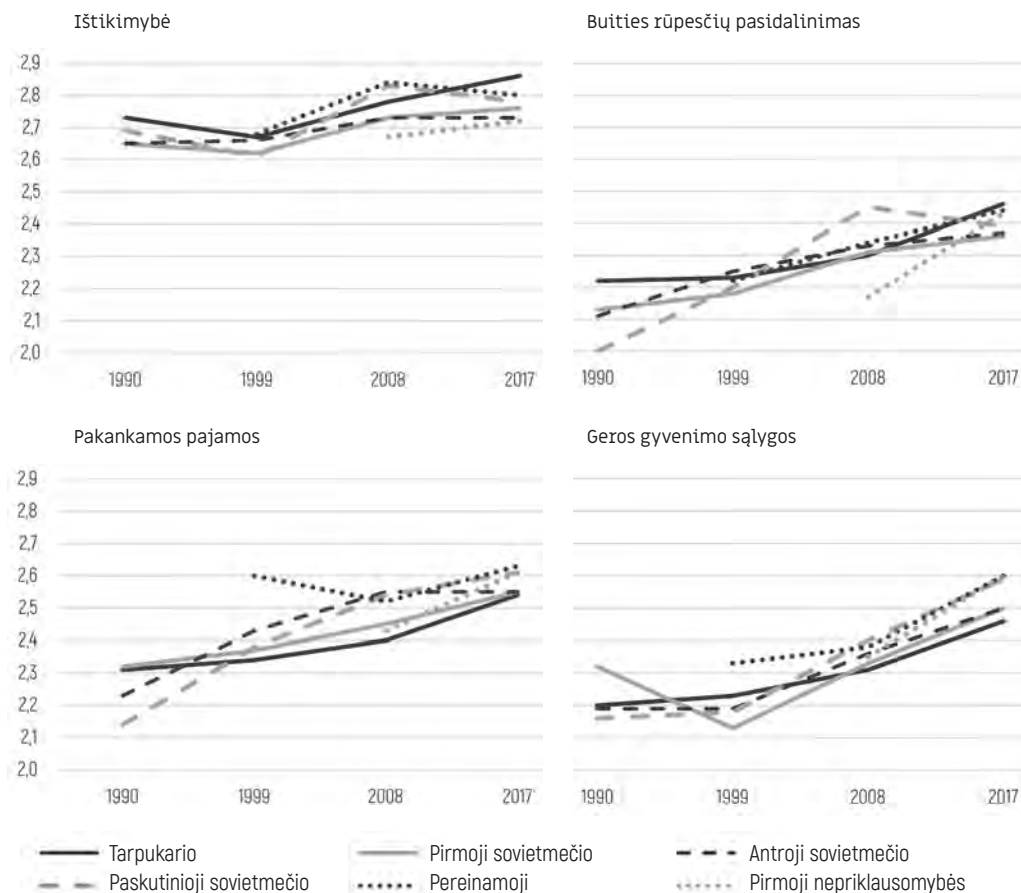
8.19 paveikslas. Santuokos instituto vertinimas skirtingose kartose 1990–2017 m. (respondentų, sutinkančių su teiginiu, kad santuoka yra atgyvenusio, dalis)

Kalbant apie sėkmingai santuokai svarbių dalykų vertinimus skirtingose kartose, visų jų atveju matome panašias gana sutampančias kaitos tendencijas kaip amžiaus grupių palyginime ir bendrą visų išvardytų dalykų svarbos augimo tendenciją (žr. 8.20 paveikslą). Panašiai ir moraliai ginčytinų elgsenų vertinimų dinamika skirtingose kartose gana panaši, kai skyrybų ir abortų atveju išskirtinai

griežtomis pozicijomis pasižymi tik Tarpukario karta, o prostitucijos ir homoseksualumo atveju beveik nuosekliai didesniu pateisinamumu pasižymi kiekviena jaunesnė karta (žr. 8.21 paveikslą).

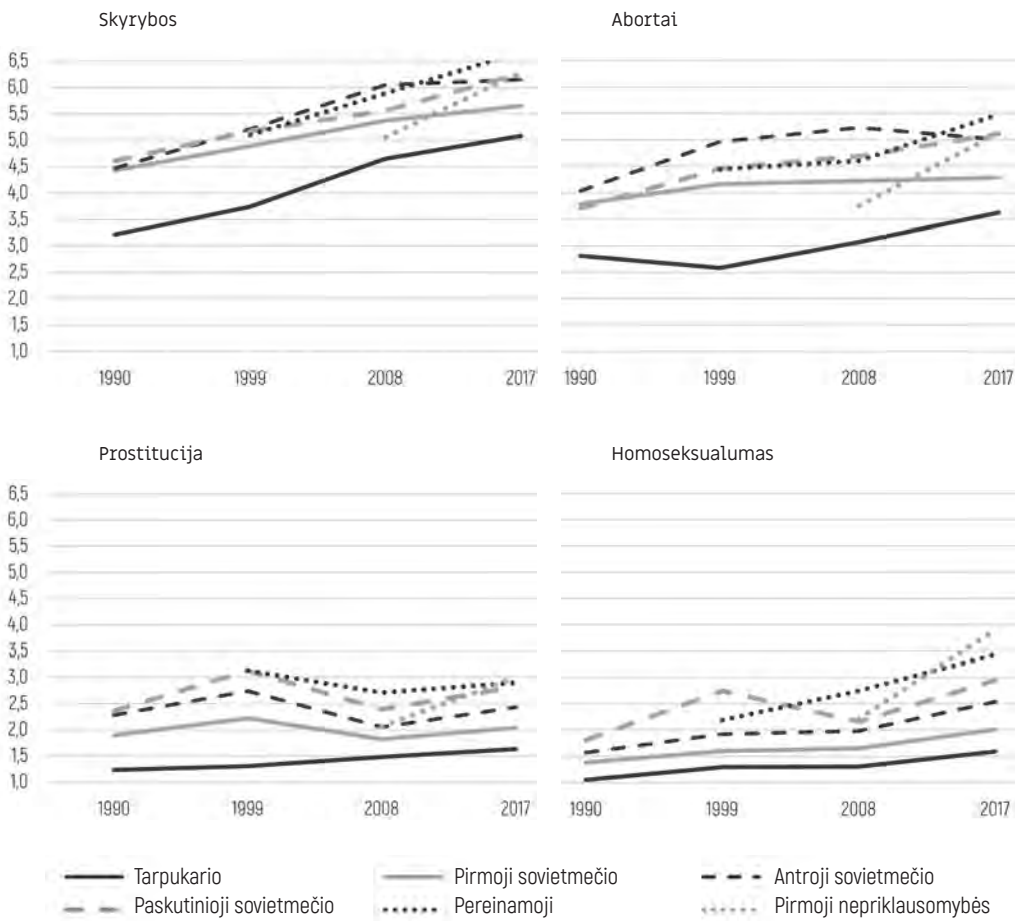
8.20 paveikslas. Sėkmingos santuokos veiksnių svarbos vertinimas skirtingose kartose 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 3)

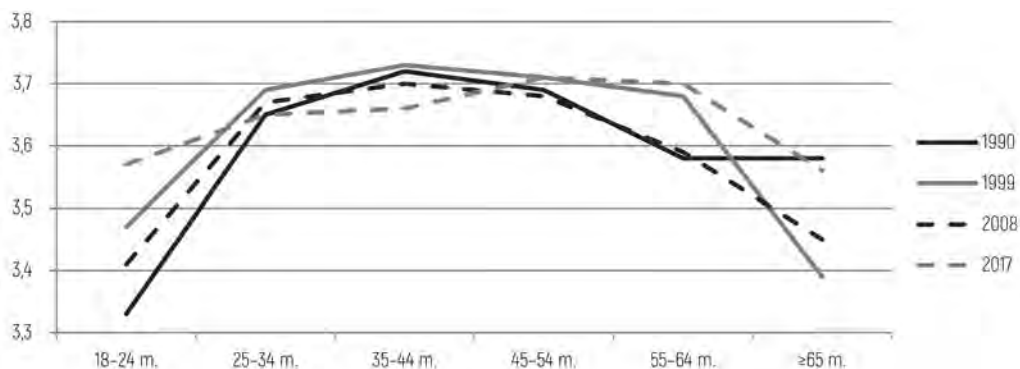
Be laikotarpio efekto būtina atsižvelgti taip pat ir į amžiaus tarpsnių įtaką su partneryste ir šeiminiu gyvenimu susijusioms nuostatomis. EVT duomenų analizė rodo visose keturiose bangose labai panašias trajektorijas, kai šeimos svarba akcentuojama mažiau jauniausioje amžiaus grupėje, reikšmingai išauga po 25-ųjų gyvenimo metų ir vėl ima mažėti po maždaug 45-ųjų metų (2017 m. bangoje šie skirtumai tarp amžiaus grupių mažiausi, tačiau statistiškai reikšmingi;

žr. 8.22 paveikslą). Panašiai ir santuokos kaip atgyvenusio instituto vertinimų skirtingose amžiaus grupėse trajektorijos visose tyrimo bangose (išskyrus pirmąją) labai persidengia, kiekvienos jaunesnės grupės atstovams su šiuo teiginiu sutinkant vis labiau; pirmos bangos metu, kai bendras pritarimas šiam teiginiui visuomenėje buvo gana mažas, iš bendro konteksto savo skirtinga nuomone ryškiau išsiskyrė tik pati jauniausia respondentų grupė (žr. 8.23 paveikslą).

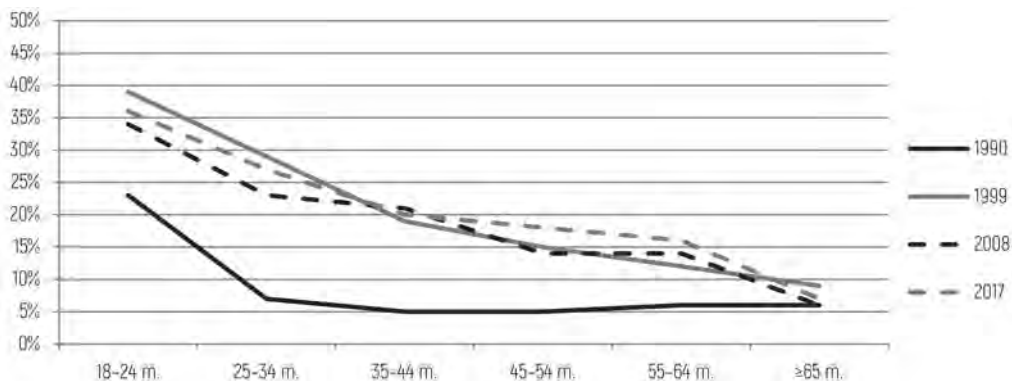
8.21 paveikslas. Moraliai ginčytinų elgsenų pateisinimas skirtingose kartose 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 10)

8.22 paveikslas. Šeimos svarba 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes
(vidurkis skalėje nuo 1 iki 4)

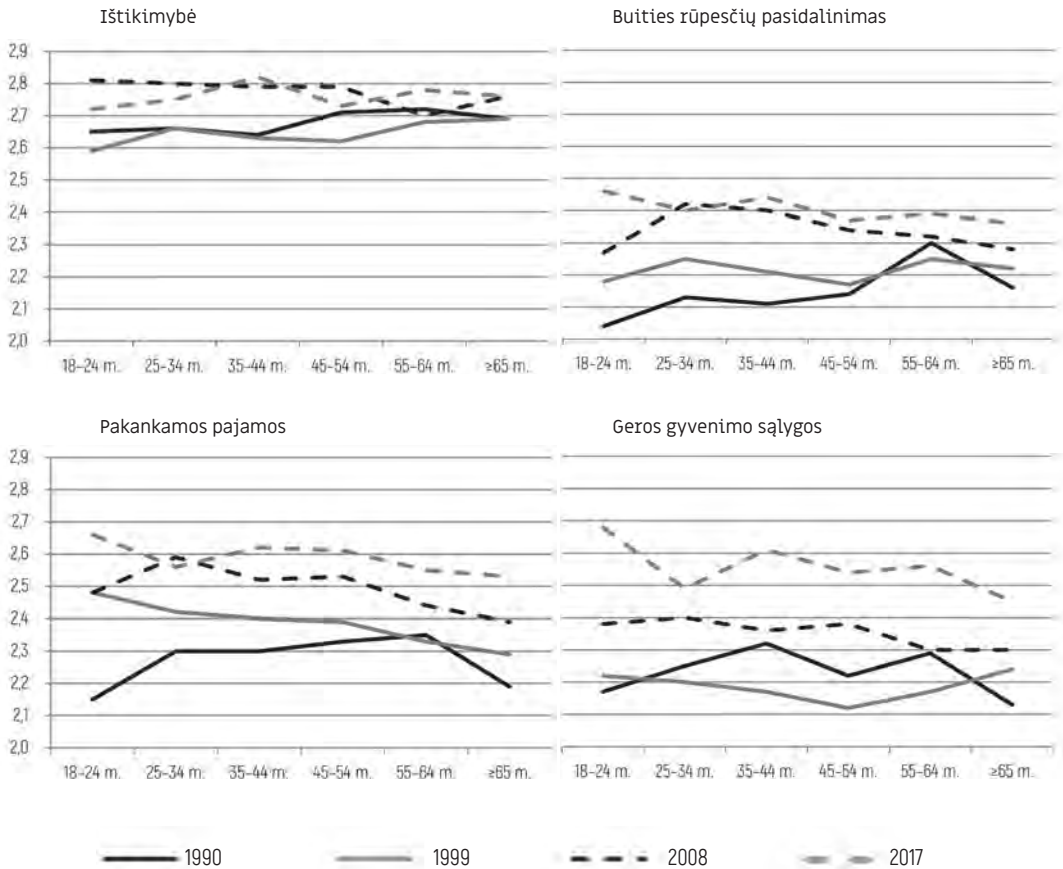

8.23 paveikslas. Santuokos instituto vertinimas 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes
(respondentų, sutinkančių su teiginiu, kad santuoka yra atgyvenusi, dalis)

Tačiau su sėkminga santuoka siejamų veiksnių svarbos vertinimai skirtingose amžiaus grupėse buvo gana stabilūs (kaip ištikimybės atveju), arba jų kaita dėsningumu nepasižymėjo (žr. 8.24 paveikslą). Vertinant moraliai ginčytinas elgsenas visose tyrimo bangose stebima su amžiumi mažėjančio pateisinamumo tendencija, tačiau su kiekviena banga tokios elgsenos pateisinimas didėja visose amžiaus grupėse (išskyrus prostituciją, tolerancija kuriai labai išaugo 1999 m., o vėliau sumažėjo; žr. 8.25 paveikslą).

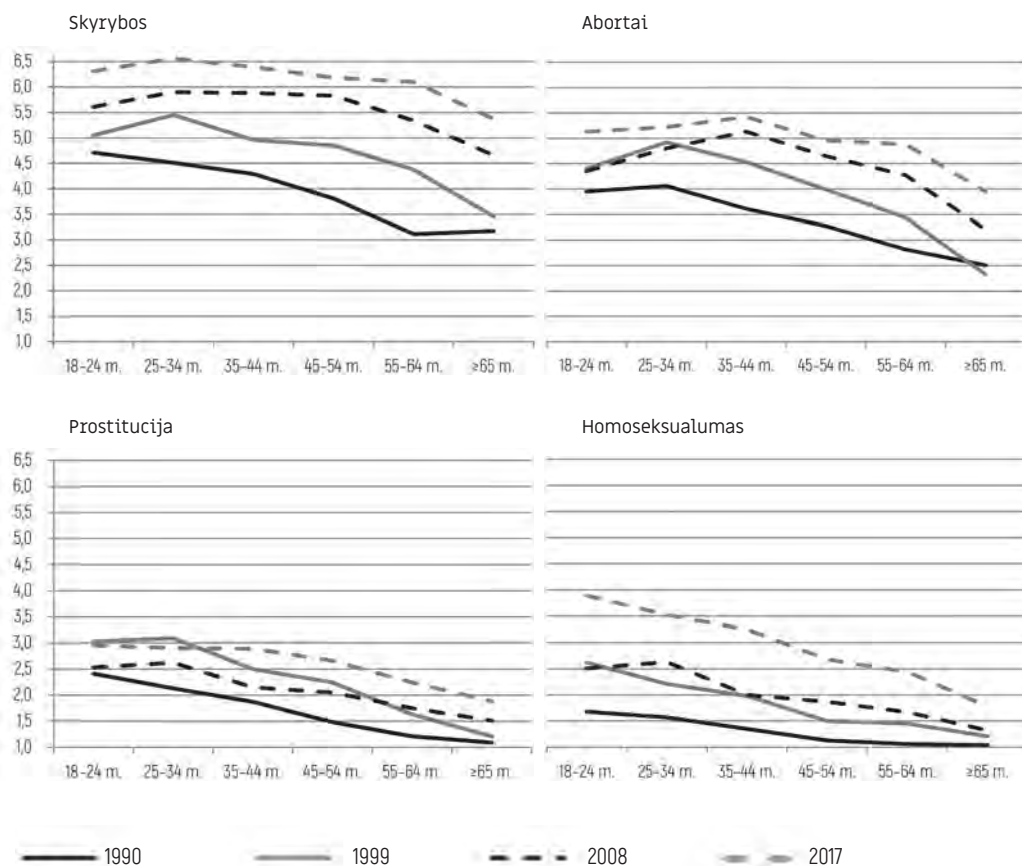
8.24 paveikslas. Sėkmingos santuokos veiksnių svarbos vertinimas 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes (vidurkis skalėje nuo 1 iki 3)

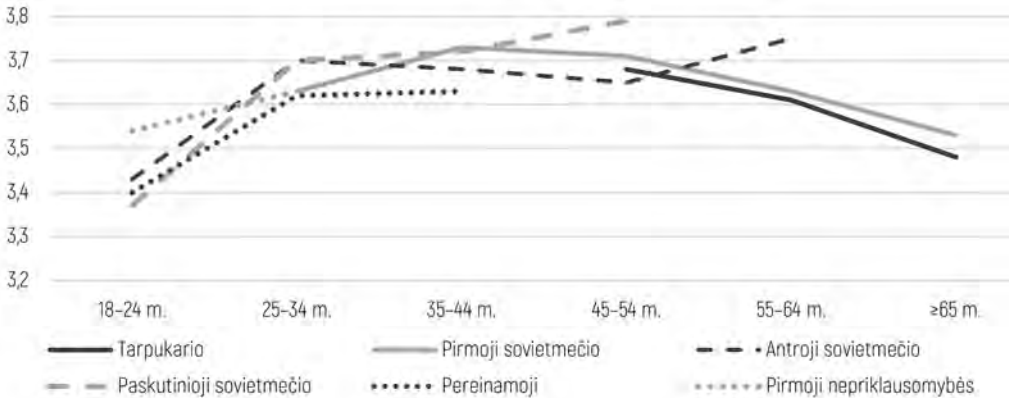
Kaip jau buvo aptarta metodikos skyriuje, kiekviename iš skirtingų veiksnių porų įtakos su partneryste ir šeiminiu gyvenimu susijusioms nuostatoms analizės etape trečiojo veiksnio efektas lieka neįvertintas, ir kartais rezultatai atrodo vieni kitiems prieštaraujantys. Pavyzdžiui, moraliai ginčytinų elgsenų atveju matėme, kad nepaisant visuose tyrimuose užfiksuoto su kiekviena amžiaus grupe mažėjančio jų moralinio pateisinamumo, su kiekvienu tyrimu nuostatos liberalėjo visose amžiaus grupėse ir visose kartose. Tad norint įvertinti, ar aptartai nuostatų variacijai didesnę įtaką turi respondentų amžius ar priklausymas tam tikrai kartai, reikia palyginti skirtingų kartų atstovams būdingas nuostatas, jiems būnant to paties amžiaus. Kalbant apie šeimos svarbos variaciją kartų viduje, jų atstovams

pereinant iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą, iš esmės vėl stebimas amžiaus tarpsnių efektas, lemiantis Π trajektoriją, tačiau reikšmingų pokyčių tarp kartų nėra (žr. 8.26 paveikslą ir 8.2 lentelę). O štai vertinant santuokos institutą, dviem vyriausioms kartoms būdingas nuostatos stabilumas jų nariams amžėjant, o jaunesnėms kartoms – su amžiumi mažėjantis pritarimas teiginiui, kad santuoka yra atgyvenusi (žr. 8.27 paveikslą ir 8.2 lentelę).

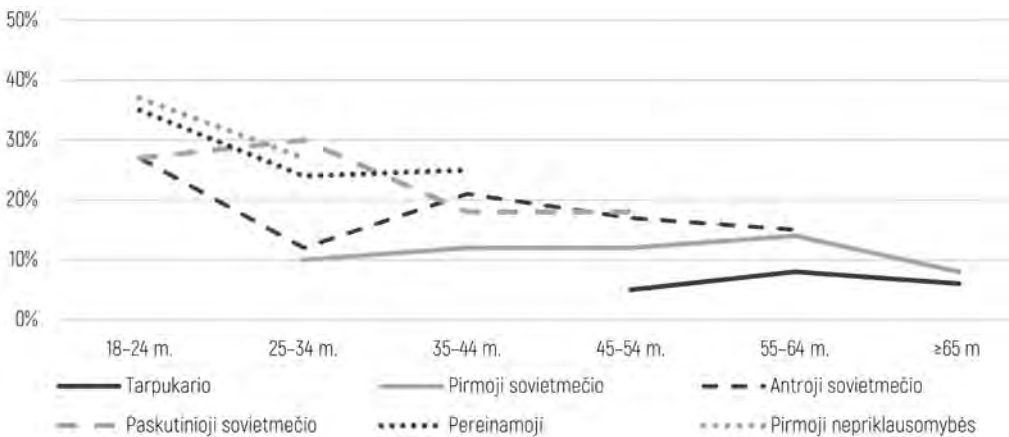
8.25 paveikslas. Moraliai ginčytinų elgsenų pateisinimas 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes (vidurkis skalėje nuo 1 iki 10)

8.26 paveikslas. Šeimos svarba skirtingose socialinėse kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 4)

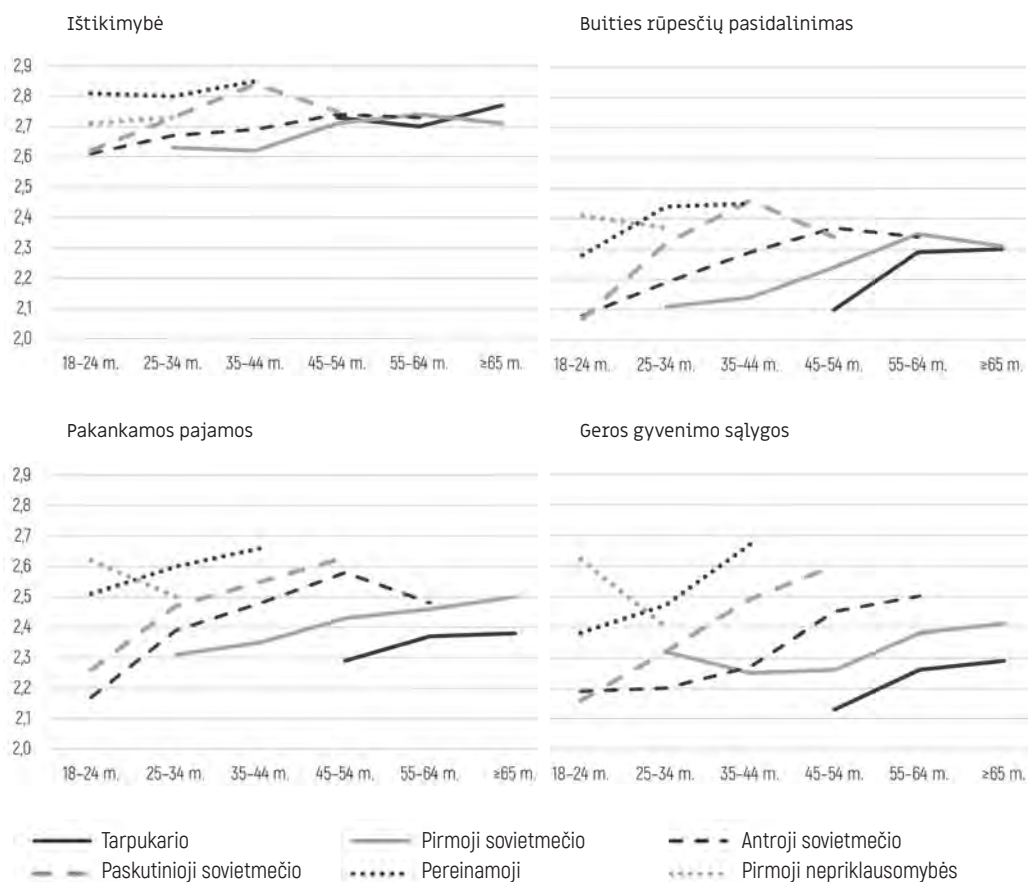
8.27 paveikslas. Santuokos instituto vertinimas skirtingose socialinėse kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą 1990–2017 m. (sutinkančių su teiginiu, kad santuoka yra atgyvenusi, respondentų dalis)

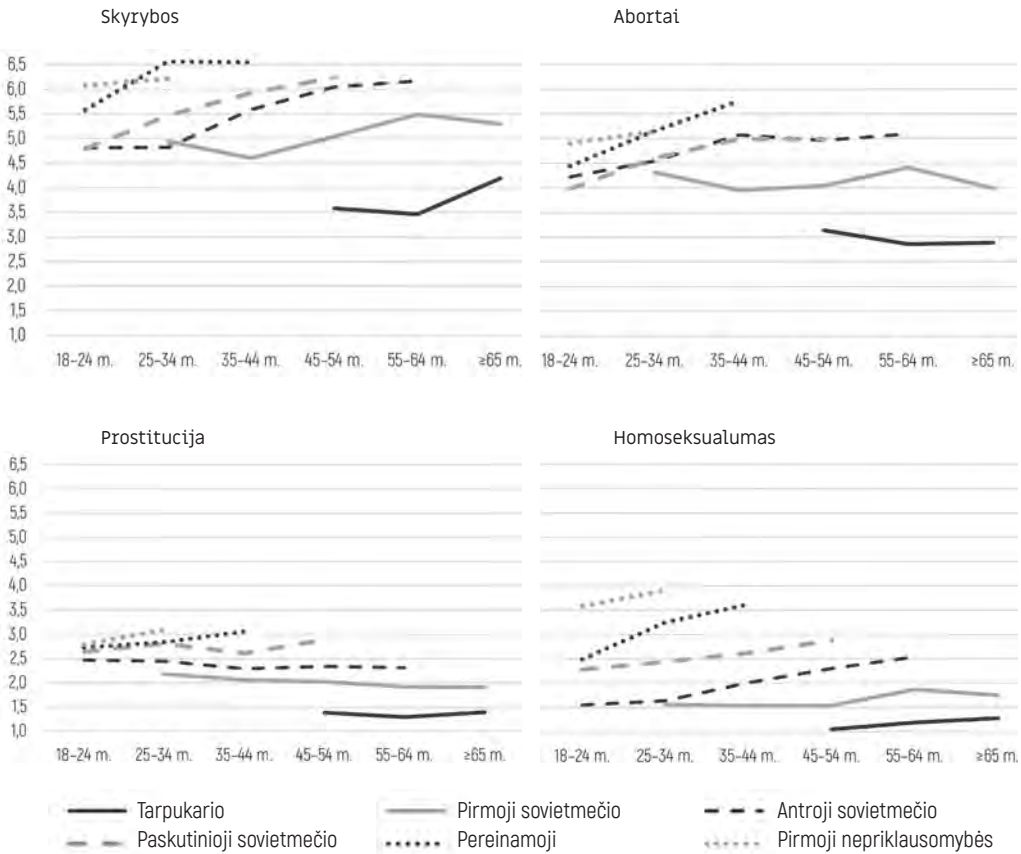
Vertinant įvairių santuokos sėkmės veiksnių svarbą, visais atvejais fiksuojamas su amžiumi stiprėjantis jų akcentavimas visose kartose, kiekvienai jaunesnei beveik nuosekliai juos akcentuojant labiau už vyresnes kartas, šioms būnant to paties amžiaus (žr. 8.28 paveikslą ir 8.2 lentelę). Analogiškos tendencijos stebimos ir kalbant apie moraliai ginčytinų elgsenų pateisinimą, išskyrus prostituciją, kurios vertinimas kartų viduje jų nariams amžėjant yra gana stabilus, tačiau

kiekvienos jaunesnės kartos atstovai pasižymi didesniu moraliniu pateisimumu nei vyresnės kartos, būdamos to paties amžiaus (žr. 8.29 paveikslą ir 8.2 lentelę).

8.28 paveikslas. Sėkmingos santuokos veiksmų svarbos vertinimas skirtingose socialinėse kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 3)

8.29 paveikslas. Moraliai ginčytinų elgsenų pateisinimas skirtingose socialinėse kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 10)

8.2 lentelė. Skirtingų kartų atstovų nuostatos, susijusios su šeiminiu gyvenimu ir partneryste, atskirais amžiaus tarpsniais 1999–2017 m.

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvienai kartai
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
Šeimos svarba							
Tarpukario				3,68	3,61	3,48	H(2) = 14,094, p = 0,001
Pirmoji sovietmečio		3,63	3,73	3,71	3,63	3,53	H(4) = 24,485, p < 0,001
Antroji sovietmečio	3,43	3,70	3,68	3,65	3,75		H(4) = 14,191, p = 0,007
Paskutiniai sovietmečio	3,37	3,70	3,72	3,79			H(3) = 52,184, p < 0,001
Pereinamoji	3,40	3,62	3,63				H(2) = 21,427, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	3,54	3,63					H(1) = 1,892, p = 0,169
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 6,310, p = 0,097	H(4) = 3,771, p = 0,438	H(3) = 1,626, p = 0,654	H(3) = 5,829, p = 0,120	H(2) = 7,063, p = 0,029	H(1) = 1,327, p = 0,249	
Santuoka laikoma atgyvenusia							
Tarpukario				5%	8%	6%	H(2) = 1,607, p = 0,448
Pirmoji sovietmečio		10%	12%	12%	14%	8%	H(4) = 6,469, p = 0,167
Antroji sovietmečio	27%	12%	21%	17%	15%		H(4) = 11,050, p = 0,026
Paskutiniai sovietmečio	27%	30%	18%	18%			H(3) = 10,564, p = 0,014
Pereinamoji	35%	24%	25%				H(2) = 6,744, p = 0,034
Pirmoji nepriklausomybės	37%	27%					H(1) = 2,182, p = 0,140
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 6,588, p = 0,086	H(4) = 25,552, p < 0,001	H(3) = 10,964, p = 0,012	H(3) = 11,002, p = 0,012	H(2) = 5,775, p = 0,056	H(1) = 1,698, p = 0,193	

Sėkmingos santuokos veiksniai: Ištikimybė							
Tarpukario				2,73	2,70	2,77	H(2) = 3,457, p = 0,178
Pirmoji sovietmečio		2,63	2,62	2,71	2,74	2,71	H(4) = 11,131, p = 0,025
Antroji sovietmečio	2,61	2,67	2,69	2,74	2,73		H(4) = 4,596, p = 0,331
Paskutiniai sovietmečio	2,62	2,73	2,84	2,75			H(3) = 23,711, p < 0,001
Pereinamoji	2,81	2,80	2,85				H(2) = 1,539, p = 0,463
Pirmoji nepriklausomybės	2,71	2,73					H(1) = 0,003, p = 0,954
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 19,153, p < 0,001	H(4) = 10,012, p = 0,040	H(3) = 36,710, p < 0,001	H(3) = 0,527, p = 0,913	H(2) = 0,872, p = 0,647	H(1) = 3,707, p = 0,054	
Sėkmingos santuokos veiksniai: Buities rūpesčių pasidalinimas							
Tarpukario				2,10	2,29	2,30	H(2) = 9,789, p = 0,007
Pirmoji sovietmečio		2,11	2,14	2,24	2,35	2,31	H(4) = 31,163, p < 0,001
Antroji sovietmečio	2,08	2,19	2,29	2,37	2,34		H(4) = 23,160, p < 0,001
Paskutiniai sovietmečio	2,07	2,32	2,46	2,34			H(3) = 46,632, p < 0,001
Pereinamoji	2,28	2,44	2,45				H(2) = 11,479, p = 0,003
Pirmoji nepriklausomybės	2,41	2,37					H(1) = 0,219, p = 0,640
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 39,740, p < 0,001	H(4) = 27,966, p < 0,001	H(3) = 47,925, p < 0,001	H(3) = 19,377, p < 0,001	H(2) = 2,472, p = 0,291	H(1) = 0,498, p = 0,480	

Sėkmingos santuokos veiksniai: Pakankamos pajamos							
Tarpukario				2,29	2,37	2,38	H(2) = 2,683, p = 0,261
Pirmoji sovietmečio		2,31	2,35	2,43	2,46	2,50	H(4) = 15,575, p = 0,004
Antroji sovietmečio	2,17	2,39	2,48	2,58	2,48		H(4) = 37,189, p < 0,001
Paskutinioji sovietmečio	2,26	2,47	2,55	2,63			H(3) = 35,762, p < 0,001
Pereinamoji	2,51	2,60	2,66				H(2) = 4,066, p = 0,131
Pirmoji nepriklausomybės	2,62	2,50					H(1) = 2,231, p = 0,135
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 55,888, p < 0,001	H(4) = 22,456, p < 0,001	H(3) = 27,489, p < 0,001	H(3) = 28,826, p < 0,001	H(2) = 6,683, p = 0,035	H(1) = 8,204, p = 0,004	
Sėkmingos santuokos veiksniai: Geros gyvenimo sąlygos							
Tarpukario				2,13	2,26	2,29	H(2) = 5,420, p = 0,067
Pirmoji sovietmečio		2,32	2,25	2,26	2,38	2,41	H(4) = 19,677, p = 0,001
Antroji sovietmečio	2,19	2,20	2,27	2,45	2,50		H(4) = 38,566, p < 0,001
Paskutinioji sovietmečio	2,16	2,32	2,49	2,60			H(3) = 45,972, p < 0,001
Pereinamoji	2,38	2,47	2,67				H(2) = 14,747, p = 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	2,62	2,40					H(1) = 6,858, p = 0,009
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 61,271, p < 0,001	H(4) = 20,389, p < 0,001	H(3) = 52,684, p < 0,001	H(3) = 45,220, p < 0,001	H(2) = 13,928, p = 0,001	H(1) = 8,299, p = 0,004	

Skyrybų pateisinimas							
Tarpukario				3,58	3,46	4,19	H(2) = 15,323, p < 0,001
Pirmoji sovietmečio		4,94	4,60	5,04	5,49	5,30	H(4) = 24,894, p < 0,001
Antroji sovietmečio	4,81	4,82	5,59	6,05	6,17		H(4) = 46,851, p < 0,001
Paskutinioji sovietmečio	4,79	5,47	5,93	6,24			H(3) = 36,245, p < 0,001
Pereinamoji	5,58	6,57	6,55				H(2) = 23,804, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	6,08	6,22					H(1) = 0,036, p = 0,850
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 36,923, p < 0,001	H(4) = 63,176, p < 0,001	H(3) = 59,828, p < 0,001	H(3) = 88,047, p < 0,001	H(2) = 101,308, p < 0,001	H(1) = 38,445, p < 0,001	
Abortų pateisinimas							
Tarpukario				3,14	2,86	2,89	H(2) = 1,602, p = 0,449
Pirmoji sovietmečio		4,31	3,95	4,04	4,41	3,99	H(4) = 6,750, p = 0,150
Antroji sovietmečio	4,22	4,54	5,07	4,96	5,09		H(4) = 13,514, p = 0,009
Paskutinioji sovietmečio	3,98	4,60	4,99	4,99			H(3) = 20,777, p < 0,001
Pereinamoji	4,44	5,15	5,76				H(2) = 17,621, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	4,90	5,14					H(1) = 0,093, p = 0,760
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 13,925, p = 0,003	H(4) = 11,543, p = 0,021	H(3) = 47,487, p < 0,001	H(3) = 49,255, p < 0,001	H(2) = 65,514, p < 0,001	H(1) = 42,507, p < 0,001	

Prostitucijos pateisinimas							
Tarpukario				1,38	1,29	1,39	H(2) = 5,138, p = 0,077
Pirmoji sovietmečio		2,18	2,06	2,02	1,92	1,91	H(4) = 3,632, p = 0,458
Antroji sovietmečio	2,47	2,45	2,29	2,34	2,31		H(4) = 1,849, p = 0,764
Paskutiniai sovietmečio	2,64	2,81	2,61	2,89			H(3) = 3,189, p = 0,363
Pereinamoji	2,73	2,84	3,06				H(2) = 2,667, p = 0,264
Pirmoji nepriklausomybės	2,79	3,10					H(1) = 0,676, p = 0,411
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 5,971, p = 0,113	H(4) = 17,973, p = 0,001	H(3) = 33,429, p < 0,001	H(3) = 60,224, p < 0,001	H(2) = 57,417, p < 0,001	H(1) = 62,892, p < 0,001	
Homoseksualumo pateisinimas							
Tarpukario				1,05	1,19	1,28	H(2) = 9,089, p = 0,011
Pirmoji sovietmečio		1,56	1,54	1,54	1,87	1,75	H(4) = 22,812, p < 0,001
Antroji sovietmečio	1,55	1,64	2,01	2,30	2,54		H(4) = 33,244, p < 0,001
Paskutiniai sovietmečio	2,28	2,44	2,62	2,88			H(3) = 15,919, p = 0,001
Pereinamoji	2,49	3,25	3,62				H(2) = 18,833, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	3,58	3,91					H(1) = 1,022, p = 0,312
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 57,003, p < 0,001	H(4) = 114,304, p < 0,001	H(3) = 82,033, p < 0,001	H(3) = 114,477, p < 0,001	H(2) = 51,863, p < 0,001	H(1) = 41,112, p < 0,001	

Tad norint nustatyti, kuris su partneryste, šeiminiu gyvenimu ir moraliniu pateisinamumu susijusių vertybinių nuostatų pokytis santykinai didesnis – vykstantis dėl kartų perėjimo ar dėl vidinio atskirų kartų nuostatos poslinkio – buvo sudaryti regresijos modeliai, rodantys šių nuostatų priklausomybę nuo tyrimo

atlikimo metų respondento gimimo metų. Pagal B_{gimimo} ir B_{tyrimo} koeficientus ir atitinkamo proceso veikimo trukmę R_{gimimo} ir R_{tyrimo} buvo apskaičiuoti pokyčių dėl kartų kaitos ir dėl vidinio kartų nuostatos kismo dydžiai E_{gimimo} ir E_{tyrimo} (plačiau ši procedūra aprašyta trečiajame monografijos skyriuje). Šios analizės rezultatai rodo, kad Lietuvos gyventojų kartų kaita yra susijusi su materialinės šeimos gyvenimo bazės (pakankamų pajamų ir gerų gyvenimo sąlygų) akcentavimo stiprėjimu, santuokos kaip pasenusios institucijos vertinimais bei augančiu moraliniu pateisinamumu santuokinio ir seksualinio elgesio srityje, tačiau neturi reikšmingos įtakos savaiminės šeimos svarbos, sutuoktinių ištikimybės ir buities rūpesčių pasidalinimo kaip svarbių santuokos veiksnių vertinimams (žr. 8.3 lentelę). Kartų viduje nefiksuojami reikšmingi savaiminės šeimos svarbos ir santuokos aktualumo vertinimo pokyčiai, tačiau vidinis kartų vertybių kismas susijęs su stiprėjančiu visų sėkmingos santuokos veiksnių akcentavimu ir augančiu pateisinamumu santuokinio ir seksualinio elgesio srityje (išskyrus prostituciją). Taigi abu vertybių kaitos visuomenės lygmeniu principai sąlygoja moralinio pateisinamumo augimą, tačiau santykinai didesnis yra vidinio kartų vertybių kismo indėlis. Pastarasis principas turi netgi dar didesnę sąlyginę įtaką visuomenės mastu stiprėjančių visų vertintų santuokos veiksnių akcentavimui, kuriam kartų kaitos įtaka sąlyginai menkesnė. Būtina pabrėžti, kad vien pagal čia pateiktus santykinius pokyčio dydžius negalima pasakyti, ar pokytis kartų viduje vyksta dėl jų atstovų amžėjimo, ar dėl tolydžių visą visuomenę apimančių kultūrinių permainų. Visgi atsižvelgiant į anksčiau pristatytus duomenis, kad visų keturių EVT bangų metu Lietuvos visuomenėje buvo užfiksuota su amžiumi mažėjantis moralinis pateisinamumas, galima teigti, kad moraliai ginčytinų elgsenų pateisinimas kartų viduje stiprėja ne dėl amžėjimo efekto, o nepaisant jo.

Reikia akcentuoti, kad nors daugumos analizuotų su partneryste ir šeiminiu gyvenimu susijusių vertybinių nuostatų dinamikoje visos visuomenės mastu EVT užfiksuotas ryškesnis vidinio kartų nuostatos kismo, o ne kartų kaitos efektas, iš dalies taip yra todėl, kad jauniausių kartų atstovų, turinčių savitas nuostatas, proporcija visuomenėje kol kas nedidelė. Todėl ryškiausias kartų kaitos poveikis visuomenės nuostatų kaitai fiksuojamas tais atvejais, kai vyresniųjų kartų vertybinės orientacijos išlieka santykinai stabilios, o jaunesniųjų kartų nuostatos nuo jų sistemiškai ir reikšmingai nutolsta. Tokiose situacijose bendrą nuostatų kaitą pirmiausia lemia kartų kaita, o ne nuostatų kismas pačių kartų viduje, kaip, pavyzdžiui, vertinant santuokos institutą kaip atgyvenusį – poziciją, kurią labiau palaiko jaunesnės kartos. Priešingai, kai vyresniųjų kartų nuostatos ilgainiui kinta ta pačia kryptimi kaip ir jaunesniųjų (kaip antai, vis labiau akcentuojant buities rūpesčių

pasidalinimą ar geras materialines sąlygas kaip svarbius sėkmingos santuokos ar partnerystės veiksnius), kartų kaitos efektas visuomenės lygmens pokyčiams yra santykinai silpnas. Todėl kalbant apie tokius reiškinius kol kas negalima teigti, kad jau šiuo metu fiksuojamas nuostatų pokytis visos visuomenės lygmenyje yra įvykęs dėl naujo jaunųjų kartų požiūrio į gyvenimą. Tačiau šie duomenys leidžia numatyti, kad santuokos instituto, skyrybų ar homoseksualių santykių klausimais tikėtina spartesnė nuostatų kaita visos visuomenės lygmeniu, jauniausioms kartoms vis gausiau įsiliejant į visuomenės gyvenimą.

8.3 lentelė. Santykiniai su šeiminiu gyvenimu susijusių vertybinių nuostatų pokyčiai dėl kartų kaitos ir vidinio kartų nuostatos kismo (standartizuoti)

Vertybė	Santykinis pokytis dėl kartų kaitos (E_{gimimo})	Santykinis pokytis dėl vidinio kartų nuostatos kismo (E_{tyrimo})
Šeimos ir santuokos vertinimas		
Savaiminė šeimos svarba	0,00	0,05
Santuoka laikoma atgyvenusia	0,22**	-0,08
Sėkmingos santuokos veiksniai		
Ištikimybė	-0,02	0,24**
Buities rūpesčių pasidalinimas	0,00	0,43**
Pakankamos pajamos	0,06**	0,46**
Geros gyvenimo sąlygos	0,04*	0,51**
Moralinis pateisinamumas		
Skyrybos	0,19**	0,57**
Abortai	0,22**	0,24**
Prostitucija	0,16**	0,00
Homoseksualumas	0,26**	0,35**

Pastaba: statistinis reikšmingumas *p < 0,01, **p < 0,001.

Apibendrinimas

Privatus žmonių gyvenimas, kuriame svarbią vietą užima šeiminiai ir kiti artimi ryšiai, yra kertinė žmonių subjektyvios gerovės ir emocinės pusiausvyros dimensija. Bendravimo, artumo ir tarpusavio palaikymo svarba išlieka fundamentali net ir didėjančio individualizmo sąlygomis, todėl šeima kaip pirminė artimųjų grupė nepraranda savo svarbos, užtikrinant subjektyvią žmogaus gerovę bei emocinius poreikius. Vis dėlto, šiuolaikinių Vakarų visuomenių vertybių struktūroje

ryškėjantis prieštaravimas tarp tradicinio šeimos modelio normatyvumo ir augančios individo saviraiškos bei autonomijos svarbos kuria kultūrinę įtampą, kurioje šeimos institutas nebegali funkcionuoti remdamasis vien tik anksčiau nusistovėjusiomis normomis. Šiandien šeiminis gyvenimas formuojasi reikšmingai diversifikuotoje socialinėje aplinkoje, įgaudamas vis įvairesnes ir formaliais kriterijais vis sunkiau apibrėžiamas formas. Silpnėjantis išorinis ir normatyvus reguliavimas atveria platesnes individualaus pasirinkimo galimybes, bet kartu iškelia ir naujus iššūkius santykių stabilumui. Taigi, vertybiniai pokyčiai šeiminio gyvenimo srityje nėra vienakryptis liberalizacijos procesas, o veikiau sudėtinga transformacija, kurioje susikerta įsipareigojimų kitiems ir individualių siekių prioritetai, iš naujo perkonstruojant šeiminio gyvenimo prasmes bei formas.

Šie pokyčiai ne tik atspindi platesnes modernizacijos ir individualizacijos tendencijas, bet ir tampa reikšmingu socialinės kaitos šaltiniu. Vykstanti vertybinė ir institucinė transformacija kuria naujas socialines įtampas ir sąlygoja naujas visuomenės poliarizacijos ašis, išryškindama skirtingus požiūrius į šeimos normatyvumą, moralines ribas ir valstybės vaidmenį šeimos politikos srityje. Net pati šeimos sąvoka tebelaukia apibrėžimo, geriau atliepiančio nūdienos šeiminio gyvenimo organizavimo formas, o tai kelia aistras visuomenėje, nes supratimas apie tai, kas yra šeima ir jos nariai, pastaraisiais dešimtmečiais kinta, formuojantis po-tradicinei šeimos sampratai, kai jos nariais imami laikyti asmenys už branduolinės ir išplėstinės šeimos ribų (pavyzdžiui, draugai, sugyventiniai ar net krikščatėviai, kaimynai ar kambariokai), apimant bent dvi–tris kartas ir akcentuojant motinos linijos giminystę (Kanopienė ir kt., 2013). Visa tai atskleidžia gilesnį normatyvinių vertybių susidūrimą tarp tradicinės, modernios ir pomodernios kultūrinės orientacijos. Todėl šeima šiuolaikinėje Lietuvoje išlieka ne tik socialinis institutas, bet ir kultūrinės kovos laukas, kuriame sprendžiamas platesnis klausimas apie kolektyvinės tapatybės ir atsakomybės ribas.

Vertybiniai pokyčiai, susiję su partneryste ir šeiminiu gyvenimu, dažnai labai tiesiogiai siejami su naujame kultūriniame kontekste ugdytų jauniausių kartų įsiliejimu į aktyvų visuomenės gyvenimą. Nors jose heteronormatyvinės branduolinės šeimos modelis praranda išskirtinę kultūrinę dominavimo poziciją, tyrimo rezultatai atskleidžia, kad pati šeima išlieka reikšminga visų kartų pasaulėvaizdyje, o tai liudija ne šeimos kaip vertybės atmetimą, o siekį perkurti šeimos sampratą, pritaikant prie ją savirealizacija ir emancipacija grįstą vertybinių orientacijų. Paradoksalu, bet kartu su santuokos, kaip būtinos šeiminio gyvenimo formos, nuvertinimu, pastebimas ir augantis lūkesčių šiai institucijai lygis – tiek santykių

kokybės, tiek materialinės gerovės prasme. Lietuvos visuomenėje stebimai vertybių raidai būdingas didėjantis moralinis pateisinamumas santuokos ir seksualumo srityje (skyrybų, abortų, homoseksualių santykių vertinimuose) taip pat liudija ne tik kartų skirtumus, bet ir platesnį visos visuomenės normatyvinį pokytį. Nors šios nuostatos dažniau siejamos su jaunosiomis kartomis, ilgalaikė vyresnių kartų vertybių kaita rodo tą pačią socialinės liberalizacijos kryptį (išskyrus tik santuokos nureikšminimą, kuris nebūdingas vyresnėms kartoms). Tokie pokyčiai rodo, kad vertybinė transformacija nėra vien jaunųjų kartų sukelta „vertybių revoliucija“, bet atspindi visos visuomenės perėjimą prie lankstesnių normų, labiau akcentuojančių individualios autonomijos ir pasirinkimo teisę. Tai leidžia kalbėti apie laipsnišką, bet nuoseklią kultūrinę raidą, kurioje šeima išlieka svarbia gyvenimo sritimi, tačiau vis labiau atsiskiria nuo heteronormatyvinės formos, kurioje ji ilgą laiką buvo suvokiama. Ši raida prisideda ne tik prie vertybinės diferenciacijos, bet ir prie normatyvinio pliuralizmo įsitvirtinimo, kuris tampa vienu iš šiuolaikinių visuomenių bruožų.

Apibendrinant, šiuolaikinėje visuomenėje gyvenantis žmogus susiduria su vis gilėjančia vertybine priešara tarp asmeninės laisvės siekio ir įsipareigojimų artimiesiems žmonėms, tarp saviraiškos galimybių ir šeiminio gyvenimo reikalavimų, kai tenka rinktis, kurioms iš šių nelengvai suderinamų vertybinių orientacijų teikti pirmenybę. Šeima, kaip pirminė tarpasmeninių santykių erdvė, išsaugo savo svarbą, tačiau šeiminių santykių kūrimas ir palaikymas neišvengiamai reikalauja kompromisų, įskaitant tam tikrus individualių poreikių, tikslų ar net gyvenimo būdo suvaržymus. Ši įtampa nėra lengvai išsprendžiama, o kompromisai neretai kelia nepasitenkinimą ar dvejonas, susijusias su neįgyvendintais lūkesčiais vienoje ar kitoje gyvenimo srityje. Tai, kaip ji yra ir bus sprendžiama individualiame lygmenyje, turi toli siekiančias pasekmes tolimesnei visuomenės raidai: nuo šeimos formų diversifikacijos iki socialinių normų liberalėjimo. Privatūs gyvenimo sprendimai, susiję su partneryste, šeima ir įsipareigojimais, iš esmės yra kolektyvinės kultūrinės kaitos veidrodis, kuris ne tik atspindi, bet ir formuoja šiuolaikinių visuomenių socialinę tikrovę. Todėl kintančių šeimos sampratų ir vertybinių nuostatų pažinimas yra būtinas, siekiant užtikrinti, kad teisėkūra ir socialinės intervencijos atlieptų realias žmonių gyvenimo patirtis, jų tarpusavio santykių ir vertybinių pasirinkimų įvairovę.

Kultūrinės vaiko vertės ir motinystės sampratos pokyčiai

Aida Savicka

Vertybinės nuostatos, susijusios su prokreacija ir santykiais tarp kartų šeimoje, požiūris į motinystę ir tėvystę, į vaiko vertingumą atskleidžia ne tik kultūriškai apibrėžiamą individo poziciją šeimos atžvilgiu, bet ir bendrai vyraujančių visuomenės vertybinių orientacijų pobūdį. Vaikas šia prasme užima dvejopą poziciją: viena vertus, jis yra kultūros vertybių pernešėjas, padedantis užtikrinti simboli- nį ir socialinį tęstinumą tarp kartų; kita vertus, jis yra naujos visuomenės kartos, kuri savo veikimu inicijuoja pokyčius visuomenės vertybių sistemoje, įkūnytojas. Tai, kaip visuomenė supranta palikuonių susilaukimo svarbą, vaiko padėtį šeimoje, kokias atsakomybes ir lūkesčius su juo sieja, kaip įprasmina tarpgeneracinius san- tykius, atspindi gilesnius kultūrinius kodus, susijusius ne tik su tėvyste⁷⁰ ar lyčių vaidmenimis – visa tai atskleidžia, kokius ateities siekius projektuoja visuomenė, kaip visuomenės kultūrinės transformacijos persmelkia kasdienį šeimos gyvenimą bei tarpasmeninius santykius tarp skirtingų kartų narių šeimoje, ir kokių pokyčių trajektorijų galima tikėtis ateityje.

Mokslinių tėvystės tyrimų srityje Lietuvos tyrėjų įdirbis iš tiesų didelis, labai įvairiapusiškai nagrinėjant motinystės (Ražauskienė, 2024) ir tėvystės (Kraniaus- kas, 2009; Ražauskienė, 2021; Šumskaitė, 2014a, 2014b; Tandzegolskienė ir kt., 2016; Tereškinas, 2004) konceptualizavimą ir normatyvinius vaidmenis, vaikų priežiūros dalinimosi praktikas (Bučaitė-Vilkė, 2024), prokreacinius lūkesčius (Ra- žauskienė & Šumskaitė, 2021), vaiko ir jo vertingumo kultūrinę sampratą (Charen- kova, 2025; Galdauskaitė, 2022, 2023; Juozeliūnienė & Budginaitė-Mačkinė, 2025), tėvystės bei laimės patirčių sąsajas (Galdauskaitė, 2018a, 2018b), bevaikystės priežastis (Gedvilaitė-Kordušienė ir kt., 2019, 2020; Oertelė, 2023; Stankuniene &

⁷⁰ Terminas „tėvystė“ čia ir toliau naudojamas kaip angliško termino *parenthood* atitikmuo, apimdamas tiek motinystės, tiek tėvystės normatyvines nuostatas bei praktikas, išskyrus frazėse „motinystė ir tėvystė“. Konkrečiai su vyrais susijusiuose kontekstuose tikslumo dėlei naudojamas terminas „vyrų tėvystė“.

Jasilionienė, 2008; Stumbrys ir kt., 2024; Šumskaitė ir kt., 2019; Šumskaitė & Rapolienė, 2019; Tretjakova ir kt., 2020). Nemažai dėmesio skiriama ir tarpgeneracinio solidarumo raiškos tyrimams (Acienė & Čepienė, 2013; Gedvilaitė-Kordušienė, 2009a, 2009b; Kanopienė, 2013; Kraniauskienė, 2013; Kraniauskienė & Gedvilaitė-Kordušienė, 2012), taip pat ir migracijos kontekste (Budginaitė-Mačkinė, 2020; Gedvilaitė-Kordušienė, 2014).

Kintanti demografinė elgsena ir su šeiminiu gyvenimu susijusių nuostatų dinamika Lietuvos visuomenėje išsamiai aptarta ankstesniame monografijos skyriuje, o šiame analizuojama glaudžiai su aptartais procesais susipinančių nuostatų, susijusių su prokreacija, vaiko vertingumu, motinyste ir jos derme su profesinėmis moters aspiracijomis, kaita Lietuvoje, į kurią pažvelgsime iš tarpgeneracinės perspektyvos. Tenka pripažinti, kad kultūrinės vyrų tėvystės prasmės, kasdienės praktikos ir patirtys Lietuvoje ilgą laiką buvo sociologinių tyrimų paribyje. Nors pastarąjį dešimtmetį situacija keičiasi, ir šiai temai skiriamas didesnis dėmesys, sisteminių longitudinalinių bei tarpusavyje palyginamų duomenų labai stokoja. Ši empirinė spraga riboja galimybes kompleksiskai analizuoti vyrų tėvystės reiškinį iš tarpgeneracinės vertybinių nuostatų kaitos perspektyvos. Tai, kad šiame skyriuje dėmesys sutelkiamas į kultūrinės vaiko vertės bei motinystės sampratos pokyčius, kintančių kultūrinių vyrų tėvystės prasmių klausimą paliekant nuošalyje, jokia būdu nereiškia, kad pastaroji būtų laikoma mažiau svarbia socialine ir kultūrine dimensija – taip yra tik dėl tinkamo empirinio pagrindo trūkumo, neleidžiančio jos įtraukti į pasirinktą analitinę karkasą.

Kintančios motinystės, tėvystės ir vaiko vertingumo sampratos Vakarų visuomenėse

Vakarų visuomenėse vykstantys vertybiniai pokyčiai, susiję su stiprėjančia individualizacija, sekuliarizacija ir egalitarizmu, reikšmingai transformuoja su partneryste bei šeiminiu gyvenimu susijusias kultūrinės nuostatas ir kasdienes praktikas (kas buvo aptarta ankstesniame monografijos skyriuje), tame ir motinystės, tėvystės bei vaikų vertingumo sampratas. Šios transformacijos pasireiškia perėjimu nuo tradicinių, aiškiai diferencijuotų lyčių vaidmenų prie lankstesnių, egalitarizmo principais grindžiamų šeimos modelių, kuriuose vaiko priežiūra ir emocinis ryšys vis dažniau laikomi tiek motinų, tiek tėvų atsakomybe, nors rigidiškos socialinės struktūros nėra palankios tokių siekių įgyvendinimui (Gerson, 2011). Kultūrinis motinystės idealas pamažu tolsta nuo biologiškai determinuoto vaidmens sampra-

tos, moteriškąją savirealizacijos dimensiją suvokiant vis plačiau. O štai vyrų tėvystė vis dažniau interpretuojama ne vien kaip autoriteto išraiška ar materialinio aprūpintojo vaidmuo, bet ir kaip aktyvus ir artimo emocinio santykio su vaiku praktika (Dermott, 2014; Williams, 2008), galinti tapti svarbia vyriškumo raiškos sritimi (Elliott, 2016), nors tebeišliekant reikšmingam atotrūkiui tarp tėvystės idealų ir praktikų (Dermott, 2019; Dermott & Miller, 2015).

Motinystės ir tėvystės sampratos tiesiogiai susijusios su vaiko ir jo vertingumo kultūrine samprata. Daugelį amžių vaikai buvo laikomi šeimą vienijančiu centru ir nekvestionuojamu santuokos tikslu – būtent vaikai sutuoktinių porą aplinkinių akyse paversdavo tikra šeima, vaikai buvo laikomi būtina sąlyga žmogaus gyvenimui įprasmiti, ypač kalbant apie moteris. Nors nuomonė, kad tėvystė yra prasmingiausia žmogiška patirtis, plačiai paplitusi ir šiuolaikinėje visuomenėje, su ja susijusios vertybinės nuostatos ilgainiui kinta. Viena vertus, vyksta jau aptartas šeiminio gyvenimo detradicionalizavimas ir destandartizavimas, paliečiantis vertybines nuostatas dėl partnerių tarpusavio santykių pobūdžio ir lemiantis šeiminio gyvenimo formų įvairėjimą (apimant ne tik nuklearinę, bet ir binuklearinę šeimą, vienišų motinų ar tėvų šeimas, tos pačios lyties tėvų šeimas ir pan.), kas atsiliepia ir tėvystės praktikoms, kai tenka dorotis ne tik su praktiniais, bet ir prasmių konstravimo iššūkiais, įtvirtinant šeimos bendrumo ir darnos suvokimą (Adler & Lenz, 2023; Widmer, 2021). Kita vertus, formuojasi intensyvios tėvystės normatyviniai lūkesčiai ir praktikos, akcentuojantys jautrumą vaiko poreikiams. Tokia vaiko poreikių prioritizavimu ir ekspertų konsultacijomis paremta, daug ne tik fizinio, organizacinio, bet ir emocinio darbo reikalaujanti ir finansiškai brangi atsakingos tėvystės praktika, skatinama ir viešosios politikos priemonėmis, daro vis didesnę spaudimą tėvams (Hays, 1996; Ivan ir kt., 2015). Visa tai paverčia vaikus brangia tėvų investicija tiek finansiškai, tiek emociškai. Tad šiais laikais imamas kelti labai tiesmukas klausimas, kuris neakademiniame kontekste galėtų būti suvokiamas kaip nekorektiškas ar net šventvagiškas: kam reikalingi vaikai? Siekiant į jį atsakyti, buvo suformuluota racionalaus pasirinkimo teorijos prieiga pagrįsta „vaikų vertės“ koncepcija (Hoffman ir kt., 1973), kurioje vertinami ekonominiai, psichologiniai ir socialiniai tėvystės kaštai ir naudos, atsižvelgiant į, viena vertus, finansines išlaidas, laiko sąnaudas, psichosocialinį stresą, ir, kita vertus, vaikų kuriamą ekonominę vertę, emocinį pasitenkinimą ir socialinį tėvystės teikiamą statusą bei pripažinimą, o taip pat įvertinant alternatyvas vaikų turėjimui, kuriančias panašią vertę (Fawcett, 1988; Hoffman, 1975, 1987; Trommsdorff & Nauck, 2005). Pastebima, kad ilgalaike perspektyvoje vaikų kuriamą utilitarinę vertę (įskaitant pagalbą tėvams sena-

tvėje) persveria ekonominė tėvų atsakomybė, dėl ko vaikų kultūrinis vertingumas imamas sieti labiau su emociniais tėvų poreikiais, o pastarieji, viena vertus, nėra kritiškai priklausomi nuo vaikų skaičiaus, o kita vertus, gali būti patenkinami ir kitais būdais nei vaikų auginimas. Visos šios priežastys silpnina motyvaciją auginti didesnę vaikų būrį (Nauck, 2007; Nomaguchi & Brown, 2011; Pollmann-Schult, 2014) ir bent iš dalies laikomos demografinės tendencijos auginti mažiau vaikų šeimoje ar net sąmoningai rinktis bevaikystę kaip gyvenimo būdą paaiškinimu. Ir jei anksčiau socialiai priimtinos priežastys sąmoningai atsisakyti palikuonių galėjo būti sveikatos problemos arba negalėjimas jų išmaitinti, dabar vaikų turėjimas ar neturėjimas vis labiau traktuojamas kaip racionalus pasirinkimas, nes vaikai siejami su ilgalaikiais įsipareigojimais ir laikomi brangia investicija: šio pasirinkimo privalumai ir trūkumai pasveriami atsižvelgiant į pasekmes gyvenimo kokybei, karjeros perspektyvoms, asmeninei laisvei, moters fizinei sveikatai ir panašiai; taip pat svarstomos kitokio gyvenimo įprasminimo nei atžalų auginimas alternatyvos, pavyzdžiui, orientuojantis į individualią sėkmę ir materialinę gerovę kaip alternatyvius ar net aukštesnius idealus už tėvystę (Sobotka, 2017). Kai kurie tyrėjai mano, kad šis reiškinys yra gero, saugaus ir patogaus gyvenimo bei jo paskatinto išlepimo rezultatas; kiti gi teigia, kad vaikų skaičiaus mažėjimą šeimose lemia per didelis atsakomybės jausmas, kai manoma, kad vaikui turi būti suteikiami maksimalūs ištekliai ir galimybės.

Vakarų visuomenėse besiklostanti situacija sukuria gana paradoksalų rezultatą – vaikams tampant „ribotu ištekliu“ ir gana brangia investicija, jų teikiamas emocinis atlygis imamas ypač vertinti, keičiantis paties vaiko ir jo poreikių suvokimui. Prancūzų istorikas Philippe Arièsas (Ariès, 1962) jau praėjusio amžiaus septintajame dešimtmetyje atkreipė dėmesį į tai, kad, supratimas apie tai, ką tėvai privalo pasirūpinti vaikams (materialinės gerovės, išsimokslinimo, patyrimų požiūriu), prieš išleisdami juos į savarankišką gyvenimą, labai pasikeitė – standartai ženkliai pakilo. Kartu gerokai išaugo amžiaus riba, nuo kurios jau tikimasi, kad jaunas žmogus galės gyventi savarankiškai ir pasirūpinti savimi. Kartu vaikas vis labiau imamas traktuoti ne kaip tėvų valdžios objektas, o kaip subjektas, turintis aiškiai apibrėžtas teises. Atitinkamai, vaikų vertingumas imamas sieti ne tiek su autoriteto, kiek su autonomijos vertybių perspektyva (Ivan ir kt., 2015).

Apibendrinant, šiuolaikinėje visuomenėje ryškėja dvi tarpusavyje įtemptai konkuruojančios kultūrinės tendencijos, darančios didelę įtaką šeiminio gyvenimo organizavimui: viena vertus, individualizmo plėtra, akcentuojanti asmeninius partnerių siekius, saviraiškos galimybes ir iš dalies skatinanti persvarstyti norma-

tyvinius prokreacijos lūkesčius bei vedanti į savanoriškos bevaikystės (t. y. bevaikystės kaip pasirinkto gyvenimo būdo) normalizavimą; kita vertus, augantis vaikocentrizmas (angl. *child-centeredness*) – vertybinė ir institucinė orientacija į vaiką kaip šeimos bei viešojo gyvenimo centrą, kuri lemia motinystės ir tėvystės sampratų transformacijas, skatindama visapusišką dėmesį vaiko poreikiams ir gerovės prioritizavimą tiek šeimoje, tiek valstybės politikoje⁷¹. Šių tendencijų įtampa paspendžia tėvystei savotiškus kultūrinius spąstus: iš tėvų reikalaujama visapusiškai investuoti į vaikų gerovę, kartu nesumažinant asmeninės autonomijos, savirealizacijos bei emocinio komforto standartų. Tokia ambivalentiška norma kelia iššūkių, nes atliepti abu siekius yra sudėtinga. Tai ypač aktualu moterims, kurios žymiai dažniau nei vyrai susiduria su lūkesčių dubliavimusi – būti tiek besąlygiškai atsidačiusiomis motinomis, tiek individualiai emancipuotomis asmenybėmis, galinčiomis realizuoti save ir už šeimos ribų.

Kultūrinė motinystės, tėvystės ir vaiko vertės samprata Lietuvoje

Kaip buvo aptarta ankstesniame monografijos skyriuje, lietuviškai tradicijai būdingas stiprus patriarchalinis šeimos modelis, kuomet tėvas užima dominuojančią poziciją šeimoje, pagrindinį dėmesį skirdamas darbams ūkyje, o vaikų priežiūrą palikdamas moterų sričiai ir į ją įsitraukdamas nebent sprendžiant vaikų disciplinavimo klausimus (Šumskaitė, 2014a, 2014b). Tuo tarpu vaikas pirmiausia buvo suvokiamas kaip biologinio, socialinio ir ekonominio tęstinumo garantas. Lietuvių tautosakoje, kuri gali būti laikoma tautos istorinės patirties, kultūrinių elgesio modelių ir pasaulėžiūros atspindžiu, su vaiku asocijuojamos kultūrinės prasmės daugialypės: jis siejamas su šeimos vertybių perdavimu (kaip antai patarlėse⁷² „*Vaikas seka tėvo taką*“, „*Gera motina ir geras tėvas atstoja šimtą mokytojų ir auklėtojų*“, „*Jei tėvai vaiko neišmokys, tai svietas neišmokys*“, „*Būtų geri buvę tėvai, nenuėitų niekais ir vaikai*“;

⁷¹ Reikia pastebėti, kad vaikocentrizmas pasireiškia ne tik šiuolaikinėse vakarietiškoje, bet ir tradicinėse visuomenėse, tačiau jo vertybinis turinys esmingai skiriasi. Tradicinėse kultūrose dominuojanti instrumentinė vaiko vertė grindžiama jo vaidmeniu šeimos ir bendruomenės struktūroje – vaikas suvokiamas kaip socialinio tęstinumo, ekonominio saugumo ar kolektyvinės tapatybės garantas (Lancy, 2015). Šiuolaikinėse visuomenėse vaikocentrizmas akcentuoja emocinę, simbolinę ir individualizuotą vaiko vertę: vaikas suvokiamas kaip unikali, autonomiška asmenybė, kurios poreikiai, interesai ir emocinė gerovė turi būti tėvų nuolatinių pastangų objektas (Hays, 1996; James & Prout, 2003; Zelizer, 1985), o tai reiškia aukštus lūkesčius tėvystei ir motinystei, kas skatina vadinamąsias intensyvios tėvystės praktikas. Toliau tekste vaikocentrizmo terminas bus vartojamas pastarąja prasme.

⁷² Patarlės pateiktos vadovaujantis Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto kuriamu Patarlių ir priežodžių elektroniniu sąvadu (eLPP) (<https://elpp.archyvas.ilti.lt/lt/savadas>).

„Kaip senieji švilpia, taip jaunieji šoka“, „Vaikai surenka tėvų trupinius“, „Kokie tėveliai, tokie vaikeliai“, „Jei tėvas prageria arklį, sūnus – vežimą“, „Tėvas adatą vogė, sūnus kumelę“, tėvų aspiracijų taša („Ką tėvas svajoja, tą vaikas nuveikia“) ir socialinio statuso įtvirtinimu („Nėra tėvo be vaikų“), moraliniu įsipareigojimu, atsakomybe ir nuolatinu rūpesčiu („Maži vaikai – maži vargai, dideli vaikai – dideli vargai“, „Kaip tėvas dėl vaikų, taip Dievas dėl žmonių“, „Be tėvo kaip be užvėjos“, „Tėvas tėvu palieka: jam vis už savo vaikus galva sopa“, „Už tėvo galvos vaiko nei plaukas nenukrinta“, „Dėl vaikų nosim arsi, pirštais akėsi“), socialinio statuso perdavimu („Kur tėvas piniguočius, ten žentams vartai užkilūs“, „Bepigu tiems vaikams didžiųjų, kurie turi kišenės raudonųjų“), o kartu – su pagalba („Kas turi vaikų, nebijo vargų“), saugios senatvės užsitikrinimu („Gerai vaikus išauklėsi – ramią senystą turėsi“) ir gyvenimo pilnatve („Turi vaiką – turi džiaugsmą“, „Daug vaikų – turgus namuose, mažai vaikų – kapai namuose“, „Vaikai – brangiausias turtas“, „Vaikai – vargai, o be vaikų negerai“). Kita vertus, tradicinėje kultūroje aiškiai akcentuojama vaiko pagarba tėvams ir paklusimas jų autoritetui net ir tada, kai vaikai suauga („Kas šėnavoja tėvą, džiaugsis sūnumis“, „Mano vaikas, mano valia“, „Kas tėvų neklauso, valgo duoną sausą“, „Išėisi tėvą baidydamas, pareisi duonos ieškodamas“, „Jei tėvo su motina neklausysi, šunis ganysi“, „Kas klauso tėvų, tam ir Dievas padeda“, „Nustumto tėvo vietą velnias užima“, „Ar po senu, ar po nauju – vis tėvas už sūnų vyresnis“, „Užpykdei tėvą – užsitraukei prakaismą“). Tradicinėje kultūroje užkoduotas ne tik normatyvinis šeimos su vaikais struktūros modelis, bet ir kritiškas požiūris į vienvaikystę („Ką vienas vaikas, verčiau nė vieno“, „Jeigu vienas vaikas, tai anas kaip stulpas“, „Vienas vaikas – ne vaikas“, „Vienas vaikas kaip vieni marškiniai“, „Vienas vaikas šeimoj – prapultis“), daugiausiai tai siejant su vaiko išlepinimo pavojumi („Vienas vaikas išaugo paikas“, „Vienas vaikas auksas, ale iš aukso išdygsta ragai“). Tėvo vaidmuo šeimoje daugiau siejamas su materialiniu aprūpinimu, o motinos – su vaikų auklėjimu, rūpesčiu, meile ir šeimos sąryšingumu („Kuo motina vaikeliams, tuo tėvelis nameliams“, „Tėvas miršta – stogai nuplyšta, motina miršta – vaikai išsklysta“, „Kol yra mama, tol yra šeima“, „Be mamos nėra namų šilimos“, „Be savo mamos negausi nė kąsnio duonos“, „Gyvena kaip ant motinos kelių“, „Vaikas ant motinos rankų už plunksną lengvesnis“), nors pripažįstant ir motinos vaidmenį užtikrinant šeimos pragyvenimą („Motina gali viena adata kelis vaikus išmaitinti, o tėvas keliais arkliais – nė vieno“). Vaikai nuo pat mažens buvo pratinami prie ūkio darbų ir turėdavo savo amžių atitinkančias pareigas. Tokios tradicinėje kultūroje įtvirtintos motinystės, tėvystės ir vaikystės sampratos formavosi pareigomis grįstą šeimos modelį, kuriame vaikai buvo neatsiejami nuo suaugusiųjų socialinio statuso ir gyvenimo tikslo bei pavaldūs jų autoritetui.

Sovietmečiu šeimos politika keitėsi iš esmės, privatų gyvenimą maksimaliai pajungiant ideologinės doktrinos įgyvendinimui. Viena iš tokios politikos apraiškų buvo masinis moterų įtraukimas į viešąją darbo rinką, joms numatant tris pagrindinius vaidmenis – darbuotojos, žmonos ir motinos, nors teisinio reguliavimo priemonės ilgą laiką nesuteikė veiksmingų instrumentų šių vaidmenų suderinamumui palengvinti (Leinarte, 2021), o tai kėlė įtampą tarp tradicinių patriarchalinių šeiminio gyvenimo organizavimo principų ir naujai viešosios politikos deklaruojamų emancipacinių siekių. Nepaisant viešai skelbiamos vyrų ir moterų teisių lygybės ir lygios prievolės dirbti, realybėje moterims tekdavo pagrindinė našta rūpintis namais ir vaikais, atliekant ir kitas globos funkcijas šeimoje, o tėvo funkcijos pirmiausiai buvo siejamos su materialiniu šeimos aprūpinimu – nepaisant, kad tuo iš tiesų rūpinosi ir motina (Mikulioniene & Kanopiene, 2015; Šumskaitė, 2014a, 2014b). Vyrų tėvystei sovietiniame diskurse buvo skiriamas menkas dėmesys, idealiuosius jos vaizdinius priderinant prie dominavusių pavyzdinės motinystės naratyvų (Balčiūnė, 2022), ir tik 1970 m. abu tėvai buvo pripažinti valstybės palaikymo vertais vaiko globėjais (Leinarte, 2021). Reaguojant į nuo 1970-ųjų mažėjusį gimstamumą, 1982 m. buvo įgyvendinta pronatalistinė reforma, iš esmės išplečiant paramos šeimai priemonių spektrą ir aprėptį: nors motinystės atostogos dirbančioms motinoms buvo įvestos sovietų laikotarpio pradžioje, 1982 m. jos tapo ilgesnės ir iš dalies apmokamos (Stankūnienė ir kt., 2013). Plėtėsi ir ikimokyklinio amžiaus vaikų priežiūros paslaugos, nors jos niekada neatitiko paklausos: 1980 m. ikimokyklinio ugdymo įstaigas lankė iki 70 proc. vaikų iki 7 metų amžiaus. Tačiau institucinė vaikų priežiūra sovietinėje Lietuvoje nebuvo orientuota į vaiko individualumo ugdymą, dažnai skatino emocinį atitolimą tarp tėvų ir vaikų, prie ko prisidėjo ir didelis tėvų profesinis užimtumas, siekiant užtikrinti šeimos pragyvenimą (Leinarte, 2021). Šiam laikotarpiui būdingi tokie reiškiniai kaip mažesnius vaikus prižiūrintys vyresnėliai ar vadinamieji „vaikai su raktu po kaklu“, didele dalimi savarankiškai pasirūpinantys savo kasdieniais poreikiais. Idealiuoju modeliu buvo laikoma branduolinė šeima su dviem vaikais, o vienvaikystės idėja nebuvo labai populiari (Leinarte, 2021). Po nepriklausomybės atgavimo Lietuvoje buvo iš dalies grįžtama prie tradicinių lyčių vaidmenų šeimoje, daliai moterų pasitraukiant iš darbo rinkos ir savo dėmesį skiriant šeimai ir vaikų auginimui (Šumskaitė, 2014a, 2014b).

Motinystės patirtims ir praktikoms ir su jomis susijusioms nuostatoms skirta nemažai mokslininkų dėmesio, tačiau vyrų tėvystė ilgą laiką likdavo už jų tyrimo lauko. Pastaruoju metu situacija ima keistis ir paskelbiama vis įvairesnių šiai

problematikai dedikuotų tyrimų rezultatų. Jie rodo, kad nors Lietuvos visuomenėje įsitvirtinusi vyriškumo samprata apima ir tėvystę (Tereškinas, 2004), norminis vyriškumas pirmiausia siejamas su profesine veikla ir šeimos materialiniu aprūpinimu, vaikų atžvilgiu užimant mokytojo ir drausmintojų poziciją (Šumskaitė, 2014a), o ne su vaikų globos funkcijomis (Tandzegolskienė ir kt., 2016). Nepaisant deklaruojamo vyrų ir moterų lygiateisiškumo, vaikų globa ir priežiūra (ypač biomedicininė) daugiausiai priskiriama moteriško veikimo sričiai, o tėčiai įtraukiami į vaikų socialinių įgūdžių ugdymą, nors ir ne tokia pačia apimtimi kaip mamos (Kraniauskas, 2009). Pastebima, kad Europos šalių kontekste Lietuva išsiskiria tradicisku ir gana lėtai egalitarėjančiu požiūriu į lyčių vaidmenis (Galdauskaitė, 2022). Akcentuotina, kad normatyvinių lyčių vaidmenų priėmimas būdingas tiek moterims, tiek vyrams, ir pagal šių nuostatų paplitimo lygį reikšmingų skirtumų tarp lyčių nestebima, iš dalies tai aiškinant pačių moterų siekiu įtvirtinti joms svarbų socialinį motinystės statusą (Ražauskienė, 2021). Tačiau pastaruoju metu vyrų vaidmuo šeimoje ir ypač vaiko auklėjime imamas persvarstyti, skatinimas aktyvesnis jų įsitraukimas į vaikų priežiūrą, taip pat ir viešosios politikos priemonėmis. Tyrimai rodo, kad retas šiuolaikinių tėčių jaučiasi turėjęs gerus ryšius su savo tėvu, o tai reiškia, kad trūksta tokių praktikų tradicijos; tačiau, kita vertus, kaip tik ir dėl šios priežasties šiuolaikiniai tėčiai teigia daugiau dėmesio skiriantys savo vaiko priežiūrai ir bendram laiko leidimui nuo mažumės (Šumskaitė, 2014a, 2014b). Vis dėlto, mažų vaikų (ypač iki vienerių metų) priežiūra Lietuvoje vis dar daugiausiai rūpinasi moterys (Norgėlaitė, 2020).

Pastaruoju metu Lietuvoje ima ryškėti dvi jau aptartos Vakarų visuomenėms būdingos kultūrinės tendencijos. Viena vertus, stebimas grėsmingai mažėjantis gimstamumas, kurio lygis nebeužtikrina kartų pasikeitimo (tai buvo aptarta anksčiau 8.2 paveiksle). Tai aiškinama tiek struktūriniais ir demografiniais veiksniais, tiek šalies ekonominės raidos netolygumais, tiek tėvystės atidėjimu vyresniam amžiui (Stankūnienė ir kt., 2013). Pastarasis reiškinys iš dalies siejamas su stiprėjančiomis emancipacinėmis nuostatomis ir įsitvirtinančia lyčių lygybe, nors kai kurių tyrimų rezultatai rodo, kad šiuolaikinėje visuomenėje būtent netradicinius požiūrius į lyčių vaidmenis palaikantys žmonės yra labiau linkę turėti vaikų (Galdauskaitė, 2022). Vaikų skaičiaus šeimoje mažėjimas aiškinamas ir individualizuoto požiūriu į vaiką kaip šeimos emocinių ryšių centrą stiprėjimu (Maslauskaitė, 2004b). Tad nepaisant tebevyraujančio, nors ir mažėjančio, normatyvinio dviejų vaikų šeimos lūkesčio (Stankūnienė ir kt., 2013), Lietuva tampa vieno vaiko

šeimoms šalimi⁷³: tarp nepilnamečius vaikus auginančių šeimų, vieną vaiką auginančios šeimos sudaro apie 54 proc., du vaikus – apie 38 proc., o tris vaikus – tik apie 7 procentus (Maslauskaitė, 2023b, p. 153). Augantį susirūpinimą kelia ir plintantis savanoriškos bevaikystės reiškinys, kuriam pastarąjį dešimtmetį skiriamas itin didelis dėmesys, analizuojant bevaikystę lemiančius kultūrinius, struktūrinius ir individualius veiksnius (Gedvilaitė-Kordušienė ir kt., 2019), reprodukcinių laikotarpių baigusių bevaikių moterų sociodemografines charakteristikas (Oertelė, 2023), bevaikio gyvenimo būdo pasirinkimo racionalizavimą ir jo pasekmių patyrimą iš moterų perspektyvos (Gedvilaitė-Kordušienė ir kt., 2020; Šumskaitė ir kt., 2019; Tretjakova ir kt., 2020), bevaikystės vaizdavimą moterims skirtoje Lietuvos žiniasklaidoje (Šumskaitė & Rapolienė, 2019). Reikia pastebėti, kad vyrų bevaikystės reiškinys yra menkai tyrinėtas (ką iš dalies gali lemti vyrų bevaikystę fiksuojančios statistinės informacijos trūkumas), nors kaip tik vyrai labiau linkę nenorėti vaikų (Stumbrys ir kt., 2024)

Mažėjantis prokreacinės elgsenos aktyvumas ir tėvystės atidėjimas vėlesniam amžiui iš dalies siejamas su kita Lietuvoje stebima kultūrine tendencija – įsivirtinančiu intensyvioji tėvystės diskursu. Tėvystė laikoma labai svarbia asmens tapatybės dalimi, siejant ją su visapusišku vaiko ugdymu, emocinio ryšio puoselėjimu, gyvenimo galimybių užtikrinimu, vaiko poreikių prioritizavimu, pradedant nuo pačios kūdikystės, kai vadinamosios *racionaliojo* rūpinimosi kūdikiu praktikos, orientuotos į tėvų nustatytą dienotvarkę ir taisykles, užleidžia vietą *romantino* rūpinimosi praktikoms, pilnai paklūstančioms kūdikio signalizuojamiems poreikiams (Daraškevičienė, 2017). Tokio tėvystės idealo įkūnijimui keliami aukšti, kartais nerealistiniai reikalavimai (Daraškevičienė, 2020; Maslauskaitė, 2023a), todėl motinystė ir tėvystė imama traktuoti ne kaip biologiškai determinuota charakteristika, o kaip pašaukimas – vieniems duotas, kitiems – ne. Visa tai gilina įtampą tarp realios šeiminių santykių kūrimo eigos šiuolaikinėje visuomenėje ir normatyvinių lūkesčių (Kraniauskienė & Damaševičiūtė, 2025).

Apibendrinant atliktų tyrimų duomenis galima teigti, kad kintančios motinystės ir tėvystės sampratos, vaikų vertingumo kultūrinės reikšmės bei prokreacinės nuostatos atspindi ilgalaikes su privačia gyvenimo sritimi susijusias kultūrinius pokyčius Lietuvoje. Individualistinės ir emancipacinės orientacijos, formuodamos individualius gyvenimo scenarijus, silpnina tradicinius įsipareigojimo šeimai mo-

⁷³ Tyrimai rodo, kad prokreacinių nuostatų ir realių gimstamumo rodiklių neatitikimas indikuoja prokreacijai nepalankias socialinės aplinkos (mikro ir makrolygmens) sąlygas, finansinius ir profesinės veiklos bei asmeninio gyvenimo derinimo iššūkius (Ražauskienė & Šumskaitė, 2021; Stankūnienė ir kt., 2013).

delius ir prisideda prie mažėjančios motyvacijos turėti (daugiau) vaikų. Vis dėlto, pastarųjų metų empiriniai tyrimai preliminariai indikuoja, kad būtent detradicionalizuotoms šeimos formoms atviri asmenys linkę susilaukti daugiau vaikų nei besilaikantieji tradicinių nuostatų. Ši įtampų persmelkta kultūrinė sankirta, kuri gali būti reikšminga demografiniams procesams ir ilgalaikiam Lietuvos visuomenės reprodukcijos tvarumui, ir yra analizuojama šiame skyriuje.

Tyrime naudojamų duomenų rinkinys

Nors su motinyste ir kultūrine vaikų verte susijusių nuostatų sričiai EVT tyrimuose skiriamas didelis dėmesys, problemų kelia tai, kad nemažai rodiklių skirtingose tyrimo bangose keitėsi, atsisakant vienu ir įvedant kitus, keičiant klausimų formuluotes, atsakymų pasirinkimo skales, o tai neleidžia visų šių svarbių duomenų pasitelkti tarpgeneracinei vertybinių nuostatų kaitos analizei⁷⁴. Tad tie rodikliai, kurie buvo užfiksuoti bent jau dvejose paskutiniuosiose EVT bangose, bus apžvelgti dinaminėje ir tarptautinėje perspektyvoje, o į vėliau pristatomą APK analizę bus įtraukti tik visose keturiose EVT bangose matuoti kintamieji. Tai neišvengiamai siaurina tarpgeneracinio tyrimo problematikos aprėptį; nepaisant to, jo rezultatai suteikia svarbių įžvalgų apie šioje srityje vykstančių kultūrinių permainų dinamiką ir varomąsias jėgas.

Toliau pateikiamos analizės priklausomi kintamieji⁷⁵ suskirstyti į dvi kategorijas: (1) klausimai, susiję su vaiko vertingumo kultūrine samprata; (2) klausimai, susiję su motinystės kultūra.

Pirmajai kintamųjų kategorijai priskirti klausimai apie vaiką kaip moters gyvenimo visavertiškumo pagrindą, santuokos ar partnerystės sėkmės veiksnį, pareigą visuomenei, priežiūros senatvėje garantą ir socializacijos vertybes, atspindinčias skirtingas vaiko vertingumo sampratas. Visose keturiose Lietuvoje įgyvendintose EVT bangose respondentų buvo prašoma pateikti savo nuomonę

⁷⁴ Kai kurie tyrėjai šią metodologinę problemą sprendžia, standartizuodami skirtingų kintamųjų skales ir kurdami sudėtinius indeksus iš skirtingose apklausose naudotų besiskiriančių kintamųjų (Galdauskaitė, 2022). Nors tokia analizė gali suteikti vertingų įžvalgų apie ilgalaikę nuostatų dinamiką, jos trūkumas yra skirtingas indekso kūrimui naudojamų kintamųjų jautrumas politiniam, socialiniam ar ekonominiam kontekstui apklausų atlikimo momentu (tarkime, teiginys „Dirbančių motinų vaikai nukenčia“ yra abstraktesnis ir todėl mažiau jautrus kontekstui nei „Didėjant nedarbiui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą nei moterys“, kurio vertinimas gali būti glaudžiai susijęs su padėtimi darbo rinkoje apklausos metu). Siekiant minimizuoti klausimų formuluočių įtaką galutiniam rezultatui, čia pristatomoje analizėje pasitelkiami tik tarpusavyje aiškiai palyginami skirtingose EVT bangose naudoti kintamieji.

⁷⁵ Šioje analizėje naudojami nepriklausomi kintamieji – tyrimo metai, amžius, socialinė karta – aprašyti trečiajame monografijos skyriuje.

apie teiginį „Moters gyvenimas gali būti visavertis tik tuomet, jeigu ji turi vaikų“⁷⁶, jų pasirinkimui pateikiant du atsakymo variantus, kurie buvo perkoduoti: 0 – ne, vaikai tam nebūtini, 1 – taip, vaikai būtini. Respondentų taip pat buvo teiraujama si ir apie sėkmingai santuokai ar partnerystei svarbius dalykus („Manoma, kad sėkminga santuoka ar partnerystė priklauso nuo įvairių dalykų. Prašau pasakyti apie kiekvieną dalyką, ar, Jūsų manymu, tai yra labai svarbu, greičiau svarbu ar nelabai svarbu“), be kitų dalykų prašant įvertinti ir vaikus⁷⁷ bei pateikiant tris atsakymo variantus, kurie duomenų interpretavimui supaprastinti buvo perkoduoti pagal atvirkštinę skalę: 1 – nelabai svarbu, 2 – greičiau svarbu, 3 – labai svarbu. Ketvirtoje ir penktoje EVT bangoje respondentų vertinimui buvo pateikti teiginiai „Turėti vaikų yra pareiga visuomenei“ ir „Suaugusių vaikų pareiga – suteikti savo tėvams ilgalaikę priežiūrą“⁷⁸, pateikiant penkis atsakymo variantus, kurie buvo perkoduoti pagal atvirkštinę skalę: 1 – visiškai nesutinku, 2 – nesutinku, 3 – nei taip, nei ne, 4 – sutinku, 5 – visiškai sutinku. Vyraujanti vaiko vertingumo suvokimą indikuoja ir socializacijos vertybės, kurios išsamiai bus analizuojamos dešimtajame monografijos skyriuje, o čia aptariamoms tik sąsajoje su vaiko vertingumo samprata. Šios vertybės EVT matuojamos klausimu, vienodai formuluotu visose keturiose bangose: „Pateiksiu Jums sąrašą savybių, kurios gali būti ugdomos vaikams namuose. Kurias penkias iš išvardytų savybių, Jūsų nuomone, vaikui itin svarbu įgyti?“. Respondentų pasirinkimui pateikiamas vienuolikos savybių sąrašas. Šio tyrimo tikslais socializacijos vertybėms susisteminti naudojama Jacques Hagenarso, Loek Halmano ir Guy Moorso konceptualizacija (Hagenaars ir kt., 2003) ir sukuriamas autoriteto–autonomijos socializacijos vertybių indeksas, sudedant keturių su autonomijos vertybine orientacija susijusių vertybių (savaranikiškumo, atsakomybės jausmo, vaizduotės ir atkaklumo) reikšmes ir atimant su autoriteto vertybine orientacija susijusių vertybių (darbštumo, taupumo, religingumo, paklusnumo) reikšmes. Tokiu būdu, sukurtas kintamasis įgauna reikšmes nuo -4 (stipriai išreikšta autoriteto vertybinė orientacija) iki 4 (stipriai išreikšta autonomijos vertybinė orientacija).

⁷⁶ EVT5 bangoje šis klausimas buvo užduotas respondentams Lietuvoje, tačiau nebuvo įtrauktas į kitose šalyse atliktų tyrimų klausimynus, todėl šių duomenų nėra tarptautinės EVT grupės parengtoje jungtinėje duomenų byloje, apimančioje EVT1-EVT5 bangų duomenis (EVS, 2022). Čia pristatomo tyrimo tikslais šie duomenys buvo importuoti iš tarptautinės EVT grupės parengtos jungtinės duomenų bylos, apimančios EVT1-EVT4 bangų duomenis (EVS, 2020) ir 2017 m. Lietuvoje atliktos apklausos pirminės duomenų bylos, kuria autorės disponuoja kaip šio tyrimo vykdytojos.

⁷⁷ Kitų sėkmingos santuokos veiksnių svarba išsamiai aptarta aštuntame monografijos skyriuje.

⁷⁸ EVT4 bangoje šio klausimo formuluotė buvo kiek kitokia („Kai kuris nors iš tėvų sunkiai serga arba jam reikia priežiūros, tai rūpintis juo pirmiausiai yra suaugusio vaiko pareiga“), tačiau atsakymų pasiskirstymai rodo, kad abi formuluotes respondentai suprato panašiai.

Antrajai kintamųjų kategorijai – motinystės kultūrai – priskirti su motinystės ir profesinės veiklos derinimu ir sąmoningu vienišos motinystės pasirinkimu susiję klausimai. Visose keturiose Lietuvoje įgyvendintose EVT bangose respondentų prašyta išsakyti savo nuomonę apie teiginius „Darbas yra svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus“, „Dirbančių motinų vaikai nukenčia“⁷⁹ ir „Dirbanti motina gali sukurti tokius pat šiltus ir tvirtus santykius su savo vaiku, kaip ir nedirbanti“⁸⁰, pateikiant keturis atsakymo variantus, kurie buvo perkoduoti pagal atvirkštinę skalę: 1 – visiškai nesutinku, 2 – nesutinku, 3 – sutinku ir 4 – visiškai sutinku. Respondentų vertinimui taip pat buvo pateiktas teiginys „Jeigu moteris nori auginti vaiką viena, ir nenori būti susieta nuolatiniais ryšiais su vyriškiu, ar Jūs ją pateisinate, ar nepateisinate?“⁸¹, pateikiant tris atsakymo variantus, kurie buvo perkoduoti ir įgauna tokias reikšmes: 0 – nepateisinu, 1 – priklauso nuo aplinkybių, 2 – pateisinu.

Šiame skyriuje pristatomas tyrimas atliktas pagal trečiajame monografijos skyriuje aprašytą eigą, pirmiausia trumpai apžvelgiant su prokreacija, vaiko vertingumo kultūrinėmis prasmėmis ir motinystės kultūra susijusių vertybinių nuostatų dinamiką Lietuvoje per tiriamą laikotarpį, įvertinant ją ir tarptautiniame kontekste, o tuomet tiriant laikotarpio, amžiaus ir socialinės kartos efektus šių nuostatų permainoms Lietuvos visuomenėje ir vertinant sąlyginę kartų kaitos ir vidinio kartų nuostatų kismo įtaką ilgalaikiams visuomenės lygio pokyčiams.

Vaiko vertingumo kultūrinės sampratos ir motinystės kultūros kaita

Analizuojant vaiko vertingumo kultūrinės sampratos kaitą, reikšmingas rodiklis yra požiūris į vaikų turėjimą kaip esminį asmeninės tapatybės dėmenį bei socialinio pripažinimo sąlygą. Tradicinėse visuomenėse vaikai laikomi žmogaus (ir ypač moters) visavertiškumo, socialinio statuso ir gyvenimo prasmės garantu, tuo tarpu vėlyvosios modernybės kontekste ši reikšmė vis dažniau praranda normatyvinį pobūdį, užleisdama vietą labiau individualizuotiems gyvenimo scenarijams ir savirealizacijos sampratomis. EVT duomenys rodo, kad nepaisant Lietuvos visuomenėje per pastaruosius tris dešimtmečius vykusių vertybinių orientacijų

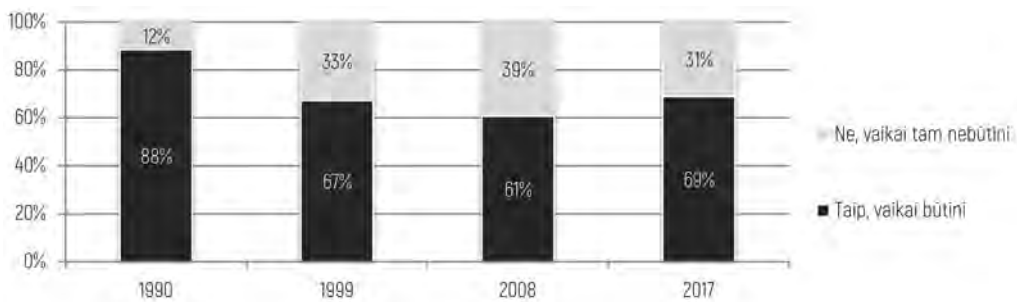
⁷⁹ EVT2–EVT4 bangose šio klausimo formuluotė buvo „Dažniau nukenčia ikimokyklinio amžiaus vaikai tų motinų, kurios dirba“.

⁸⁰ EVT5 bangoje šis klausimas taip pat nebuvo įtrauktas į kitose šalyse atliktų tyrimų klausimynus ir į jungtinę EVT1–EVT5 bangų duomenų bylą (EVS, 2022), todėl duomenys buvo importuoti iš kitų duomenų bylų pagal anksčiau aprašytą procedūrą.

⁸¹ Žr. ankstesnę nuorodą.

poslinkio link individualizmo ir emancipacijos ir jo sąlygojamų šeiminio gyvenimo organizavimo pokyčių (plačiau aptartų ankstesniame monografijos skyriuje), tradicinis požiūris į vaiko svarbą moters visavertiškumui išlieka dominuojantis, nors ir stebima ilgalaikė nuostatos silpnėjimo tendencija – nuo 88 proc. pritarusių šiam požiūriui 1990 m. iki 69 proc. 2017 m. (Kendall $\tau = -0,121$; $p < 0,001$, $N = 4365$)⁸². Tačiau reikia atkreipti dėmesį, kad šios nuostatos kaitos dinamika nebuvo vienakryptė, nes 2017 m. apklausoje buvo užfiksuotas nuostatos sustiprėjimas, lyginant su ankstesne banga, ir nors jis nėra didelis, tačiau statistiškai reikšmingas (Kendall $\tau = 0,086$; $p < 0,001$, $N = 2571$; žr. 9.1 paveikslą).

9.1 paveikslas. Vaikų svarbos moters visavertiškumui vertinimai 1990–2017 m.

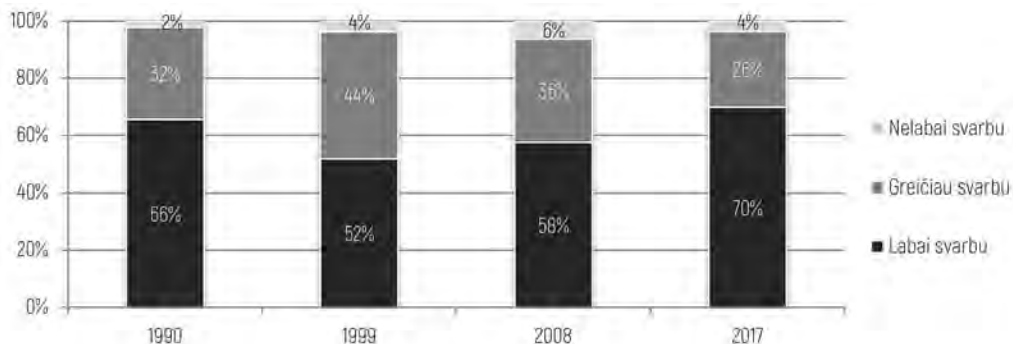

Prokreacija tiek tradicinėje, tiek šiuolaikinėje visuomenėje pirmiausia suvokiama ilgalaikės partnerystės ir šeimos kontekste, kuriame vaikams tenka esminis vaidmuo – vaikų svarba santuokos ar partnerystės sėkmei labai pabrėžiama: visose Lietuvoje atliktose EVT apklausoje daugiau nei pusė respondentų teigė, kad vaikai šiuo požiūriu yra labai svarbūs, o to neakcentavo vos keli procentai respondentų (žr. 9.2 paveikslą). Tačiau keičiantis pažiūroms, susijusioms su šeiminiu gyvenimu ir partneryste, vaikų kaip sėkmingos santuokos ar partnerystės garanto vertinimai taip pat yra dinamiški, ir kaita čia vėlgi nėra vienakryptė: vaikų svarbos akcentavimas, susilpnėjęs laikotarpyje nuo 1990 iki 1999 m. (Kendall $\tau = -0,139$; $p < 0,001$, $N = 1995$), vėliau ėmė nuosekliai stiprėti (Kendall $\tau = 0,132$; $p < 0,001$, $N = 3881$). Įdomu, kad laikotarpiu tarp 2008 ir 2017 m. taip pat augo pritarimas

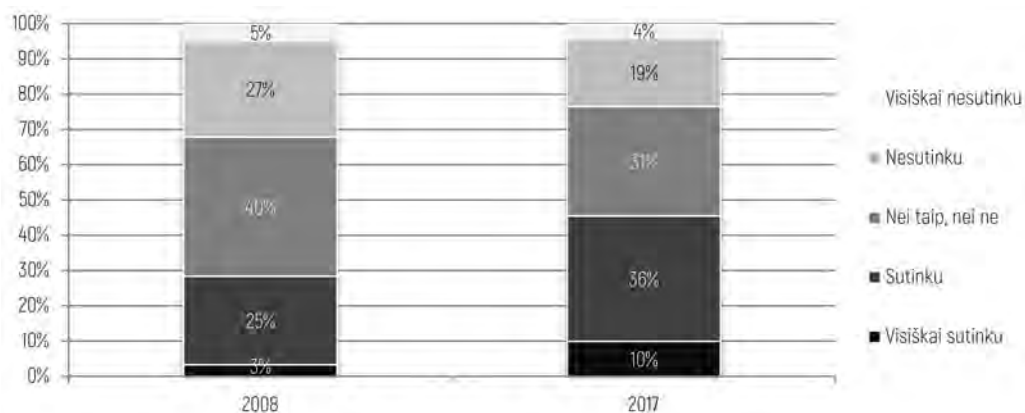
⁸² Šiuos duomenis įdomu sugretinti su atsakymais į 2017 m. lietuviškoje EVT apklausoje pateiktą analogišką klausimą apie vaikų svarbą vyro gyvenimo visavertiškumui. Tuomet su šiuo teiginiu visiškai sutiko arba sutiko 65 procentai respondentų. Skirtingų matavimo skalų naudojimas (klausimo apie moterį atveju naudota dviejų pasirinkimų skalė, o apie vyrą – keturių pasirinkimų) neleidžia duomenų palyginti tiesiogiai, tačiau jie indikuoja, kad atotrūkis tarp vaikų svarbos moters ir vyro gyvenimo visavertiškumui vertinimų nėra labai didelis.

požiūriui, kad turėti vaikų yra pareiga visuomenei: šiai su tradicinėmis pažiūromis į šeiminių gyvenimą siejamai nuostatai visiškai pritariančių ir pritariančių dalis per devynerius metus išaugo nuo 28 iki net 46 procentų (žr. 9.3 paveikslą), o tai yra reikšmingas pokytis (Kendall $\tau = 0,158$; $p < 0,001$, $N = 2821$).

9.2 paveikslas. Vaikų svarbos sėkmingai santuokai ar partnerystei vertinimai 1990–2017 m.

9.3 paveikslas. Vaikų kaip pareigos visuomenei suvokimas 2008–2017 m.

Atsižvelgiant į anksčiau aptartus vertybių pokyčius, atspindinčius individualios savirealizacijos ir saviraiškos poreikių išgalėjimą, šeiminio gyvenimo detradicionalizavimą, toks po 2008 m. sustiprėjęs vaiko kaip socialinės pareigos traktavimas, jo svarbos moters visavertiškumui, santuokos ar partnerystės sėkmei vertinimas yra gana netikėtas ir vertas gilesnės analizės. Jis rodo, kad kintančios kultūrinės vaiko vertingumo sampratos negalima sieti su visuomenės nuostatų

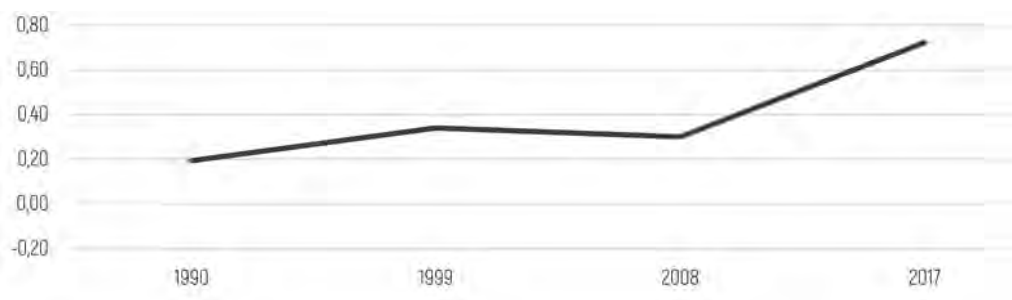
perėjimu nuo tradicinių prie detradicionalizuotų, nes tokiu atveju nuostatų kaita turėtų būti daugmaž tolydi. Galima kelti hipotezę, kad šie reiškiniai yra anksčiau aptarto augančio vaikocentrizmo apraiška, vaikui tampant šeimos ir socialinio gyvenimo centru, kai jo susilaukimas ir auginimas imamas sieti su tam tikru sąmoningai pasirenkamu gyvenimo būdu ar net savotiška misija. Šį aspektą atskleisti padeda vaiko kultūrinio vertingumo sampratos kaita iš socializacijos vertybėse atspindėtų autoriteto–autonomijos kultūrinių orientacijų perspektyvos (Hagenaars ir kt., 2003). Autoriteto orientacija žymi vertybinį dėmesį paklusnumui, drausmei, pagarbai vyresniesiems, konformizmui, socialinės hierarchijos palaikymui. Ji siejama su tradicinėmis kolektyvistinėmis visuomenėmis, kuriose individas labai priklausomas nuo bendruomenės, ir kur svarbus socialinis stabilumas, palaikomas vertybių perdavimo iš kartos į kartą. Čia vaikas vertinamas per išipareigojimų šeimai ir tradicijų tęstinumo prizmę, todėl jo auklėjimas orientuotas į paklusnumą, normų laikymąsi ir socialinę reprodukciją, o tėvystė siejama su socialine pareiga. O štai autonomijos orientacija atspindi individualumo, asmeninės atsakomybės, kūrybiškumo ir kritinio mąstymo skatiniumą. Ji būdinga individualistinėms, egalitariškoms visuomenėms, kur vertinamas asmens savarankiškumas, pasirinkimo laisvė ir gebėjimas veikti nepriklausomai nuo autoritetų. Šiuo atveju vaikas suprantamas kaip savarankiška asmenybė, jo vertę siejant ne su paklusnumu ir socialine reprodukcija, o su individualumu, saviraiška ir emociniu ryšiu, tėvystę laikant emociškai įprasmintą ir personalizuota patirtimi.

Žvelgiant į Lietuvos visuomenėje vykusius pokyčius, socializacijos vertybių autoriteto–autonomijos indekso vidurkio svyravimai tarp 1990 ir 2008 m. buvo statistiškai nereikšmingi, tačiau 2017 m. užfiksuotas reikšmingas autonomiškumo orientacijos sustiprėjimas, lyginant su 2008 metais (Kendall $\tau = 0,136$; $p < 0,001$, $N = 2829$; žr. 9.4 paveikslą). Šie duomenys atitinka kitų tyrimų išvalgas, kad ekonominė ir socialinė visuomenės plėtra yra teigiamai susijusi su polinkiu vaikus auklėti pagal autonomijos vertybes ir neigiamai susijusi su autoritarizmo vertybėmis (Ramos & Vala, 2022). Kartu jie patvirtina kintančią kultūrinę vaiko vertės sampratą, visuomenei vis labiau imant traktuoti vaikus kaip artimo emocinio bendravimo partnerius, o ne tėvų autoriteto ir poreikių užtikrintojus.

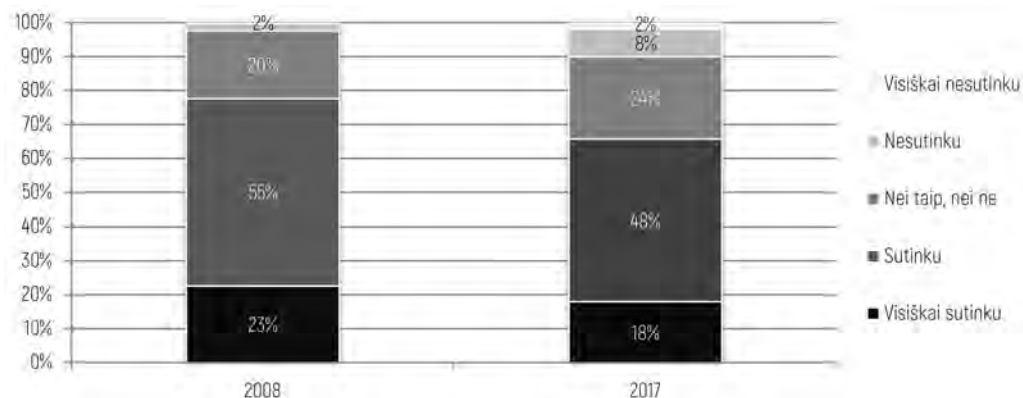
Su pastarąja išvada susišaukia požiūris į vaiką kaip savotišką ilgalaikę investiciją, tikintis jo pagalbos senatvėje, kaita. Lietuvos visuomenėje ši nuostata sulaukia nemažo palaikymo: nuomonei, kad suaugę vaikai turėtų padėti savo senstantiems tėvams, 2008 m. visiškai pritarė arba pritarė 78 procentai respon-

dentų, o 2017 m. – 66 procentai⁸³ (žr. 9.5 paveikslą), tad bendras pritarimas šiam požiūriui yra aukštas, tačiau mažėjantis (Kendall $\tau = -0,126$; $p < 0,001$, $N = 2848$).

9.4 paveikslas. Socializacijos vertybių autoriteto–autonomijos indekso vidurkis 1990–2017 m. (kai -4 reiškia stipriai išreikštą autoriteto, o 4 – autonomijos vertybinę orientaciją)

9.5 paveikslas. Požiūris į suaugusių vaikų pareigą suteikti savo tėvams reikalingą ilgalaikę priežiūrą 2008–2017 m.

Tai, kad kintančios kultūrinės vaiko vertingumo sampratos negalima sieti vien su vertybinių orientacijų perėjimu nuo tradicinių prie detradicionalizuotų, patvirtina ir jų sąsajos su santuokos instituto vertinimu, kurį galima traktuoti kaip svarbų tradicinio ar detradicionalizuoto požiūrio į šeiminių gyvenimą rodiklį.

⁸³ Pažymėtina, kad 2008 ir 2017 m. apklausoje respondentams pateikto klausimo formuluotės nebuvo identiškos, o tai galėjo turėti įtakos atsakymams: 2008 m. apklausoje respondentų buvo prašoma išsakyti savo nuomonę apie teiginį: „Kai kuris nors iš tėvų sunkiai serga arba jam reikia priežiūros, tai rūpintis juo pirmiausiai yra suaugusio vaiko pareiga“, o 2017 m. – apie teiginį „Suaugusių vaikų pareiga – suteikti savo tėvams ilgalaikę priežiūrą“. Todėl pagrįstoms išvadoms apie ilgalaikes šios nuostatos tendencijas būtų reikalingi tolesnių stebėjimų duomenys.

Duomenys patvirtina prognozę, kad pritariantieji ir nepritariantieji teiginiui, kad santuoka yra atgyvenęs dalykas, pasižymi statistiškai reikšmingai besiskiriančiomis nuomonėmis apie vaikų svarbą moters visavertiškumui, sėkmingai partnerystei ir santuokai, apie pareigą visuomenei turėti vaikų, jų auklėjimą autoriteto ar autonomijos vertybių dvasioje, taip pat apie suaugusių vaikų pareigą suteikti pagalbą senstantiems tėvams: besilaikantieji tradicinių požiūrių buvo linkę labiau pritari visiems šiems teiginiais ir labiau akcentuoti vaiko socializaciją autoriteto dvasioje (žr. 9.6–9.10 paveikslus). Tačiau įdomu tai, kad visų šių su vaiko kultūrinio vertingumu susijusių nuostatų ilgalaikių pokyčių tendencijos abejose lyginamose grupėse yra analogiškos. Viena vertus, net ir detradicionalizuoto požiūrio į šeiminių gyvenimą žmonių tarpe 2017 m. apklausoje fiksuojamas statistiškai reikšmingai išaugęs pritarimas teiginiais apie pareigą visuomenei turėti vaikų ir vaikų svarbą moters visavertiškumui (taip pat užfiksuotas kiek išaugęs pritarimas teiginiui apie vaikų svarbą partnerystės ar santuokos sėkmei, tačiau jis nėra statistiškai reikšmingas). Kita vertus, net ir tradicinio požiūrio į šeiminių gyvenimą besilaikantys žmonės ilgainiui vis labiau akcentuoja vaikų auklėjimą autonomijos dvasioje ir mažiau palaiko nuostatą, jog suaugę vaikai privalo suteikti pagalbą senstantiems tėvams (abiem atvejais, nuostatų pokytis 2008–2017 m. laikotarpiu statistiškai reikšmingas). Tai indikuoja, kad vaiko kultūrinis vertingumas sietinas ne tik su perėjimu nuo tradicinių prie detradicionalizuotų požiūrių į šeiminių gyvenimą, nes pasireiškia kitos abi šias grupes vienodai veikiančios kultūrinės jėgos poveikis, ir ją galima įvardinti kaip šiuolaikinį vaikocentrizmą. EVT duomenyse

9.6 paveikslas. Tradicinio ar detradicionalizuoto požiūrio į šeiminių gyvenimą žmonių nuomonė apie vaikų svarbą moters visavertiškumui 1990–2017 m.
(vidurkiausiai skalėje, kur 0 – ne, vaikai tam nebūtini, 1 – taip, vaikai būtini)

tarp 2008 ir 2017 m. tyrimo bangų užfiksuotas lūžis vaiko kultūrinį vertingumą atspindinčių nuostatų dinamikoje gali būti siejamas su demografiniais, šeimos politikos ir stiprėjančio vaikų teisių diskurso veiksniais: mažėjant vaikų skaičiui šeimose, vaikui imama teikti daugiau svarbos ir individualaus dėmesio; dosnios motinystės ir tėvystės atostogos sudaro sąlygas intensyvios tėvystės praktikų populiarėjimui; Vakarų kultūros įtakoje (susijusioje ir su ES integracija) plinta vaikų teisių diskursą akcentuojančios nuostatos, palaikomos ir žiniasklaidos naratyvų. Šie veiksniai kartu formuoja naują vaikystės normatyvumą, kuriame vaikocentrizmas tampa ne tik individualiai pasirenkama tėvystės praktika, bet ir kultūriniu idealu.

9.7 paveikslas. Tradicinio ar detradicionalizuoto požiūrio į šeiminių gyvenimą žmonių nuomonė apie vaikų svarbą sėkmingai santuokai ar partnerystei 1990–2017 m.

(vidurkiai skalėje, kur 1 – nelabai svarbu, 2 – greičiau svarbu, 3 – labai svarbu)

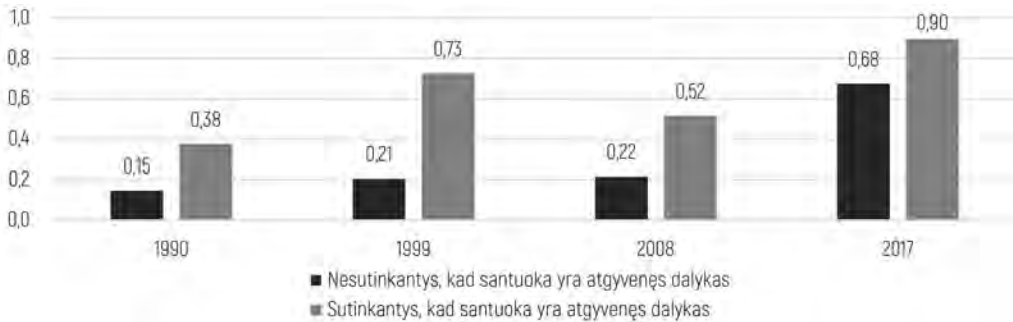

9.8 paveikslas. Tradicinio ar detradicionalizuoto požiūrio į šeiminių gyvenimą žmonių nuomonė apie vaikų kaip pareigos visuomenei sampratą 2008–2017 m.

(vidurkiai skalėje, kur 1 – visiškai nesutinku, 2 – nesutinku, 3 – nei taip, nei ne, 4 – sutinku, 5 – visiškai sutinku)

9.9 paveikslas. Tradicinio ar detradicionalizuoto požiūrio į šeiminių gyvenimą žmonių nuomonė apie vaikų auklėjimą autoriteto ar autonomijos vertybių dvasioje 1990–2017 m. (vidurkiaai skalėje, kur -4 reiškia stipriai išreikštą autoriteto, o 4 – autonomijos vertybinę orientaciją)

9.10 paveikslas. Tradicinio ar detradicionalizuoto požiūrio į šeiminių gyvenimą žmonių nuomonė apie suaugusių vaikų pareigą suteikti savo tėvams reikalingą ilgalaikę priežiūrą 2008–2017 m. (vidurkiaai skalėje, kur 1 – visiškai nesutinku, 2 – nesutinku, 3 – nei taip, nei ne, 4 – sutinku, 5 – visiškai sutinku)

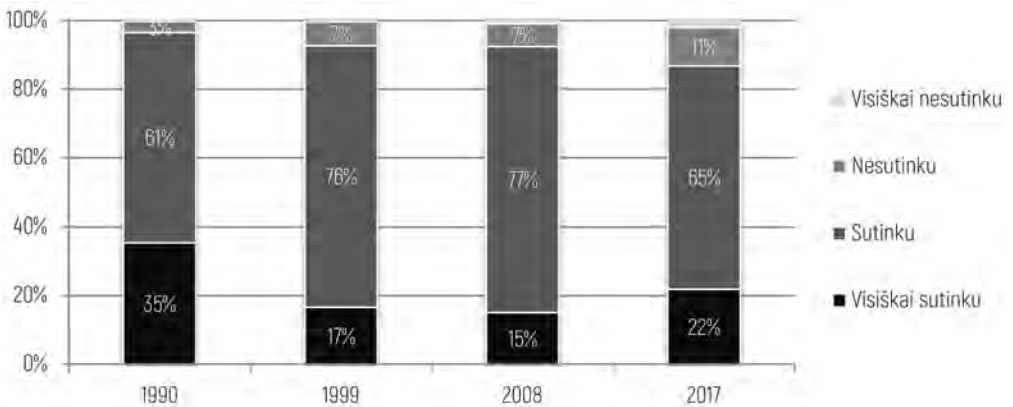
Čia galima kelti klausimą, kiek tokios vaiko vertingumo sampratos kaitos tendencijos susišaukia su motinystės kultūrą apibrėžiančiomis nuostatomis? EVT duomenys rodo altruistinės motinystės imperatyvo silpnėjimą, vis labiau pripažįstant galimybę moterims derinti pareigas šeimoje ir profesinę karjerą: vis mažiau pritariama nuostatoms, kad darbas yra svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus⁸⁴ (Kendall $\tau = -0,119$; $p < 0,001$, $N = 4640$), ir kad dirbančių motinų vaikai nukenčia (Kendall $\tau = -0,286$; $p < 0,001$, $N = 4645$), labiau palaikant nuomonę, kad dirbanti motina gali sukurti tokius pat šiltus ir tvirtus santykius su

⁸⁴ Čia reikia pastebėti, kad visiškai pritariančių šiam teiginiui gyventojų dalis, ženkliai sumažėjusi 1990–2008 m. laikotarpiu, vėl ūgteli 2017 metais.

savo vaiku, kaip ir nedirbanti (Kendall $\tau = 0,216$; $p < 0,001$, $N = 4724$; žr. 9.11–9.13 paveikslus). Tačiau nepaisant ankstesniame skyriuje aptarto nuosekliai augančio moralinio pateisinamumo santuokinio ir seksualinio elgesio srityje, tolerancija sąmoningai vienišai motinystei tiriamu laikotarpiu kito nespārčiai ir netolydžiai, nors statistiškai reikšmingai: ji turėjo augimo tendenciją 1990–2008 m. laikotarpiu (Kendall $\tau = 0,094$; $p < 0,001$, $N = 3350$) ir šioji tokių kritimą 2008–2017 metais (Kendall $\tau = -0,063$; $p < 0,001$, $N = 2808$; žr. 9.14 paveikslą).

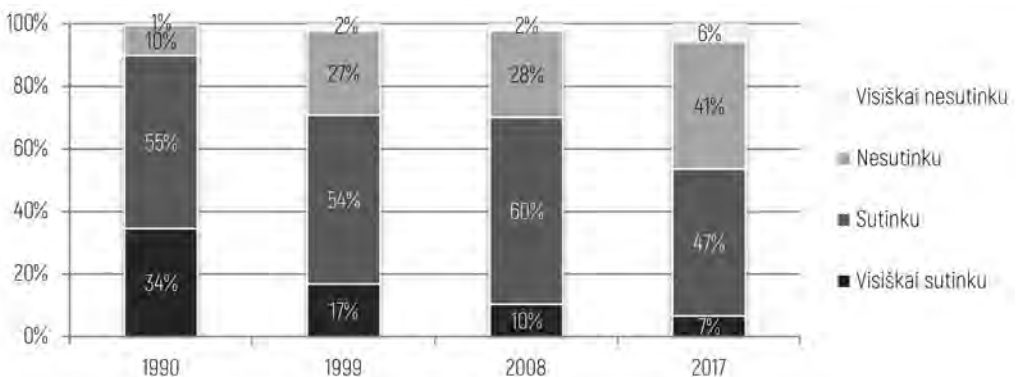
9.11 paveikslas. Šeimos ir motinystės svarbos moters gyvenime vertinimas priešpriešoje su darbine veikla 1990–2017 m.

(Teiginys: Darbas yra svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus)

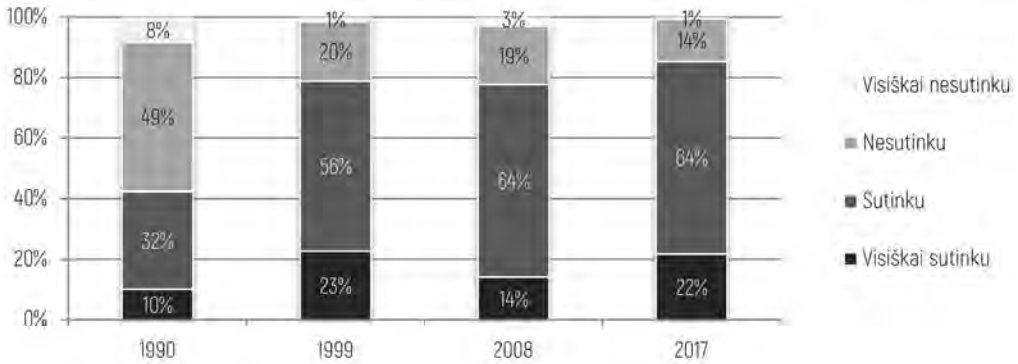

9.12 paveikslas. Galimybės derinti profesinę veiklą ir motinystę vertinimas 1990–2017 m.

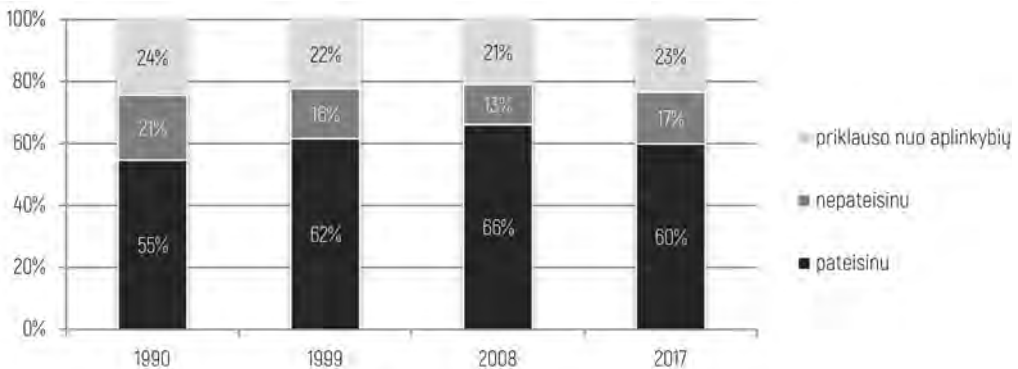
(Teiginys: Dirbančių motinų vaikai nukenčia)

9.13 paveikslas. Dirbančių motinų santykių su vaikais vertinimas 1990–2017 m.
(Teiginys: *Dirbanti motina gali sukurti tokius pat šiltus ir tvirtus santykius su savo vaiku, kaip ir nedirbanti*)

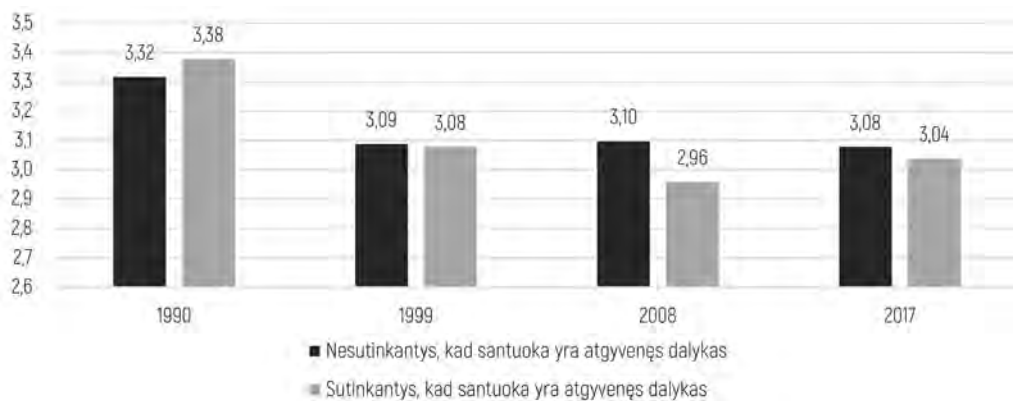

9.14 paveikslas. Sąmoningos vienišos motinystės pateisinimas 1990–2017 m.
(Kl.: *Jeigu moteris nori auginti vaiką viena, ir nenori būti susieta nuolatiniiais ryšiais su vyriškiu, ar Jūs ją pateisinate, ar nepateisinate?*)

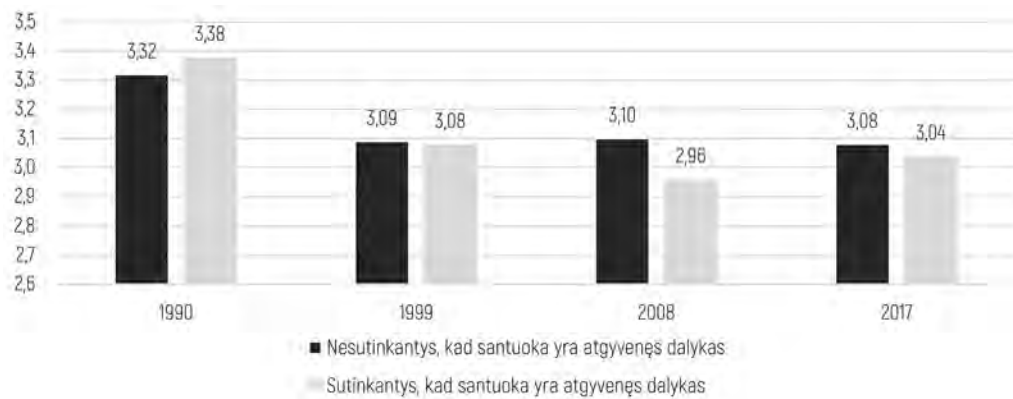

Atkreiptinas dėmesys, kad tradicinis ir detradicionalizuotas požiūris į šeiminių gyvenimą labai menkai, nors statistiškai reikšmingai diferencijuoja nuomones apie teiginius, kad darbas yra svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus, ir kad dirbanti motina gali sukurti tokius pat šiltus ir tvirtus santykius su savo vaiku, kaip ir nedirbanti (atitinkamai Kendall $\tau = -0,041$ ir $0,039$; $p < 0,01$, $N \geq 4285$; žr. 9.15–9.16 paveikslus), ir visiškai nediferencijuoja nuomonės dėl dirbančių motinų vaikų patiriamos žalos. Šiuo požiūriu įdomius rezultatus atskleidžia šių dviejų grupių nuomonės apie sąmoningą vienišą motinystę palyginimas:

9.15 paveikslas. Tradicinio ir detradicionalizuoto požiūrio į šeiminių gyvenimą žmonių nuomonė apie teiginį, kad darbas yra svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus 1990–2017 m. (vidurkiai skalėje, kur 1 – visiškai nesutinku, 2 – nesutinku, 3 – nei taip, nei ne, 4 – sutinku, 5 – visiškai sutinku)

9.16 paveikslas. Tradicinio ir detradicionalizuoto požiūrio į šeiminių gyvenimą žmonių nuomonė apie teiginį, kad dirbanti motina gali sukurti tokius pat šiltus ir tvirtus santykius su savo vaiku, kaip ir nedirbanti 1990–2017 m. (vidurkiai skalėje, kur 1 – visiškai nesutinku, 2 – nesutinku, 3 – nei taip, nei ne, 4 – sutinku, 5 – visiškai sutinku)

besilaikantieji tradicinio požiūrio į šeiminių gyvenimą tokiam moters pasirinkimui yra mažiau tolerantiški, ir jų nuostata šiuo klausimu per tiriamą laikotarpį išliko stabili; o štai detradicionalizuoto požiūrio žmonės 1990–2008 m. laikotarpiu reiškė vis didesnę toleranciją sąmoningai vienišai motinystei, tačiau 2017 m. tyrime už-

fiksuotas sumažėjęs jų tolerancijos lygis (žr. 9.17 paveikslą). Apibendrinant, motinystės kultūros nuostatų analizė atskleidžia dvi kultūrinės tendencijas: silpnėjantį altruistinės motinystės normatyvumą tarp tiek tradicinio, tiek detradicionalizuoto požiūrio į šeiminių gyvenimą besilaikančių žmonių, kartu pripažįstant vaiko poreikį augti su abiem tėvais.

9.17 paveikslas. Tradicinio ir detradicionalizuoto požiūrio į šeiminių gyvenimą žmonių nuomonė sąmoningą vienišą motinystę 1990–2017 m.

Vertinant tarptautinį kultūrinės vaiko vertingumo sampratos ir motinystės kultūros kontekstą matyti, kad Europoje buvo ir išlieka ryškūs regioniniai skirtumai: Pietų, Centrinės ir Rytų Europos šalių gyventojams, lyginant su Šiaurės ir Vakarų Europos šalimis, būdingos labiau su tradicinėmis visuomenėmis siejamos vertybinės orientacijos – labiau akcentuojama socialinė pareiga turėti vaikų, jų svarba sėkmingai partnerystei ar santuokai, vaikų pareiga suteikti tėvams paramą senatvėje, altruistinė motinystė, mažiau orientuojamasi į vaikų ugdymą autonomijos vertybių dvasioje (žr. 9.1 lentelę). Visoms šioms nuostatoms būdingas dinamiškumas, kai kuriais atvejais išryškėjant aiškiai ilgalaikiai pokyčio kryptims. Kalbant apie nuostatas, susijusias su altruistine motinyste, vaikų pareiga suteikti paramą senstantiems tėvams, ilgalaikė jų kaitos tendencija yra ta pati visose šalyse – šios nuostatos silpnėjo; tuo pat metu visose šalyse sustiprėjo autonomiško socializacijos vertybės (išskyrus Daniją ir Estiją, kur reikšmingai nepakito, ir Vokietiją, kur EVT5 bangoje buvo užfiksuotas reikšmingas jų susilpnėjimas). Mažėjantis

pritarimas teiginiams, priešpriešinantiems moterų profesinės veiklos ir šeimos interesus antrosios naudai, sietinas su moterų emancipacijos idėjomis; o suaugusių vaikų išsipareigojimų savo senstantiems tėvams nureikšminimas per pastarąjį dešimtmetį gali būti susijęs tiek su stiprėjančia autonomiškumo vertybine orientacija, tiek su viešųjų paslaugų senstantiems žmonėms tinklo plėtra. Tad aptartų nuostatų kaitai būdingos panašios ilgalaikės tendencijos visose į tyrimą įtrauktose šalyse.

Tačiau kai kurių kitų nuostatų kaita tarptautiniame kontekste tokiais aiškiais dėsningumais nepasižymi. Pavyzdžiui, vaikų kaip sėkmingos partnerystės ar santuokos garanto svarbos akcentavimas yra ryškiausiai santuokos sėkmei svarbių veiksmų regioninius vertinimus diferencijuojantis klausimas (tai buvo plačiau aptarta ankstesniame skyriuje; žr. 8.1 lentelę). Daugelyje šalių tiriamu laikotarpiu jis reikšmingai silpnėjo, ką gali lemti aptarta šeiminio gyvenimo detradicionalizavimo tendencija. Tačiau Bulgarijoje, Čekijoje, Italijoje, Portugalijoje, Vokietijoje, kaip ir Lietuvoje, pradžioje silpnėjusi ši nuostata vėl sustiprėjo. O štai analizuojant vaikų traktavimą kaip pareigą visuomenei, daugumoje šalių (aštuoniolikoje iš į analizę įtrauktų dvidešimt septynių) per dešimtmetį įvykęs nuostatos sustiprėjimas yra netikėtas⁸⁵, nes prieštarauja individualizacijos ir šeiminio gyvenimo detradicionalizacijos logikai, tačiau jis gali būti susijęs su senstančių visuomenių demografinių problemų įsisąmoninimu.

⁸⁵ Ši nuostata buvo matuojama tik ketvirtojoje ir penktojoje EVT bangoje, todėl duomenys kol kas nesuteikia pagrindo kalbėti apie ilgalaikes jos tendencijas.

9.1 lentelė. Su kultūrine vaiko vertingumo samprata ir motinystės kultūra susijusių nuostatų kaita Europos šalyse*

		Kultūrinė vaiko vertingumo samprata									
Kultūrinis regionas	Teiginys	Vaikų svarba sėkmingai santuokai				Turėti vaikų yra pareiga visuomenei		Vaikų pareiga – pasirūpinti tėvais			
	Skalė	1 – nelabai svarbu; 3 – labai svarbu				1 – visiškai nesutinku, 5 – visiškai sutinku					
	EVT banga	EVT2	EVT3	EVT4	EVT5	EVT4	EVT5	EVT4	EVT5		
Šiaurės Europos šalys	Danija	2,11	2,03	2,11	2,01	2,15	2,32	2,52	2,58		
	Islandija	2,58	2,36	2,32	2,08	2,04	2,19	2,91	2,91		
	Norvegija	2,51		2,34	2,26	1,76	1,93	2,89	2,46		
	Suomija	2,50	2,39	2,31	2,30	2,05	2,25	2,61	2,55		
	Švedija	2,52	2,46	2,32	2,36	1,72	1,89	2,72	2,64		
Vakarų Europos šalys	Austrija	2,55	2,50	2,39	2,41	2,56	2,69	3,54	2,97		
	D. Britanija	2,41	2,33	2,34	2,27	2,15	2,30	3,11	2,91		
	Nyderlandai	2,36	2,21	2,32	2,06	1,75	1,77	3,05	2,53		
	Prancūzija	2,57	2,55	2,59	2,37	2,22	2,34	4,39	3,85		
	Vokietija	2,37	2,37	2,31	2,42	2,65	2,56	3,72	3,07		
Pietų Europos šalys	Ispanija	2,67	2,59	2,60	2,55	2,76	2,71	4,49	3,36		
	Italija	2,51	2,48	2,54	2,69	2,58	2,91	4,30	3,93		
	Portugalija	2,59	2,37	2,44	2,53	3,23	3,12	4,15	3,95		
Centrinės Europos šalys	Bulgarija	2,82	2,76	2,77	2,83	3,90	4,09	4,12	3,99		
	Čekija	2,85	2,74	2,60	2,72	3,29	3,54	4,03	3,81		
	Estija	2,72	2,59	2,60	2,63	2,93	2,90	3,93	3,40		
	Latvija	2,75	2,70	2,64	2,66	2,94	2,60	4,31	3,50		
	Lenkija	2,75	2,71	2,53	2,53	3,23	3,12	3,99	3,80		
	Lietuva	2,63	2,48	2,51	2,66	2,95	3,28	3,98	3,72		
	Kroatija		2,58	2,53	2,47	2,61	2,70	4,25	4,15		
	Rumunija	2,60	2,68	2,67	2,59	3,21	3,29	4,25	3,65		
	Slovakija	2,87	2,65	2,81	2,77	2,95	3,25	4,43	3,96		
	Slovėnija	2,68	2,66	2,65	2,55	2,78	2,67	3,89	3,45		
Rytų Europos šalys	Baltarusija		2,74	2,70	2,74	3,49	3,34	4,40	4,37		
	Rusija		2,72	2,72	2,68	3,09	3,15	4,37	4,33		
	Ukraina		2,83	2,84	2,74	3,24	2,75	4,54	3,72		

*Pastaba: Spalvų skalėje žalsvi atspalviai reiškia labiau tradicinei visuomenei būdingas vertybines orientacijas, rusvi – moderniai, balta – vidurines reikšmes (tušti langeliai reiškia trūkstamus duomenis).

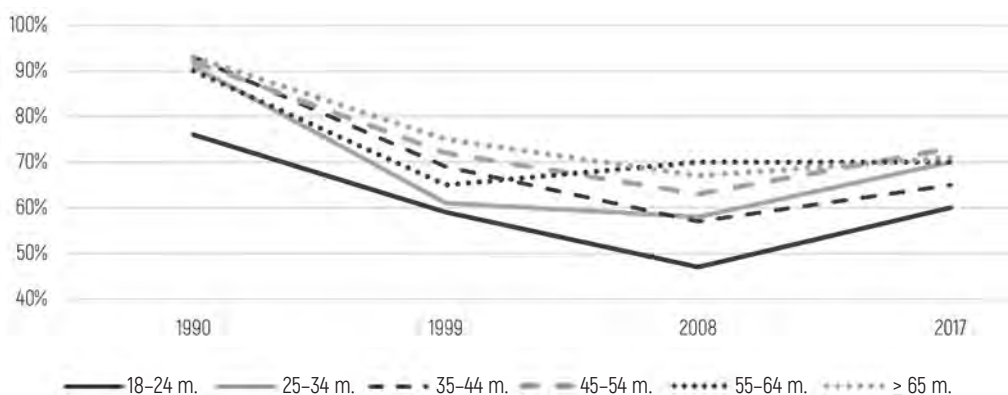
				Motinystės kultūra							
Socializacijos vertybių autoriteto-autonomiškumo indeksas				Darbas yra svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus				Dirbančių motinų vaikai nukenčia			
-4 - autoritetas, 4 - autonomija				1 - visiškai nesutinku, 4 - visiškai sutinku							
EVT2	EVT3	EVT4	EVT5	EVT2	EVT3	EVT4	EVT5	EVT2	EVT3	EVT4	EVT5
1,97	1,99	1,85	1,95	2,10	1,94	1,71	1,71	2,22	1,91	1,61	1,70
0,46	1,12	1,23	1,37	2,77	2,59	2,48	2,20	2,51	2,22	1,95	1,95
1,75		1,88	1,91	2,43		2,04	1,76	2,29		1,62	1,71
1,29	1,51	1,56	1,70	2,35	2,45	2,15	2,17	2,51	2,34	1,93	1,89
1,16	1,74	1,39	1,88		2,21	2,11	1,76	3,08	2,17	1,93	1,69
1,02	1,21	1,09	1,32	2,76	2,43	2,21	2,44	3,26		2,80	2,46
0,24	0,55	0,37	0,77	2,42	2,39	2,42	2,21	2,54	2,44	2,27	2,10
1,10	1,44	0,96	1,29	2,31	2,20	2,34	2,05	2,73	2,38	2,33	2,03
0,11	0,28	0,28	0,61	2,85	2,80	2,59	2,23	2,80	2,60	2,33	2,01
1,46	1,43	1,52	1,16	2,47	2,25	2,18	2,11	3,09	2,63	2,49	2,19
0,66	0,59	0,69	0,88	2,54	2,44	2,49	1,85	2,55	2,43	2,39	1,98
0,49	0,40	0,21	0,85	2,81	2,81	2,74	2,56	2,91	3,00	2,85	2,56
-0,48	-0,24	-0,19	0,32	2,87	2,49	2,57	2,40	3,21	2,80	2,78	2,50
0,34	0,42	0,40	0,51	3,31	2,97	2,90	2,83	3,01	2,72	2,40	2,13
0,14	0,43	0,23	0,34	3,12	2,84	2,84	2,89	2,91	2,53	2,42	2,27
0,34	0,03	0,02	0,34	3,21	2,82	2,87	2,59	3,36	2,78	2,65	2,13
0,38	0,06	0,29	0,66	3,32	2,82	2,72	2,52	3,37	2,88	2,77	2,51
-1,15	-0,58	-0,23	-0,25	3,27	2,97	2,76	2,66	3,52	2,98	2,71	2,57
0,22	0,35	0,30	0,72	3,32	3,09	3,07	3,06	3,24	2,85	2,78	2,54
		-0,15	0,28		2,65	2,54	2,55		2,65	2,46	2,35
-0,31	-0,64	-0,35	-0,11	3,18	3,15	3,14	2,82	2,67	2,43	2,55	2,32
-0,23	-0,15	-0,19	0,12	3,14	2,72	2,64	2,89	2,91	2,74	2,33	2,22
0,05	1,05	0,95	1,31	2,97	2,76	2,71	2,53	2,81	2,47	2,32	2,18
-0,24	0,35	0,11	0,55	3,09	2,94	2,84	2,51	2,95	2,82	2,64	2,44
	-0,16	-0,40	0,02		2,92	2,67	2,56		2,77	2,71	2,10
	-0,33	-0,13	0,04		3,10	3,14	2,78		2,92	2,80	2,47
	-0,31	-0,66	-0,07		3,06	3,21	2,76		2,97	2,94	2,16

Tarpgeneraciniai skirtumai

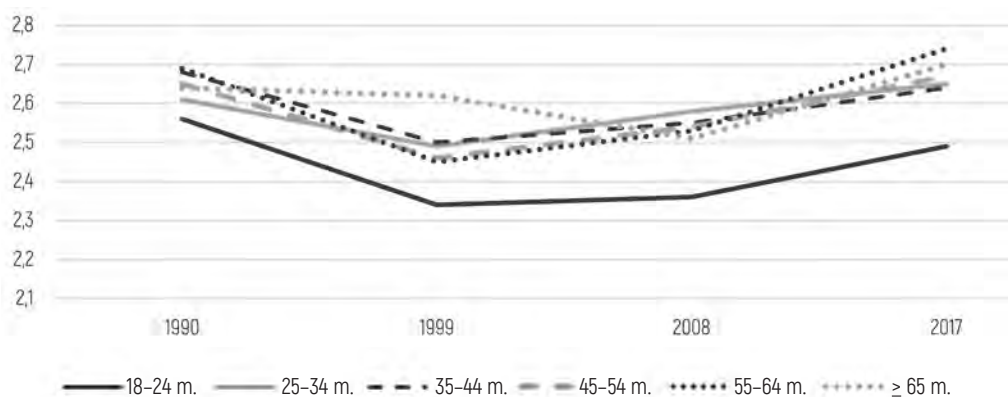
Kintančios vaiko vertingumo ir tėvystės kultūrinės sampratos atsispindi besiskiriančiuose skirtingoms Lietuvos kartoms priklausančių žmonių nuostatose, kas yra analizuota iš įvairių perspektyvų: šeimos kūrimo, šeiminių santykių palaikymo ir savitarpio paramos praktikų (Česnaitytė ir kt., 2014), prokreacinės elgsenos (Galdauskaitė, 2023; Stankūnienė ir kt., 2013; Stankūnienė & Baublytė, 2016a; Zeman ir kt., 2018), reprodukinių idealų (Juozeliūnienė & Budginaitė-Mačkinė, 2025), kintančių vyrų tėvystės naratyvų (Mikulionienė & Kanopienė, 2015) ir panašiai. Čia keliamas klausimas, kiek aptarti vaiko vertingumo sampratą ir motinystės kultūrą atspindinčių nuostatų pokyčiai sietini su visą visuomenę apimančiais vertybinių orientacijų poslinkiais, o kiek jie yra susiję su natūralia kartų kaita Lietuvos visuomenėje?

Laikotarpio ir amžiaus tarpsnių sąveikos analizė atskleidžia skirtingose amžiaus grupėse pasireiškiančias ilgalaikes šių nuostatų kaitos tendencijas bei galimus diskrečiuosius laikotarpio efektus. Kalbant apie vaiko vertingumo kultūrinės sampratos dinamiką, nuostatų, susijusių su vaikų svarba moters gyvenimo įprasminimui ir santuokos ar partnerystės sėkmei, kaitos trajektorijos yra labai panašios visose amžiaus grupėse, kai pradžioje jų palaikymas gana sparčiai susilpnėja, o vėliau ima kiek stiprėti, šiam lūžiui vienose amžiaus grupėse įvykstant 1999 m., o kitose – 2008 metais (žr. 9.18–9.19 paveikslus). Iš kitų amžiaus grupių mažiausiu palaikymu čia išsiskiria tik jauniausia (18–24 m. amžiaus) grupė, o skirtumai tarp kitų grupių yra mažesni ir dėsningumu nepasižymi. Vertinant ilgalaikę nuostatų dinamiką pagal socializacijos vertybių autoriteto–autonomijos indeksą, matomas labai aiškus dėsningumas, patvirtintas visų keturių apklausų duomenimis, kad kiekviena jaunesnė gyventojų grupė yra vis labiau orientuota į autonomiją (žr. 9.20 paveikslą). Nors visose amžiaus grupėse užfiksuotos šios orientacijos stiprėjimo tendencijos, tačiau tarp vyriausių žmonių (55 m. ir vyresnių), kuriems išeitiniame taške buvo labiau būdingos autoriteto nei autonomijos vertybės, šis pokytis visu tiriamu laikotarpiu buvo nuoseklus ir spartesnis, o jaunesnių – labiau pasireiškė tik po 2008 m., todėl skirtumai tarp amžiaus grupių ilgainiui mažėjo, nors liko reikšmingi.

9.18 paveikslas. Vaikų svarbos moters gyvenimo visavertiškumui vertinimai skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m. (nuomonei pritariančių respondentų dalis)

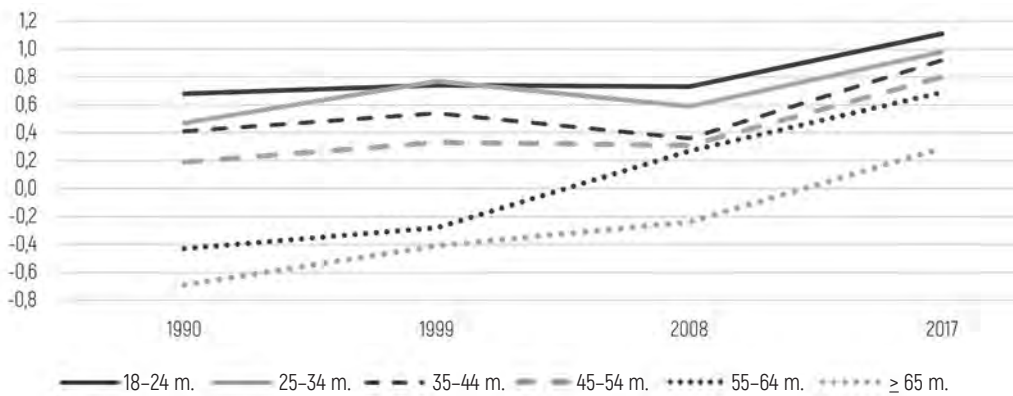
9.19 paveikslas. Vaikų svarbos santuokos ar partnerystės sėkmei vertinimai skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 3)

Kalbant apie motinystės kultūrą, altruistinės motinystės imperatyvas visose amžiaus grupėse labai susilpnėjo 1990–1999 m. laikotarpiu, o vėliau ši nuostata kito lėčiau, ne visais atvejais tolydžiai, bet panašiomis trajektorijomis visose amžiaus grupėse sustiprėjant emancipacinei orientacijai (žr. 9.21 paveikslą). Tačiau sąmoningai pasirenkamos vienišos motinystės ilgalaikės vertinimų dinamikos

paveikslas daug sudėtingesnis: vyriausiose amžiaus grupėse tolerancija jai svyravo, labai sumažėdama 1999 m., vėliau taip pat sparčiai sustiprėdama ir vėl kiek sumažėdama ketvirtosios apklausos metu; kitose amžiaus grupėse po 1990 m. tolerancija pradžioje didėjo, o vėliau kiek krito – jauniausių žmonių tarpe tas lūžis įvyko 1999 m., o vidutinio amžiaus – 2008 metais. Šiuo požiūriu labiausiai išsiskiria 65 m. vyresni žmonės, kurių vienintelių tolerancija vienišai motinystei paskutinės apklausos metu buvo netgi mažesnė nei pirmosios. Tokia nuostatų dinamika rodo tam tikrą normatyvinį neapibrėžtumą šiuo klausimu.

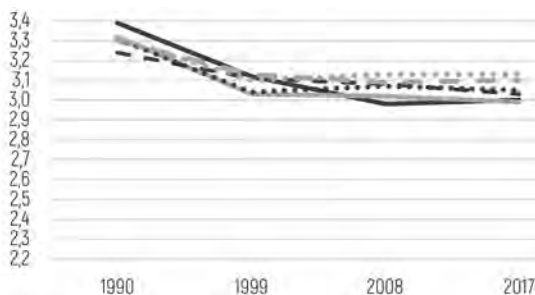
9.20 paveikslas. Socializacijos vertybių autoriteto–autonomijos indeksas skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo -4 iki 4)

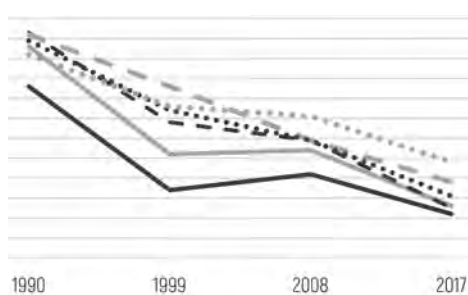
Analogiška laikotarpio ir socialinės kartos sąveikos įtakos žmonių nuostatoms analizė leidžia identifikuoti visų kartų atstovų nuostatas vienodai bei skirtingai veikiančius laikotarpius. Pokyčių trajektorijos šiuo atveju gana panašios kaip ir lyginant amžiaus grupes, svarbius lūžius nuostatų kaitoje viename kartose fiksuojant 1999 m., o kitose – 2008 metais. Apibendrintai galima sakyti, kad visose kartose pradžioje menkės vaiko svarbos moters visavertiškumui ir santuokos ar partnerystės sėkmei akcentavimas vėliau kiek paaugo (žr. 9.22–9.23 paveikslus). Vertinant autoriteto–autonomijos orientacijos kaitą, ryškiausias pokytis link autonomiškumo užfiksuotas Tarpukario kartoje, tačiau atsižvelgiant į išeitinę padėtį, kai ši karta tarp kitų pasižymėjo išskirtinai stipria autoriteto orientacija, tam tikras atotrūkis išliko ir 2017 m., nors gerokai sumenkęs (žr. 9.24 paveikslą).

9.21 paveikslas. Su motinystės kultūra susijusių nuostatų dinamika skirtingose amžiaus grupėse 1990–2017 m.

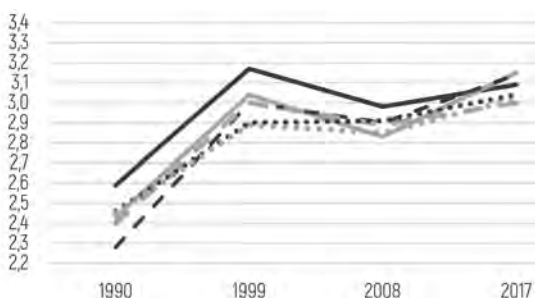
Darbas yra svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus

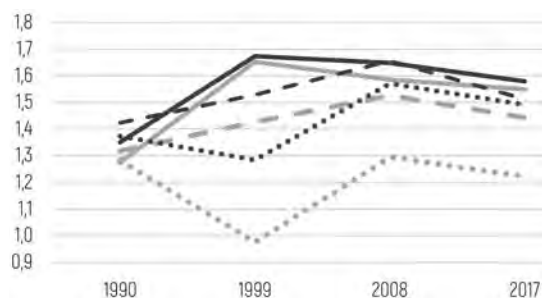
Dirbančių motinų vaikai nukenčia

Dirbanti motina gali sukurti tokius pat šiltus santykius su savo vaiku, kaip ir nedirbanti

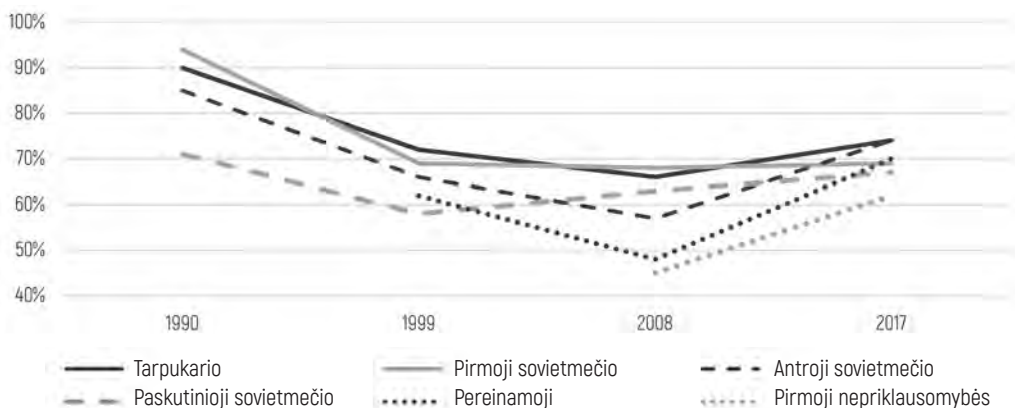

Jeigu moteris nori auginti vaiką viena, ar Jūs ją pateisinate?

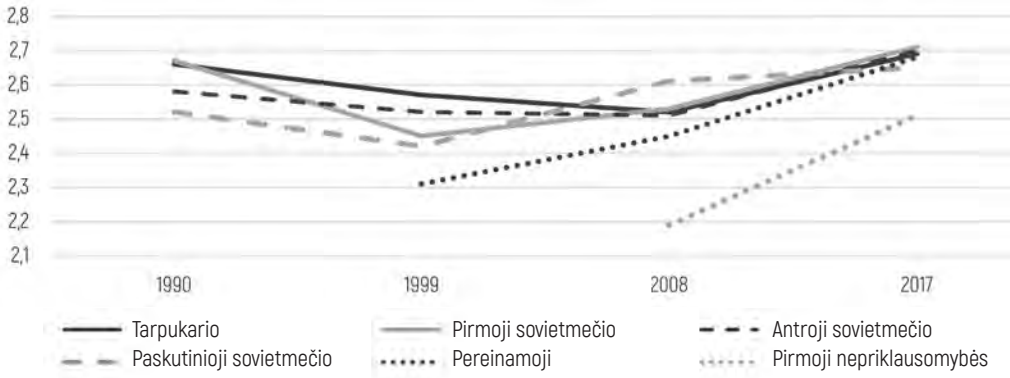

— 18–24 m. — 25–34 m. - - - 35–44 m. - - - 45–54 m. ····· 55–64 m. ····· ≥ 65 m.

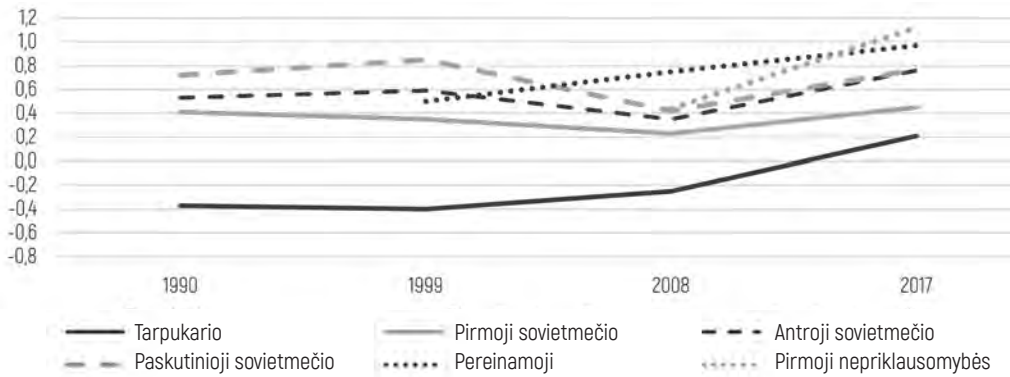
9.22 paveikslas. Vaikų svarbos moters gyvenimo visavertiškumui vertinimai skirtingose kartose 1990–2017 m. (nuomonei pritariančių respondentų dalis)

9.23 paveikslas. Vaikų svarbos santuokos ar partnerystės sėkmei vertinimai skirtingose kartose 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 3)

9.24 paveikslas. Socializacijos vertybių autoriteto–autonomijos indeksas skirtingose kartose 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo -4 iki 4)

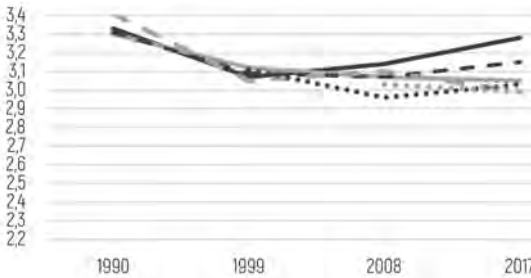

Per tiriamą laikotarpį beveik visose kartose nors netolygiai, bet reikšmingai menko pritarimas teiginiui, kad dirbančių motinų vaikai nukenčia, o sustiprėjo nuomonė, kad dirbančių motinų ryšys su vaiku gali būti lygiai artimas kaip nedirbančių; tačiau įsitikinimas, kad dauguma moterų orientuotos į šeimą, o ne profesinę veiklą, išliko stiprus visose kartose, ir jo kaita buvo nevienakryptė (žr. 9.25 paveikslą). Kalbant apie sąmoningai pasirenkamos vienišos motinystės vertinimus, skirtingoms kartoms būdinga skirtinga jų dinamika: jei 1990 m. visų tuo metu tyrime dalyvavusių kartų nuostatos buvo labai panašios, vėliau Tarpukario kartos tolerancijos lygis bangavo su kiekviena apklausa, o kitose kartose ši nuostata kito pagal Π trajektoriją (vėliausiai prie tyrimo prisijungusiose Pereinamojoje

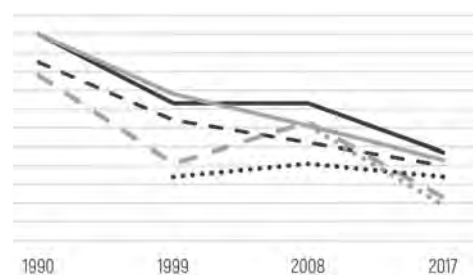
ir Pirmojoje nepriklausomybės kartoje kol kas užfiksuota mažėjanti tolerancija), kas gali būti siejama su anksčiau aptartu pastaruoju metu stiprėjančiu vaiko teisės augti su abiem tėvais pripažinimu.

9.25 paveikslas. Su motinystės kultūra susijusių nuostatų dinamika skirtingose kartose 1990–2017 m.

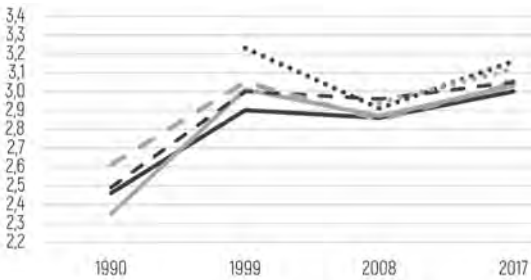
Darbas yra svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus

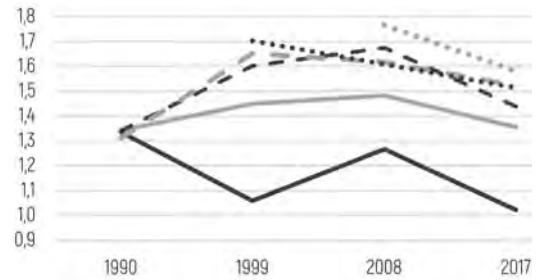
Dirbančių motinų vaikai nukenčia

Dirbanti motina gali sukurti tokius pat šiltus santykius su savo vaiku, kaip ir nedirbanti

Jeigu moteris nori auginti vaiką viena, ar Jūs ją pateisinate?

— Tarpukario
- - - Paskutinioji sovietmečio

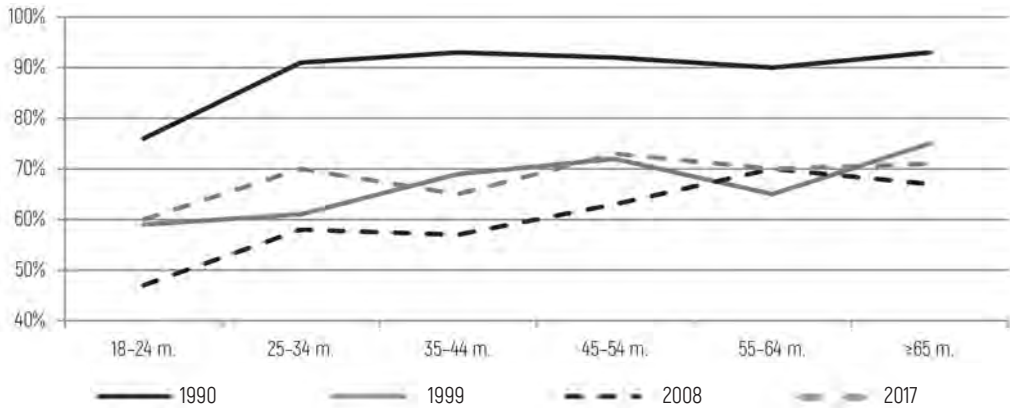
— Pirmoji sovietmečio
..... Pereinamoji

- - - Antroji sovietmečio
..... Pirmoji nepriklausomybės

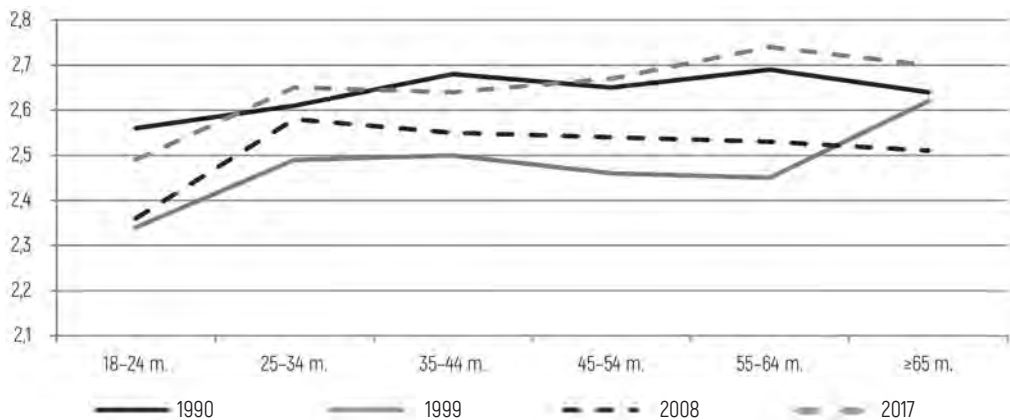
Laikotarpio ir amžiaus bei laikotarpio ir kartos sąveikų efektai nuostatų kaitai leidžia identifikuoti visą visuomenę panašiai veikiančius svarbių lūžių momentus ar bendras ilgalaikio tolydaus kismo trajektorijas. Tad apibendrinant galima sakyti, kad motinystės kultūros raidai būdinga emancipacijos tendencija, o vaiko kultūrinio vertingumo samprata kito netolydžiai, ką galima sieti su tiriamo laikotarpio viduryje pasireiškusių vaikocentriškų nuostatų populiarėjimu. Tačiau, be laikotarpio efekto, būtina atsižvelgti ir į amžiaus tarpsnių įtaką su vaiko vertingumu ir motinystės kultūra susijusių nuostatų kaitai, nes žmogaus požiūris

į vaikus bei prokreacinės nuostatos gali keistis gyvenimo eigoje tiek dėl naujų realaus gyvenimo patirčių, tiek dėl įvairių socialinių, kultūrinių ar psichologinių veiksnių (Charenkova, 2025; Ražauskienė & Šumskaitė, 2021). Visose keturiuose EVT bangose užfiksuotas su amžiumi nors ne visai nuosekliai, bet kiek stiprėjantis vaiko svarbos moters visavertiškumui ir santuokos ar partnerystės sėkmei akcentavimas, gana ryškus perėjimas nuo autonomijos prie autoriteto orientacijos vaikų socializacijoje (žr. 9.26–9.28 paveikslus). Vertinant su motinystės kultūra susijusias nuostatas, visose bangose panašiai atsiskleidžiantys amžiaus tarpų dėsningumai nepasireiškia (žr. 9.29 paveikslą).

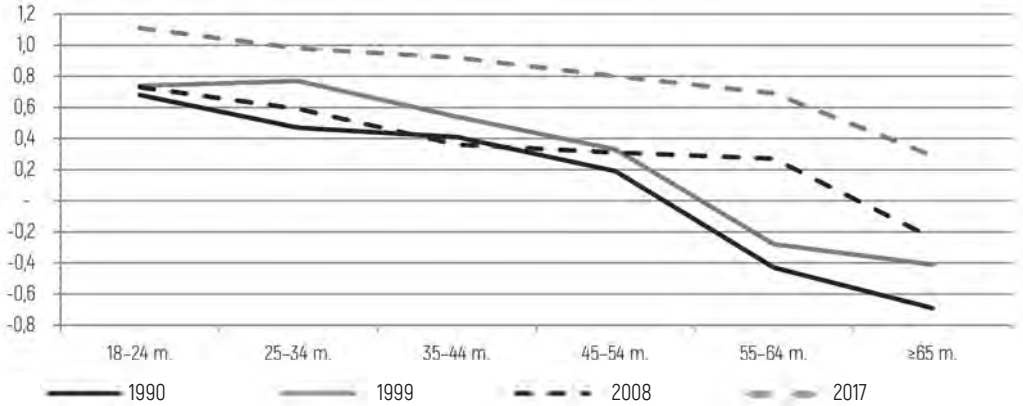
9.26 paveikslas. Vaikų svarbos moters gyvenimo visavertiškumui vertinimai skirtingose amžiaus grupėse 1990–2017 m. (nuomonei pritariančių respondentų dalis)

9.27 paveikslas. Vaikų svarbos santuokos ar partnerystės sėkmei vertinimai skirtingose amžiaus grupėse 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 3)

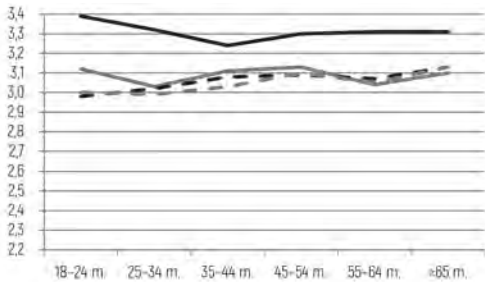

9.28 paveikslas. Socializacijos vertybių autoriteto–autonomijos indeksas skirtingose amžiaus grupėse 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo -4 iki 4)

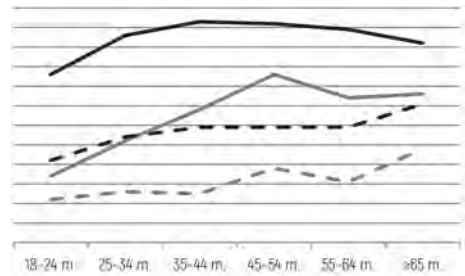

9.29 paveikslas. Su motinystės kultūra susijusių nuostatų dinamika skirtingose amžiaus grupėse 1990–2017 m.

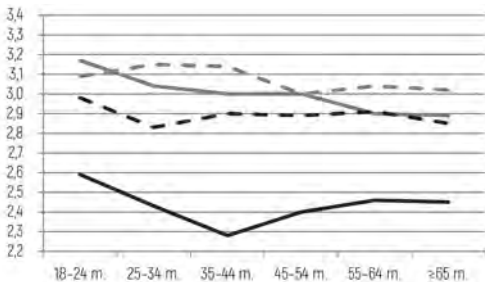
Darbas yra svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus

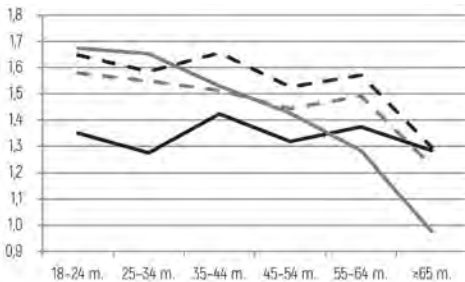
Dirbančių motinų vaikai nukenčia

Dirbanti motina gali sukurti tokius pat šiltus santykius su savo vaiku, kaip ir nedirbanti

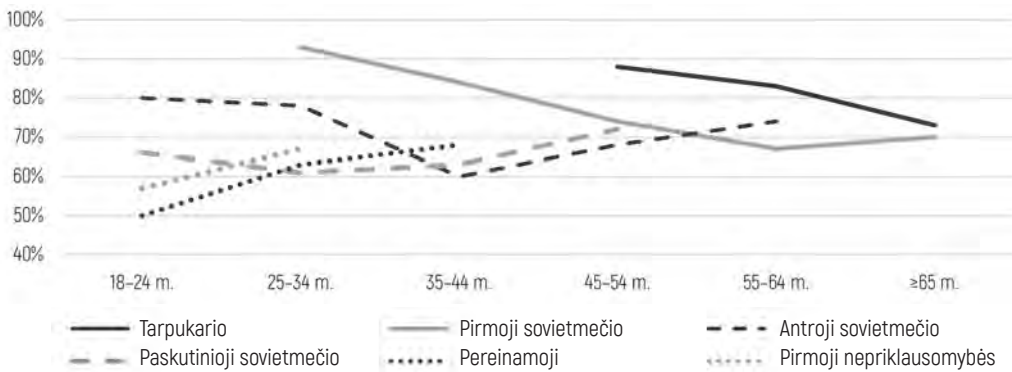
Jeigu moteris nori auginti vaiką viena, ar Jūs ją pateisinate?

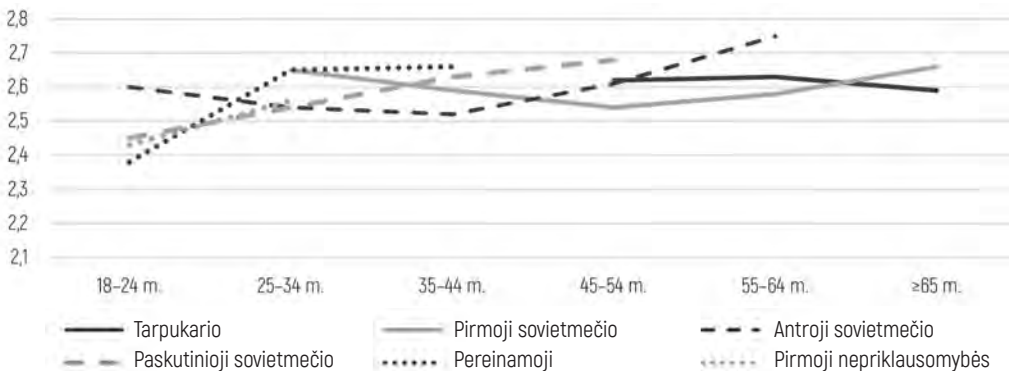
— 1990 — 1999 - - - 2008 - - - 2017

Siekiant sistemingai įvertinti, ar aptartai su vaiko vertingumu ir motinystės kultūra susijusių nuostatų variacijai reikšmingesnis amžiaus tarpsnių ar socialinės kartos efektas, reikia palyginti skirtingų kartų atstovams būdingas nuostatas, jiems būnant to paties amžiaus. Analizuojant duomenis iš šios perspektyvos, išryškėja reikšmingi nuostatų dėl vaiko svarbos moters gyvenime skirtumai tarp kartų, jų atstovams būnant to paties amžiaus, o kismas kartų viduje, jų atstovams amžėjant yra mažiau reikšmingas ir be aiškaus paterno (žr. 9.30 paveikslą); dar mažiau nuoseklumo matyti vaiko svarbos santuokos ar partnerystės sėkmei vertinimų variacijoje (žr. 9.31 paveikslą). Tikėtina, kad tokią statistiškai reikšmingą, tačiau nedėsniną nuostatų variaciją gali lemti šiuose duomenyse neužfiksuoti, bet anksčiau mūsų aptarti diskretieji laikotarpio efektai.

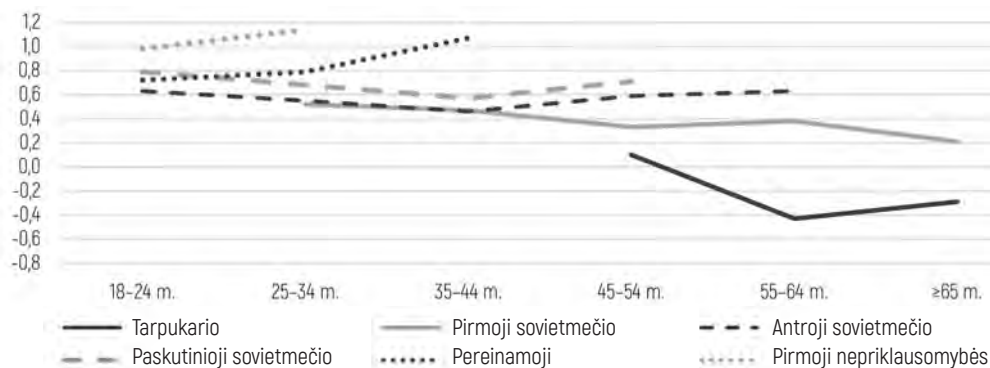
9.30 paveikslas. Skirtingų kartų atstovų vaikų svarbos moters gyvenimo visavertiškumui vertinimai atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m. (nuomonei pritariančių respondentų dalis)

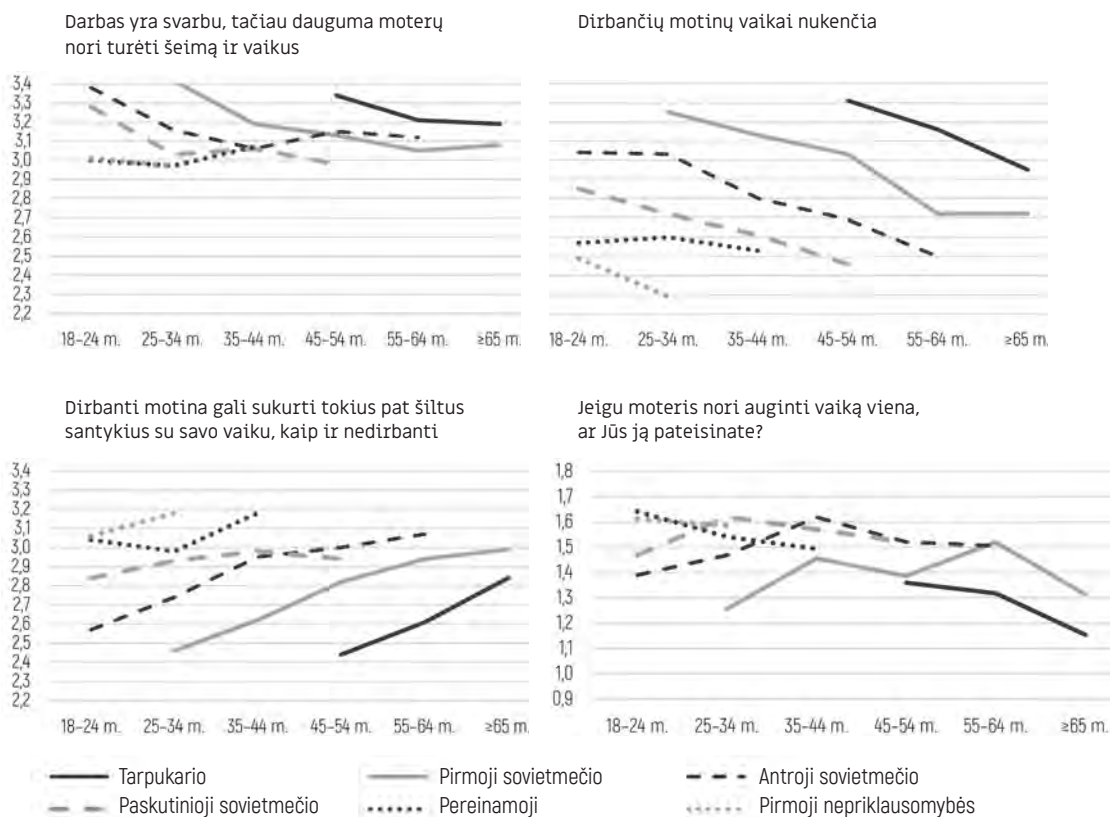
9.31 paveikslas. Skirtingų kartų atstovų vaikų svarbos santuokos ar partnerystės sėkmei vertinimai atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 3)

9.32 paveikslas. Socializacijos vertybių autoriteto–autonomijos indeksas tarp skirtingų kartų atstovų atskirais amžiaus tarpniais 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo -4 iki 4)

9.33 paveikslas. Su motinystės kultūra susijusių nuostatų dinamika tarp skirtingų kartų atstovų atskirais amžiaus tarpniais 1990–2017 m.

O štai socializacijos prioritetai pagal autoriteto–autonomijos dimensiją, aiškiai išsiskiriantys tarp kartų (kiekvienai jaunesnei kartai vis labiau akcentuojant autonomiją), kartų viduje pasižymi ganėtinu stabilumu, joms amžėjant (žr. 9.32 paveikslą). Lygiai taip ir analizuojant motinystės kultūrą matyti, kad skirtumai tarp kartų, jų atstovams būnant to paties amžiaus, reikšmingesni nei variacija kartų viduje, šioms amžėjant, ir ypač su kiekviena jaunesne karta stiprėja dirbančias motinas palaikančios nuostatos (žr. 9.33 paveikslą ir 9.2 lentelę).

Norint nustatyti, kuris su vaiko vertingumu ir motinystės kultūra susijusių nuostatų pokytis santykinai didesnis – vykstantis dėl kartų perėjimo ar dėl vidinio atskirų kartų nuostatos poslinkio – buvo sudaryti regresijos modeliai, rodantys šių nuostatų priklausomybę nuo tyrimo atlikimo metų ir respondento gimimo metų. Pagal B_{gimimo} ir B_{tyrimo} koeficientus ir atitinkamo proceso veikimo trukmę R_{gimimo} ir R_{tyrimo} buvo apskaičiuoti pokyčių dėl kartų kaitos ir dėl vidinio kartų nuostatos kismo dydžiai E_{gimimo} ir E_{tyrimo} (plačiau ši procedūra aprašyta trečiajame monografijos skyriuje). Šios analizės rezultatai rodo, kad daugelio čia tiriamų nuostatų atveju abi kaitos varomosios jėgos yra daugiau ar mažiau reikšmingos, ir išimtis čia yra socializacijos vertybių autoriteto–autonomijos orientacija bei tolerancija sąmoningai pasirinktai vieniškai motinystei, kurių pokytis sąlygojamas kartų kaitos; tuo tarpu kitas nuostatas santykinai labiau veikia vidinis kartų nuostatų kismas (žr. 9.3 lentelę). Beveik visų nuostatų permainas visuomenės mastu kartų kaita ir vidinis kartų nuostatų kismas veikė ta pačia kryptimi; šiuo požiūriu išsiskiria vaiko svarbos santuokos ar partnerystės sėkmei vertinimai, kai kartų kaita lemia šiojį tokį šios nuostatos silpnėjimą, tačiau vidinis kartų nuostatų kismas su daug didesne jėga lemia jos stiprėjimą.

9.2 lentelė. Skirtingų kartų atstovų nuostatos, susijusios su vaiko vertingumu ir motinystės kultūra, atskirais amžiaus tarpniais 1999–2017 m.

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvienai kartai
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
Moters gyvenimas gali būti visavertis tik tuomet, jeigu ji turi vaikų							
Tarpukario				88%	83%	73%	H(2) = 14,716, p = 0,001
Pirmoji sovietmečio		93%	84%	74%	67%	70%	H(4) = 42,092, p < 0,001
Antroji sovietmečio	80%	78%	60%	68%	74%		H(4) = 22,842, p < 0,001
Paskutinioji sovietmečio	66%	61%	63%	72%			H(3) = 0,328 p = 0,328

Pereinamoji	50%	63%	68%				H(2) = 10,294, p = 0,006
Pirmoji nepriklausomybės	57%	67%					H(1) = 1,956, p = 0,162
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 25,386, p < 0,001	H(4) = 39,396, p < 0,001	H(3) = 40,556, p < 0,001	H(3) = 12,340, p = 0,006	H(2) = 18,594, p < 0,001	H(1) = 0,735, p = 0,391	
Vaikų svarba santuokos ar partnerystės sėkmei							
Tarpukario				2,62	2,63	2,59	H(2) = 0,678, p = 0,712
Pirmoji sovietmečio		2,65	2,59	2,54	2,58	2,66	H(4) = 10,604, p = 0,031
Antroji sovietmečio	2,60	2,54	2,52	2,61	2,75		H(4) = 14,640, p = 0,006
Paskutiniai sovietmečio	2,45	2,54	2,63	2,68			H(3) = 18,020, p < 0,001
Pereinamoji	2,38	2,65	2,66				H(2) = 28,666, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	2,43	2,56					H(1) = 2,802, p = 0,094
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 9,966 p = 0,019	H(4) = 7,181, p = 0,127	H(3) = 8,482, p = 0,037	H(3) = 6,619, p = 0,085	H(2) = 6,591, p = 0,037	H(1) = 3,896, p = 0,048	
Socializacijos vertybių autoriteto-autonomijos indeksas							
Tarpukario				0,1	-0,43	-0,29	H(2) = 9,728, p = 0,008
Pirmoji sovietmečio		0,52	0,47	0,33	0,38	0,21	H(4) = 7,319, p = 0,120
Antroji sovietmečio	0,63	0,55	0,46	0,59	0,63		H(4) = 2,212, p = 0,697
Paskutiniai sovietmečio	0,79	0,68	0,57	0,71			H(3) = 3,471, p = 0,324
Pereinamoji	0,72	0,79	1,07				H(2) = 4,337, p = 0,114
Pirmoji nepriklausomybės	0,98	1,14					H(1) = 1,186, p = 0,276
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 4,863, p = 0,182	H(4) = 12,670, p = 0,013	H(3) = 13,390, p = 0,004	H(3) = 13,411, p = 0,004	H(2) = 57,032, p < 0,001	H(1) = 23,779, p < 0,001	

Darbas yra svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus							
Tarpukario				3,34	3,21	3,19	H(2) = 6,472, p = 0,039
Pirmoji sovietmečio		3,42	3,19	3,13	3,05	3,08	H(4) = 38,207, p < 0,001
Antroji sovietmečio	3,38	3,16	3,06	3,15	3,12		H(4) = 27,475, p < 0,001
Paskutinioji sovietmečio	3,28	3,03	3,06	2,98			H(3) = 26,477, p < 0,001
Pereinamoji	3,00	2,97	3,07				H(2) = 1,486, p = 0,476
Pirmoji nepriklausomybės	3,01	2,97					H(1) = 0,409, p = 0,522
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 50,182, p < 0,001	H(4) = 43,205, p < 0,001	H(3) = 9,064, p = 0,028	H(3) = 16,788, p = 0,001	H(2) = 10,666, p = 0,005	H(1) = 6,834, p = 0,009	
Dirbančių motinų vaikai nukenčia							
Tarpukario				3,31	3,16	2,95	H(2) = 34,084, p < 0,001
Pirmoji sovietmečio		3,25	3,13	3,03	2,72	2,72	H(4) = 105,918, p < 0,001
Antroji sovietmečio	3,04	3,03	2,80	2,69	2,50		H(4) = 57,266, p < 0,001
Paskutinioji sovietmečio	2,85	2,72	2,61	2,46			H(3) = 22,624, p < 0,001
Pereinamoji	2,57	2,60	2,53				H(2) = 0,724, p = 0,696
Pirmoji nepriklausomybės	2,49	2,29					H(1) = 3,474, p = 0,062
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 47,929, p < 0,001	H(4) = 99,047, p < 0,001	H(3) = 84,539, p < 0,001	H(3) = 106,637, p < 0,001	H(2) = 72,964, p < 0,001	H(1) = 20,831, p < 0,001	

Dirbanti motina gali sukurti tokius pat šiltus ir tvirtus santykius su savo vaiku, kaip ir nedirbanti							
Tarpukario				2,44	2,61	2,84	H(2) = 34,980, p < 0,001
Pirmoji sovietmečio		2,46	2,62	2,82	2,94	2,99	H(4) = 68,938, p < 0,001
Antroji sovietmečio	2,57	2,74	2,95	3,00	3,07		H(4) = 43,709, p < 0,001
Paskutiniai sovietmečio	2,84	2,93	2,98	2,94			H(3) = 4,147, p = 0,246
Pereinamoji	3,04	2,98	3,18				H(2) = 4,169, p = 0,124
Pirmoji nepriklausomybės	3,06	3,18					H(1) = 1,244, p = 0,265
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 34,955, p < 0,001	H(4) = 51,200, p < 0,001	H(3) = 55,647, p < 0,001	H(3) = 39,920, p < 0,001	H(2) = 44,135, p < 0,001	H(1) = 9,368, p = 0,002	
Jeigu moteris nori auginti vaiką viena, ar Jūs ją pateisinate?							
Tarpukario				1,36	1,32	1,15	H(2) = 9,442, p = 0,009
Pirmoji sovietmečio		1,26	1,46	1,39	1,52	1,31	H(4) = 17,592, p = 0,001
Antroji sovietmečio	1,39	1,47	1,62	1,52	1,51		H(4) = 7,670, p = 0,104
Paskutiniai sovietmečio	1,47	1,62	1,57	1,52			H(3) = 2,622, p = 0,454
Pereinamoji	1,64	1,54	1,49				H(2) = 5,322, p = 0,070
Pirmoji nepriklausomybės	1,61	1,59					H(1) = 0,002, p = 0,962
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 9,796, p = 0,020	H(4) = 13,388, p = 0,010	H(3) = 7,768, p = 0,051	H(3) = 8,823, p = 0,032	H(2) = 11,387, p = 0,003	H(1) = 7,994, p = 0,005	

9.3 lentelė. Santykiniai su vaiko vertingumu ir motinystės kultūra susijusių vertybinių nuostatų pokyčiai dėl kartų kaitos ir vidinio kartų nuostatos kismo (standartizuoti)

Vertybė	Santykinis pokytis dėl kartų kaitos (E_{gimimo})	Santykinis pokytis dėl vidinio kartų nuostatos kismo (E_{tyrimo})
Vaiko kultūrinis vertingumas		
Vaiko svarba moters gyvenimo visavertiškumui	-0,06**	-0,11**
Vaiko svarba santuokos ar partnerystės sėkmei	-0,07**	0,19**
Socializacijos vertybių autoriteto–autonomijos dimensija	0,26**	0,05
Motinystės kultūra		
Darbas yra svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus	-0,04**	-0,19**
Dirbančių motinų vaikai nukentčia	-0,09**	-0,51**
Dirbanti motina gali sukurti tokius pat šiltus ir tvirtus santykius su savo vaiku, kaip ir nedirbanti	0,02**	0,29**
Sąmoningo vienišos motinystės pasirinkimo pateisinimas	0,09**	-0,02

Pastaba: statistinis reikšmingumas *p < 0,01, **p < 0,001.

Apibendrinimas

Apibendrinant aptartą vaiko kultūrinio vertingumo ir motinystės kultūrą atspindinčių nuostatų dinamiką Lietuvos visuomenėje, stebima įdomi ir nevienakryptė vaiko vertingumo kultūrinės sampratos kaita. 2017 m. tyrime užfiksuotas šioks toks atsiitraukimas nuo kai kurių ligtolinių vertybinių nuostatų kaitos tendencijų: labiau nei bet kurioje ankstesnėje bangoje pritariama nuomonei, kad vaikai yra svarbus sėkmingos santuokos veiksnys, išreikštas stipresnis nei 2008 m. pritarimas, kad vaikai būtini moters visavertiškumo užtikrinimui ir yra pareiga visuomenei, mažiau nei 2008 m. pateisinama sąmoninga vieniša motinystė. Tačiau nuostatos dėl vaikų auklėjimo autoriteto ar autonomijos vertybių dvasioje išlaikė gana tolydų perėjimą prie pastarųjų, o vertinant suaugusių vaikų pareigas senstantiems tėvams 2008–2017 m. fiksuojamas mažėjantis jų akcentavimas. Visa tai gali būti augančio vaikocentrizmo Lietuvos visuomenėje požymiai. Kita vertus, altruistinės motinystės normos praranda anksčiau kultūrinį įsakmumą, labiau pripažįstant moterų visapusiško savęs realizavimo poreikius. Kaip galima tikėtis, šie vertybinių orientacijų pokyčiai yra susiję su kartų

kaita, tačiau kartų viduje vykstančios permainos taip pat yra reikšmingos, kas gal ne visuomet tinkamai įvertinama, laikantis požiūrio, kad socializacijos laikotarpiu susiformavusios vertybės žmonių gyvenimo eigoje išlieka gana stabilios. Pavyzdžiui, tarpgeneracinis vertybinių nuostatų kaitos palyginimas atskleidžia stiprėjančių moterų emancipacijos ir darbo bei šeimos suderinamumo akcentavimą, kai fiksuojamas didesnis palaikymas dirbančioms motinoms tarp jaunesnių kartų, tačiau jis turi augimo tendenciją visose kartose, ir santykinis šių nuostatų pokytis yra didesnis būtent dėl kartų viduje vykstančių permainų, o ne dėl kartų kaitos.

Žvelgiant į šiuos procesus plačiau, reikia pastebėti, kad šiuolaikinėse visuomenėse vykstančių esminių vertybinių pokyčių – asmens laisvių ir individualios saviraiškos kaip pamatinių vertybių įtvirtinimo – kontekste šeima kaip institucija ir ypač tėvystė patenka į savotiškus kultūrinius spąstus, nes yra susijusios su įsipareigojimais kitiems ir todėl neišvengiamai reiškia bent tam tikrą šių laisvių ir galimybių suvaržymą. Kaip parodė ankstesniame monografijos skyriuje pristatyta su šeiminiu gyvenimu susijusių nuostatų kaitos analizė, mūsų visuomenėje stebimas nuoseklus individualizmo, asmeninės autonomijos ir saviraiškos vertybinių orientacijų stiprėjimas, kai pirmenybė teikiama asmeniniam pasirinkimui ir gyvenimo būdo įvairovei, nors šeima kaip savaiminė vertybė nepraranda savo svarbos. Kita vertus, šiame skyriuje pristatytas tyrimas rodo, kad Lietuvoje gana tvirtai tikima ir vaikų svarba moters gyvenimo įprasminimui, santuokos ar partnerystės sėkmei, nors ir silpnėjant altruistinės motinystės normatyvumui. Tačiau nepaisant plačiai pripažįstamos šeimos svarbos ir vaikų vaidmens šeimoje akcentavimo, individualistinių visuomenės kultūrinių vertybių suderinimas su vaikų auginimu ir auklėjimu tampa tikru iššūkiu, nes pastarasis reikalauja pasiaukojimo ir nuolatinų kompromisų: kasdien iškylančius tėvystės iššūkius įveikti lengviau, kai tai yra ilgalaikis bendras partnerių projektas, o jame dažnai tenka apriboti individualius interesus (ar tai būtų laisvalaikio pomėgiai, ar karjeros siekiai). Ši kultūrinė prieštara ypač aktuali stiprių tėvystės imperatyvu pasižyminčiai Lietuvos visuomenei.

Šios išvalgos yra svarbios, atkreipiant dėmesį į naujai besiformuojančias kultūrinės tendencijas – kaip antai vaikocentrizmo – kurios turės būti verifikuotos tolimesnių tyrimų rezultatais. Tačiau jau ir dabar turimi duomenys rodo tarpusavyje prieštaringų kultūrinių orientacijų, keičiančių požiūrį į motinystės kultūrą ir vaiko vertingumą, sankirtą, lemiančią normatyvinį ambivalentiškumą, susidūrus dviem kultūrinių pokyčių tendencijoms, kurių išraiškos šeiminiame gyvenime gali būti suderintos tik keičiant šeimos politiką ir nusistovint naujoms šeiminiame gyvenimo praktikoms.

Julius Vaicekuskas. *Naujojo miesto vaikai*, 4. 1979 m.
Lietuvos fotomenininkų sąjungos archyvo nuotrauka (LFS Vai 062)

iStock.com licencijuota nuotrauka

Socializacijos vertybės kaip naujų kartų formavimosi ašis

Aida Savicka

Ankstesniame skyriuje buvo nagrinėjama vaiko kultūrinė vertė ir motinystės kultūros kontekstai, o šiame dėmesys sutelkiamas į detalesnį jau trumpai aptarto aspekto išnagrinėjimą – socialiai palaikomų vertybių, į kurias socializacijos procese orientuojamas vaikų ugdymas, išskleidimą. Socializacija – tai procesas, kurio metu žmogus nuo pat ankstyvos vaikystės įsisavina savo artimiausios aplinkos, o vėliau – ir visuomenėje nusistovėjusias kultūros normas, vertybes, papročius, išmoksta bendrauti su kitais, suprasti socialinius vaidmenis ir išsiugdo tapatybės jausmą. Šis procesas vyksta tarpininkaujant įvairiems socializacijos agentams, iš kurių svarbiausias – šeima. Socializacijos metu tėvai suteikia savo atžaloms pirmą supratimą apie visuomenės socialinių santykių pobūdį ir joje priimtinus mąstymo bei elgesio modelius (Chen ir kt., 2019; Cole ir kt., 2006; Kagitcibasi, 1996; Kärtner, 2018; Keller ir kt., 2004; Raj & Raval, 2013; Whiting & Whiting, 1975). Vaikų socializacijos vertybės yra bendrąsias preferencijas nusakantys ir konkrečių situacijų ribas peržengiantys kriterijai, kuriais remiantis nustatomos pageidautinos vaikų savybės (Kluckhohn, 1951; Kohn, 1977). Reikia akcentuoti, kad vertybių perdavimas šeimoje yra dinamiškas dvikryptis kultūriškai ir psichologiškai sąlygotas procesas, kuriame sąveikauja tėvų vertybių perteikimas ir vaiko individuali šių vertybių interpretacija: viena vertus, vaikas formuoja savo supratimą apie tėvų vertybines nuostatas per kasdienį bendravimą, stebėseną ir socialinę patirtį šeimoje; kita vertus, jis aktyviai dalyvauja šiame procese, priimdamas, modifikuodamas ar atmesdamas tam tikras nuostatas priklausomai nuo savo asmeninės raidos ir esamo socialinio konteksto kuriamos patirties (Knafo & Schwartz, 2009).

Nors galima manyti, kad socializacijos metu vaikams diegiamos vertybinės nuostatos yra sietinos pirmiausia su privačia žmonių gyvenimo sfera, iš tiesų jų kismas atskleidžia giluminius visuomenės kultūrinius pokyčius, o jų tyrimo įžvalgos gali būti labai svarbios tiriant nuostatų kaitą įvairiose žmonių gyvenimo sri-

tyse – ne tik šeimos, bet ir darbo, pilietinės veiklos bei kitose. Vaikų auklėjimo nuostatų pokyčiai visuomenėje glaudžiai siejasi su kartų kaitos procesais, kadangi auklėjimo praktikos ir vertybinės orientacijos yra istoriškai bei kultūriškai sąlygotos (Collishaw ir kt., 2012; Lamm ir kt., 2008), o ilgalaikės vadinamųjų „tėvystės stilių“ permainos parodo kryptį, kokių vertybių link ugdomos ateinančios kartos. Visuomenėje vyraujančios nuostatos dėl to, kokių savybių vaikai turėtų būti skatinami mokytis namuose, užčiuopia giluminius kultūros klodus, apibūdindamos plataus pobūdžio vertybinius įsitikinimus dėl pageidaujamo būdo bruožų ir tinkamo elgesio. Tad šiame skyriuje iš kartų kaitos perspektyvos analizuojamas įvairių socializacijos vertybių svarbos kismas Lietuvos visuomenėje per pastaruosius tris dešimtmečius, siekiant atskleisti šių nuostatų dinamiką.

Vaikų socializacijos tikslų tyrimai

Pasak Urie Bronfenbrennerio, tautos gyvybingumo ir klestėjimo potencialą galima prognozuoti pagal tai, kaip vyresnės kartos rūpinasi besiformuojančia naująja karta (Bronfenbrenner, 1970). Jo žodžiais tariant, „jei tautos vaikams ir jaunimui suteikiama galimybė visapusiškai išvystyti savo gebėjimus, jei jiems suteikiama žinių, kad jie suprastų pasaulį, ir išminties, kad jį pakeistų, tuomet ateities perspektyvos yra šviesios. Priešingai, visuomenė, kuri nesirūpina savo vaikais, kad ir kaip gerai ji veiktų kitais atžvilgiais, rizikuoja galutinai išsigimti ir sunykti“ (Bronfenbrenner, 1970, p. 1). Pirminė socializacija sudaro prielaidas pamatinių naujosios kartos vertybinių orientacijų įsitvirtinimui, todėl analizuodami socialinių kartų formavimosi procesus, W. Howe ir N. Strauss nemažą dėmesį skyrė vaikų auklėjimo ypatumams (Howe & Strauss, 1991). Remiantis jų teorija, vaikų socializacija atlieka lemiamą vaidmenį, perduodant vienos kartos kolektyvinę patirtį ir vertybes kitai. Ši patirtis formuoja vėlesnės kartos pažiūras ir elgesį bei lemia visuomenės raidos kryptį, kai jos nariai sulaukia pilnametystės ir pradeda įgauti sprendimų galią visuomenėje. Tad socializacijos vertybių ir auklėjimo stilių kismą šie autoriai vertino ne kaip atsitiktinį, o kaip dėsninę ir prognozuojamą procesą, nes užaugusioji karta savo vaikus auklėja pagal tuo metu visuomenėje susiklosčiusios situacijos reikalavimus (pavyzdžiui, ekonominio pakilimo ar recesijos) ir atsižvelgdami į tai, ko jiems patiems trūko augant. Tarkime, amerikietiškoji X karta augo gana savarankiškai be perdėtos savo nuolat dirbančių tėvų – Kūdikio bumo kartos atstovų – kontrolės ir puikiai žinojo, su kokiais sunkumais ir potencialiais

pavojais jie kasdien dorodavosi savarankiškai⁸⁶, todėl vėliau skyrė ypatingą dėmesį savo pačių vaikų – Y kartos atstovų – saugumui, o užaugę pastarieji kaip tik yra linkę savo vaikams suteikti didesnę veikimo laisvę. Akcentuojama, kad vaikų auklėjimo vertybėms įtakos turi ne tik dabartinės jų šeimų gyvenimo sąlygos, bet ir ankstesnė tėvų patirtis, ir šių vertybinių nuostatų pokytis visuomenės mastu siejamas su kartų kaita (Alwin, 1990), todėl socializacijos proceso supratimas yra raktas į naujų socialinių kartų formavimosi dėsningumą perpratimą.

Kadangi vaikų ugdymas šeimoje didele dalimi yra socializacija siekiant kultūriškai svarbių tikslų (Bornstein, 2012; LeVine, 1988; Rogoff, 2003; Super & Harkness, 2002), apie visuomenėje vyraujančias vertybes bei jų kaitą iškalbingai byloja žmonių požiūris į vaikų socializacijos tikslus, tokius kaip socialinis iniciatyvumas ar savikontrolė (Chen & French, 2008), socialinis susietumas ar autonomiškumas (Dennis ir kt., 2007; Greenfield, 2009; Kagitcibasi, 2012; Keller, 2012) ir kitus. Su vaikų ugdymu susijusių vertybinių nuostatų tyrėjai pastebi, kad kaip demografinių, ekonominių ir socialinių permainų (augančių gyvenimo standartų, mažėjančio gimstamumo, ilgėjančio formalaus švietimo ir kitų) pasekmė per pastarąjį šimtmetį šioje srityje įvyko esminių pokyčių, iš kurių bene ryškiausius galima apjungti į dvi dimensijas: autonomijos – konformizmo ir socialinio atskirumo – susietumo (Tudge ir kt., 2018). Dažniausia šių tyrimų išvada yra ta, kad laikui bėgant pirmenybė vis labiau imama teikti vaikų savarankiškumui, o ne paklusnumui (Alwin, 1990, 2001; Oswell, 2012). Heejungos Park su kolegomis atliktas tyrimas, apimantis tiek Vakarų, tiek Rytų kultūros šalis, identifikavo amžiaus kohortų skirtumus, susijusius su vaikų socializacijos tikslų akcentavimu: jaunesnių kohortų respondentai labiau nei vyresnių buvo linkę pabrėžti savarankiškumą, vaizduotę, atkaklumą ir nesavanaudiškumą, o mažiau – darbštumą, atsakomybės jausmą, paklusnumą, taupumą ir religingumą kaip svarbius vaikų socializacijos tikslus (Park ir kt., 2014). Tačiau kai kurių kitų tyrimų duomenys rodo, kad ilgalaikių pokyčių tendencija nėra linijinė, nes jaunesni tėvai autonomiją ima vertinti mažiau nei gimusieji XX a. viduryje (Starks & Robinson, 2007), labiau pabrėždami darbštumo ir rūpinimosi kitais svarbą (Nomaguchi & Milkie, 2019; Ryan ir kt., 2020). Vienas naujesnių su šiuo reiškiniu susijusių tyrimų, grįstų ilgalaikiais

⁸⁶ Ši karta kitaip dar vadinama „vaikų su raktu po kaklu karta“ ar „skrybų karta“ ir laikoma viena iš mažiausiai tėvų prižiūrėtų ir globotų kartų JAV istorijoje (ypatingai kalbant apie vidurinėsios ar aukštesnėsios klasės šeimas), nes vaikystėje iš mokyklos jie grįždavo į tuščius namus ir turėdavo patys pasirūpinti savimi iki tėvams grįžtant iš darbo. Nors ši patirtis X kartą išmokė savarankiškumo ir kliovimosi savimi, kalbant apie jaunesnio mokyklinio amžiaus vaikus ji taip pat siejama su vienišumo, nuobodulio ir baimės emocijomis, o kalbant apie paauglius – su didesne netinkamo elgesio (rūkymo, piktnaudžiavimo alkoholiu, atsiktikinių seksualinių santykių ir pan.) ir polinkio į depresiją rizika (Long & Long, 1983; Padilla & Landreth, 1989).

duomenimis, atskleidė sąsają tarp tokių savybių kaip savarankiškas mąstymas, paklusnumas, darbštumas, populiarumas ir pagalba kitiems svarbos vertinimų ir įvairių socio-demografinių rodiklių, pavyzdžiui, lyties, išsimokslinimo, profesinio statuso, amžiaus kohortos, etninės priklausomybės bei išpažįstamo tikėjimo (Alwin & Tufiş, 2021). Kita ilgalaikio kokybinio tyrimo duomenimis pagrįsta analizė socializacijos vertybių naratyvuose, būdinguose trims XX a. tėvų kohortoms Airijoje, leido identifikuoti keturias susipinančias kultūrinės konfigūracijas (atsitraukimas ir nesikišimas; pasiekimų ugdymas; pozityvių santykių skatinimas; ir laimės bei savirealizacijos puoselėjimas), atskleidžiant laipsnišką tarpgeneracinį poslinkį nuo pareigos ir pagarbos akcentavimo link didesnio dėmesio tarpasmeninių santykių kokybei, o vėliau – link geranoriškumo ir supratingumo pabrėžimo, ugdymo stiliams atitinkamai pereinant nuo atsitraukimo ir nesikišimo, leidžiant vaikams patiems priimti svarbius sprendimus, prie pasiekimų ugdymo, o galiausiai – prie laimės siekio suabsoliutinimo, kuris tapo ryškiausia XX a. socializacijos vertybių tendencija (Gray & Geraghty, 2023).

Dėmesį sutelkiant į Centrinės ir Rytų Europos regiono specifiką, socialistinio režimo laikotarpiu čia buvo atlikta labai nedaug tyrimų apie šeimos narių tarpusavio santykius ar vaikų socializacijos tikslus bei strategijas. Kaip išskirtinis atvejis gali būti paminėta U. Bronfenbrennerio dar 1970 m. išleista tarpkultūrinė studija apie vaikų auklėjimą ir švietimą JAV ir Sovietų Sąjungoje, kurioje autorius priėjo išvados, kad didžiausias skirtumas tarp šių dviejų kultūrų yra pirminės atsakomybės už vaikų auklėjimą lokalizavimas: JAV – šeimoje, Sovietų Sąjungoje – kolektyvinėje vaikų auklėjimo sistemoje, pastarojoje akcentuojant paklusnumą, disciplinotumą ir pagarbą suaugusiems (Bronfenbrenner, 1970). Ir vėlesnių tyrimų dominuojanti įžvalga ta, kad socialistinei sistemai būdingas paklusnumo autoritetui akcentavimas persikėlė ir į šeimos santykių sritį – labiau paplitę buvo autoritetu grįsti, o ne liberalūs vaikų auklėjimo metodai: iš vaikų pirmiausia buvo tikimasi pagarbos ir paklusnumo tėvams, mokytojams ir kitiems galios pozicijoje esantiems žmonėms (Pearson, 1990; Zhurzhenko, 2004). Pasikeitus politinei sistemai socialistinio bloko šalyse, ir joms atsivėrus vakarietiškos kultūros įtakai, pamažu kinta ir vaikų auginimo praktikos – jos tampa demokratiškesnės ir labiau orientuotos į vaiko interesus, suteikiant vaikams daugiau veikimo laisvės ir akcentuojant tokias socializacijos vertybes kaip savarankiškumas, pasitikėjimas, atkaklumas (Lakinska-Popovska & Bornarova, 2004; Robila, 2004; Zhurzhenko, 2004). Įdomus šiame kontekste imigrantų iš Centrinės ir Rytų Europos į JAV socializacijos vertybių tyrimas, atskleidęs skirtingų vertybių orientacijų integracijos procesus: nors vakarietiškos individualistinės kultūros patirtis skatina tėvus atsisakyti

autoritarinio auklėjimo stiliaus, labiau įsiklausant į savo vaikų nuomonę ir suteikiant jiems didesnes asmeninio pasirinkimo galimybes, jie akcentuoja pusiausvyrą tarp laisvės ir disciplinos, stengdamiesi mokyti vaikus pagarbos kitiems, darbštumo, atsakomybės jausmo ir savikontrolės (Nesteruk & Marks, 2011).

Kalbant apie lietuvišką kontekstą, vaikystės vaizdinių ir socializacijos tikslų mūsų šalies pedagoginiame diskurse vėlyvučiu sovietmečiu tyrimas atskleidžia XX a. septintajame dešimtmetyje vykusį perėjimą nuo vaiko ugdymo, pagrįsto paklusnumu ir drausminimu per nekvestionuojamą suaugusiojo autoritetą, prie individualizuota prieiga grindžiamo ugdymo, atsisakančio unifikuoto požiūrio į vaikus ir atsižvelgiančio į jų asmenybinius bruožus bei individualius poreikius (Grišinaitė, 2017). Pastebima, kad didelis dėmesys šiuo laikmečiu buvo skiriamas vaiko psichologiniam ir praktiniam pasiruošimui darbui, nuo ankstyvo amžiaus įtraukiant į įvairias darbineis veiklas (įskaitant namų ūkyje) ir užtikrinant nuolatinį užimtumą, o profesinį orientavimą traktuojant kaip esminį asmenybę formuojantį metodą (Grišinaitė, 2017, p. 94). XX a. pabaigoje įvykęs požiūrio į vaikų auklėjimą per darbą pasikeitimas siejamas su gilesniu kokybiško santykio su vaiku sampratos pokyčiu: jei vyresniosioms kartoms tai reiškė rūpinimąsi vaiku ir santykių puoselėjimą užsiimant bendromis veiklomis, tai jaunesniosios kartos šį santykį suvokia kaip koncentravimąsi į vaiko poreikius ir emocijas (Daraškevičienė, 2016). Kartu pasireiškia perėjimas nuo vadinamo *kietojo vaikų auklėjimo* strategijos, orientuotos į hierarchinius tėvų ir vaikų santykius, tėvų griežtumą ir vaikų paklusnumą, prie *švelniojo auklėjimo* strategijos, paremtos lygiateisiškumo, pagarbos vaikui ir empatijos principais, kuris siejamas tiek su išsivadavimu iš autoritarinio valdymo palikimo, stiprėjančia saviraiškos vetybine orientacija, technologinėmis inovacijomis, tiek su plačiu žmogaus teisių, įskaitant ir vaiko teisių, diskurso įsitvirtinimu viešojoje ir normatyvinėje erdvėje (Daraškevičienė, 2018).

Trumpai apžvelgiant reprezentatyvius Lietuvos gyventojų nuostatų, susijusių su pagrindiniais socializacijos tikslais ir šeimoje ugdytinomis vaikų savybėmis, tyrimus, matyti, kad dauguma jų rėmėsi 1990 ir 1999 m. EVT bangų ir 2005 m. Lietuvos vertybių tyrimo duomenimis (Mitrikas, 2001, 2010), fiksuodami tuometinį nuostatų paplitimą visuomenėje, jų diferenciaciją tarp gyventojų grupių ir skirtumus su kitomis šalimis bei indikuodami pirmines nuostatų kaitos tendencijas. 1990 ir 1999 m. buvo nustatyti keturi šalių klasteriai, apibūdinantys skirtingus vaikų socializacijos tikslų tipus, ir Lietuva pagal juos buvo priskirta Centrinės ir Rytų Europos šalių klasteriui. Jau tada buvo pastebėta tendencija, kad vaikų socializacijos vertybės Lietuvos visuomenėje ėmė panašėti į kitų Europos šalių, šią tendenciją siejant tiek su išaugusiu žmonių mobilumu ir tarpkultūrine patirtimi, tiek

su homogenizuojančiu masinės komunikacijos priemonių poveikiu. Vėliau Lietuvos gyventojų nuostatos dėl svarbių socializacijos tikslų ir šeimoje ugdytinų vaikų savybių nebuvo tyrinėtos sistemingai, o tik kitų klausimų kontekste – tradicinių ir sekuliarių-racionalių vertybių (Žiliukaitė, 2007), pilietinių nuostatų (Žiliukaitė, 2016c), kintančių darbo vertybių (Savicka, 2016a) ar kūrybiškumo kultūrinės vertės augimo (Savicka, 2023b). Grįžti prie šio klausimo leidžia vėlesnėse EVT bangose surinkti duomenys, kurie ne tik suteikia galimybę anksčiau pastebėtas tendencijas įvertinti iš naujo, bet ir įtraukti į vaikų socializacijos vertybių kismo analizę šioje monografijoje esminę tarpgeneracinę perspektyvą.

Tyrime naudojamų kintamųjų rinkinys

EVT klausimyne naudojamas ugdytinų vaikų savybių sąrašas apima pakankamai platų vertybinių nuostatų spektrą, suteikiantį medžiagos analizei, pasitelkiančiai skirtingus kultūrinių dimensijų pūvius, todėl užsienyje yra atlikta nemažai vaikų auklėjimo vertybių tyrimų, kurie remiasi EVT duomenų baze dėl jos teikiamos dinaminės ir tarptautinės perspektyvos. Toliau pateikiamos analizės pagrindiniai priklausomi kintamieji⁸⁷ – svarbios šeimoje ugdytinų vaikų savybės – EVT matuojami klausimu, vienodai formuluotu visose keturiose šių apklausų bangose: „Pateiksiu Jums sąrašą savybių, kurios gali būti ugdomos vaikams namuose. Kurias penkias iš išvardintų savybių, Jūsų nuomone, vaikui itin svarbu įgyti?“. Respondentų pasirinkimui pateikiamas vienuolikos savybių sąrašas (žemiau pateikiamu eiliškumu), kuris skirtingose EVT bangose nebuvo modifikuojamas:

- Geros manieros
- Savarankiškumas
- Darbštumas
- Atsakomybės jausmas
- Vaizduotė
- Tolerancija ir pagarba kitiems žmonėms
- Taupumas, rūpestingumas pinigų ir daiktų atžvilgiu
- Ryžtingumas, atkaklumas
- Religingumas
- Nesavanaudiškumas
- Paklusnumas

⁸⁷ Šioje analizėje naudojami nepriklausomi kintamieji – tyrimo metai, amžius, socialinė karta – aprašyti trečiajame monografijos skyriuje.

Reikia pabrėžti, kad EVT naudojamos nominaliosios skalės tipas skiriasi nuo naudojamų kituose vaikų auklėjimo vertybių tyrimuose: kai kuriuose iš jų atliekamas savybių rangavimas pagal jų svarbą (Alwin, 1990; Kohn, 1977; Tudge ir kt., 2000), kituose – kiekvienos atskirai paimtos savybės svarbos vertinimas intervalinėje skalėje (Lin & Fu, 1990). Nominaliosios skalės naudojimas turi tam tikrų apribojimų, į kuriuos reikia atsižvelgti duomenų analizėje – jis leidžia apskaičiuoti pasirinktų atsakymų dažnius, bet ne santykinę skirtingų savybių svarbą (Voicu, 2012).

Dažnu atveju socializacijos vertybių tyrimuose į šias vertybes bandoma žvelgti ieškant laiko ir tarpkultūrine prasme stabilių struktūrų, jas susiejant su platesnio pobūdžio vertybinių orientacijų kismo dimensijomis, tokiomis kaip *autoriteto–autonomijos dimensija*⁸⁸, pirmajai orientuotei priskiriant tokias savybes kaip darbštumas, taupumas, religingumas, paklusnumas, o antrajai – savarankiškumas, atsakomybės jausmas, vaizduotė, atkaklumas (Alwin, 2001; Hagenaars ir kt., 2003; Kohn & Slomczyński, 1990; Ramos & Vala, 2022; Tufiş, 2008; Tulviste ir kt., 2007; Xiao, 2000); *bendruomeniškumo–individualizmo dimensija*, pirmajai orientuotei priskiriant paklusnumą, geras manieras, nesavanaudiškumą ir pagarbą kitiems, o antrajai – darbštumas, ryžtą, atsakomybės jausmą, nepriklausomybę ir taupumą (Tamis-LeMonda ir kt., 2008; Triandis, 1995); *tradicinė–sekuliarioji-racionalioji dimensija*, pirmajai orientuotei priskiriant paklusnumą, religingumą, geras manieras, o antrajai – savarankiškumą, atkaklumą, atsakomybės jausmą (Inglehart & Baker, 2000); *išlikimo–saviraiškos dimensija*, pirmajai orientuotei priskiriant darbštumą, taupumą, o antrajai – toleranciją, vaizduotę (Inglehart & Baker, 2000). Kai kurios iš šių skirtingų autorių išskirtų vertybinių orientacijų dimensijų yra iš dalies persidengiančios, tačiau jos negali būti traktuojamos kaip sutampančios, kas aiškiai matoma 10.1 lentelėje pateikiamame su įvairiomis šiomis vertybinių orientacijų dimensijomis siejamų ugdytinų vaikų savybių apibendrinime. Reikia pastebėti, kad nors vaikų socializacijos vertybių tyrimai dažnai atliekami sąsajoje su aptartomis vertybinių orientacijų dimensijomis, tačiau yra tyrimų, kuriuose šios vaikų savybės traktuojamos kaip atskiri rodikliai, empiriniuose duomenyse nerandant po jais slypinčių latentinių kategorijų, paaiškinančių jų skirtumus (Tudge ir kt., 2000; Voicu, 2012).

⁸⁸ Tai yra bene labiausiai tyrinėjama vaikų vertybinių nuostatų ugdymo dimensija, kuriai įvardyti skirtinguose tyrimuose naudojami ir tokie terminai kaip tradicionalizmas, paklusnumas ar konformizmas priešpriešoje su savarankiškumu.

10.1 lentelė. Ugdytinų vaikų savybių priskyrimas platesnėms vertybinėms orientacijoms

	VERTYBINIŲ ORIENTACIJŲ KISMO DIMENSIJA							
	Autoriteto-autonomijos		Bendruomenišku-mo-individualizmo		Tradicinė-sekuliar-rioji-racionalioji		Išlikimo-saviraiškos	
	Autoritetas	Autonomija	Bendruomeniškumas	Individualizmas	Tradicija	Sekuliarumas-racionalumas	Išlikimas	Saviraiška
Geros manieros	+		+		+			
Savarankiškumas		+		+		+		
Darbštumas	+			+			+	
Atsakomybės jausmas		+		+		+		
Vaizduotė		+						+
Tolerancija ir pagarba kitiems			+					+
Taupumas	+			+			+	
Ryžtingumas, atkaklumas		+		+		+		
Religingumas	+				+			
Nesavanaudiškumas			+					
Paklusnumas	+		+		+			

Šaltinis: sudaryta autorės pagal įvairių šaltinių informaciją (Alwin, 2001; Hagenaars ir kt., 2003; Inglehart & Baker, 2000; Kohn & Slomczyński, 1990; Tamis-LeMonda ir kt., 2008; Triandis, 1995; Tufiş, 2008; Tulviste ir kt., 2007; Xiao, 2000).

Kiek šie teoriniai konstruktai yra naudingi analizuojant Lietuvoje surinktus empirinius duomenis apie vaikų socializacijos tikslus? Keturių EVT bangų duomenimis pagrįsta faktorinė įvairių ugdytinų vaikų savybių svarbos vertinimų sąryšingumo analizė leidžia identifikuoti penkis faktorius, kur atvirkštinii ryšiu tarp savęs susiję (1) savarankiškumas – religingumas, (2) atsakomybės jausmas ir tolerancija – paklusnumas, (3) darbštumas – vaizduotė, (4) geros manieros – atkaklumas, (5) taupumas – nesavanaudiškumas (faktorijų analizės rezultatai pateikiami 10.2 lentelėje). Šie ugdytinų savybių svarbos vertinimų sąryšingumo duomenys nesuteikia tvirto pagrindo

duomenų interpretavimui nei iš vienos iš aptartų teorinių priegų perspektyvos, todėl vadovaujantis B. Voicu įžvalga, kad dėl žemo jų vidinio suderinamumo pavienės savybės gali būti sėkmingai naudojami lyginamojoje analizėje kaip savarankiški rodikliai (Voicu, 2012), vienuolika ugdytinų vaikų savybių į šiame skyriuje pristatomą analizę įtraukiamos kaip atskiri priklausomi kintamieji, nesudarant suminių indeksų.

10.2 lentelė. Ugdytinų vaikų savybių svarbos vertinimų Lietuvos visuomenėje 1990–2017 m. faktorių analizės rezultatai⁸⁹

	1 faktorius	2 faktorius	3 faktorius	4 faktorius	5 faktorius
Geros maneros	,063	-,018	-,194	,835	,026
Savarankiškumas	,694	-,064	,226	,055	-,083
Darbštumas	,143	,150	,729	,072	-,069
Atsakomybės jausmas	,210	-,546	,006	,002	-,076
Vaizduotė	,068	,165	-,631	,226	-,071
Tolerancija	-,371	-,681	,143	,014	,209
Taupumas	-,254	,107	,006	-,332	-,706
Ryžtingumas, atkaklumas	,385	-,014	-,403	-,532	,098
Religingumas	-,577	,209	,131	,055	-,144
Nesavanaudiškumas	-,126	,120	-,015	-,226	,764
Paklusnumas	-,222	,642	,086	-,010	,062

Toliau pristatomas tyrimas atliktas pagal trečiajame monografijos skyriuje aprašytą eigą: iš palyginamosios perspektyvos įvertinamos ilgalaikių vertybinių permaitų tendencijos, tiriamas skirtingų veiksnių porų – laikotarpio ir amžiaus bei laikotarpio ir socialinės kartos – poveikis ir nagrinėjama amžiaus tarpsnių ir socialinių kartų sąsaja, vertinant, kuris pokytis yra santykinai didesnis – skatinamas kartų kaitos principo ar vidinio atskirų (arba visų) kartų nuostatų kismo. Tai leis atsakyti į klausimus, ar socializacijos vertybės žmonių gyvenimo eigoje pasižymi stabilumu ar tam tikrais kismo dėsningumais; ar jų dinamika visuomenės mastu yra sąlygojama kartų kaitos, įvairias kartas aprėpiančio kultūrinio perėjimo ar abiejų šių principų sąveikos.

⁸⁹ Pateikti rezultatai buvo gauti taikant pagrindinių komponentų faktorių analizę, kai gaunama paprasčiausia įmanoma kintamųjų konfigūracija. Siekiant supaprastinti faktorių interpretaciją, buvo atliktas Varimax sukinytis. Išskirti faktoriai paaiškina 56,5 proc. duomenų sklaidos.

Ugdytinų vaikų savybių svarbos vertinimų kaita Lietuvoje ir Europoje

Paklausti apie svarbiausias vaikų savybes, kurios turėtų būti ugdomos namuose, mūsų šalies gyventojai dažniausiai mini darbštumą, savarankiškumą, atsakomybės jausmą, toleranciją (skirtingose EVT bangose jas paminėjusių žmonių dalis svyravo nuo 54 iki 92 procentų), o rečiau – vaizduotę, religingumą, paklusnumą (žr. 10.1 paveikslą)⁹⁰. Tiriamuoju laikotarpiu Lietuvoje beveik visų vaikų auklėjimo vertybių (išskyrus toleranciją ir taupumą) svarba nors nevienodu tempu, tačiau reikšmingai kito – vienų didėjo (vaizduotės atveju Kendall $\tau = 0,118$, gerų manierų – Kendall $\tau = 0,058$, atkaklumo – Kendall $\tau = 0,055$, atsakomybės jausmo – Kendall $\tau = 0,045$), o kitų – mažėjo (darbštumo atveju Kendall $\tau = -0,153$, paklusnumo – Kendall $\tau = -0,073$, religingumo – Kendall $\tau = -0,065$, savarankiškumo – Kendall $\tau = -0,046$, nesavanaudiškumo – Kendall $\tau = -0,040$; visais šiais atvejais $p < 0,005$, $N \geq 4852$). Per visą tiriamą laikotarpį labiausiai pakito (mažėjimo prasme) darbštumo svarbos akcentavimas, o ryškiausias 2017 m. įvykęs pokytis – staiga sustiprėjęs vaizduotės svarbos akcentavimas, kuris sietinas tiek su platesnio masto vertybinių orientacijų ir visuomenės struktūros pokyčiais (saviraiškos ir savirealizacijos vertybinės orientacijos stiprėjimu visuomenėje, kūrybinės klasės formavimusi), tiek su tikslinėmis institucinėmis priemonėmis⁹¹ (Savicka, 2023b).

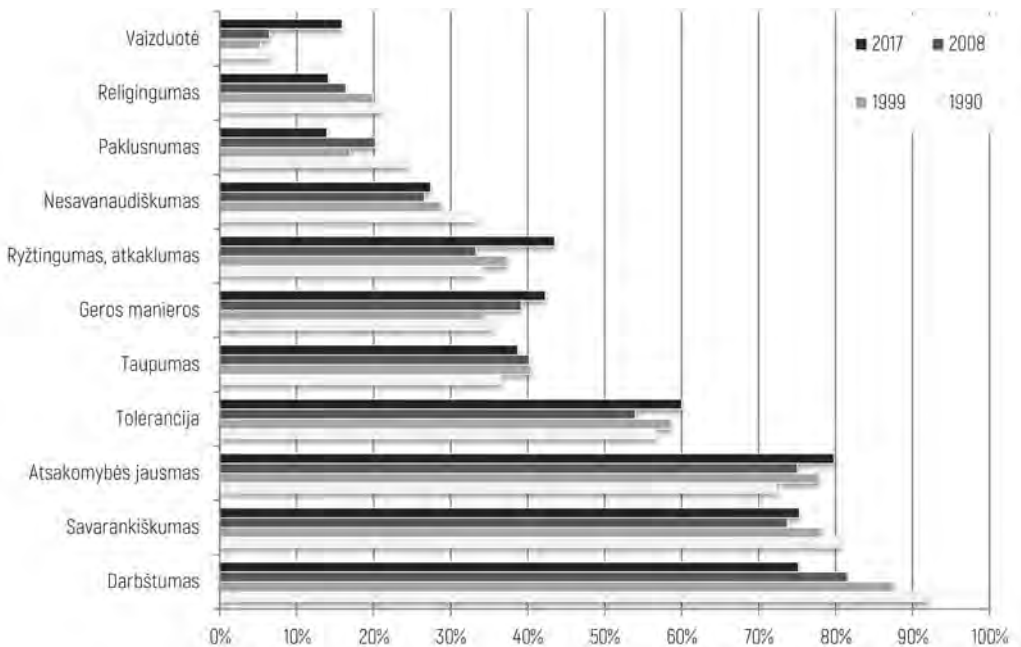
Bandant šiuose pokyčiuose išvelgti dėsningumus ir vertinant juos iš autoriteto–autonomijos vertybinės dichotomijos perspektyvos, galima pastebėti, kad kismas gana neblogai atitinka teorines prielaidas: tokių autoriteto orientuotei priskiriamų savybių kaip darbštumas, religingumas, paklusnumas svarba nuosekliai mažėja (išimtis čia tik taupumas, kurio svarba per tiriamą laikotarpį faktiškai nepakito), o štai daugumos autonomijos orientuotei priskiriamų savybių – atsakomybės jausmo, vaizduotės, atkaklumo – svarba didėja (šiuo atveju išimtis yra savarankiškumas, kurio svarba kiek sumažėjo). Pasitelkus R. Ingleharto ir W. E. Bakerio teorinę prieigą (Inglehart & Baker, 2000) galima konstatuoti, kad

⁹⁰ Įdomu pastebėti, kad lyginant vaikus turinčių ir neturinčių respondentų nuostatas dėl šių socializacijos vertybių svarbos, statistiškai reikšmingų skirtumų nenustatyta arba šie skirtumai buvo labai maži (dalinės koreliacijos koeficiento reikšmė 0,060 arba mažesnė). Atliekant šį palyginimą buvo kontroliuojamas respondentų amžius, nes jis tiek yra susijęs su vaikų turėjimo tikimybe, tiek pats savaime yra svarbus socializacijos vertybes diferencijuojantis veiksnys.

⁹¹ Kalbant apie pastarąsias, galima paminėti 2012 m. LR Seimo patvirtintą ilgalaikės valstybės pažangos strategiją „Lietuva 2030“, kurios pagrindine ašimi laikomas kūrybingas žmogus (žr. https://e-seimas.lrs.lt/rs/lasupplement/TAP/TAIS.423800/45a6c4cce8a3835f3c3f3b4625587aff/format/ISO_PDF/) ir 2011–2015 m. visoje Lietuvoje vykdytą „Kūrybinės partnerystės“ kūrybiško mokymosi programą, apėmusią beveik pusantro šimto mokyklų, įtraukusią daugiau nei 2000 mokytojų bei beveik 9000 moksleivių (nuo pirmokų iki dvyliktokų) ir padariusiai teigiamą įtaką tiek mokinių, tiek mokytojų požiūriui į kūrybiškumo svarbą (žr. https://www.kurybinespartnerystes.lt/kp-tyrimai_).

išlikimo – saviraiškos vertybių dimensijoje pokytis vyko saviraiškos vertybių stiprėjimo linkme, o tradicinėje – sekuliariojoje-racionaliojoje dimensijoje kismas buvo ne toks nuoseklus, bet vyko link sekuliariųjų-racionaliųjų vertybių stiprėjimo. Tad šios Lietuvos gyventojų socializacijos vertybių kismo tendencijos gana neblogai atitinka vertybinių orientacijų kaitos Vakarų visuomenėse teorijų prielaidas.

10.1 paveikslas. Ugdytinų vaikų savybių svarbos vertinimai 1990–2017 m. Lietuvoje (respondentų, paminėjusių savybę kaip svarbią, dalis)

Mažiausiai nuoseklumo ugdytinų vaikų savybių svarbos vertinimų kaitoje išvelgiama, vertinant ją iš bendruomeniškumo-individualizmo vertybinės dichotomijos perspektyvos. Paklausti apie svarbiausias vaikų savybes, kurios turėtų būti ugdomos namuose, Lietuvos gyventojai akcentuoja tiek individualizuotas, tiek į bendruomenę orientuotas vertybes: viena vertus, jie dažnai mini darbštumą, savarankiškumą, atsakomybės jausmą; kita vertus, į labiausiai akcentuojamų savybių sąrašą taip pat patenka tolerancija ir pagarba kitiems žmonėms. Tačiau šių savybių svarbos kaita nepasižymi vidiniu suderinamumu: tokių bendruomeniškumo orientuotei priskiriamų savybių kaip paklusnumas ir nesavanaudiškumas svarba mažėja, tačiau gerų manierų didėja, o tolerancijos nesikeičia; lygiai taip individualizmo orientuotei priskiriamų ryžto ir atsakomybės jausmo svarba didėja, tačiau darbštumo ir savarankiškumas mažėja, o taupumo kinta nereikšmingai. Tai patvirtina kai

kurių tyrėjų įžvalgas, kad bendruomeniškumo ir individualizmo orientuotės iš tiesų neturi būti laikomos priešybėmis, nes, viena vertus, pati bendruomeniškumo orientuotė nėra vienalytė, joje išskiriant vertikalią ir horizontalią kolektyvizmą (Singelis ir kt., 1995; Triandis, 1995); kita vertus, tokia samprata yra nesuderinama su sudėtinga vaiko raidos eiga, kai skirtinguose jos etapuose tėvai gali akcentuoti skirtingas socializacijos vertybes (Park ir kt., 2014; Tamis-LeMonda ir kt., 2008).

Socializacijos tikslų turinys nėra universalus – jis pasižymi didele tarpkultūrine įvairove, kurią lemia atskirų visuomenių socioekonominės struktūros, vyraujančio bendruomeninių ryšių pobūdžio bei platesnių jose vyraujančių sociokultūrinių orientacijų skirtumai (Chen ir kt., 2019; Fjellvang, 2011; Keller ir kt., 2006; Park ir kt., 2014; Raj & Raval, 2013). Kalbant apie europinį kontekstą, EVT5 duomenys rodo, kad penkios dažniausiai minimos ugdytinis vaikų savybės įvairiose šalyse buvo atsakomybės jausmas, geros manieros, tolerancija, savarankiškumas ir darbštumas (žr. 10.3 lentelę). Tačiau lyginant šių penkių savybių akcentavimą, matome reikšmingus skirtumus tarp šalių: jei tokiose Centrinės ir Rytų Europos šalyse kaip Baltarusija, Bulgarija, Čekija, Latvija, Lenkija, Rumunija, Rusija, Slovakija ir Ukraina darbštumas buvo viena iš dviejų dažniausiai paminėtų ugdytinų savybių, tai tokiose Šiaurės šalyse kaip Danija, Suomija ir Švedija ją paminėjo rečiau nei kas dešimtas respondentas, Norvegijoje – vos 19 proc. respondentų. Nors skirtingų šalių gyventojų nuomonės dėl kitų savybių svarbos išsiskyrė ne taip smarkiai, tačiau visgi labai reikšmingai: toleranciją paminėjo vos 32 proc. slovakų ir net 94 proc. švedų, savarankiškumą – vos 25 proc. estų ir net 86 proc. norvegų, geras manieras – vos 42 proc. lietuvių, bet net 91 proc. čekų, o atsakomybės jausmą – vos 45 proc. britų ir net 89 proc. nyderlandiečių. Ryškių kontrastų esama ir kitų savybių svarbos vertinimuose: taupumas išskirtinai akcentuojamas Centrinės ir Rytų Europos šalyse (Čekijoje, Estijoje, Latvijoje, Rusijoje, Slovakijoje, Ukrainoje, Vengrijoje), vaizduotė – Šiaurės šalyse (Danijoje, Norvegijoje, Švedijoje), religingumas – Lenkijoje ir Rumunijoje. Tad šie duomenys bene geriausiai pagrindžia R. Ingleharto ir W. E. Bakerio įžvalgas dėl kultūrinio perėjimo Vakarų visuomenėse nuo išlikimo prie saviraiškos vertybinės orientacijos (Inglehart & Baker, 2000).

Vertinant Lietuvos gyventojų socializacijos vertybių kaitą tarptautiniame kontekste, galima konstatuoti, kad tiriamuoju laikotarpiu jų nuostatos vis labiau panašėjo į Vakarų Europos šalių gyventojų nuostatas. Kyla klausimas, ar šie vaikų socializacijos tikslų pokyčiai rodo visą mūsų šalies visuomenę aprėpiantį platų daugiadimensį vertybinių permainų procesą per vidinį visų kartų atstovų nuostatų kismą, ar jis susijęs su naujų vertybinių orientacijų įsigalėjimą per kartų kaitą, į kurią ir bandysime atsakyti.

10.3 lentelė. Ugdytinų vaikų savybių svarbos vertinimai Europos šalyse EVT5 bangoje (2017–2021 m.)* (respondentų, paminėjusių savybę kaip svarbią, dalis)

Kultūriniai regionai	Šalys	Atsakomybė	Gerios manieros	Tolerancija	Savaranikiškumas	Darbiškumas	Atkaklumas	Taupumas	Nesavanaudiškumas	Vaizduotė	Paklusnumas	Religingumas
Vakarų Europa	Austrija	80%	79%	74%	69%	16%	43%	37%	7%	21%	15%	12%
	D. Britanija	45%	87%	82%	52%	46%	42%	19%	47%	33%	21%	10%
	Nyderlandai	89%	83%	86%	58%	23%	36%	32%	21%	28%	19%	9%
	Prancūzija	65%	73%	85%	38%	42%	47%	37%	45%	22%	25%	8%
	Vokietija	84%	86%	88%	74%	40%	35%	43%	6%	26%	10%	10%
Pietų Europa	Ispanija	82%	83%	82%	47%	24%	38%	32%	5%	35%	42%	16%
	Italija	73%	74%	62%	43%	27%	41%	23%	33%	19%	22%	18%
	Portugalija	72%	73%	65%	37%	58%	34%	30%	33%	14%	26%	11%
Šiaurės Europa	Danija	83%	76%	88%	79%	8%	29%	8%	60%	35%	10%	6%
	Islandija	70%	66%	91%	82%	44%	35%	24%	34%	33%	10%	5%
	Norvegija	84%	75%	91%	86%	19%	28%	11%	22%	44%	14%	7%
	Suomija	87%	86%	84%	47%	9%	63%	23%	29%	31%	21%	7%
	Švedija	86%	70%	94%	68%	7%	42%	31%	35%	42%	7%	4%
Vidurio Europa (šalys ES narės)	Bulgarija	83%	67%	67%	41%	90%	68%	35%	14%	20%	18%	19%
	Čekija	74%	91%	61%	77%	83%	44%	53%	43%	25%	35%	11%
	Estija	85%	82%	78%	25%	76%	50%	43%	13%	15%	19%	4%
	Kroatija	75%	82%	73%	40%	63%	38%	30%	34%	19%	22%	29%
	Latvija	83%	63%	65%	71%	72%	46%	48%	13%	16%	16%	9%
	Lenkija	73%	60%	80%	29%	81%	26%	35%	17%	16%	20%	33%
	Lietuva	80%	42%	60%	75%	75%	43%	38%	27%	16%	14%	14%
	Rumunija	63%	85%	52%	40%	73%	21%	27%	15%	24%	13%	46%
	Slovakija	66%	61%	32%	65%	77%	24%	41%	19%	12%	16%	23%
	Slovėnija	76%	76%	73%	79%	32%	51%	26%	34%	12%	20%	9%
	Vengrija	78%	69%	62%	80%	67%	20%	41%	24%	16%	16%	14%
Rytų Europa (šalys ne ES narės)	Baltarusija	71%	69%	56%	29%	81%	46%	31%	20%	14%	36%	10%
	Rusija	70%	58%	53%	33%	78%	41%	47%	16%	16%	18%	12%
	Ukraina	71%	64%	54%	46%	83%	52%	52%	17%	18%	31%	22%

*Pastaba: Konkrečioje šalyje dažniausiai paminėta savybė lentelėje pažymėta tamsiai pilku fonu, o antra pagal dažnumą – šviesiai pilku.

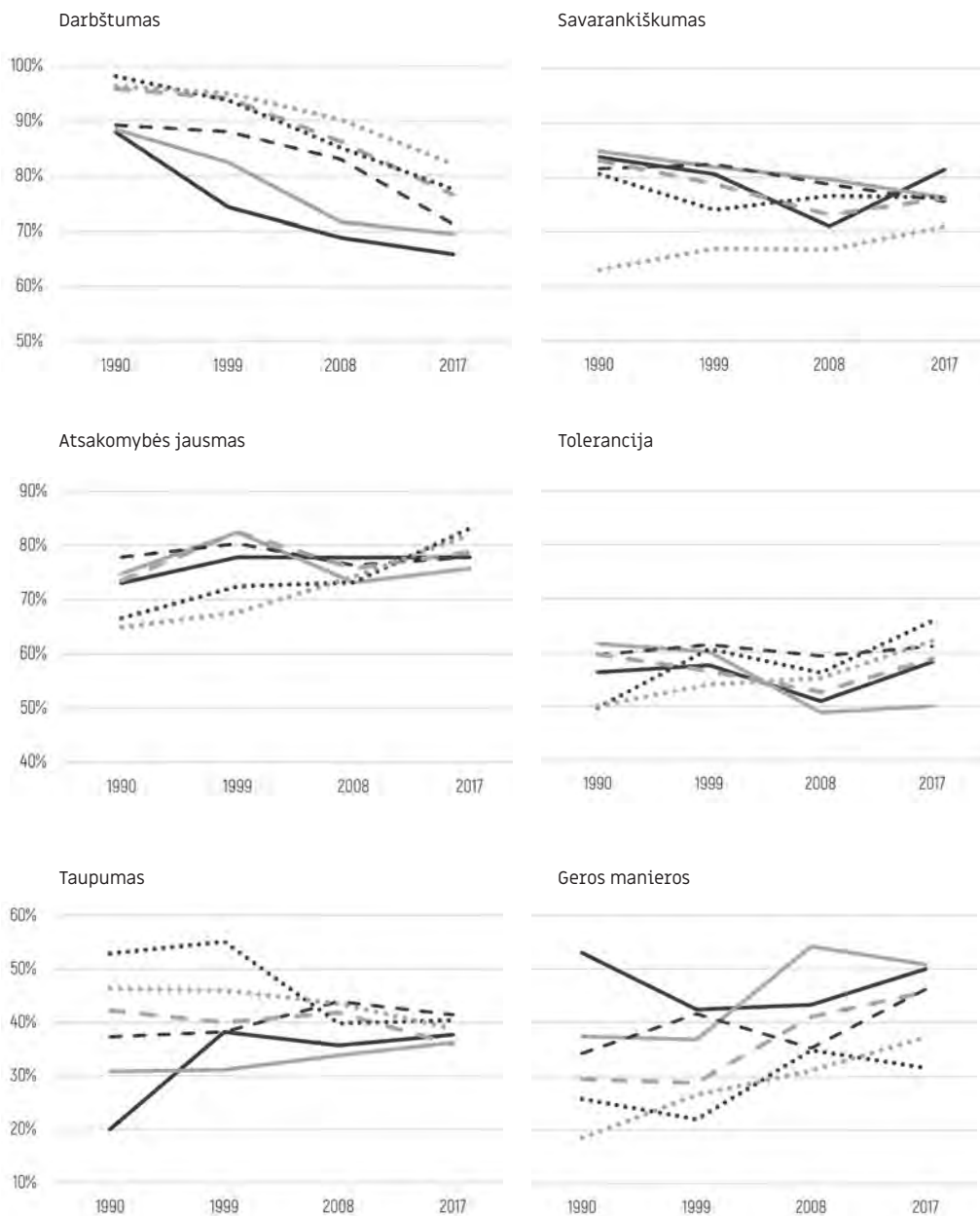
Tarpgeneraciniai skirtumai

Kaip aptarta šios monografijos tyrimo metodikos dalyje, tarpgeneraciniuose vertybinių nuostatų tyrimuose tenka spręsti amžiaus, laikotarpio ir kohortos įtakos skirtingoms socialinėms kartoms priklausančių žmonių vertybinėms nuostatomis identifikavimo problemą. Tam pirmiausia panagrinėkime skirtingų veiksmų porų – laikotarpio ir amžiaus, laikotarpio ir socialinės kartos bei socialinės kartos ir amžiaus – sąveikos įtaką vaikų socializacijos vertybių svarbos vertinimams.

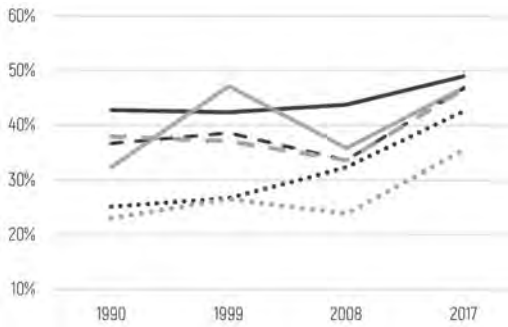
Laikotarpio ir amžiaus tarpinių sąveikos analizė atskleidžia visose amžiaus grupėse vienodai pasireiškiančias ilgalaikes nuostatų kaitos tendencijas, susijusias su kai kuriomis socializacijos vertybėmis: gana nuosekliai silpnėja darbštumo, su nedidelėmis išimtimis ir tam tikrais svyravimais – nesavanaudiškumo ir paklusnumo akcentavimas, o stiprėja – gerų manierų (žr. 10.2 paveikslą). Tačiau kai kurių kitų ugdytinų vaikų savybių vertinimų kismas skirtingose amžiaus grupėse turėjo skirtingas tendencijas: kai kurios iš jų labiau sąlygotos nuoseklaus nuostatų kismo vyresnėse amžiaus grupėse (pavyzdžiui, religingumo svarbos vertinimo silpnėjimas ir, priešingai, savarankiškumo, atsakomybės jausmo ir atkaklumo svarbos vertinimo stiprėjimas); tuo tarpu kitos – nuostatų kismo jaunesnėse amžiaus grupėse (vaizduotės svarba didėja pirmiausia kaip trijų jauniausių amžiaus grupių stiprėjančios nuostatos pasekmė). Kalbant apie taupumą stebime dar kitokį reiškinį: nors bendru visuomenės lygiu reikšmingo pokyčio per visą tiriamą laikotarpį neužfiksuota, tačiau jis atsiskleidžia, lyginant skirtingas amžiaus grupes: jei 1990–1999 m. stebimi ryškūs nuostatos skirtumai amžiaus grupėse, vyresniosioms taupumą akcentuojant labiau, tai 2008–2017 m. šie skirtumai faktiškai niveliavosi, jaunesnėms mažiau grupėms taupumą ėmus akcentuoti labiau, o vyresnėms – mažiau. Ne mažiau intriguojantys pokyčiai susiję su tolerancijos svarbos vertinimu, kurio lygis visos visuomenės mastu taip pat reikšmingai nekito, tačiau jei 1990 m. ją kaip svarbią labiau akcentavo jaunesnės amžiaus grupės, tai 2017 m. – priešingai. Šie duomenys rodo, kad su ilgalaikėmis vertybinių nuostatų kaitos tendencijomis susijęs laikotarpio efektas ne visas amžiaus grupes paliečia vienodai. Tačiau čia neišryškėja joks akivaizdus trumpalaikis laikotarpio efektas, kuris momentiška vienodu būdu koreguotų ilgalaikę kurios nors ugdytinės vaikų savybės svarbos kismo tendenciją visose amžiaus grupėse (išimtis čia galėtų būti nebent visose amžiaus grupėse 2017 m. staiga sustiprėjęs vaizduotės svarbos akcentavimas, tačiau kol kas per anksti spręsti, ar tai tėra trumpalaikis šios nuostatos susvyravimas, ar naujos ilgalaikės tendencijos pradžia).

10.2 paveikslas. Ugdytinų vaikų savybių svarbos akcentavimas skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m.

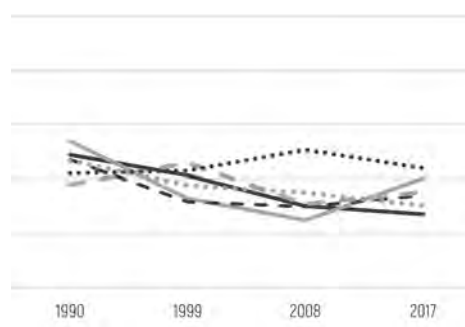
(Respondentų, paminėjusių savybę kaip svarbią, dalis)

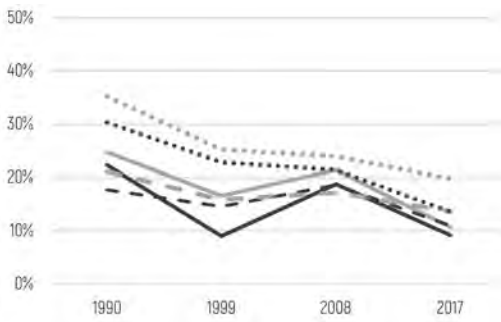
Atkaklumas

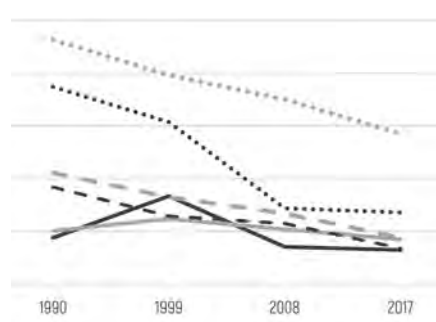
Nesavanaudiškumas

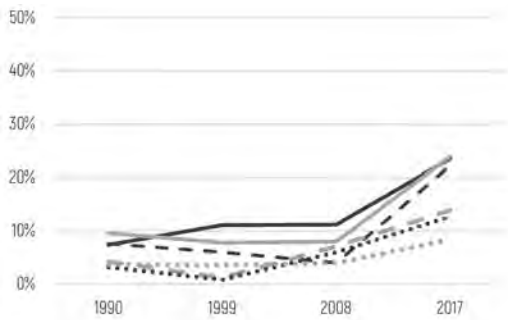
Paklusnumas

Religingumas

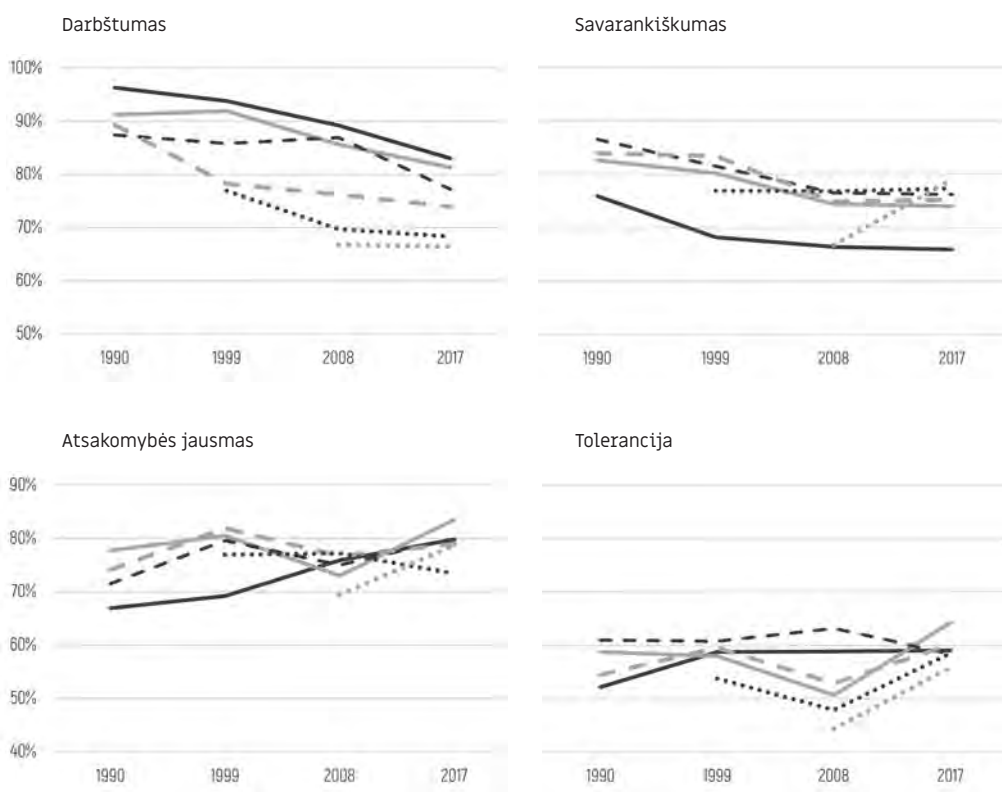
Vaizduotė

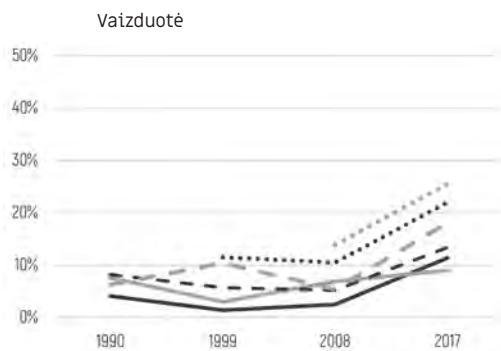
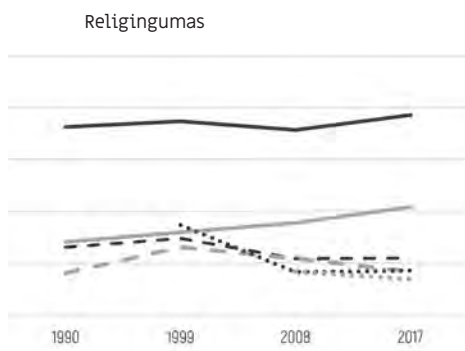
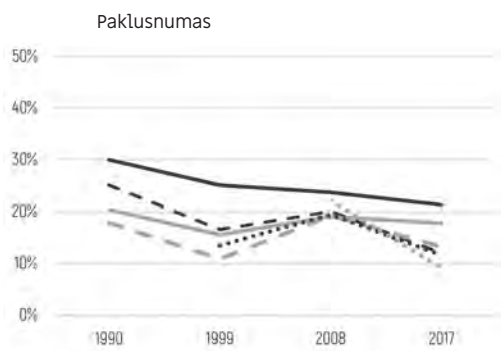
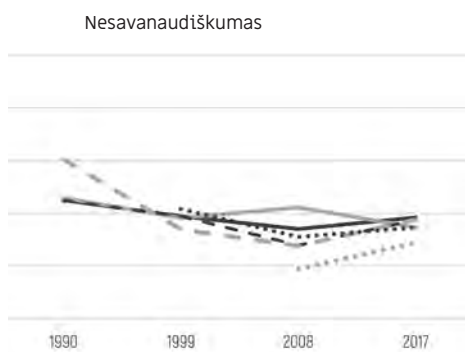
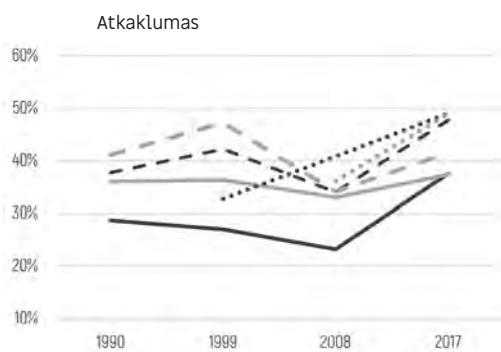
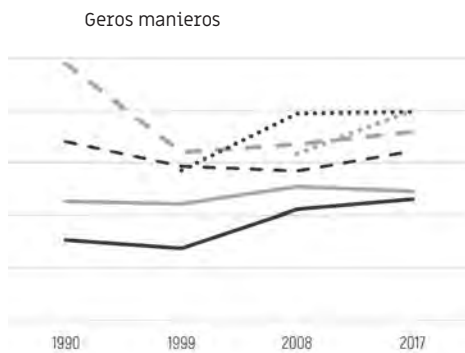
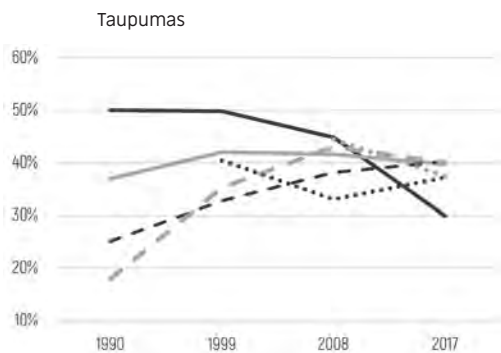

— 18-24 m. — 25-34 m. - - - 35-44 m. - - - 45-54 m. ••••• 55-64 m. ••••• ≥ 65 m.

Analogiška laikotarpio ir socialinės kartos sąveikos įtakos žmonių nuostatoms analizė leidžia identifikuoti visų kartų atstovų nuostatas vienodai bei skirtingai veikiančius laikotarpius. Jos rezultatai rodo, kad jei darbštumo, paklusnumo, savarankiškumo svarbos vertinimams visose kartose būdinga ilgalaikė silpnėjimo tendencija, o vaizduotės svarbos akcentavimas visose kartose ženkliai sustiprėja 2017 m., tai kai kurias kitas skirtingų kartų atstovų nuostatas laikotarpio efektas paliečia nevienodai: taupumą vyresnės kartos laikui bėgant akcentavo vis mažiau, o jaunesnės – vis labiau, dėl ko jų nuostatos 2017 m. labai supanašėjo, o religingumo atveju tendencijos buvo priešingos, dėl ko skirtingų kartų atstovų vertinimai ilgainiui kaip tik labiau išsiskyrė (žr. 10.3 paveikslą).

10.3 paveikslas. Ugdytinių vaikų savybių svarbos akcentavimas skirtingose kartose 1990–2017 m. (respondentų, paminėjusių savybę kaip svarbią, dalis)

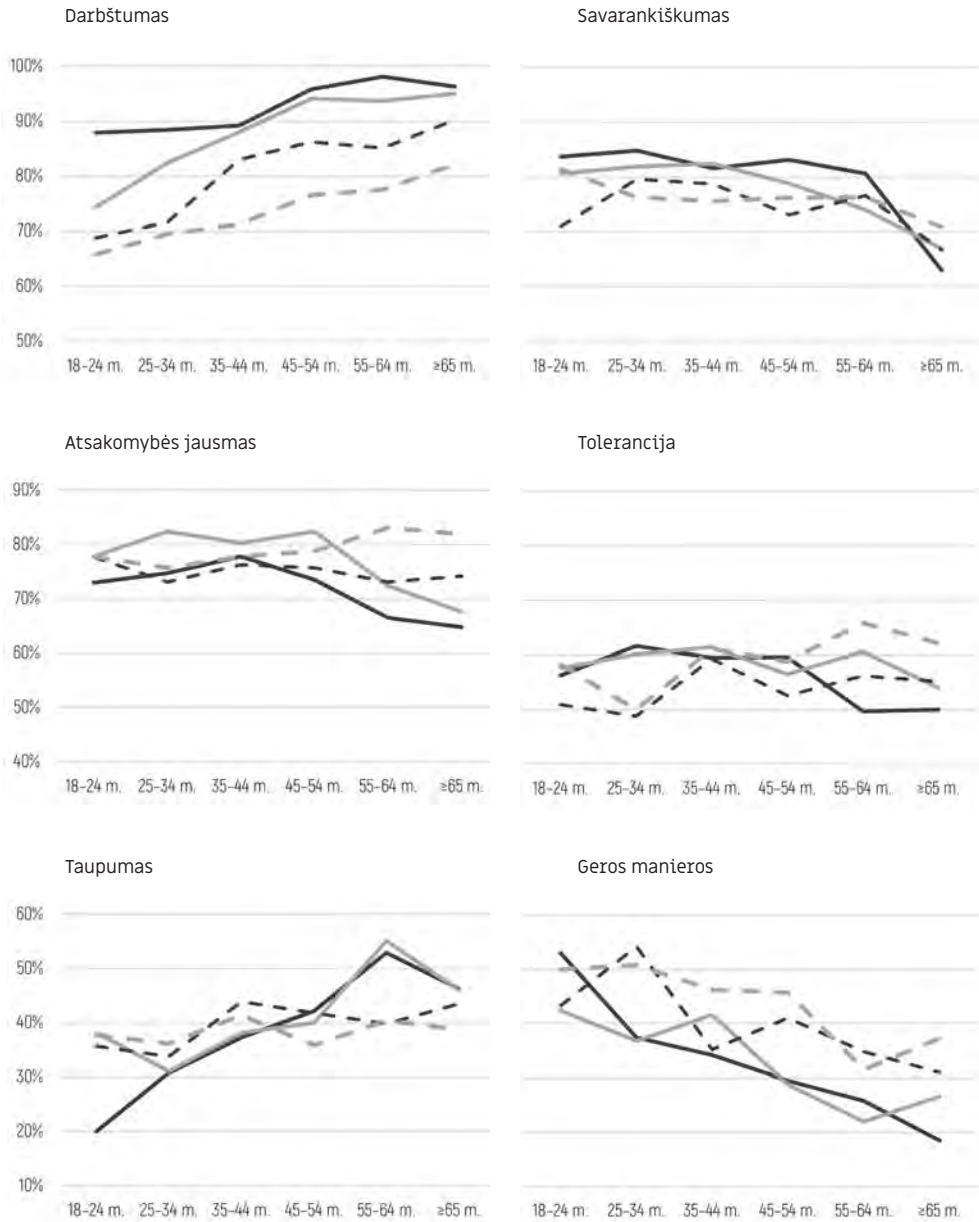

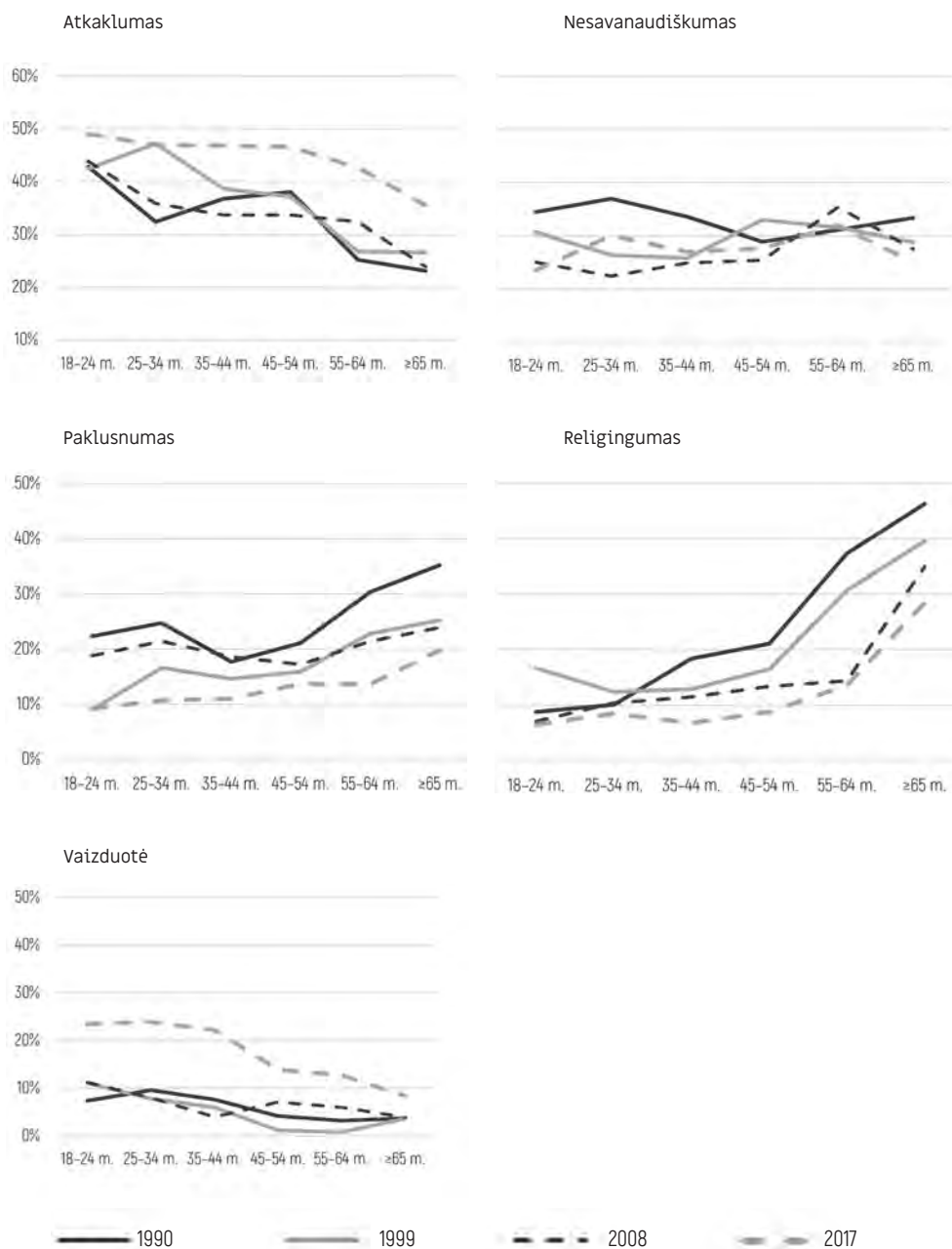
- Tarpukario
- - - Pirmoji sovietmečio
- Antroji sovietmečio
- Paskutiniai sovietmečio
- - - Pereinamoji
- Pirmoji nepriklausomybės

Šis laikotarpio efekto vaikų socializacijos vertybėms skirtingose amžiaus grupėse ir socialinėse kartose sugretinimas labai akivaizdžiai pademonstruoja, kokie pavojai kyla, analizėje painiojant kartas su amžiaus grupėmis – kai kuriais atvejais vertybių kaitos tendencijos atrodo priešingos (pavyzdžiui, bėgant laikui matome vyresnių amžiaus grupių religingumo svarbos akcentavimo silpnėjimą, bet vyresnių kartų – šokių tokių stiprėjimą bei stiprėjantį savarankiškumo svarbos akcentavimą visose amžiaus grupėse, bet silpnėjimą visose kartose). Tai gali atrodyti neologiška, tačiau taip yra todėl, kad kiekvienoje EVT bangoje tą pačią amžiaus grupę atstovauja vis kitos kartos atstovai, turintys savitą pasaulio suvokimą, nebūtinai sutampantį su ankstesnės kartos, kai jos atstovai buvo tokio paties amžiaus.

Kaip aptarta, vertybinių nuostatų kaitos tyrimuose be laikotarpio efekto būtina atsižvelgti taip pat ir į amžiaus tarpsnių įtaką, įvertinant, ar skirtingų savybių svarbos vertinimai žmonių gyvenimo eigoje yra daugmaž stabilūs, suformuoti jų pačių socializacijos patirties ir veikiami esamos jų socialinės padėties, ar čia pasireiškia koks nors universalus nuostatų kaitos gyvenimo eigoje modelis, kuris, be kita ko, gali būti susijęs ir su vaikų turėjimu ar neturėjimu bei šių vaikų amžiumi (Alwin, 2001). EVT duomenų analizė atskleidžia tokius skirtingo amžiaus žmonių nuomonės apie svarbias ugdytinas vaikų savybes dėsningumus: vyresni žmonės labiau už jaunesnius linkę akcentuoti religingumą (Kendall $\tau = 0,191$), darbštumą (Kendall $\tau = 0,112$), o taupumo ir paklusnumo vertinimuose šis ryšys nors statistiškai reikšmingas, tačiau labai silpnas (taupumo atveju Kendall $\tau = 0,075$, paklusnumo – Kendall $\tau = 0,055$); jaunesni žmonės labiau už vyresnius akcentuoja geras manieras (Kendall $\tau = -0,110$), atkaklumą (Kendall $\tau = -0,089$), vaizduotę (Kendall $\tau = -0,080$) bei savarankiškumą (Kendall $\tau = -0,074$; visais šiais atvejais $p < 0,001$, $N \geq 4852$); o tokių savybių kaip tolerancija, nesavanaudiškumas ir atsakomybės jausmas svarbos vertinimų respondentų amžius statistiškai reikšmingai nediferencijuoja (žr. 10.4 paveikslą). Pastebėtina, kad visose EVT bangose fiksuojamos labai panašios įvairių nuostatų skirtumų skirtingo amžiaus žmonių grupėse tendencijos, ir vienintelė išimtis čia yra taupumo kaip svarbios savybės akcentavimas, kai pirmose EVT bangose jis buvo vis stipresnis kiekvienoje vyresnėje amžiaus grupėje, o paskutinėse dvejose reikšmingų skirtumų tarp amžiaus grupių nebebuvo fiksuojama. Tad galima daryti išvadą, kad visose EVT bangose užfiksuotas dėsningumas, kad tarp vyresnio amžiaus žmonių labiau akcentuojamos su autoriteto ir tradicine vertybinėmis orientacijomis siejamos socializacijos vertybės, o tarp jaunesnio amžiaus žmonių – su autonomijos, individualizmo ar sekuliarumo-racionalumo orientacijomis siejamos vertybės (čia iš bendro konteksto iškrinta jaunesnio amžiaus žmonių labiau nei vyresnių akcentuojamos geros manieras, kurios paprastai siejamos su bendruomeniškumo ar tradicine vertybine orientacija).

10.4 paveikslas. Ugdytinų vaikų savybių svarbos akcentavimas 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes
(respondentų, paminėjusių savybę kaip svarbią, dalis)

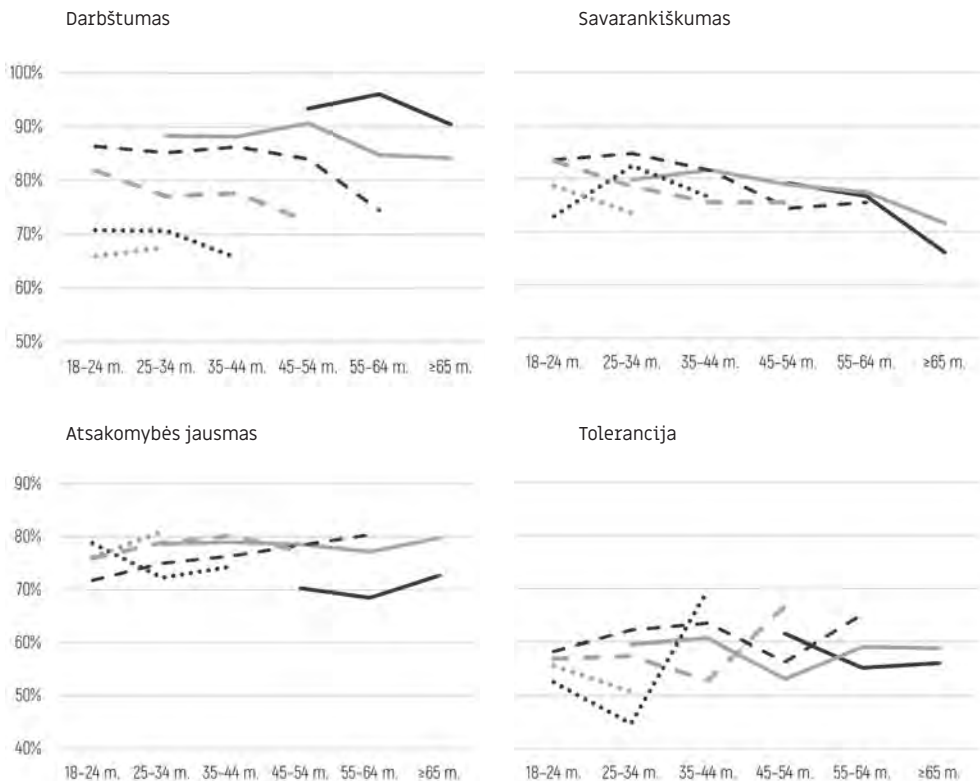

Pristatyti duomenys atskleidžia įvairių socializacijos vertybių ilgalaikės dinamikos tendencijas ir žmonių amžiaus tarpsnių specifiką, tačiau jie neleidžia identifikuoti šių vertybių permainų visos visuomenės mastu varomųjų jėgų: viena vertus, jis gali vykti dėl laipsniško visų socialinių kartų atstovų nuostatų pokyčio (vidinio

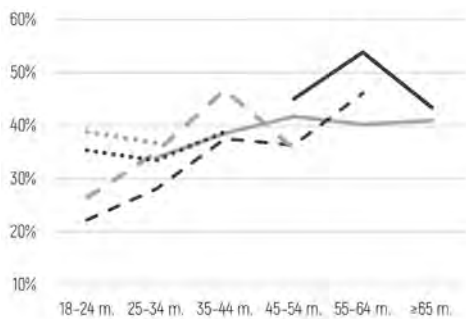
kartų nuostatų kismo); kita vertus, permainos gali būti sąlygotos savitų vertybinių nuostatų tarp naujųjų socialinių kartų atstovų, kurios visuomenėje vis labiau įsitvirtina dėl kartų kaitos. Norint atsakyti į klausimą, kuris iš šių procesų reikšmingesnis, reikia ištirti skirtingoms kartoms priklausančių žmonių nuostatas, jiems pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą.

Kalbant apie socializacijos vertybių variaciją kartų viduje, jų atstovams pereinant iš vieno amžiaus tarpsnio į kitą, tik kelių vertybių atveju ir tik kai kurių kartų nuostatų kismo trajektorijos yra panašios: vyriausių kartų atstovams būdingas su amžiumi stiprėjantis religingumo, o silpnėjantis savarankiškumo svarbos akcentavimas, tuo tarpu viduriniųjų kartų atstovams – su amžiumi stiprėjantis taupumo akcentavimas, o jauniausių kartų atstovams – stiprėjantis vaizduotės akcentavimas. Tačiau daugumos vertybių atveju jų svarbos vertinimuose neišryškėja aiškus visose kartose panašiai pasireiškiantis amžiaus tarpsnių efektas – dažniausiai nuostatos variacija kartų viduje yra statistiškai nereikšminga (žr. 10.5 paveikslą ir 10.4 lentelę).

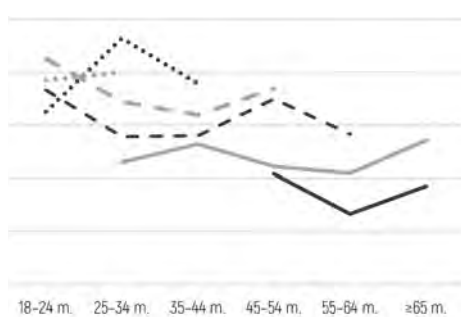
10.5 paveikslas. Ugdytinų vaikų savybių svarbos akcentavimas skirtingose socialinėse kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą 1990–2017 m. (respondentų, paminėjusių savybę kaip svarbią, dalis)

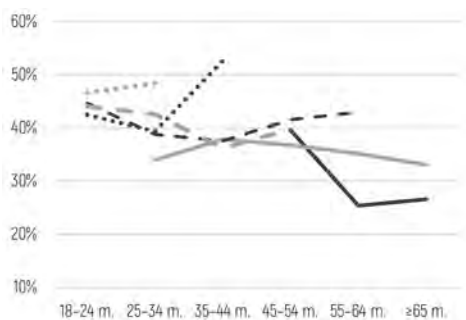
Taupumas

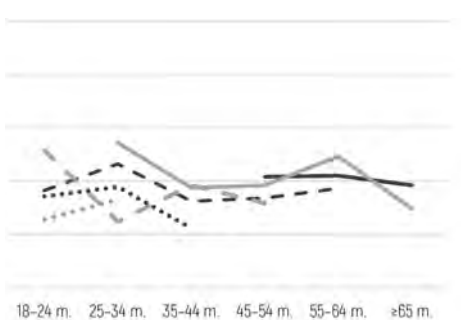
Geros manieras

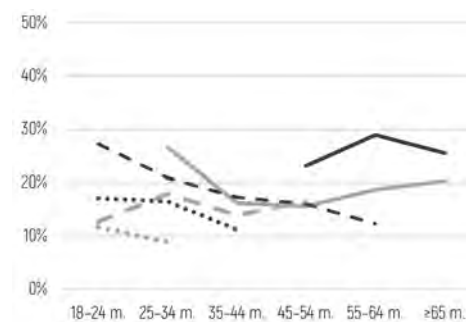
Atkaklumas

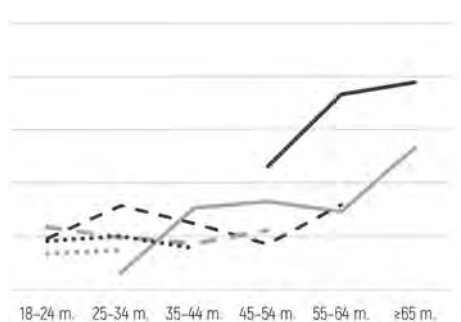
Nesavanaudiškumas

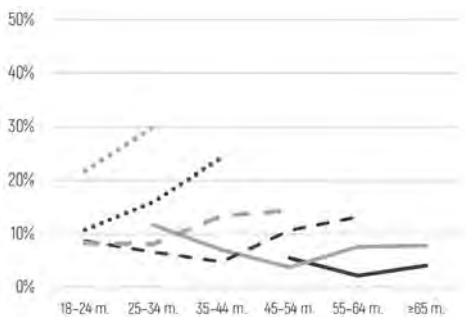
Paklusnumas

Religingumas

Vaizduotė

- Tarpukario
- - - Pirmoji sovietmečio
- Antroji sovietmečio
- Paskutiniai sovietmečio
- - - Pereinamoji
- Pirmoji nepriklausomybės

10.4 lentelė. Skirtingų kartų atstovų ugdytinų vaikų savybių akcentavimas atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m. (paminėjusiųjų savybę kaip svarbią dalis)

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvienai kartai
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
Darbštumas							
Tarpukario	-	-	-	93 %	96 %	91 %	H(2) = 7,376, p = 0,025
Pirmoji sovietmečio	-	88 %	88 %	91 %	85 %	84 %	H(4) = 9,319, p = 0,054
Antroji sovietmečio	86 %	85 %	86 %	84 %	75 %	-	H(4) = 8,878, p = 0,064
Paskutiniai sovietmečio	82 %	77 %	78 %	72 %	-	-	H(3) = 3,637, p = 0,303
Pereinamoji	71 %	71 %	66 %	-	-	-	H(2) = 0,968, p = 0,616
Pirmoji nepriklausomybės	66 %	68 %	-	-	-	-	H(1) = 0,063, p = 0,802
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 22,635, p < 0,001	H(4) = 21,921, p < 0,001	H(3) = 30,510, p < 0,001	H(3) = 28,057, p < 0,001	H(2) = 33,098, p < 0,001	H(1) = 7,845, p = 0,005	
Savarankiškumas							
Tarpukario				79%	77%	66%	H(2) = 12,493, p = 0,002
Pirmoji sovietmečio		80%	82%	79%	77%	72%	H(4) = 9,892, p = 0,042
Antroji sovietmečio	84%	85%	82%	74%	76%		H(4) = 10,283, p = 0,036
Paskutiniai sovietmečio	83%	79%	76%	76%			H(3) = 4,549, p = 0,208
Pereinamoji	73%	82%	76%				H(2) = 5,413, p = 0,067
Pirmoji nepriklausomybės	79%	74%					H(1) = 0,746, p = 0,388
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 8,818, p = 0,032	H(4) = 5,382, p = 0,250	H(3) = 4,196, p = 0,241	H(3) = 2,109, p = 0,550	H(2) = 0,185, p = 0,912	H(1) = 2,911, p = 0,088	

Atsakomybės jausmas							
Tarpukario				70%	69%	73%	H(2) = 1,406, p = 0,495
Pirmoji sovietmečio		79%	79%	79%	77%	80%	H(4) = 0,767, p = 0,943
Antroji sovietmečio	72%	75%	76%	78%	80%		H(4) = 2,943, p = 0,567
Paskutiniai sovietmečio	76%	79%	80%	77%			H(3) = 1,229, p = 0,746
Pereinamoji	79%	72%	74%				H(2) = 2,438, p = 0,296
Pirmoji nepriklausomybės	76%	81%					H(1) = 0,628, p = 0,428
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 1,939, p = 0,585	H(4) = 3,759, p = 0,440	H(3) = 1,886, p = 0,596	H(3) = 3,089, p = 0,378	H(2) = 7,726, p = 0,021	H(1) = 5,592, p = 0,018	
Tolerancija							
Tarpukario				62%	55%	56%	H(2) = 1,144, p = 0,564
Pirmoji sovietmečio		60%	61%	53%	59%	59%	H(4) = 4,991, p = 0,288
Antroji sovietmečio	58%	62%	64%	56%	65%		H(4) = 4,438, p = 0,350
Paskutiniai sovietmečio	57%	57%	53%	67%			H(3) = 5,469, p = 0,140
Pereinamoji	53%	45%	70%				H(2) = 15,094, p = 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	56%	51%					H(1) = 0,459, p = 0,498
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 1,329, p = 0,722	H(4) = 14,029, p = 0,007	H(3) = 9,892, p = 0,020	H(3) = 6,917, p = 0,075	H(2) = 3,000, p = 0,223	H(1) = 0,698, p = 0,404	

Taupumas							
Tarpukario				45%	54%	44%	H(2) = 7,124, p = 0,028
Pirmoji sovietmečio		34%	39%	42%	40%	41%	H(4) = 2,292, p = 0,682
Antroji sovietmečio	22%	28%	38%	36%	46%		H(4) = 18,372, p = 0,001
Paskutinoji sovietmečio	27%	35%	47%	36%			H(3) = 19,720, p < 0,001
Pereinamoji	35%	34%	39%				H(2) = 0,771, p = 0,680
Pirmoji nepriklausomybēs	39%	37%					H(1) = 0,100, p = 0,751
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 12,772, p = 0,005	H(4) = 3,058, p = 0,548	H(3) = 5,231, p = 0,156	H(3) = 3,674, p = 0,299	H(2) = 10,777, p = 0,005	H(1) = 0,506, p = 0,477	
Geros manieras							
Tarpukario				31%	23%	29%	H(2) = 2,824, p = 0,244
Pirmoji sovietmečio		33%	36%	32%	31%	37%	H(4) = 4,354, p = 0,360
Antroji sovietmečio	47%	38%	38%	45%	38%		H(4) = 5,174, p = 0,270
Paskutinoji sovietmečio	53%	44%	42%	47%			H(3) = 5,270, p = 0,153
Pereinamoji	43%	56%	48%				H(2) = 8,139, p = 0,017
Pirmoji nepriklausomybēs	48%	50%					H(1) = 0,049, p = 0,825
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 4,502, p = 0,212	H(4) = 20,181, p < 0,001	H(3) = 4,475, p = 0,215	H(3) = 16,352, p = 0,001	H(2) = 8,657, p = 0,013	H(1) = 7,053, p = 0,008	

Atkalkulums							
Tarpukario				40%	25%	27%	H(2) = 7,291, p = 0,026
Pirmoji sovietmečio		34%	38%	37%	35%	33%	H(4) = 1,867, p = 0,760
Antroji sovietmečio	45%	39%	38%	42%	43%		H(4) = 2,316, p = 0,678
Paskutīnīoji sovietmečio	44%	43%	36%	40%			H(3) = 3,291, p = 0,349
Pereīnāmoji	43%	39%	53%				H(2) = 4,549, p = 0,103
Pirmoji nepriklau- somybēs	47%	49%					H(1) = 0,075, p = 0,784
K-W rezultātai kiekvienai amīzīaus grupei	H(3) = 0,731, p = 0,866	H(4) = 4,187, p = 0,381	H(3) = 8,342, p = 0,039	H(3) = 1,647, p = 0,649	H(2) = 11,591, p = 0,003	H(1) = 4,224, p = 0,040	
Nesavānāudiškums							
Tarpukario				31%	31%	29%	H(2) = 0,306, p = 0,858
Pirmoji sovietmečio		37%	29%	29%	35%	25%	H(4) = 10,942, p = 0,027
Antroji sovietmečio	28%	33%	26%	27%	29%		H(4) = 3,188, p = 0,527
Paskutīnīoji sovietmečio	36%	22%	29%	26%			H(3) = 9,743, p = 0,021
Pereīnāmoji	27%	29%	21%				H(2) = 1,904, p = 0,386
Pirmoji nepriklau- somybēs	23%	27%					H(1) = 0,381, p = 0,537
K-W rezultātai kiekvienai amīzīaus grupei	H(3) = 8,601, p = 0,035	H(4) = 9,648, p = 0,047	H(3) = 2,578, p = 0,461	H(3) = 1,054, p = 0,788	H(2) = 1,758, p = 0,415	H(1) = 2,008, p = 0,156	

Paklusnumas							
Tarpukario	-	-	-	23 %	29 %	25 %	H(2) = 1,470, p = 0,480
Pirmoji sovietmečio	-	27 %	16 %	16 %	19 %	20 %	H(4) = 7,995, p = 0,092
Antroji sovietmečio	27 %	21 %	17 %	16 %	12 %	-	H(4) = 10,016, p = 0,040
Paskutiniai sovietmečio	13 %	18 %	14 %	16 %	-	-	H(3) = 2,707, p = 0,439
Pereinamoji	17 %	16 %	11 %	-	-	-	H(2) = 1,748, p = 0,417
Pirmoji nepriklausomybės	12 %	9 %	-	-	-	-	H(1) = 0,423, p = 0,515
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 14,023, p = 0,003	H(4) = 9,565, p = 0,048	H(3) = 2,516, p = 0,472	H(3) = 3,083, p = 0,379	H(2) = 14,750, p = 0,001	H(1) = 3,063, p = 0,080	
Religingumas							
Tarpukario				23%	37%	39%	H(2) = 8,405, p = 0,015
Pirmoji sovietmečio		3%	15%	17%	15%	27%	H(4) = 35,657, p < 0,001
Antroji sovietmečio	10%	16%	13%	9%	16%		H(4) = 7,757, p = 0,101
Paskutiniai sovietmečio	12%	10%	9%	11%			H(3) = 1,284, p = 0,733
Pereinamoji	9%	10%	8%				H(2) = 0,397, p = 0,820
Pirmoji nepriklausomybės	7%	8%					H(1) = 0,029, p = 0,864
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 2,831, p = 0,418	H(4) = 12,085, p = 0,017	H(3) = 7,116, p = 0,068	H(3) = 15,466, p = 0,001	H(2) = 42,779, p < 0,001	H(1) = 13,978, p < 0,001	

Vaizduotė							
Tarpukario	-	-	-	5 %	2 %	4 %	H(2) = 2,595, p = 0,273
Pirmoji sovietmečio	-	12 %	7 %	4 %	8 %	8 %	H(4) = 10,243, p = 0,037
Antroji sovietmečio	9 %	7 %	5 %	11 %	13 %	-	H(4) = 10,575, p = 0,032
Paskutiniai sovietmečio	8 %	8 %	13 %	14 %	-	-	H(3) = 6,046, p = 0,109
Pereinamoji	11 %	16 %	24 %	-	-	-	H(2) = 9,379, p = 0,009
Pirmoji nepriklausomybės	22 %	30 %	-	-	-	-	H(1) = 1,807, p = 0,179
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 19,563, p < 0,001	H(4) = 31,625, p < 0,001	H(3) = 34,686, p < 0,001	H(3) = 19,465, p < 0,001	H(2) = 15,383, p < 0,001	H(1) = 5,371, p = 0,020	

Vertybių variacijos tarp kartų analizė rodo, kad su kiekviena vėlesne karta darbštumas absoliučiai visose amžiaus grupėse akcentuojamas mažiau; paklusnumo ir religingumo atvejais matoma panaši, bet silpniau išreikšta tendencija (žr. 10.5 paveikslą). Priešinga tendencija stebima vaizduotės, gerų manierų ir iš dalies – atkaklumo atveju: šias savybes kiekvienos vėlesnės kartos atstovai linkę akcentuoti labiau nei ankstesnių kartų žmonės, būdami to paties amžiaus. Tokių Lietuvos visuomenei gana svarbių socializacijos vertybių kaip savarankiškumas, atsakomybės jausmas, tolerancija ir nesavanaudiškumas svarbos vertinimų variacija ir tarp kartų, ir kartų viduje, jų nariams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą, atrodo labai nedidelė arba išvis statistiškai nereikšminga, visų kartų atstovams įvairiuose amžiaus tarpsniuose jas akcentuojant gana panašiai⁹². Tačiau šioje analizėje neatsižvelgiama į tai, kad lyginamos to paties amžiaus skirtingų kartų atstovų nuostatos yra užfiksuotos skirtingose EVT bangose (t. y. skirtingu istoriniu laikotarpiu).

⁹² Čia galima kelti klausimą, ar šioms socializacijos vertybėms skirtingų kartų atstovai suteikia tas pačias prasmes ir turinį. Tarkime, tolerancijos nuostata klausimyne yra įvardijama kaip „Tolerancija ir pagarba kitiems žmonėms“, ir čia skirtingų kartų atstovai gali akcentuoti skirtingus niuansus: viena vertus, toleranciją kitoniškumui kaip individualios saviraiškos laisvės garantą arba, kita vertus, pagarbą kitiems, neretai siejamą su tam tikru socialiniu statusu, kuri labiau atitinka autoriteto vertybinę orientuotę. Panašiai savarankiškumas kaip vaiko savybė vieniems gali reikšti gebėjimą pačiam pasirūpinti savo baziniais poreikiais, ypač buityje, sietiną su išlikimo vertybine orientuote, arba gebėjimą savarankiškai priimti sprendimus ir iniciatyvumą, sietiną su autonomiškumu. Tačiau norint atsakyti į šį klausimą, apklausos duomenų nepakanka – tam būtų reikalingi giluminiai kokybiniai tyrimai.

Siekiant nustatyti santykinį šių pokyčių – vykstančio dėl kartų kaitos ir dėl vidinio kartų nuostatų poslinkio – indėlį, buvo sudaryti regresijos modeliai, rodantys atitinkamos socializacijos vertybės priklausomybę nuo tyrimo atlikimo metų ir respondento gimimo metų (plačiau ši procedūra aprašyta trečiajame monografijos skyriuje). Pagal koeficientus B_{gimimo} ir B_{tyrimo} ir atitinkamo proceso veikimo trukmę R_{gimimo} ir R_{tyrimo} apskaičiuoti pokyčių dydžiai E_{gimimo} ir E_{tyrimo} rodo, kad Lietuvos gyventojų kartų kaita lemia slopstantį darbštumo, paklusnumo, religingumo, taupumo ir stiprėjančią vaizduotės, gerų manierų, savarankiškumo, atkaklumo svarbos akcentavimą; o vidinis kartų vertybių kismas susijęs su silpnėjančiu darbštumo, paklusnumo, savarankiškumo, nesavanaudiškumo, bet stiprėjančiu vaizduotės, atsakomybės, taupumo akcentavimu (žr. 10.5 lentelę). Taigi kai kurių vertybių atveju (darbštumo, paklusnumo, vaizduotės) abu kaitos principai – kartų kaita ir vidinis kartų nuostatų kismas – sąlygoja vienakryptę vertybių kaitą; kai kuriais kitais atvejais (savarankiškumo, taupumo) šių principų veikimo kryptys yra priešingos; o štai religingumo, gerų manierų, atkaklumo svarbos kismą reikšmingai lemia tik kartų kaita, o atsakomybės ir nesavanaudiškumo – vidinis kartų nuostatų kismas⁹³.

10.5 lentelė. Santykiniai ugdytinų vaikų savybių svarbos pokyčiai dėl kartų kaitos ir vidinio kartų nuostatų kismo (standartizuoti)

Socializacijos vertybė	Santykinis pokytis dėl kartų kaitos (E_{gimimo})	Santykinis pokytis dėl vidinio kartų nuostatų kismo (E_{tyrimo})
Darbštumas	-0,17**	-0,27**
Paklusnumas	-0,09**	-0,14*
Vaizduotė	0,13**	0,22**
Geros manieros	0,15**	0,00
Savarankiškumas	0,09**	-0,22**
Religingumas	-0,26**	0,08
Atsakomybė	0,02	0,11*
Tolerancija	-0,02	0,05
Taupumas	-0,09**	0,11*
Atkaklumas	0,11**	0,03
Nesavanaudiškumas	-0,02	-0,11*

Pastaba: statistinis reikšmingumas *p < 0,01, **p < 0,001.

⁹³ Šioje analizėje tolerancija ir pagarba kitiems žmonėms yra vienintelė vertybė, kurios atveju nei kartų kaitos, nei vidinio kartų kismo įtaka nėra statistiškai reikšminga.

Šie duomenys rodo, kad vaikų socializacijos vertybių kaita Lietuvos visuomenėje formuojasi per dviejų skirtingų, bet tarpusavyje sąveikaujančių mechanizmų – kartų kaitos ir vidinio kartų nuostatų persitvarkymo – kombinaciją. Kartų kaita aiškiai siejama su perėjimu nuo autoriteto prie autonomijos vertybinės orientuotės (stiprėjant savarankiškumo, vaizduotės, atkaklumo, o silpnėjant darbštumo, taupumo, religingumo, paklusnumo svarbai), o vidinis kartų skirtingų socializacijos vertybių kismas yra mažiau nuoseklus. Skirtingų vertybių atvejais šių dviejų mechanizmų sąveika generuoja nevienodus kaitos modelius: vienoms vertybėms būdinga kumuliacinė, vienkryptė kaita, kitoms – priešingų tendencijų neutralizacija, o dalis jų kinta beveik išimtinai per vieną iš procesų. Tai leidžia daryti išvadą, kad vertybių transformacija nėra vienalytė ar linijinė, bet selektyvi ir diferencijuota pagal vertybių turinį.

Apibendrinimas

Socializacijos vertybės yra naujų visuomenės kartų konsolidavimosi ašis, nes jos perduoda ankstesnių kartų įtvirtintas kultūrinės normas vėlesnėms kartoms, bet kartu skatina socialinius pokyčius, žmonėms prisitaikant prie besikeičiančių visuomenės sąlygų, formuoja individualią ir kolektyvinę tapatybę, įgalina socialinę sutelktį. Ilgalaikė šių vertybių kaita yra platesnių visuomenėje vykstančių ekonominių, socialinių ir politinių permainų vėlyvosios modernybės sąlygomis atspindys. Perėjimas nuo planinės prie rinkos ekonomikos, autoritetų fragmentacija, tarpusavio santykių įvairiose gyvenimo srityse lankstėjimas, žmogaus teisių diskurso plėtra ir auganti individualaus pasirinkimo laisvės vertė, o kartu – didėjantis socialinis neapibrėžtumas silpnina tradicijos vertybinę orientuotę ir akcentą normatyvinei disciplinai, auginant individualios autonomijos vertę ir asmeninės atsakomybės svarbą. Šiame kontekste vaikų socializacijos vertybės tampa ne tik kultūrinės tradicijos tąsa, bet ir atsaku į vėlyvosios modernybės keliamus iššūkius, todėl yra svarbus indikatorius, leidžiantis prognozuoti vertybių kaitos tendencijas ateityje, jaunajai kartai suaugant ir įsiliejant į visuomenės mastu reikšmingų sprendimų priėmimo procesus.

Norint prognozuoti tolimesnių visuomenėje vyraujančių vertybinių nuostatų permainų potencialą, svarbu įvertinti pagrindines jų varomąsias jėgas. Pristatyto tyrimo rezultatai rodo, kad Lietuvos gyventojų kartų kaita lemia akcento perkėlimą nuo autoriteto prie autonomijos vertybių. Nors reikšmingi atskirų socializacijos vertybių akcentavimo pokyčiai laikui bėgant vyksta ir kartų viduje, iš dalies

paspartindami šią permainą visos visuomenės mastu, jie yra mažiau nuoseklūs, nes neapima viso atitinkamų vertybių spektro. Ir vis dėlto šie rezultatai leidžia tikėtis, kad ilgalaikis kartų kaitos sąlygotas vertybinis pokytis lems įvairias visuomenės gyvenimo sritis apimančią perėjimą prie lankstesnių ir labiau į žmogų orientuotų bei jį įtraukiančių visuomenės struktūrų. Pavyzdžiui, šeimos gyvenime tai gali reikšti mažiau į discipliną orientuotą, tolerantiškesnę, vaikų savarankiškumą skatinantį auklėjimo stilių ir lankstesnę požiūrį į šeimos vaidmenis. Panašiai ir švietimo srityje šis pokytis formuoja poreikį perorientuoti ugdymo metodus nuo informacijos perteikimo pagal griežtas mokymo programas prie kritinio mąstymo, kūrybiškumo ir savarankiško problemų sprendimo įgūdžių lavinimo. Politiniame lauke jis susijęs su lūkesčiais, kad bus labiau atsižvelgiama į asmens teises ir laisves, pagarbą privatumui ir asmeniniam pasirinkimui, kurie tampa svarbesni už tradicinę valdžios institucijų politiką. Kalbant apie profesinės veiklos sritį, darbuotojų autonomijos siekis sietinas su būtinybe keisti organizacijos valdymo stilių iš hierarchinio į grįstą bendradarbiavimu ir darbuotojų įtraukimu, taip pat užtikrinant palankesnę darbo ir asmeninio gyvenimo balansą. Kita vertus, negalima ignoruoti ir socialiu požiūriu mažiau palankių su asmens autonomijos aspiracijomis sietinų pasekmių, galinčių lemti visuomenės susiskaldymą, jei būtų prarastas konsensusas dėl pamatinių vertybių ir skiriamas nepakankamas dėmesys socialinei sanglaudai užtikrinti, priešpriešinant asmens laisves ir atsakomybę bendruomenei.

Savanoriškos veiklos kismo trajektorijos

Aida Savicka, Rūta Žiliukaitė

Įvairiomis formomis pasireiškiantis piliečių dalyvavimas svarbus tiek individualiai, tiek visuomenės gerovei, nes ne tik padeda spręsti problemas, kurių neapėmia valstybinis ar verslo sektorius, bet ir didina socialinę sanglaudą, tarpusavio pasitikėjimą, ugdo ir įtvirtina pilietinio veikimo kompetencijas, plėtoja socialinius tinklus ir pan. Susitelkusi pilietinė visuomenė gali rasti greitų ir efektyvių sprendimų netikėtai iškilusioms problemoms įvairiose gyvenimo srityse. Savanorystės svarba nekelia dvejonų, ar būtų kalbama apie su interesais derančių poreikių tenkinimą aktyvaus laisvalaikio, kultūrinės, meninės veiklos bei švietimo organizacijose, ar apie vietinių bei globalinių aplinkosaugos, skurdo ir socialinės atskirties problemų sprendimą, ar apie savipagalbą kritinėse gyvenimo situacijose. Kaip didinti sutelkto piliečių veikimo potencialą ir efektyviai jį panaudoti, sprendžiant įvairias bendruomenėms iškilusias problemas? Norint atsakyti į šį klausimą, pirmiausia reikia geriau suprasti savanorystės prigimtį bei svarbiausius ją skatinančius motyvus.

Gausūs empiriniai tyrimai rodo, kad skirtingoms kartoms būdingos nevienodos nuostatos ir galimybės įsitraukti į savanorišką veiklą, kurias lemia socialiniai bei kultūriniai išteklių ir struktūriniai skirtumai. Pastebima, kad savanorystės formos ir motyvacijos keičiasi: tradicinė kolektyvistinė savanorystė, grindžiama ilgalaikiu bendruomeniniu įsipareigojimu, užleidžia vietą individualistinei, orientuotai į asmeninės naudos siekį ir trumpalaikius projektus. Pesimistinės prognozės dėl savanorystės ateities dažnai siejamos su augančiu jaunųjų kartų individualizmu, socialiniu bei politiniu abejingumu ir skaitmeninės komunikacijos sukeliama socialinių ryšių pokyčiais. Vis dėlto, pastebimi ir teigiami poslinkiai: vyresnio amžiaus žmonių potencialas ir jaunimo postmaterialistinė orientacija, atspindinti atvirumą įvairovei bei nuoširdų atsidavimą savanoriškai veiklai, skatina optimizmą dėl savanorystės dinamikos. Tad kartų skirtumai pasireiškia ne tiek įsitraukimo lygiu, kiek dominuojančia motyvacija bei veiklos formomis:

pastebimas poslinkis nuo kolektyvinėmis tapatybėmis grįstos stabilios savanorystės link fragmentiškos ir nenuoseklios refleksyvosios savanorystės, kuri vis dažniau grindžiama individualiomis preferencijomis ir asmeniniais tikslais. Šiame skyriuje analizuojama įsitraukimo į savanorišką veiklą dinamika Lietuvoje (tiek bendras jo lygmuo, tiek išskiriant atskiras jos sritis), lyginant ją su kitose Europos šalyse vykstančiais procesais ir vertinant savanorystės Lietuvos visuomenėje potencialą kartų kaitos perspektyvoje⁹⁴.

Kintanti savanorystės prigimtis

Savanoriška veikla yra neatlygintina veikla, kuri atliekama laisvu žmogaus pasirinkimu savo laisvą laiką skiriant kitiems žmonėms ar jų grupėms naudingiems bei socialiai reikšmingiems tikslams įgyvendinti ar savo pomėginių, kitų interesų telkiantis su kitais žmonėmis tenkinimui. Moksliniuose savanorystės tyrimuose neretai analizuojama formalizuota savanorystė, kuri apibrėžiama kaip visuomeninių organizacijų telkiamas ir koordinuojamas neatlygintinai atliekamas ir neprivalomas darbas kitų žmonių, organizacijų ar visos visuomenės labui. Tačiau egzistuoja ir mažiau formalizuotų, platesnių savanorystės sampratų. Ramas A. Cnaan su kolegomis (Cnaan ir kt., 1996) išskiria keturis pagrindinius savanorystės apibrėžties parametrus, pagal kuriuos įvairias savanorystės sampratas galima klasifikuoti kaip siauresnes ar platesnes: (1) asmens pasirinkimo laisvė (visiškai laisva valia ar įpareigojimas savanoriauti), (2) atlygio pobūdis (visiškai neatlygintinai atliekamas ar bent iš dalies apmokamas darbas), (3) struktūra ar kontekstas, kuriame vykdoma savanoriška veikla (formalus ar neformalus) ir (4) galutinis numatytasis naudos gavėjas (pagalba kitiems ar nauda sau). Kaip neretai pastebima, labiau diferencijuoto požiūrio į savanorišką veiklą reikalauja plataus masto kultūrinių perversmų (visų pirma, augančios individualizacijos ir sekuliarizacijos) įtakoje pastaruoju metu esmingai kintantis savanoriškos veiklos motyvacijos pagrindas bei šios veiklos pobūdis (Anheier & Salamon, 1999; Bennett, 1998; Dekker & van den Broek, 1998; Hustinx & Lammertyn, 2003, 2004). Įvairūs tyrėjai šį pokytį įvardija skirtingais terminais: kaip perėjimą nuo „tradicinės“ prie „modernios“, nuo „senosios“ ar „klasiškos“ prie „naujosios“, nuo „kolektyvistinės“ prie „individualistinės“,

⁹⁴ Šis monografijos skyrius parengtas 2021 m. publikuoto straipsnio (Savicka, 2021) pagrindu, empirinių duomenų analizei čia nuosekliai pritaikant trečiajame monografijos skyriuje pristatytą metodologinę kartų tyrimų prieigą, leidžiančią įvertinti sąlyginį socialinių kartų, amžiaus ir periodo poveikį su įsitraukimu į savanorišką veiklą susijusioms Lietuvos gyventojų vertybinių nuostatų perversmams.

nuo grįstos naryste prie programiniu pagrindu vykdomos savanorystės (Eckstein, 2001; Hustinx, 2001; Meijs & Karr, 2004). Kalbama apie tai, jog anksčiau vyravusią tradicinę savanorišką veiklą, grįstą pareigos bendruomenei suvokimu ir ilgalaikiu įsipareigojimu bendram tikslui, keičia spontaniška, trumpalaikė, neįsipareigojanti savanorystė kaip tam tikra asmens saviraiškos priemonė.

Remdamiesi modernizacijos teorija, Lesley Hustinxas ir Fransas Lammertynas analizuoja, kaip savanorystės prasmę ir pobūdį keičia tradicinių grupių priklausomybių nykimas, silpninantis kolektyvinės savanorystės pamatus, atskirdami kolektyvinio ir refleksyviojo savanorystės stiliaus idealiuosius tipus ir taip pabrėždami savanorystės prigimties daugialypiškumą (Hustinx & Lammertyn, 2003, 2004). Pagal jų sampratą, kolektyvinė savanorystė apima savanoriškus veiksmus, kuriuos organizaciniame kontekste inicijuoja, nustato ir prižiūri grupės, nepaisant atskirų grupės narių tikslų, norų ar ketinimų. Pagrindinė savanorio veiklos motyvacija šiuo atveju yra pareigos ir atsakomybės vietos bendruomenei ar abstraktesniam kolektyvui jausmas, kurio pagrindas – lojalumas organizacijai ir jos vertybėms, todėl šiuo atveju savanoriška veikla paprastai yra ilgalaikio ir nuolatinio pobūdžio. O štai refleksyvioji savanorystė atspindi individualias įsipareigojimo formas, kai dėmesys sutelkiamas į savanorį kaip į autonomišką veikėją, kurio sprendimas savanoriauti priklauso nuo asmeninės patirties, motyvacijos ir aplinkybių, o pasirenkamos savanoriškos veiklos pobūdį nulemia asmeninės nuostatos, įsitikinimai ir poreikiai. Tai lemia gana silpną organizacinį lojalumą ir lankstumo išsaugojimo siekį, į savanoriškas veiklas išitraukiant trumpam, epizodiškai ir neįsipareigojančiai: svarbiausias savanoriškai veiklai motyvuojantis faktorius yra savanorio biografinio naratyvo nuoseklumo paieška, o organizacija tėra tarpininkė tarp savanorio savirealizacijos siekio ir konkrečios veiklos projekto. Kitaip tariant, savanorio lojalumas yra susijęs ne su konkrečia organizacija, o su tam tikra idėja, reikalu. Čia reikia pabrėžti, kad autoriai neteigia, kad „naujos“ savanorystės formos pakeičia „senąsias“, o kalba apie individualų kiekvieno savanorio kolektyvinės ir refleksyvosios savanorystės elementų derinį. Tačiau agreguotu visuomenės lygmeniu savanoriškos veiklos samprata pamažu kinta – ji nebėra tokia kaip prieš keletą dešimtmečių. L. Hustinxas teigia, kad individualizacijos paskatintas savanorystės paskatų kismas nebūtinai kelia grėsmę pačiai savanorystės idėjai, kaip dažnai linkstama manyti, bet suteikia savanoriams naujų galimybių (Hustinx, 2001). Pasak autoriaus, savanoriška veikla gali padėti jauniems žmonėms lengviau susigaudyti begalinėje pasirinkimų įvairovėje, suteikdama galimybę išbandyti įvairias veiklas ir apsispręsti dėl profesinės karjeros. Iš savanorio perspektyvos, svarbiau-

sios savanoriavimo pasekmės yra socialinių ryšių užmezgimas ir naujų žinių bei įgūdžių įgijimas (Wilson, 2000), asmenybės augimas (Switzer ir kt., 1995), besikeičiantis savęs suvokimas, savanorio socialiniam vaidmeniui tampant asmens tapatybės dalimi (Callero ir kt., 1987).

Savanoriška veikla Lietuvoje yra tyrinėta įvairiais aspektais. Studijos kokybinių tyrimų srityje suteikia vertingų išvalgų apie nevyriausybinę organizacijų vykdomą savanorių paiešką, pritraukimą, atranką, apmokymą, skatinimą (Tamutienė & Šimkus, 2012; Vaicekavičienė & Petrulis, 2022), nevyriausybinę organizacijų veiklą skatinančius veiksnius bei trikdžius (Staliūnas ir kt., 2021), atskirų socialinių grupių (jaunimo, senjorų) įsitraukimą į visuomeninę veiklą (Gedvilienė & Karasevičiūtė, 2013; Jonutyte, 2007; Jonutyte & Rekis, 2009; Kurapkaitienė, 2019) bei jos motyvacinius aspektus (Butkuvienė, 2005). Ypatingai aktualūs tyrimai, kurių duomenys surinkti po 2020 m. COVID-19 pandemijos proveržio (Rastenenė & Bartušytė, 2022) ir 2022 m. plataus masto Rusijos karo prieš Ukrainą pradžios, nes šie įvykiai mobilizavo Lietuvos visuomenę aktyviam pilietiškam problemų, su kuriomis valstybės institucijos nebegalėjo efektyviai susidoroti, sprendimui – tačiau tik retrospektyviai bus galima įvertinti, ar šių įvykių patirtis turėjo momentines ar ilgalaikes pasekmes, t. y., ar spontaniškos šių įvykių paskatinta savanorystė bent iš dalies buvo transformuota į sistemingą. Reprezentatyvių Lietuvos gyventojų apklausų pagrindu atlikti tyrimai identifikuoja narystės visuomeninėse organizacijose ir dalyvavimo jų veikloje ilgalaikį dinaminį aspektą bei socialinius ypatumus (Savicka, 2021; Savicka & Juknevičius, 2003; Žiliukaitė, 2016c, 2018). A. Savickos tyrimas atskleidžia, kad skirtingose visuomeninio gyvenimo srityse dirbančių savanorių demografinis profilis gali reikšmingai skirtis, nes žmonės dažniausiai renkasi veiklas, kurios jiems asmeniškai yra svarbios, įdomios ar leidžia realizuoti save bei įprasminti savo veiklą (Savicka, 2021). Nors tyrimas patvirtina demografinių veiksnių – lyties, amžiaus, išsimokslinimo, finansinės padėties, profesinio užimtumo – įtaką įsitraukimui į savanorišką veiklą, kas atitinka žmogiškojo ir socialinio kapitalo teorijų prielaidas, tačiau šie veiksniai nepaaiškina, kodėl vieni tam tikrų sociodemografinių grupių atstovai tampa savanoriais, pilietinių organizacijų dalyviais, o kiti – ne: demografiniai rodikliai įgyja prasmę tik analizuojant juos kartu su asmeninėmis respondentų savybėmis (pasitenkinimu gyvenimu, pasitikėjimu žmonėmis, įsitikinimu, kad žmogus pats kontroliuoja savo gyvenimą) ir vertybinėmis jų nuostatomis (kaip antai rūpinimasis kitais, kūrybingumas, stimuliacijos poreikis ir socialinio teisingumo siekis).

Dusetų mokyklos moksleivių talka kolūkyje. 1981 m.
Nežinomo autoriaus nuotrauka, saugoma Zarasų krašto muziejuje (ZKM F 6694)

iStock.com licencijuota nuotrauka

Tyrimė naudojamų kintamųjų rinkinys

Reprezentatyvių kartotinių EVT apklausų duomenys leidžia į savanoriškos veiklos dinamiką aktyvumo ir pobūdžio prasme pažvelgti ne tik iš palyginamosios socialinių grupių, bet ir iš kartų kaitos perspektyvos Lietuvoje, siekiant atsakyti į klausimus, ar ir kaip dalyvavimui savanoriškoje veikloje daro įtaką priklausymas tam tikrai socialinei kartai, kokią poveikį savanorystės lygiui daro amžius, o kokią – amžėjimas, kokius laikotarpio efektus dalyvavimui visuomeninių organizacijų veikloje galime identifikuoti, ar savanoriškos veiklos pokyčiai Lietuvos visuomenėje vyksta dėl vidinio kartų kismo, ar dėl kartų kaitos, o gal dėl abiejų procesų kartu?

EVT tyrimuose gyventojų įsitraukimo į savanorišką veiklą lygis matuojamas pagal du parametrus: narystę visuomeninėse organizacijose ir faktinę nemokamą savanorišką veiklą. Šie du parametrai – priklausymas visuomeninėms organizacijoms ir faktiškai atliekama savanoriška veikla jose – yra atskirti, nes dalis visuomeninėms organizacijoms priklausančių žmonių tėra formalūs jų nariai, dalyvaujantys jų veikloje itin retai arba ir iš viso nedalyvaujantys; kita vertus, savanoriška veikla visuomeninėse organizacijose užsiimantys žmonės gali formaliai joms nepriklausyti kaip nariai. Įprastai narių skaičius būna didesnis nei nemokamą savanorišką darbą dirbančiųjų. Santykis tarp narių ir savanorių įvairiose šalyse gali skirtis bei kisti laikui bėgant.

Kalbant apie Lietuvos gyventojų narystę visuomeninėse organizacijose, respondentams buvo užduodamas klausimas: „Įdėmiai perskaitykite sąrašą įvairių visuomeninių organizacijų bei veiklų ir pasakykite, kurioms iš jų Jūs priklausote“, pateikiant įvairių savanoriškos veiklos sričių sąrašą ir prašant nurodyti visas organizacijas, kurioms priklausoma. 1990, 1999 ir 2008 m. šis sąrašas buvo stabilus ir apėmė 14 visuomeninių organizacijų tipų, o 2017 m. jis buvo kiek pakoreguotas ir sutrumpintas iki 10 organizacijų tipų (žr. 11.1 lentelę).

Skirtingų tyrimo bangų duomenų palyginamumo ir ilgalaikių tendencijų įvertinimo iš tarpgeneracinės perspektyvos tikslais į šiame skyriuje pateiktą analizę įtraukiama narystė tų tipų organizacijose, kurie buvo išskirti visose keturiose apklausose. Kaip buvo aptarta, skirtingoms kartoms priklausantys žmonės gali būti linke įsitraukti į skirtingas visuomenines veiklas, todėl siekiant susidaryti visapusišką paveikslą reikalinga analizuoti ne tik bendrą skirtingų kartų atstovų dalyvavimą visuomeninių organizacijų veikloje, bet ir diferencijuoti jį pagal šių organizacijų veiklos sritį. Remiantis anksčiau pristatytomis dalyvavimo visuomeninėse organizacijose ir savanoriavimo kismo teorijomis, čia pateikiamoje analizėje visuomeninės organizacijos buvo suklasifikuotos į dvi grupes: (1) religinės ar bažnytinės

organizacijos ir (2) laisvalaikio ar saviraiškos organizacijos (šiai kategorijai apimant organizacijas, orientuotas į švietimo, dailės, muzikos ar kultūrinės veiklas bei sporto ar aktyvaus poilsio veiklas). Pradžioje į analizę taip pat įtraukėme ir trečią grupę – profesines organizacijas (šiai kategorijai apimant profsąjungas bei profesines asociacijas), tačiau kadangi diskretusis laikotarpio efektas dalyvavimo jose pokyčiui buvo per didelis, kad būtų įmanoma apibrėžti kartos ir amžiaus poveikį, ieškodamos atsakymo į mus dominančius klausimus, galiausiai į analizę įtraukėme tik dvi pirmiau nurodytas grupes. Kitų galimų visuomeninių organizacijų, veikiančių aplinkos išsaugojimo, ekologijos, gyvūnų teisių apsaugos srityje, į analizę negalėjome įtraukti dėl per mažo dalyvių skaičiaus jose.

11.1 lentelė. EVT klausimynuose pateikiamų visuomeninių organizacijų tipų sąrašas

Visuomeninės organizacijos tipas	1990, 1999, 2008	2017
Vietinės bendruomenės veikla, sprendžiant skurdo, nedarbo, gyvenamojo ploto ar nacionalinių santykių problemas	+	-
Pagalba besivystančioms šalims ar žmogaus teisių apsauga	+	-
Aplinkos išsaugojimo, ekologijos, gyvūnų teisių apsaugos	+	+
Judėjimai už taiką	+	-
Religinės ar bažnytinės organizacijos	+	+
Socialinės pagalbos seniems ir neįgaliems arba skurstantiems žmonėms tarnybos	+	-
Humanitarinės, labdaros ar karitatyvinės organizacijos	-	+
Savanoriškos sveikatos organizacijos	+	-
Savipagalbos, tarpusavio pagalbos ir palaikymo grupės	-	+
Moterų grupės	+	-
Profsąjungos	+	+
Politinės partijos ir grupės	+	+
Profesinės asociacijos	+	+
Švietimo, dailės, muzikos ar kultūrinės veiklos	+	+
Jaunimo užimtumo veikla (pvz.: skautai, vadovai, jaunimo klubai ir pan.)	+	-
Sporto ar aktyvaus poilsio	+	+

Savanoriška veikla visuomeninėse organizacijose 1990–2008 m. EVT tyrimuose buvo matuojama pateikiant respondentams tą patį organizacijų sąrašą kaip ir tiriant priklausymą (narystę) ir klausiant, ar kurioje nors iš jų atlieka nemo kamą savanorišką darbą. Lietuvoje klausimo formulotės visose trijose bangose

skyrėsi, savanorišką veiklą įvardinant „aktyviu dalyvavimu“, „dalyvavimu be atlyginimo“ arba „nemokamu savanorišku darbu“. Šiuos skirtumus lėmė lėtas pačios savanorystės kaip pilietinės veiklos visuomeninėse organizacijose sampratos įsitvirtinimas visuomenėje. 2017 m. EVT buvo apskritai atsisakyta ankstesnėse bangose naudoto klausimo apie savanorišką veiklą, jį pakeičiant naujai formuluojamu klausimu „Ar per paskutinius 6 mėnesius Jūs užsiėmėte nemokamu savanorišku darbu?“, į kurį reikėjo atsakyti, pasirenkant atsakymo variantą „taip“ arba „ne“. Atsižvelgiant į šiuos klausimų formuluočių skirtumus ir tai, kad paskutinėje EVT bangoje klausimas apie faktinį savanorišką darbą buvo pateikiamas nediferencijuojant tokios veiklos srities, socialinių kartų palyginimui galėjome panaudoti tik priklausymo visuomeninėms organizacijose duomenis. Tai apriboja analizės išsamumą, bet kito alternatyvaus pasirinkimo nebuvo. Tačiau klausimo apie nemokamą savanorišką darbą duomenis, tiek, kiek tai metodologiniu požiūriu priimtina, pasitelksime Lietuvos visuomenės įsitraukimo į savanorišką veiklą palyginimui su kitomis Europos šalimis ir ilgalaikės savanoriavimo visuomeninėse organizacijose dinamikos bendrai apžvalgai.

Savanorystės lygio dinamika Lietuvoje kitų Europos šalių kontekste

Siekiant įvertinti Lietuvos gyventojų savanoriškos veiklos aktyvumą, šiuos duomenis pirmiausia verta nagrinėti platesniame tarptautiniame kontekste, lyginant jį su kitų Europos šalių duomenimis. Reikia pastebėti, kad savanorystės lygio skirtumai įvairiose šalyse ir jas lemiančios priežastys yra plačiai tyrinėtos, prieinant vieningos išvados, kad šie skirtumai negali būti paaiškinti vien individualaus lygio veiksniais, tokiais kaip tiriamųjų demografinis profilis, psichologinės savybės ar vertybinės nuostatos, tačiau nemaža dalimi yra nulemti makrosocialinio konteksto – ekonominių, politinių, kultūrinių ir institucinių veiksnių (Baer ir kt., 2016; Damian, 2018; Enjolras, 2021; Gil-Lacruz ir kt., 2017; Plagnol & Huppert, 2010).

Tarptautiniai palyginamieji tyrimai rodo, kad didžiausiu savanoriškos veiklos aktyvumu pasižymi ilgalaikės gerovės valstybės tradicijos puoselėjančios Šiaurės Europos šalys – Norvegija, Danija, Suomija, Švedija, Islandija, taip pat Nyderlandai. Tai atspindi ir paskutiniosios EVT bangos duomenys (žr. 11.1 paveikslą): Norvegijoje 2017 m. EVT apklausoje net 47 proc. respondentų nurodė, kad per paskutinius 6 mėnesius dirbo nemokamą savanorišką darbą. Nyderlanduose, Danijoje, Švedijoje, Suomijoje, Islandijoje per pusmetį iki apklausos savanoriavo bent 3 iš 10 respondentų. Panašus aukštas savanoriavimo lygis būdingas ir Vokietijai,

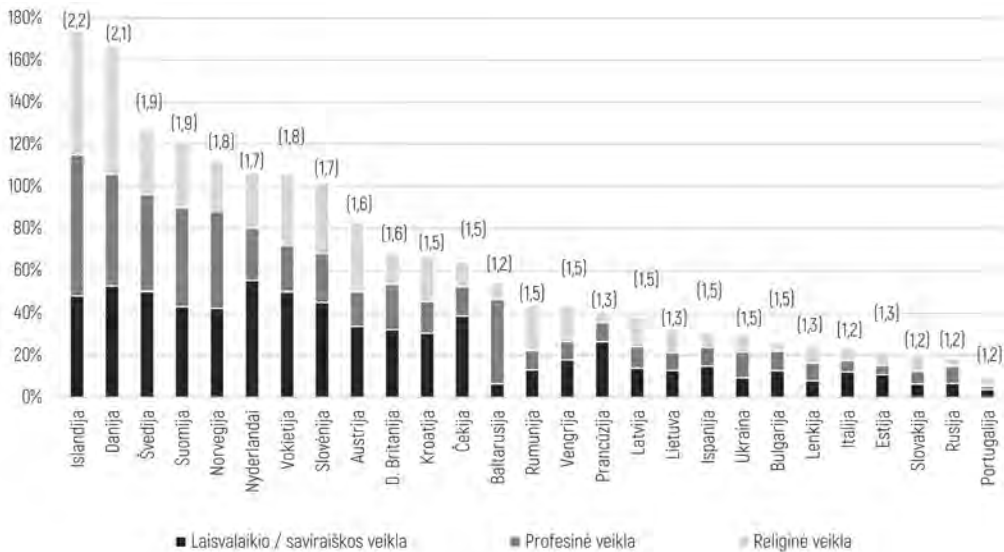
Austrijai, Slovėnijai. Lietuvoje tokią patirtį per paskutinius 6 mėn. nurodė turėję 18 proc. respondentų, t. y. bent du kartus mažiau lyginant su šioje srityje pirmaujančiomis šalimis. Kita vertus, Lietuvos gyventojų savanoriavimo lygis nesiskyrė nuo daugelio kitų Centrinės ir Rytų Europos šalių.

11.1 paveikslas. Gyventojų, per paskutinius 6 mėnesius dirbusių nemokamą savanorišką darbą, dalis Europos šalyse 2017–2021 m.

Ankstesniais tyrimais taip pat nustatyta, kad išitraukimas į savanorišką veiklą ir jį lemiantys veiksniai įvairiose šalyse skiriasi ir pagal savanoriškos veiklos sritį (Gil-Lacruz ir kt., 2017; Sardinha, 2011). Tą patvirtina ir paskutiniosios EVT bangos duomenys, kurie rodo, kad, tarkime, Baltarusijoje ypatingai didelė visuomeninėms organizacijoms priklausančių žmonių koncentruojasi į su profesine veikla siejamas visuomenines organizacijas (ką galima vertinti kaip posovietinį masinės narystės profsąjungose palikimą), Rumunijoje stebime sąlyginai didesnę išitraukimą į religines organizacijas, o Nyderlanduose, Vokietijoje, D. Britanijoje, Prancūzijoje, Čekijoje – į laisvalaikio organizacijas (žr. 11.2 paveikslą). Čia reikia pastebėti, kad dalyvavimas į skirtingas veiklos sritis orientuotose visuomenėse organizacijose yra ne konkurencinio, o vienas kitą pastiprinančio pobūdžio, nes aukšto visuomeninio aktyvumo šalyse didesnė gyventojų dalis yra išitraukusi į skirtingų tipų organizacijas (žr. 11.2 paveiksle pateiktus vidurkius).

11.2 paveikslas. Gyventojų, priklausiusių įvairioms visuomeninėms organizacijoms pagal jų veiklos sritį, dalis Europos šalyse 2017–2021 m. (priklausymas skirtingų tipų organizacijoms sumuojamas, todėl gali viršyti 100 proc.)*

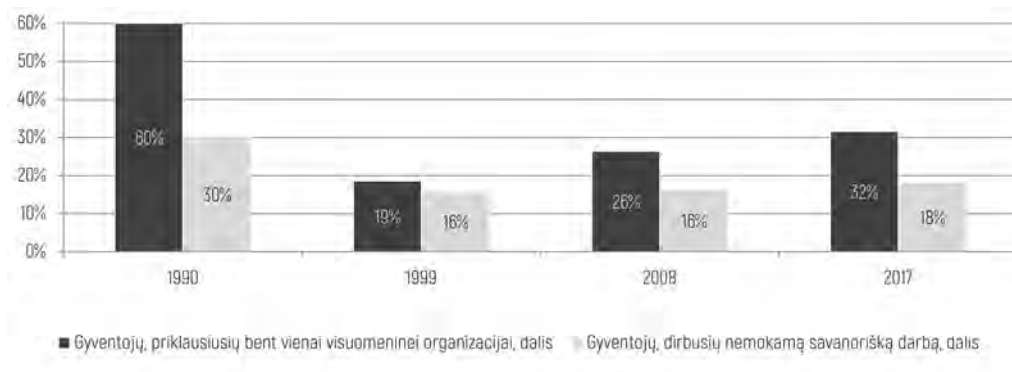

*Pastaba: virš kiekvieno stulpelio skliausteliuose pateiktas vidurkis, rodantis, keliose iš įtrauktų į analizę penkių laisvalaikio/saviraiškos, profesinės ir religinės veiklos organizacijų vidutiniškai dalyvauja šioms organizacijoms priklausantys skirtingų šalių gyventojai.

Pateikti duomenys aiškiai parodo, kad priklausymo visuomeninėms organizacijoms ir nemokamo savanoriško darbo lygis pokomunistinėje erdvėje yra gero- kai žemesnis nei Šiaurės ir Vakarų Europos šalyse (šiai grupei nepriskiriant Pietų Europos, kuri istoriškai pasižymi nedideliu gyventojų aktyvumu šioje srityje). Tai atitinka ankstesnių savanorystės tyrimų išvadas, kad į visuomeninių organizacijų veiklą žmonės dažniau įsitraukia pasiturinčiose ilgų demokratinių tradicijų visuomenėse, ypač Šiaurės Europos, o skirtumai tarp šalių yra paaiškinami iš kartos į kartą perduodama tradicija ar jos nebuvimu, ekonominėmis priežastimis (iš dalies tai siejant su santykiniu skurdu, dėl kurio daugiau pastangų eikvojama baziniams poreikiams tenkinti, o iš dalies su tuo, kad ekonominė plėtra stiprina altruizmą ir silpnina paskatas maksimaliai investuoti savo laiką į materialinės naudos kūrimą), demokratinės santvarkos stabilumu ar jo trūkumu, autoritarinių režimų patirtimi, religinės tradicijos (protestantizmo, katalikybės ar stačiatikybės) skirtumais (Baer ir kt., 2016; Curtis ir kt., 2001; Gil-Lacruz ir kt., 2017; Gil-Lacruz & Marcuello, 2013; Parboteeah ir kt., 2004; Salamon & Sokolowski, 2001; Sardinha, 2011; Voicu, Bogdan & Voicu, 2009; Ziemek, 2006; Žiliukaitė ir kt., 2006).

Žvelgiant iš ilgalaikės – beveik trijų dešimtmečių – perspektyvos, EVT duomenys rodo reikšmingą savanoriškos veiklos aktyvumo lūžį Lietuvoje po 1990-ųjų metų tiek priklausymo įvairioms visuomeninėms organizacijoms, tiek nemokamo darbo prasme: pirmu atveju stebime išitraukusių žmonių dalies mažėjimą tris kartus, o antru – beveik du kartus (žr. 11.3 paveikslą). Vertinant šiuos rezultatus, reikia atsižvelgti į tai, kad 1990 m. Lietuvoje atlikto tyrimo duomenys apie gyventojų išitraukimą į savanorišką veiklą dar nemaža dalimi atspindi posovietinį palikimą, kai „savanoriška“ veikla anaipol ne visada buvo išties savanoriška (Žiliukaitė ir kt., 2006). Šį faktą netiesiogiai patvirtina 1990 m. užfiksuotas ypatingai didelis atotrūkis tarp narystės visuomeninėse organizacijose ir aktyvaus dalyvavimo jose, kuris didžiąja dalimi nulemtas tuo metu bemaž privalomos narystės profesinėse sąjungose (pirmosios EVT bangos metu kaip priklausančius profesinei sąjungai save įvardijo 42,7 proc. respondentų, o dalyvaujančiais jų veikloje be atlyginimo – 9,3 proc.).

11.3 paveikslas. Gyventojų, priklausiusių bent vienai visuomeninei organizacijai ir dirbusių nemokamą savanorišką darbą, dalies dinamika Lietuvoje 1990–2017 m.

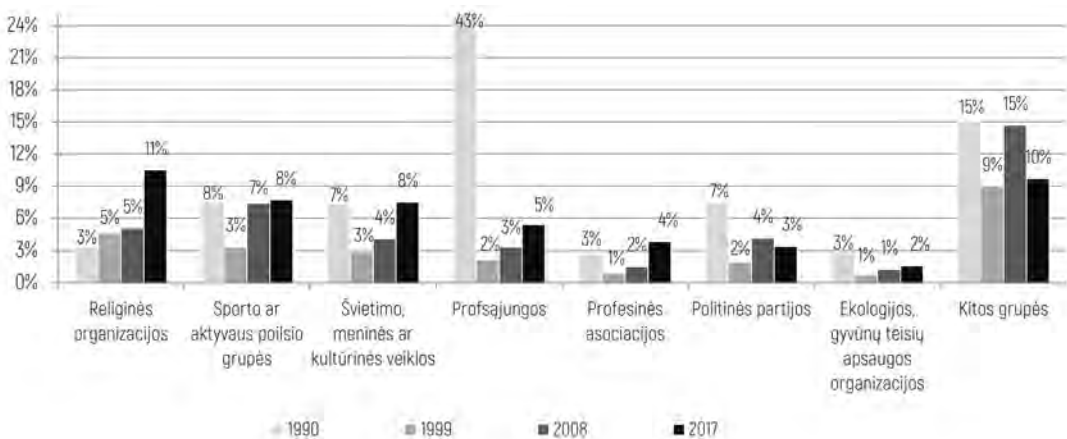
Neteisinga būtų teigti, kad komunistinėse šalyse neegzistavo tam tikros savanoriškos veiklos formos, tačiau sovietmečiu savanorystė buvo valstybės griežtai kontroliuojama, leidžiant egzistuoti tik toms savanoriškoms organizacijoms, kurios neprieštaravo oficialiai valstybės politikai. Tokiomis aplinkybėmis savanorystė negali būti siejama su pilietinės visuomenės samprata, nes pilietinė visuomenė buvo per silpna, kad galėtų sutelkti piliečius savanoriškiems veiksams, o totalitarinė valstybė buvo pakankamai stipri ją suvaržyti. Tad tai, kas egzistavo sovietmečiu, galima vertinti kaip pseudo savanorišką veiklą: savanorystė dažnai buvo privaloma, o ne savanoriška, o narystė tokiose organizacijose buvo visiškai formali (1990 m. apimanti net 60 proc. šalies gyventojų, tačiau didžiąja dalimi šią proporciją pasiekiant dėl bemaž visuotinio dirbančiųjų priklausymo profsajun-

goms – tokių gyventojų dalis 1990 m. buvo net 43 proc.). Įsivyravus demokratinei valstybės sanklodai ir nelikus „privalomos savanorystės“ reiškinio, į nemokamą savanorišką darbą įsitraukusių gyventojų dalis iki 1999 m. sumažėjo bemaž perpus. Tačiau vėlesnių EVT bangų duomenys leidžia įžvelgti ir tam tikrus aktyvėjančio visuomeninio įsitraukimo ženklus, narystei įvairiose organizacijose išaugant nuo 19 iki 32 proc. (labiausiai didėjant įsitraukimui į religines, švietimo ir kultūrinės veiklos, aktyvaus poilsio organizacijas ir į naujai susibūrusias profesines sąjungas), nemokamą savanorišką darbą dirbusių gyventojų daliai – nuo 16 iki 18 procentų.

Čia verta atidžiau panagrinėti, kaip keitėsi šalies gyventojų narystės skirtingose visuomeninėse organizacijose lygis pagal visuomeninių organizacijų tipus. Tokia analizė rodo, kad tiriamuoju laikotarpiu sparčiausiai augo religinių organizacijų narių skaičius, joms 2017 metais tampant skaitlingiausiu visuomeninių organizacijų tipu; kiek mažiau populiaros, tačiau taip pat gausėjančia narystė pasižymėjo aktyvaus poilsio ir kultūrinės veiklos organizacijos; profesinėms sąjungoms, po senųjų išnykimo, būdingas lėtas, bet nuoseklus augimas; taip pat pamažu, bet kryptingai auga profesinių asociacijų narių skaičius; o štai aplinkosaugos organizacijos dar tik augina savo entuziastų būrį (žr. 11.4 paveikslą).

Glaustai apibendrinant, EVT duomenys rodo, kad mūsų šalies gyventojų įsitraukimo į savanorišką veiklą aktyvumas perpus mažesnis nei Šiaurės Europos šalyse ir nepriylgsta daugelio kitų Vakarų Europos šalių lygiui, tačiau mažai skiriasi ar lenkia daugelio buvusio komunistinio bloko šalių lygį. Per analizuojamą laikotarpį savanoriškoms organizacijoms priklausančių Lietuvos gyventojų dalis lėtai, bet nuolat augo.

11.4 paveikslas. Gyventojų, priklausančių įvairioms savanoriškoms organizacijoms, dalies dinamika 1990–2017 m.

Tarpgeneraciniai skirtumai

Pastaruoju metu daugėja savanorystės tyrimų iš kartų kaitos perspektyvos. Teigiama, kad dėl skirtingų disponuojamų socialinių ir kultūrinių išteklių (tokių kaip išsimokslinimo ar pilietinio sąmoningumo lygis), o taip pat dėl struktūrinių skirtumų vienos kartos turi daugiau galimybių ir todėl yra labiau linkusios įsitraukti į visuomeninę veiklą nei kitos (Einolf, 2009; Putnam, 2000; Rotolo & Wilson, 2004). Kai kurie mokslininkai gana pesimistiškai vertina savanorystės ateities perspektyvas dėl jau kurį laiką stebimo augančio jaunimo individualizmo bei indiferentiškumo socialiniams ir politiniams klausimams ir prognozuoja įsitraukimo į savanorišką veiklą kritimą, iš aktyvaus visuomeninio gyvenimo pasitraukiant vyresniosioms kartoms (Goss, 1999; Putnam, 2000). Tokius vertinimus skatina ir susirūpinimas dėl augančio jaunimo įsitraukimo į skaitmeninę komunikaciją, kuris gali trukdyti kokybiškų socialinių santykių užmezgimui ir palaikymui, o kartu – pilietiniam aktyvumui (DiMaggio ir kt., 2001; Nie & Erbring, 2001; Putnam, 2000). Kiti gi atremia šias niūrias prognozes, pastebėdami, kad nepaisant kiek mažėjančio jaunesnių kartų atstovų įsitraukimo į savanorišką veiklą, bendra ilgalaikė tendencija Europos šalyse išlieka teigiama (Dekker & van den Broek, 2006). Atsižvelgiant į visuomenės senėjimą ir vyresnio amžiaus žmonių, kurie sensta išsaugodami tvirtesnę sveikatą, produktyvumo potencialą, dėmesys atkreipiamas į augančias šių žmonių galimybes ir polinkį įsitraukti į savanorišką veiklą (Broese van Groenou & van Tilburg, 2012). Be to, pastaruoju metu atlikti tarptautiniai tyrimai atskleidžia teigiamą naudojimosi internetu ir įsitraukimo į skirtingo tipo savanoriškas veiklas sąsają, ypatingai kalbant apie sociodemografinės grupes, kuriose savanorystės lygis yra žemesnis – vyresnius, mažiau išsimokslinčius žmones, kaimiškų vietovių gyventojus (Filsinger ir kt., 2020). Tai rodo, kad interneto naudojimas gali bent iš dalies kompensuoti kitus trūkstamus išteklius ir potencialiai mažinti visuomenėje egzistuojančius įsitraukimo į savanorišką veiklą netolygumus (Ackermann & Manatschal, 2018; Filsinger ir kt., 2020).

Tačiau yra ir dar optimistiškesnių savanoriškos veiklos perspektyvų vertinimų, atkreipiančių dėmesį į tai, kad individualizmas ir didesnė pasirinkimo laisvė automatiškai nereiškia egoizmo, atmetančio solidarumą kaip vertybę, o jauniausioji karta skiriasi nuo ankstesnių kartų ne tik savo požiūriu į pasaulį, bet ir atvirumu įvairovei, kas skatina nuoširdų jų atsidavimą savanoriškai veiklai (Hustinx, 2001). Taip pat teigiama, kad postmaterialistinės vertybinės orientacijos stiprėjimas didina tikimybę, kad žmonės dalyvaus savanoriškose asociacijose, o individualisti-

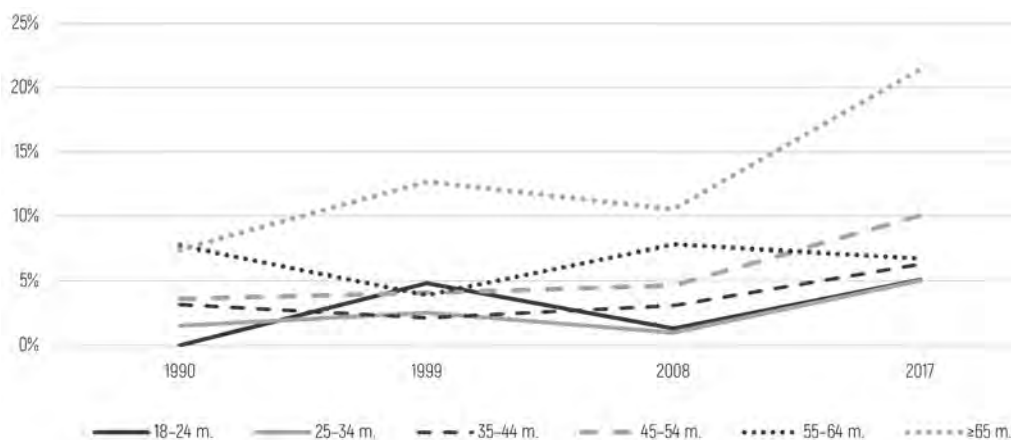
nių ir sekuliariųjų vertybių įsitvirtinimas lemia savanoriškos veiklos motyvacijos pokytį, pereinant nuo tradicinių jos formų prie modernių, nuo kolektyvistinių – prie individualistinių, nuo grindžiamų naryste ir ilgalaikiu įsipareigojimu – prie programinių (Inglehart, 2003). Tą patvirtina jaunosios kartos savanorių motyvacijos dalyvauti savanoriškose veiklose tyrimai, rodantys, kad ji praranda bendruomeninio įsitraukimo dimensiją (Cho ir kt., 2018), pasižymi mažesniu lojalumu organizacijoms, išrankumu ir pirmiausia yra siejama su individualia nauda (Hustinx, 2001; Jardim & Marques da Silva, 2018) ir išraiškos tikslais – asmeniniu pasitenkinimu, saviugda ir įgūdžių tobulinimu (Garai-Fodor ir kt., 2021), dėl ko visuomeninės organizacijos raginamos atitinkamai koreguoti savo veiklos organizavimo formas (Hustinx, 2001). Pavyzdžiui, ta pati skaitmeninė įtrauktis gali turėti labai skirtingas pasekmes visuomeniškumui: nepaisant nuogaštavimų, kad ji skatina pilietinį abejingumą, ji gali tapti svarbia jaunųjų kartų pilietinio dalyvavimo dedamąja (Beilmann ir kt., 2018; Boulianne, 2020; Ellison ir kt., 2007; Hooghe & Oser, 2015; Piatak ir kt., 2019). Tad gali būti, kad skirtingoms kartoms būdingas ne tiek skirtingas įsitraukimo į savanorišką veiklą lygis kiek besiskirianti dominuojanti jo motyvacija ar savanoriškos veiklos formos bei sritys, vis labiau pereinant nuo tradicinėmis kolektyvinėmis tapatybėmis paremtos nuoseklios ir stabilios savanorystės prie asmeninėmis preferencijomis grindžiamos fragmentiškos ir nuoseklios refleksyvosios savanorystės (Hustinx & Lammertyn, 2003).

Kokia situacija yra Lietuvoje? Ar kintantis įsitraukimas į savanoriškų organizacijų veiklą labiau sąlygojamas pokyčių tarp visų (ar kai kurių) kartų atstovų, ar natūralios kartų kaitos? Ar narystės laisvalaikio ir saviraiškos organizacijose ir religinėse organizacijose dinamiškai būdingi panašūs dėsningumai? Siekiant atsakyti į šiuos klausimus ir atsižvelgiant į metodologinius ilgalaikės vertybinių nuostatų kaitos tyrimo iš socialinių kartų perspektyvos iššūkius ir jų sprendimo rekomendacijas, toliau pristatomas tyrimas atliktas pagal trečiajame monografijos skyriuje aprašytą eigą: iš palyginamosios perspektyvos įvertinamos ilgalaikės narystės skirtingo tipo savanoriškose organizacijose tendencijos, tiriant skirtingų veiksmų porų – laikotarpio ir amžiaus bei laikotarpio ir socialinės kartos⁹⁵ – efektą. Tai leidžia atsakyti į du pagrindinius klausimus: (1) ar narystė skirtingo tipo savanoriškose organizacijose žmonių gyvenimo eigoje išlieka panašaus lygmens ar dėsningai kinta; ir (2) ar narystės savanoriškose organizacijose dinamika visuomenės mastu, jei tokia stebima, yra sąlygojama kartų kaitos ar pokyčių tarp atskirų (arba visų) kartų atstovų.

⁹⁵ Šioje analizėje naudojami nepriklausomi kintamieji – tyrimo metai, amžius, socialinė karta – aprašyti trečiajame monografijos skyriuje.

Kalbant apie amžiaus tarpsnių įtaką įsitraukimui į savanorišką veiklą – jo tikėtinumui, dažnumui ir pobūdžiui – pastebima, kad žmogaus gyvenimo eigoje šie rodikliai kinta, iš dalies dėl atskirais amžiaus tarpsniais atliekamų socialinių vaidmenų, prioritetų ir objektyvių galimybių (Haski-Leventhal ir kt., 2016; Musick & Wilson, 2007). Jaunam žmogui pereinant į suaugystę, įsitvirtinus darbo rinkoje, sukūrus šeimą ir susilaukus vaikų, nusistovi tam tikri daugiau ar mažiau stabilūs savanoriškos veiklos įpročiai ir būdai (Rotolo, 2000). Kalbant apie savanoriavimo sąsają su amžiumi, esti nemažai tyrimų, rodančių, kad ji įgauna apverstos „U“ trajektoriją, piką pasiekdama vidutiniame amžiuje, kuomet nuo į save ir savo karjerą orientuotos veiklos dėmesys iš dalies perkeliamas į visuomeninę veiklą (Sardinha, 2011; Selbee & Reed, 2001; J. Wilson, 2000). Kai kurie Europos šalyse atlikti tyrimai rodo, kad skirtingais žmogaus gyvenimo etapais dominuoja darbas skirtingose savanoriškos veiklos srityse, ir nors visose stebima apverstos „U“ trajektorija, savanorystės laisvalaikio veiklose pikas pasiekiamas apie 31–45 gyvenimo metus, o socialiniu sąmoningumu grįstoje ir profesinėje veikloje – apie 46–65 gyvenimo metus (Gil-Lacruz ir kt., 2017). Ankstesni tyrimai taip pat indikuoja reikšmingus skirtumus amžiaus grupėse pagal visuomeninių organizacijų, kurioms priklauso ma, tipą (Žiliukaitė ir kt., 2006).

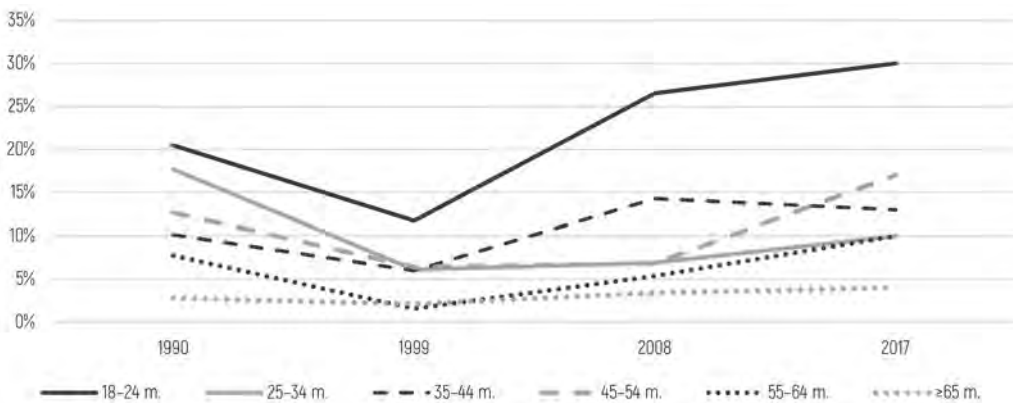
11.5 paveikslas. Narystės religinėse visuomeninėse organizacijose lygis skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m.

Analizuojant narystę religinėse visuomeninėse organizacijose, nepasireiškia joks diskretusis laikotarpio efektas, ir amžiaus įtaka narystei religinėse organizacijose yra ryškesnė nei laikotarpio – visose bangose vyresnio amžiaus žmonių narystės lygis yra aukštesnis nei jaunesnių gyventojų (žr. 11.5 paveikslą). Tačiau

narystės laisvalaikio / saviraiškos visuomeninėse organizacijose dinamikoje atskleidžia kitokios tendencijos: matome diskretųjį pirmojo nepriklausomybės dešimtmečio efektą 1999 metais, kai lygis krenta visose amžiaus grupėse, bet paskui daugumoje amžiaus grupių atsistato į daugmaž ankstesnį lygį (žr. 11.6 paveikslą). Išimtis yra 65 metų ir vyresni gyventojai, kurių itin žemas aktyvumo lygis išlieka stabilus visą laikotarpį. Tad tiek amžius, tiek laikotarpis turi reikšmingą įtaką narystei saviraiškos organizacijose.

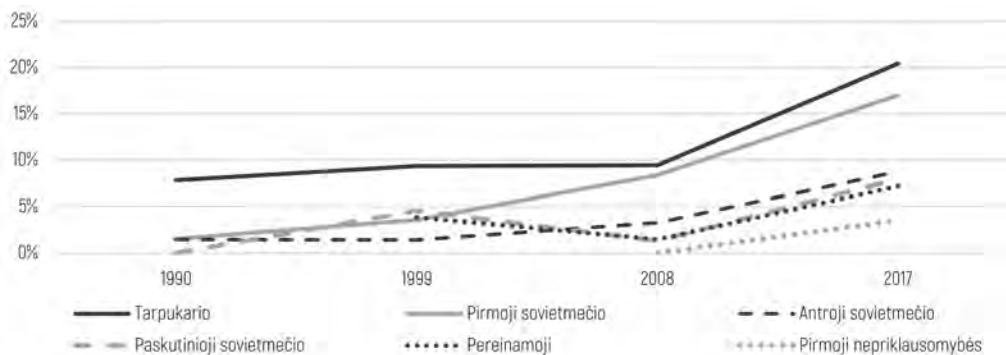
11.6 paveikslas. Narystės laisvalaikio / saviraiškos visuomeninėse organizacijose lygis skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m.

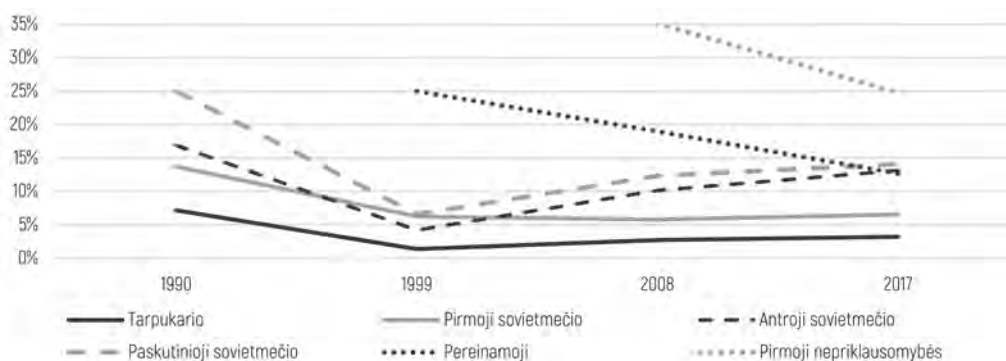
Analogiška laikotarpio ir socialinės kartos sąveikos įtakos žmonių nuostatomis analizė leidžia identifikuoti visų kartų atstovų nuostatas vienodai bei skirtingai veikiančius laikotarpius. Narystės religinėse visuomeninėse organizacijose lygis visose kartose turi augimo su amžiumi tendenciją; ryškaus diskretaus laikotarpio efekto nesimato, tačiau ir laikotarpis, ir karta turi įtaką narystei religinėse organizacijose (žr. 11.7 paveikslą). Narystės laisvalaikio / saviraiškos visuomeninėse organizacijose dinamikoje pasireiškia jau matytas diskretusis pirmojo nepriklausomybės dešimtmečio efektas, stebimas 1999 m., kai narystės lygis krenta visose kartose, tačiau kai kuriose vėliau vėl paauga (žr. 11.8 paveikslą). Šie duomenys rodo, kad tiek karta, tiek laikotarpis turi reikšmingą įtaką narystei laisvalaikio / saviraiškos organizacijose, tačiau kartos poveikis yra ryškesnis.

Pirmais dviem pjūviais siekėme pirmiausia įvertinti laikotarpio efektą ir jo sąveiką su amžiumi ir kartomis. Trečiu analizės pjūviu dėmesį sutelkiame į amžėjimo efektą, t. y., kaip keičiasi žmonių savanorystės lygis jiems tampant vyresniais. Jeigu amžėjimas turi įtaką, tai sistemingi skirtumai tarp amžiaus grupių turi pasireikšti visose tyrimo bangose. Analizuojant dalyvavimo religinėse organizacijose lygį,

11.7 paveikslas. Narystės religinėse visuomeninėse organizacijose lygis skirtingose kartose 1990–2017 m.

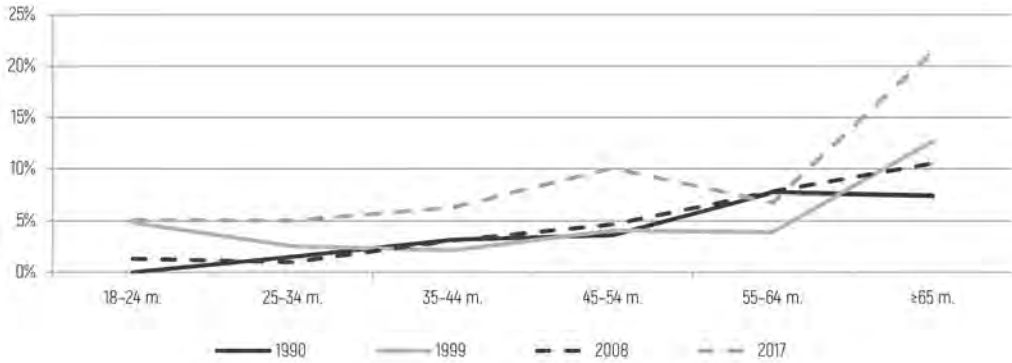

11.8 paveikslas. Narystės laisvalaikio / saviraiškos visuomeninėse organizacijose lygis skirtingose kartose 1990–2017 m.

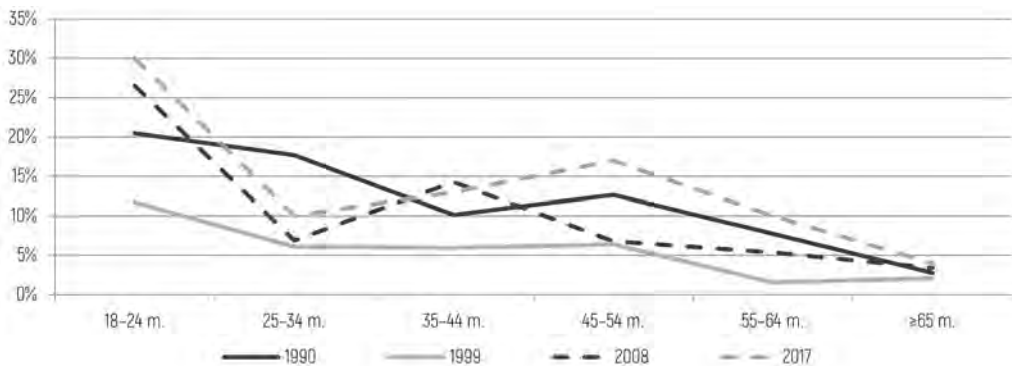

išties pasireiškia stipri amžėjimo įtaka: žmonėms tampant vyresniais, jie dažniau įsitraukia į šių organizacijų veiklą (žr. 11.9 paveikslą). Amžėjimas turi įtakos ir narystės laisvalaikio / saviraiškos organizacijose lygiui, tačiau skirtingai nei religinių organizacijų atveju, jo poveikis nėra tiesinis. Dalyvavimo lygis šiose organizacijose yra aukštas 18–24 metų amžiaus grupėje, o 25–34 metų grupėje jis smarkiai sumažėja (žr. 11.10 paveikslą). Tai paaiškinama gyvenimo eigos įvykių, tokių kaip savarankiško gyvenimo pradžia, įsitvirtinimas darbo rinkoje, šeimos kūrimas, po-veikiu. Vyresniame amžiuje aktyvumui kiek išaugus, vėliau jis ir vėl smunka. Nors nedalyvavimo savanoriškoje veikloje priežastimi gali būti su amžiumi prastėjanti sveikata, tačiau Lietuvos kontekste toks aktyvumo mažėjimas pirmiausia reiškia nepakankamą organizacijų, kurios pritrauktų vyresnio amžiaus žmones, tinklą.

11.9 paveikslas. Narystės religinėse organizacijose lygis skirtingose amžiaus grupėse 1990–2017 m.

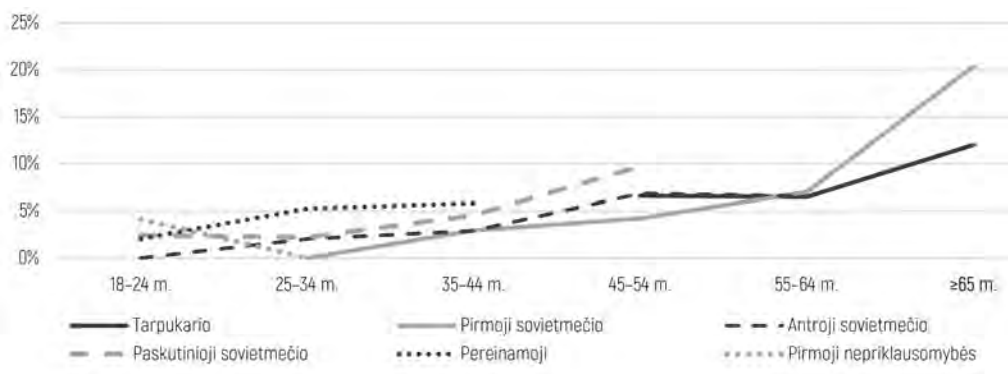
11.10 paveikslas. Narystės laisvalaikio / saviraiškos organizacijose lygis skirtingose amžiaus grupėse 1990–2017 m.

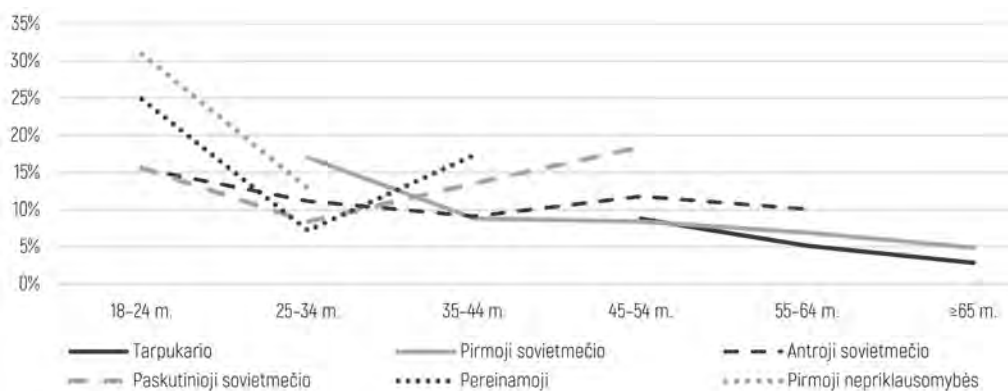
Pagaliau, be laikotarpio ir amžėjimo efektų, būtina atidžiau paanalizuoti amžiaus ir kartos sąveikos įtaką narystei visuomeninėse organizacijose. Yra atlikta tyrimų, kurių duomenys leidžia daryti išvadą, kad skirtingose kartose amžiaus tarpsnių efektas yra nevienodas (Broese van Groenou & van Tilburg, 2012). Tad pastaruoju metu pasaulyje daugėja savanorystės tyrimų ne tik iš amžiaus tarpsnių, bet ir iš kartų kaitos perspektyvos. Mūsų analizė rodo, kad narystei religinėse organizacijose amžius turi didesnę įtaką nei karta (žr. 11.11 paveikslą). Vertinant skirtingoms kartoms priklausančių žmonių dalyvavimo religinėse organizacijose lygį, jiems būnant to paties amžiaus, stebimas su amžiumi augantis įsitraukimo aktyvumas, ir keturių vyriausių kartų atveju skirtumai tarp amžiaus grupių

yra statistiškai reikšmingi (žr. 11.2 lentelę). Narystei saviraiškos organizacijose amžius taip pat turi didesnę įtaką nei kada (žr. 11.12 paveikslą ir 11.2 lentelę), tačiau skirtingai nei religinių organizacijų atveju stebimas ne linijinis pokytis, o svyravimai, susiję su jau aptartais gyvenimo eigos įvykiais. Šie duomenys patvirtina ankstesnių tyrimų išvadą, kad skirtingose savanoriškos veiklos srityse amžiaus tarpsnių efektas pasireiškia nevienodai.

11.11 paveikslas. Skirtingų kartų atstovų narystė religinėse organizacijose atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m.

11.12 paveikslas. Skirtingų kartų atstovų narystė laisvalaikio / saviraiškos organizacijose atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m.

11.2 lentelė. Skirtingų kartų atstovų narystė visuomenėse organizacijose atskirais amžiaus tarpsniais 1999–2017 m. pagal organizacijų veiklos sritį

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvienai kartai
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
Narystė religinėse organizacijose							
Tarpukario				7%	6%	12%	H(2) = 6,848, p = 0,033
Pirmoji sovietmečio		0%	3%	4%	7%	20%	H(4) = 95,288, p < 0,001
Antroji sovietmečio	0%	2%	3%	7%	7%		H(4) = 14,671, p = 0,005
Paskutiniai sovietmečio	2%	2%	5%	10%			H(3) = 12,113, p = 0,007
Pereinamoji	2%	5%	6%				H(2) = 3,744, p = 0,154
Pirmoji nepriklausomybės	4%	0%					H(1) = 2,919, p = 0,088
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 4,982, p = 0,173	H(4) = 10,312, p = 0,035	H(3) = 2,176, p = 0,537	H(3) = 5,238, p = 0,155	H(2) = 0,065, p = 0,968	H(1) = 11,298, p = 0,001	
Narystė laisvalaikio / saviraiškos organizacijose							
Tarpukario				9%	5%	3%	H(2) = 7,975, p = 0,019
Pirmoji sovietmečio		17%	9%	8%	7%	5%	H(4) = 16,070, p = 0,003
Antroji sovietmečio	16%	11%	9%	12%	10%		H(4) = 3,389, p = 0,495
Paskutiniai sovietmečio	16%	8%	14%	18%			H(3) = 8,034, p = 0,045
Pereinamoji	25%	7%	17%				H(2) = 23,796, p < 0,001
Pirmoji nepriklausomybės	31%	13%					H(1) = 8,721, p = 0,003
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 17,225, p = 0,001	H(4) = 8,152, p = 0,086	H(3) = 7,694, p = 0,053	H(3) = 9,368, p = 0,025	H(2) = 2,822, p = 0,244	H(1) = 2,556, p = 0,110	

Norint atsakyti į klausimą, kuris pokytis yra santykinai didesnis – vykstantis dėl išitraukimo į religines organizacijas aktyvumo pokyčių atskirų kartų viduje ar dėl kartų kaitos – buvo sudarytas regresijos modelis, rodantis išitraukimo į religines organizacijas priklausomybę nuo respondento gimimo metų ir tyrimo atlikimo metų. Regresijos rezultatai rodo, kad abu regresoriai turi statistiškai reikšmingą, tačiau priešingos krypties įtaką narystei religinėse organizacijose (koeficiento B reikšmės yra atitinkamai $-0,009$ ir $0,016$; abiem atvejais $p < 0,001$). Tam, kad būtų galima įvertinti lyginamąjį abiejų procesų indėlį, pagal B_{gimimo} ir B_{tyrimo} koeficientus ir atitinkamo proceso veikimo trukmę R_{gimimo} ir R_{tyrimo} buvo apskaičiuoti pokyčių dėl kartų kaitos ir dėl vidinio kartų nuostatos kismo dydžiai E_{gimimo} ir E_{tyrimo} , kurių reikšmės yra atitinkamai $-0,16$ ir $0,43$ (plačiau šis metodas aprašytas trečiajame monografijos skyriuje). Šie rezultatai rodo, kad nors stebėjimų laikotarpiu kartų kaita ir vidinis kartų nuostatų kismas lėmė priešingomis kryptimis vykstančius narystės religinėse organizacijose pokyčius, tačiau vidinio kartų kismo indėlis buvo didesnis, todėl bendras narystės lygis didėjo.

Analogiškai įvertinus skirtingų varomųjų jėgų skatinamų pokyčių dydį, susijusį su naryste laisvalaikio / saviraiškos organizacijose, regresijos modelis taip pat rodo statistiškai reikšmingą, tačiau priešingos krypties abiejų regresorių įtaką (koeficiento B reikšmės yra atitinkamai $0,010$ ir $-0,005$; abiem atvejais $p < 0,001$), tik kartų kaita ir vidinis kartų kismas turi priešingus efektus nei narystės religinių organizacijų atveju. Pokyčių dėl kartų kaitos ir dėl vidinio kartų nuostatos kismo dydžiai yra atitinkamai $0,18$ ir $-0,14$. Tai reiškia, kad stebėjimų laikotarpiu kartų kaitos ir vidinio kartų nuostatų kismo poveikis buvo gana panašaus dydžio, bet priešingų kryptių, todėl bendras narystės šiose organizacijose lygis per tiriamą laikotarpį kito mažai.

Apibendrinimas

Nors analizuojant Lietuvos gyventojų dalyvavimą savanoriškoje veikloje kartų perspektyvoje susiduriama su aibe šios analizės objektui specifinių metodologinių iššūkių, tokia pastanga tiek šiuo metu pasiekto rezultato požiūriu, tiek ilgalaikėje perspektyvoje yra prasminga. Per beveik 30 metų, kuriuos aprėpia mūsų studija, pilietinė visuomenė patyrė gilumines transformacijas, susijusias su savanoriškų organizacijų veikimu Lietuvoje. Lėtai vystėsi ir plėtėsi pilietinių organizacijų tinklas, būtinas žmonių įtraukimui į savanorišką veiklą, formavosi nauja tiek pačių pilietinių organizacijų, tiek nemokamo savanoriško darbo jose samprata. Kaip

atskleidė čia pristatyta analizė, dalyvaujančių savanoriškoje veikloje gyventojų dalis Lietuvoje auga, ir nors tempas lėtas, pokyčiai vyksta palaipsniui, be didesnių šuolių, bendra raidos kryptis yra teigiama.

Analizėje sutelkėme dėmesį tik į du savanoriškų organizacijų tipus – religines ir laisvalaikio / saviraiškos organizacijas. Tokį sprendimą lėmė tiek teoriniai motyvai, tiek turimų duomenų padiktuotos galimybės. Kadangi tarpgeneracinių dalyvavimo savanoriškoje veikloje skirtumų tyrimai rodo, kad daugelyje demokratinių šalių dėl socialinių kartų kaitos vyksta perėjimas nuo kolektyvinėmis tapatybėmis, ilgalaikę narystę grįstos stabilios savanorystės prie labiau individualistinėmis preferencijomis ir asmeniniais tikslais motyvuotos, refleksyvios savanorystės, gyventojų priklausymo religinėms organizacijoms ir laisvalaikio organizacijoms palyginimas leido apmąstyti, ar Lietuvos visuomenėje taip pat vyksta panašūs pokyčiai. Analizės rezultatai indikuoja, kad kartų kaita yra svarbi suprantant mūsų visuomenėje vykstančius pokyčius, ir diferenciacija tarp kolektyvinės tapatybės inspiruotos veiklos ir refleksyviosios savanorystės ištis yra aktuali, nes jų dinamikai būdinga gana skirtinga kaitos logika. Tuo pat metu analizė parodė, kad amžiaus, laikotarpio ir socialinės kartos sąveikos efektai turi ne vieną niuansą, apibūdinantį vieno ar kito pokyčio trajektorijos unikalumą, menkai pasiduodantį lengviems ir paprastiems apibendrinimams.

Norint pilnai suprasti kartų kaitos veikimo mechanizmą, reikalinga nuosekli kelių etapų analizė. Vertinant laikotarpio poveikį, atsižvelgiant į perėjimą iš komunistinio režimo į demokratinį, buvo galima tikėtis ryškaus diskrečiojo pokyčio per pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį visose savanoriškos veiklos srityse. Ir iš tiesų narystė ir dalyvavimas įvairių tipų organizacijose tuo laikotarpiu geroai smuktelėjo. Tačiau šis pokytis palietė ne visas sritis: jis buvo pats didžiausias profesinėse sąjungose, kitose – daug nuosaikesnis, o priklausymo religinėse organizacijose jis iš viso nepalietė, nes tik pasikeitus režimui šioms organizacijoms atsivėrė nevaržomos veikimo galimybės.

Amžiaus ir laikotarpio sąveikos įtaka gyventojų dalyvavimui savanoriškų organizacijų veikloje atsiskleidžia per amžėjimo poveikį. Mūsų atlikta analizė parodė, kad jis gali būti labai skirtingas priklausomai nuo savanoriškos veiklos srities. Amžėjimas turi stiprų poveikį narystės religinėse organizacijose lygiui: žmonėms tampant vyresniais, jie vis daugiau įsitraukia į šių organizacijų veiklą. O štai priklausymą laisvalaikio / saviraiškos organizacijoms amžėjimas veikia labai skirtingai: narystės lygis jose yra gana aukštas pirmaisiais pilnametystės metais, tačiau amžiaus tarpsnyje, kada daugelis jaunų žmonių pradeda darbinę

karjerą, savarankišką gyvenimą, kuria šeimas, jis reikšmingai smukteli žemyn, o vėlesnėje gyvenimo eigoje vėl gali kilti.

Laikotarpio ir amžėjimo efektai drauge lemia savitas skirtingų kartų narių įsitraukimo į savanorišką veiklą trajektorijas. Šiuo požiūriu, dalyvavimo laisvalaikio / saviraiškos organizacijose dinamika yra paprastesnė: jo lygis beveik nuosekliai aukštesnis su kiekviena jaunesne karta. Tačiau kalbant apie dalyvavimą religinėse organizacijose, laikotarpio ir amžėjimo efektai susipina daug sudėtingiau: kartų, kurios formavosi ir gyveno sovietinio režimo sąlygomis, nariai, jauname amžiuje buvo rečiau įsitraukę į religines organizacijas, nei Paskutiniosios sovietmečio ar Pereinamosios kartos nariai, būdami to paties amžiaus, ir amžėjimo efektas, palankus įsitraukimui į religines organizacijas, šį skirtumą kompensavo tik iš dalies.

Abiem mūsų analizuotų organizacijų tipų atvejais, narystės savanoriškose organizacijose pokyčiai vyko ir dėl kismo kartų viduje, ir dėl kartų kaitos. Abiem atvejais taip pat buvo pastebėta, kad kismas kartų viduje ir kartų kaita diktavo priešingas pokyčio kryptis, tačiau religinėse organizacijose kartų kaita mažino, o daug didesnis kismas kartų viduje didino narystę; savanoriškų / laisvalaikio organizacijų atveju kartų kaita kaip tik didino narystės lygį, o kismas kartų viduje – mažino (dėl jau anksčiau aptarto dalyvavimo šiose organizacijose priklausymo nuo gyvenimo eigos).

Čia pateikta analizė yra tik vienas nedidelis žingsnis, siekiant suprasti ilgalaikę savanoriškos veiklos dinamiką Lietuvos visuomenėje. Gilesni skirtingų gyventojų kartų motyvacijos ir galimybių įsitraukti į savanorišką veiklą tyrimai galėtų esmingai papildyti mūsų išvalgas. Svarstant, ko reikia, kad Lietuvos gyventojų dalyvavimas savanoriškoje veikloje augtų, kaip vieną iš pagrindinių prielaidų galima įvardyti savanoriškų organizacijų tinklo plėtrą, naujų savanorių įtraukimui būtinų išteklių augimą ir labiau besikeičiančią savanorių įsitraukimo motyvaciją atitinkančių jų pritraukimo strategijų pasitelkimą.

Romualdas Požerskis. *Baltijos kelias. Ukmergė – Panevėžys, ties Šilais*. 1989 m.
Lietuvos fotomenininkų sąjungos archyvo nuotrauka (LFS Poz N759)

Emancipacinė kultūra ir demokratija

Rūta Žiliukaitė

Viena iš daug mokslininkų dėmesio sulaukiančių temų vertybių analizės srityje yra pastanga atrasti universalias vertybių ir jų kaitos teorijas, kurias būtų galima taikyti skirtingiems laikotarpiams, socialiniams, ekonominiams ar politiniams kontekstams, šalių iš įvairių pasaulio regionų palyginimui. Šios srities klasika yra tapusios Geerto Hofstede kultūrinių dimensijų teorija (Hofstede, 2001; Hofstede ir kt., 2010), Ronaldo Ingleharto vertybių kaitos teorija (Inglehart, 1997; Inglehart & Welzel, 2005a) ir Shalomo H. Schwartzo vertybių sandaros teorija (Schwartz, 1992, 2004, 2006). Minėtos teorijos yra „visko teorijos“ vertybių tyrimų srityje. Per pastaruosius dešimt metų dėmesys universalių vertybių dimensijų ir jų kaitos lyginamojoje perspektyvoje analizei neblėso. Atsispiriant nuo minėtų trijų klasikų darbų pasitelkus EVT ir *Pasaulio vertybių tyrimo* duomenis buvo analizuojamos emancipacinės vertybės (Welzel, 2013, 2021), individualizmo–kolektyvizmo, autonomijos–išsisknijimo (angl. *embeddedness*) vertybės (Minkov, 2017; Minkov & Hofstede, 2014; Minkov & Kaasa, 2022) bei paminėtų vertybinių dimensijų tarpusavio ryšiai. Lyginant skirtingų pasaulio regionų šalis buvo pabrėžiama, kad šios vertybinės dimensijos yra susijusios su tokiais šalių makro rodikliais kaip ekonominė pažanga, laisvės ir demokratijos būsena, skaidrumas, pilietinė visuomenė.

Šiame skyriuje dėmesį sutelksime į Christiano Welzelio emancipacinių vertybių koncepciją ir jos pagrindu plėtojamą evoliucinę emancipacijos teoriją (Welzel, 2013, 2014)⁹⁶. Ši teorija yra taikoma Europos Sąjungos (ES) šalių kultūrinės konvergencijos analizei (Akaliyski, 2019; Akaliyski ir kt., 2022; Akaliyski & Welzel, 2020). Svarbu pastebėti, kad evoliucinė emancipacijos teorija yra optimizmo dėl pasaulio ateities teorija. Pristatydamas ją C. Welzelis ne kartą pabrėžė, kad

⁹⁶ Pirminės R. Ingleharto (1997) materialijų ir postmaterialijų vertybių skalės, vėliau R. Ingleharto ir C. Welzelio plėtos kaip išgyvenimo ir saviraiškos vertybių skalė (Inglehart & Welzel, 2005), redukciją į emancipacijos skalę C. Welzelis grindžia poreikiu atrinkti tik dalį kintamųjų tam, kad pavyktų geriau tirti emancipacijos temą matuojant, kiek žmonių vertybinės orientacijos motyvuoja juos pačius spręsti svarbius savo gyvenimo klausimus.

žmonijos poreikį emancipacijai rodo demokratizacijos bangos įvairiose pasaulio vietose, augantis globalus saugumas (vis mažiau karų, fizinės prievartos), taip pat skurdo ir nepritekliaus mažėjimas globaliu mastu, patriarchalinių normų įtakos silpnėjimas, socialinių judėjimų ir už žmogaus teises kovojančių pilietinių organizacijų balso stiprėjimas, augantis kritinės žiniasklaidos vaidmuo atskleidžiant korporatyvinio ar valdžios piktnaudžiavimo atvejus, kas padeda piliečiams mobilizuotis ir efektyviau ginti savo teises (Welzel, 2013). Tačiau per pastaruosius dešimt metų demokratijų skaičius pasaulyje ne auga, o mažėja (Diamond, 2015; Maerz ir kt., 2020; Mechkova ir kt., 2017), stiprėja radikali populistinės politinės jėgos senosiose demokratijose (Brubaker, 2017; Inglehart & Norris, 2017, 2017; Rodríguez-Pose ir kt., 2023), išsiplieskiantys nauji dideli karo konfliktai kelia rimtų iššūkių globaliam saugumui bei kovai su badu ir skurdu (Agboklou ir kt., 2024; Hassan & Mustafa, 2024). Reflektuodamas demokratijos nuosmukį, pats emancipacijos teorijos autorius teigia, kad jis yra laikinas, o ilgalaikėje perspektyvoje visuomenė labiau paplįtant demokratijos kultūrinį pamatą kuriančioms emancipaciniams vertybėms, žmonių poreikis gyventi demokratiškai valdomose šalyse augs (Welzel, 2021).

Šiame skyriuje analizuosime, kiek emancipacinės vertybės yra būdingos Lietuvos visuomenei, ir kokią įtaką jų sklaidai turi kartų kaita. Taip pat pažvelgsime, ar Lietuvos visuomenėje pasitvirtina emancipacijos teorijos prielaidos dėl emancipacinių vertybių ryšio su aktyvumu protesto politikoje, prodemokratine orientacija, tolerancija ir solidarumu.

Evoliucinė emancipacijos teorija

C. Welzelis konceptualiai emancipaciją pagrindžia kaip universalų žmogišką poreikį. Pasak jo, žmonės iš prigimties siekia būti nesuvaržyti išorinių apribojimų, išsilaisvinti iš priespaudos ir dominavimo. Negalintys praktikuoti savo laisvių dėl iš nepalankių gyvenimo sąlygų atsirandančių apribojimų žmonės jaučiasi mažiau laimingi ir lengviau „pasiduoda savanaudiškumo impulsams“ (Welzel, 2013, p. 2). Emancipacijos vertybes autorius laiko sekularia religinio išganymo versija, ir šis panašumas taip pat naudojamas siekiant pagrįsti šių vertybių universalumą. Emancipacinių vertybių svarba žmonių gyvenime auga, kai jie jaučia egzistencinį saugumą, kai yra patenkinti pagrindiniai jų išgyvenimo poreikiai. Šiuo aspektu C. Welzelio koncepcija, kaip ir R. Ingleharto materialijų–postmaterialijų vertybių virsmo teorija (Inglehart, 1997), yra grindžiama klasikine Abraomo

Maslowo žmogiškųjų poreikių hierarchijos samprata. Aiškindamas emancipacines vertybes C. Welzelis naudoja „naudingumo laiptų“ sąvoką (Welzel, 2013, 2014). Priklausydami nuo turimų išteklių (materialinių, intelektualinių, socialinių ryšių tinklo), žmonės turi skirtingus gyvenimo prioritetus. Vykstantys modernizacijos procesai, apimantys technologinę, kultūrinę ir socialinę visuomenės kaitą, atveria daugiau galimybių pasiturintiems, išsimokslinusiems, geresnės sveikatos, socialinius ryšius plėtojantiems žmonėms, kurie yra užtikrinti dėl savo pilietinių ir politinių teisių, priimti svarbius savo gyvenimo sprendimus. C. Welzelio žodžiais, „emancipacinės vertybės atsiranda kaip psichologinė individualizacijos pasekmė“ (Welzel, 2013, p. 5). Emancipacijos seka apibrėžiama taip: žmonėms prieinami veiklos ištekliai sukuria bendro naudingumo lygį žmogaus laisvių svarbai augti, tai savo ruožtu stiprina emancipacines vertybes visuomenėje, kurios skatina pilietinį aktyvumą, sustiprinantį garantijas žmogaus laisvių srityje.

Emancipacines vertybes sudaro du dėmenys – pasirinkimo laisvė ir lygios galimybės. Šios vertybės yra svarbios demokratijai, nes jos skatina žmones nesi-taikstyti su jų teisių ir laisvių pažeidimais, kuria prielaidas pilietiniam aktyvizmui ir siekiui dalyvauti nustatant visuomenės raidos prioritetus, formuojant politines darbotvarkes. Savo ruožtu demokratija taip pat yra svarbi, nes ji sukuria institucinį žmonių įgalinimo pagrindą, tačiau žmonių turimi ištekliai ir emancipacijos vertybės laikomi svarbiais „iki-instituciniais“ žmonių įgalinimo elementais. Evoliucinės emancipacijos teorijoje emancipacinių vertybių vyravimas visuomenėje siejamas tiek su gyventojų troškimu gyventi demokratiškai valdomose šalyse, tiek su jų kritiškumu vertinant, kaip veikia demokratija jų šalyje, ir jį lydinčiu siekiu stiprinti žmogaus laisvių ir teisių užtikrinimą, aktyviai dalyvaujant socialinių judėjimų veikloje (Welzel, 2013; Welzel & Deutsch, 2012). Kitais žodžiais, emancipacinės vertybės stiprina žmonių poreikį demokratijai, bet kartu skatina ir jų kritiškumą, nepakantumą jos trūkumams. Būtent todėl šie du elementai laikomi demokratijos antecedentais.

Ryšys tarp prodemokratiškos nuostatos, pilietinio aktyvumo ir emancipacijos vertybių yra abipusis. C. Welzelio žodžiais, stebimas „kryžminis sustiprinimas“: emancipacinės vertybės jomis besivadovaujantiems žmonėms yra impulsas savi-raiškai, paskatinimas kartu su kitais imtis pilietinio veikimo, siekti būti išgirstais, viešai reiškiant savo poziciją ar reikalavimus; kita vertus, šių vertybių paplitimas visuomenėje lengvina žmonių išitraukimą į pilietines veiklas, supaprastina socialinių judėjimų veiklą, didina jų matomumą ir galimą poveikį visuomenėje vykstantiems pokyčiams (Welzel, 2013). Emancipacinės vertybės reiškia, kad žmonėms svarbi

jų laisvė, galimybė aktyviai dalyvauti priimant sprendimus dėl visuomenės raidos krypčių ar globalių problemų sprendimo. Šios vertybės yra kultūrinė demokratijos prielaida ir jos saugumo garantas. Kita vertus, per institucinę sąrangą demokratija sudaro palankias sąlygas šių vertybių plitimui ir raiškai visuomenėje.

Politinės sociologijos vertybių kaitos teorijose, paremtose *Pasaulio vertybių tyrimo* ir EVT duomenimis, visuomenės modernizacijos procesų ir institucinių pokyčių lemiamų vertybinių virsmų įtaka demokratijai ir pilietiniam žmonių aktyvumui analizuojama per visą šių dviejų tyrimų infrastruktūrų istoriją. Emancipacijos teorija atsispiria ir toliau vysto R. Ingleharto vertybių kaitos teoriją (Inglehart, 1997; Inglehart & Welzel, 2005a; Norris, 1999, 2011), kurioje akcentuojamas ryšys tarp postmaterialiųjų (saviraiškos) vertybių ir pilietinio aktyvumo ar kitų demokratijos konsolidacijai svarbių vertybių. Žmogaus raidos teorija, vystyta tos pačios grupės mokslininkų (Welzel, Inglehart, Klingemann 2003), ekonominę pažangą, emancipacines vertybes ir demokratinę institucijų plėtrą mato kaip nuoseklų procesą, kuris didina individų pasirinkimų galimybes, o taip pat paaiškina prodemokratinę vertybių bei įsitraukimo į protesto politiką augimą. Kadangi C. Welzelio emancipacijos vertybių skalė koreliuoja su tarpkultūrinuose lyginamuosiuose tyrimuose taikoma hofstediškąja kolektyvizmo–individualizmo skale, verta paminėti, kad ir šių kultūrinių dimensijų analizei skirtose publikacijose yra pabrėžiamas ryšys tarp demokratijos (skaidrumo, politinės ir ekonominės laisvės) ir individualizmo, autonomiškumo kultūros paplitimo (Minkov, 2017; Minkov & Hofstede, 2014; Minkov & Kaasa, 2022).

Kita vertus, stebėdami pastarojo dešimtmečio politinius procesus Vakarų demokratijose, R. Inglehartas ir P. Norris dar kartą apmąsto, koks ryšys sieja demokratiją ir dėl kartų kaitos vykusį vertybinį perėjimą nuo materialųjų (išgyvenimo) link postmaterialiųjų (saviraiškos) vertybių. Jie pastebi, kad postmaterialiųjų vertybių, siejamų su lyčių lygybės, etninės įvairovės, LGBTQ+ teisių, kosmopolitizmo palaikymu, įsitvirtinimas ekonomiškai pažengusiose šalyse sukėlė dalies socialinių grupių (dažniausiai vyresnių, konservatyvių pažiūrų, kaimo vietovių, mažiau išsilaukusiu gyventojų) „kultūrinį atsaką“ (angl. *backlash*) į šią raidos tendenciją, kuris ilgainiui tapo pavojaus demokratijai šaltiniu, skatinančiu autoritarinio populizmo plitimą (Inglehart & Norris, 2017; Norris & Inglehart, 2019). Šis kultūrinis atsakas mokslininkų siejamas ne vien su ekonominiais veiksniais, bet ir su vertybiniu konfliktu: mokslininkų nuomone, jis negali būti interpretuojamas kaip „vertybinis posūkis“ atgal, bet turi būti suprantamas kaip socialiai ir simboliškai visuomenėje marginalizuotų grupių, besibaiminančių dėl savo socialinio statuso devalvacijos,

protestas prieš vyraujančią liberalų, progresyvių diskursą. Ekonominis nesaugumas gali veikti kaip tokio kultūrinio atsako katalizatorius, bet čia svarbūs ir kultūriniai veiksniai – pasak R. Ingleharto ir P. Norris, augančios poliarizacijos pagrindas Vakarų demokratijose yra vertybinis. Taigi, vertybinės liberalizacijos procesai, nors ir sudaro palankias sąlygas demokratijos stiprėjimui, neeliminuoja jos pažeidžiamumo konservatyvių ir neliberalių socialinių judėjimų akivaizdoje. Pastarieji dažnai mobilizuojami per autoritarinio populizmo retoriką, nacionalinių interesų ir tapatybių, migracijos, lyčių skirtumų, tradicijos, autoriteto ar tikėjimo temas, ir tokiu būdu gali prisidėti prie liberalios demokratijos institucijų silpninimo.

R. Ingleharto ir P. Norris išvalgas dėl „kultūrinio atsako“ įtakos autoritarinio populizmo plitimui savo tyrimuose tikrinantys mokslininkai pastebi, kad kitų tyrimo infrastruktūrų duomenys (pvz., *Europos socialinio tyrimo*) nerodo, kad šis konfliktas būtų vertybinis kartų konfliktas, nes visuomenėse nepasireiškia šių vertybinių nuostatų poliarizacija tarp jaunesnių ir vyresnių kartų, ir netgi pastebima, kad kaip tik jaunesnės kartos yra labiau linkusios palaikyti autoritarines populistines partijas (Schäfer, 2022). Tai nereiškia, kad kultūrinė visuomenės diferenciacija nėra svarbi aiškinant populizmo plitimą, tačiau svarbu pagrįsti, kad tai tikrai atspindi būtent socialinių kartų kultūrinį konfliktą.

Taip pat kaip R. Inglehartas ir P. Norris, C. Welzelis pabrėžia, kad analizuojant pastaruosiu metu stebimą demokratijos nuosmukį negalima nekreipti dėmesio į kultūrinį autokratijos ir demokratijos priešpriešos pamatą. Tačiau jis įsitikinęs, kad pastarojo dešimtmečio politiniai procesai nepaneigia jo teorijos apie emancipacijos vertybes kaip demokratijos stabilumo visuomenėje kultūrinį garantą (Welzel, 2021). Lygindamas skirtingų politinių režimų šalis ir emancipacinių vertybių paplitimą jose, C. Welzelis daro išvadą, kad demokratijos krizės dažniausiai kyla ten, kur emancipacinės vertybės nėra įsitvirtinusios; kitais žodžiais, jos kyla dėl neatitikimo tarp režimo ir politinės kultūros. Pasak jo, socialinių kartų vertybinio profilio skirtumai rodo „visuotinio emancipacinių vertybių augimo tendenciją“, o tai reiškia, kad poreikis demokratijai taip pat augs.

C. Welzelio emancipacijos teorija emancipacines vertybes taip pat susieja su „geranorišku individualizmu“ (angl. *benign individualism*). Jo sampratoje, geranoriškas individualizmas siejamas su rūpesčiu pasaulio gerove, kuris peržengia individo ar grupės ribas, būdamas priešprieša egoistiniam, savanaudiškam individualizmui, kai rūpinamasi tik savo gerove, neatsižvelgiant, kaip tai veikia kitų žmonių gyvenimo galimybes, ir taip sukuriant neigiamas visuomeninio lygmens pasekmes. Apimdamos pasirinkimo laisvę ir lygias galimybes, emancipacinės vertybės,

C. Welzelio žodžiais, „įkūnija individualizacijos dvasią“ (Welzel, 2013, p. 191). Analizuodamas šį ryšį, C. Welzelis daug dėmesio skiria diskusijai dėl modernizacijos procese stiprėjančio individualizmo pasekmių visuomenei, keldamas klausimus dėl šio pokyčio krypties: ar individualizmas prisideda prie žmogaus gerovės augimo ar ją silpnina, ar jis stiprina pilietinę visuomenę, ar priešingai – naikina „gerąjį“ socialinį kapitalą. Šiuos klausimus taip pat sprendžiantys Scottas C. Flanaganas ir Aie-Rie Lee teigia, kad plintantis libertarizmas (emancipacija) stiprina „anti-socialinį“ individualizmą, kuriam būdingas savanaudiškumas. Pasak jų, žmonės, kuriems būdingos stipresnės emancipacinės vertybės, yra labiau susitelkę tik į savo interesus, turi silpnesnius ryšius su bendruomenėmis, yra mažiau pasirengę aukotis dėl kitų (Flanagan & Lee, 2000). Individualizacijos procesą su augančiu savanaudiškumu sieja ir G. Hofstede (Hofstede, 2013). Tačiau C. Welzelis nesutinka su tokiu požiūriu ir teigia, kad savanaudiškumas negali būti laikomas neatsiejamu individualizmo bruožu. Remdamasis S. Schwartzo ir ankstesniais savo su R. Inglehartu atliktais tyrimais (Inglehart & Welzel, 2005), jis pabrėžia, kad individualizacija pirmiausia reiškia augančią individų autonomiją, jų galimybę patiems spręsti dėl savo gyvenimo eigos. Atsakymas į klausimą, ar individualizmas yra susijęs su „pro-socialine“ ar „anti-socialine“ orientacija, turi būti pagrįstas empirinių jo ryšio su tolerancija, pasitikėjimu, savanoryste, nesavanaudiškumu tyrimų rezultatais.

C. Welzelis daro prielaidą, kad emancipacines vertybes puoselėjantys žmonės solidarizuojausi su diskriminaciją dėl amžiaus, lyties, etniškumo ar kitų priežasčių patiriančiais žmonėmis ar jų grupėmis, kurių orumas yra pažeidžiamas, nes, jo požiūriu, savo laisves branginantiesiems žmonėms svarbu, kad ir kiti turėtų lygias galimybes jas praktikuoti. Visgi, ieškodamas empirinio pagrindimo savo teiginiams C. Welzelis susidūrė su tam tikrais iššūkiais (Welzel, 2013). Atlikęs daugialypę *Pasaulio vertybių tyrimo* duomenų analizę, kurioje emancipacijos vertybių paplitimo lygis buvo operacionalizuotas kaip visuomenės lygmens kintamasis, o individualiu lygmeniu kontroliuoti amžiaus, gimimo kohortos, lyties, išsimokslinimo ir pilietinio aktyvumo kintamieji, jis iš tiesų nustatė teigiamą ryšį tarp nesavanaudiškumo ir emancipacinių vertybių (Welzel, 2013, p. 207). Tačiau emancipacijos vertybių stiprėjimą visuomenėje C. Welzelis pirmiausia sieja ne su gyvenimo eigos efektu, o su kartų kaita, bet jo analizės rezultatai rodo priešingą ryšį: jaunesnėms kartoms nesavanaudiškumo orientacija būdinga mažiau negu vyresnėms. Spręsdamas šį prieštaravimą, jis pasiūlė nustatytą tendenciją interpretuoti ne kaip stabilų vertybinį kartų skirtumą, o kaip gyvenimo eigos efektą, prognozuojant, kad jauniausių kartų atstovams amžėjant jie taps labiau nesavanaudiški. Kita vertus, C. Welzelio

analizė parodė, kad emancipacijos vertybės yra susijusios su didesne tolerancija skirtingoms visuomenės grupėms ir aukštesniu socialinio pasitikėjimo lygiu, o šiais bruožais labiau pasižymi jaunesnės kartos. Todėl galutinė C. Welzelio išvada išlieka tokia, kad emancipacija turi teigiamą ryšį su „geranoriškuoju individualizmu“.

Tyrime naudojamų duomenų rinkinys

C. Welzelio pasitelkiama emancipacijos skalė yra sudaryta taikant ne vienos dimensijos⁹⁷, o kompozicinę⁹⁸ logiką. Šis pasirinkimas grindžiamas dviem argumentais: skalė yra iš anksto apibrėžta teoriniu pagrindu, ir būtent teorijos pagrindu pasirinktų rodiklių kombinacija turi reikšmingas pasekmes žmonių įgalinimui ir demokratijai; į skalę kintamieji įtraukiami ne todėl, kad jie sudarytų vieną dimensiją ir būtų galima vieną jų pakeisti kitu, o todėl, kad kintamieji yra papildantys vienas kitą konceptualiai ir koreliuoja tarpusavyje nebūtinai stipriai, bet bent jau vidutiniu stiprumu. Ši skalė yra ne aprašomoji, o normatyvinė. C. Welzelio žodžiais tariant, „normatyviniu požiūriu, emancipacijos vertybių postūmis yra pageidautina savybė pilietinei, humanistinei, demokratinei ir ekologiškai raidos kryptčiai“ (Welzel, 2013).

Konstruodamos mūsų tyrime naudojamą emancipacijos vertybių indeksą, rėmėmės C. Welzelio pateiktu indekso sandaros aprašymu ir atskirai nuo knygos viešinta indekso skaičiavimo sintakse, pritaikyta skirtingoms statistinės analizės programoms (Welzel, 2013, p. 97). Emancipacijos vertybių indeksas sudarytas iš keturių subindeksų – autonomijos, lygybės, pasirinkimo laisvės ir balso. Autonomijos subindeksas operacionalizuotas remiantis vaikų ugdymo nuostatų kintamaisiais iš EVS apklausos. Respondentams buvo pateiktas klausimas apie savybes, kurias svarbu ugdyti vaikams namuose; pasirinkus „savarankiškumą“ ir „vaizduotę“ bei nepasirinkus „paklusnumo“, respondentui priskirta reikšmė 1, kitais atvejais – 0. Lygybės subindeksas sudarytas pagal atsakymus į klausimą⁹⁹ „Ar sutinkate su

⁹⁷ Skalės iš kelių ar keliolikos kintamųjų dažnai konstruojamos taikant faktorinę analizę ir kitus statistinės analizės metodus, kuriais vertinamas koreliacijų tarp kintamųjų stiprumas bei ryšių nuoseklumas, taip empiriškai patvirtinant, kad faktorinės analizės pagrindu suformuota skalė yra pagrįsta ir patikima matuoti vienos dimensijos teorinį konstruktą.

⁹⁸ Kompozicinė (arba „formuojanti“) skalės sudarymo logika reiškia, kad iš kelių kintamųjų konstruojama skalė grindžiama ne jų statistiniu vienmatiškimu, bet konceptualiai pagrįstu kintamųjų deriniu, kai jungtinis jų poveikis yra didesnis ir analitiškai prasmingesnis nei kiekvieno kintamojo poveikis atskirai (Welzel, 2013).

⁹⁹ Originalioje C. Welzelio metodologijoje lygybės subindeksas konstruojamas remiantis ne vienu, o trimis kintamaisiais: nepritarimu teiginiams, kad vyrai turi daugiau teisių į darbą nei moterys, kad aukštasis išsilavinimas svarbesnis berniukams nei mergaitėms, ir kad vyrai yra geresni politiniai lyderiai nei moterys (Welzel, 2013). Tačiau visose keturiose EVT bangose buvo taikytas tik pirmas iš šių rodiklių, todėl mūsų analizėje naudotas būtent jis. Tokia metodologinė modifikacija laikytina pagrįsta,

teiginiu, kad didėjant nedarbui, vyrai turi turėti daugiau teisių į darbą nei moterys“ (respondentui sutinkant, priskirta reikšmė 1, nesutinkant – 0). Pasirinkimo laisvės subindeksą sudaro trijų normalizuotų kintamųjų – požiūrio į homoseksualumą, abortus ir skyrybas – vidurkis, vertinant jų pateisinamumą, kai 0 reiškia nepateisinimą, o 1 – pateisinimą. Balso subindeksas apskaičiuotas remiantis pritarimu dviem valstybės tikslų per artimiausius dešimt metų formuluotėms: didesnių dalyvavimo galimybių suteikimui žmonėms ir žodžio laisvės apsaugai (respondentui pasirenkant šiuos tikslus, priskirta reikšmė 1, priešingu atveju – 0). Siekiant sumažinti prarastų reikšmių poveikį, subindeksų skaičiavimui taikyti regresinės analizės pagrindu gauti kintamųjų ryšių koeficientai. Visi subindeksai buvo normalizuoti, kad jų reikšmės kistų intervale nuo 0 iki 1, o galutinis emancipacijos vertybių indeksas apskaičiuotas kaip keturių subindeksų aritmetinis vidurkis.

Su šia emancipacijos skale siejasi G. Hofstede, Michaelo Minkovo ir Anneli Kaasa (Kaasa, 2021; Minkov, 2017; Minkov & Hofstede, 2014; Minkov & Kaasa, 2022) taikomos individualizmo–kolektyvizmo ir monumentalizmo–lankstumo skalės, sukurtos panaudojant *Pasaulio vertybių tyrimo* duomenis ir konceptualiai, besiremiančios G. Hofstede kultūrinių dimensijų teorija. Šie mokslininkai, taikydami faktorinę analizę, išskyrė dvi skales (Minkov & Kaasa, 2022), naudodami tuos pačius rodiklius, kuriuos C. Welzelis pasitelkė kurdamas pasirinkimo laisvės ir autonomijos subindeksus. Nemažai dėmesio yra skiriama ryšių tarp žinomiaušių kultūros dimensijų skalių analizei, parodant reikšmingus jų persidengimus (Beugelsdijk & Welzel, 2018; Kaasa, 2021). Sprendimas naudoti emancipacijos, o ne su ja koreliuojančias kolektyvizmo–individualizmo ar monumentalizmo–lankstumo skales buvo priimtas atsižvelgiant į jau atliktus tyrimus, skirtus Europos Sąjungos šalių kultūrinei konvergencijai, kuriuose taikoma emancipacijos skalė, nes šis klausimas buvo pasirinktas šiam skyriui kaip viena pagrindinių analizės ašių.

Tikrindamos emancipacijos teorijos prielaidas apie ryšį tarp emancipacijos vertybių ir prodemokratinės orientacijos stiprumo, protestų aktyvizmo, tolerancijos ir solidarumo, taikysime kelis papildomus kintamuosius. Demokratijos–autokratijos orientacijų vertinimui naudosime indeksą, sukurtą iš trijų kintamųjų. 1999, 2008 ir 2017 m. EVT bangoje respondentams buvo pateiktas klausimas apie skirtingų politinės sistemos tipų tinkamumą šalies valdymui („Aš jums išvardysiu kai kuriuos politinės sistemos tipus. Prašome pasakyti apie kiekvieną iš išvardytų politinės sistemos tipų, ar jis, Jūsų nuomone, yra labai tinkamas, tinkamas, netinka-

nes 2017 m. EVT bangoje pirmojo rodiklio koreliacija su kitais dviem buvo vidutinio stiprumo (Spearman = 0,6), leidžianti jį traktuoti kaip adekvatų lygybės subindekso empirinį atitikmenį.

mas ar visiškai netinkamas mūsų šaliai valdyti?“). Vertinti politinės sistemos tipai buvo: 1) stiprus lyderis, kurio nevaržo nei parlamentas, nei rinkimai; 2) kariškių valdymas; 3) demokratinė politinė sistema. Kintamieji buvo perkoduoti taip, kad didesnė reikšmė reikštų didesnę pritarimą atitinkamam politinės sistemos tipui (4 – labai tinkama, 1 – visiškai netinkama). Indeksas apskaičiuotas kaip pritarimo demokratinėi politinei sistemai reikšmė, iš kurios atimtas vidutinis pritarimas dviem autokratinio valdymo formoms – stipraus lyderio ir kariškių valdymui. Tokiu būdu sukonstruotas indeksas įgyja reikšmes intervale nuo –3 iki 3, kur didesnės teigiamos reikšmės rodo stipresnę demokratinę, o neigiamos – autokratinę politinę orientaciją¹⁰⁰. Tai, kad šio rodiklio ir emancipacijos vertybių ryšio analizei naudosime ne visų keturių, o tik trijų bangų duomenis, reiškia nukrypimą nuo kituose monografijos skyriuose nuosekliai taikyto metodologinio principo į analizę įtraukti tik tuos kintamuosius, kurie prieinami visose keturiose bangose. Vis dėlto, pripažįstant šį metodologinį kompromisą ir tai, kad dešimčia metų trumpesnis stebėjimo laikotarpis riboja kartų skirtumų identifikavimo tikslumą, tokia analizė leidžia įvertinti, ar kertiniai emancipacijos teorijos teiginiai gali padėti suprasti socialinės dinamikos ar kaitos procesus ir Lietuvos visuomenėje.

Dalyvavimo prievartos veiksmams nepasižyminčioje protesto politikoje vertinimui pasitelkėme du kintamuosius – peticijų pasirašymą ir dalyvavimą legaliose demonstracijose, pagal kuriuos sukūrėme protesto indeksą. Šis indeksas apibrėžia, ar respondentas yra pasirašęs peticiją (ar nurodė galintis tai padaryti) ir/ar yra dalyvavęs demonstracijoje (ar nurodė galintis tai padaryti). Pradinės kintamųjų reikšmės buvo perkoduotos: 1 – „esu daręs“, 0,5 – „galėčiau padaryti“, 0 – „niekada nedaryčiau“. Indeksas įgyja reikšmes nuo 0 iki 2: 0 reiškia, kad respondentas nei dalyvavo, nei deklaruoja galintis dalyvauti kurioje nors iš šių protesto formų; 2 – kad jis yra pasirašęs peticiją ir dalyvavęs demonstracijose; tarpinės reikšmės rodo dalyvavimą bent vienoje protesto veikloje arba pasirengimą joje dalyvauti.

Tolerancijos lygio vertinimui sukonstravome nepakantumo etninėms ir religinėms mažumoms indeksą. EVT respondentų buvo klausiama, su kurių socialinių grupių atstovais jie nenorėtų gyventi kaimynystėje; tarp galimų pasirinkimų, be kitų grupių, buvo įvardyti kitos tautybės asmenys, imigrantai ar užsienio darbininkai, žydai ir musulmonai. Indeksas apskaičiuotas susumuojant paminėtas nepa-

¹⁰⁰ Lietuvos gyventojų demokratines ir autokratinės nuostatas yra analizavusi Ainė Ramonaitė (Ramonaitė, 2006). Savo analizėje ji tiesiogiai nepalietė kartų skirtumo klausimo, tačiau pastebėjo, kad žmonės, kurie pasirenka stipraus lyderio ar kariškių valdymą nėra prieš demokratiją, tačiau jų nuostatas „dėl tvirtos rankos“ lemia kompleksas socialinių veiksnių, tokių kaip amžius, požiūris į sovietinę praeitį, socialiniai ryšiai.

geidaujamas grupės ir įgyja reikšmes nuo 0 iki 4, kur 0 reiškia, kad respondentas nepaminėjo nė vienos iš šių grupių kaip nepageidaujamos savo kaimynystėje, o 4 – kad kaip nepageidaujamas nurodė visas keturias grupes.

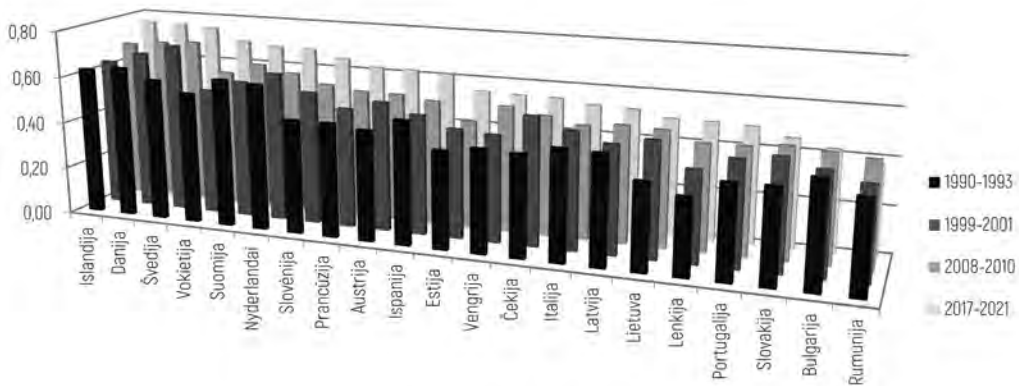
Emancipacijos ryšio su nesavanaudiškumu analizėje negalėjome panaudoti tų pačių kintamųjų kaip C. Welzelio tyrime, nes jie nebuvo įtraukti į EVT, todėl juos pakeitėme solidarumo vertybinėmis orientacijomis, kurios pagal emancipacijos teorijos plėtojimą konceptualiai yra tinkamos mūsų analizės tikslui. 1999, 2008 ir 2017 m. EVT bangose solidarumo nuostatų vertinimui respondentams buvo pateikti du klausimų blokai, skirti bendrojo solidarumo ir solidarumo su socialiai pažeidžiamomis grupėmis matavimui. Abiem atvejais buvo klausama, ar respondentams rūpi konkrečių socialinių grupių gyvenimo sąlygos, prašant įvertinti jas penkiabalėje skalėje nuo „visiškai nerūpi“ iki „labai rūpi“. Bendrasis solidarumas apėmė penkias grupes: žmones, gyvenančius kaimynystėje, gyvenančius respondento gyvenamojoje vietovėje, tautiečius, europiečius ir visą žmoniją. Šie penki kintamieji sudarė vieną faktorių, paaiškinantį 68 proc. duomenų sklaidos. Bendrojo solidarumo indeksas apskaičiuotas susumuojant respondentų atsakymus apie visas penkias grupes ir padalijant gautą sumą iš penkių, tokiu būdu užtikrinant indekso reikšmes intervale nuo 1 iki 5, kur 1 reiškia visišką solidarumo stoką, o 5 – aukščiausią deklaruojamo solidarumo lygį visų grupių atžvilgiu. Analogišku principu buvo sukonstruotas solidarumo su socialiai pažeidžiamomis grupėmis indeksas, apimantis tris grupes – vyresnio amžiaus žmones, bedarbius, ligonius ir asmenis su negalia. Šie kintamieji taip pat sudarė vieną faktorių, kuris paaiškino 75 proc. duomenų sklaidos.

Emancipacinių vertybių dinamika Europos Sąjungoje

Vienas iš reikšmingų ES tikslų yra tam tikrų vertybių puoselėjimas ir sklaida. Kaip apibūdina Plamenas Akaliyskis, ES yra „vertybių antreprenere“, siekianti, kad valstybės narės atitiktų ES formuojamą vertybinį įvaizdį, pabrėžiant asmens laisvės, demokratijos, teisinės valstybės, socialinio solidarumo, lygių galimybių vertybes (Akaliyski, 2019; Akaliyski ir kt., 2022). Gausu tyrimų, siejančių šalių narystę ES su vertybiniais pokyčiais lyčių lygybės ir seksualinio liberalumo, šeimos ir lyčių vaidmenų, aplinkosaugos, laisvo judėjimo ir nediskriminavimo srityse (Akaliyski, 2019). Emancipacijos vertybių indeksas apima nemažą dalį ES politikos priemonėmis remiamų ir skatinamų vertybių, todėl gali būti vienas įrankių matuoti ES šalių vertybinę konvergenciją ar – atvirkščiai – divergenciją.

ES šalys gana smarkiai skiriasi pagal emancipacijos vertybių paplitimą (žr. 12.1 paveikslą): emancipacijos vertybių skalės įvertis yra aukštas ES senbuvėse ir daug žemesnis naujose ES narėse. Kaip anksčiau parodė P. Akaliyskio ir C. Welzelio atlikta analizė, per tris dešimtmečius dauguma naujų ES narių emancipacijos vertybių aspektu panašėjo į senąsias ES šalis, nors skirtumai vis dar išlieka dideli (Akaliyski, 2019; Akaliyski & Welzel, 2020; Van Houwelingen ir kt., 2021). Aiškindami skirtumams tarp šalių ir skirtingą emancipacijos vertybių plitimo greitį, šie mokslininkai, pabrėžia religijos svarbą: greičiausiai šios vertybės plinta protestantiškose šalyse, lėčiau – katalikiškose, dar lėčiau – stačiatikių šalyse, taip pat įtakos turi, kiek svarbi yra religija nacionalinei tapatybei (Akaliyski ir kt., 2022).¹⁰¹

12.1 paveikslas. Emancipacijos vertybių indekso dinamika Europos Sąjungos šalyse

Pagal trečiame skyriuje aprašytą metodiką vertinome, kuris emancipacinių vertybių dinamikos santykinis pokytis ES šalyse yra didesnis – dėl pokyčių kohortų¹⁰² viduje ar dėl kohortų kaitos (žr. 12.1 lentelę), ir kaip skiriasi šalys pagal emancipacinių vertybių paplitimą ir skirtumus tarp kartų. Tai leido mums išskirti kelis šalių pogrupius:

¹⁰¹ Svarbu atkreipti dėmesį, kad kitomis tyrimų infrastruktūromis paremta analizė, skirta politinių vertybių konvergencijai ES šalyse, rodo didelius skirtumus tarp šalių, todėl mokslininkai daro išvadą, kad konvergencija nevyksta ar vyksta lėtai, todėl nėra akivaizdžiai išreikšta: *Europos socialinio tyrimo* duomenis analizavę Pepijn van Houwelingen, Jurjen Iedema ir Paul Dekker teigia, kad nuo 2008 iki 2016 m. pagal šešis politinių vertybių rodiklius nebuvo stebima ES šalių vertybinė konvergencija (Van Houwelingen ir kt., 2019). Kita vertus, ta pati mokslininkų grupė, atlikusi ES šalių politinių vertybių analizę drauge su Plamen Akaliyski, daro išvadą apie ryškią ES šalių vertybinę konvergenciją (Van Houwelingen ir kt., 2021).

¹⁰² Šalių palyginimui naudojome ne kartų, o gimimo kohortų kintamąjį, suskirstant respondentus pagal jų gimimo metus septyniais lygiais intervalais nuo 1920 iki 2000 metų.

- Labiausiai emancipacinės vertybės yra paplitusios Šiaurės Europos šalyse ir Nyderlanduose. Pagal EVT duomenis šios šalys pagal jas išsiskyrė jau pirmuoju mūsų analizę aprėpiančiu matavimo laikotarpiu – 1990 m. Per trisdešimt metų visose šiose šalyse pokyčiai vyko tiek dėl kohortų kaitos, tiek dėl vidinių kohortų pokyčių. Atlikta vidurkių analizė parodė, kad šių šalių pogrupis pasižymi itin mažais tarpkohortiniais skirtumais.
- Nuo Šiaurės Europos mažai skiriasi Vakarų Europos šalys: emancipacijos lygis pastarosiose yra tik šiek tiek mažesnis, ir jose šios vertybės stiprėjo taip pat tiek dėl kohortų kaitos, tiek dėl vidinių kohortų pokyčių.
- Dvi pietų Europos šalys (Ispanija ir Italija), nors gana ženkliai tarpusavyje skiriasi pagal pasiektą emancipacijos lygį, gali būtų priskirtos tam pačiam pogrupiui, kadangi emancipacijos srityje pokyčiai vyksta ne dėl vidinių kohortų pokyčių, o tik dėl kohortų kaitos.
- Balkanų šalys (Rumunija ir Bulgarija) yra dar kitoks emancipacinių vertybių raidos atvejis. Abi šalys pasižymėjo labai žemu emancipacijos lygiu analizuojamo laikotarpio pradžioje, ir šiuo metu jis tebėra vienas žemiausių ES. Kultūriškai šias šalis nuo kitų ES šalių skiria stačiatikybė. Be to, jos pasižymi santykinai žemais socialinės ir ekonominės raidos rodikliais. Skirtumai pagal emancipacijos lygį tarp kohortinių kartų yra labai maži, ir laiku bėgant jie dar labiau sumažėjo. Skirtingai nei daugelyje kitų Europos šalių, emancipacijos vertybių pokytis kohortų viduje Balkanų šalyse yra neigiamas.
- Centrinės Europos šalys, siejamos panašios XX amžiaus istorinės patirties bei politinės, ekonominės ir socialinės raidos žlugus komunistiniam režimui, pasižymi žemesniu emancipacijos lygiu (išskyrus Slovėniją) nei pirmojo pogrupio šalys. Šių šalių emancipacijos lygis 1990 m. buvo daug žemesnis nei ES narėse senbuvėse, tačiau vėliau ženkliai augo, nors dar ir nepasiekdamas pirmojo pogrupio lygio. Ypač dideliu pokyčiu per tris dešimtmečius emancipacijos vertybių srityje išsiskiria Lenkija. Centrinės Europos šalyse pokyčiai emancipacijos vertybių srityje vyksta ir dėl kohortų kaitos, ir dėl vidinių kohortų pokyčių, tačiau pastarieji dauguma atvejų yra didesni nei pokyčiai, atnešami kohortų kaitos. Šių šalių grupė gali būti laikoma iliustratyviu vertybių konvergencijos atveju, sietinu su ES institucine politika ir atsivėrusiomis kontaktų su Vakarų kultūra galimybėmis. Pagrindiniu veiksnium, aiškinant Centrinės Europos šalių tarpusavio skirtumus, lieka religija ir jos vaidmuo konstruojant nacionalinę tapatybę.

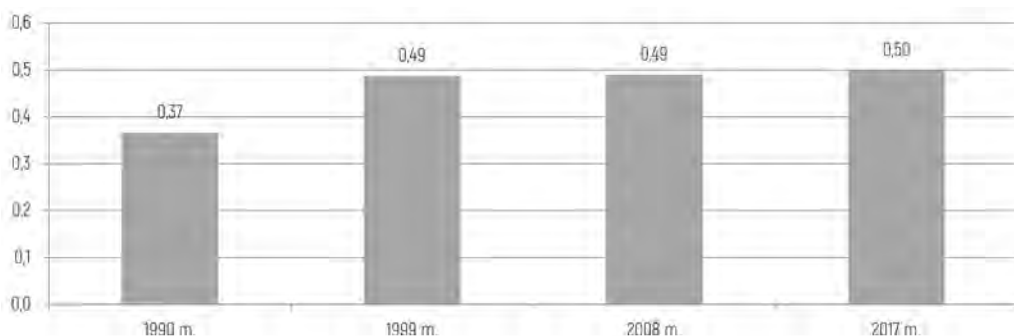
12.1 lentelė. Santykiniai emancipacijos vertybių indekso pokyčiai dėl kohortų kaitos ir vidinio kohortų nuostatos kismo (standartizuoti)

Šalis	Santykinis pokytis dėl kohortų kaitos (E_{gimimo})	Santykinis pokytis dėl vidinio kohortų nuostatos kismo (E_{tyrimo})
Danija	0,03***	0,09***
Švedija	0,03***	0,09***
Vokietija	0,06***	0,06***
Suomija	0,04***	0,05***
Nyderlandai	0,03***	0,03***
Slovėnija	0,06***	0,10***
Prancūzija	0,06***	0,10***
Austrija	0,06***	0,05***
Ispanija	0,09***	-0,01***
Estija	0,04***	0,10***
Vengrija	0,04***	0,08***
Čekija	0,04***	0,05***
Italija	0,07***	-0,02***
Latvija	0,03***	0,03***
Lietuva	0,03***	0,07***
Lenkija	0,07***	0,11***
Portugalija	0,06***	0,05***
Slovakija	0,06***	0,01***
Bulgarija	0,03***	-0,05***
Rumunija	0,05***	-0,05***

Pastaba: statistinis reikšmingumas * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,000$

Dėmesį sutelkiant jau konkrečiai į Lietuvą galima matyti, kad didžiausias emancipacijos vertybių pokytis įvyko per pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį, dar prieš šaliai tampant ES nare, o vėlesniais metais visuomenės lygmeniu jos mažai besikeitė (žr. 12.2 paveikslą). Amžiaus, laikotarpio ir kartų bei jų sąveikos įtakos emancipacijos vertybėms analizė detaliau atskleidžia vertybių dinamiką šioje srityje ir galimas tolimesnes jos raidos trajektorijas.

12.2 paveikslas. Emancipacijos vertybių indekso vidurkiai Lietuvoje 1990–2017 m.

Lietuvos mokslinėje literatūroje iki šiol nėra publikuotų empirinių tyrimų, kryptingai skirtų emancipacinių vertybių analizei. Tačiau kadangi ši skalė yra susijusi su R. Ingleharto materialiujų–postmaterialiujų vertybių kaitos teorija, svarbu paminėti Aidos Savickos (Savicka, 2004, 2016b) ir Lauros Daukšaitės (Daukšaitė, 2023) atliktas materialiujų ir postmaterialiujų vertybių kaitos Lietuvoje analizes, apimančias kartų lyginimą, kurios parodė, kad postmaterialiosios vertybės (savi-raiškos ir dalyvavimo) labiau būdingos jaunesnėms kartoms nei vyresnių kartų gyventojams.

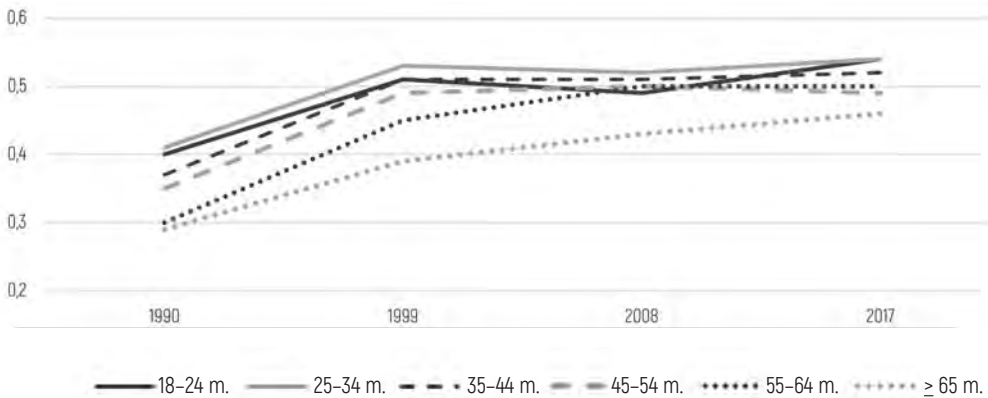
Tarpgeneraciniai skirtumai

Taikydamos trečiajame skyriuje aprašytos metodikos žingsnius, šiame poskyryje aptarsime, kaip Lietuvos visuomenėje 1990–2017 m. laikotarpiu skiriasi emancipacijos lygis skirtingose amžiaus grupėse ir skirtingose kartose, koks yra gyventojų amžėjimo poveikis emancipacijos vertybėms skirtingais laikotarpiais, kaip kinta tos pačios kartos emancipacijos vertybės jos nariams tampant vyresniais, kaip skiriasi to paties amžiaus skirtingoms kartoms priklausančių gyventojų nuostatos bei koks yra santykinis emancipacijos vertybių pokytis, susijęs su vidiniu kartų kismu ir su kartų kaita.

Duomenys rodo, kad ir amžius, ir laikotarpis turi statistiškai reikšmingą įtaką emancipacijos vertybėms. Amžiaus grupės pagal šį rodiklį išsidėsto gana nuosekliai nuo vyriausių, kurių emancipacijos skalės vidurkio reikšmės žemiausios, iki jauniausių, turinčių aukščiausias reikšmes (žr. 12.3 paveikslą). Skirtumai tarp amžiaus grupių buvo dideli 1990 m. ir tokie išliko per pirmąjį nepriklausomybės

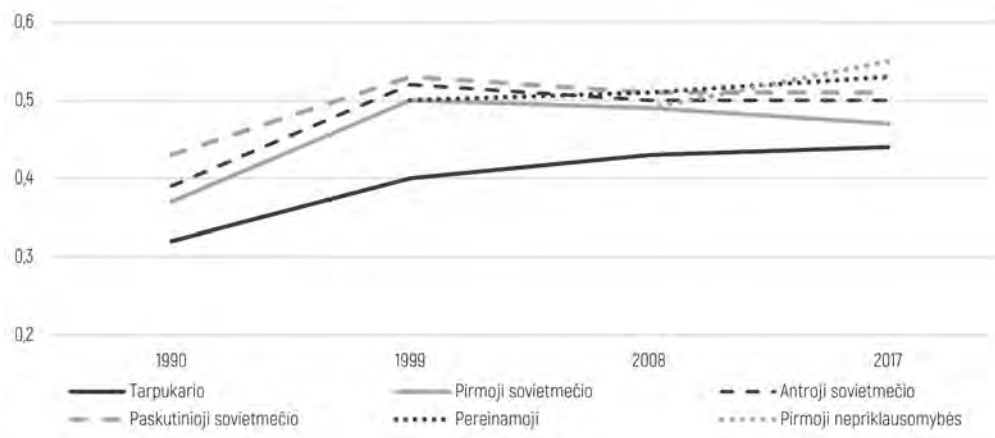
dešimtmetį, tačiau vėliau ėmė mažėti, ir amžiaus grupės tapo panašesnės, nors 2017 m. tebeišlaikė gana nuoseklią seką, t. y. vyriausiems gyventojams (65 m. ir vyresniems) emancipacinės vertybės buvo būdingos mažiausiai, dviem jauniausioms amžiaus grupėms (18–24 m. ir 25–34 m.) – labiausiai, o 35–64 m. gyventojai užėmė vidurinę padėtį tarp jų. Duomenys rodo stiprų diskretųjį laikotarpio efektą 1999 m., kai emancipacijos lygis reikšmingai išaugo visose amžiaus grupėse, o vėliau keitėsi daug mažiau: antrąjį nepriklausomybės dešimtmetį augo tik dviejų vyriausiųjų amžiaus grupių emancipacijos lygis, o kitų išliko nepakitęs. 2008 m. krizė turėjo įtakos gyventojų nuostatomis lyčių lygybės klausimais (ypač nuostatai, kad didėjant nedarbui vyrai turi būti pirmiau nei moterys aprūpinami darbu), o emancipacijos kompozicinė skalė apima šį rodiklį, tai nemaža dalimi gali būti paaiškinama šio veiksnio įtaka.

12.3 paveikslas. Emancipacijos vertybių indekso vidurkis skirtingo amžiaus žmonių grupėse 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 0 iki 1)

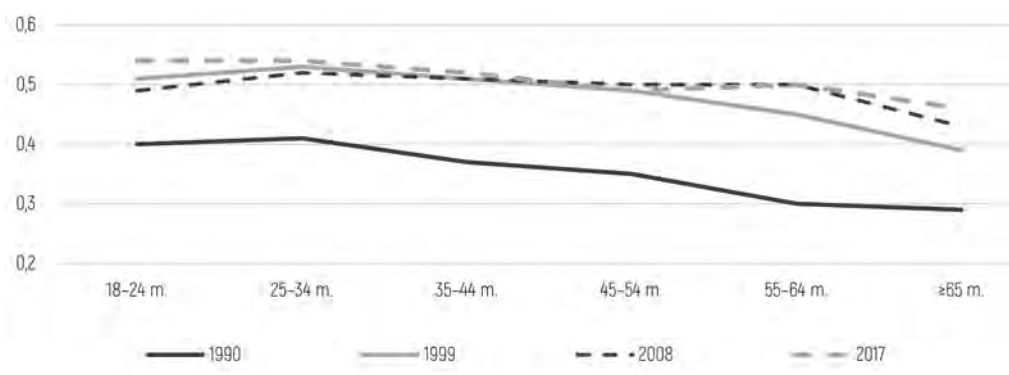
Analizuojant duomenis per kartų prizmę stebime ryškius nuoseklius skirtumus tarp skirtingų kartų: Tarpukario karta išsiskiria pačiu žemiausiu emancipacijos vertybių lygiu, po jos rikiuojasi Pirmoji, Antroji ir Paskutinioji sovietmečio kartos, o aukščiausias emancipacijos vertybių lygis būdingas Pereinamajai ir Pirmajai nepriklausomybės kartoms (žr. 12.4 paveikslą). Dviejų jauniausių kartų emancipacijos kreivės tolydžiai, nors nesparčiai, kyla aukštyn, o trijų sovietmečio kartų kreivės išlieka panašiam lygmenyje po 1999 metų.

12.4 paveikslas. Emancipacijos vertybių indekso vidurkis skirtingose kartose 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 0 iki 1)

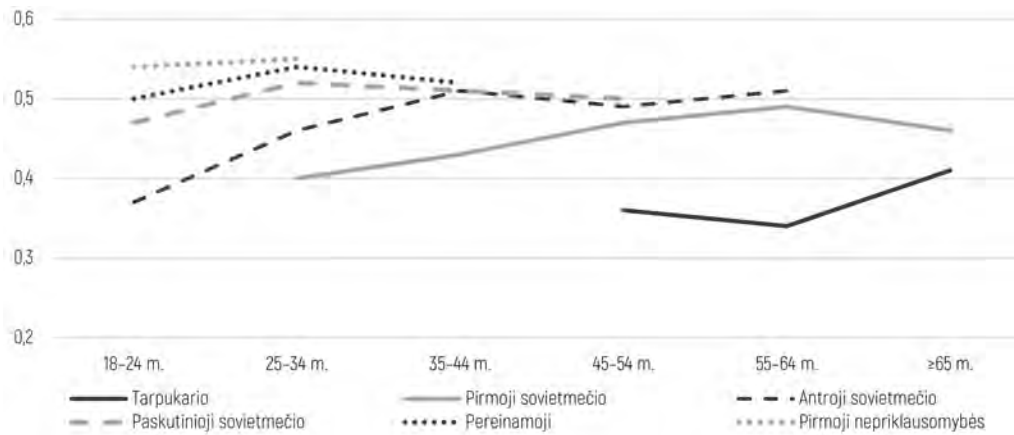
Amžėjimo įtaką emancipacijos vertybėms rodo tik 1990 m. kreivė: pradedant jauniausiomis amžiaus grupėmis ji nuosekliai žemėja su kiekviena vyresne amžiaus grupe (žr. 12.5 paveikslą). Kitų trijų tyrimo bangų duomenimis amžėjimo poveikis matomas tik dvejose vyriausiose gyventojų amžiaus grupėse (55–64 m. ir 65 m. ir vyresnių), o kitų amžiaus grupių kreivės yra mažai besiskiriančios. Kita vertus, reikia ilgesnės laiko eilutės nustatyti, ar tai, ką stebime nuo 1999 m., išties yra amžėjimo poveikis, o ne kartų kaitos įtaka. Atsižvelgdamos į laikotarpio, amžiaus ir kartos kreives čia esame linkusios siūlyti hipotezę, kad keičiantis kartoms amžėjimas arba išvis neturės, arba turės nedidelę įtaką emancipacijos vertybėms.

12.5 paveikslas. Emancipacijos vertybių indekso vidurkis skirtingais laikotarpiais pagal amžiaus grupes (vidurkis skalėje nuo 0 iki 1)

Tai, kad amžius turi mažesnę įtaką emancipacijos vertybėms nei karta, rodo ir emancipacijos vertybių pasiskirstymo duomenys, skirtingų kartų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą (žr. 12.6 paveikslą). Skirtumai tarp kartų ryškūs ir nuoseklūs. Aukščiausiu emancipacijos lygiu pasižymi dvi jauniausios kartos, tuo tarpu Tarpukario karta aiškiai išsiskiria žemiausiu emancipacijos lygiu, kas pagrįstai gali būti siejama su didesniu religingumu (žr. šeštąjį monografijos skyrių). Pirmoji sovietmečio karta per tiriamą 27 metų laikotarpį suartėja su Antrąja ir Paskutiniąja sovietmečio kartomis, tačiau kartu išlieka panašiausia į Tarpukario kartą (analogiškai tam, kaip rodė šioje monografijoje pateikti religingumo analizės rezultatai).

12.6 paveikslas. Emancipacijos vertybių indekso vidurkis skirtingose kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą 1990–2017 m.
(vidurkis skalėje nuo 0 iki 1)

Kaip rodo K-W testo rezultatai, emancipacinių vertybių sklaidai Lietuvos visuomenėje svarbūs ir kartų viduje vykę pokyčiai, ir kartų kaitos sąlygotas emancipacijos vertybių stiprėjimas (žr. 12.2 lentelę). Abu veiksniai turi teigiamą pokyčio kryptį. Taikydamos trečiame skyriuje aprašytą metodiką, kurioje vertybių kaita vertinama atsižvelgiant į tyrimų atlikimo metus ir respondentų gimimo metus kaip nepriklausomus veiksnius, buvo apskaičiuoti santykiniai emancipacijos vertybių pokyčių, vykusių dėl kartų kaitos ir dėl vidinio kartų nuostatos kismo, koeficientai E_{gimimo} ir E_{tyrimo} , kurių reikšmės yra atitinkamai 0,23 ir 0,46. Šis rezultatas rodo, kad mūsų aprėpiamu 1990–2017 m. laikotarpiu stipresnę įtaką emancipacijos vertybių kaitai visos visuomenės mastu turėjo pokyčiai, dar pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį įvykę kartų viduje, ypač palietę visas sovietmetį patyrusias kartas, o santykinis pokytis dėl kartų kaitos buvo mažesnis.

12.2 lentelė. Skirtingų kartų atstovų emancipacijos vertybių indekso vidurkis atskirais amžiaus tarpsniais 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 0 iki 1)

Karta	Amžiaus grupė						K-W rezultatai kiekvienai kartai
	18–24 m.	25–34 m.	35–44 m.	45–54 m.	55–64 m.	≥65 m.	
Tarpukario				0,36	0,34	0,41	H(2) = 25,731, p < 0,001
Pirmoji sovietmečio		0,40	0,43	0,47	0,49	0,46	H(4) = 36,113, p < 0,001
Antroji sovietmečio	0,37	0,46	0,51	0,49	0,51		H(4) = 68,811, p < 0,001
Paskutiniai sovietmečio	0,47	0,52	0,51	0,50			H(3) = 9,978, p = 0,019
Pereinamoji	0,50	0,54	0,52				H(2) = 10,408, p = 0,005
Pirmoji nepriklausomybės	0,54	0,55					H(1) = 0,907, p = 0,341
K-W rezultatai kiekvienai amžiaus grupei	H(3) = 71,422, p < 0,001	H(4) = 66,713, p < 0,001	H(3) = 47,076, p < 0,001	H(3) = 47,041, p < 0,001	H(2) = 122,925, p < 0,001	H(1) = 23,162, p < 0,001	

Nors pagal C. Welzelio emancipacijos teoriją, visuomenės emancipacijos lygis pirmiausia siejamas su skirtingomis socialinėmis-ekonominėmis sąlygomis augusių kartų kaita ir jos lemiamu šių vertybių paplitimo visuomenėje mastu, įprastai aiškinant emancipacijos lygio variacijas tarp šalių įtraukiami ne tik šalių makroekonominės ir socialinės raidos rodikliai, bet ir kontroliuojamos tokios individų charakteristikos kaip lytis, išsimokslinimas, gyvenamoji vieta (pvz., Welzel 2013, p. 115–118). Kaip jau minėjome, didelę įtaką emancipacijos vertybių paplitimui turi religija (Akaliyski & Welzel, 2020; Akaliyski ir kt., 2022), todėl siekiant tiksliau įvertinti kartos efektą, be minėtų individų socialinių demografinių charakteristikų, vertėtų patikrinti jų religingumo poveikį vertybinėms nuostatoms, susijusioms su emancipacija. Tam papildomai atlikome regresinę analizę su šiais kontroliniais kintamaisiais. Kaip matyti iš jos rezultatų, pateiktų 12.3 lentelėje, gimimo metų ir tyrimo atlikimo metų β koeficientai nepraranda statistinio reikšmingumo. Nors

regresijos modelio aiškinamoji geba yra santykinai maža, duomenys rodo, kad be kartos ir laikotarpio, svarbūs emancipacijos vertybių veiksniai yra lytis (moterys yra labiau emancipuotos), išsimokslinimas (aukštąjį išsimokslinimą turintys gyventojai yra labiau emancipuoti nei įgijusieji vidurinę ar pagrindinę išsimokslinimą), gyvenamoji vieta (Vilniaus gyventojai dažniau pasižymi emancipacinėmis vertybėmis nei kitų didmiesčių, mažesnių miestų ar kaimo vietovių gyventojai). Be to, svarbus veiksnys, ką jau ne kartą pabrėžėme, yra religingumas: dažniau bažnyčią lankantiems gyventojams rečiau būdingos emancipacinės vertybės.

12.3 lentelė. Emancipacijos vertybių indekso daugialypės tiesinės regresijos rezultatai

	β	Standartinė paklaida	p
Interceptas	-2,388p	2,830	0,399
Lytis (ref. vyrai)	0,138	0,029	0,000
Išsimokslinimas (ref. aukštasis)			
vidurinis	-0,203	0,033	0,000
pagrindinis	-0,431	0,042	0,000
Gyvenamoji vieta (ref. daugiau nei 500 tūkst. gyventojų)			
mažiau nei 5 tūkst. gyventojų	-0,205	0,041	0,000
5–100 tūkst. gyventojų	-0,143	0,044	0,001
100–500 tūkst. gyventojų	-0,111	0,045	0,013
Bažnyčios lankymas	-0,053	0,009	0,000
Gimimo metai	0,008	0,001	0,000
Tyrimo atlikimo metai	0,006	0,002	0,000
R ²	0,077		
N	4857		

Demokratija, kritiškai piliečiai ir emancipacijos vertybės Lietuvoje

Pristatydamos emancipacijos teoriją atkreipėme dėmesį, kad C. Welzelis emancipacijos vertybių paplitimą ir įsivirtinimą visuomenėje mato kaip demokratijos antecedentą ir jos stabilumo garantą (Welzel 2013, p. 13). Pasirinkimo laisvė ir lygių galimybių vertinimas kuria prielaidas aktyviam pilietiškumui ir demokratijos, kaip palankaus emancipacijai režimo, branginimui. Taigi, remiantis emancipacijos

teorija galime kelti bent dvi hipotezes: pirma, kad emancipacinės vertybės koreliuos su prodemokratinėmis vertybėmis ir įsitraukimu į protesto politiką; antra, kadangi tarpgeneracinių skirtumų analizė Lietuvoje rodo skirtumus tarp kartų pagal emancipacijos lygį, prodemokratinė orientacija ir didesnis aktyvumas protestuose bus būdingas jaunesnėms kartoms.

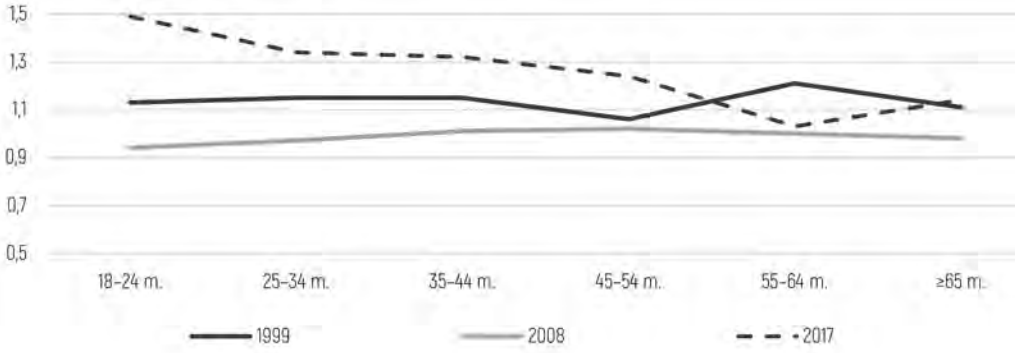
Pirmiausia apžvelgsime, ką mūsų analizės rezultatai atskleidžia apie sąsajas tarp emancipacijos vertybių ir demokratijos–autokratijos orientacijos¹⁰³. Tarp šių dviejų kultūrinių nuostatų dimensijų yra teigiamas ryšys, kaip ir prognozuoja teorija, tačiau jis nėra stiprus: Lietuvos gyventojams, kuriems būdingos stipresnės emancipacinės vertybės, šiek tiek dažniau yra būdingos ir stipresnės prodemokratinės vertybės (1999 m. Spearman = 0,201, 2008 m. Spearman = 0,135, 2017 m. Spearman = 0,156; visais atvejais $p < 0,001$).

Vertindamos ilgalaikius pokyčius visuomenėje pagal demokratijos–autokratijos orientaciją taikėme standartinį šiai monografijai metodą – vidurkių lyginimą ir grafinį jų atvaizdavimą (žr. 12.7–12.10 paveikslus). Kaip rodo duomenys, skirtumai yra nedideli. 1999 ir 2008 m. tyrimo bangose amžiaus grupės nesiskyrė, tik 2017 m. pati jauniausia amžiaus grupė (18–24 metų) pasižymėjo šiek tiek stipresnėmis prodemokratinėmis vertybėmis, ypač lyginant su 55 metų ir vyresniais gyventojais. Žvelgiant iš kartos ir laikotarpio sąveikos perspektyvos matyti, kad išskyrus dvi vyriausias kartas (Tarpukario ir Pirmąją sovietmečio), kitose kartose palyginti su ankstesniais periodais 2017 m. prodemokratinės nuostatos stiprėjo. Amžiaus ir kartos sąveika turi mažiau aiškių paterną: Pirmojoje nepriklausomybės kartoje ši orientacija išliko panašaus lygio, Pereinamojoje kartoje – 1999–2008 m. augo, o vėliau stabilizavosi, Pirmojoje sovietmečio ir Tarpukario – šiek tiek silpnėjo. Mūsų taikoma metodika, leidžianti įvertinti, kuris pokytis yra didesnis – kylantis dėl kartų kaitos ar vykstantis kartų viduje, – rodo, kad abu santykiniai pokyčių dydžiai yra nedideli, tačiau pasižymi ta pačia kryptimi. Lietuvos visuomenėje prodemokratiškumas stiprėja ir dėl kartų kaitos (E_{gimimo} lygus 0,03), ir dėl pokyčių kartų viduje (E_{tyrimo} lygus 0,10)¹⁰⁴.

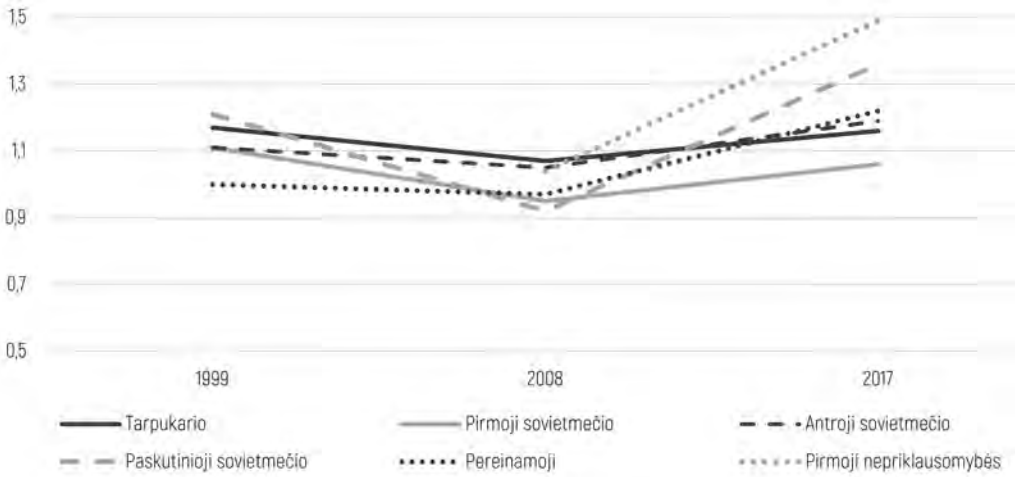
¹⁰³ Lietuvos gyventojų demokratines ir autokratinės nuostatas yra analizavusi Ainė Ramonaitė (Ramonaitė, 2006). Savo analizėje ji tiesiogiai nepalietė kartų skirtumo klausimo, tačiau pastebėjo, kad žmonės, kurie pasirenka stipraus lyderio ar kariškių valdymą, nėra prieš demokratiją, tačiau jų nuostatas „dėl tvirtos rankos“ lemia socialinių veiksnių kompleksas, tokių kaip amžius, požiūris į sovietinę praeitį, socialiniai ryšiai.

¹⁰⁴ Atlikus daugialypę tiesinę regresinę analizę su kontroliniais kintamaisiais matyti, kad daug svarbesni nei karta demokratijos–autokratijos orientacijos veiksniai yra išsimokslinimas ir gyvenamoji vieta. Daugialypės tiesinės regresijos β koeficientų įverčiai (standartinė paklaida): išsimokslinimas (ref. aukštasis) vidurinis -0,194 (0,039)***, pagrindinis -0,201 (0,054)***; gyvenamoji vieta (ref. 500 tūkst. gyventojų) mažiau nei 5 tūkst. gyventojų -0,667 (0,052)***, 5–100 tūkst. gyventojų -0,650 (0,056)***, 100–500 tūkst. gyventojų -0,150 (0,055)***, gimimo metai 0,001 (0,001), tyrimo metai 0,007 (0,002)**. Lytis neturi statistiškai reikšmingos įtakos. Modelio $R^2 = 0,101$.

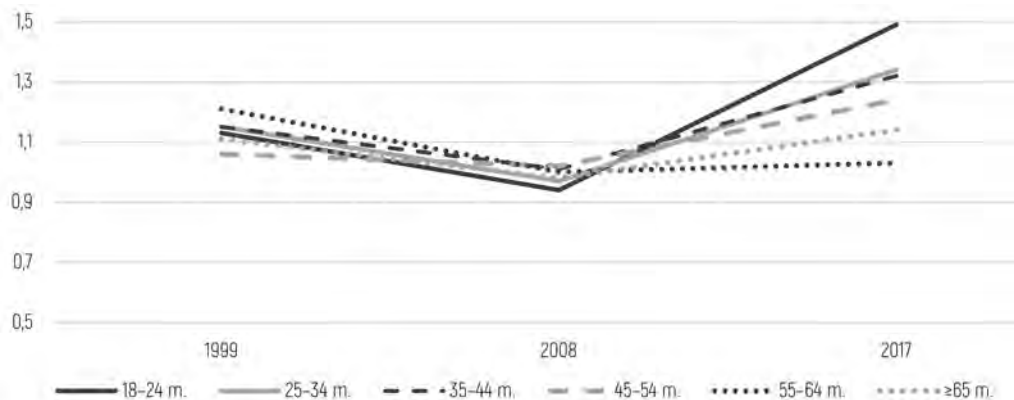
12.7 paveikslas. Demokratijos–autokratijos orientacijos indeksas skirtingo amžiaus grupėse 1999–2017 m.
(vidurkis skalėje nuo -3 iki 3)

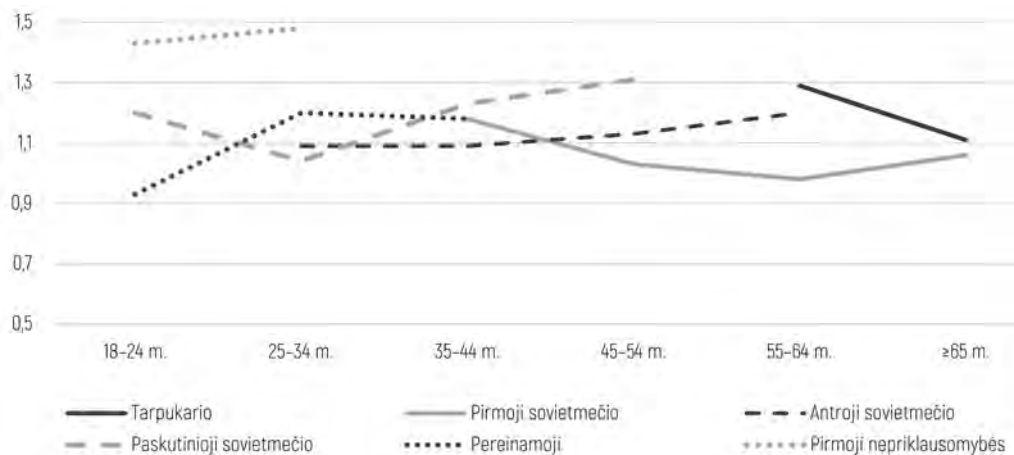
12.8 paveikslas. Demokratijos–autokratijos orientacijos indeksas skirtingose kartose 1999–2017 m.
(vidurkis skalėje nuo -3 iki 3)

12.9 paveikslas. Demokratijos–autokratijos orientacijos indeksas 1999–2017 m. pagal amžiaus grupes
(vidurkis skalėje nuo -3 iki 3)

12.10 paveikslas. Demokratijos–autokratijos orientacijos indeksas skirtingose kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą 1999–2017 m.
(vidurkis skalėje nuo -3 iki 3)

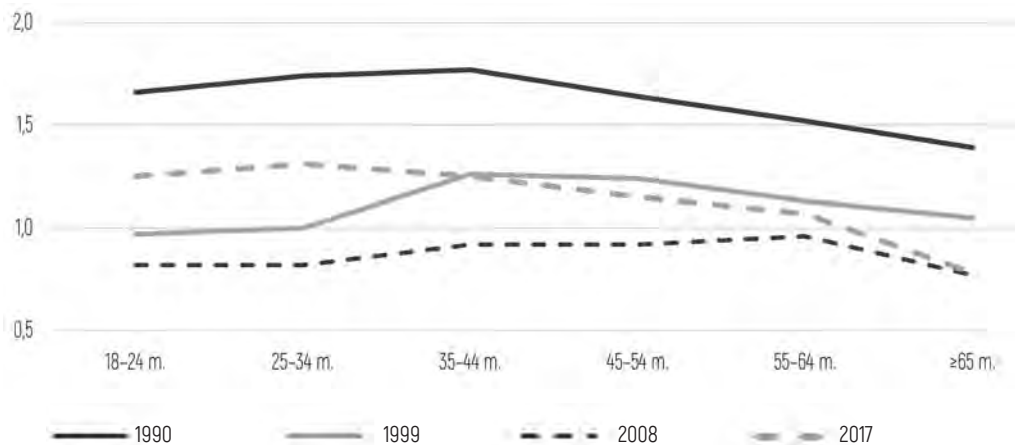
Vertinant emancipacijos vertybių sąsajas su dalyvavimu protesto politikoje, taip pat nustatytas silpnas, bet statistiškai reikšmingas teigiamas ryšys, kaip ir prognozuoja emancipacijos teorija: stipresnėmis emancipacinėmis vertybėmis pasižymintys gyventojai dažniau turi dalyvavimo protesto politikoje patirties ar pozityvią nuostatą į tokią pilietinio veikimo formą (1990 m. Spearman = 0,109, 1999 m. Spearman = 0,138, 2008 m. Spearman = 0,187, 2017 m. Spearman = 0,238; visais atvejais $p < 0,001$).

Tarpgeneracinių skirtumų analizės rezultatai atskleidžia visų trijų veiksmų svarbą Lietuvos gyventojų dalyvavimui protesto politikoje: laikotarpio, amžiaus ir kartos. Didžiausias aktyvumas protesto politikoje buvo revoliucinio pakilimo metais – 1990 m. joje dalyvavo visos amžiaus grupės. 2017 m. skirtumai tarp amžiaus grupių tapo daug didesni ir įgijo tiesinio atvirkštinio ryšio formą: su kiekviena vyresne amžiaus grupe aktyvumas šiek tiek mažėja, skirtumai tarp amžiaus grupių didėja (žr. 12.11 paveikslą). 1990 m. buvęs itin didelis Tarpukario ir visų trijų sovietmečio kartų (Pirmosios, Antrosios ir Paskutiniosios) aktyvumas 1999 m. smarkiai sumažėjo, o tuomet įgijo skirtingas trajektorijas – Tarpukario kartos ir Pirmosios sovietmečio kartos mažėjo, o Paskutiniosios sovietmečio kartos mažėjęs iki 2008 m., vėliau pakeitė trajektoriją ir kitą dešimtmetį augo (žr. 12.12 paveikslą). Tuo pačiu laikotarpiu taip pat ženkliai augo dviejų jauniausių kartų (Pereinamosios ir Pirmosios nepriklausomybės) dalyvavimas protestuose. Skirtingų kartų palyginimas joms būnant to paties amžiaus (žr. 12.14 paveikslą) rodo visiškai skirtingas trajektorijas: trijose vyriausiose kartose jis mažėja, ir tai sietina su amžėjimo efektu (t. y., kuo žmonės vyresni, tuo jų aktyvumas mažesnis, o tai dažniausia dėl silpnėjančios sveikatos ir kintančių mobilumo galimybių), o trijose jauniausiose kartose jis auga (t. y., šių kartų aktyvumą lemia tiek politinio gyvenimo aktualijos, susijusios su šių kartų vertybinėmis nuostatomis, tiek jų išitraukimas į darbo rinką ir padėtis joje, šeimyninio gyvenimo pradžia, jo eiga, kurie taip pat turi įtakos klausimų, kurių pagrindu yra mobilizuojami protestai, aktualumui būtent joms).

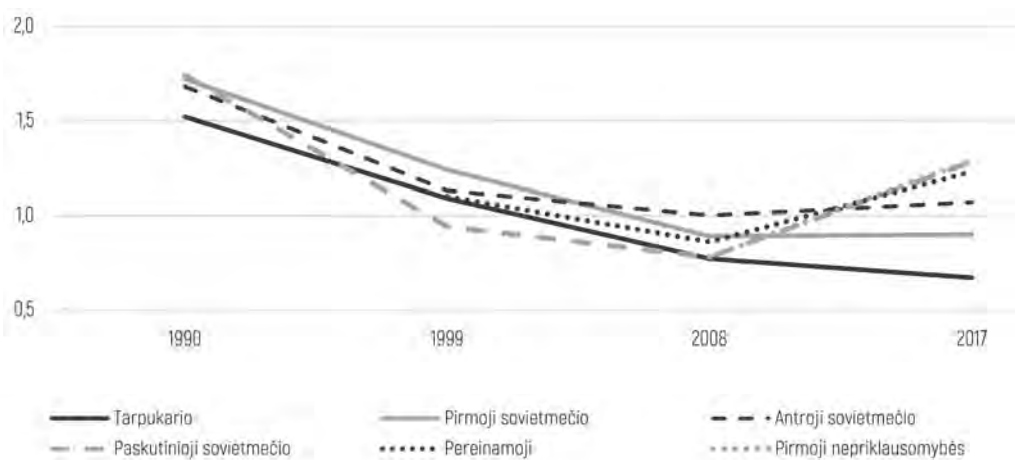
Santykinų pokyčių, kurie įvyko per mūsų analizuojamą laikotarpį dėl kartų kaitos ir kartų viduje, dydžių palyginimas rodo visuomenėje įvykusį priešingą krypties pokytį: dėl kartų kaitos aktyvumas protesto politikoje augo (E_{gimimo} lygus 0,07), o dėl vidinių kartos pokyčių, labiausiai palietusių aktyviausias revoliucinio pakilimo metais Tarpukario, Pirmą ir Antrą sovietmečio karas, jis labai sumažėjo (E_{tyrimo} lygus -0,39)¹⁰⁵. Protesto aktyvumui įtakos taip pat turi lytis (aktyvesni yra

¹⁰⁵ Daugialypės tiesinės regresinės analizės su kontroliniais kintamaisiais β koeficientų įverčiai (standartinė paklaida): lytis (ref. vyrai) -0,127 (0,029)***, išsimokslinimas (ref. aukštasis) vidurinis -0,224 (0,034)***, pagrindinis -0,414(0,045)***; gyvenamoji vieta (ref. 500 tūkst. gyventojų) mažiau nei

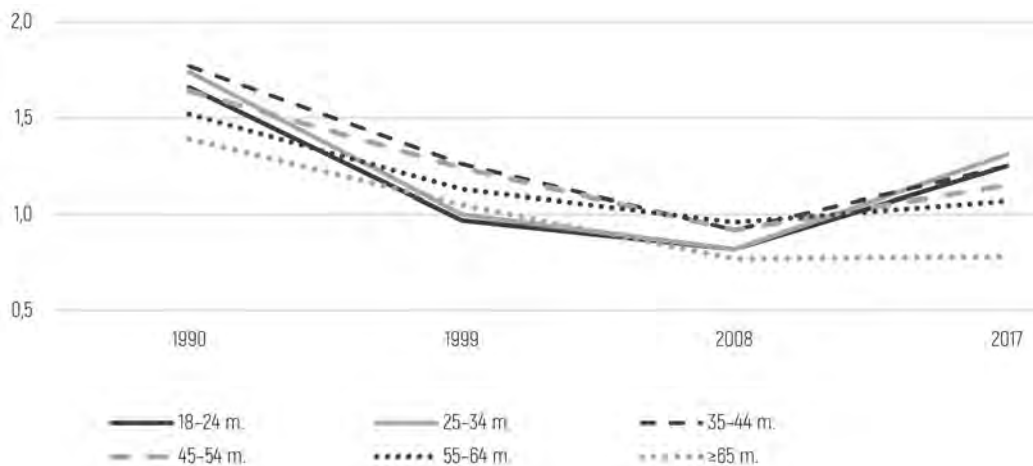
12.11 paveikslas. Protesto indeksas skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m.
(vidurkis skalėje nuo 0 iki 2)

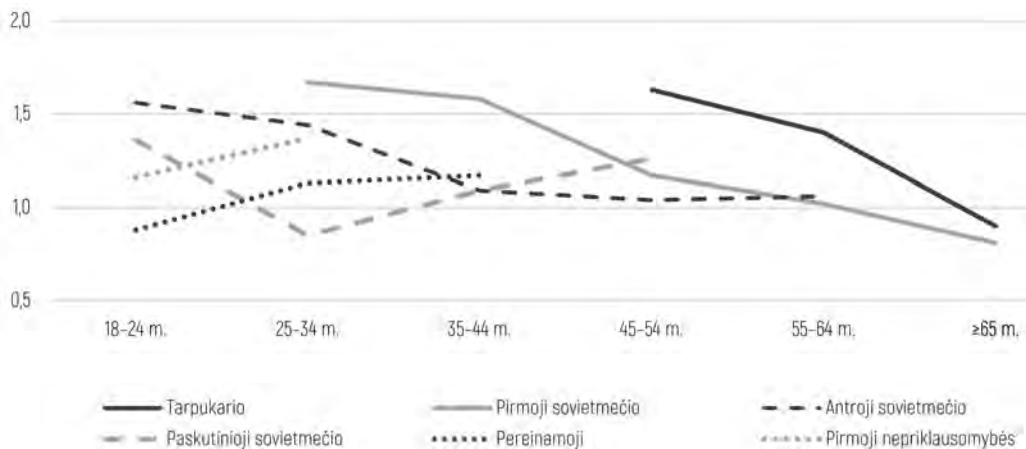
12.12 paveikslas. Protesto indeksas skirtingose kartose 1990–2017 m.
(vidurkis skalėje nuo 0 iki 2)

12.13 paveikslas. Protesto indeksas 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes
(vidurkis skalėje nuo 0 iki 2)

12.14 paveikslas. Protesto indeksas skirtingose kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 0 iki 2)

vyrų), išsimokslinimas (dažniau įsitraukia labiau išsimokslinę) ir gyvenamoji vieta (didmiesčių gyventojai pasižymi didesniu aktyvumu protestuose).

Atliktoje analizėje papildomai patikrinome, ar emancipacinės vertybės yra susijusios su pasitikėjimu viešosiomis institucijomis (krašto apsauga, policija, sveikatos apsauga, socialinė apsauga, švietimu, teisingumo sistema) bei politiniu pasitikėjimu (Seimu, Vyriausybe, politinėmis partijomis). Ši analizė parodė, kad yra silpnas neigiamas ryšys tarp emancipacinių vertybių ir pasitikėjimo viešosiomis institucijomis (atitinkamai Spearman = -0,049, $p = 0,003$), o tarp emancipacijos ir politinio pasitikėjimo nėra jokio ryšio, nes vienodai nepasitiki ir stiprias emancipacinės vertybes turintys, ir jų neturintys Lietuvos gyventojai. Tai neprieštaruoja emancipacijos teorijai, nes joje yra pabrėžiamas „sveikas skepticizmas“ ir kritiškumas viešųjų institucijų ir politikų atžvilgiu, kuris gali skatinti svarbų demokratijai didesnę gyventojų pilietinį įsitraukimą (Norris, 1999, 2011).

Kita vertus, pasitikėjimas viešosiomis institucijomis ir politikais yra susijęs su demokratijos–autokratijos orientacija: stipresnes prodemokratinės vertybes turintys gyventojai labiau pasitiki viešosiomis institucijomis (Spearman = 0,070, $p < 0,001$) ir politikais (Spearman = 0,093, $p < 0,001$). Regresinės analizės rezultatai atskleidžia teigiamą bendrą tendenciją: nors dėl kartų kaitos pasitikėjimas viešosiomis institucijomis Lietuvoje tik šiek tiek mažėjo (E_{gimimo} lygus 0,03), visose kartose per analizuojamą laikotarpį jis ženkliai paaugo (E_{tyrimo} lygus 0,78). Politinio pasitikėjimo srityje tarpgeneraciniai skirtumai neužfiksuoti.

Emancipacija ir „geranoriškasis individualizmas“

Šiame poskyryje tikrinsime dar kelias iš emancipacijos teorijos išplaukiančias hipotezes: pirma, emancipacijos vertybės neigiamai koreliuos su Lietuvos gyventojų netolerancija skirtingoms etninėms ir/ar religinėms grupėms; antra, kadangi emancipacijos vertybėmis pasižymi jaunesnė karta, jai turėtų būti būdingas žemesnis diskriminacijos etninėms/religinėms mažumoms lygis; trečia, emancipacinės vertybės teigiamai koreliuos su bendruoju solidarumu; ketvirta, šis solidarumas bus labiau būdingas jaunesnėms, o ne vyresnėms kartoms; penkta, emancipacijos vertybės teigiamai koreliuos su solidarumu socialinės atskirties grupėms; šešta, šis solidarumas bus labiau būdingas jaunesnėms, o ne vyresnėms kartoms.

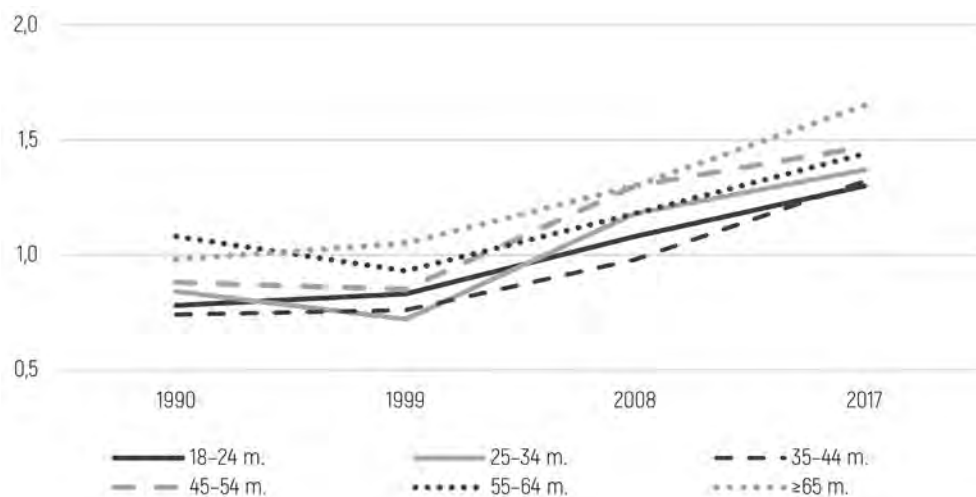
5 tūkst. gyventojų -0,400 (0,043)***, 5–100 tūkst. gyventojų -0,110 (0,046)**, 100–500 tūkst. gyventojų -0,022 (0,046), gimimo metai 0,002 (0,001)*, tyrimo metai 0,034 (0,002)***. Modelio $R^2 = 0,174$.

Pirminė visų keturių EVT tyrimo bangų duomenų analizė patvirtina pirmąją hipotezę apie neigiamą koreliaciją tarp emancipacijos ir nepakantumo etninėms/religinėms mažumoms (kitos tautybės žmonėms, imigrantams/darbuotojams iš užsienio, musulmonams, žydams) indekso: Lietuvos gyventojai, kurie turi stipresnes emancipacines vertybes, pasižymi mažesniu nepakantumu (1990 m. Spearman = -0,112, 1999 m. Spearman = -0,187, 2008 m. Spearman = -0,137, 2017 m. Spearman = -0,134; visais atvejais $p < 0,001$). Visgi, išvadą dėl emancipacijos vertybių visuomenėje lygio sąsajos su augančia gyventojų tolerancija etninei/religinei įvairovei gana smarkiai keičia tarpgeneracinės analizės rezultatai, kurie rodo, kad nepakantumas etninėms ir/ar religinėms mažumoms nuo 1990 m. Lietuvos visuomenėje reikšmingai sustiprėjo. Šią tendenciją aiškiai matome visuose sąveikos tarp laikotarpio, amžiaus ir kartos kintamųjų pjūviuose. Nepakantumas augo visose amžiaus grupės ir visose kartose (žr. 12.15–12.18 paveikslus). Net trijuose grafikuose matyti itin ryškus skirtumas tarp 1990 ir 1999 m. kreivių (kurios yra arčiau viena kitos) ir 2008 ir 2017 m. kreivių (daug labiau atsiskyrusių nuo pirmųjų, kaip 12.17 paveiksle, arba abiem į viršų staigėjančiomis didesnio augimo kryptimi, kaip 12.15–12.16 paveiksluose). Lyginant kartas tarpusavyje dvi jauniausios kartos (Pereinamoji ir Pirmoji nepriklausomybės karta) 2008 ir 2017 m. buvo tik šiek tiek tolerantiškesnės nei vyresniosios kartos, tačiau tuo pat metu, šios dvi kartos yra daug mažiau tolerantiškos nei sovietmetį patyrusios vyresnės kartos buvo 1990 ir 1999 m., kai jos buvo to paties amžiaus (žr. 12.18 paveikslą).

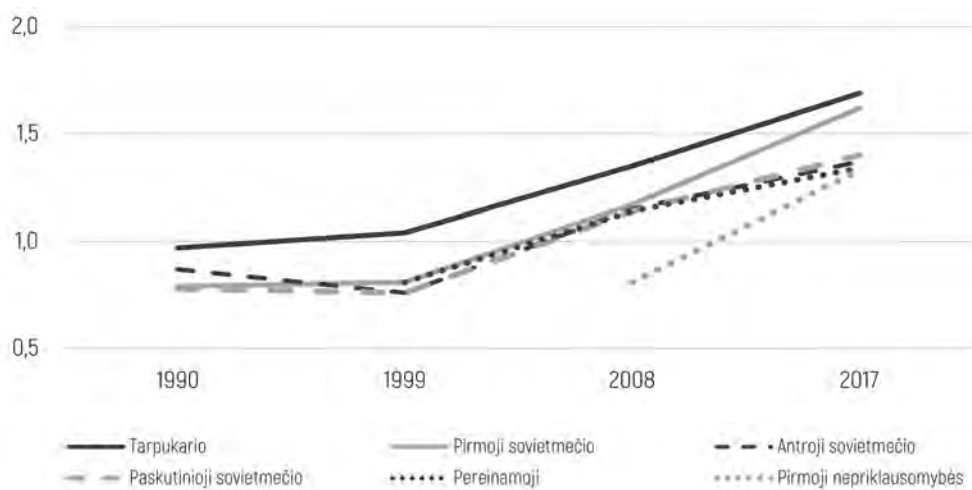
Žvelgiant į Lietuvos visuomenės nepakantumo mažumoms pokytį, įvykstantį kartų viduje ir dėl kartų kaitos, matome, kad nors kartų kaita lemia kiek didėjančią visuomenės toleranciją kitoms etninėms ar religinėms grupėms, netolerancijos išaugimas kartų viduje yra keleriopai didesnis (E_{gimimo} ir E_{tyrimo} yra atitinkamai 0,53 ir -0,07). Kontroliuojant kitų sociodemografinių kintamųjų įtaką nepakantumui, laikotarpio poveikis (susijęs su pokyčiais kartų viduje) yra stipriausias prediktorius¹⁰⁶. Etninė ir/ar religinė netolerancija yra daugiau paplitusi nedideliuose Lietuvos miestuose ir kaimo vietovėse. Taip pat ji labiau būdinga tikėjimą aktyviai praktikuojantiems žmonėms.

¹⁰⁶ Daugialypės tiesinės regresinės analizės su kontroliniais kintamaisiais β koeficientų įverčiai (standartinė paklaida): lytis (ref. vyrai) – 0,002 (0,029), išsimokslinimas (ref. aukštasis) vidurinis – 0,026 (0,033), pagrindinis – 0,086 (0,042)*; gyvenamoji vieta (ref. 500 tūkst. gyventojų) mažiau nei 5 tūkst. gyventojų – 0,273 (0,042)***, 5–100 tūkst. gyventojų – 0,166 (0,046)***, 100–500 tūkst. gyventojų – 0,105 (0,045)**; bažnyčios lankymas – 0,036 (0,009)***, gimimo metai – 0,002 (0,001)*, tyrimo metai – 0,019 (0,002)***. Modelio $R^2 = 0,054$.

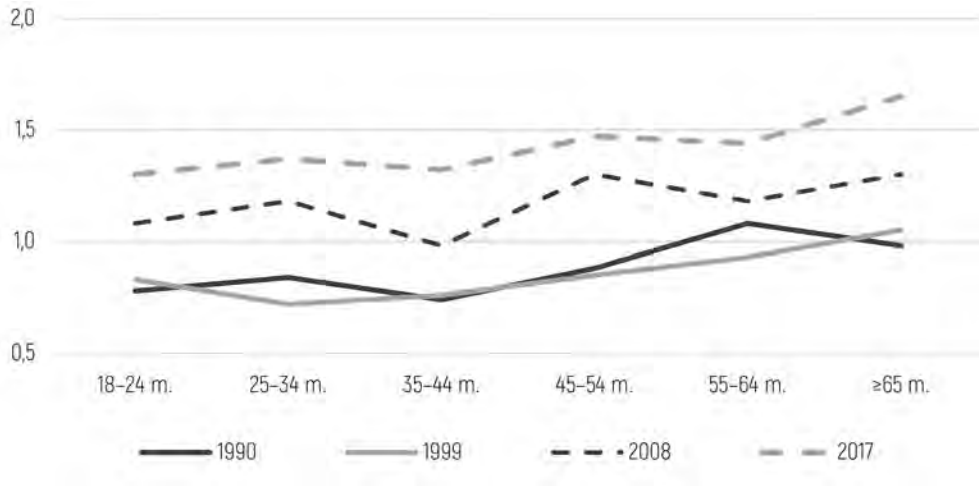
12.15 paveikslas. Etninis/religinis nepakantumas skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 4)

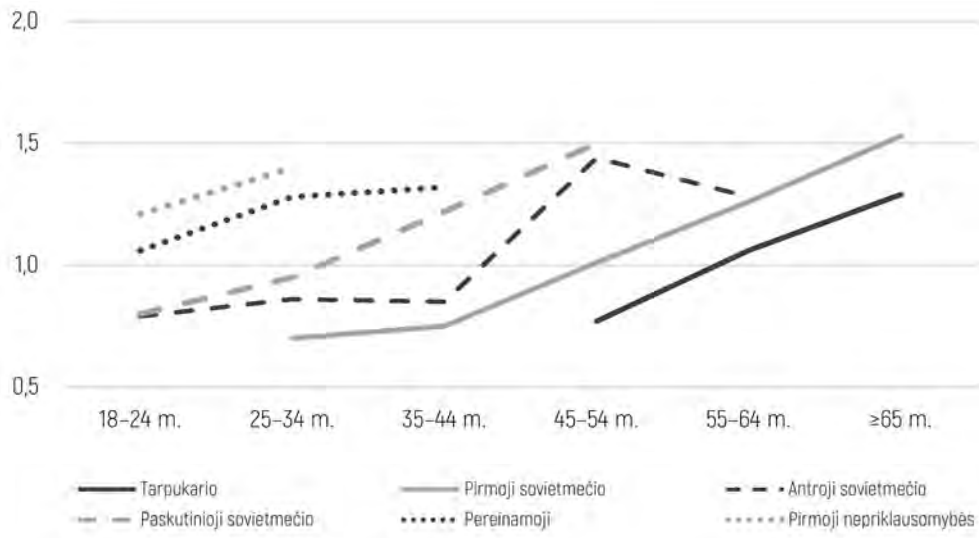
12.16 paveikslas. Etninis/religinis nepakantumas skirtingose kartose 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 4)

12.17 paveikslas. Etninis/religinis nepakantumas 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes (vidurkis skalėje nuo 1 iki 4)

12.18 paveikslas. Etninis/religinis nepakantumas skirtingose kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 4)

Panaši nepakantumo augimo tendencija šiuo laikotarpiu buvo stebima ir kitoje Centrinės Europos šalyse, nepaisant gana homogeniškos jų etninės ar religinės sudėties (Bell ir kt., 2021; Gorodzeisky & Semyonov, 2019). EVT 1990–2017 m. duomenų pagrindu atlikę neigiamų nuostatų prieš imigrantus ir musulmonus analizę, šią tendenciją David A. Bell, Marko Valenta ir Zan Strabac siejo su Centrinės Europos šalių išaugusia gyventojų subjektyviai suvokiama šių grupių simboline (kultūrine) ar realistine (ekonominio ir socialinio saugumo) grėsme: šių grupių populiacijos visuomenėje yra labai mažos, o suvokiamas jų kultūrinis skirtingumas gali būti didelis, todėl dėl bendravimo su šių grupių žmonėmis kasdienėse gyvenimo aplinkos trūkumo nėra sąlygų keistis neigiamoms nuostatoms (Bell ir kt., 2021, p. 23–24). Savo ruožtu analizuojamam laikotarpiui būdingas pabėgėlių reprezentavimas medijose, imigracijos klausimo politizavimas skatino nepakantumo etninėms ar religinėms mažumoms augimą (Bell ir kt., 2021; Hutter & Kriesi, 2022).

Mūsų iškeltos hipotezės apie teigiamą ryšį tarp emancipacijos vertybių ir bendrojo solidarumo (BS) bei solidarumo su socialiai pažeidžiamomis grupėmis (SSP) nepasitvirtino. Solidarumo kaitą galėjome analizuoti remdamiesi ne visų keturių, o tik trijų EVT bangų duomenimis (1999, 2008 ir 2017 m.). Koreliacija tarp emancipacijos vertybių ir dviejų solidarumo indeksų 1999 m. tyrime buvo statistiškai nereikšminga (BS ir SSP Spearman atitinkamai 0,026 ir 0,017, $p > 0,05$); koreliacija buvo statistiškai nereikšminga ir 2008 m., tačiau koeficientų reikšmės rodė jau neigiamą ryšio tendenciją (BS ir SSP Spearman atitinkamai -0,043 ir -0,036, $p > 0,05$), o pagal 2017 m. duomenis egzistuoja neigiamas statistiškai reikšmingas ryšys tarp solidarumo indeksų ir emancipacijos vertybių (BS Spearman = -0,086, $p = 0,001$, SSP Spearman = -0,104, $p = 0,001$). Tai reiškia, kad gyventojai, kuriems būdingos emancipacinės vertybės, turi silpnesnę tiek bendrojo solidarumo, tiek solidarumo su socialinės atskirties rizikos grupėmis (seneliais, ligoniais ir neįgaliaisiais, bedarbiais) vertybinę orientaciją.

Kaip minėjome emancipacijos teorijos pristatymui skirtame poskyryje, C. Welzelis teigiamą ryšį tarp emancipacijos ir solidarumui giminingo nesavanaudiškumo rodiklio nustatė tik visuomenės lygmenyje (jis yra teigiamas šalyse, kur emancipacinės vertybės plačiai paplitusios), o individų lygmenyje ryšys tarp emancipacinių vertybių, labiau paplitusių jaunesnėse kartose, ir nesavanaudiškumo buvo neigiamas. C. Welzelis iškėlė hipotezę, kad tai yra ne kartos, o amžiaus efektas. Norėdamos įsitikinti, ar Lietuvos visuomenei tinka tokia interpretacija, atlikome tarpgeneracinę analizę su abiem solidarumo indeksais.

Analizės rezultatai parodė, kad bendro solidarumo vidurkis Lietuvoje visose EVT bangose buvo mažesnis nei solidarumo su socialiai pažeidžiamomis grupėmis. Antra, bendrojo solidarumo lygis nuo 1999 iki 2008 m. visuomenėje šiek tiek paaugo, o kitą dešimtmetį, nuo 2008 iki 2017 m., išliko panašaus lygio. Trečia, solidarumo su socialiai pažeidžiamomis grupėmis lygis Lietuvos visuomenėje tolydžiai mažėjo, ir pokyčiai šioje srityje buvo didesni nei bendrojo solidarumo atveju. Šias tendencijas matome ir grafikuose, skirtuose amžiaus, kartos ir laikotarpio sąveikų analizei (žr. 12.19–12.26 paveikslus). Amžiaus efektas yra svarbus: tiek bendro solidarumo (žr. 12.21 paveikslą), tiek solidarumo su socialiai pažeidžiamomis grupėmis atveju (žr. 12.25 paveikslą) matome kylančią kreivę, rodančią, kad kuo vyresni gyventojai, tuo solidarumas jiems yra labiau būdingas. Bendrojo solidarumo skirtumai tarp amžiaus grupių nėra labai dideli, tačiau jie daug ryškesni solidarume su socialiai pažeidžiamomis grupėmis. Vertinant laikotarpio poveikį matyti, kad beveik visose amžiaus grupėse bendrasis solidarumas nuo 1999 m. augo (žr. 12.19 paveikslą), o solidarumas su socialinės atskirties grupėmis visose amžiaus grupėse sumažėjo (žr. 12.23 paveikslą). Kartos ir laikotarpio sąveikos analizė abiem solidarumo formų atvejais rodo ir kartos, ir jau paminėtus laikotarpio efektus (žr. 12.20 ir 12.24 paveikslus): kartos išsidėsto nuoseklia eiliškumo tvarka nuo vyriausių, didesniu solidarumu pasižyminčių, iki jauniausių, mažesnio solidarumo kartų. Kartos ir amžiaus sąveika neturi aiškaus sisteminio pobūdžio bendrojo solidarumo atveju (žr. 12.22 paveikslą): dvejose vyriausiose kartose (Tarpukario ir Pirmojoje sovietmečio) bei jauniausioje kartoje (Pirmojoje nepriklausomybės) joms tampant vyresnėms jis šiek augo, kitose svyravo ar, atvirkščiai, šiek tiek mažėjo. Tuo tarpu grafikas, atskleidžiantis, kaip keitėsi skirtingų kartų solidarumas su socialinės atskirties rizikos grupėmis, joms tampant vyresnėmis, iškalbingai rodo, kad kartos reikšmingai skiriasi, ir kad pagal šiuos duomenis yra labai maža tikimybė, kad jauniausioms kartoms amžėjant jos pasieks tą patį solidarumo lygį, kuris yra būdingas vyriausioms kartoms (žr. 12.26 paveikslą).

Santykių pokyčių, lemiamų kartų kaitos ar vidinio pokyčio kartų viduje, koeficientų palyginimas rodo, kad bendrasis solidarumas dėl kartų kaitos mažėja (E_{gimimo} yra $-0,07$), tačiau jo augimą visuomenės mastu analizuojamu laikotarpiu užtikrino teigiami pokyčiai kartų viduje (E_{tyrimo} yra $0,34$), nors bendras jo lygis išliko visu laikotarpiu reikšmingai mažesnis nei solidarumo su socialiai pažeidžiamomis grupėmis¹⁰⁷. Solidarumas su pastarosiomis visuomenėje silpnėja dėl

¹⁰⁷ Šie pokyčiai išlieka statistiškai reikšmingi kontroliuojant kitų kintamųjų įtaką. Daugialypės tiesinės regresinės analizės su kontroliniais kintamaisiais β koeficientų įverčiai (standartinė paklaida): lytis

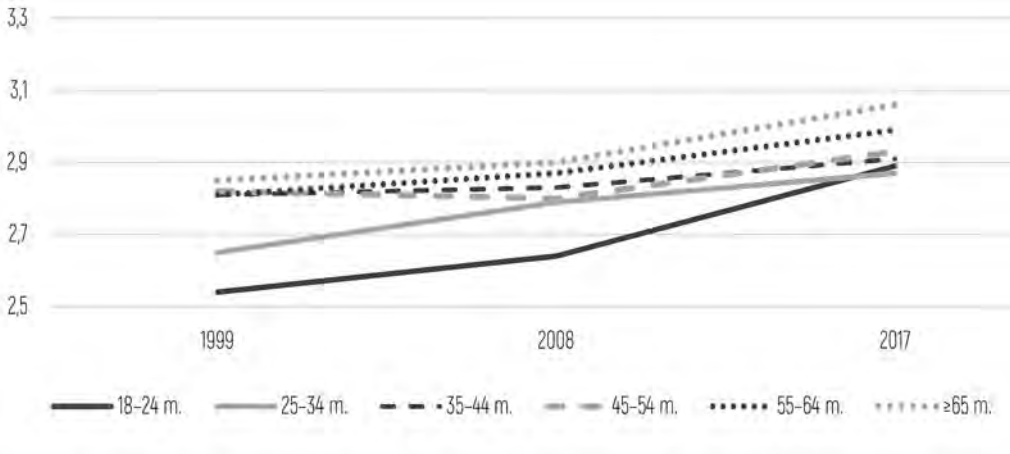
vidinio kartų pokyčio (E_{tyrimo} yra $-0,17$), tačiau kartų kaitos efektas jų silpnėjimui daug didesnis (E_{gimimo} yra $-0,34$). Šie rezultatai rodo, kad visuomenėje stiprėja socialinis susvetimėjimas. Nors užfiksuotas teigiamas ryšys tarp išsimokslinimo ir solidarumo, visgi labiau išsimokslinę, didmiesčių gyventojai, kuriems būdingos stipresnės emancipacinės nuostatos, nebūtinai yra solidarūs su socialiai pažeidžiamomis grupėmis. Solidarumui teigiamą įtaką turi religingumas ir lytis (atjauta labiau yra būdinga moterims), tačiau analizės rezultatai akivaizdžiai liudija kartų kaitos atnešamą augančią atomizaciją, o ne saitus ir gerąjį socialinį kapitalą stiprinantį geranoriškąjį individualizmą¹⁰⁸.

Lietuvos visuomenės nuostatų analizė nesuteikia pagrindo tikėtis, kad vis labiau plintančios emancipacijos vertybės, siejamos su pasirinkimo laisvėmis ir lygiomis galimybėmis, stiprins „geranoriškąjį individualizmą“. Vienas galimų paaiškinimų gali būti visuomenėje vyraujantis neoliberalus diskursas. Tyrimai rodo, kad didelės konkurencijos dėl išteklių sąlygomis, su nepakankamai prieinamomis ir prastos kokybės viešosiomis paslaugomis, žmonės tampa mažiau empatiški, labiau palaiko socialinę nelygybę, stiprėja socialiai pažeidžiamų grupių atskirtis, auga abejingumas pilietiniam veikimui, skirtam mažinti nelygybę ir atskirtį (Betts ir kt., 2020). Neoliberalizmas, akcentuodamas individualią atsakomybę ir savipakankamumą, mažina afektyvų, morale grįstą solidarumą (Lynch & Kalaitzake, 2020), didina socialiai pažeidžiamų grupių, tokių kaip chroniški ligoniniai ar bedarbiai, stigmą, kurie laikomi patys kalti dėl savo gyvenimo nesėkmių ir neverti pagalbos (Charmaz, 2020). Neoliberaliam mąstymui būdingas susitelkimas tik į savo ar šeimos interesus (Teo, 2018). Taigi, iš esmės emancipacinės vertybės gali vienodai būti susijusios su egoistiniu, savanaudišku individualizmu, o ne tik „geranoriškuoju individualizmu“. Visuomenėse, kuriose dominuoja neoliberali politikos kryptis, šis raidos scenarijus labiau tikėtinas, nei „geranoriškojo individualizmo“ augimas.

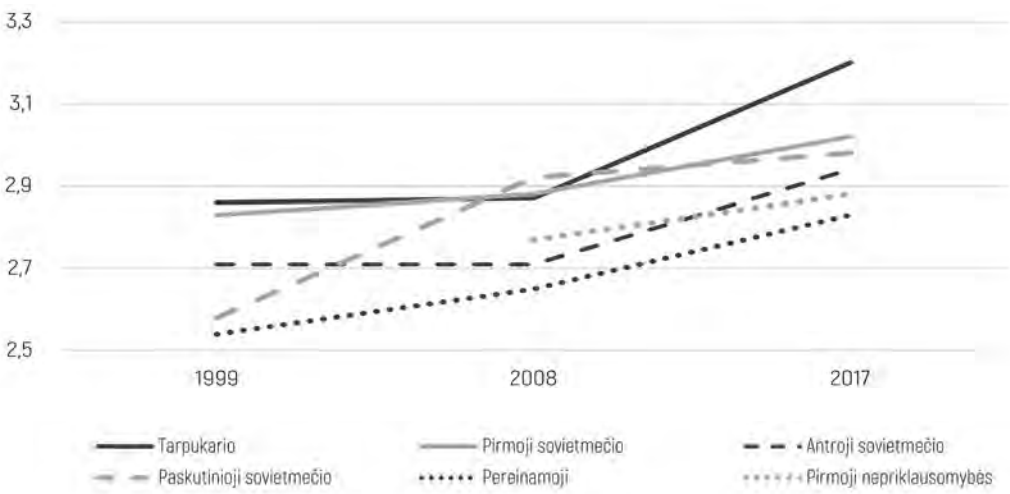
(ref. vyrai) – $0,021$ ($0,033$), išsimokslinimas (ref. aukštasis) vidurinis – $-0,087$ ($0,036$)**, pagrindinis – $-0,216$ ($0,047$)***; gyvenamoji vieta (ref. 500 tūkst. gyventojų) mažiau nei 5 tūkst. gyventojų – $-0,029$ ($0,47$, 5–100 tūkst. gyventojų – $-0,162$ ($0,051$)**, 100–500 tūkst. gyventojų – $-0,118$ ($0,051$)**, bažnyčios lankymas – $0,111$ ($0,009$)***, gimimo metai – $-0,004$ ($0,001$)***, tyrimo metai – $-0,017$ ($0,002$)***. Modelio $R^2 = 0,064$.

¹⁰⁸ Daugialypės tiesinės regresinės analizės su kontroliniais kintamaisiais β koeficientų įverčiai (standartinė paklaida): lytis (ref. vyrai) – $0,145$ ($0,031$)***, išsimokslinimas (ref. aukštasis) vidurinis – $-0,014$ ($0,034$), pagrindinis – $-0,157$ ($0,044$)***; gyvenamoji vieta (ref. 500 tūkst. gyventojų) mažiau nei 5 tūkst. gyventojų – $-0,235$ ($0,045$)***, 5–100 tūkst. gyventojų – $-0,370$ ($0,048$)***, 100–500 tūkst. gyventojų – $-0,316$ ($0,048$)***, bažnyčios lankymas – $0,092$ ($0,009$)***, gimimo metai – $-0,015$ ($0,001$)***, tyrimo metai – $-0,015$ ($0,002$)***. Modelio $R^2 = 0,162$.

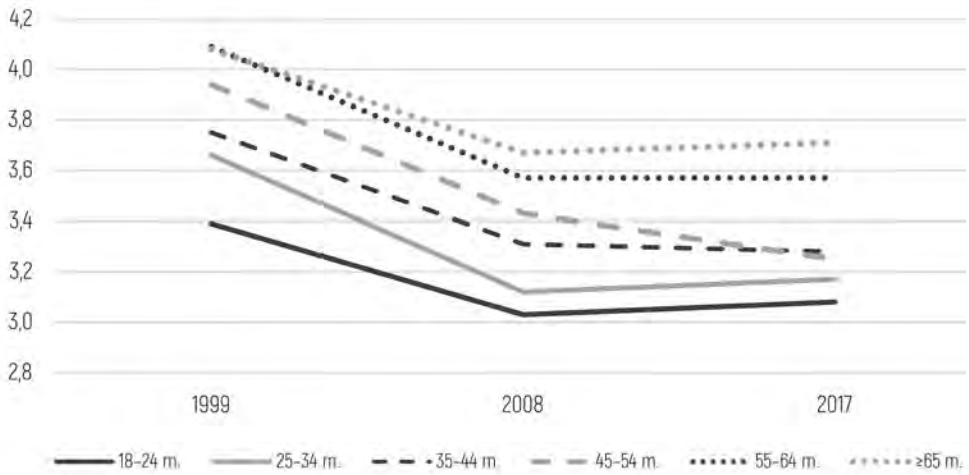
12.19 paveikslas. Bendrasis solidarumas skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 5)

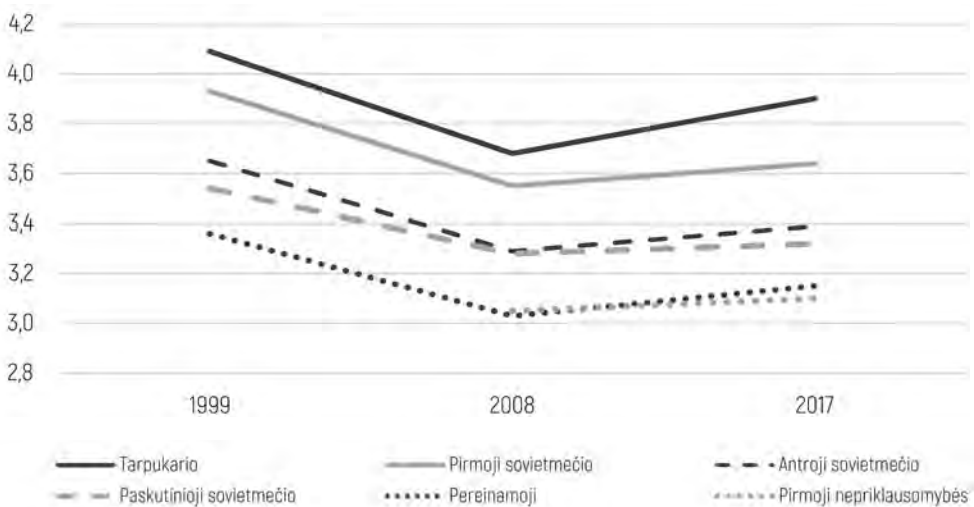
12.20 paveikslas. Bendrasis solidarumas skirtingose kartose 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 5)

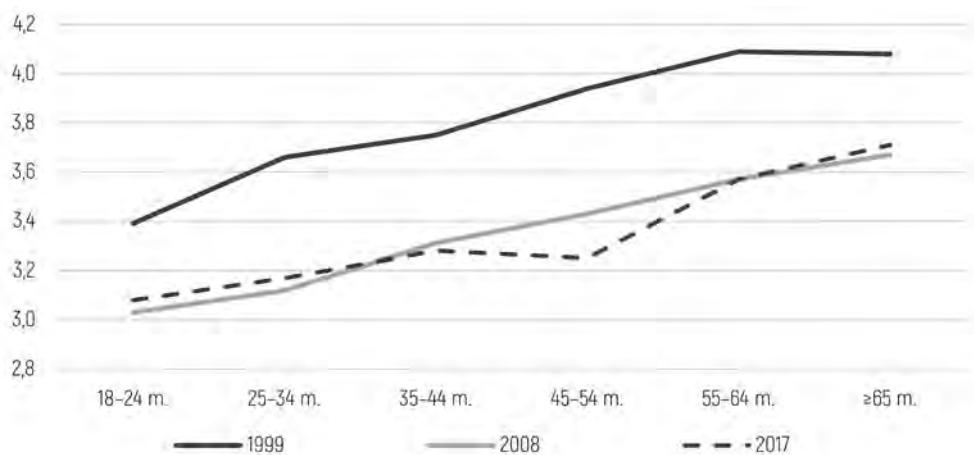
12.23 paveikslas. Solidarumas su socialiai pažeidžiamoms grupėms skirtingo amžiaus grupėse 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 5)

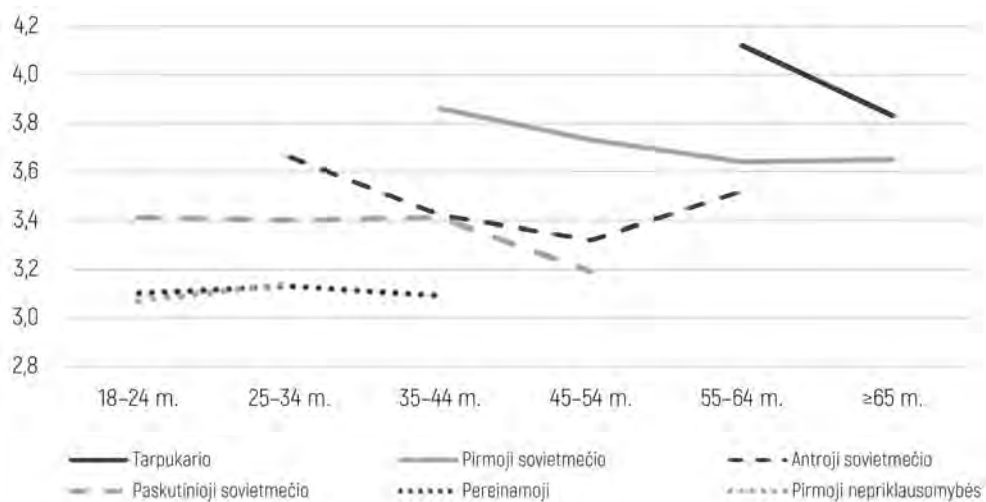
12.24 paveikslas. Solidarumas su socialiai pažeidžiamoms grupėms skirtingose kartose 1990–2017 m. (vidurkis skalėje nuo 1 iki 5)

12.25 paveikslas. Solidarumas su socialiai pažeidžiamomis grupėmis 1990–2017 m. pagal amžiaus grupes (vidurkis skalėje nuo 1 iki 5)

12.26 paveikslas. Solidarumas su socialiai pažeidžiamoms grupėms skirtingose kartose, jų atstovams pereinant iš vienos amžiaus grupės į kitą (vidurkis skalėje nuo 1 iki 5)

Apibendrinimas

Remdamiesi čia pateikta analize galime suformuluoti keletą išvadų. Pirma, Lietuvos gyventojų emancipacinės vertybės per 27 metus nuo 1990 m. stiprėjo. Antra, šiam vertybiniam pokyčiui įtakos turėjo pokyčiai kartų viduje ir kartų kaita, bet pirmųjų poveikis nuostatų kaitai visuomenės lygiu buvo didesnis. Trečia, aiškinant emancipacinių vertybių kaitą skirtumai tarp kartų yra svarbesni nei amžius. Ketvirta, didžiausias emancipacinių vertybių pokytis įvyko per pirmąjį nepriklausomybės dešimtmetį, o vėliau jis sulėtėjo ir skirtingose kartose vyko nebevienodai. Penkta, mūsų atliktos analizės rezultatai atitinka ankstesnių tyrimų išvadas, kuriose buvo taikoma emancipacijos vertybių skalė dėl Lietuvos gyventojų vertybių konvergencijos su vertybėmis, vyraujančiomis ES šalyse senbuovėse (Akaliyski, 2019; Akaliyski ir kt., 2022). Šešta, egzistuoja teigiamas ryšys tarp emancipacinių vertybių ir pilietinio aktyvumo bei prodemokratinų vertybių: gyventojai, pasižymintys stipresnėmis emancipacinėmis nuostatomis, taip pat turi stipresnę demokratinę, atmetant autokratinę, orientaciją ir yra aktyvesni arba labiau palaikantys tokias protesto formas kaip demonstracijos ar peticijos. Septinta, emancipacinių vertybių stiprėjimas neužtikrina pakantumo etninėms/religinėms mažumoms ar solidarumo su socialiai pažeidžiamomis grupėmis augimo, t. y. visuomenėje nepadaugėja „gerojo individualizmo“. Atvirkščiai, tiek dėl kartų kaitos, tiek dėl vidinių kartų pokyčių analizuotu laikotarpiu Lietuvoje stiprėjo etninė diskriminacija ir mažėjo solidarumas su senais žmonėmis, ligoniais ir neįgaliaisiais bei bedarbiais.

Diskusija šiam skyriui yra būtina dėl poreikio kritiškai apmąstyti tiek konceptualųjį, tiek metodologinį šios analizės pagrindą. Kompozicinis emancipacijos skalės sudarymo metodas gali būti teoriškai dedukcijos metodu pagrįstas, bet kartu jis reiškia, kad tokias skales taikydami tyrėjai imasi duomenų analizės turėdami išankstinę vertybinę poziciją, koks vertybinių dimensių derinys yra pageidautinas. Evoliucinė emancipacijos teorija yra grindžiama jos universalumu ir objektyviai priskiriamu žmogaus prigimčiai poreikiu patirti ir praktikuoti žmogaus laisves. Visuomenėje vykstanti emancipacija yra matoma kaip sekuliari religinio išganymo versija, ir tai palieka atvirą klausimą dėl jos vertybinio angažuotumo. Diskusijos prašosi vertybinių nuostatų, susijusių su pasirinkimo laisve ir lygiomis galimybėmis, integravimas į vieną indeksą. Pasirinkimo laisvės, individo autonomijos siekis nebūtinai žengia drauge su „geranoriškuoju individualizmu“. Kai šalyje vyrauja neoliberalus diskursas ir politika, afektyvaus, morale grįsto solidarumo gali mažėti. Analizę atliekant tik šalių, o ne individų lygmenyje šis teigiamas ryšys tarp eman-

cipacijos vertybių ir „geranoriškojo individualizmo“ egzistuoja, nes šalys, pasižyminčios aukščiausiu emancipacijos lygiu, kartu yra šalys su stipriomis pilietinėmis bendruomenėmis ir gerovės valstybe. Emancipacijos teorijos autorius C. Welzelis į šiuos klausimus atsako teigdamas, kad jo teorija yra pagrįsta aiškiai apibrėžta seka: veiklos ištekliai (materialiniai, intelektualiniai, žmonių ryšių) turi būti pakankami, kad rastųsi „naudingumo laiptai“ emancipacijos vertybėms. Jeigu emancipacinės vertybės nekoreliuoja su stipria pro-demokratine ir anti-autokratine orientacija ir lygių galimybių poreikiu bei socialiniu solidarumu, tai gali reikšti, kad institucijų transformacija įvyko greičiau nei naujos institucinės aplinkos priėmimui būtinas kultūrinių vertybių pokytis.

Emancipacijos skalę iškomponavus ar vertinimo skales konstruojant kitaip, ES visuomenių vertybių raidos kryptys ir su jomis susijusios aktualijos gali būti matomos kitoje šviesoje. Pavyzdžiui, Pepijn van Houwelingen su kolegomis atliko Europos socialinio tyrimo duomenų analizę, kuri parodė, kad vertinant ES vertybinę politiką, yra stebima ne konvergencija, o divergencija pakantumo LGBT+ asmenims ir migracijos klausimais (van Houwelingen ir kt., 2021). Lietuvoje įgyvendintos EVT bangos suteikia galimybę analizuoti migracijos, aplinkosaugos klausimus ES vertybių bendrumo ar skirtingumo aspektu, bet šios monografijos ašimi pasirinktai analizei Lietuvos socialinių kartų aspektu duomenys nėra pakankami. Tyrimai taip pat rodo, kad kai dirbama su atskirų šalių duomenis, ryšiai tarp emancipacijos ir prodemokratiškumo, emancipacijos ir protesto politikos yra gana silpni (Alemán & Woods, 2016), ir tai yra taip pat vienas iš šiame skyriuje taikytos ir analizuotos teorijos ribotumų.

Išvados. Kartų vertybių skirtys ir tęstinumai

Aida Savicka, Rūta Žiliukaitė

Kartų sąvoka aktyviai vartojama tiek viešajame, tiek akademiniam diskurse, tačiau iki šiol Lietuvoje stigo išsamaus, visas dabartinės visuomenės kartas apimančio ir skirtingas gyvenimo sritis apžvelgiančio vertybinių orientacijų tyrimo. Nors Lietuvos mokslininkų įdirbis čia nemažas, ir sukauptas vertingas žinių apie atskiras kartas ar apie jų nuostatas, susijusias su tam tikromis gyvenimo sritimis, bagažas, tik tiriant įvairių gyvenimo sričių vertybines orientacijas galima įvertinti, ar vertybinės permainos visuomenėje vyksta pagal nuoseklią, skirtingas sritis vienijančią logiką, ar jos veikiau pasižymi fragmentiška, nesinchroniška raida.

Atskiruose šios monografijos skyriuose nuosekliai atskleidėme Lietuvos gyventojų kartų vertybinių nuostatų skirtumus ir jų formavimosi logiką platesniame ilgalaikių visuomenėje vykusių pokyčių kontekste. Juose pristatyti tyrimai parodė, kad kartos nėra vien demografiniai konstruktai – jos veikia kaip savito patyrimo ir istorinės atminties visuomenės segmentai, kurių vertybinės orientacijos formuojasi sąveikoje tarp istorinių aplinkybių, socioekonominių galimybių ir kultūrinės aplinkos. Todėl vertybių kaita visuomenėje yra nulemta dviejų principų: natūralios gyventojų kaitos, kai vyresnes kartas palaipsniui keičia jaunesnės, ir vertybių transformacijų, vykstančių kartų viduje, jų atstovams pereinant per skirtingus gyvenimo etapus. Šiame apibendrinančiame skyriuje sutelkiame dėmesį į ryškiausias šių procesų apraiškas, apžvelgiame identifikuotą vertybinių kartų paveikslą ir įvardijame esmines skirtis bei tęstinumus, padedančius suprasti, kaip ilgalaikiai visuomenės virsmai persiformuoja į konkrečius kartų vertybinių orientacijų kontūrus.

Kartų kaitos tyrinėtojai pabrėžia, kad skirtingos socialinių kartų vertybinės orientacijos ir elgsenos modeliai negali būti paaiškinami vien tik politiniais, ekonominiais, socialiniais ar technologiniais visuomenės pokyčiais. Jie argumentuoja, jog šie skirtumai yra esmingai susiję su konkrečia istorine ir kultūrine patirtimi, kurią kiekviena karta patiria savo socializacijos laikotarpiu. Kitaip tariant, tam tikru

laikotarpiu brendę asmenys formuoja bendrą kolektyvinę patirtį – pavyzdžiui, gyvenimą politinio lūžio metais, masinės migracijos ar kultūrinės liberalizacijos sąlygomis – kuri palieka ilgalaikį pėdsaką jų pasaulėžiūroje, vertybėse ir pasirinkimuose. Todėl kartų skirtumai nėra atsitiktiniai ar vien struktūrinių veiksnių nulemti, bet kyla iš bendros istorinės patirties, kuri tampa jų tapatybės pamatu, ką rodo ir šioje monografijoje pristatomuose tyrimuose užfiksuoti kartų savitumai.

Tiriant ilgalaikę visuomenės vertybių kaitą, nepakanka apsiriboti skirtingu amžiaus grupių vertybių, nuostatų, požiūrių ar elgsenos palyginimu atskirais laiko tarpsniais. Toks požiūris, nors ir leidžia identifikuoti tam tikrus laikotarpiui ar amžiui būdingus skirtumus, nesuteikia pakankamo pagrindo suprasti ilgalaikę vertybinių orientacijų raidą, giluminius pokyčius ir tikrąsias jų priežastis. Siekiant gilesnių analitinių išvalgų, būtina sistemingai atsižvelgti į tai, kokiame istoriniame kontekste žmonės patiria pagrindinius gyvenimo etapus – ypač ankstyvąją socializaciją ir asmenybės formavimosi laikotarpį. Šie laikotarpiai yra jautriausi išoriniam poveikiui ir neretai nulemia ilgalaikius pasaulėžiūros ir vertybių orientacijos pagrindus. Todėl analizuojant vertybių pokyčius svarbu identifikuoti socialines kartas, kurių nariai brendo ir formavosi to paties sociokultūrinio ir politinio konteksto sąlygomis, patirdami panašius visuomeninius lūžius, krizes ar kolektyvines patirtis, ir bandyti nubrėžti jų chronologines ribas. Tokia kartų analizė leidžia atskleisti ne tik laikmečio, bet ir istoriškai susiklosčiusių struktūrinių veiksnių poveikį vertybių formavimuisi ir kaitai.

Chronologinių ribų tarp skirtingų visuomenės kartų nustatymas yra sudėtingas uždavinys, kuriam būdingas didelis teorinis ir empirinis neapibrėžtumas, nes šios ribos nėra statiškos ar aiškiai nustatomos – jos yra lanksčios, pralaidžios, jautrios tyrimo kontekstui ar laiko perspektyvai, iš kurios atliekamas vertinimas. Kartų sandūras formuoja ne tik gimimo metai, bet ir istorinės patirtys, politiniai lūžiai, technologiniai pokyčiai bei kultūrinės trajektorijos, kurios įvairiose visuomenėse įgyja skirtingą reikšmę ir intensyvumą. Dėl to kartų ribų nustatymas reikalauja ne mechaninio datų suregistravimo, bet conceptualaus jautrumo istorinio laikotarpio ypatumams, kolektyviniams išgyvenimams bei vertybinių orientacijų kaitai. Šios priežastys lemia, kad kartų apibrėžtys visuomet yra nuo pasirinktų tyrimo kriterijų ir analitinės perspektyvos priklausomi konstruktai. Netolydus Lietuvos visuomenės raidos pobūdis XX–XXI a. tam tikru požiūriu supaprastina socialinių kartų analizę ir leidžia konceptualiai tiksliau identifikuoti kartų ribas. Esminiai istorinių lūžių momentai – tokie kaip okupacijos, režimų kaita, šalies nepriklausomybės atkūrimas ar perėjimas į rinkos ekonomiką – sukuria aiškius socialinės

patirties ir kolektyvinės atminties lūžio taškus, kurie tampa reikšmingais kartų formavimosi orientyrais. Skirtingai nei tolydžios socialinės raidos sąlygomis, kai vertybių perdavimas tarp kartų vyksta laipsniškai, lūžinių permainų laikotarpiais jaunosioms kartoms tenka revizuoti vyresniųjų patirtį ir formuoti savitą pasaulėžiūrą, grindžiamą naujomis sociokultūrinėmis patirtimis. Todėl tokiose visuomenėse kartų diferenciacija tampa ryškesnė ir teoriškai aiškiau artikuliuojama.

Savo tyrime siekėme nustatyti socialinių kartų poveikį vertybinių nuostatų kaitai Lietuvos visuomenėje 1990–2017 m. laikotarpiu. Šis poveikis neapsiriboja vien jungtiniais amžiaus tarpsnių ir laikotarpio efektais, o turi savarankišką įtaką, tiesiogiai iš pirmų dviejų neišvedamą. Pasitelkti duomenys mums taip pat leido verifikuoti ankstesniuose tyimuose pasiūlytos Lietuvos visuomenės kartų klasifikacijos (Savicka & Žiliukaitė, 2023; Zilinskiene & Ilic, 2021) empirinį pagrįstumą, pagal kurią dabartinėje Lietuvos visuomenėje skiriamos šešios kartos: Tarpukario karta, Pirmoji sovietmečio karta, Antroji sovietmečio karta, Paskutinioji sovietmečio karta, Pereinamoji karta ir Pirmoji nepriklausomybės karta. Empirinių duomenų analizės atskleisti skirtingoms kartoms priklausančių žmonių vertybinių orientacijų, susijusių su įvairiomis gyvenimo sritimis, skirtumai patvirtina, kad pasitelkta Lietuvos kartų klasifikacija yra prasminga ir atspindi realias socialines kategorijas, o ne teorinius konstruktus. Kitaip tariant, socialinės kartos neturi būti tapatinamos su demografinėmis gimimo kohortomis. Monografijoje pristatyti tarp skirtingų kartų vyraujančių vertybinių orientacijų tyrimai susieja šiuos duomenis su gausiais kolegų mokslininkų, tyrusių kartų tapatybę, atmintį, gyvenimo eigą, darbus, taip į vieną paveikslą sujungiant esminius kartą apibrėžiančius dėmenis: bendrą vienalaikę visuotinais reikšmingų įvykių patirtį, jos formuotas vertybines nuostatas bei tipinę elgseną ir kartos tapatybę.

Nepaisant istoriškai skirtingų demokratinės raidos trajektorijų, politinių lūžių, socialinių pertvarkų bei ekonominių ir demografinių procesų, kurie išskiria Lietuvą nuo ilgesnę demokratijos tradiciją turinčių Vakarų šalių, svarbu pabrėžti, kad Lietuvos gyventojų kartų vertybinės nuostatos ir jų kaita rodo aiškių panašumų su kitų vakarietišku visuomenių vertybinėmis transformacijomis. Tai ypač akivaizdu analizuojant jauniausių kartų pasaulėžiūrinius orientyrus, kurie ženkliai artėja prie vėlyvojo modernumo kontekste formuotų emancipacijos vertybių, būdingų Vakarų Europai ir Šiaurės Amerikai. Vis dėlto tokia vertybinė konvergencija neturėtų būti laikoma pakankamu pagrindu mechaniškai perkelti populiarią vakarietišką kartų klasifikaciją – Kūdikių bumo, X, Y, Z – į Lietuvos visuomenės analizę. Būtina įvertinti vietinius ir regioninius istorinius kontekstus, struktūrinius

virsmus bei kolektyvinius patyrimus, kurie ženkliai paveikė skirtingų kartų formavimąsi ir savivoką. Todėl analizuojant kartų skirtumus Lietuvoje, tikslinga taisyti jautresnį, lokaliajam kontekstui pritaikytą požiūrį, apimantį tiek tarptautinių tendencijų atspindžius, tiek unikalius nacionalinius raidos bruožus.

Socialinių kartų diferenciaciją iš esmės sąlygoja visuomenės socialinė kaita ir jos tempai. Statiškoje, lėtos dinamikos visuomenėje, kur pokyčiai vyksta lėtai, jaunesniosios kartos dažniau prisitaiko prie vyresniųjų kartų socialinių normų, vertybinių orientacijų ir elgsenos modelių, taip palaikydamos socialinį tęstinumą ir stabilumą, nes vertybės tarnauja kaip gairės, padedančios kelti vertus žmogaus veiklos tikslus ir motyvuojančios jų siekti tam tikrais būdais (Schwartz, 1994). Tokiu atveju vertybinių nuostatų skirtumai tarp kartų rodo gana tolygią ir nuoseklią visuomenės raidos trajektoriją, atspindinčią ilgalaikius modernizacijos, demokratizacijos, individualizacijos, švietimo plėtros procesus (Inglehart & Welzel, 2005). Tačiau greitų politinių, socialinių ir ekonominių transformacijų, technologinių inovacijų ir kultūrinių lūžių kontekste neišvengiama ryški kartų diferenciacija, kurios priežastys glūdi jauniausių kartų formavimosi sparčiai besikeičiančiame pasaulyje patirtyje (Rosa, 2013) – per socializaciją perduodamos vertybės ir normos nebeatitinka naujų struktūrinių sąlygų, todėl praranda savo veiksmingumą kaip elgesio orientyrai (Edmunds & Turner, 2002). Tokia neatitiktis tarp perduodamų ir realiai funkcionuojančių normų sukelia kultūrinius disonansus, kurie tampa vertybinės įtampos tarp kartų šaltiniu, o tai netgi keičia visuomenės kultūrinės raidos logiką: tokiomis sąlygomis neretai būtent vyresniosios kartos patiria spaudimą prisitaikyti prie jaunųjų kartų formuojamų naujų pasaulėvaizdžių, elgsenos praktikų ir vertybinių prioritetų.

Šiuolaikinėse visuomenėse ypač reikšmingos vertybinės skirtys tarp jauniausių ir vyresnių visuomenės kartų atsiskleidžia srityse, susijusiose su technologijų naudojimu, komunikacijos formomis, darbo ir laisvalaikio samprata bei asmeninio identiteto raiška. Vieni svarbiausių šios tarpgeneracinės diferenciacijos veiksmų yra auganti materialinė gerovė, sukūrusi iš esmės kitokias socializacijos aplinkas skirtingoms kartoms, bei socialinei sąveikai reikšmingos technologinės permainos – skaitmenizacija, išmanizacija, dirbtinio intelekto integracija į kasdienį gyvenimą. Auganti materialinė gerovė suformavo kokybiškai naujas gyvenimo prielaidas jaunesniosioms kartoms, labiau orientuotoms į savirealizacijos, asmeninės autonomijos, saviraiškos ir psichologinės gerovės vertybes, kurios reikšmingai skiriasi nuo vyresnių kartų orientacijos į saugumą, pareigą, materialinį gerbūvį ir kolektyvinius įsipareigojimus. Tai keičia kartų santykį su darbu, laisvalaikiu,

vartojimu bei jų gyvenimo kokybės sampratą. Jaunesniosios kartos rečiau sieja asmeninę vertę su profesiniu statusu ar nuosavybės akumuliacija, labiau vertindamos lankstumą, gyvenimo balanso siekį, mobilumą bei patirčių įvairovę. O štai vyresnės kartos, patyrusios sistemingą išteklių trūkumą ar socialinį nestabilumą, dažniau remiasi deficitinės ekonomikos patirtimis ir atsargumo logika, grindžiama kaupimu ir instituciniu lojalumu. Skaitmeninė transformacija šiuos skirtumus dar labiau paaštrina, nes ne tik keičia informacijos prieigos, komunikacijos ir darbo formas, bet ir naujai apibrėžia pačias socialinės tapatybės bei agentiško sampratas (Rainie & Wellman, 2012). Jaunajai kartai formuojantis jau skaitmenizuotoje aplinkoje, jos patirtys, pasaulio suvokimas ir vertybiniai orientyrai iš esmės skiriasi nuo tų, kurios formavosi kitokioje medijų aplinkoje, todėl ši skirtis dažnai virsta ne tik vertybiniu, bet ir gilesniu tarpusavio nesusikalbėjimu dėl iš esmės besiskiriančių pasaulio suvokimo būdų tarp kartų (Prensky, 2001a).

Tarpgeneracinės skirtys dar ryškesnės posocialistinėse visuomenėse, kurių gyventojai patyrė ne tik industrializacijos ir skaitmenizacijos perėjimus, bet ir milžinišką sisteminių sukrėtimą (Surzhko-Harned & Turkina, 2018). Demokratijos sąlygomis besiformavusios jaunosios kartos pasižymi realistiškesniais ateities lūkesčiais ir didesniu individualizmu nei ankstesnės kartos, joms būdinga orientacija į tokias vertybes kaip asmeninė laisvė, tolerancija, emancipacija, sėkmė, autoritetų nepaisymas ir atviras bendravimas tiek su bendraamžiais, tiek su vyresnių kartų žmonėmis (Macek ir kt., 2013). Tai lemia ypač ryškius saviveiksmingumo, suvokiamos savo gyvenimo kontrolės ir laimės jausenos bei pačios laimės sampratos skirtumus tarp kartų.

Šie procesai akivaizdūs Lietuvos visuomenėje, kurioje per trumpą laiką įvyko esminės permainos: perėjimas prie demokratinės santvarkos, rinkos ekonomikos įtvirtinimas bei intensyvus technologinis progresas. Nors kai kurios vertybinės transformacijos – pavyzdžiui, individualizmo stiprėjimas, religingumo kaita ar modernizacijos poveikis – paliečia visas kartas ir veikia kaip tolydi ilgalaikė kultūrinė tendencija, kitose srityse pastebimos žymiai ryškesnės takoskyros tarp jauniausiųjų ir vyresniųjų kartų. Šios skirties pagrindas – specifinė jaunųjų kartų socializacijos aplinka, kuri iš esmės skyrėsi nuo ankstesniųjų kartų patirčių. Jauniausios Lietuvos kartos formavosi laikotarpiu, kai valstybė atkūrė nepriklausomybę, sparčiai integravosi į Vakarų politinę, kultūrinę ir ekonominę erdvę bei patyrė radikalių kasdienybės pokyčių, susijusių su informacinių technologijų išplitimu. Šie veiksniai formavo jų socialinius lūkesčius, pasaulėžiūrą ir gyvenimo būdo modelius, kurie neretai yra mažiau priimtini vyresnėms kartoms. Todėl šių kartų santykiai nebėra

grindžiami vien vertybiniu tęstinumu, bet pasižymi ir įtampomis, susijusiomis su skirtingomis patirtimis, orientacijomis ir pasaulio matymo būdais.

Atskiruose monografijos skyriuose pateikėme išsamią tarpgeneracinių vertybinių skirtumų analizę, aprašydamos, kuo skiriasi ir kuo panašios Lietuvos kartos. Rengdamos šias išvadas apibendrinome identifikuotas kaitos tendencijas ir vertybinius kartų skirtumus bei panašumus lentelėse, atskleidžiančiose kartų „vertybinius portretus“ (žr. 13.1–13.6 lentelės skyriaus pabaigoje). Štai, pavyzdžiui, Tarpukario karta nuo kitų skiriasi žemesniu nei vidutiniu suvokiamos savo gyvenimo kontrolės lygiu, stipriausia religine tapatybe, konservatyviomis nuostatomis šeimos, santuokos ir asmeninės seksualinės moralės klausimais, pasižymi aukštu solidarumo su socialiai pažeidžiamomis grupėmis lygiu, santykinai silpnomis emancipacinėmis – autonomijos, lygiateisiškumo, pasirinkimo laisvės ir balso (politinio įsitraukimo) – vertybėmis; vaikų socializacijoje ji labiau pabrėžia autoritetą, o ne autonomiškumą, pasižymi dideliu darbo ir gana mažu laisvalaikio svarbos žmonių gyvenime akcentavimu, yra mažai įsitraukianti į savanoriškas laisvalaikio ir saviraiškos organizacijas, tačiau aktyviau reiškiasi religinėse organizacijose. Ši karta aktyviai dalyvavo protesto akcijose revoliucinio pakilimo dėl Lietuvos nepriklausomybės metais. Pirmoji sovietmečio karta daugeliu vertybinių aspektų panaši į Tarpukario kartą, tačiau turi silpnesnę religinę tapatybę ir laikosi mažiau konservatyvių nuostatų asmeninės ir seksualinės moralės klausimais, šiek tiek labiau pabrėžia autonomiškumą. Antrajai ir Paskutinėjai sovietmečio kartai būdinga dar silpnesnė religinė tapatybė, dar mažiau konservatyvios nuostatos santuokinio ir seksualinio elgesio srityje, jos labiau vertina laisvalaikį, labiau pabrėžia autonomiškumo svarbą vaikų ugdyme nei dvi vyriausios kartos. Šioms dviem kartoms būdingas žemesnis nei vyresnėms kartoms solidarumo su socialinės atskirties rizikos grupėmis lygis, o jų prodemokratinės vertybinės orientacijos analizuojamu laikotarpiu stiprėjo. Pereinamoji karta vertybiniu požiūriu visiškai atitinka savo pavadinimą. Kai kuriais aspektais (tokiais kaip savaiminės darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimai, vaiko kultūrinio vertingumo supratimo, atskirais santuokos ir šeimos klausimais) ji panašesnė į sovietmetį patyrusias kartas. Tačiau daugiau yra požymių, pagal kuriuos ji panašesnė į Pirmąją nepriklausomybės kartą, pasižyminčią aukšta suvokiama savo gyvenimo kontrole, stipria laimės jausena, didžiausia nereliginę žmonių dalimi, liberaliausiomis nuostatomis šeimos, santuokos vertybių ir seksualinės moralės klausimais, didele savaimine laisvalaikio svarba, mažiausiu *darbštumo* ir *paklusnumo* akcentavimu vaikų ugdyme, labiau pabrėžiant tokias savybes kaip *vaizduotė*, didžiausiu įsitraukimu į laisvalaikio ir

saviraiškos organizacijas, stipriausiomis emancipacinėmis vertybėmis, augančiu aktyvumu ar teigiama nuostata protesto politikos atžvilgiu, šiek tiek mažesniu nei vyresnės kartos nepakantumu etninėms ar religinėms mažumoms, bet tuo pačiu metu – daug mažesniu solidarumu su socialiai pažeidžiamomis grupėmis nei vyresnės kartos. Kartu šiose lentelėse pateikti apibendrinimai labai aiškiai iliustruoja, kad su skirtingomis gyvenimo sritimis susijusios vertybinės nuostatos kinta nevienodu ritmu ir kiek skirtingai diferencijuoja visuomenės kartas. Dėl šios priežasties tyrėjai, analizuojantys skirtingas vertybines dimensijas, gali nustatyti nevienodus kartų režius, atspindinčius konkrečios srities pokyčių logiką ir jos socialinę dinamiką.

Šioje monografijoje pristatyti tyrimai atskleidžia kompleksinę visuomenės kultūrinių vertybių dinamiką, kurioje skirtingų kaitos mechanizmų inspiruojami pokyčiai jungiasi į vieningą procesą, formuojantį ilgalaikę visuomenės transformacijos kryptį. Atskiruose monografijos skyriuose pristatytų tyrimų, įvertinančių santykinį dėl kartų kaitos ir dėl vidinio kartų nuostatų poslinkio įvykusių pokyčių dydį, rezultatų sąvadas, pateiktas 13.7 lentelėje, leidžia pažvelgti į šiuos procesus plačiau aprėpiančiu žvilgsniu ir identifikuoti ne tik bendras kaitos kryptis, bet ir diferencijuotai įvertinti, kuriose srityse vertybinės nuostatos kito nuosekliai ir apėmė visų kartų atstovus, t. y. procesas vyko be ryškios tarpgeneracinės divergencijos, o kur vertybių dinamika buvo fragmentuota ir lėmė išryškėjusias takoskyras tarp kartų. Tokia analizė suteikia pagrindą įvertinti ir prognozuoti pokyčių pagreitį skirtingose vertybinėse srityse: tais atvejais, kai fiksuojamas tarpgeneracinis vertybių tęstinumas, kultūrinėms nuostatoms būdingas ilgalaikis stabilumas ar lėtas kismas visos visuomenės lygiu; tais, kai visose kartose pasireiškia vienakryptis kismas, vertybinių orientacijų kaita visos visuomenės mastu gali būti gana sparti, bet neiššaukianti tarpgeneracinės priešpriešos; o tais, kai kaita stebima tik tam tikrose kartose arba – kaip matėme kai kuriais atvejais – kai dinamika vyresnėse ir jaunesnėse kartose yra priešingos krypties, ji neišvengiamai veda link vertybinio kartų konflikto.

Visų pirma galima konstatuoti, kad stabiliausias vertybinis orientyras Lietuvos visuomenėje yra aukštas savaiminės šeimos svarbos žmogaus gyvenime vertinimas – per pastaruosius tris dešimtmečius ši nuostata iš esmės nepakito nei kartų viduje, nei kartoms keičiantis. Tai liudija apie išskirtinį šeimos kaip vertybės atsparumą socialiniams, kultūriniais ir ekonominiams pokyčiams. Vis dėlto tiriamu laikotarpiu kito su šeima siejamos prasmės ir ją grindžiantys normatyviniai pagrindai, kurie tampa lankstesni ir labiau individualizuoti. Nepaisant šių trans-

formacijų, savaiminės šeimos svarbos žmonių gyvenime prioritetas išlieka bendra vertybine ašimi, jungiančia visas šešias mūsų analizuotas Lietuvos kartas, ir sudarančia prielaidas tarpgeneracinei vertybinei bendrystei.

Kaip matyti iš 13.7 lentelėje pateikiamų duomenų, kai kurie ilgalaikiai vertybiniai pokyčiai visos Lietuvos visuomenės mastu susiję su giluminiais kultūriniais pokyčiais, kurie **paliečia visas kartas** ir keičia jų nuostatas, vertinimus bei elgesio normas gana vienodu ritmu. Taigi šie pokyčiai atspindi ne pavienes tendencijas ar trumpalaikes madas, bet gilesnius kultūrinius transformacijos procesus, kurie peržengia kartų ribas ir liudija apie bendrą kultūrinės orientacijos poslinkį, nesukeliantį tarpgeneracinio vertybinio atitolimo. Tiek darbo, tiek šeimos srityje matomas vertybinis persiorientavimas, kylantis iš platesnių kultūrinių kaitos procesų, kuriais grindžiama visos visuomenės, o ne tik atskirų kartų transformacija. Pavyzdžiui, profesinės veiklos srityje tiek su vidine motyvacija (*galimybė kažką nuveikti darbe, parodyti iniciatyvą*), tiek su išorine motyvacija (*geru atlyginimu, ilgomis atostogomis, patogiu darbo laiku*) susijusių darbo aspektų svarba imama akcentuoti labiau visose kartose, ir pokytis čia labai spartus. Tai rodo, kad darbas vis plačiau suvokiamas ne tik kaip pragyvenimo, bet ir kaip savirealizacijos, prasmės bei socialinio pripažinimo šaltinis. Analogiška, tik lėtesne dinamika pasižymi įvairių sėkmingos santuokos ar partnerystės veiksmų (išskyrus vaikus) vertinimas: vis daugiau žmonių, nepriklausomai nuo jų atstovaujamos kartos, akcentuoja tokius aspektus kaip ištikimybė, buities rūpesčių pasidalinimas, taip pat – tvirtą materialinį pagrindą. Šis pokytis leidžia daryti išvadą apie augančius kokybinius lūkesčius santuokai ir partnerystei – ji vis dažniau suvokiama ne kaip institucinis įsipareigojimas ar socialinė pareiga, bet kaip abipusio emocinio ir psichologinio įsipareigojimo forma. Visose kartose stebimi lėti poslinkiai stiprėjančios prodekokratinės orientacijos linkme, pasitikėjimo viešosiomis institucijomis augimas. Kita vertus, kartas gali vienyti ir gana aukštas nepakantumas etninėms/religinėms mažumoms, autoritariniam populizmui palankios vertybinės orientacijos.

Nemažai čia tirtų vertybinių nuostatų permainų reikšmingai, nors nebūtinai vienodai stipriai **sąlygojo abu procesai** – tiek kartų kaita, tiek kartų viduje vykstantys poslinkiai. Tiek visose kartose, tiek su kiekviena jaunesne karta pasireiškė tokių socializacijos vertybių kaip *darbštumas* ir *paklusnumas* silpnėjimas, kartu ryškėjant orientacijai į individualią raišką, kūrybiškumą, emancipacijos vertybes ir stiprėjant suvokiamos savo gyvenimo kontrolės bei laimės jausenai. Taip pat stebimas mažėjantis atotrūkis tarp darbo ir laisvalaikio svarbos žmogaus gyvenime vertinimų, abi šias gyvenimo sritis imant sieti su aukštesniais nei tik išgyvenimo

poreikiais. Vertybių pokyčius taip pat rodo augantis moralinis pateisinamumas santuokinio ir seksualinio elgesio srityje, mažėjantis vaiko kaip būtinos moters gyvenimo pilnatvės sąlygos akcentavimas, augantis palankumas moterų dalyvavimui darbo rinkoje net turint mažų vaikų. Galiausiai, religinio tapatumo transformacijos kontekste išryškėjo kultūrinių tikinčiųjų (t. y. asmenų, religiją suvokiančių kaip kultūrinį ir simbolinį paveldą, tačiau nesilaikančių institucinės religijos reikalavimų) dalies augimas, lyginant su kitais individualaus religingumo tipais.

Kai kurios kitos permainingos pirmiausia vyksta kaip **natūralios kartų kaitos visuomenėje rezultatas**. Šiuo atveju kalbama apie kultūrinį perėjimą, kai vyresniąsias kartas, pasižyminčias tam tikromis jų gyvenimo eigoje susiformavusiomis ir gana stabiliai išliekančiomis vertybinėmis orientacijomis, palaiptui keičia jaunesnės kartos, atsinešančios jų formavimosi patirties pagimdytas nuostatas, ankstesnėms kartoms nebūdingus siekius, veikimo būdus ir įvairių reiškinių vertinimus. Tokios kultūrinės kaitos pavyzdžiai gali būti vertybinės orientacijos poslinkis nuo paklusnumo autoritetui link asmeninės autonomijos idealų, santuokos kaip socialinio instituto nuvertinimas bei kiek auganti tolerancija moters sąmoningai pasirinktai vienišai motinystei; taip pat pastebimas per kartų kaitą augantis savaiminės laisvalaikio svarbos žmogaus gyvenime akcentavimas, mažėjantis solidarumas su socialinės atskirties rizikos grupėmis. Tokia vertybių transformacijos eiga, kai vyresnės kartos lieka ištikimos savo nuostatoms net visuomenėje vykstant plataus masto permainingoms, kurias atliepia jaunosios kartos, gilina tarpgeneracinius vertybinius skirtumus, sudaro prielaidas skirtingų kartų nesusikalbėjimui ir gali veikti kaip kultūrinės įtampos šaltinis visuomenėje.

Dar kitais atvejais matome, kad vertybinių nuostatų kismas kartų viduje yra **priešingos krypties** nei kartų kaitos sąlygojamas jų pokytis. Tai reiškia, kad tam tikros vertybės ar nuostatos, kintančios žmonėms amžėjant, gali krypti priešinga linkme nei ta, kurią lemia kartų kaita. Kitais žodžiais tariant, ši tendencija išryškina amžiaus efektą, siejamą su individualia gyvenimo eiga, kuri lemia tam tikrų vertybių perkainojamą, žmonėms tampant vyresniais. Pavyzdžiui, Lietuvoje stebima, kad vyresnių kartų viduje ilgainiui stiprėja vaikų svarbos santuokos ar partnerystės sėkmei akcentavimas, mažėja savaiminės darbo svarbos suvokimas, stiprėja taupumo kaip ugdytinio vaikų savybės vertinimas, daugėja pamaldžių (ypač Tarpukario ir Pirmojoje sovietmečio kartoje) ir mažėja religijai abejingų, netikinčių ar instituciškai neafiliuotų tikinčiųjų dalis; o štai kartų kaitos efektas šiems reiškiniams yra kaip tik priešingas: dėl kartų kaitos su kiekviena karta vis mažesnė tikinčiųjų dalis gali būti priskiriama pamaldžių kategorijai, didesnė yra kultūrinių tikinčiųjų dalis, jauniausiose kartose yra didžiausia nereliginė dalis.

13.7 lentelė. Santykiniai su įvairiomis gyvenimo sritimis susijusių vertybinių nuostatų pokyčiai dėl kartų kaitos ir dėl vidinio kartų nuostatos kismo¹⁰⁹

Vertybinės nuostatos	Santykinis pokytis dėl kartų kaitos (E_{gimimo})	Santykinis pokytis dėl vidinio kartų nuostatos kismo (E_{tyrimo})
Laimės jausena	0,30	0,22
Suvokiama gyvenimo kontrolė	0,13	0,24
Individualaus religingumo tipai		
Tradiciskai pamaldūs	-0,44	0,31
Individualizuotai pamaldūs	-0,28	0,12
Kultūriniai tikintieji	0,12	0,06
Nepriklausomi tikintieji	0,14	-0,19
Religijai abejingi	0,23	-0,11
Netikintys	0,18	-0,22
Darbo ir laisvalaikio svarba		
Savaiminė darbo svarba	0,15	-0,32
Savaiminė laisvalaikio svarba	0,32	
Darbo ir laisvalaikio svarbos vertinimų skirtumas	-0,09	-0,19
Darbo aspektai		
Geras užmokestis	0,06	0,57
Patogus darbo laikas	0,06	0,70
Ilgos atostogos	0,04	0,68
Galimybė parodyti iniciatyvą	0,07	0,78
Galimybė kažką nuveikti darbe	0,04	0,65
Atsakingas darbas		0,97
Šeimos ir santuokos svarba		
Savaiminė šeimos svarba		
Santuoka laikoma pasenusia	0,22	
Sėkmingos santuokos veiksniai		
Ištikimybė		0,24
Pakankamos pajamos	0,06	0,46
Geros gyvenimo sąlygos	0,04	0,51
Buities rūpesčių pasidalinimas		0,43
Vaikai	-0,07	0,19
Pateisinamumas santuokinio ir seksualinio elgesio srityje		
Skyrybos	0,19	0,57
Abortai	0,22	0,24
Homoseksualizmas	0,26	0,35
Prostitucija	0,16	

¹⁰⁹ Rezultatų palyginamumo tikslu skirtingomis skalėmis matuojamų kintamųjų reikšmės buvo standartizuotos. Lentelėje pateiktos tik statistiškai reikšmingos vertės ($p < 0,05$), o tušti langeliai reiškia statistiškai reikšmingo pokyčio nebuvimą.

Vertybinės nuostatos	Santykinis pokytis dėl kartų kaitos (E_{gimimo})	Santykinis pokytis dėl vidinio kartų nuostatų kismo (E_{tyrimo})
Vaiko kultūrinis vertingumas		
Vaiko svarba moters gyvenimo visavertiškumui	-0,06	-0,11
Vaiko svarba santuokos ar partnerystės sėkmei	-0,07	0,19
Socializacijos vertybių autoriteto–autonomijos dimensija	0,26	
Motinstės kultūra		
Darbas yra svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus	-0,04	-0,19
Dirbančių motinų vaikai nukenčia	-0,09	-0,51
Dirbanti motina gali sukurti tokius pat šiltus ir tvirtus santykius su savo vaiku, kaip ir nedirbanti	0,02	0,29
Sąmoningas vienišos motinstės pasirinkimas	0,09	
Socializacijos vertybės		
Darbiškumas	-0,17	-0,27
Paklusnumas	-0,09	-0,14
Religinumas	-0,26	
Taupumas	-0,09	0,11
Geros manieros	0,15	
Vaizduotė	0,13	0,22
Savarankiškumas	0,09	-0,22
Atkaklumas	0,11	
Atsakomybė		0,11
Tolerancija ir pagarba kitiems		
Nesavanaudiškumas		-0,11
Savanorystė		
Religinėse organizacijose	-0,16	0,43
Laisvalaikio ir saviraiškos organizacijose	0,18	-0,14
Emancipacinė kultūra, demokratija ir „geranoriškas individualizmas“		
Emancipacijos indeksas	0,21	0,46
Demokratijos–autokratijos orientacija*	0,03	0,09
Protesto indeksas	0,07	-0,39
Pasitikėjimas viešosiomis institucijomis (krašto apsauga, policija, teisingumo, švietimo, sveikatos, socialinės apsaugos sistemomis)*	-0,03	0,78
Nepakantumas etninėms/religinėms mažumoms	-0,07	0,53
Bendrojo solidarumo indeksas*	-0,07	0,34
Solidarumo su socialiai pažeidžiamomis grupėmis indeksas*	-0,17	-0,38

* Duomenys apima tik 1999–2027 m. laikotarpį.

Pastaba: Spalvų skalėje žalsvi atspalviai reiškia nuostatų stiprėjimą, rusvi – silpnėjimą, o spalvos intensyvumas – santykinį pokyčio dydį.

Norint patikimai įvertinti šių nuostatų kaitos varomąsias jėgas, reikalingi ilgesnių stebėjimų duomenys, kurie parodytų pilną dabartinių jaunųjų kartų nuostatų kismą jų gyvenimo eigoje paveikslą.

Apibendrinant, spartūs ir daugialypiai socialinės, ekonominės bei politinės aplinkos pokyčiai Lietuvos visuomenėje nuolat perkonfigūruoja vertybinius orientyrus, kuriais remiasi naujų jos narių socializacija ir pasaulėžiūros formavimasis. Šie pokyčiai ypač ryškūs jaunesnėse kartose, kurios formavosi veikiamos jau naujos civilizacinės logikos, globalių normatyvinių kontekstų, bei kintančios technologinės aplinkos. Vertybinis peizažas, į kurį jų atstovai įžengia kaip visuomenės nariai, vis mažiau primena tą, kuriame buvo socializuoti jų tėvai ar seneliai, todėl kartų skirtumai negali būti redukuoti vien į amžiaus tarpsnių ypatumus – jie liudija gilesnius kultūrinius lūžius. Tokie tarpgeneraciniai skirtumai yra ne pavieniai reiškiniai, bet struktūriniai civilizacinės kaitos simptomai, todėl jų analizė tampa esmiu instrumentu siekiant suprasti ne tik šiuolaikinio socialinio pasaulio dinamiką, bet ir platesnius modernybės virsmus, darančius įtaką gyvenimo būdo, tapatybės ir socialinių ryšių konfigūracijoms.

Atsižvelgiant į identifikuotas pastarųjų dešimtmečių vertybinių pokyčių Lietuvos visuomenėje tendencijas ir ypatingą dėmesį atkreipiant į vis didesnę svorį bei simbolinę galią įgaunančių jaunųjų kartų įtvirtinamą pasaulėžiūrą, nuostatas ir elgsenos būdus, galima tikėtis asmens saviveiksmingumo suvokimo įsitvirtinimo, tolimesnio emancipacijos, asmens autonomijos ir saviraiškos vertybių stiprinimo, kurį lems ne tik moraliniai ar ideologiniai įsitikinimai, bet ir pragmatinis, instrumentiškai individualistinis požiūris į laisvę bei atsakomybę, kai vertybės siejamos su asmeniniu efektyvumu ir gebėjimu prisitaikyti prie kintančių aplinkybių. Kalbant apie pilietinės mobilizacijos potencialą tokiomis sąlygomis, tikėtina, kad jis ne nyks, bet transformuosis – ji vis dažniau įgaus projektinį pobūdį, žmonėms telkiantis bendram tikslui ne dėl lojalumo atitinkamoms savanoriškoms organizacijoms, bet dėl konkrečių tikslų, kuriuos pasiekus, tokios iniciatyvos natūraliai išyra, užleisdamos vietą naujai susiformuojančioms bendradarbiavimo formoms. Galima prognozuoti, kad ilgainiui stiprės visuomenės sekuliarėjimo ar augančios religingumo įvairovės tendencijos, joms pasireiškiant ne tiek religingumo atmetimu, kiek laipsnišku perėjimu prie individualizuotų, simbolių religingumo formų arba vis didesnio religinio abejingumo. Tuo pat metu galima ir priešinga dalies visuomenės reakcija, kurios apraiškas jau stebime – konservatyvus atsakas į šių procesų keliamą vertybinį neapibrėžtumą, kuris gali pasireikšti tradicinės kultūrinės tapatybės, jos simbolių bei autoritetų gynimu, kylančio iš normatyvinio aiškumo poreikio. Tad Lietuvos visuomenės vertybių raida, tikėtina, klostysis kaip dinamiškas ir įtampų persmelktas procesas, kuriame susikirs tradicinių kultūrinių normų

inercija ir naujai besiformuojantys lūkesčiai, atspindintys platesnius kultūrinių, politinių ir ekonominių transformacijų vektorius.

Vertinant šioje monografijoje pristatomų empirinių tyrimų rezultatus, būtina reflektuoti koncepcines prielaidas, kuriomis grindžiamas socialinių kartų supratimas, bei tokios analizės ribotumus. Kartų sąvoka, nors plačiai paplitusi tiek akademinėje, tiek viešojoje erdvėje, suponuoja tam tikrą gimimo kohortų homogeniškumą bei aiškias ribas tarp jų. Toks požiūris gali nepakankamai įvertinti visuomenės kultūrinių ir socialinių procesų tęstinumą bei pertrūkį, taip pat persidengiančias žmonių gyvenimo patirtis, kurios dažnai peržengia kartų ribas. Tokioje analizėje svarbus ir kartų vidinės diferenciacijos klausimas. Net ir priklausydami tai pačiai kartai, žmonės patiria skirtingas socialines, kultūrinės bei ekonomines sąlygas, kurios formuoja savitas vertybines nuostatas ir lūkesčius. Šie vidiniai skirtumai gali būti susiję su gyvenamąja vieta (miestas–kaimas), socialine klase, išsilavinimu, lytimi, etnine kilme ar kitais veiksniais. Todėl analizuojant duomenis svarbu ne tik remtis konceptualiomis kategorijomis, bet ir būti atviriems socialinės tikrovės kompleksiskumui, kuriame svarbūs tokie aspektai kaip neišvengiamas kartų ribų pralaidumas ir vidinė kartų variacija, taip išvengiant pernelyg apibendrintų ar redukuojančių išvadų.

Tad socialinių kartų analizė yra tik viena iš galimų visuomenės kaitos analizės perspektyvų. Ji nepaneigia kitų esminių kintamųjų – tokių kaip socialinis sluoksnis, etninė priklausomybė, lytis, religingumas ar teritorinis kontekstas – bet, priešingai, kviečia mąstyti apie jų tarpusavio sąveiką. Sociologiniu požiūriu svarbu kelti klausimą, ar kartų kaip socialinių vienetų išskyrimas yra analitinė priemonė, padedanti interpretuoti empirinę tikrovę, ar tai atspindi realią žmonių patirtį. Šiame kontekste socialinių kartų sąvokos įsitvirtinimas viešajame diskurse leidžia manyti, jog tai nėra tik teorinis konstruktas – tai ir kultūrinė pasaulio matymo perspektyva, per kurią žmonės reflektuoja savo tapatybę, socializacijos patirtis bei priklausymą tam tikrai istorinei epochai. Ir vis dėlto visuomenės kultūrinės kaitos tyrimas iš kartų perspektyvos, ypatingai akcentuojantis kolektyvinės atminties ir socializacijos procesų reikšmę, nėra pajėgus apimti visų reikšmingų veiksnių. Interpretuojant duomenis apie socialinių kartų skirtumus, būtina atsižvelgti ir į struktūrinius veiksnius: skirtingas kartų išsimokslinimo galimybes, visuomenės urbanizacijos laipsnį bei kitus socioekonominius veiksnius, kurie formuoja tiek materialines gyvenimo sąlygas, tiek kultūrinį lauką. Šių dimensijų neįtraukimas į šios monografijos analizę nėra jų konceptualus nuvertinimas, bet sąmoningas metodologinis sprendimas, susijęs su tyrimo apimties ribojimu ir žiūros kampo išgryninimu.

Nepaisant pasirinktų analitinių ribų, tyrimuose išryškintos išvalgos apie istorinio konteksto, socialinių patirčių ir kartų formavimosi sąsajas leidžia gilinti supratimą apie vertybinių nuostatų dinamiką ir jų tarpgeneracinius skirtumus. Šios išvalgos papildo struktūriniais dėmenimis grindžiamus tyrimus, siūlydamos interpretacinę perspektyvą, orientuotą į prasmių ir tapatumų formavimąsi. Tokiu būdu monografijoje pristatomi tyrimai prisideda prie platesnio tarpgeneracinių pokyčių Lietuvos visuomenėje konceptualizavimo, pabrėždami, kad kartų priklausomybė yra ne tik demografinis faktas, bet ir kultūriškai konstruojamas bei istoriškai įtvirtinamas reiškinys.

13.1 lentelė. Laimė, suvokiama gyvenimo kontrolė, religingumas

Vertybinės nuostatos	Kaitos tendencija	Tarpukario karta	Pirmoji sovietmečio karta	Antroji sovietmečio karta	Paskutinioji sovietmečio karta	Pereinamoji karta	Pirmoji nepriklausomybės karta
Laimės jausena	Visose kartose laimės jausena stiprėjo. Pokytis dėl kartų kaitos buvo didesnis nei dėl vidinio kartų nuostatų kismo.	Vyrauja besijaučiantys laimingi				Vyrauja besijaučiantys labai laimingi	
Suvokiama gyvenimo kontrolė	Suvokiama kontrolė augo ir dėl kartų kaitos, ir dėl pokyčių kartų viduje, bet pastarųjų lemiamas pokytis visuomenės mastu buvo didesnis. Pirmose trijose kartose pokytis nebuvo tolydus, kitose – nuosekliai teigiamos trajektorijos.	Žemesnis nei vidutinis suvokiamos gyvenimo kontrolės lygis		Vidutinis suvokiamos kontrolės lygis		Aukštesnis nei vidutinis suvokiamos kontrolės lygis	
Religingumas	Kartų kaita lemia reikšmingus pokyčius: mažėja pamaldžių gyventojų, auga kultūrinių ir nepriklausomų tikinčiųjų, šiek tiek auga religijai abejingų ir nereliginų gyventojų dalis. Reikšmingi pokyčiai įvyko ir kartų viduje, tačiau jie yra priešingos krypties.	Vyrauja tradicinis arba individualizuotas pamaldumas, kuris šioje kartoje augo.	Vyrauja kultūriniai tikintieji, bet gana didelė ir pamaldžių tikinčiųjų dalis.	Vyrauja kultūriniai tikintieji, santykinai maža pamaldžių tikinčiųjų dalis.		Vyrauja kultūriniai tikintieji, labai maža pamaldžių tikinčiųjų dalis, didesnė nei kitose kartose nereliginųjų dalis.	

13.2. lentelė. Pilietinės ir politinės vertybės

Vertybinės nuostatos	Kaitos tendencija	Tarpukario karta	Pirmoji sovietmečio karta	Antroji sovietmečio karta	Paskutiniai sovietmečio karta	Pereinamoji karta	Pirmoji nepriklausomybės karta
Savanorystė	Narystės religinėse organizacijose vyriausiose kartose lygis augo, bet dėl kartų kaitos visos visuomenės mastu – mažėjo; narystės saviraiškos ir laisvalaikio organizacijose lygis – atvirkščiai.	Itin žemas narystės saviraiškos ir laisvalaikio organizacijose lygis. Aukštesnis nei kitose kartose narystės religinėse organizacijose lygis.		Narystės saviraiškos ir laisvalaikio organizacijose lygis vidutinis, o religinėse organizacijose – itin žemas.			Aukštesnis nei kitose kartose narystės saviraiškos organizacijose lygis, bet itin žemas – religinėse.
Emancipacijos indeksas	Vertybės stiprėjo ir dėl kartų kaitos, ir dėl kaitos kartų viduje, bet pastarasis pokytis buvo svarbesnis.	Silpnos		Vertybės vidutiniškai paplitusios, bet reikšmingai stiprėjančios		Vyraujančios	
Demokratijos-autokratijos indeksas	Prodemokratinės nuostatos lėtai stiprėja ir dėl kartų kaitos, ir dėl pokyčių kartų viduje.	Vyrauja prodemokratinė orientacija, tačiau stiprios ir autoritariniam populizmui palankios vertybinės orientacijos.		Vyrauja prodemokratinė orientacija, kuri dar stiprėja, bet išlieka stiprios ir autoritariniam populizmui palankios vertybinės orientacijos.			
Dalyvavimas protestuose	Aktyvumas protesto politikoje augo dėl kartų kaitos, bet dėl pokyčio kartų viduje, labiausiai palietusias revoliucinio pakilimo metais aktyvias kartas, jo bendras lygis smuko.	Aukštas dalyvavimo ir protesto veiksmų palaikymo lygis 1990 metais, kitais dešimtmečiais nuosekliai mažėjantis (amžėjimo efektas).			Santykinai aukštas ir augantis dalyvavimas protestuose/stiprėjanti teigiama nuostata dėl dalyvavimo juose.		
Pasitikėjimas viešosiomis institucijomis	Pasitikėjimas krašto apsauga, policija, sveikatos apsaugos, socialinės apsaugos, švietimo, teisingumo sistemomis stiprėjo visose kartose.			Aukštesnis nei vidutinis, augantis.			
Nepakantumas etninėms/religinėms mažumoms	Nepakantumas kartų viduje etninėms/religinėms mažumoms ženkliai išaugo. Tolerancijos augimo pokytis dėl kartų kaitos buvo nedidelis.	Visoms sovietmetį patyrusioms kartoms 1990 m. buvęs būdingas santykinai žemas nepakantumo lygis labai išaugo.		Visoms sovietmetį patyrusioms kartoms 1990 m. santykinai žemas nepakantumo lygis augo.		Pagal paskutinės bangos duomenis žemesnis nei kitų kartų nepakantumas.	
Bendrasis solidarumas	Bendrasis solidarumas dėl kartų kaitos šiek tiek mažėjo, o dėl pokyčių kartų viduje – augo.	Aukštesnis nei vidutinis, augantis				Vidutinis, augantis	
Solidarumas su socialinės atskirties grupėmis	Solidarumas su socialinės atskirties grupėmis visuomenėje nyksta dėl vidinio kartų pokyčio, tačiau kartų kaitos efektas jų silpnėjimui daug stipresnis.	Aukštas		Aukštesnis nei vidutinis		Vidutinis	

13.3 lentelė. Darbo ir laisvalaikio vertybės

Vertybinių nuostatos	Kaitos tendencija	Tarpukario karta	Pirmoji sovietmečio karta	Antroji sovietmečio karta	Paskutiniai sovietmečio karta	Pereinamoji karta	Pirmoji nepriklausomybės karta
Savaiminė darbo svarba	Dėl laikotarpio ir amžiaus efektų darbo svarbos kaitos kryptis skirtingose kartose buvo nevienoda: dviejose vyriausiose – mažėjo, kitose – augo.	Aukšta					
Darbo motyvacija	Tiek vidinių, tiek išorinių darbo motyvacijos aspektų svarbos akcentavimas stiprėjo visose kartose, ir visos visuomenės mastu šis efektas svarbesnis nei pokytis dėl kartų kaitos.	Tiek vidiniai, tiek išoriniai darbo motyvacijos aspektai kiekvienoje vėlesnėje kartoje akcentuojami kiek labiau.					
Savaiminė laisvalaikio svarba	Pokytis vyko dėl kartų kaitos – kiekviena jaunesnė karta laisvalaikį vertina labiau nei anksčiau. Pokyčiai kartų viduje nereikšmingi.	Žema	Žemesnė nei vidutinė	Vidutinė		Aukštesnė nei vidutinė	Aukšta

13.4 lentelė. Šeimos ir santuokos vertybės bei moralinis pateisinamumas santuokinio ir seksualinio elgesio srityje

Vertybines nuostatos	Kaitos tendencija	Tarpukario karta	Pirmoji soviet-mečio karta	Antroji soviet-mečio karta	Paskutinioji soviet-mečio karta	Pereinamoji karta	Pirmoji nepriklausomybės karta
Savaiminė šeimos svarba	Reikšmingų pokyčių tiriamu laikotarpiu nevykko.	Kartos iš esmės nesiskiria pagal šeimos svarbos vertinimą – šeima visoms labai svarbi.					
Santuokos kaip pasenusio instituto vertinimai	Nuostatos pokyčiai vyksta dėl kartų kaitos.	Labai aukštas nepritarimo lygis	Aukštas nepritarimo lygis		Vidutinis nepritarimo lygis		
Sėkmingos santuokos veiksniai							
Ištikimybė	Kartų kaita neturi įtakos ištikimybės svarbos vertinimams. Visose kartose užfiksuotas stiprėjantis jos akcentavimas.	Ištikimybė santuokoje vertinama kaip labai svarbi.					
Pakankamos pajamos	Kartų kaita turi labai mažą įtaką – didesnę poveikį turi pokyčiai kartos viduje.	Svarbu			Labai svarbu		
Geros gyvenimo sąlygos ir buitinių rūpesčių pasidalinimas		Svarbu			Labai svarbu		
Moralinis pateisinamumas							
Skyrybos	Pokyčiai vyksta ir dėl kartų kaitos, ir dėl nuostatų kaitos kartų viduje, tačiau pastarasis pokytis santykinai svarbesnis. Išskyrus dvi vyriausias kartas, pateisinamumas augo.	Labiau nepateisina, nei pateisina		Labiau pateisina nei nepateisina		Pateisina	
Abortai		Nepateisina		Vidutiniškai pateisina		Labiau pateisina, nei nepateisina	
Homoseksualumas		Visiškai nepateisina		Nepateisina			
Prostitucija	Pokytis vyksta dėl kartų kaitos. Visos kartos nepateisina, bet jaunesnės mažiau.	Visiškai nepateisina			Nepateisina		

13.5 lentelė. Vaiko vertingumo kultūrinė samprata ir motinystės kultūra

Vertybines nuostatos	Kaitos tendencija	Tarpukario karta	Pirmoji sovietmečio karta	Antroji sovietmečio karta	Paskutiniai sovietmečio karta	Pereinamoji karta	Pirmoji nepriklausomybės karta
Vaiko vertingumo kultūrinė samprata							
Vaiko svarba moters gyvenimo visavertiškumui	Nuostata silpnėjo ir dėl kartų kaitos, ir dėl pokyčių kartų viduje, bet pastarasis pokytis buvo santykinai svarbesnis. Pasireiškia stiprus laikotarpio ir amžiaus efektas.	Absoluti dauguma pritaria			Dauguma pritaria		Daugiau nei pusė pritaria
Vaiko svarba santuokos ar partnerystės sėkmei	Dėl kartų kaitos nuostata silpnėjo, o dėl pokyčių kartų (ypač Antrosios bei Paskutiniosios sovietmečio ir Pereinamosios) viduje – stiprėjo. Pasireiškė stiprus laikotarpio ir amžiaus efektai.	Labai svarbu					Mažiau svarbu nei kitoms kartoms
Socializacijos vertybių autoriteto–autonomiškumo dimensija	Dėl kartų kaitos stebimas perėjimas nuo autoriteto prie autonomiškumo socializacijos vertybių. Pokyčiai kartų viduje nėra reikšmingi.	Labiau pabrėžiamos autoriteto vertybės	Šiek tiek labiau pabrėžiamos autonomiškumo vertybės		Labiau pabrėžiamos autonomiškumo vertybės		
Motinystės kultūra							
Darbas svarbu, tačiau dauguma moterų nori turėti šeimą ir vaikus	Nuostata nesparčiai silpnėjo ir dėl kartų kaitos, ir dėl pokyčių kartų viduje.	Visose kartose dauguma pritaria šiam teiginiui.					
Dirbančių motinų vaikai nukenčia	Nuostata sparčiai silpnėjo, ką labiausiai lėmė pokyčiai kartų viduje.	1990 m. pritarė dauguma, tačiau vėliau pritariančiųjų dalis ženkliai sumažėjo.	Daugiau nei pusė pritaria, tačiau pritariančiųjų dalis mažėja.			Pritariančių ir nepritariančių proporcijos panašios.	
Dirbanti motina gali sukurti tokius pat šiltus santykius su vaiku kaip ir nedirbanti	Pritarimo augimui svarbesnis buvo nuostatos pokytis kartų viduje, o ne kartų kaita.	Visose kartose dauguma pritaria šiam teiginiui.					
Sąmoningos vienišos motinystės pateisinimas	Pateisinimas visuomenės mastu nesparčiai augo tik dėl kartų kaitos.	Nepateisina	Pateisina				

13.6 lentelė. Socializacijos vertybės

Vertybinių nuostatos	Kaitos tendencija	Tarpukario karta	Pirmoji sovietmečio karta	Antroji sovietmečio karta	Paskutiniai sovietmečio karta	Pereinamoji karta	Pirmoji nepriklausomybės karta
Darbštumas	Svarba mažėjo ir dėl kartų kaitos, ir dėl vidinių pokyčių kartose.	Labai svarbu		Svarbu			Svarbu, bet mažiau nei kitoms kartoms
Paklusnumas		Nėra labai svarbu, bet svarbiau nei kitoms kartoms	Mažiau svarbu nei Tarpukario kartai	Nesvarbu		Visai nesvarbu	
Religingumas	Dėl kartų kaitos svarba mažėjo.			Nesvarbu	Visai nesvarbu		
Geros manieros	Svarba kiek augo dėl kartų kaitos.	Vidutiniškai svarbu			Labiau nei vidutiniškai svarbu		
Vaizduotė	Svarba augo ir dėl kartų kaitos, ir dėl vidinio kartų pokyčio.	Labai mažai svarbu		Mažai svarbu		Daug svarbiau nei ankstesnėms kartoms	
Savarankiškumas	Dėl kartų kaitos svarba augo, o dėl pokyčių kartos viduje – mažėjo.	Svarbu		Labai svarbu			
Taupumas	Vidutiniškai svarbi. Svarba visuomenės lygiu mažėjo dėl kartų kaitos, tačiau kai kurių kartų viduje ji augo. Stebimas laikotarpio efektas.	Šių savybių svarbos vertinimai mažai diferencijuoja kartas.					
Atsakomybė	Svarbu. Nedideli pokyčiai vyko tik dėl kaitos kartų viduje.						
Tolerancija ir pagarba kitiems	Kartos vertina panašiai – kaip vidutiniškai svarbią. Nuostata gana stabili.						
Nesavanau-diškumas	Mažai svarbu, ir svarba dar mažėjo dėl nesparčių pokyčių kartų viduje.						

Vaikas skaičiuoja su skaitliukais. 1936 m.

Nežinimo autoriaus nuotrauka, saugoma Lietuvos švietimo muziejuje (LŠM III F 5574)

iStock.com licencijuota nuotrauka

Generations of Change in Lithuania: A Societal Value Perspective

Aida Savicka, Rūta Žiliukaitė

Summary

This monograph seeks to examine the value orientations characteristic of different social generations of the Lithuanian population (hereafter referred to as *generations*) and to analyse how these orientations have changed over the three decades since the restoration of Lithuania's independence. The study presents a theoretically grounded and methodologically coherent empirical analysis of the dynamics of societal values in Lithuania through generational change, revealing how historical, socio-economic, and political contexts shape values and collective identity. We compare the value orientations and their dynamics across six generations that constitute contemporary Lithuanian society (the Interwar Generation, the First Soviet Generation, the Second Soviet Generation, the Last Soviet Generation, the Transitional Generation, and the First Independence Generation) and provide a systematic analysis of their similarities and differences. The birth years of these generations span an 82-year period (from 1918 to 2000), meaning that the members of each generation grew up and entered independent adult life under markedly different political, economic, and social conditions.

This monograph is situated within contemporary sociological and anthropological research on the development of Lithuanian society. It contributes to the analysis of the impact of critical historical ruptures on social structure and cultural mentality, and demonstrates how transformative societal moments have shaped the worldviews and value priorities of different generations. The study examines value change in the domains of family, work, religion, civic engagement, and other spheres of everyday life, showing how intergenerational differences influence daily practices and social norms. The analysis presented in this monograph enables an empirically grounded reconstruction of processes of social change, interpreted from the perspective of mentality and everyday life. Through a comparative cross-cultural approach, it also highlights similarities and differences in value change in Lithuanian society within the broader European context.

Studies of Long-Term Societal Value Change

In this study, values are understood as culturally and socially embedded motivational orientations that purposively shape human behaviour, are transmitted from generation to generation, and remain relatively abstracted from specific situational contexts. They reflect shared conceptions of desirability—what is considered “good,” “right,” or “desirable” in a given society. In this way, values shape individuals’ relationships with themselves, with others, and with society, and motivate choices and patterns of behaviour. This conceptualisation of values draws on Talcott Parsons’ view of values as moral orientations underpinning social order (Parsons, 1939, 1951), Radhakamal Mukerjee’s emphasis on their capacity to transcend specific times and places (Mukerjee, 1946), Clyde Kluckhohn’s focus on their motivational nature (Kluckhohn, 1951), and Peter Ester and colleagues’ understanding of values as internalised desires and aspirations guiding desirable behaviour in everyday life (Ester et al., 1993).

Numerous attempts have been made to develop universal theories capable of explaining value change in societies. While many of these approaches have gained recognition within the academic community, they have also been accompanied by reflexive acknowledgements of their limitations by their proponents, as well as by substantial external criticism—particularly when such theories have been applied not to cross-national or global comparisons, but to the analysis of value dynamics within a single country. It is therefore necessary to briefly outline several of the most influential theories of value change, whose applicability to single-country analyses is often assessed as “partially explanatory, but largely insufficient,” and which are closely linked to the use of data from major comparative research infrastructures such as the *European Values Study* and the *World Values Survey* (EVS/WVS).

The most sustained and influential body of work in this field has been developed by Ronald Inglehart and his collaborators (Inglehart, 1997; Inglehart & Baker, 2000; Welzel et al., 2003; Inglehart & Welzel, 2005). Their modernisation theory posits that modernisation processes unfolding across different world regions give rise to two universal shifts in value orientations. The first is associated with industrialisation, urbanisation, and other processes characteristic of “solid modernity,” which foster a transition from traditional values to secular-rational values. The second shift is linked to economic development and rising material prosperity: As societies attain higher levels of existential security,

value orientations gradually move from survival values towards self-expression values, which emphasise individual choice, creativity, and the pursuit of quality of life. Subsequently, Inglehart's modernisation theory was extended into a theory of human development, highlighting the relationship between value change and individuals' capacity for autonomous action and control over their life circumstances (Welzel, Inglehart & Klingemann, 2003). In later work, this framework evolved into an emancipation theory which conceptualises value change as a process of expanding human empowerment—the growing ability of individuals to choose, act, and express themselves across multiple domains of life (Welzel, 2013, 2021). Considerable international attention has been devoted to studies demonstrating how the universal patterns described by emancipation theory relate to value dimensions proposed by other prominent scholars, such as Geert Hofstede's collectivism-individualism dimension or Shalom H. Schwartz's autonomy-embeddedness axis (Minkov, 2017; Minkov & Hofstede, 2014; Minkov & Kaasa, 2022). Comparative analyses across different world regions show that these value dimensions and their shifts along particular axes are closely associated with levels of economic development, democratic consolidation, institutional transparency, and the maturity of civil society.

Researchers united by the EVS initially worked extensively within the framework of modernisation theory (Ester et al., 1993), but over time increasingly emphasised its limitations rather than its explanatory strengths (Arts et al., 2003; Arts, 2011; Arts & Halman, 2013). They argue that understanding value change requires more than reference to standard modernisation indicators alone; it is essential to take into account each country's specific historical context, the trajectories of its socio-economic development, and the configuration and transformation of its social institutions—factors that may differ substantially even within similar cultural or regional settings (Arts et al., 2003; Arts, 2011; Arts & Halman, 2013). From the perspective of generational value dynamics in Lithuanian society, the relevance of institutional theories can be succinctly illustrated by Lithuania's accession to the European Union and subsequent membership. The intensive, multi-sectoral preparation for EU accession and the actual process of joining required the rapid transposition and implementation of EU legislation, which not only reshaped everyday practices but also became a significant driver of change in value orientations and behavioural norms. At the same time, modernisation theory and its extension into emancipation theory have also been applied to the analysis of cultural convergence between the

populations of Lithuania and other post-accession EU member states and those of longer-standing EU countries (Akaliyski, 2019; Akaliyski et al., 2022; Akaliyski & Welzel, 2020).

When examining long-term value change, it is insufficient to limit analysis to comparisons of values, attitudes, opinions, or behaviours across different age groups at distinct points in time. Although such an approach allows for the identification of age-specific or period-specific differences, it does not provide an adequate basis for understanding the long-term development of value orientations, their deeper transformations, or their underlying causes. To achieve more profound analytical insight, it is necessary to systematically consider the historical contexts in which individuals experience key life stages—particularly early socialisation and the formative period of personality development. These stages are the most sensitive to external influences and often establish enduring foundations for worldviews and value orientations. Accordingly, within the long-standing tradition of comparative values research based on EVS/WVS data, societal value change is commonly linked, among other factors, to generational replacement—that is, to the succession of generations that have grown up under different political, economic, and social conditions (Abramson & Inglehart, 1992, 1995; Arts et al., 2003; Campbell et al., 2015; Ester et al., 1993; Inglehart, 1997; Inglehart & Welzel, 2005; Welzel, 2013).

The experience of significant external events during a generation's formative years shapes the values, attitudes, and preferences of individuals belonging to that generation, which tend to remain relatively stable throughout the course of life, thereby producing a distinct "generational effect" that allows one generation to be distinguished from another. For this reason, analyses of value change require the identification of generations whose members matured and were socialised within the same socio-cultural and political contexts, experienced similar societal ruptures, crises, or collective experiences, and can therefore be situated within meaningful chronological boundaries. Such a generational approach makes it possible to reveal not only the influence of historical periods, but also the impact of structurally embedded factors on the formation and transformation of values over time.

Generational Replacement as a Mechanism of Societal Value Change

Generations are formed under unique historical circumstances shaped by socially significant economic, political, cultural, and technological events that influence their value orientations. Accelerating social change and radical transformations of social structures over the past century help explain the growing prominence of the concept of generation in both public and academic discourse (White, 2013). Material components of society, such as the economy and technology, tend to change more rapidly than cultural patterns. For changes in material conditions to be reflected in prevailing value orientations, generational replacement is required: Younger generations raised under qualitatively different conditions develop value priorities distinct from those of older generations, whose life chances were structured and constrained differently. From the perspective of generational theory, individuals who mature and reach adulthood in similar historical contexts and share experiences of major societal events tend to exhibit similar core value orientations, despite diverse individual socialisation trajectories. Generation thus becomes an important element of individual identity, linking individuals to broader social groups alongside other markers such as gender, social origin, or ethnicity (Corsten, 1999; Misztal, 2003).

Scholars of generational change emphasise that differences in value orientations and behavioural patterns across generations cannot be explained solely by political, economic, social, or technological transformations. Rather, these differences are fundamentally rooted in the specific historical and cultural experiences that each generation encounters during its formative socialisation period. In other words, individuals who come of age in a particular historical moment develop shared collective experiences—such as living through periods of political rupture, mass migration, or cultural liberalisation—that leave a lasting imprint on their worldviews, values, and social choices. Generational differences are therefore neither accidental nor merely the product of structural conditions; instead, they emerge from shared historical experiences that become a foundational element of generational identity. Within this conceptual framework, three core criteria are central to defining a generation: shared experience of formative historical events; generational identity as an awareness of belonging to a particular cohort combined with a shared collective memory; and a set of common beliefs and value orientations shared by members of the generation.

Newly emerging generations, characterised by distinct value orientations, subsequently become active agents of historical development, shaping the direction of societal change. This implies that generations are not only products of material, cultural, and social transformations, but also their driving force. The concept of social generations thus provides a powerful analytical lens for understanding patterns of attitudes, perceptions, and behaviour that prevail within particular social groups and stem from shared historical, cultural, and social experiences. It also enables deeper insights into how the historical and social context of an individual's life course—especially the period of maturation—shapes individual orientations, explains how and why dominant cultural values and norms change over time, and allows for informed projections of future societal development. Empirical research consistently confirms the significance of generations as a social and cultural phenomenon: What matters is not merely the year of birth of those assigned to a given generation, but the collective experiences associated with the formative stage of personality development, which shape generational self-understanding, prevailing value orientations, and distinctive modes of interpreting and acting in the world. The value shifts that occur through generational replacement are therefore broad in scope, encompassing multiple domains of social life and reflecting the ongoing transformation of society.

At the same time, the comparative tradition of value research also analyses value change occurring within generations. Not only one or several generations, but all generations within a society may be influenced by changing life conditions in a broader sense. Consequently, when describing generational value orientations, it is essential to attend not only to intergenerational differences, but also to changes that occur within each generation over the period under analysis. The analytical distinction between generational replacement and intra-generational value change as mechanisms of societal value transformation is crucial for understanding trajectories of social change and for developing effective public policy responses. Generational replacement implies a gradual and relatively predictable process whereby younger generations with different value orientations naturally replace older ones. In contrast, value change within generations reflects individuals' capacity to modify their value orientations over the life course in response to changing socio-economic conditions, technological development, and institutional, political, or cultural transformations. This distinction has important methodological and practical implications: Changes

driven by generational replacement suggest that significant societal value shifts may take decades, whereas intra-generational change indicates the potential for more rapid transformations, for example in response to shifts in the social environment, social shocks, or targeted interventions. Moreover, when certain value orientations remain stable within generations and societal change occurs primarily through generational replacement, pronounced intergenerational value divides may emerge, potentially giving rise to social tensions.

Understanding the relative contribution of each mechanism of value change across different domains of social life can help determine both the temporal horizon and the nature of potential interventions, particularly in areas such as environmental policy, social justice initiatives, or technological adaptation, where the pace of value change may be critical in addressing urgent societal challenges. In static, slow-moving societies, younger generations tend to adapt more readily to the social norms, value orientations, and behavioural patterns of older generations, thereby sustaining social continuity and stability, since values function as guiding principles that help define worthwhile goals and motivate their pursuit in specific ways (Schwartz, 1994). In such contexts, intergenerational differences in value orientations reflect a relatively smooth and coherent trajectory of societal development, shaped by long-term processes of modernisation, democratisation, individualisation, and expansion of education (Inglehart & Welzel, 2005). In contrast, societies undergoing rapid change require individuals to adapt to newly emerging conditions of social action. Robert K. Merton identified five modes of adaptation that tend to surface during periods of radical social change: conformity, innovation, ritualism, retreatism, and rebellion (Merton, 1968). Members of different generations may adopt distinct strategies for adapting to changing social, economic, or cultural conditions, depending on the stage of socialisation at which these changes occur, accumulated life experience, available resources, and prevailing value orientations. Younger generations, socialised in contexts characterised by new technologies, dynamic labour markets, and global interconnectedness, are more likely to adopt strategies of innovation or even rebellion; they tend to experiment, challenge established norms, critically reassess traditions, and more readily embrace new patterns of behaviour. Older generations, by contrast, often face greater difficulties in adapting to radical changes—including institutional reconfigurations, globalisation, and technological progress—and, in seeking to preserve familiar ways of life and value systems, may be more inclined towards conformity,

ritualism, or even retreat. However, in striving to remain active participants in social life, they may also develop re-adaptive strategies by rethinking and reconstructing their previous social roles and modes of action. Differences in adaptation strategies should therefore not be interpreted as indicators of passivity or resistance on the part of older generations; their pathways of adjustment may involve slower, more reflective processes of adaptation that, in some cases, require additional support or institutional assistance. This dynamic shapes intergenerational relations during periods of transformation: Some generations act as catalysts of change, others as anchors of stability, and their interaction determines society's overall capacity to adapt to newly emerging social conditions. At the same time, in contexts of rapid political, social, and economic transformation, technological innovation, and cultural rupture, pronounced generational differentiation becomes unavoidable. The roots of this differentiation lie in the formative experiences of younger generations growing up in rapidly changing worlds (Rosa, 2013), where values and norms transmitted through socialisation no longer correspond to new structural conditions and thus lose their effectiveness as behavioural guides (Edmunds & Turner, 2002). This mismatch between transmitted and practically functioning norms generates cultural dissonance, which becomes a source of intergenerational value tension and may even alter the logic of cultural development itself: Under such conditions, it is often older generations that experience pressure to adapt to new worldviews, behavioural practices, and value priorities shaped by younger cohorts.

In contemporary societies, particularly pronounced value differences between younger and older generations emerge in domains related to technology use, forms of communication, understandings of work and leisure, and expressions of personal identity. Among the key drivers of this intergenerational differentiation are rising material prosperity, which has created fundamentally different socialisation environments for successive generations, and technological transformations that have reshaped social interaction—most notably digitalisation, smart technologies, and the integration of artificial intelligence into everyday life. Increased material prosperity has provided younger generations with qualitatively new life opportunities, fostering stronger orientations towards self-realisation, personal autonomy, self-expression, and psychological well-being, which contrast sharply with older generations' emphasis on security, duty, material stability, and collective

obligations. This shift alters generational relationships to work, leisure, consumption, and notions of quality of life. Younger cohorts are less likely to link personal worth to occupational status or asset accumulation, instead valuing flexibility, work-life balance, mobility, and diversity of experiences. Older generations, shaped by experiences of scarcity or social instability, are more inclined to draw on logics of caution rooted in deficit economies, prioritising accumulation and institutional loyalty. Digital transformation further intensifies these differences by reshaping access to information, communication practices, and forms of work, while also redefining core notions of social identity and agency (Rainie & Wellman, 2012). As younger generations are socialised within already digitalised environments, their experiences, perceptions of the world, and value orientations differ fundamentally from those formed within earlier media landscapes, often resulting not only in value-based differences but also in deeper intergenerational misunderstandings rooted in divergent modes of world interpretation (Prensky, 2001a).

Intergenerational differences are even more pronounced in post-socialist societies, whose populations have experienced not only transitions related to industrialisation and digitalisation, but also profound systemic disruption (Surzhko-Harned & Turkina, 2018). Younger generations socialised under democratic conditions tend to exhibit more realistic expectations about the future and a stronger orientation towards individualism than preceding cohorts. They are more likely to prioritise values such as personal freedom, tolerance, emancipation, achievement, scepticism towards authority, and open communication with both peers and older generations (Macek et al., 2013). These orientations translate into particularly pronounced generational differences in perceived control over life circumstances, self-efficacy, subjective well-being, and conceptions of happiness.

Contexts of Generational Formation in Lithuanian Society

Do the value changes unfolding in Lithuanian society—arising both from generational replacement and from shifts in attitudes within generations—correspond to universal regularities observable on a global scale, or are they primarily shaped by factors specific to the country's historical and cultural context? To address these questions and empirically examine intergenerational

differences in value orientations, the point of departure must be the issue of generational classification.

Establishing chronological boundaries between different societal generations is a complex task marked by substantial theoretical and empirical uncertainty. Such boundaries are neither static nor clearly delineated; rather, they are flexible, porous, and sensitive to the research context and to the temporal vantage point from which the assessment is made. Generational junctures are shaped not only by birth years, but also by historical experiences, political ruptures, technological change, and cultural trajectories—factors that acquire different meanings and intensities across societies. Yet identifying such turning points “objectively” is difficult, and no universal methodological solution has been found. On the one hand, generations take shape and are named only after some time has passed since the formative events that retrospectively confer meaning upon them (Lovell, 2007). On the other hand, generations are not stable entities persisting unchanged through history: their boundaries can shift as societies encounter and respond to new consequential events (Fulbrook, 2011). It is therefore unsurprising that scholars’ proposed birth-year ranges for particular generations are often provisional and partially inconsistent. This is due, in part, to differences in regional or temporal perspective, the selection and interpretation of historical circumstances, the substantive focus of the study, and methodological approach; but above all, to the fact that periodisation typically relies more on expert judgement than on the direct analysis of empirical data, making some degree of subjectivity difficult to avoid when specifying where one generation begins and another ends. Moreover, generations do not replace one another in a single moment but through a more or less gradual transition, which inevitably renders the boundary between them indistinct.

A considerable number of authors argue that generations are global in nature, driven by worldwide structural changes and major events (economic crises, geopolitical developments, technological innovations) and—particularly in the case of younger generations—by the rise of global communication flows and virtual cultural communities (Edmunds & Turner, 2005; Meredith et al., 2002). This global paradigm foregrounds trans-cultural tendencies in generational formation, emphasising similarities across world regions. The most widely used scheme to date is the periodisation proposed by Neil Howe and William Strauss (Howe, 2023; Howe & Strauss, 1991, 1997, 2000, 2007), which proceeds in roughly twenty-year periods and identifies five generations currently present

in the population: Silent, Baby Boom, Generation X, Millennial, and Homeland (with Howe's latest monograph adding a future generation, the "New Prophets," projected to be born in 2030–2052). This framework links generational labels to distinctive experiences during socialisation, said to produce characteristic value orientations and behavioural patterns within each generation. Other scholars, however, urge closer attention to the specificity of regional historical experience and its potential consequences for generational consolidation. This local narrative emphasises that generations are products of national or regional contexts—political regimes, economic orders, historical traumas, and watershed transformations—and that different generations emerge in different national settings (Caballero & Baigorri, 2019; Díez-Nicolás, 2008; Egri & Ralston, 2004; Fernández-Durán, 2016; Levada, 2001; Miroshkina, 2017; Nugin et al., 2016; Schewe et al., 2013; Schewe & Meredith, 2004; Scholz, 2019; Semenova, 2003; Šūpulis & Zellis, 2019; Ting et al., 2018; Tung & Comeau, 2014). These debates indicate that defining generational boundaries requires more than mechanically listing dates; it calls for conceptual sensitivity to the specificity of historical periods, collective experiences, and the dynamics of value orientations. For this reason, generational definitions should be treated as constructs that depend on the criteria selected and the analytical perspective adopted. To elucidate how objective social processes interact with the distinctive experiences of particular generations in shaping long-term value orientations, one must attend to the chronology of events and historical ruptures that are consequential for generational formation in Lithuania, as well as to the social and demographic structural changes induced by these events.

The value orientations and identities of Lithuania's contemporary generations have been shaped by such historical events as the proclamation of the First Republic of Lithuania in 1918 and the process of state-building; the pre-war occupation by the Soviet Army in 1940; the Second World War and the Nazi occupation regime; the massive losses of population and economic resources caused by occupations and war; Lithuania's incorporation into the Soviet Union and a five-decade occupation regime (first marked by mass deportations, the suppression of post-war resistance, and rapid Sovietisation policies, later passing through periods commonly described as the "thaw," "stagnation," and "perestroika"); the national revival movement and the restoration of independence in 1990; the subsequent radical political, economic, and social transformations; accession to NATO and the European Union in 2004; and later trends and fluctuations in social and economic development.

In the period following the Second World War, Lithuania underwent an accelerated Soviet modernisation and, within a short time, moved from an agrarian state to an urbanised industrial society. On the one hand, Soviet modernisation promoted economic growth, technological development, rising educational attainment, and improvements in healthcare—changes that reshaped the living conditions and social mobility opportunities of those who began independent adult life under Soviet rule. On the other hand, centrally administered modernisation ensured the population's economic well-being only partially. The planned economy was a shortage economy characterised by persistent deficits of quality goods and services. Economic restructuring progressed far more rapidly than cultural and social change. The tension between state-led (pseudo)emancipatory policies and patriarchal relations that persisted in everyday life affected actual practices of combining family and work. Soviet-style modernisation was also tied to a state-controlled ideological vision of social development and to restrictions on civil and political rights aimed at reshaping collective identity. Together, these factors shaped the value orientations of Lithuania's Soviet-era generations in domains such as family, work, leisure, religion, and beyond.

After the restoration of independence, as Lithuania shifted to liberal democracy and a neoliberal market economy, a society shaped by five decades of Soviet modernisation effectively “fell” directly into the stage of late modernity, governed by different principles of social life and strongly influenced by rapid (and accelerating) processes of globalisation (Bauman, 2000; Beck, 1992; Giddens, 1991). All contemporary Lithuanian generations were affected by the transition from the standardised life course characteristic of Soviet modernity—where education, career start and prospects, family formation, childbirth, and retirement were broadly predictable—to less predictable life-course scenarios (Kraniauskienė, 2011, 2014). In Zygmunt Bauman's terms, “solid modernity” gave way to “liquid modernity” (Bauman, 2000). Within a relatively short period, everyday living conditions and life trajectories became destabilised and permeated by diverse risks stemming from global economic crises, technogenic catastrophes, and other transnational shocks. The capacity of democratic nation-states to set and implement public agendas autonomously had visibly diminished, while social structure had been affected by the expansion of consumer culture and the diffusion of consumerist relations to others. At the individual level, these developments manifested as growing social and economic insecurity—

heightened risks of unemployment, migration, and unstable life trajectories—as well as changing expectations in intimate relationships and family life, where personal choice and self-realisation were increasingly emphasised. The opening of borders and the information environment enabled both migration and the intensified global circulation of cultural symbols, lifestyle styles, and value orientations, fostering processes such as the strengthening of individualism and the heightened emphasis on personal freedoms and self-expression. Digital breakthroughs fundamentally transformed the dissemination and accessibility of information, forms of mass and interpersonal communication, and the social dynamics of society, thereby further accelerating ongoing cultural change.

From the perspective of generational theory, these developments could not but affect subsequent societal evolution through the emergence of new cohorts with distinctive value orientations and patterns of behaviour. In societies experiencing radical developmental ruptures, intergenerational differences become particularly pronounced, as changing social structures demand flexibility and the capacity to revise established action patterns and normative standards. The discontinuous character of Lithuania's twentieth/twenty-first-century trajectory, in a sense, simplifies generational analysis and allows generational boundaries to be identified more precisely at the conceptual level. Major historical rupture points—occupations, regime changes, the restoration of independence, or the transition to a market economy—create clear breaks in social experience and collective memory that serve as salient reference points for generational formation. Unlike contexts of gradual social development, where value transmission across generations proceeds incrementally, periods of rupture require younger generations to reassess the experiences of older cohorts and to form a distinctive worldview grounded in new sociocultural experiences. Consequently, generational differentiation becomes more visible and theoretically more straightforward to articulate.

These processes are evident in Lithuania, where fundamental changes occurred within a short time: the establishment of democratic governance, the consolidation of a market economy, and rapid technological progress. While certain value transformations—such as the strengthening of individualism, shifts in religiosity, or broader effects of modernisation—affect all generations and operate as long-term cultural trends, other domains reveal much sharper divides between the youngest and the oldest cohorts. The basis of this divide lies in the specific socialisation environment of younger generations, which

differed fundamentally from the experiences of earlier cohorts. Lithuania's youngest generations were formed in a period when the state regained independence, rapidly integrated into the Western political and economic space, and underwent radical changes in everyday life associated with the diffusion of information technologies. These factors profoundly shaped their social expectations, worldviews, and lifestyle models—often difficult for older generations to accommodate. As a result, relations between these generations are no longer based solely on value continuity; they are also marked by cultural tensions rooted in divergent experiences, orientations, and ways of perceiving the world.

Classification of Lithuanian Generations

In the Lithuanian context, research on generations in the broad sense has received substantial attention. Most Lithuanian scholarship addressing generational issues relies on comparisons of birth cohorts (Leonavičius & Žilys, 2021; Savicka, 2016; Žiliukaitė, 2007, 2014, 2016). Considerable attention to questions of collective memory, life-course specificities, and shared everyday experiences has also been developed in qualitative studies by Lithuanian researchers (Corning et al., 2013; Gailienė, 2015; Kraniauskienė, 2004, 2009, 2014, 2016; Leinartė et al., 2014; Maslauskaitė, 2020; Zilinskiene & Ilic, 2021; Žilinskiene et al., 2016, 2025). Generational differences have likewise been analysed from the perspective of cultural trauma generated by social transformations (Gailienė, 2015). Taken together, these works propose a range of classifications of Lithuanian generations, indicating that demarcating generational boundaries is not firmly standardised and depends on the focal research problem, the questions posed, and the paradigms applied. At the same time, this body of research provides important foundations for the methodological preparation of an analysis of Lithuanian generations, particularly by foregrounding collective life experiences, identity formation, and historical memory.

For the purposes of this monograph, we adopt what is arguably the most comprehensive classification of Lithuanian generations proposed by Laima Žilinskiene and Melanie Ilic with colleagues, grounded in the specificities of Lithuania's political, economic, and social development (Zilinskiene & Ilic, 2021). We extend and supplement this typology by adding the youngest cohort that has already reached adulthood (i.e., the "First Independence Generation"):

- Interwar Generation (born 1918–1940)¹
- First Soviet Generation (born 1941–1959)
- Second Soviet Generation (born 1960–1969)
- Last Soviet Generation (born 1970–1979)
- Transitional Generation (born 1980–1989)
- First Independence Generation (born 1990–2000)²

It is important to emphasise that this classification is based less on the self-identification of members of different generations and more on an expert grouping grounded in assessments of political, economic, social, and cultural phenomena that constituted formative experiences, in a synthesis of earlier empirical findings, and in their theoretical interpretation. To make the logic of the generational typology used in this study more transparent, the following paragraphs briefly outline distinctive features and collective experiences that significantly shaped these generations' value orientations and identities.

The Interwar Generation (born 1918–1940) received special attention in Violeta Davoliūtė's monograph, which described it as marked in early youth by the traumas of war, armed resistance, forced emigration, deportation, and mass collectivisation, yet—because of its age—most often avoided direct participation in these conflicts and experienced considerable social mobility as rural residents migrated to cities (Davoliūtė, 2014). Nevertheless, traumatic experiences in youth shaped how later life events were interpreted and remembered, while adaptation to the new order produced a split between “public” and “private” consciousness, with different behavioural standards applied to these two spheres of life (Žilinskienė & Ilic, 2020). Among the best-known members of this generation who remained in Lithuania, many were, in their youth, ideologues of Soviet modernisation; yet by the late 1970s, national liberation leaders also emerged from within their ranks. In

¹ Despite the fact that the older members of this generation experienced their socialisation during the period of the First Republic, while the younger ones came of age during the formation of the Soviet system, they are bound by a shared historical memory and the common experience of coercive rule and adaptation to a new social reality. Unlike younger generations, this one is shaped less by ideological experiences than by existential boundary experiences—war, deportation, and repression— which function as key factors consolidating generational identity. For this reason, researchers treat this group as a single generation characterised by a distinct value profile.

² Although in the most recent monograph by L. Žilinskienė and colleagues (Žilinskienė et al., 2025) the two youngest generations distinguished in this classification are conceptualised as a single Transformation Generation, the autobiographical narrative data presented in that study, together with the authors' conclusions regarding generational identity narratives, value orientations, and actual patterns of behaviour, substantiate the analytical rationale for distinguishing two separate generations within the cohort born between 1980 and 2000. In this framework, the boundary of the youngest generation is drawn at 1990.

Davoliūtė's interpretation, this generation thus became a unique link connecting the pre-Soviet, Soviet, and post-Soviet periods.

The First Soviet Generation (born 1941–1959), which stands at the centre of biographical research by Žilinskienė, Sigita Kraniauskienė, and Irena Šutinienė (Žilinskienė et al., 2016), underwent primary socialisation during the period of the political “thaw.” Those in this generation largely avoided direct experience of major international conflicts and matured in Lithuania under conditions of post-war deprivation, totalitarianism, accelerated Soviet modernisation, and political indoctrination. They had no personal memories of life in pre-Soviet Lithuania, yet still heard vivid accounts of war and the post-war period within their families; consequently, their life trajectories were strongly shaped by the attitudes of parents and other close relatives toward the Soviet system (Žilinskienė & Ilic, 2020). During the major transformations of the late twentieth century, this generation was already relatively established in its professional fields, which for some provided better opportunities than those available to younger cohorts to increase influence or accumulate economic capital by mobilising social status and creative potential. For others, however, these transformations meant the loss of accumulated life achievements and savings due to the collapse of the previous economic system and industrial production, forcing them to search for alternative life scenarios that are not always easy to realise in midlife. These processes contributed to a divide between the so-called winners and losers of political, economic, and social transformation.

The life course of *the Second Soviet Generation* (born 1960–1969) was highly standardised and institutionalised from birth (Kraniauskienė & Damaševičiūtė, 2025), implying lower risks but also more limited life choices. They were born, grew up, and reached adulthood in the so-called “society of boredom” (Vaiseta, 2014), characterised by pervasive control over everyday life, strict rules, suppression of personal initiative, censorship, restricted cultural horizons, aesthetic unification, economic shortages, social deprivation, and high predictability. Despite early institutionalisation through the organisations of the so-called Little Octobrists, Pioneers, and the Komsomol (Communist Youth League), the unattractive forms of participation offered by these organisations in Lithuania did not have the capacity to cultivate collective identity and community spirit among young people (Naudžiūnienė, 2021). With no tangible prospects of serious political change, members of this generation had to adapt pragmatically to Soviet realities in their youth, mastering creative and resourceful techniques of everyday accommodation.

This adaptation did not necessarily entail unconditional acceptance of ideology: more often it involved effective navigation of the opportunities and constraints defined by the system, which structured life prospects. During the major political upheavals of the late twentieth century, this generation was mature enough to grasp the significance of ongoing processes, yet still young enough to adjust life scenarios accordingly; the spectrum of newly available choices was relatively broad (which is why Estonian researchers refer to an analogous cohort as the “Winners’ Generation”; see Lilleoja & Raudsepp, 2016).

The Last Soviet Generation (born 1970–1979) is distinctive in that most within this cohort were socialised in childhood through Russian animated films and experienced institutional preschool care, with both parents working full time. Growing up in an era of a planned economy and pervasive shortages, this generation encountered an atmosphere of political change while maturing, and reached adulthood at the height of the Lithuanian national liberation movement and the onset of social transformation. It may therefore be seen as a breakthrough generation which, in a sense, experienced a “double socialisation” as society abruptly shifted to a new political, economic, and social system requiring a different worldview (Levada, 2001). Although this generation was still too young to fully capitalise on the moment of rapid accumulation associated with social change and mass privatisation, the fall of the Iron Curtain opened horizons previously inaccessible to earlier generations (particularly in education and entrepreneurship) hence the label “strategic generation”. This generation has another distinctive feature: On the one hand, it is the last generation to reach adulthood under Soviet rule and thus shares experience with older cohorts; on the other hand, this generation engaged in practices which initiated new social trends, later adopted by subsequent generations (for example, the normalisation of cohabitation and the postponement of marriage and childbearing) (Maslauskaitė, 2023c; Nugin, 2015).

The Transitional Generation (born 1980–1989) may be conceptualised as a postmemory generation (Hirsch, 2012),³ as its members effectively lack direct

³ The concept of *postmemory*, initially introduced to describe the relationship of Holocaust survivors’ descendants to traumatic events they did not directly experience, and later extended to encompass descendants of individuals affected by other traumatic events, refers to a deep emotional connection to past experiences transmitted across generations. Although these events were not personally lived through, memories of them are conveyed intergenerationally, shaping subsequent generations’ perceptions and identities. This relationship emerges through a complex interaction between narratives transmitted by close relatives who were direct witnesses of past events and the subjective interpretations of those narratives by listeners, shaped by their personal experiences, value

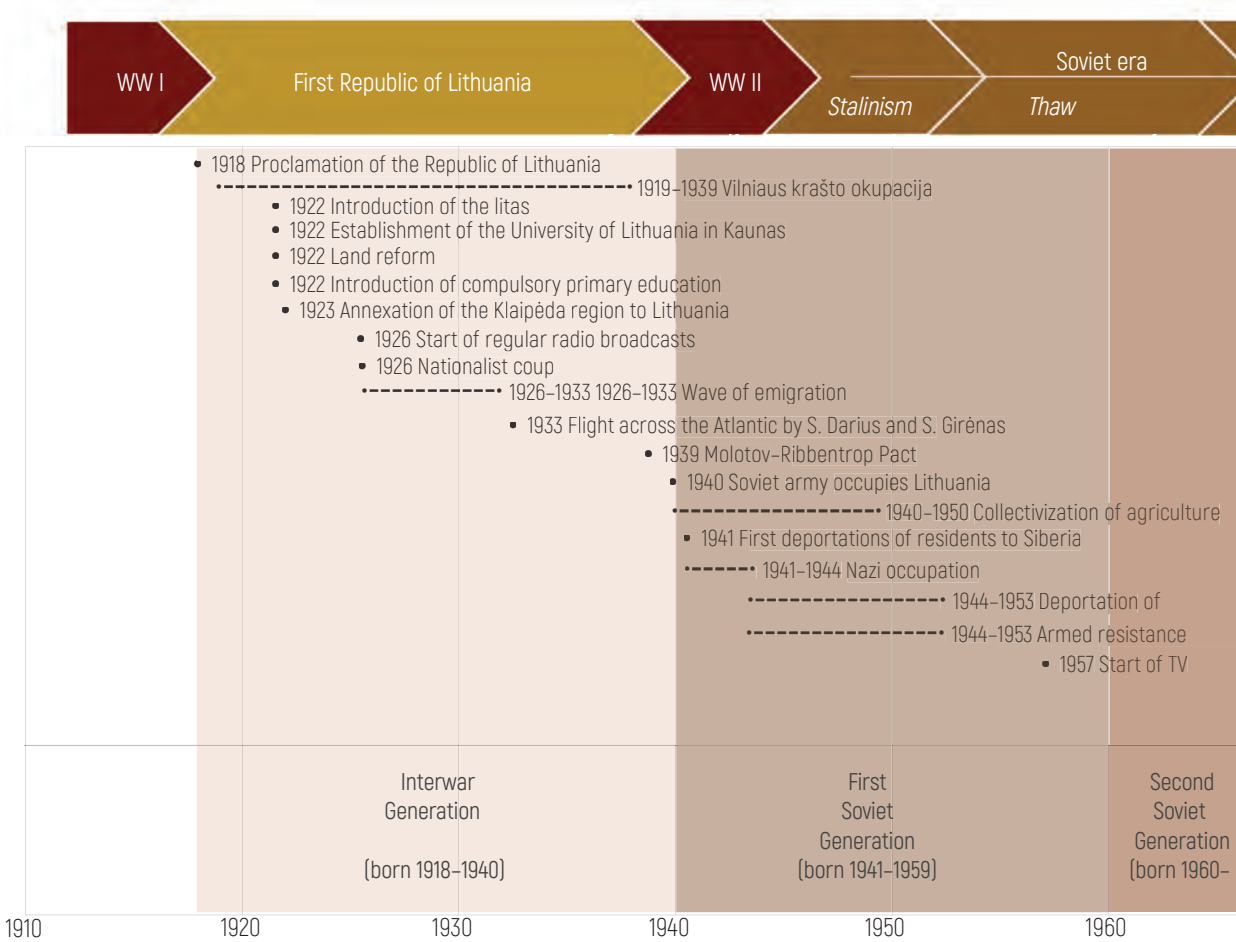
personal memories of the Soviet period. They grew up and matured amidst profound societal transformation, rapid economic growth, and the normative uncertainty generated by these changes, yet with greater self-confidence and a stronger sense of personal self-efficacy; accordingly, they have also been described as a generation that “raised itself” (Žilinskienė, 2025). Moreover, the digital breakthrough significantly shaped this cohort’s formation and life trajectories, enabling new forms of communication and self-expression and conferring advantages in professional domains where digital competencies are particularly valued.

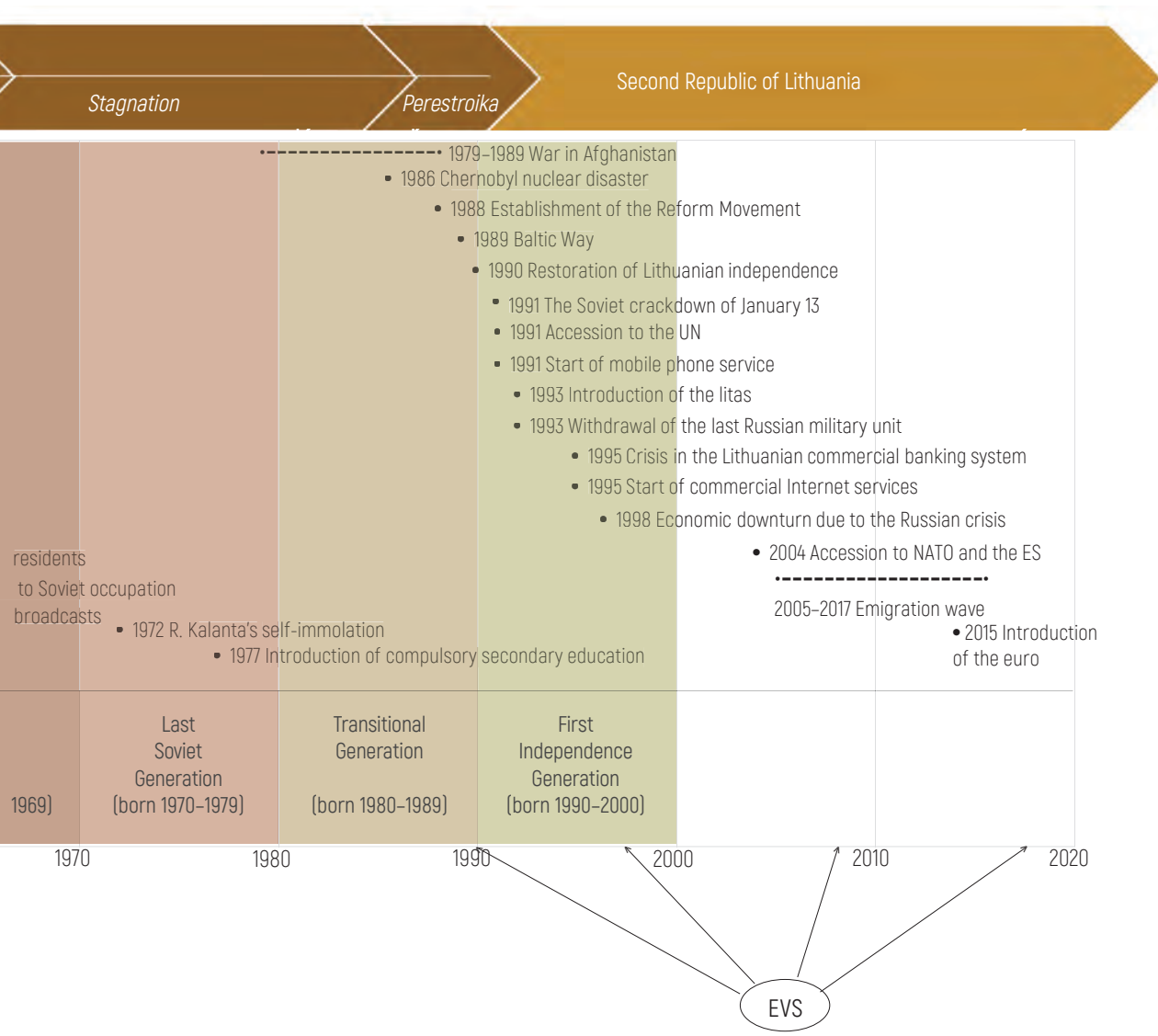
The *First Independence Generation* (born 1990–2000) can be considered the first “genuine” generation of “digital natives” (Prensky, 2001a, 2001b), as it was born and grew up from early childhood in an environment saturated with digital technologies and smart devices. It tends to identify with global generations shaped by worldwide events and information flows (Žilinskienė & Kraniauskienė, 2025). This generation, raised within the milieu of a global therapeutic culture, is also characterised by greater attention to emotional and psychological issues (Žilinskienė & Kraniauskienė, 2025).

To summarise this brief account of Lithuania’s societal and economic development, the key events and complex processes (a list which is neither exhaustive nor final) likely to have been most consequential for the formation of worldviews, the setting of life goals and aspirations, interpersonal relations, feelings of security and mutual trust, and typical life trajectories are presented in a timeline in Figure 14.1. Together, these constitute the interpretive context for research on generational differentiation and periodisation in Lithuanian society aimed at identifying the distinctive features of value orientations prevailing within different generations.

orientations, and imaginative reconstructions. Accordingly, the notion of a *postmemory generation* captures the ways in which newly emerging generations in society relate to traumatic experiences that occurred before their birth but are often transmitted so profoundly that they are experienced as if they were personal memories.

Figure 14.1. Chronological timeline: major societal events and processes in Lithuania and the dates of the EVS survey waves

Methodology

Although generational diversity and its consequences for social life are widely acknowledged, research in this field still lacks theoretical and methodological coherence. Studies conducted by Lithuanian scholars draw on different understandings of “generation” and different research paradigms (genealogical kinship, birth cohorts, the life-course perspective, or social generations). Scholarly attention has most often focused on the mentality, value orientations, and identities of particular generations, or on narrow domains of social life where generational change is most visible; by contrast, large-scale empirical research grounded in generational theory and based on quantitative evidence about the value orientations of different generations—their similarities and differences—has not yet been carried out. This monograph seeks to address that gap.

Analysing value differences between societal generations requires long-term comparative data on the value orientations of members of particular generations across the course of their lives (in youth, midlife, and older age). Ideally, such data would cover as long a period as possible—at least fifty years. In Lithuania, however, such surveys were not conducted during the Soviet period, and repeating those surveys that did exist would not yield scientific value after the restoration of independence, given the ideologised environment of the social sciences at that time. At present, the longest-running survey in Lithuania providing the data needed for an analysis of generational value orientations is the EVS.⁴ Four of its waves have been implemented in Lithuania, spanning twenty-seven years: 1990, 1999, 2008, and 2017. The value of EVS data for the purposes of this monograph lies not only in the time span it covers, but also in the breadth of domains included: the survey captures value orientations related to multiple spheres of life (family, work, leisure, religion, morality, politics, and others). Equally important, EVS enables comparisons between Lithuania and other countries, allowing an assessment of the extent to which value changes associated with generational replacement (or with change

⁴ Detailed information about the study is available at <https://europeanvaluesstudy.eu/>. The data files used in this study are publicly available in the GESIS Data Archive: EVS (2022). European Values Study 2017: Integrated Dataset (EVS 2017). GESIS, Cologne. ZA7500 Data file Version 5.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.13897>; and EVS (2022). EVS Trend File 1981–2017. GESIS, Cologne. ZA7503 Data file Version 3.0.0, <https://doi.org/10.4232/1.14021>. The GESIS archive also provides detailed methodological documentation for each country, including sampling descriptions, survey metadata, country-specific variable definitions (e.g., political parties, income deciles, educational scales), and questionnaires in their original languages.

within generations) are local and Lithuania-specific, and to what extent they reflect broader, more global processes.

The analytic logic of this study is organised across three levels. First, a dynamic level: Each chapter analyses changes in Lithuanian residents' value orientations in a given life domain over the period 1990–2017. Second, a comparative level: The 2017 Lithuanian results are compared with those of other European countries, making it possible to interpret national changes empirically within a wider European context. Third, a generational level: Value change is examined in a period–age–generation perspective to address the central research aim of this monograph—whether, and how, Lithuania's social generations differ in their value orientations.

Research on generational value orientations inevitably confronts a major methodological challenge: disentangling the effects of age, period, and cohort/generation on value change (the age–period–cohort, or APC, problem). This is among the most complex methodological issues in social research because the three components are inextricably interrelated, and each may exert an independent influence on different value orientations. To unpack the interactions between age, period, and generation, each value dimension included in our study was analysed through three lenses:

- Period-by-age interaction analysis, which helps (1) identify periods that affect people of different ages similarly or differently; and (2) compare trajectories of value change across age groups in particular historical periods. When interpreting these results, it is important to recognise that a potential generation effect remains unobserved at this stage, because respondents of the same age in different survey waves belong to different generations.
- Period-by-generation interaction analysis, which identifies periods that influence the value orientations of different generations similarly or differently. Here, we must bear in mind that period effects are intertwined with age effects that are not captured at this stage and may nonetheless be substantial.
- Age-by-generation interaction analysis, which allows assessment of (1) change within the same generation as its members move from one age group to another; and (2) differences between generations among respondents of the same age. Comparing the magnitude of variation along these two axes provides grounds for judging which has the stronger influence on the dynamics of value orientations: moving from one age stage to another,

or generational replacement. At this stage, however, it is essential not to lose sight of the period effect examined in earlier steps, because the same period affects different generations at different ages.

To assess the influence of age, period, and social generation on domain-specific value orientations, we employed descriptive statistics, spatial (mapping) and visual analytic techniques, and non-parametric tests for comparing means (the Kruskal-Wallis test and the Mann-Whitney U test).

Following these analyses, we evaluated which change is relatively larger: change attributable to generational replacement, or change attributable to shifts within generations. The first mechanism captures value transformation linked to distinct socialisation contexts, as new generations enter society with value orientations that differ from those of earlier cohorts. The second mechanism — intragenerational shift—reflects change in value orientations over the life cycle, or in response to society-wide socio-economic, technological, institutional, political, and cultural transformations. A linear regression model including the survey year and the respondent's year of birth as regressors makes it possible to quantify the direction and relative intensity of these two processes (Reid & Allum, 2019). In such a model, the B coefficients indicate the expected change in the dependent variable associated with a one-unit increase in the corresponding independent variable, holding the other predictor constant. To estimate the relative contribution of each process, its corresponding coefficient B is multiplied by the operating interval of that process (i.e., the difference between the first and last survey years; and the difference between mean birth years of respondents in the first and last survey waves), yielding an interpretable indicator of relative change.

In this regression analysis, not only is the size of the B coefficients informative, but also their direction (i.e., whether the sign is positive or negative). When analysing the evolution of societal values from a generational perspective, several developmental scenarios can be anticipated, reflecting the character of generational replacement effects on value dynamics. One scenario is that value orientations shift in the same direction across all generations, so that value change takes on a more general, consistent, society-wide character of cultural transformation. In such cases, generational replacement effects tend to be less pronounced at the macro level: Value change is relatively smooth and not marked by strong intergenerational conflicts or sharp value oppositions. In this scenario, regression coefficients are similar in magnitude and point in the same direction. Another scenario is that older generations' value orientations remain relatively stable while change is

concentrated among younger generations, which introduce new orientations and priorities into society; here, the *B* coefficients would differ in magnitude. There are also cases in which generations move in opposite directions: for example, older generations becoming more conservative due to ageing effects, while younger generations display more open, modern, or individualistic orientations. In the latter two scenarios, contrasting generational differentiation emerges and becomes a major driver of value transformation; in the regression model, the *B* coefficients would differ in direction.

Our analysis deliberately limits the regression specification to two regressors, because the aim is not to model the full spectrum of potential determinants, but to isolate and compare the relative contribution of two fundamental processes: generational replacement and intragenerational shifts in value orientations.⁵ This reduced, yet theoretically motivated, specification makes it possible to identify the principal vector of value dynamics and provides a basis for subsequent, more extensive analyses that might incorporate additional socio-demographic or structural explanatory variables. At the same time, the regression results alone do not answer whether observed intragenerational change (if present) is driven by ageing or by a broader period effect produced by gradual, society-wide cultural transformation; this can be assessed by drawing on results from the preceding analytic stages.

To ensure comparability across results for different value orientations and to obtain an aggregated picture of societal change, the dependent variables—measured on different scales—were standardised⁶ prior to inclusion in the regression models.

⁵ This linear regression approach has limitations that must be taken into account when conducting APC analysis. Because the model includes only year of birth and survey year as predictors, the age variable is treated as less salient, which is directly related to the APC identification problem. Consequently, the interpretation of the model's results requires particular caution, and the insights derived from this stage must be complemented by conclusions obtained in earlier analytical steps. It is also important to note that the application of this method rests on the assumption of linearity—namely, that long-term value change in society unfolds in a consistent, gradual, and directional manner (even if the pace of change varies across periods), rather than oscillating cyclically between opposing orientations. This assumption poses certain challenges when comparing different dimensions of long-term value change whose dynamics may not necessarily follow the same logic. For this reason, prior to applying this method, it is essential to carefully assess the long-term dynamics of the attitudes under investigation. In our analyses, this preliminary assessment demonstrated that for the majority of the examined value orientations (with the exception of volunteering), such a pattern is indeed observable—namely, relatively monotonic change accompanied by short-term fluctuations. Accordingly, the chosen method is suitable for identifying long-term processes of value change in Lithuanian society and provides a robust foundation for interpreting the results within a broader sociocultural context.

⁶ The values of the dependent variables were standardised into z-scores. In this way, differences in the original measurement units and scales of the variables were eliminated, ensuring their comparability.

The resulting estimates make it possible to assess whether overall change in a given value orientation is driven more strongly by generational replacement (that is, change in the generational composition of society as older cohorts—whose value orientations remain relatively stable after being formed in youth and during socialisation—are gradually replaced by younger cohorts shaped by distinct formative experiences), or by transformation within generations over time (in which case change at the societal level would be interpreted as the cumulative outcome of similar shifts occurring within each generation). In real life, change is typically driven by both mechanisms; thus, research generally seeks to estimate their relative importance (Firebaugh, 1997), while a precise separation of their effects is practically unattainable. Nonetheless, certain inferences can be drawn when statistical analysis is grounded in clearly articulated theoretical assumptions and informed by findings from prior studies conducted from different perspectives on the relationships between the factors under examination.

Results

Value change is not a homogeneous process; it may unfold differently depending on the specific domain of life under consideration. Transformations related to work, family, civic engagement, or leisure may proceed at different paces and in different directions, reflecting the varying sensitivity of these spheres to social, economic, and cultural change. Consequently, analyses of value change must take into account that distinct areas of social life follow their own internal logics and dynamics, and that value shifts within them may correspond to different developmental scenarios – ranging from gradual evolution to more pronounced ruptures, or even opposing intergenerational trends.

These processes are clearly observable in Lithuanian society, which has undergone profound transformations within a relatively short period: the transition to a democratic political system, the consolidation of a market economy, and rapid technological advancement. While certain value transformations—such as the strengthening of individualism, changes in religiosity, or the effects of modernization—affect all generations and operate as long-term, continuous

Such standardisation of dependent variables guarantees that the regression coefficients B reflect the number of standard deviations by which the dependent variable changes when the year of the survey or the respondent's year of birth increases by one unit. This makes it possible to directly compare results across different regression models in which the dependent variables are measured on different scales, as the magnitude of effects is expressed in a common metric.

cultural trends, other domains exhibit much sharper divides between younger and older generations. These divides are rooted in the distinct socialization environments of younger cohorts, which differ fundamentally from the experiences of earlier generations. The youngest generations in Lithuania came of age during a period marked by the restoration of independence, rapid integration into Western political and economic structures, and radical changes in everyday life driven by the diffusion of information technologies. These conditions have profoundly shaped their social expectations, worldviews, and lifestyle models, which are often difficult for older generations to accept. As a result, intergenerational relations are no longer based solely on value continuity, but are also characterized by cultural tensions arising from divergent experiences, orientations, and ways of interpreting the social world.

The individual chapters of this monograph present a detailed analysis of intergenerational value differences, outlining both the similarities and the distinctions among Lithuanian generations. In preparing these conclusions, we summarized the identified intergenerational value similarities and differences in a series of tables presenting “value profiles” of the generations (see Tables 14.1–14.6 at the end of the chapter). For instance, the Interwar Generation differs from others by exhibiting a below-average level of perceived control over life, the strongest religious identity, conservative attitudes toward family, marriage, and sexual morality, and high level of solidarity with socially vulnerable groups. It is characterized by relatively weak emancipatory values, such as autonomy, equality, freedom of choice, and voice (political participation). In child socialization, this generation places greater emphasis on authority rather than autonomy, strongly prioritizes work while assigning comparatively low importance to leisure, shows low participation in voluntary leisure and self-expression organizations, yet is more active in religious organizations. This generation actively participated in protests during the revolutionary uprising for Lithuanian independence. The First Soviet Generation resembles the Interwar Generation in many value dimensions, but displays a weaker religious identity, less conservative attitudes toward personal and sexual morality, and places slightly greater emphasis on autonomy. The Second and Last Soviet Generations are marked by an even weaker religious identity, less conservative views on marital and sexual behaviour, a higher valuation of leisure, and a stronger emphasis on autonomy in child-rearing compared to the two oldest generations. These two generations are characterized by lower levels of solidarity with socially vulnerable groups compared to older cohorts. At the

same time, their pro-democratic value orientations strengthened over the period under analysis. The Transitional Generation fully corresponds to its designation. In certain respects—such as the intrinsic valuation of work and leisure, the cultural valuation of children, and selected aspects of marriage and family—it remains closer to the generations that experienced the Soviet era. However, in a larger number of dimensions it resembles the First Independence Generation, which is characterized by highly perceived control over life, a strong sense of happiness, the largest share of non-religious individuals, the most liberal attitudes toward family, marriage, and sexual morality, a strong intrinsic valuation of leisure, the weakest emphasis on *hard work* and *obedience* in child socialization in favour of *imagination*, the highest participation in leisure and self-expression organizations, the strongest emancipatory values, rising political activism and a more favourable orientation toward protest politics, slightly lower levels of intolerance toward ethnic or religious minorities than those observed among older cohorts, and, at the same time, substantially weaker solidarity with socially vulnerable groups compared to previous generations. The summaries presented in these tables also clearly demonstrate that value orientations related to different domains of life change at uneven rates and differentiate generations in distinct ways. For this reason, researchers focusing on different value dimensions may identify differing generational boundaries, reflecting the specific logic and social dynamics of change within particular spheres.

The findings presented in this monograph reveal a complex dynamic of cultural values, in which changes driven by different mechanisms combine into a unified process shaping the long-term direction of societal transformation. The synthesis of results from individual chapters—assessing the relative magnitude of changes attributable to generational replacement and to intra-generational value shifts—as presented in Table 14.7 allows for a broader perspective on these processes. It enables the identification not only of general directions of change, but also of the domains in which value orientations have shifted consistently across all generations, without pronounced intergenerational divergence, and those in which value dynamics have been fragmented, leading to visible generational divides. This analysis provides a basis for assessing and anticipating the pace of change across different value domains. Where intergenerational value continuity prevails, cultural orientations tend to exhibit long-term stability or slow change at the societal level. Where unidirectional change occurs across all generations, value transformation at the societal level may be relatively rapid without triggering

intergenerational conflict. Conversely, when change is observed only in specific generations—or, as seen in some cases, when older and younger generations move in opposite directions—value dynamics inevitably lead toward intergenerational conflict.

First and foremost, we can conclude that the most stable value orientation in Lithuanian society is the high intrinsic importance attributed to family life. Over the past three decades, this orientation has remained largely unchanged both within generations and across generational replacement. This attests to the exceptional resilience of family as a value amidst social, cultural, and economic change. Nevertheless, the meanings associated with family and the normative foundations underpinning it have evolved, becoming more flexible and individualized. Despite these transformations, the intrinsic priority of family remains a shared value axis linking different generations and enabling intergenerational value cohesion.

As shown by the data presented in the Table 14.7, some long-term value changes at the societal level are associated with deep cultural transformations **affecting all generations** and altering their attitudes, evaluations, and behavioural norms at a relatively similar pace. These changes thus reflect not isolated trends or short-lived fashions, but broader cultural transformation processes that transcend generational boundaries and signal a general shift in cultural orientation without producing intergenerational value distancing. In both the work and family domains, value reorientations driven by broader cultural change processes are observable at the level of society as a whole, rather than being confined to specific generations. For example, in the sphere of professional activity, both intrinsically and extrinsically motivated aspects of work have become increasingly emphasized across all generations, with change occurring at a particularly rapid pace. This indicates that work is increasingly perceived not only as a means of subsistence, but also as a source of self-realization, meaning, and social recognition. A similar, though more gradual, dynamic characterizes the evaluation of factors contributing to a successful marriage or partnership (with the exception of children). Across generations, increasing emphasis is placed on fidelity, the sharing of household responsibilities, and a stable material foundation. This shift suggests rising qualitative expectations toward marriage and partnership, which are increasingly understood not as institutional obligations or social duties, but as forms of mutual emotional and psychological commitment. The value shifts observed across generations include a gradual strengthening of pro-democratic orientations. At the same time, generations may also be united by relatively high levels of intolerance

toward ethnic and religious minorities, as well as value orientations favourable to authoritarian populism.

Many of the value changes examined in this study are significantly shaped—though not always to the same extent—by **both generational replacement and intra-generational change**. Across all generations, and with each successive younger generation, values such as *hard work* and *obedience* in child socialization have weakened, while orientations toward individual expression, creativity, emancipatory values, perceived control over life, and subjective happiness have strengthened. The gap between the perceived importance of work and leisure has also narrowed, with both spheres increasingly associated with needs extending beyond mere survival. Further indicators of value change include growing moral permissiveness regarding marital and sexual behaviour; declining emphasis on children as a necessary condition for women's fulfilment, and increasing acceptance of women's participation in the labour market even when they have young children. In the domain of religious identity, the growth of "cultural believers"—individuals who view religion primarily as cultural and symbolic heritage rather than as a system of institutional obligations—has become particularly evident.

By contrast, some changes occur primarily as a **result of generational replacement**. In these cases, cultural change unfolds as older generations, characterized by relatively stable value orientations formed during their socialization, are gradually replaced by younger generations who bring distinct attitudes, aspirations, and evaluative frameworks shaped by their formative experiences. Examples of such transformations include shifts from obedience to authority toward ideals of personal autonomy, the devaluation of marriage as an institution, increasing tolerance toward consciously chosen single motherhood. In addition, generational replacement is accompanied by a growing emphasis on the intrinsic importance of leisure in people's lives, alongside a declining level of solidarity with socially vulnerable groups. This pattern of value change, in which older generations remain largely faithful to their orientations despite large-scale societal transformations reflected primarily by younger cohorts, deepens intergenerational value divides and may become a source of cultural tension and mutual misunderstanding.

In some instances, however, intra-generational value change proceeds in the **opposite direction** to that produced by generational replacement. This means that certain values shift in one direction as individuals age, while generational replacement drives change in the opposite direction. For example, within older generations in Lithuania, increasing emphasis is placed over time on the importance

of children for marital or partnership success, intrinsic valuation of work declines, thriftiness as a child-rearing value strengthens, and the share of devout individuals increases, while the proportions of religiously indifferent, non-believing, or institutionally unaffiliated believers decrease. In contrast, the effect of generational replacement on these phenomena operates in the opposite direction. These intra-generational changes are largely attributable to aging effects—that is, to life-course processes that prompt individuals to reassess values as they grow older. Reliable assessment of the driving forces behind such changes requires longer-term data capable of capturing the full life-course trajectories of today’s younger generations.

Table 14.7. Relative changes in value orientations related to different life domains due to generational replacement and intra-generational value change⁷

Values	Relative change due to generational replacement	Relative change due to intragenerational change
Sense of happiness	0.30	0.22
Perceived control over life	0.13	0.24
Types of individual religiosity		
Traditionally devout	-0.44	0.31
Individually devout	-0.28	0.12
Cultural believers	0.12	0.06
Independent believers	0.14	-0.19
Indifferent to religion	0.23	-0.11
Non-believers	0.18	-0.22
Importance of work and leisure time		
Intrinsic importance of work	0.15	-0.32
Intrinsic importance of leisure time	0.32	
Difference between assessments of the importance of work and leisure time	-0.09	-0.19
Work motivation		
Good pay	0.06	0.57
Good hours	0.06	0.70
Generous holidays	0.04	0.68
Opportunity to use initiative	0.07	0.78
A job in which you feel you can achieve something	0.04	0.65
Responsible job		0.97

⁷ For the purpose of ensuring comparability of results, the values of variables measured on different scales were standardised. Only statistically significant values ($p < 0.05$) are reported in the table; empty cells indicate the absence of a statistically significant change.

Values	Relative change due to generational replacement	Relative change due to intragenerational change
Importance of family and marriage		
Intrinsic importance of family		
Marriage is considered outdated	0.22	
Factors contributing to a successful marriage		
Faithfulness		0.24
An adequate income	0.06	0.46
Good housing	0.04	0.51
Sharing household chores		0.43
Children	-0.07	0.19
Permissiveness in the domain of marital and sexual behaviour		
Divorce	0.19	0.57
Abortions	0.22	0.24
Homosexuality	0.26	0.35
Prostitution	0.16	
Cultural value of the child		
Importance of children for the fulfilment of women's lives	-0.06	-0.11
The importance of children for the success of marriage or partnership	-0.07	0.19
Authority-autonomy dimension of socialisation values	0.26	
Culture of motherhood		
Work is important, but most women want to have a family and children	-0.04	-0.19
Children of working mothers suffer	-0.09	-0.51
A working mother can create the same warm and strong relationship with her child as a non-working mother	0.02	0.29
Justification for consciously choosing single motherhood	0.09	
Socialisation values		
Hard work	-0.17	-0.27
Obedience	-0.09	-0.14
Religiousness	-0.26	
Thrift, saving money and things	-0.09	0.11
Good manners	0.15	
Imagination	0.13	0.22
Independence	0.09	-0.22
Determination, perseverance	0.11	
Feeling of responsibility.		0.11

Values	Relative change due to generational replacement	Relative change due to intragenerational change
Tolerance and respect for others		
Unselfishness		-0.11
Membership in voluntary organisations		
Religious organizations	-0.16	0.43
Leisure and self-expression organizations	0.18	-0.14
Emancipation culture, democracy and benign individualism		
Emancipation index	0.21	0.46
Democracy-autocracy orientation*	0.03	0.09
Protest index	0.07	-0.39
Trust in public institutions (national defence, police, justice, education, health, social security systems)*	-0.03	0.78
Intolerance towards ethnic/religious minorities	-0.07	0.53
General solidarity index*	-0.07	0.34
Index of solidarity with socially vulnerable groups*	-0.17	-0.38

* Data covers only the period 1999–2027.

Note: In the colour scale, greenish shades indicate a strengthening of attitudes, brownish shades indicate a weakening, and colour intensity reflects the relative magnitude of change.

In summary, rapid and multidimensional changes in the social, economic, and political environment of Lithuanian society continuously reconfigure the value orientations that underpin the socialisation of new members and the formation of their worldviews. These changes are particularly pronounced among younger generations, whose formative experiences have been shaped by a new civilisational logic, global normative contexts, and a transforming technological environment. The value landscape into which they enter as social actors increasingly diverges from that in which their parents or grandparents were socialised; consequently, generational differences cannot be reduced to age-related characteristics alone but point to deeper cultural ruptures. Such intergenerational differences are not isolated phenomena but structural symptoms of civilisational change, making their analysis a crucial instrument for understanding not only the dynamics of the contemporary social world but also broader transformations of modernity that reshape lifestyles, identities, and configurations of social relations.

Taking into account the value change trends identified in Lithuanian society over recent decades, and paying particular attention to the growing weight and symbolic power of the worldviews, attitudes, and behavioural patterns established by younger

generations, one may anticipate a further consolidation of perceived self-efficacy, alongside the continued strengthening of values related to emancipation, personal autonomy, and self-expression. This process is likely to be driven not only by moral or ideological convictions but also by a pragmatic, instrumentally individualistic understanding of freedom and responsibility, in which values are linked to personal effectiveness and the capacity to adapt to changing circumstances. With regard to the potential for civic mobilisation under such conditions, it is plausible that it will not diminish but rather transform: Civic engagement is increasingly likely to assume a project-based form, with individuals mobilising around specific goals rather than long-term loyalty to voluntary organisations. Once these goals are achieved, such initiatives tend to dissolve, giving way to newly emerging forms of cooperation. It can also be anticipated that trends towards secularisation or growing religious diversity will intensify over time, manifesting less in outright rejection of religion than in a gradual shift towards individualised, symbolic forms of religiosity or increasing religious indifference. At the same time, an opposing reaction among parts of society is also possible (and already observable) in the form of a conservative response to the value uncertainty generated by these processes, expressed through the defence of traditional cultural identities, symbols, and authorities, driven by a demand for normative clarity. Thus, the trajectory of value change in Lithuanian society is likely to unfold as a dynamic and tension-laden process, in which the inertia of traditional cultural norms intersects with newly emerging expectations reflecting broader vectors of cultural, political, and economic transformation.

Limitations

When assessing the findings of the empirical studies presented in this monograph, it is essential to reflect on the conceptual premises underlying the understanding of social generations and on the limitations inherent in such an analytical approach. The concept of generation, although widely used in both academic and public discourse, presupposes a certain homogeneity of birth cohorts and relatively clear boundaries between them. Such an assumption may insufficiently capture both the continuity and discontinuity of cultural and social processes, as well as the overlapping life experiences that often transcend generational borders. Closely related is the issue of intra-generational differentiation. Even within the same generation, individuals encounter diverse social, cultural, and economic conditions that shape distinct value orientations and expectations. These internal differences may be associated with place of residence (urban/rural), social class, education, gender, ethnic

background, or other factors. Therefore, empirical analysis requires not only reliance on conceptual categories but also openness to the complexity of social reality, acknowledging the permeability of generational boundaries and internal generational variation, in order to avoid overly generalised or reductive conclusions.

It must also be acknowledged that, given the breadth of the topic and the volume of empirical material, certain important aspects of generational research necessarily fall outside the scope of this monograph. Although, in order to contextualise the analysed data, dominant value orientations in Lithuanian society are compared with those observed in other European countries, this comparison does not include a generational dimension because of the scale such an analysis would require, despite its clear analytical value. As the findings of the authors' own research suggest, value change analysed from a generational perspective may follow distinct internal logic and manifest in different developmental trajectories across societies. While such cross-national generational comparisons would substantially deepen understanding of value change processes—allowing clearer assessment of which trends observed in Lithuania are unique and which reflect broader European sociocultural transformations—they exceed the analytical limits of the present monograph.

More broadly, the analysis of social generations represents only one of several possible perspectives for studying societal change. It does not negate the importance of other key variables—such as social class, ethnicity, gender, religiosity, or territorial context—but rather invites consideration of their interrelations. From a sociological standpoint, an important question is whether generations, as social units, constitute an analytical tool for interpreting empirical reality or whether they reflect lived experience. In this respect, the entrenchment of generational language in public discourse suggests that generations are not merely theoretical constructs but also cultural frames through which individuals interpret their identities, socialisation experiences, and belonging to particular historical periods. Nevertheless, research on cultural change from a generational perspective—especially when it foregrounds collective memory and socialisation processes—cannot encompass all relevant determinants. Interpreting data on intergenerational differences also requires attention to structural factors, such as unequal educational opportunities across generations, levels of urbanisation, and other socioeconomic conditions that shape both material living conditions and the broader cultural field. The exclusion of these dimensions from the present analysis does not imply their conceptual devaluation but reflects a deliberate methodological decision aimed at delimiting the scope of the study and sharpening its analytical focus.

The monograph also does not address factors of internal diversity within Lithuanian social generations related to social differentiation, regional, ethnic, or gender differences, which could provide deeper insight into the complex interrelations between social structure and generational experience, the unevenness of social change, and differing generational adaptation patterns. Although such an analysis would undoubtedly yield valuable insights into how structural inequalities shape generational experiences and value orientations, its implementation would require a separate, more extensive study.

Despite these analytical limitations, the studies presented in this monograph offer insights into the interconnections between historical context, social experience, and generational formation, thereby deepening understanding of the dynamics of value orientations and their intergenerational differences. These insights complement structurally oriented approaches by offering an interpretative perspective focused on the formation of meanings and identities. In this way, the monograph contributes to a broader conceptualisation of intergenerational change in Lithuanian society, emphasising that generational belonging is not merely a demographic fact but a culturally constructed and historically embedded phenomenon.

Table 14.1. Happiness, perceived life control, and religiosity

Value orientations	Trend of change	Interwar Generation	First Soviet Generation	Second Soviet Generation	Last Soviet Generation	Transitional Generation	First Independence Generation
Sense of happiness	The feeling of happiness grew stronger in all generations. The change due to generational replacement was greater than intragenerational shifts.	Those who feel happy prevail			Those who feel very happy prevail		
Perceived control over life	Perceived control increased due to both generational replacement and intragenerational change, but the latter was stronger. In the first three generations, the change was inconsistent, while in the others, it followed a consistently positive trajectory.	Lower than average level of perceived control over life		Average level of perceived control		Higher than average level of perceived control	
Religiosity	Strong change due to generational replacement: the proportion of religious people is decreasing, the proportion of culturally independent believers is increasing, and the proportion of people who are indifferent to religion and non-religious is increasing slightly. Significant changes have also taken place within generations, but they are in the opposite direction.	Traditional or individualized devout believers prevail	Cultural believers prevail, but there is a relatively large proportion of devout believers		Cultural believers predominate, with a relatively small proportion of devout believers	Cultural believers predominate, with a very small proportion of devout believers and a larger proportion of non-religious people than in other generations	

Table 14.2. Civic and political values

Value orientations	Trend of change	Interwar Generation	First Soviet Generation	Second Soviet Generation	Last Soviet Generation	Transitional Generation	First Independence Generation
Volunteering	Membership in religious organizations increased among older generations, but decreased among the entire population due to generational replacement. Membership in self-expression and leisure organizations showed the opposite trend.	Extremely low level of membership in self-expression and leisure organizations. Higher level of membership in religious organizations than in other generations		Average level of membership in self-expression and leisure organizations, but very low in religious organizations		Membership in self-expression organizations is higher than in other generations, but very low in religious organizations	
Emancipation index	Emancipation values strengthened due to generational replacement and intragenerational change, but the latter change was more significant.	Weak		Moderately prevalent, but significantly strengthening		Predominant	
Democracy-autocracy orientation	Pro-democratic attitudes are gradually strengthening both as a result of generational replacement and through changes occurring within generations.	A pro-democratic orientation predominates, yet value orientations favourable to authoritarian populism also remain strong.		A pro-democratic orientation predominates and continues to strengthen, while value orientations favourable to authoritarian populism remain strong.			
Protest culture	Activity in protest politics increased as a result of generational replacement; however, due to changes occurring within generations—most strongly affecting those cohorts that had been most active during periods of revolutionary mobilisation—its overall level declined.	A high level of participation and support for protest actions in 1990, followed by a steady decline in subsequent decades (an ageing effect).			Relatively high and increasing participation in protests / a strengthening positive attitude toward participation in them.		
Intolerance towards ethnic/religious minorities	Intolerance toward ethnic and religious minorities increased markedly within generations. The increase in tolerance attributable to generational replacement was modest.	Among all generations that experienced the Soviet period, the relatively low level of intolerance observed in 1990 increased sharply.		Among all generations that experienced the Soviet period, the relatively low level of intolerance observed in 1990 increased.		According to data from the most recent survey wave, a lower level of intolerance than that observed in other generations is evident.	
General solidarity	General solidarity declined slightly as a result of generational replacement, while it increased due to changes occurring within generations.	A higher level of general solidarity than among younger generations, which increased steadily.		The level of general solidarity does not differentiate these generations. It is lower than that of the Interwar and First Soviet generations, yet it is also increasing.			
Solidarity with socially vulnerable groups	Solidarity with socially vulnerable groups is declining within society as a result of intragenerational change; however, the effect of generational replacement on this weakening is considerably stronger.	The highest level among all generations.		A lower level than that observed among the oldest generations.		The lowest level when compared with older generations.	

Table 14.3. Work and leisure values

Value orientations	Trend of change	Interwar Generation	First Soviet Generation	Second Soviet Generation	Last Soviet Generation	Transitional Generation	First Independence Generation
Intrinsic importance of work	Due to the effects of the period and age, the direction of change in the importance of work was uneven across generations: it decreased in the two oldest generations and increased in the others.	High					
Work motivation	The emphasis on the importance of both internal and external aspects of work motivation has increased in all generations, and this effect is more significant for society as a whole than the change due to generational replacement.	Both internal and external aspects of work motivation are emphasized somewhat more in each subsequent generation.					
The importance of leisure	The change has occurred due to generational replacement: each younger generation values leisure time more than the previous one. Changes within generations are insignificant.	Low	Lower than average	Average	Higher than average	High	

Table 14.4. Family and marriage values and moral justification in the area of marital and sexual behavior

Value orientations	Trend of change	Interwar Generation	First Soviet Generation	Second Soviet Generation	Last Soviet Generation	Transitional Generation	First Independence Generation
Intrinsic importance of family	No significant changes occurred during the period under review.	The generations do not differ significantly in their assessment of the importance of the family – the family is very important to all of them.					
Perceptions of marriage as outdated	Attitudes are changing due to generational replacement.	Very high level of disagreement with the statement	High level of disagreement with the statement		Average level of disagreement with the statement		
Factors contributing to a successful marriage							
Faithfulness	Generational replacement has no influence on the importance of faithfulness. All generations show an increasing emphasis on it.	Faithfulness in marriage is considered very important.					
An adequate income	Generational replacement has very little influence – changes within generations are more pronounced.	Important		Very important			
Good housing and sharing household chores		Important			Very important		
Moral permissiveness							
Divorce	Changes are taking place due to generational replacement and intra-generational change, but the latter change is relatively more important. Except for the two oldest generations, permissiveness has increased.	More unjustifiable than justifiable	More unjustifiable than justifiable		Justifiable		
Abortion		Unjustifiable	Justifiable to some extent		More justifiable than not justified		
Homosexuality		Completely unjustifiable	Unjustifiable				
Prostitution	The change is due to generational replacement. All generations do not justify it, but younger generations do so less.	Completely unjustifiable			Not justifiable		

Table 14.5. Cultural value of the child and culture of motherhood

Value orientations	Trend of change	Interwar Generation	First Soviet Generation	Second Soviet Generation	Last Soviet Generation	Transitional Generation	First Independence Generation
Cultural value of the child							
Importance of children for the fulfilment of women's lives	The attitude weakened due to both generational replacement and intragenerational change, but the latter change was relatively more important. There were strong period and age effects.	The vast majority agree			The majority agree		More than half agree
Importance of children for the success of marriage or partnership	The attitude weakened due to generational replacement, but strengthened due to intragenerational changes (especially the Second Soviet, the Last Soviet and the Transitional). There were strong period and age effects.	Very important					Less important than for other generations
Authority-autonomy dimension of socialization values	A shift from authority to autonomy values was observed due to generational replacement. Intragenerational changes are not significant.	Authority values are emphasized more	The values of autonomy are emphasized a little more		Greater emphasis on the values of autonomy		
Culture of motherhood							
Work is important, but most women want to have a family and children	This attitude has gradually weakened due to both generational replacement and intragenerational change.	The majority in all generations agree with this statement.					
Children of working mothers suffer	This attitude has been rapidly weakening, mainly due to intragenerational change.	In 1990, the majority agreed, but later the proportion of those who agreed decreased significantly.	More than half agree, but the proportion of those who agree is decreasing.			The proportions of those who agree and disagree are similar.	
A working mother can develop the same warm relationship with her child as a non-working mother	Intragenerational change was more important for the increasing support of working mothers than generational replacement.	The majority of all generations agree with this statement.					
Justification of conscious single motherhood	Justification at the societal level grew slowly only due to generational replacement.	Does not justify		Justifies			

Table 14.6. Socialization values (qualities that are considered important to instil in children)

Value orientations	Trend of change	Interwar Generation	First Soviet Generation	Second Soviet Generation	Last Soviet Generation	Transitional Generation	First Independence Generation
Hard work	Decreased importance both due to generational replacement and intragenerational change.	Very important		Important			Important, but less than for other generations
Obedience		Not very important, but more important than for other generations	Less important than for the previous generation	Not important			Not important at all
Religiosity	Decreased importance due to generational replacement.	Not very important, but more important than for other generations	Less important than for the previous generation	Not important	Doesn't matter at all		
Good manners	Increased importance due to generational replacement.	Moderately important			More than moderately important		
Imagination	Increased importance both due to generational replacement and intragenerational change.	Very little importance		Not very important		Much more important than for previous generations	
Independence	Increased importance due to generational replacement, but decreased due to intragenerational change.	Important		Very important			
Thrift	Moderately important. Decreased importance at the societal level due to generational replacement, but within some generations it has increased. A period effect is observed.	The assessments of the importance of these characteristics show little differentiation between generations.					
Responsibility	Important. Minor changes have occurred only due to intragenerational change.						
Tolerance and respect for others	Moderately important. The attitude is fairly stable.						
Unselfishness	Not very important, and its importance has decreased due to slow intragenerational change.						

Bibliografija

- Abeles, R. P. (1991). Sense of Control, Quality of Life, and Frail Older People. J. E. Birren, J. C. Rowe, J. E. Lubben, & D. E. Deutchman (Sud.), *The Concept and Measurement of Quality of Life in the Frail Elderly* (p. 297–314). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-101275-5.50018-1>
- Aboim, S., & Vasconcelos, P. (2014). From political to social generations: A critical reappraisal of Mannheim's classical approach. *European Journal of Social Theory*, 17(2), 165–183. <https://doi.org/10.1177/1368431013509681>
- Abrams, P. (1982). *Historical Sociology*. Cornell University Press.
- Abramson, P. R., & Inglehart, R. (1992). Generational Replacement and Value Change in Eight West European Societies. *British Journal of Political Science*, 22(2), 183–228. <https://doi.org/10.1017/S0007123400006335>
- Abramson, P., & Inglehart, R. (1995). *Value Change in Global Perspective*. University of Michigan Press. <https://doi.org/10.3998/mpub.23627>
- Acienė, E., & Čepienė, R. (2013). Jaunimo požiūris į šeimą kaip kartų solidarumo prielaidą. *Socialinis darbas. Patirtis ir metodai*, 12(2), 109–120.
- Ackermann, K., & Manatschal, A. (2018). Online volunteering as a means to overcome unequal participation? The profiles of online and offline volunteers compared. *New Media & Society*, 20(12), 109–120. <https://doi.org/10.1177/1461444818775698>
- Adams, M. (1997). *Sex in the Snow Canadian Social Values at the End of the Millennium*. Viking Books.
- Adler, M. A., & Lenz, K. (Sud.). (2023). *The Changing Faces of Families: Diverse Family Forms in Various Policy Contexts*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003193500>
- Adolfsson, B., Andersson, I., Elofsson, S., Rössner, S., & Undén, A.-L. (2005). Locus of control and weight reduction. *Patient Education and Counseling*, 56(1), 55–61. <https://doi.org/10.1016/j.pec.2003.12.005>
- Agboklou, K. E., Özkan, B., & Gujrati, R. (2024). Challenges to Achieving Zero Hunger by 2030: The Impact of Armed Conflict on Global Food Security with a Focus on the Russo-Ukrainian War. *Journal of Lifestyle and SDGs Review*, 4(1), e01595–e01595. <https://doi.org/10.37497/2965-730X.SDGsReview.v4.n00.pe01595>
- Ahmed, S. (2010). *The Promise of Happiness*. Duke University Press. <https://doi.org/10.1515/9780822392781>
- Aidukaite, J. (2021). Support to families with children in the Baltic States: Pathways of expansion and retrenchment from 2004 to 2019. B. Greve (Sud.), *Handbook on Austerity, Populism and the Welfare State* (p. 221–242). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781789906745.00023>
- Aidukaite, J., & Senkuvienė, K. (2019). The family support system in Lithuania: Experts' views and citizens' evaluations. *Problemy Polityki Społecznej: Studia i Dyskusje*, 47(4), 29–46. <https://doi.org/10.31971/16401808.47.4.2019.2>

- Akaliyski, P. (2019). United in diversity? The convergence of cultural values among EU member states and candidates. *European Journal of Political Research*, 58(2), 388–411. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.12285>
- Akaliyski, P., & Tormos, R. (2025). Development, Institutions, and Identity: Reshaping Europe's Post-Cold War Moral Landscape. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 56(4), 354–379. <https://doi.org/10.1177/00220221241258463>
- Akaliyski, P., & Welzel, C. (2020). Clashing Values: Supranational Identities, Geopolitical Rivalry and Europe's Growing Cultural Divide. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 51(9), 740–762. <https://doi.org/10.1177/0022022120956716>
- Akaliyski, P., Welzel, C., & Hien, J. (2022). A community of shared values? Dimensions and dynamics of cultural integration in the European Union. *Journal of European Integration*, 44(4), 569–590. <https://doi.org/10.1080/07036337.2021.1956915>
- Aleknaitė, E., & Pažėraitė, A.-K. (2024). *Alternatyvus religingumas sovietinėje Lietuvoje: Bendruomeniškumo formų kaita*. Vytauto Didžiojo universitetas. <https://doi.org/10.7220/9786094676291>
- Alemán, J., & Woods, D. (2016). Value Orientations From the World Values Survey: How Comparable Are They Cross-Nationally? *Comparative Political Studies*, 49(8), 1039–1067. <https://doi.org/10.1177/0010414015600458>
- Alisauskienė, M., & Maslauskaitė, A. (2021). Religious Identity and Family Practices in a Post-Communist Society: The Case of Division of Labor in Childcare and Housework. *Religions*, 12(12), 1040. <https://doi.org/10.3390/rel12121040>
- Ališauskienė, M. (2020). The social history of irreligion in Lithuania (from the 19th century to the present): Between marginalization, monopoly and disregard? T. Bubik, A. Rimmel, & D. Vaclavik (Sud.), *Freethought and atheism in Central and Eastern Europe: The development of secularity and nonreligion* (p. 155–176). Routledge.
- Ališauskienė, M. (2021). The Role of Religion in the Lives of the Last Soviet Generation in Lithuania. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, 41(2), 16–34.
- Ališauskienė, M. (2023). *Religinės mažumos, visuomenė ir valstybė šiuolaikinėje Lietuvoje*. Vytauto Didžiojo universitetas. <https://doi.org/10.7220/9786094675577>
- Alwin, D. F. (1990). Cohort Replacement and Changes in Parental Socialization Values. *Journal of Marriage and Family*, 52(2), 347–360. <https://doi.org/10.2307/353031>
- Alwin, D. F. (2001). Parental values, beliefs, and behavior: A review and promulga for research into the new century. *Advances in Life Course Research*, 6, 97–139. [https://doi.org/10.1016/S1040-2608\(01\)80008-3](https://doi.org/10.1016/S1040-2608(01)80008-3)
- Alwin, D. F., & McCammon, R. J. (2003). Generations, Cohorts, and Social Change. J. T. Mortimer & M. J. Shanahan (Sud.), *Handbook of the Life Course* (p. 23–49). Springer US. https://doi.org/10.1007/978-0-306-48247-2_2
- Alwin, D. F., & Tufiş, P. A. (2021). Class and Conformity: Thirty Years of Adult Child-rearing Values in the U.S. *Sociological Forum*, 36(2), 315–337. <https://doi.org/10.1111/socf.12685>
- Andersen, P. B., Gundelach, P., & Lüchau, P. (2013). A Spiritual Revolution in Denmark? *Journal of Contemporary Religion*, 28(3), 385–400. <https://doi.org/10.1080/13537903.2013.831646>
- Andrikienė, L., & Vaičiūnienė, R. (2016). Lyčių nelygybė Lietuvoje: Analizė ir vertinimas remiantis Lyčių lygybės indeksu 2015 (EIGE). *Kultūra ir visuomenė. Socialinių tyrimų žurnalas*, 7(1), 33–52. <https://doi.org/10.7220/2335-8777.7.1.2>

- Anheier, H. K., & Salamon, L. M. (1999). Volunteering in Cross-National Perspective: Initial Comparisons. *Law and Contemporary Problems*, 62(4), 43–65. <https://doi.org/10.2307/1192266>
- Anušauskas, A. (Sud.). (2005). *Lietuva, 1940-1990: Okupuotos Lietuvos istorija*. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Anušauskas, A. (2012). *Teroras 1940–1958 m.* Versus aureus.
- Arbaitytė, M. (2009). Sovietinės ideologijos diegimas Kauno mokyklose XX a. 7–9 dešimtmečiais. *Darbai ir dienos*, 52, 187–216.
- Arber, S., & Attias-Donfut, C. (1999). Equity and Solidarity Across The Generations. S. Arber & C. Attias-Donfut (Sud.), *The Myth of Generational Conflict* (p. 1–21). Routledge.
- Ariès, P. (1962). *Centuries of childhood: A social history of family life*. Vintage Books.
- Arts, W. A., & Halman, L. (Sud.). (2014). *Value Contrasts and Consensus in Present-day Europe: Painting Europe's Moral landscapes*. Brill.
- Arts, W. A., Halman, L., & Hagenaars, J. A. (Sud.). (2003). *The Cultural Diversity of European Unity: Findings, Explanations and Reflections from the European Values Study*. BRILL. <https://doi.org/10.1163/9789047400035>
- Atkinson, S., Bagnall, A.-M., Corcoran, R., South, J., & Curtis, S. (2020). Being Well Together: Individual Subjective and Community Wellbeing. *Journal of Happiness Studies*, 21(5), 1903–1921. <https://doi.org/10.1007/s10902-019-00146-2>
- Aupers, S., & Houtman, D. (Sud.). (2010). *Religions of Modernity. Relocating the Sacred to the Self and the Digital*. Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004184510.i-273>
- Baer, D., Prouteau, L., Swindell, D., Savicka, A., Smith, D. H., & TAI, K.-T. (2016). Conducive Macro-Contexts Influencing Volunteering. D. H. Smith, D. H. Smith, D. H. Smith, D. H. Smith, D. H. Smith, R. A. Stebbins, J. Grotz, & J. Grotz (Sud.), *The Palgrave Handbook of Volunteering, Civic Participation, and Nonprofit Associations* (p. 580–606). Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1007/978-1-137-26317-9_27
- Balčiūnė, I. (2022). *Atsikratymas vaikais sovietmečio Lietuvoje: Tėvai, valstybė ir nereikalingi vaikai* [Vilnius University]. <https://doi.org/10.15388/vu.thesis.407>
- Bandura, A. (1978). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Advances in Behaviour Research and Therapy*, 1(4), 139–161. [https://doi.org/10.1016/0146-6402\(78\)90002-4](https://doi.org/10.1016/0146-6402(78)90002-4)
- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W. H. Freeman and Company.
- Bardo, A. R., Lynch, S. M., & Land, K. C. (2017). The Importance of the Baby Boom Cohort and the Great Recession in Understanding Age, Period, and Cohort Patterns in Happiness. *Social Psychological and Personality Science*, 8(3), 341–350. <https://doi.org/10.1177/1948550616673874>
- Bartusevičius, V. (2012). *Lietuviai DP stovyklose Vokietijoje, 1945–1951*. Versus aureus.
- Becchetti, L., Castriota, S., Corrado, L., & Ricca, E. G. (2013). Beyond the Joneses: Inter-country income comparisons and happiness. *The Journal of Socio-Economics*, 45, 187–195. <https://doi.org/10.1016/j.socrec.2013.05.009>
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Sage Publications.
- Beck, U., & Beck-Gernsheim, E. (2004). Families in a Runaway World. J. Scott, J. Treas, & M. Richards (Sud.), *The Blackwell Companion to the Sociology of Families* (p. 499–514). John Wiley & Sons, Ltd. <https://doi.org/10.1002/9780470999004.ch28>

- Becker, H. A. (2015). *Generations of Lucky Devils and Unlucky Dogs: Strategies for an assertive growing up, active ageing and intergenerational solidarity up to 2030*. Rozenberg Publishers.
- Beilmann, M., Kalmus, V., Macek, J., Macková, A., & Šerek, J. (2018). Youth in the Kaleidoscope: Civic Participation Types in Estonia and the Czech Republic. *Sociální Studia / Social Studies*, 15(2), Article 2. <https://doi.org/10.5817/SOC2018-2-11>
- Bell, A. (2020a). Age period cohort analysis: A review of what we should and shouldn't do. *Annals of Human Biology*, 47(2), 208–217. <https://doi.org/10.1080/03014460.2019.1707872>
- Bell, A. (2020b). Introducing age, period and cohort effects. *Age, Period and Cohort Effects*. Routledge.
- Bell, D. A., Valenta, M., & Strabac, Z. (2021). A comparative analysis of changes in anti-immigrant and anti-Muslim attitudes in Europe: 1990–2017. *Comparative Migration Studies*, 9(1), 57. <https://doi.org/10.1186/s40878-021-00266-w>
- Bencsik, A., Horváth-Csikós, G., & Juhász, T. (2016). Y and Z Generations at Workplaces. *Journal of Competitiveness*, 8(3), 90–106. <https://doi.org/10.7441/joc.2016.03.06>
- Bennett, W. L. (1998). The UnCivic Culture: Communication, Identity, and the Rise of Lifestyle Politics. *PS: Political Science and Politics*, 31(4), 741–761. <https://doi.org/10.2307/420711>
- Berge, Z. L., & Berge, M. B. (2019). The Economic ABCs of Educating and Training Generations X, Y, and Z. *Performance Improvement*, 58(5), 44–53. <https://doi.org/10.1002/pfi.21864>
- Best, S. (2009). *Leisure Studies: Themes and Perspectives* (1st edition). SAGE. <https://doi.org/10.4135/9781446212066>
- Bettache, K., Chiu, C., & Beattie, P. (2020). The merciless mind in a dog-eat-dog society: Neoliberalism and the indifference to social inequality. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 34, 217–222. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2020.06.002>
- Beugelsdijk, S., & Welzel, C. (2018). Dimensions and Dynamics of National Culture: Synthesizing Hofstede With Inglehart. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 49(10), 1469–1505. <https://doi.org/10.1177/0022022118798505>
- Beutell, N. J., & Wittig-Berman, U. (2008). Work-family conflict and work-family synergy for generation X, baby boomers, and matures. *Journal of Managerial Psychology*, 23(5), 507–523. <https://doi.org/10.1108/02683940810884513>
- Bieliauskaitė, R., Grigienė, D., Eimontas, J., & Grigutytė, N. (2015). Nepriklausomybės pokyčių vertinimas: Trys kartos Lietuvoje. D. Gailienė (Sud.), *Gyvenimas po lūžio: Kultūrinių traumų psichologiniai padariniai* (p. 48–85). Eugrimas.
- Birmontienė, T. (2006). Moterų teisių raida Lietuvoje: Konstitucinis pripažinimas, politinio lygiateisiškumo siekis. *Jurisprudencija*, 90(12), Article 12.
- Bjarnason, T., & Håkansson, K. (2019). Declining Work Centrality Among Millennials—Myth or Reality? B. Furåker & K. Håkansson (Sud.), *Work Orientations: Theoretical Perspectives and Empirical Findings* (p. 37–74). Routledge.
- Blackshaw, T. (2010). *Leisure*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203855959>
- Blanchflower, D. G. (2021). Is happiness U-shaped everywhere? Age and subjective well-being in 145 countries. *Journal of Population Economics*, 34(2), 575–624. <https://doi.org/10.1007/s00148-020-00797-z>
- Blanchflower, D. G., & Bryson, A. (2025). Life satisfaction in Western Europe and the gradual vanishing of the U-shape in age. *Academia Mental Health and Well-Being*, 2(3).

- Bohnenkamp, B. (2011). *Doing Generation: Zur Inszenierung von generationeller Gemeinschaft in deutschsprachigen Schriftmedien*. Transcript Verlag. <https://doi.org/10.1515/transcript.9783839418369>
- Bornstein, M. H. (2012). Cultural Approaches to Parenting. *Parenting*, 12(2-3), 212-221. <https://doi.org/10.1080/15295192.2012.683359>
- Borowik, I. (2002). Between Orthodoxy and Eclecticism: On the Religious Transformations of Russia, Belarus and Ukraine. *Social Compass*, 49(4), 497-508. <https://doi.org/10.1177/0037768602049004002>
- Borowik, I., Ančić, B., & Tyrała, R. (2013). Central and Eastern Europe. S. Bullivant & M. Ruse (Sud.), *The Oxford Handbook of Atheism* (p. 622-637). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199644650.013.020>
- Botha, F., & Vera-Toscano, E. (2022). Generational Differences in Subjective Well-Being in Australia. *Applied Research in Quality of Life*, 17(5), 2903-2932. <https://doi.org/10.1007/s11482-022-10047-x>
- Boulianne, S. (2020). Twenty Years of Digital Media Effects on Civic and Political Participation. *Communication Research*, 47(7), 947-966. <https://doi.org/10.1177/0093650218808186>
- Brandtstädter, J., & Rothermund, K. (1994). Self-percepts of control in middle and later adulthood: Buffering losses by rescaling goals. *Psychology and Aging*, 9(2), 265-273. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.9.2.265>
- Broese van Groenou, M., & van Tilburg, T. (2012). Six-year Follow-up on Volunteering in Later Life: A Cohort Comparison in the Netherlands. *European Sociological Review*, 28(1), 1-11. <https://doi.org/10.1093/esr/jcq043>
- Bromet, E. J. (2012). Mental health consequences of the Chernobyl disaster. *Journal of Radiological Protection*, 32(1), N71. <https://doi.org/10.1088/0952-4746/32/1/N71>
- Bronfenbrenner, U. (1970). *Two Worlds of Childhood: USA and USSR*. Russell Sage Foundation.
- Brubaker, R. (2017). Why populism? *Theory and Society*, 46(5), 357-385. <https://doi.org/10.1007/s11186-017-9301-7>
- Bruce, S., & Voas, D. (2010). Vicarious Religion: An Examination and Critique. *Journal of Contemporary Religion*, 25(2), 243-259. <https://doi.org/10.1080/13537901003750936>
- Bruzgelevičienė, R. (2008). *Lietuvos švietimo kūrimas 1988-1997*. Sapnų sala.
- Bučaitė-Vilkė, J. (2024). Changing Gendered Attitudes Toward Childcare: Social-Economic Determinants of Understanding Family Roles Among Lithuanian Parents. *Filosofija. Sociologija*, 35(2), Article 2. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2024.35.2.5>
- Butkuvienė, E. (2005). Dalyvavimas savanoriškoje veikloje: Situacija ir perspektyvos Lietuvoje po 1990-ųjų. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 16, 86-99. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2005.2.5999>
- Caballero, M., & Baigorri, A. (2019). Glocalising the theory of generations: The case of Spain. *Time & Society*, 28(1), 333-357. <https://doi.org/10.1177/0961463X18783374>
- Callero, P. L., Howard, J. A., & Piliavin, J. A. (1987). Helping Behavior as Role Behavior: Disclosing Social Structure and History in the Analysis of Prosocial Action. *Social Psychology Quarterly*, 50(3), 247-256. <https://doi.org/10.2307/2786825>
- Campbell, W. K., Campbell, S. M., Siedor, L. E., & Twenge, J. M. (2015). Generational Differences Are Real and Useful. *Industrial and Organizational Psychology*, 8(3), 324-331. <https://doi.org/10.1017/iop.2015.43>
- Casanova, J. (1994). *Public Religions in the Modern World*. University of Chicago Press.

- Cattan, M., Hogg, E., & Hardill, I. (2011). Improving quality of life in ageing populations: What can volunteering do? *Maturitas*, 70(4), 328–332. <https://doi.org/10.1016/j.maturitas.2011.08.010>
- Cavalli, A. (2004). Generations and Value Orientations. *Social Compass*, 51(2), 155–168. <https://doi.org/10.1177/0037768604043003>
- Cennamo, L., & Gardner, D. (2008). Generational differences in work values, outcomes and person-organisation values fit. *Journal of Managerial Psychology*, 23(8), 891–906. <https://doi.org/10.1108/02683940810904385>
- Charenkova, J. (2025). Conceptualizing ‘children’ across age groups in Lithuania: A preliminary account using free list tasks. V. de Munck & K. Garalytė (Sud.), *Anthropology. A Humanistic Science* (p. 165–179). Vilnius universiteto leidykla. https://doi.org/10.15388/Anthro.2025_9
- Charmaz, K. (2020). Experiencing Stigma and Exclusion: The Influence of Neoliberal Perspectives, Practices, and Policies on Living with Chronic Illness and Disability. *Symbolic Interaction*, 43(1), 21–45. <https://doi.org/10.1002/symb.432>
- Chen, X., & French, D. C. (2008). Children’s Social Competence in Cultural Context. *Annual Review of Psychology*, 59, 591–616. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.59.103006.093606>
- Chen, X., Fu, R., & Yiu, W. Y. V. (2019). Culture and Parenting. M. Bornstein (Sud.), *Handbook of Parenting* (T. 2, p. 448–473). Routledge.
- Cheng, C., Cheung, S. F., Chio, J. H., & Chan, M.-P. S. (2013). Cultural meaning of perceived control: A meta-analysis of locus of control and psychological symptoms across 18 cultural regions. *Psychological Bulletin*, 139(1), 152–188. <https://doi.org/10.1037/a0028596>
- Cherlin, A. J. (2020). Degrees of Change: An Assessment of the Deinstitutionalization of Marriage Thesis. *Journal of Marriage and Family*, 82(1), 62–80. <https://doi.org/10.1111/jomf.12605>
- Cherrington, D. J. (1980). *The Work Ethic: Working Values and Values That Work*. Amacom Books.
- Chester, E. (2002). *Employing Generation Why?: Understanding, Managing, and Motivating Your New Workforce*. Tucker House Books.
- Cho, M., Bonn, M. A., & Han, S. J. (2018). Generation Z’s Sustainable Volunteering: Motivations, Attitudes and Job Performance. *Sustainability*, 10(5), Article 5. <https://doi.org/10.3390/su10051400>
- Cilliers, E. J. (2017). The challenge of teaching Generation Z. *PEOPLE: International Journal of Social Sciences*, 3(1), 188–198. <https://doi.org/10.20319/pijss.2017.31.188198>
- Clark, A. E., & D’Ambrosio, C. (2015). Attitudes to Income Inequality: Experimental and Survey Evidence. A. B. Atkinson & F. Bourguignon (Sud.), *Handbook of Income Distribution* (T. 2, p. 1147–1208). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-59428-0.00014-X>
- Cnaan, R. A., Handy, F., & Wadsworth, M. (1996). Defining Who is a Volunteer: Conceptual and Empirical Considerations. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 25(3), 364–383. <https://doi.org/10.1177/0899764096253006>
- Codrington, G. (2013). *Mind The Gap: Own Your Past Know Your Generation Choose Your Future*. Penguin South Africa.
- Cole, P. M., Tamang, B. L., & Shrestha, S. (2006). Cultural Variations in the Socialization of Young Children’s Anger and Shame. *Child Development*, 77(5), 1237–1251. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2006.00931.x>

- Collishaw, S., Gardner, F., Maughan, B., Scott, J., & Pickles, A. (2012). Do Historical Changes in Parent–Child Relationships Explain Increases in Youth Conduct Problems? *Journal of Abnormal Child Psychology*, 40(1), 119–132. <https://doi.org/10.1007/s10802-011-9543-1>
- Conway, E., & Monks, K. (2017). Designing a HR System for Managing an Age-Diverse Workforce: Challenges and Opportunities. E. Parry & J. McCarthy (Sud.), *The Palgrave Handbook of Age Diversity and Work* (p. 585–606). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-46781-2_24
- Cook, T. D., & Furstenberg, F. F. (2002). Explaining Aspects of the Transition to Adulthood in Italy, Sweden, Germany, and the United States: A Cross-Disciplinary, Case Synthesis Approach. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 580(1), 257–287. <https://doi.org/10.1177/000271620258000111>
- Corning, A., Gaidys, V., & Schuman, H. (2013). Transformative Events and Generational Memory: A Case Study Over Time in Lithuania. *Sociological Forum*, 28(2), 373–394. <https://doi.org/10.1111/socf.12023>
- Corning, A., & Schuman, H. (2015). *Generations and Collective Memory*. University of Chicago Press. <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226282831.001.0001>
- Corsten, M. (1999). The Time of Generations. *Time & Society*, 8(2–3), 249–272. <https://doi.org/10.1177/0961463X99008002003>
- Costanza, D. P., Rudolph, C. W., & Zacher, H. (2023). Are generations a useful concept? *Acta Psychologica*, 241, 104059. <https://doi.org/10.1016/j.actpsy.2023.104059>
- Crockett, A., & Voas, D. (2006). Generations of Decline: Religious Change in 20th-Century Britain. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 45(4), 567–584. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2006.00328.x>
- Cunningham, H. (2016). *Leisure in the Industrial Revolution: C. 1780-c. 1880*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315637679>
- Curtis, J. E., Baer, D. E., & Grabb, E. G. (2001). Nations of Joiners: Explaining Voluntary Association Membership in Democratic Societies. *American Sociological Review*, 66(6), 783–805. <https://doi.org/10.2307/3088873>
- Černiauskas, N. (2019). Santuoka modernėjančioje Lietuvoje (1918–1940): Nuo diskusijų iki pokyčių. *Istorija*, 114(2), 4–23. <https://doi.org/10.15823/istorija.2019.114.1>
- Česnuitytė, V., Kanopienė, V., & Mikolionienė, S. (2014). *Lietuvos šeima: Socialinių saitų perspektyva: Monografija*. Mykolo Romerio universitetas.
- Day, A. (2011). *Believing in Belonging: Belief and Social Identity in the Modern World*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199577873.001.0001>
- Damian, E. (2018). Formal Volunteering in Europe: Evidence Across Nations and Time. *Cross-Cultural Research*, 53(4), 1–25. <https://doi.org/10.1177/1069397118802228>
- Dapšys, A. (1999). Nusikalstamumo tendencijos ir jo prevencijos perspektyvos Lietuvoje (kriminologinis prognostinis aspektas). *Jurisprudencija*, 11(3), Article 3.
- Daraškevičienė, A. (2016). *Vaikų darbas šeimoje XX-XXI a. Lietuvoje*. Etninės kultūros globos taryba.
- Daraškevičienė, A. (2017). Vaiko socializacija ankstyvuojų jo gyvenimo laikotarpiu: Kultūriniai rūpinimosi kūdikiu aspektai XXI a. Lietuvoje. *Lituanistica*, 63(2(108)), 127–145. <https://doi.org/10.6001/lituanistica.v63i2.3537>
- Daraškevičienė, A. (2018). Vaiko auklėjimas šiuolaikinėje Lietuvoje: Tėvų požiūris. *Lietuvos etnologija*, 18(27), 109–128.

- Daraškevičienė, A. (2020). *Rūpinimasis kūdikiu ir ankstyvasis vaiko auklėjimas šiuolaikinėje Lietuvoje: Viduriniojo visuomenės sluoksnio tėvų požiūriai*. Lietuvos istorijos institutas.
- Daukšaitė, L. (2023). Ekonominių ir religinių veiksmų įtaka postmaterialistinių vertybių sklaidai pirmojoje pokomunistinėje kartoje: Lyginamoji 24 šalių analizė. *Filosofija. Sociologija*, 34(4 Special), Article 4 Special. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2023.34.4Priedas.Special-Issue.7>
- Davidov, E., Schmidt, P., & Schwartz, S. H. (2008). Bringing Values Back In: The Adequacy of the European Social Survey to Measure Values in 20 Countries. *Public Opinion Quarterly*, 72(3), 420–445. <https://doi.org/10.1093/poq/nfn035>
- Davie, G. (1990). Believing without Belonging: Is This the Future of Religion in Britain? *Social Compass*, 37(4), 455–469. <https://doi.org/10.1177/003776890037004004>
- Davoliūtė, V. (2014). *The Making and Breaking of Soviet Lithuania: Memory and Modernity in the Wake of War*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315882628>
- Davulis, T. (2017). Darbo teisės rekodifikavimas Lietuvoje 2016–2017 m. *Teisė*, 104, 7–27. <https://doi.org/10.15388/Teise.2017.104.10842>
- de Ree, J., & Alessie, R. (2011). Life satisfaction and age: Dealing with underidentification in age-period-cohort models. *Social Science & Medicine*, 73(1), 177–182. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2011.04.008>
- Deaton, A. (2008). Income, Health, and Well-Being around the World: Evidence from the Gallup World Poll. *Journal of Economic Perspectives*, 22(2), 53–72. <https://doi.org/10.1257/jep.22.2.53>
- Degutis, M., & Urbonavicius, S. (2013). Determinants of Subjective Wellbeing in Lithuania. *Engineering Economics*, 24(2), Article 2. <https://doi.org/10.5755/j01.ee.24.2.2024>
- Dekker, P., & van den Broek, A. (2006). Is Volunteering Going Down? P. Ester, L. Braun, & P. Mohler (Sud.), *Globalization, Value Change and Generations* (p. 179–205). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047409571_012
- Dekker, P., & van den Broek, A. (1998). Civil Society in Comparative Perspective: Involvement in Voluntary Associations in North America and Western Europe. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 9(1), 11–38. <https://doi.org/10.1023/A:1021450828183>
- Dennis, T. A., Talih, M., Cole, P. M., Zahn-Waxler, C., & Mizuta, I. (2007). The Socialization of Autonomy and Relatedness: Sequential Verbal Exchanges in Japanese and U.S. Mother—Preschooler Dyads. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 38(6), 729–749. <https://doi.org/10.1177/0022022107308993>
- Dermott, E. (2014). *Intimate Fatherhood: A Sociological Analysis*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203927069>
- Dermott, E. (2019). Potential versus Reality: The Importance of Resources in Challenging Gendered Family Practices. *Sociologica*, 12(3), 37–45. <https://doi.org/10.6092/ISSN.1971-8853/9084>
- Dermott, E., & Miller, T. (2015). More than the sum of its parts? Contemporary fatherhood policy, practice and discourse. *Families, Relationships and Societies*, 42(2), 183–195. <https://doi.org/10.1332/204674315X14212269138324>
- Di Tella, R., MacCulloch, R. J., & Oswald, A. J. (2003). The Macroeconomics of Happiness. *The Review of Economics and Statistics*, 85(4), 809–827. <https://doi.org/10.1162/003465303772815745>
- Diamond, L. (2015). Facing Up to the Democratic Recession. *Journal of Democracy*, 26(1), 141–155. <https://doi.org/10.1353/jod.2015.0009>

- Diener, E. (2000). Subjective well-being: The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist*, 55(1), 34–43. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.34>
- Diener, E., Kahneman, D., & Helliwell, J. (Sud.). (2010). *International Differences in Well-Being*. Oxford Academic. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199732739.001.0001>
- Diener, E., & Oishi, S. (2000). Money and Happiness: Income and Subjective Well-Being Across Nations. E. Diener & E. M. Suh (Sud.), *Culture and Subjective Well-being* (p. 185–218). MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/2242.003.0013>
- Diener, E., Oishi, S., & Tay, L. (Sud.). (2018). *Handbook of Well-Being*. DEF Publishers.
- Diener, E., & Suh, E. (2000). *Culture and Subjective Well-Being*. The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/2242.001.0001>
- Díez-Nicolás, J. (2008). Values and generations in Spain. *Changing Values, Persisting Cultures* (p. 247–273). Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004162341.i-390.89>
- DiMaggio, P., Hargittai, E., Neuman, W. R., & Robinson, J. P. (2001). Social Implications of the Internet. *Annual Review of Sociology*, 27, 307–336. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.307>
- Dimock, M. (2019). Defining generations: Where Millennials end and Generation Z begins. *Pew Research Center*, 17(1).
- Dirsiënė, J., & Zajančauskaitė-Staskevičienė, L. (2010). Priklausomų nuo alkoholio asmenų savo ligos suvokimo ir sveikatos kontrolės lokuso ypatumai. *Psichologija*, 41, 84–95. <https://doi.org/10.15388/Psichol.2010.0.2577>
- Dirsytė, I. (2020). 1970–1984 metais gimusiųjų kohortos kohabitacijos virsmas santuoka ir iširimas Lietuvoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 46(1), Article 1. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2020.1.20>
- Dirsytė, I., & Maslauskaitė, A. (2020). Šeiminių gyvenimo kelio trajektorijos: Sekų analizės rezultatai. *Filosofija. Sociologija*, 31(2), Article 2. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.v31i2.4232>
- Djankov, S., Nikolova, E., & Zilinsky, J. (2016). The happiness gap in Eastern Europe. *Journal of Comparative Economics*, 44(1), 108–124. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2015.10.006>
- Dobbelaere, K. (1999). Towards an Integrated Perspective of the Processes Related to the Descriptive Concept of Secularization. *Sociology of Religion*, 60(3), 229–247. <https://doi.org/10.2307/3711935>
- Dose, J. J. (1997). Work values: An integrative framework and illustrative application to organizational socialization. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 70(3), 219–240. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8325.1997.tb00645.x>
- Dries, N., Pepermans, R., & De Kerpel, E. (2008). Exploring four generations' beliefs about career. *Journal of Managerial Psychology*, 23(8), 907–928. <https://doi.org/10.1108/02683940810904394>
- Dumazedier, J. (1960). Current Problems of the Sociology of Leisure. *International Social Science Journal*, 12(4), 522–531.
- Dumazedier, J. (1967). *Toward a Society of Leisure*. Free Press.
- Dweck, C. S. (2013). *Self-theories: Their Role in Motivation, Personality, and Development*. Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9781315783048>
- Easterlin, R. A. (2009). Lost in transition: Life satisfaction on the road to capitalism. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 71(2), 130–145. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2009.04.003>

- Easterlin, R. A. (2015). Happiness and Economic Growth – The Evidence. W. Glatzer, L. Camfield, V. Møller, & M. Rojas (Sud.), *Global Handbook of Quality of Life: Exploration of Well-Being of Nations and Continents* (p. 283–299). Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-9178-6_12
- Easterlin, R. A., & O'Connor, K. J. (2025). *The Happiness Revolution in Europe*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009493697>
- Eckstein, S. (2001). Community as Gift-Giving: Collectivistic Roots of Volunteerism. *American Sociological Review*, 66(6), 829–851. <https://doi.org/10.2307/3088875>
- Edmunds, J., & Turner, B. S. (2002). Introduction: Generational Consciousness, Narrative, and Politics. J. Edmunds & B. S. Turner (Sud.), *Generational consciousness, narrative and politics* (p. 1–12). Rowman & Littlefield Publishers.
- Edmunds, J., & Turner, B. S. (2005). Global generations: Social change in the twentieth century. *The British Journal of Sociology*, 56(4), 559–577. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2005.00083.x>
- Egri, C. P., & Ralston, D. A. (2004). Generation Cohorts and Personal Values: A Comparison of China and the United States. *Organization Science*, 15(2), 210–220. <https://doi.org/10.1287/orsc.1030.0048>
- Eidintas, A. (2021). *Lietuva ir masinė išėivystė 1868–2020 metais*. Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Eyerman, R., & Turner, B. S. (1998). Outline of a Theory of Generations. *European Journal of Social Theory*, 1(1), 91–106. <https://doi.org/10.1177/136843198001001007>
- Einolf, C. J. (2009). Will the Boomers Volunteer During Retirement? Comparing the Baby Boom, Silent, and Long Civic Cohorts. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 38(2), 181–199. <https://doi.org/10.1177/0899764008315182>
- Elder, G. H. (1998). The Life Course as Developmental Theory. *Child Development*, 69(1), 1–12. <https://doi.org/10.2307/1132065>
- Elder, G. H., & Pellerin, L. A. (1998). Linking History and Human Lives. J. Z. Giele & G. H. Elder (Sud.), *Methods of Life Course Research: Qualitative and Quantitative Approaches* (p. 264–294). SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781483348919>
- Elliott, J. (2013). Talkin' 'Bout My Generation': Perceptions of Generational Belonging among the 1958 Cohort. *Sociological Research Online*, 18(4), 122–137. <https://doi.org/10.5153/sro.3124>
- Elliott, K. (2016). Caring Masculinities: Theorizing an Emerging Concept. *Men and Masculinities*, 19(3), 240–259. <https://doi.org/10.1177/1097184X15576203>
- Ellison, N. B., Steinfield, C., & Lampe, C. (2007). The Benefits of Facebook "Friends": Social Capital and College Students' Use of Online Social Network Sites. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(4), 1143–1168. <https://doi.org/10.1111/j.1083-6101.2007.00367.x>
- Enjolras, B. (2021). Explaining the Varieties of Volunteering in Europe: A Capability Approach. *VOLUNTAS: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 32(6), 1187–1212. <https://doi.org/10.1007/s11266-021-00347-5>
- Erikson, E. H. (1994). *Identity and the Life Cycle*. WW Norton.
- Ester, P., Braun, M., & Vinken, H. (2006). Eroding Work Values? P. Ester, M. Braun, & P. Mohler (Sud.), *Globalization, Value Change, and Generations. A Cross-National and Intergenerational Perspective* (p. 89–113). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047409571_009

- Eurostat. (2024). *Population on 1 January by age group and sex* (No. demo_pjangroup) [Dataset]. https://doi.org/10.2908/demo_pjangroup
- Eurostat. (2025a). Fertility indicators (No. demo_find) [Dataset]. https://doi.org/10.2908/demo_find
- Eurostat. (2025b). Live births by mother's age and legal marital status (No. demo_fagec) [Dataset]. https://doi.org/10.2908/demo_fagec
- Eurostat. (2025c). Marriage indicators (No. demo_nind) [Dataset]. https://doi.org/10.2908/demo_nind
- EVS. (2020). *European Values Study Longitudinal Data File 1981-2008 (EVS 1981-2008)* [ZA4804; Data file Version 3.1.0]. GESIS. <https://doi.org/10.4232/1.13486>
- EVS. (2022). *EVS Trend File 1981-2017* [ZA7503; Data file Version 3.0.0]. GESIS. <https://doi.org/10.4232/1.14021>
- Fawcett, J. T. (1988). The Value of Children and the Transition to Parenthood. *Marriage & Family Review*, 12(3-4), 11-34. https://doi.org/10.1300/J002v12n03_03
- Feldman, J. (1989). New thinking about the 'New Man': Developments in Soviet moral theory. *Studies in Soviet Thought*, 38(2), 147-163. <https://doi.org/10.1007/BF00838102>
- Fernández-Durán, J. J. (2016). Defining generational cohorts for marketing in Mexico. *Journal of Business Research*, 69(2), 435-444. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2015.06.049>
- Filsinger, M., Ackermann, K., & Freitag, M. (2020). Surfing to help? An empirical analysis of Internet use and volunteering in 27 European societies. *European Societies*, 22(3), 368-389. <https://doi.org/10.1080/14616696.2019.1663895>
- Filtzer, D. (1996). Labor Discipline, the Use of Work Time, and the Decline of the Soviet System, 1928-1991. *International Labor and Working-Class History*, 50, 9-28.
- Firebaugh, G. (1997). *Analyzing Repeated Surveys*. SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781412983396>
- Fjellvang, T. (2011). Socialization Values, Cultural-Religious Zones and Modernization Theory. *European Sociological Review*, 27(2), 196-211. <https://doi.org/10.1093/esr/jcq002>
- Flanagan, S. C., & Lee, A.-R. (2000). Value Change and Democratic Reform in Japan and Korea. *Comparative Political Studies*, 33(5), 626-659. <https://doi.org/10.1177/0010414000033005003>
- Folkman, S. (1984). Personal control and stress and coping processes: A theoretical analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(4), 839-852. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.46.4.839>
- Foot, D. K., & Stoffman, D. (1998). *Boom, Bust & Echo 2000: Profiting from the Demographic Shift in the New Millennium*. Macfarlane Walter & Ross.
- Fosse, E., & Winship, C. (2019). Analyzing Age-Period-Cohort Data: A Review and Critique. *Annual Review of Sociology*, 45(1), 467-492. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-073018-022616>
- Francis, T., & Hoefel, F. (2018). *'True Gen': Generation Z and its implications for companies*. McKinsey & Company.
- Friedman, S. D. (2008). *Total Leadership: Be a Better Leader, Have a Richer Life*. Harvard Business Press.
- Frijters, P., & Beaton, T. (2012). The mystery of the U-shaped relationship between happiness and age. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 82(2), 525-542. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2012.03.008>

- Fulbrook, M. (2011). *Dissonant Lives: Generations and Violence Through the German Dictatorships*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199287208.001.0001>
- Furseth, I., Ahlin, L., Ketola, K., Leis-Peters, A., & Sigurvinsson, B. R. (2018). Changing Religious Landscapes in the Nordic Countries. I. Furseth (Sud.), *Religious Complexity in the Public Sphere: Comparing Nordic Countries* (p. 31–80). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-319-55678-9_2
- Gaidys, V., Tureikytė, D., & Štutininė, I. (1991). Istorinė lietuvių atmintis (empirinės charakteristikos). *Filosofija. Sociologija*, 4(1), 77–87.
- Gailienė, D. (Sud.). (2015). *Gyvenimas po lūžio. Kultūrinių traumų psichologiniai padariniai*. Eugrimas.
- Galdauskaitė, D. (2018a). Ar turintys vaikų Lietuvoje laimingesni? Vertinimo informacijos šaltiniai ir metodai. *Lietuvos statistikos darbai*, 57(1), 14–27. <https://doi.org/10.15388/LJS.2018.2>
- Galdauskaitė, D. (2018b). Gimstamumo, laimės ir lyčių vaidmenų sąsajos. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 16, 52–69. <https://doi.org/10.15388/STEPP.2018.16.11435>
- Galdauskaitė, D. (2022). Gimstamumo ir lyčių revoliucijos sąsajos: Lietuva lyginamojoje perspektyvoje. *Socialinė Teorija, Empirija, Politika Ir Praktika*, 24, 69–83. <https://doi.org/10.15388/STEPP.2022.38>
- Galdauskaitė, D. (2023). Gimstamumas. A. Maslauskaitė (Sud.), *Lietuvos gyventojų demografinių struktūrų ir procesų kaita* (p. 215–249). Lietuvos socialinių mokslų centras, Sociologijos institutas.
- Garai-Fodor, M., Varga, J., & Csiszárík-Kocsir, Á. (2021). Correlation between Generation Z in Hungary and the Motivating Factors to Do Volunteer Work in a Value-Based Approach. *Sustainability*, 13(20), Article 20. <https://doi.org/10.3390/su132011519>
- Gataūlinas, A. (2013). *Lietuvos visuomenės subjektyvioji gerovė Europos Sąjungos šalių kontekste*. Vilniaus universitetas.
- Gatz, M., & Karel, M. J. (1993). Individual Change in Perceived Control over 20 Years. *International Journal of Behavioral Development*, 16(2), 305–322. <https://doi.org/10.1177/016502549301600211>
- Gečienė, I. (2000). Gyvenimo kokybė Lietuvoje 1990 ir 1999 metais. *Kultūrologija*, 6, 278–294.
- Gedvilaitė-Kordušienė, M. (2009a). Kartų solidarumas ir jį lemiantys veiksniai. V. Stankūnienė & A. Maslauskaitė (Sud.), *Lietuvos šeima: Tarp tradicijos ir naujos realybės* (p. 332–333). Socialinių tyrimų institutas.
- Gedvilaitė-Kordušienė, M. (2009b). Trys tarpgeneracinių santykių koncepcijos ir jų kritiniai atgarsiai. *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, 24, 145–158. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2009.1.6082>
- Gedvilaitė-Kordušienė, M. (2014). Normatyvinis kartų solidarumas migracijos kontekste: Vyresnio amžiaus tėvų, likusių Lietuvoje, požiūris. *Filosofija. Sociologija*, 25(4), Article 4. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2014.25.4.6>
- Gedvilaitė-Kordušienė, M., Tretjakova, V., & Krzyżowski, Ł. (2020). Women's feelings about childlessness in two pro-natalist countries. *Polish Sociological Review*, 210(2), 229–244. <https://doi.org/10.26412/psr210.06>
- Gedvilaitė-Kordušienė, M., Tretjakova, V., & Ubarevičienė, R. (2019). Bevaikystė Lietuvoje: Tendencijos, normos ir regioninė diferenciacija. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 18, 96–111. <https://doi.org/10.15388/STEPP.2019.6>

- Gedvilienė, G., & Karasevičiūtė, S. (2013). *Senior Adults' Participation in Volunteering*. Vytautas Magnus University.
- Gerson, K. (2011). *The Unfinished Revolution: How a New Generation is Reshaping Family, Work, and Gender in America*. Oxford University Press.
- Gesthuizen, M., & Verbakel, E. (2011). Job Preferences in Europe: Tests for scale invariance and examining cross-national variation using EVS. *European Societies*, 13(5), 663–686. <https://doi.org/10.1080/14616696.2010.514353>
- Gifford, D., Briceno-Perriott, J., & Mianzo, F. (2006). Locus of Control: Academic Achievement and Retention in a Sample of University First-Year Students. *Journal of College Admission*, 1(1), 1–13.
- Gil-Lacruz, A. I., & Marcuello, C. (2013). Voluntary Work in Europe: Comparative Analysis Among Countries and Welfare Systems. *Social Indicators Research*, 114(2), 371–382. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0150-5>
- Gil-Lacruz, A. I., Marcuello, C., & Saz-Gil, I. (2017). Individual and Social Factors in Volunteering Participation Rates in Europe. *Cross-Cultural Research*, 51(5), 464–490. <https://doi.org/10.1177/1069397117694135>
- Glatz, C., & Eder, A. (2020). Patterns of Trust and Subjective Well-Being Across Europe: New Insights from Repeated Cross-Sectional Analyses Based on the European Social Survey 2002–2016. *Social Indicators Research*, 148(2), 417–439. <https://doi.org/10.1007/s11205-019-02212-x>
- Glenn, N. D. (2003). Distinguishing Age, Period, and Cohort Effects. J. T. Mortimer & M. J. Shanahan (Sud.), *Handbook of the Life Course* (p. 465–476). Springer. https://doi.org/10.1007/978-0-306-48247-2_21
- Gómez-Balcácer, L., Somarriba Arechavala, N., & Gómez-Costilla, P. (2023). The Importance of Different Forms of Social Capital for Happiness in Europe: A Multilevel Structural Equation Model (GSEM). *Applied Research in Quality of Life*, 18(1), 601–624. <https://doi.org/10.1007/s11482-022-10097-1>
- Gorodzeisky, A., & Semyonov, M. (2019). Unwelcome Immigrants: Sources of Opposition to Different Immigrant Groups Among Europeans. *Frontiers in Sociology*, 4, 24. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2019.00024>
- Goss, K. A. (1999). Volunteering and the Long Civic Generation. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 28(4), 378–415. <https://doi.org/10.1177/0899764099284002>
- Gray, J., & Geraghty, R. (2023). The Transformation of Parents' Values and Aspirations for Their Children: A Retrospective Qualitative Longitudinal Analysis of Changing Cultural Configurations. *Sociological Research Online*, 28(4), 1088–1109. <https://doi.org/10.1177/13607804221137600>
- Grasso, M. T. (2014). Age, period and cohort analysis in a comparative context: Political generations and political participation repertoires in Western Europe. *Electoral Studies*, 33, 63–76. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2013.06.003>
- Greenfield, P. M. (2009). Linking social change and developmental change: Shifting pathways of human development. *Developmental Psychology*, 45(2), 401–418. <https://doi.org/10.1037/a0014726>
- Grišinaityė, R. (2017). Vaiko ir vaikystės sampratos ir jų kūrimas viešajame vėlyvojo sovietmečio Lietuvos pedagoginiame diskurse (1962–1984). *Lietuvos istorijos studijos*, 39, 84–104. <https://doi.org/10.15388/LIS.2017.39.10764>

- Grob, A. (2000). Perceived Control and Subjective Well-being across Nations and across the Life Span. E. Diener & E. M. Suh (Sud.), *Culture and Subjective Well-being* (p. 319–340). The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/2242.003.0018>
- Grob, A., & Flammer, A. (1999). Macrosocial Context and Adolescents' Perceived Control. F. D. Alsaker & A. Flammer (Sud.), *The Adolescent Experience* (p. 111–126). Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9781410602008-11>
- Grunert, S. C., & Juhl, H. J. (1995). Values, environmental attitudes, and buying of organic foods. *Journal of Economic Psychology*, 16(1), 39–62. [https://doi.org/10.1016/0167-4870\(94\)00034-8](https://doi.org/10.1016/0167-4870(94)00034-8)
- Grunskis, E. (1996). *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1945–1953 metais*. Lietuvos istorijos institutas.
- Gruzevskis, B., & Kanopiene, V. (2016). Lithuania. G. Razzu (Sud.), *Gender Inequality in the Eastern European Labour Market: Twenty-five years of transition since the fall of communism* (p. 151–168). Routledge.
- Gruževskis, B., & Brazienė, R. (2017). Nesaugus užimtumas ir jo pokyčių tendencijos. *Lietuvos socialinė raida*, 6, 170–192.
- Gundelach, P. (2017). The Impact of Economic Deprivation and Regional Differences on Individual Secularization in Western Europe. *Nordic Journal of Religion and Society*, 27(2), 131–150. <https://doi.org/10.18261/ISSN1890-7008-2014-02-03>
- Gundelach, P., & Kreiner, S. (2004). Happiness and Life Satisfaction in Advanced European Countries. *Cross-Cultural Research*, 38(4), 359–386. <https://doi.org/10.1177/1069397104267483>
- Guriev, S., & Melnikov, N. (2018). Happiness convergence in transition countries. *Journal of Comparative Economics*, 46(3), 683–707. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2018.07.003>
- Guriev, S., & Zhuravskaya, E. (2009). (Un)happiness in Transition. *Journal of Economic Perspectives*, 23(2), 143–168. <https://doi.org/10.1257/jep.23.2.143>
- Hagenaars, J., Halman, L., & Moors, G. (2003). Exploring Europe's Basic Values Map. W. Arts, J. Hagenaars, & L. Halman (Sud.), *The Cultural Diversity of European Unity. Findings, Explanations and Reflections from the European Values Study* (p. 23–58). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047400035_008
- Hays, S. (1996). *The Cultural Contradictions of Motherhood*. Yale University Press.
- Halman, L., & Draulans, V. (2006). How secular is Europe? *The British Journal of Sociology*, 57(2), 263–288. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2006.00109.x>
- Halman, L., Ester, P., & Moor, R. de (Sud.). (1994). *The Individualizing Society: Value Change in Europe and North America*. Brill.
- Halpern, D. (2010). *The Hidden Wealth of Nations*. Polity Press.
- Haski-Leventhal, D., Metz, E., Hogg, E., Ibrahim, B., Smith, D. H., & Wang, L. (2016). Volunteering in Three Life Stages. D. H. Smith, R. A. Stebbins, & J. Grotz (Sud.), *The Palgrave Handbook of Volunteering, Civic Participation, and Nonprofit Associations* (p. 682–701). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-137-26317-9_30
- Hassan, N. A., & Mustafa, S. (2024). The Impact of Contemporary International Wars on International Security – A Case Russia's War on Ukraine and Israel's War on Gaza. *International Journal of Religion*, 5(11), 390–403. <https://doi.org/10.61707/vh723w24>
- Haworth, J. T., & Veal, A. J. (Sud.). (2004). *Work and Leisure*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203489321>

- Heckhausen, J., & Schulz, R. (1995). A life-span theory of control. *Psychological Review*, *102*(2), 284–304. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.102.2.284>
- Heelas, P., Woodhead, L., Seel, B., Szerszynski, B., & Tusting, K. (2005). *The Spiritual Revolution: Why Religion is Giving Way to Spirituality*. Wiley-Blackwell.
- Helliwell, J. F., & Huang, H. (2008). How's Your Government? International Evidence Linking Good Government and Well-Being. *British Journal of Political Science*, *38*(4), 595–619. <https://doi.org/10.1017/S0007123408000306>
- Helliwell, J. F., Huang, H., & Wang, S. (2018). New Evidence on Trust and Well-Being. E. M. Uslaner (Sud.), *The Oxford Handbook of Social and Political Trust* (p. 409–446). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274801.013.9>
- Helliwell, J. F., Layard, R., & Sachs, J. D. (2015). *World Happiness Report 2015*. <https://worldhappiness.report/ed/2015/>
- Helliwell, J. F., Layard, R., & Sachs, J. D. (2017). *World Happiness Report 2017*. <https://worldhappiness.report/ed/2017/>
- Helliwell, J. F., Layard, R., & Sachs, J. D. (2019). *World Happiness Report 2019*. <https://worldhappiness.report/ed/2019/>
- Helliwell, J. F., Layard, R., Sachs, J. D., De Neve, J.-E., Aknin, L. B., & Wang, S. (2024). *World Happiness Report 2024*. <https://worldhappiness.report/ed/2024/>
- Helliwell, J. F., Layard, R., Sachs, J. D., Neve, J.-E. D., Aknin, L. B., & Wang, S. (2023). *World Happiness Report 2023*. <https://worldhappiness.report/ed/2023/>
- Helliwell, J. F., & Wang, S. (2011). Trust and Wellbeing. *International Journal of Wellbeing*, *1*(1), 42–78. <https://doi.org/10.5502/ijw.v1i1.9>
- Hepp, A. (2019). A deep generational shift? Some remarks on media generations and deep mediatization. P. Jakobsson & F. Stiernstedt (Sud.), *Fritt från fältet: Om medier, generationer och värden. Festskrift till Göran Bolin* (p. 21–36). Södertörns högskola.
- Herbert, D. (2013). Religion and Civil Society: Theoretical Reflections. J. de Hart, P. Dekker, & L. Halman (Sud.), *Religion and Civil Society in Europe* (p. 13–45). Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6815-4_2
- Hernandez-de-Menendez, M., Escobar Díaz, C. A., & Morales-Menendez, R. (2020). Educational experiences with Generation Z. *International Journal on Interactive Design and Manufacturing (IJIDeM)*, *14*(3), 847–859. <https://doi.org/10.1007/s12008-020-00674-9>
- Hervieu-Leger, D. (2000). *Religion as a Chain of Memory*. Polity.
- Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press.
- Hirschle, J. (2013). “Secularization of Consciousness” or Alternative Opportunities? The Impact of Economic Growth on Religious Belief and Practice in 13 European Countries. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *52*(2), 410–424. <https://doi.org/10.1111/jssr.12030>
- Hoffman, L. W. (1975). The Value of Children to Parents and the Decrease in Family Size. *Proceedings of the American Philosophical Society*, *119*(6), 430–438.
- Hoffman, L. W. (1987). The value of children to parents and childrearing patterns. *Social Behaviour*, *2*(3), 123–141.
- Hoffman, L. W., Hoffman, M. L., & Fawcett, J. T. (1973). The Value of Children to Parents. *Psychological Perspectives on Population* (p. 19–76). Basic Books.
- Hofstede, G. (2001). *Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations*. SAGE Publications.

- Hofstede, G., Hofstede, G. J., & Minkov, M. (2010). *Cultures And Organizations: Software Of The Mind*. McGrawHill.
- Holmes, M., & McKenzie, J. (2019). Relational happiness through recognition and redistribution: Emotion and inequality. *European Journal of Social Theory*, 22(4), 439–457. <https://doi.org/10.1177/1368431018799257>
- Hooghe, M., & Oser, J. (2015). Internet, television and social capital: The effect of ‘screen time’ on social capital. *Information, Communication & Society*, 18(10), 1175–1199. <https://doi.org/10.1080/1369118X.2015.1022568>
- Houtman, D., Aupers, S., & Heelas, P. (2009). Christian Religiosity and New Age Spirituality: A Cross-Cultural Comparison. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(1), 169–179. https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2009.01435_2.x
- Houtman, D., Heelas, P., & Achterberg, P. (2012). Counting Spirituality? Survey Methodology after the Spiritual Turn. *Annual Review of the Sociology of Religion*, 3, 25–44. https://doi.org/10.1163/9789047429470_003
- Howe, N. (2023). *The Fourth Turning Is Here: What the Seasons of History Tell Us about How and When This Crisis Will End*. Simon & Schuster.
- Howe, N., & Strauss, W. (1991). *Generations: The History of America's Future 1584 to 2069*. William Morrow & Company.
- Howe, N., & Strauss, W. (1993). *13th Gen: Abort, Retry, Ignore, Fail?* Vintage Books.
- Howe, N., & Strauss, W. (1997). *The Fourth Turning: An American Prophecy*. Broadway Books.
- Howe, N., & Strauss, W. (2000). *Millennials Rising: The Next Great Generation*. Vintage Books.
- Howe, N., & Strauss, W. (2007). The Next 20 Years: How Customer and Workforce Attitudes Will Evolve. *Harvard Business Review*, 85, 41–52.
- Howe, N., & Strauss, W. (2009). *The Fourth Turning: What the Cycles of History Tell Us About America's Next Rendezvous with Destiny*. Crown.
- Human Fertility Database. (2022). Max Planck Institute for Demographic Research and Vienna Institute of Demography [Dataset]. <https://www.humanfertility.org/cgi-bin/country.php?country=LTU&tab=si>
- Hustinx, L. (2001). Individualisation and new styles of youth volunteering: An empirical exploration. *Voluntary Action*, 3(2), 57–76.
- Hustinx, L., & Lammertyn, F. (2003). Collective and Reflexive Styles of Volunteering: A Sociological Modernization Perspective. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 14(2), 167–187. <https://doi.org/10.1023/A:1023948027200>
- Hustinx, L., & Lammertyn, F. (2004). The Cultural Bases of Volunteering: Understanding and Predicting Attitudinal Differences Between Flemish Red Cross Volunteers. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 33(4), 548–584. <https://doi.org/10.1177/0899764004269144>
- Hutter, S., & Kriesi, H. (2022). Politicising immigration in times of crisis. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 48(2), 341–365. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2020.1853902>
- Yang, Y. (2008). Social Inequalities in Happiness in the United States, 1972 to 2004: An Age-Period-Cohort Analysis. *American Sociological Review*, 73(2), 204–226.
- Yang, Y., & Land, K. C. (2016). *Age-Period-Cohort Analysis: New Models, Methods, and Empirical Applications*. Chapman and Hall/CRC. <https://doi.org/10.1201/b13902>
- Iannaccone, L. R. (1997). Rational Choice: Framework for the Scientific Study of Religion. L. A. Young (Sud.), *Rational Choice Theory and Religion* (p. 25–45). Routledge.

- Ye, Y., & Shu, X. (2022). Lonely in a Crowd: Cohort Size and Happiness in the United Kingdom. *Journal of Happiness Studies*, 23(5), 2235–2257. <https://doi.org/10.1007/s10902-021-00495-x>
- Iļjina, O., & Purvaneckienė, G. (2012). Mokinių socialinės padėties ir profesinių siekių sąsaja. *Acta Paedagogica Vilnensia*, 28, 49–61. <https://doi.org/10.15388/ActPaed.2012.28.2938>
- Illouz, E. (2007). *Cold Intimacies: The Making of Emotional Capitalism*. Polity.
- Indriliūnaitė, R. (2021, rugsėjo 31). *Life course transitions and value orientations among 18–50 age-cohort Lithuanians*. ESPAnet 2021: 18th annual online conference, Leuven, Belgium.
- Infurna, F. J., & Gerstorf, D. (2013). Linking perceived control, physical activity, and biological health to memory change. *Psychology and Aging*, 28(4), 1147–1163. <https://doi.org/10.1037/a0033327>
- Infurna, F. J., Gerstorf, D., & Zarit, S. H. (2011). Examining dynamic links between perceived control and health: Longitudinal evidence for differential effects in midlife and old age. *Developmental Psychology*, 47(1), 9–18. <https://doi.org/10.1037/a0021022>
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv346rbz>
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv10vm2ns>
- Inglehart, R. (Sud.). (2003). *Human Values and Social Change: Findings from the Values Surveys*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789047404361>
- Inglehart, R. (2018). *Cultural Evolution*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108613880>
- Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65(1), 19–51. <https://doi.org/10.2307/2657288>
- Inglehart, R., & Klingemann, H.-D. (2000). Genes, Culture, Democracy, and Happiness. E. Diener & E. M. Suh (Sud.), *Culture and Subjective Well-being* (p. 165–184). MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/2242.003.0012>
- Inglehart, R., & Norris, P. (2003). *Rising Tide: Gender Equality and Cultural Change Around the World*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511550362>
- Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511790881>
- Ivan, G., Da Roit, B., & Knijn, T. (2015). Children First? Changing Attitudes Toward the Primacy of Children in Five European Countries. *Journal of Family Issues*, 36(14), 1982–2001. <https://doi.org/10.1177/0192513X13519255>
- Ivanauskas, V. (2008). Rusų kalbos plėtra ir Lietuvos TSR švietimo politika devintajame dešimtmetyje. *Lietuvos istorijos metraštis*, 1, 111–135.
- James, A., & Prout, A. (Sud.). (2003). *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203362600>
- Jardim, C., & Marques da Silva, S. (2018). Young People Engaging in Volunteering: Questioning a Generational Trend in an Individualized Society. *Societies*, 8(1), Article 1. <https://doi.org/10.3390/soc8010008>

- Jastramskis, M., Kavaliauskaitė, J., Ramonaitė, A., Nevinskaitė, L., & Žiliukaitė, R. (2014). *Kaip renkasi Lietuvos rinkėjai? Idėjos, interesai ir įvaizdžiai politikoje*. Vilniaus universiteto leidykla.
- Jin, J., & Rounds, J. (2012). Stability and change in work values: A meta-analysis of longitudinal studies. *Journal of Vocational Behavior, 80*(2), 326–339. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2011.10.007>
- Jonutytė, I. (2007). *Savanorystė socialinio ugdymo sistemoje*. Klaipėdos universiteto leidykla.
- Jonutytė, I., & Rekis, D. (2009). 14-18 metų jaunųjų savanorių saviugdod galimybės nevyriausybinėse organizacijose. *Socialinis ugdymas, 8*(19), 72–82.
- Joshi, A., Dencker, J. C., Franz, G., & Martocchio, J. J. (2010). Unpacking Generational Identities in Organizations. *Academy of Management Review, 35*(3), 392–414. <https://doi.org/10.5465/amr.35.3.zok392>
- Judge, T. A., Erez, A., Bono, J. E., & Thoresen, C. J. (2002). Are measures of self-esteem, neuroticism, locus of control, and generalized self-efficacy indicators of a common core construct? *Journal of Personality and Social Psychology, 83*(3), 693–710. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.83.3.693>
- Juknevičius, S. (1998). Secularization and Renaissance of Religiosity in the Contemporary Lithuanian Society. *Spectrum: Studies in the History of Culture, 2*(4), 125–143.
- Juknevičius, S. (2000). Lietuvių moralinės vertybės: Tarp Dievo ir Mamonos. *Kultūrologija, 6*, 192–212.
- Juknevičius, S. (2010). Tarp inercijos ir tradiciškumo: Lietuvių religingumo bruožai. *Kultūrologija, 18*, 31–43.
- Juknevičius, S., Mitrikas, A., Žiliukaitė, R., & Savicka, A. (2003). *Besivienijanti Europa: Vertybinis aspektas*. Kultūros, Filosofijos ir Meno Institutas.
- Juknevičius, S., Žiliukaitė, R., Savicka, A., & Mitrikas, A. (2001). *Europa ir mes*. Gervėlė.
- Juozapaitienė, R. (2011). Bažnytinės santuokos registracija Lietuvoje: Istorija ir dabartis. *Kultūra ir visuomenė. Socialinių tyrimų žurnalas, II*(3), 101–123.
- Juozeliūnienė, I., & Budginaitė-Mačkinė, I. (2023). Gyvenantys mobiliame pasaulyje: 1980–2000 m. gimusiųjų migraciniai ketinimai ir šeiminio gyvenimo įsivaizdavimas. *Filosophija. Sociolo-gija, 34*(4 Special), Article 4 Special. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2023.34.4Priedas.Special-Issue.5>
- Juozeliūnienė, I., & Budginaitė-Mačkinė, I. (2025). The making of a personal life. L. Žilinskienė, S. Kraniauskienė, & M. Ilic (Sud.), *Lithuanian Society in Transition*. Routledge.
- Juozeliūnienė, I., & Seymour, J. (Sud.). (2020). *Making Lithuanian Families Across Borders: Conceptual Frames and Empirical Evidence*. Vilnius University Press. <https://doi.org/10.15388/OpenSeries.2020.19665>
- Juska, A., & Navicke, J. (2022). Labour market flexibilisation in Lithuania: Outcomes and impacts on gender differences in work arrangements. *The Economic and Labour Relations Review, 33*(3), 502–525. <https://doi.org/10.1177/10353046221104506>
- Kaasa, A. (2021). Merging Hofstede, Schwartz, and Inglehart into a Single System. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 52*(4), 339–353. <https://doi.org/10.1177/00220221211011244>
- Kagitcibasi, C. (1996). *Family and Human Development Across Cultures: A View From the Other Side*. Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9781315805993>
- Kagitcibasi, C. (2012). Sociocultural Change and Integrative Syntheses in Human Development: Autonomous-Related Self and Social-Cognitive Competence. *Child Development Perspectives, 6*(1), 5–11. <https://doi.org/10.1111/j.1750-8606.2011.00173.x>

- Kalmus, V., & Opermann, S. (2019). Operationalising Mannheim: Empirical building blocks of generational identity. *Comunicazioni sociali: journal of media, performing arts and cultural studies: nuova serie*, 2, 232–246. https://doi.org/10.26350/001200_000061
- Kanopienė, V. (1998). Women in Economy. S. LaFont (Sud.), *Women in Transition. Voices from Lithuania* (p. 68–80). State University of New York Press.
- Kanopienė, V. (2013). Kai kurie tarpgeneracinio solidarumo šeimoje aspektai: Tėvų parama suaugusiems vaikams. *Socialinis darbas*, 12(2), 215–226. <https://doi.org/10.13165/sd-13-12-2-01>
- Kanopienė, V., Mikulionienė, S., & Česnuitytė, V. (2013). *Šeima ir socialiniai tinklai: Tarpgeneracinė perspektyva: Analitiniai rezultatai*. Mykolo Romerio Universitetas.
- Kanopienė, V., Mikulionienė, S., & Česnuitytė, V. (2015). *Lietuvos šeima Europos kontekste*. Mykolo Romerio universitetas.
- Kaplan, M. (1960). *Leisure in America: A Social Inquiry*. John Wiley & Sons.
- Karashchuk, O. S., Mayorova, E. A., Nikishin, A. F., & Kornilova, O. V. (2020). The Method for Determining Time-Generation Range. *Sage Open*, 10(4), 2158244020968082. <https://doi.org/10.1177/2158244020968082>
- Karp, D. G. (1996). Values and their Effect on Pro-Environmental Behavior. *Environment and Behavior*, 28(1), 111–133. <https://doi.org/10.1177/0013916596281006>
- Kärtner, J. (2018). Beyond dichotomies—(M)others' structuring and the development of toddlers' prosocial behavior across cultures. *Current Opinion in Psychology*, 20, 6–10. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.07.040>
- Katus, K., Puur, A., & Sakkeus, L. (2005). Transition to Adulthood in Estonia: Evidence From the Ffs 1. H.-P. Blossfeld, E. Kližing, M. Mills, & K. Kurz (Sud.), *Globalization, Uncertainty and Youth in Society* (p. 215–248). Routledge.
- Kaubrys, S. (2000). *Lietuvos mokykla 1918–1939 m.: Galios gimtis*. Statistikos tyrimai.
- Keyes, K. M., Nicholson, R., Kinley, J., Raposo, S., Stein, M. B., Goldner, E. M., & Sareen, J. (2014). Age, Period, and Cohort Effects in Psychological Distress in the United States and Canada. *American Journal of Epidemiology*, 179(10), 1216–1227. <https://doi.org/10.1093/aje/kwu029>
- Keller, H. (2012). Autonomy and Relatedness Revisited: Cultural Manifestations of Universal Human Needs. *Child Development Perspectives*, 6(1), 12–18. <https://doi.org/10.1111/j.1750-8606.2011.00208.x>
- Keller, H., Yovsi, R., Borke, J., Kärtner, J., Jensen, H., & Papaligoura, Z. (2004). Developmental Consequences of Early Parenting Experiences: Self-Recognition and Self-Regulation in Three Cultural Communities. *Child Development*, 75(6), 1745–1760. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2004.00814.x>
- Keller, H., Lamm, B., Abels, M., Yovsi, R., Borke, J., Jensen, H., Papaligoura, Z., Holub, C., Lo, W., Tomiyama, A. J., Su, Y., Wang, Y., & Chaudhary, N. (2006). Cultural Models, Socialization Goals, and Parenting Ethnotheories: A Multicultural Analysis. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 37(2), 155–172. <https://doi.org/10.1177/0022022105284494>
- Kelly, J. R. (2019). *Leisure Identities and Interactions*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429025846>
- Kertzner, D. I. (1983). Generation as a Sociological Problem. *Annual Review of Sociology*, 9, 125–149. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.09.080183.001013>
- Kesavayuth, D., Tran, D. B., & Zikos, V. (2022). Locus of control and subjective well-being: Panel evidence from Australia. *PLOS ONE*, 17(8), e0272714. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0272714>

- Ketola, K. (2007). Spiritual Revolution In Finland? *Nordic Journal of Religion and Society*, 20(1), 29–39. <https://doi.org/10.18261/ISSN1890-7008-2007-01-02>
- Kiškis, A. (2017). *Lietuvos kriminologijos raida 1918-2017 m.: Šimtmečio patirtis*. Mykolo Romerio universitetas. <https://repository.mruni.eu/handle/007/16770>
- Kitanova, M. (2020). Youth political participation in the EU: Evidence from a cross-national analysis. *Journal of Youth Studies*, 23(7), 819–836. <https://doi.org/10.1080/13676261.2019.1636951>
- Kluckhohn, C. (1951). Values and Value Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification. T. Parsons & E. A. Shils (Sud.), *Toward a General Theory of Action* (p. 388–433). Harvard University Press. <https://doi.org/10.4159/harvard.9780674863507.c8>
- Knafo, A., & Schwartz, S. H. (2009). Accounting for parent-child value congruence: Theoretical considerations and empirical evidence. *Cultural transmission: Psychological, developmental, social, and methodological aspects* (p. 240–268). Cambridge University Press.
- Knapp, C. A., Weber, C., & Moellenkamp, S. (2017). Challenges and strategies for incorporating Generation Z into the workplace. *Corporate Real Estate Journal*, 7(2), 137–148. <https://doi.org/10.69554/dojs4087>
- Kohn, M. L. (1977). *Class and Conformity: A Study in Values*. University of Chicago Press.
- Kohn, M. L., & Slomczyński, K. M. (1990). *Social structure and self-direction: A comparative analysis of the United States and Poland*. Basil Blackwell.
- Kraniauskas, L. (2009). Vyriškas ir moteriškas šeimos pasaulis: Struktūros poveikis ar tapatumo konstravimo strategija? V. Stankūnienė & A. Maslauskaitė (Sud.), *Lietuvos šeima: Tarp tradicijos ir naujos realybės* (p. 169–219). Socialinių tyrimų institutas.
- Kraniauskienė, S. (2004). Identiteto tyrimo metmenys: Kartų identiteto paieška XX a. lietuvių autobiografijose. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 14(2), 40–52. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.2.5961>
- Kraniauskienė, S. (2009). Socialinės brandos žymenys: Atsiskyrimo nuo tėvų trajektorijos ir veiksniai. V. Stankūnienė & A. Maslauskaitė (Sud.), *Lietuvos šeima: Tarp tradicijos ir naujos realybės* (p. 259–296). Socialinių tyrimų institutas.
- Kraniauskienė, S. (2011). *Tapsmas suaugusiuoju: Jaunimo socialinė branda Lietuvoje*. Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Kraniauskienė, S. (2014). Sovietmečio nostalgija pakitusios kasdienybės (ir) ideologijos kontekste. D. Leinartė, L. Žilinslienė, S. Kraniauskienė, I. Šutinienė, & I. Gečienė (Sud.), *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose* (p. 181–216). Vilniaus universiteto leidykla.
- Kraniauskienė, S. (2016). Pirmosios sovietinės kartos gyvenimo eigos ypatybės tapimo suaugusiuoju tarpsnyje. L. Žilinslienė, S. Kraniauskienė, & I. Šutinienė (Sud.), *Gimę socializme: Pirmoji sovietmečio karta* (p. 35–80). Vilniaus universiteto leidykla.
- Kraniauskienė, S. (2021). Life course as an identity component of the last Soviet generation in Lithuania. L. Zilinskiene & M. Illic (Sud.), *Soviet and Post-Soviet Lithuania – Generational Experiences* (p. 64–85). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003023050-5>
- Kraniauskienė, S., & Damaševičiūtė, G. (2025). The changing transition to adulthood in twenty-first-century Lithuania: Structural settings and contexts. L. Žilinslienė, S. Kraniauskienė, & M. Illic (Sud.), *Lithuanian Society in Transition*. Routledge.
- Kraniauskienė, S., & Gedvilaitė-Kordušienė, M. (2012). Kartų solidarumas Lietuvoje: Anūkų priežiūros įtaka senelių gerovei. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 31(2), Article 2. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2012.2.397>

- Kraniauskienė, S., & Kraniauskas, L. (2020). Kartų vidinės variacijos tyrimas: Gyvenimo eigos paradigma. *Filosofija. Sociologija*, 31(4), Article 4. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.v31i4.4349>
- Kuodis, R. (2008). Lietuvos ekonomikos transformacija 1990–2008 metais: Etapai ir pagrindinės ekonominės politikos klaidos. *Pinių studijos*, 2, 97–105.
- Kupperschmidt, B. R. (2000). Multigeneration Employees: Strategies for Effective Management. *The Health Care Manager*, 19(1), 65–76. <https://doi.org/10.1097/00126450-200019010-00011>
- Kurapkaitienė, N. (2019). *Jaunų suaugusiųjų mokymosi savanorystėje patirtys* [Daktaro disertacija]. Mykolo Romerio universitetas.
- Kuznecovienė, J., Rutkienė, A., & Ališauskienė, M. (2016). *Religingumas ir / ar dvasingumas Lietuvoje: Religijos sociologijos perspektyvos: Mokslo studija*. Pasaulio lietuvių kultūros, mokslo ir švietimo centras.
- Labanauskas, L. (2008). Profesinės karjeros ir migracijos sąryšis: Kartos studija. *Filosofija. Sociologija*, 19(2), 64–75.
- Lachman, M. E., Rosnick, C. B., & Röcke, C. (2009). The rise and fall of control beliefs and life satisfaction in adulthood: Trajectories of stability and change over ten years. H. B. Bosworth & C. Hertzog (Sud.), *Aging and cognition: Research methodologies and empirical advances* (p. 143–160). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/11882-007>
- Lakinska-Popovska, D., & Bornarova, S. (2004). Families in the Republic of Macedonia. M. Robila (Sud.), *Families in Eastern Europe* (p. 103–119). Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S1530-3535\(04\)05007-1](https://doi.org/10.1016/S1530-3535(04)05007-1)
- Lakomý, M. (2021). Individual value orientation, social norms, and volunteering outcomes in later life. *International Journal of Comparative Sociology*, 62(5), 385–403. <https://doi.org/10.1177/00207152221088857>
- Lamm, B., Keller, H., Yovsi, R. D., & Chaudhary, N. (2008). Grandmaternal and maternal ethnotheories about early child care. *Journal of Family Psychology*, 22(1), 80–88. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.22.1.80>
- Lamm, E., & Meeks, M. D. (2009). Workplace fun: The moderating effects of generational differences. *Employee Relations*, 31(6), 613–631. <https://doi.org/10.1108/01425450910991767>
- Lancaster, L. C., & Stillman, D. (2002). *When generations collide: Who they are, why they clash, how to solve the generational puzzle at work*. HarperCollins Publishers.
- Lancy, D. F. (2015). *The Anthropology of Childhood: Cherubs, Chattel, Changelings*. Cambridge University press.
- Laumenskaitė, I. E. (2015). *Krikščioniškumas kaip socialinių laikysenų veiksnys totalitarinėje ir posovietinėje visuomenėje*. Lietuvių katalikų mokslo akademija.
- Lazutka, R., & Šliužaitė, D. (2012). Socialinis teisingumas ir socialinių-ekonominių grupių reprezentavimas skirtingo prestižo studijų programose Lietuvoje. *Acta Paedagogica Vilnensia*, 28, 9–22. <https://doi.org/10.15388/ActPaed.2012.28.2941>
- Leinarte, D. (2010). *Adopting and Remembering Soviet Reality: Life Stories of Lithuanian Women, 1945–1970*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789042030633>
- Leinarte, D. (2021). *Family and the state in Soviet Lithuania: Gender, law and society*. Bloomsbury Publishing.
- Leinartė, D., Žilinskienė, L., Kraniauskienė, S., Šutinienė, I., & Gečienė, I. (2014). *Sovietmečio atmintis gyvenimo istorijose*. Vilniaus universiteto leidykla.

- Leonavičius, V., & Žilys, A. (2021). Sovietinės hipokrizinės visuomenės kohortos ir jų emancipaciniai poreikiai. *Filosofija. Sociologija*, 32(4), Article 4. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.v32i4.4614>
- Leonavičius, V., Žilys, A., & Baltrušaitytė, G. (2021). *Hibridinė sovietinio laikotarpio Lietuvos visuomenės modernizacija*. Vytauto Didžiojo universitetas. <https://doi.org/10.7220/9786094674778>
- Levada, Y. A. (2001). Pokoleniya XX veka: Vozmozhnosti issledovaniya [Generations of the twentieth century: Research opportunities]. *Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskie i sotsialnye peremeny*, 55(5), 7–14.
- Levada, Y. A. (2002). Zametki o probleme pokolenii [Notes on the 'generational problem']. *Monitoring obshchestvennogo mneniya: ekonomicheskie i sotsialnye peremeny*, 2, 9–11.
- Levy, B. R. (2003). Mind Matters: Cognitive and Physical Effects of Aging Self-Stereotypes. *The Journals of Gerontology: Series B*, 58(4), 203–211. <https://doi.org/10.1093/geronb/58.4.P203>
- LeVine, R. A. (1988). Human parental care: Universal goals, cultural strategies, individual behavior. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 40, 3–12. <https://doi.org/10.1002/cd.23219884003>
- Lietuvos statistikos metraštis 1927–1928. (1929). Centralinis statistikos biuras.
- Lietuvos statistikos metraštis 1937. (1938). Centralinis statistikos biuras.
- Lietuvos statistikos metraštis 1938. (1939). Centralinis statistikos biuras.
- Lilleoja, L., & Raudsepp, M. (2016). Cohort-specific value patterns in the new millennium. R. Nugin, M. Raudsepp, & A. Kannike (Sud.), *Generations in Estonia: Contemporary perspectives on turbulent times* (p. 36–69). University of Tartu Press.
- Lin, C.-Y. C., & Fu, V. R. (1990). A Comparison of Child-Rearing Practices among Chinese, Immigrant Chinese, and Caucasian-American Parents. *Child Development*, 61(2), 429–433. <https://doi.org/10.2307/1131104>
- Lynch, K., & Kalaitzake, M. (2020). Affective and calculative solidarity: The impact of individualism and neoliberal capitalism. *European Journal of Social Theory*, 23(2), 238–257. <https://doi.org/10.1177/1368431018786379>
- Lyons, S., Duxbury, L., & Higgins, C. (2007). An Empirical Assessment of Generational Differences in Basic Human Values. *Psychological Reports*, 101(2), 339–352. <https://doi.org/10.2466/pr0.101.2.339-352>
- Lyons, S., Urick, M., Kuron, L., & Schweitzer, L. (2015). Generational Differences in the Workplace: There Is Complexity Beyond the Stereotypes. *Industrial and Organizational Psychology*, 8(3), 346–356. <https://doi.org/10.1017/iop.2015.48>
- Long, L., & Long, T. (1983). *Handbook for Latchkey Children and Their Parents*. Arbor House Publishing Company.
- Lopandin, K. (2020). Vision of Happiness, and Life Values of Different Generations. *The Public/Private in Modern Civilization: Collection of Academic Papers from the 22nd Russian Scientific-Practical Conference (Yekaterinburg, April 16-17, 2020)*, 283–290. <https://doi.org/10.35853/Ufh-Public/Private-2020-38>
- Lovell, S. (2007). Introduction. S. Lovell (Sud.), *Generations in Twentieth-Century Europe*. Palgrave Macmillan.
- Macek, P., Ježek, S., & Vazsonyi, A. T. (2013). Adolescents During and After Times of Social Change: The Case of the Czech Republic. *The Journal of Early Adolescence*, 33(8), 1029–1047. <https://doi.org/10.1177/0272431613507758>

- Madden, C. (2017). *Hello Gen Z: Engaging the Generation of Post-Millennials*. Hello Clarity.
- Maerz, S. F., Lührmann, A., Hellmeier, S., Grahn, S., & Lindberg, S. I. (2020). State of the world 2019: Autocratization surges – resistance grows. *Democratization*, 27(6), 909–927. <https://doi.org/10.1080/13510347.2020.1758670>
- Mandes, S., & Rogaczewska, M. (2013). “I don’t reject the Catholic Church—The Catholic Church rejects me”: How Twenty- and Thirty-somethings in Poland Re-evaluate their Religion. *Journal of Contemporary Religion*, 28(2), 259–276. <https://doi.org/10.1080/13537903.2013.783338>
- Mannheim, K. (1952). The problem of generations. P. Kecskemeti (Sud.), *Essays on the Sociology of Knowledge* (p. 276–322).
- Marada, R. (2004). Social Construction of Youth and Formation of Generational Awareness after Socialism. P. Mareš (Sud.), *Society, Reproduction and Contemporary Challenges* (p. 149–168). Barrister & Principal.
- Marcinkevičienė, D. (1999). *Vedusiųjų visuomenė: Santuoka ir skyrybos Lietuvoje XIX amžiuje—XX amžiaus pradžioje*. Vaga.
- Marcinkevičienė, D. (Sud.). (2007). *Prijaukintos kasdienybės, 1945–1970 metai: Biografiniai Lietuvos moterų interviu*. Vilniaus universiteto leidykla.
- Marcinkevičienė, D. (2009). Civilinė metrikacija ir santuoka sovietinėje Lietuvoje 1940–1969 m. *Istorija*, 73, 51–58.
- Marler, P. L., & Hadaway, C. K. (2002). “Being Religious” or “Being Spiritual” in America: A Zero-Sum Proposition? *Journal for the Scientific Study of Religion*, 41(2), 289–300. <https://doi.org/10.1111/1468-5906.00117>
- Marozzi, M. (2021). Perceived Justifiability Towards Morally Debatable Behaviors Across Europe. *Social Indicators Research*, 153(2), 759–778. <https://doi.org/10.1007/s11205-020-02490-w>
- Marshall, V. W. (1983). Generations, Age Groups and Cohorts: Conceptual Distinctions. *Canadian Journal on Aging*, 2(2), 51–62. <https://doi.org/10.1017/S0714980800015701>
- Martin, D. (1978). *A General Theory of Secularization*. Harper & Row.
- Martin, D. (1991). The Secularization Issue: Prospect and Retrospect. *The British Journal of Sociology*, 42(3), 465–474. <https://doi.org/10.2307/591190>
- Martínez-Buelvas, L., & Jaramillo-Naranjo, O. (2019). How to Manage Generations? An Approach based on the Quality of Work Life. *IBIMA Business Review*, 493697. <https://doi.org/10.5171/2019.493697>
- Martinkus, B., Stoškus, S., & Beržinskienė, D. (2009). Changes of employment through the segmentation of labour market in the Baltic states. *Inžinerinė Ekonomika*, 63(3), 41–48.
- Maslauskaitė, A., & Baublytė, M. (2012). *Skyrybų visuomenė: ištuokų raida, veiksniai, pasekmės*. Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Maslauskaitė, A., & Gedvilaitė-Kordušienė, M. (2021). Intergenerational Family Solidarity in Lithuania: Contexts and Patterns. I. Albert, M. Emirhafizovic, C.-N. Shpigelman, & U. Trummer (Sud.), *Families and Family Values in Society and Culture* (p. 251–270). Information Age Publishing.
- Maslauskaitė, A. (2004a). Lytis, globa ir kultūriniai gerovės kapitalizmo barjerai Lietuvoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 14(3), Article 3. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.3.5973>
- Maslauskaitė, A. (2004b). *Meilė ir santuoka pokyčių Lietuvoje*. Socialinių tyrimų institutas.

- Maslauskaitė, A. (2008). Moterų užimtumas ir lyčių kultūra: Lyginamoji Lietuvos ir Europos šalių analizė. R. Šmigelskytė-Stukienė (Sud.), *Moterys, darbas, šeima: Lyčių vaidmenys užimtumo sferoje: Sociokultūrinis aspektas* (p. 18–61). Vilniaus universiteto leidykla. <https://www.lituanistika.lt/content/14284>
- Maslauskaitė, A. (2009). Kohabitacija Lietuvoje: Šeimos formavimo etapas ar „nauja šeima“? V. Stankūnienė & A. Maslauskaitė (Sud.), *Lietuvos šeima: Tarp tradicijos ir naujos realybės* (p. 37–98). Socialinių tyrimų institutas.
- Maslauskaitė, A. (2010). Lietuvos šeima ir modernybės projektas: Prieštaros ir teorizavimo galimybės. *Filosofija. Sociologija*, 21(4), 310–319.
- Maslauskaitė, A. (2011). Contacts between adult children and their parents in Lithuania: The effects of familial, individual and structural factors. *Filosofija. Sociologija*, 22, 348–364.
- Maslauskaitė, A. (2014). Nesantuokinis gimstamumas Lietuvoje: Raida ir erdvinė diferenciacija. *Lietuvos socialinė raida*, 3, 54–65.
- Maslauskaitė, A. (Sud.). (2020). *Demografija visiems* (T. 8). <https://doi.org/10.7220/2351-6887.8>
- Maslauskaitė, A. (2023a). Lithuanian families: Living diversity in times of outdated policies. M. A. Adler & K. Lenz (Sud.), *The Changing Faces of Families. Diverse Family Forms in Various Policy Contexts* (p. 101–121). Routledge.
- Maslauskaitė, A. (2023b). Namų ūkiai, šeimninė padėtis. A. Maslauskaitė (Sud.), *Lietuvos gyventojų demografinių struktūrų ir procesų kaita* (p. 145–177). Lietuvos socialinių mokslų centras, Sociologijos institutas.
- Maslauskaitė, A. (2023c). Santuokiniai statusai ir santuokinis elgesys. A. Maslauskaitė (Sud.), *Lietuvos gyventojų demografinių struktūrų ir procesų kaita* (p. 179–213). Lietuvos socialinių mokslų centras, Sociologijos institutas.
- Mason, K. O., Mason, W. M., Winsborough, H. H., & Poole, W. K. (1973). Some Methodological Issues in Cohort Analysis of Archival Data. *American Sociological Review*, 38(2), 242–258. <https://doi.org/10.2307/2094398>
- Mason, W. M., & Fienberg, S. E. (Sud.). (1985). *Cohort Analysis in Social Research*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-1-4613-8536-3>
- Mason, W. M., & Wolfinger, N. H. (2001). Cohort Analysis. N. J. Smelser & P. B. Baltes (Sud.), *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences* (p. 2189–2194).
- Matulionis, A., Juknevičius, S., Mitrikas, A., Žiliukaitė, R., Savicka, A., & Valionis, A. (Sud.). (2000). *Kultūrologija*. Gervėlė.
- Mažeikaitė, D., & Gruževskis, B. (2018). Darbo vertybių vieta ir kaita skirtingų Lietuvos gyventojų kartų kontekste. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 17, 108–131. <https://doi.org/10.15388/STPEP2018.17.11934>
- McCrimble, M. (2018). *The ABC of XYZ: Understanding the Global Generations*. McCrimble Publication.
- McCrimble, M. (2024). *Welcome Gen Beta*. <https://mccrimble.com.au/article/generation-beta-defined/>
- McCrimble, M., & Fell, A. (2020). *Understanding Generation Alpha*. McCrimble Research.
- McGregor, J. A., Copestake, J. G., & Wood, G. D. (2000). The inter-generational bargain: An introduction. *Journal of International Development*, 12(4), 447–451. [https://doi.org/10.1002/1099-1328\(200005\)12:4<447::aid-jid682>3.3.co;2-f](https://doi.org/10.1002/1099-1328(200005)12:4<447::aid-jid682>3.3.co;2-f)

- Mechkova, V., Lührmann, A., & Lindberg, S. I. (2017). How Much Democratic Backsliding? *Journal of Democracy*, 28(4), 162–169. <https://doi.org/10.1353/jod.2017.0075>
- Meijs, L. C. P. M., & Karr, L. B. (2004). Managing volunteers in different settings: Membership and programme management. R. A. Stebbins & M. Graham (Sud.), *Volunteering as leisure/leisure as volunteering: An international assessment* (p. 177–193). CABI Publishing. <https://doi.org/10.1079/9780851997506.0177>
- Meredith, G. E., Schewe, C. D., & Karlovich, J. (2002). *Defining Markets, Defining Moments: America's 7 Generational Cohorts, Their Shared Experiences, and Why Businesses Should Care*. Wiley.
- Merton, R. K. (1968). *Social theory and social structure*. Free Press.
- Michalos, A. C. (2017). *Connecting the Quality of Life Theory to Health, Well-being and Education: The Selected Works of Alex C. Michalos*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-51161-0>
- Myers, K. K., & Sadaghiani, K. (2010). Millennials in the Workplace: A Communication Perspective on Millennials' Organizational Relationships and Performance. *Journal of Business and Psychology*, 25(2), 225–238. <https://doi.org/10.1007/s10869-010-9172-7>
- Migracijos metraščiai, 2005–2023 m.* Migracijos departamentas prie LR Vidaus reikalų ministerijos.
- Mikulionienė, S. (2013). „Mes čia – jie ten“: Tarpgeneracinio bendravimo įprasminimas, būdai, vertinimas. *Socialinis darbas*, 12(2), 227–239. <https://doi.org/10.13165/SD-13-12-2-02>
- Mikulionienė, S. (2023). Demografinis senėjimas. A. Maslauskaitė (Sud.), *Lietuvos gyventojų demografinių struktūrų ir procesų kaita* (p. 34–63). Lietuvos socialinių mokslų centras, Sociologijos institutas.
- Mikulioniene, S., & Kanopiene, V. (2015). Construction of fatherhood in late socialism: The experiences of Lithuanian men. *International Review of Sociology*, 25(3), 387–402. <https://doi.org/10.1080/03906701.2015.1078530>
- Minkov, M. (2009). Predictors of Differences in Subjective Well-Being Across 97 Nations. *Cross-Cultural Research*, 43(2), 152–179. <https://doi.org/10.1177/1069397109332239>
- Minkov, M. (2017). A revision of Hofstede's model of national culture: Old evidence and new data from 56 countries. *Cross Cultural & Strategic Management*, 25(2), 231–256. <https://doi.org/10.1108/CCSM-03-2017-0033>
- Minkov, M., Blagoev, V., & Hofstede, G. (2013). The Boundaries of Culture: Do Questions About Societal Norms Reveal Cultural Differences? *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 44(7), 1094–1106. <https://doi.org/10.1177/0022022112466942>
- Minkov, M., & Hofstede, G. (2014). Clustering of 316 European Regions on Measures of Values: Do Europe's Countries Have National Cultures? *Cross-Cultural Research*, 48(2), 144–176. <https://doi.org/10.1177/1069397113510866>
- Minkov, M., & Kaasa, A. (2022). Do dimensions of culture exist objectively? A validation of the revised Minkov-Hofstede model of culture with World Values Survey items and scores for 102 countries. *Journal of International Management*, 28(4), 100971. <https://doi.org/10.1016/j.intman.2022.100971>
- Miroshkina, M. R. (2017). Interpretatsii teorii pokolenii v kontekste rossiiskogo obrazovaniya [Interpretations of generational theory in the context of Russian education]. *Yaroslavskii pedagogicheskii vestnik*, 6, 30–35.
- Mirowsky, J., & Ross, C. E. (2007). Life Course Trajectories of Perceived Control and Their Relationship to Education. *American Journal of Sociology*, 112(5), 1339–1382. <https://doi.org/10.1086/511800>

- Misztal, B. (2003). *Theories of Social Remembering*. Open University Press.
- Mitrikas, A. A. (2001). Šeima. S. Juknevičius (Sud.), *Europa ir mes* (p. 163–187). Lietuvos kultūros tyrimų institutas.
- Mitrikas, A. A. (2010). Vaiko ugdytinų savybių šeimoje lūkesčiai. *Socialinis darbas*, 9(1), 37–44.
- Molteni, F. (2017). Religious Change among Cohorts in Eastern Europe: A Longitudinal Analysis of Religious Practice and Belief in Formerly Communist Countries. *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 10(1), 35–53. <https://doi.org/10.20413/rascee.2017.10.1.35-53>
- Molteni, F., & Biolcati, F. (2023). Religious Decline as a Population Dynamic: Generational Replacement and Religious Attendance in Europe. *Social Forces*, 101(4), 2034–2058. <https://doi.org/10.1093/sf/soac099>
- Monnot, C., & Wernli, B. (2023). Moving Away from Religion: Age, Cohort, or Period Effect? Evidence from a Longitudinal Survey in Switzerland. *Religions*, 14(4), Article 4. <https://doi.org/10.3390/rel14040493>
- Morling, B., Kitayama, S., & Miyamoto, Y. (2002). Cultural Practices Emphasize Influence in the United States and Adjustment in Japan. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(3), 311–323. <https://doi.org/10.1177/0146167202286003>
- Mukerjee, R. (1946). The sociology of values. *Social Research*, 31, 101–109.
- Müller, O. (2011). Secularization, Individualization, or (Re)vitalization? The State and Development of Churchliness and Religiosity in Post-Communist Central and Eastern Europe. *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 4(1), 21–37.
- Musick, M. A., & Wilson, J. (2007). *Volunteers: A Social Profile*. Indiana University Press.
- Nagy, Á., & Kölcsey, A. (2017). Generation Alpha: Marketing or Science. *Acta Educationis Generalis*, 7(1), 107–115. <https://doi.org/10.1515/atd-2017-0007>
- Nauck, B. (2007). Value of Children and the Framing of Fertility: Results from a Cross-cultural Comparative Survey in 10 Societies. *European Sociological Review*, 23(5), 615–629. <https://doi.org/10.1093/esr/jcm028>
- Naudžiūnienė, A. (2021). „Naujasis žmogus“ iki pareikalavimo: Mokinyų vėlyvojo sovietmečio (1964–1988 m.) Lietuvos mokyklose. *Lietuvos Istorijos Studijos*, 47, 99–117. <https://doi.org/10.15388/LIS.2021.47.5>
- Navaitis, G., & Gaidys, V. (2016). Laimės ekonomikos nuostatų sklaida Lietuvos visuomenėje. *Filosofija. Sociologija*, 27(2), Article 2. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2016.27.2.5>
- Navaitis, G., Kairienė, B., & Gaidys, V. (2015). Fizinių bausmių vaikystėje sąsajos su laimingumu suaugus. *Pedagogika*, 120(4), 116–129. <https://doi.org/10.15823/p.2015.042>
- Navaitis, G., Ralys, K., & Gaidys, V. (2014). Tikėjimo ir laimės sąsajos. *Socialinis ugdymas*, 39(3), 30–38.
- Nesteruk, O., & Marks, L. D. (2011). Parenting in Immigration: Experiences of Mothers and Fathers from Eastern Europe Raising Children in the United States. *Journal of Comparative Family Studies*, 42(6), 809–825. <https://doi.org/10.3138/jcfs.42.6.809>
- Neulinger, J. (1981). *To Leisure: An Introduction*. Allyn and Bacon.
- Newman, D. B., Tay, L., & Diener, E. (2014). Leisure and Subjective Well-Being: A Model of Psychological Mechanisms as Mediating Factors. *Journal of Happiness Studies*, 15(3), 555–578. <https://doi.org/10.1007/s10902-013-9435-x>
- Newman, S. M., & Brummel, S. W. (Sud.). (1989). *Intergenerational Programs: Imperatives, Strategies, Impacts, Trends* (1st edition). Routledge.

- Ng, E. S. W., Schweitzer, L., & Lyons, S. (2010). New Generation, Great Expectations: A Field Study of the Millennial Generation. *Journal of Business and Psychology, 25*(2), 281–292. <https://doi.org/10.1007/s10869-010-9159-4>
- Nie, N. H., & Erbring, L. (2001). Internet and Society: A Preliminary Report. B. M. Compaine (Sud.), *The Digital Divide: Facing a Crisis or Creating a Myth?* The MIT Press. <https://doi.org/10.7551/mitpress/2419.003.0037>
- Nikolova, M. (2016). Minding the happiness gap: Political institutions and perceived quality of life in transition. *European Journal of Political Economy, 45*, 129–148. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2016.07.008>
- Nisbett, R. E., Peng, K., Choi, I., & Norenzayan, A. (2001). Culture and systems of thought: Holistic versus analytic cognition. *Psychological Review, 108*(2), 291–310. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.108.2.291>
- Noble, S. M., & Schewe, C. D. (2003). Cohort segmentation: An exploration of its validity. *Journal of Business Research, 56*(12), 979–987. [https://doi.org/10.1016/S0148-2963\(02\)00268-0](https://doi.org/10.1016/S0148-2963(02)00268-0)
- Nomaguchi, K. M., & Brown, S. L. (2011). Parental Strains and Rewards Among Mothers: The Role of Education. *Journal of Marriage and Family, 73*(3), 621–636. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2011.00835.x>
- Nomaguchi, K. M., & Milkie, M. A. (2019). What Should Children Learn? Americans' Changing Socialization Values, 1986–2018. *Socius, 5*. <https://doi.org/10.1177/2378023119879016>
- Norgėlaitė, A. (2020). Vaiko priežiūros išmokų gavėjų struktūros pokyčiai Lietuvoje: Lyčių egalitarizmo šeimoje ženklas? *Kultūra ir visuomenė. Socialinių tyrimų žurnalas, 11*(1), 55–78.
- Norkus, Z. (2008). *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilniaus universiteto leidykla.
- Norkus, Z. (2014). *Du nepriklausomybės dvidešimtmečiai: Kapitalizmas, klasės ir demokratija Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos Respublikoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Aukso Žuvys.
- Norkus, Z. (2017). Vidutinė tikėtina gyvenimo trukmė tarpukario Lietuvoje. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika, 15*, 120–145. <https://doi.org/10.15388/STEPP.2017.15.10813>
- Norkus, Z., Ambrulevičiūtė, A., Markevičiūtė, J., Morkevičius, V., & Žvaliauskas, G. (2023). Birth Rate (per 1000 Population) in Lithuania, 1919-1939 (Versija V3) [Dataset]. Lithuanian Data Archive for SSH (LiDA). <https://lida.dataverse.lt/dataset.xhtml?persistentId=hdl:21.12137/N8SEOL>
- Norris, P., & Inglehart, R. (2019). *Cultural Backlash: Trump, Brexit, and Authoritarian Populism*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108595841>
- Nugin, R. (2015). *The 1970s: Portrait of a Generation at the Doorstep*. University of Tartu Press.
- Nugin, R., & Kalmus, V. (2018). Social generations and societal changes. P. Vihalemm, A. Masso, & Opermann (Sud.), *The Routledge International Handbook of European Social Transformations* (p. 298–311). Routledge.
- Nugin, R., Kannike, A., & Raudsepp, M. (2016). *Generations in Estonia: Contemporary Perspectives on Turbulent Times*. University of Tartu Press. https://doi.org/10.26530/OAPEN_606515
- O'Brien, R. M., Stockard, J., & Isaacson, L. (1999). The Enduring Effects of Cohort Characteristics on Age-Specific Homicide Rates, 1960-1995. *American Journal of Sociology, 104*(4), 1061–1095. <https://doi.org/10.1086/210136>
- Oertelė, Ž. (2023). Bevaikystė. A. Maslauskaitė (Sud.), *Lietuvos gyventojų demografinių struktūrų ir procesų kaita* (p. 251–275). Lietuvos socialinių mokslų centras, Sociologijos institutas.

- Oswald, A. J. (1997). Happiness and Economic Performance. *The Economic Journal*, 107(445), 1815–1831. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.1997.tb00085.x>
- Oswell, D. (2012). *The Agency of Children: From Family to Global Human Rights*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139033312>
- Pacek, A. C., & Radcliff, B. (2008). Welfare Policy and Subjective Well-Being Across Nations: An Individual-Level Assessment. *Social Indicators Research*, 89(1), 179–191. <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9232-1>
- Padilla, M. L., & Landreth, G. L. (1989). Latchkey Children: A Review of the Literature. *Child Welfare*, 68(4), 445–454.
- Parboteeah, K. P., Cullen, J. B., & Lim, L. (2004). Formal volunteering: A cross-national test. *Journal of World Business*, 39(4), 431–441. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2004.08.007>
- Parducci, A. (1995). *Happiness, Pleasure, and Judgment: The Contextual Theory and its Applications*. Lawrence Erlbaum Associates.
- Park, H., Coello, J. A., & Lau, A. S. (2014). Child Socialization Goals in East Asian versus Western Nations from 1989 to 2010: Evidence for Social Change in Parenting. *Parenting*, 14(2), 69–91. <https://doi.org/10.1080/15295192.2014.914345>
- Parker, S. (2021). *The Sociology of Leisure*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003213567>
- Parry, E., & Urwin, P. (2021). Generational categories: A broken basis for human resource management research and practice. *Human Resource Management Journal*, 31(4), 857–869. <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12353>
- Parsons, T. (1939). *The Structure of Social Action*. Free Press.
- Parsons, T. (1951). *The Social System*. Free Press.
- Pearson, L. (1990). *Children of Glasnost: Growing Up Soviet*. University of Washington Press.
- Perry, R. P. (2003). Perceived (Academic) Control and Causal Thinking in Achievement Settings. *Canadian Psychology / Psychologie canadienne*, 44(4), 312–331. <https://doi.org/10.1037/h0086956>
- Phares, E. J. (1976). *Locus of control in personality*. General Learning Press.
- Piatak, J., Dietz, N., & McKeever, B. (2019). Bridging or Deepening the Digital Divide: Influence of Household Internet Access on Formal and Informal Volunteering. *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly*, 48(2_suppl), 123S-150S. <https://doi.org/10.1177/0899764018794907>
- Pickel, G. (2009). Secularization as a European Fate? – Results from the Church and Religion in an Enlarged Europe Project 2006. G. Pickel & O. Müller (Sud.), *Church and Religion in Contemporary Europe: Results from Empirical and Comparative Research* (p. 89–122). VS Verlag für Sozialwissenschaften. https://doi.org/10.1007/978-3-531-91989-8_7
- Pilcher, J. (1994). Mannheim's Sociology of Generations: An Undervalued Legacy. *The British Journal of Sociology*, 45(3), 481–495. <https://doi.org/10.2307/591659>
- Pilcher, J. (1995). *Age and Generation in Modern Britain*. Oxford University Press.
- Pyöriä, P., Ojala, S., Saari, T., & Järvinen, K.-M. (2017). The Millennial Generation: A New Breed of Labour? *Sage Open*, 7(1), 2158244017697158. <https://doi.org/10.1177/2158244017697158>
- Pippiä, K. (2022). The Generational Problem in Russia: Historical-Symbolic and Political Attitudes. *Russian Social Science Review*, 63(4–6), 313–340. <https://doi.org/10.1080/10611428.2022.2135304>
- Plagnol, A. C., & Huppert, F. A. (2010). Happy to Help? Exploring the Factors Associated with Variations in Rates of Volunteering Across Europe. *Social Indicators Research*, 97(2), 157–176. <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9494-x>

- Platūkytė, E. (2017). Pakartotinių santuokų kūrimo Lietuvoje ilgalaikės tendencijos. *Culture & Society*, 8(1), 55–72. <https://doi.org/10.7220/2335-8777.8.1.3>
- Plepytė-Davidavičienė, G. (2020a). Kaip matuojama laimė? *Filosofija. Sociologija*, 31(2), Article 2. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.v31i2.4229>
- Plepytė-Davidavičienė, G. (2020b). Laimė ir pilietinis aktyvumas Lietuvoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 47(2), Article 2. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2020.2.28>
- Plepytė-Davidavičienė, G., & Savicka, A. (2026). From Freedom to Flourishing? Happiness in the Baltic States. J. Aidukaitė & S. Kuhnle (Sud.), *Social developments in the Baltic states over the past 35 years: A success story?* Edward Elgar Publishing.
- Pollack, D. (2008). Religious Change in Europe: Theoretical Considerations and Empirical Findings. *Social Compass*, 55(2), 168–186. <https://doi.org/10.1177/0037768607089737>
- Pollack, D., Müller, O., & Pickel, G. (Sud.). (2012). *The Social Significance of Religion in the Enlarged Europe: Secularization, Individualization and Pluralization*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315552743>
- Pollack, D., & Pickel, G. (2007). Religious individualization or secularization? Testing hypotheses of religious change – the case of Eastern and Western Germany. *The British Journal of Sociology*, 58(4), 603–632. <https://doi.org/10.1111/j.1468-4446.2007.00168.x>
- Pollack, D., & Rosta, G. (2017). *Religion and Modernity: An International Comparison*. Oxford University Press.
- Pollmann-Schult, M. (2014). Parenthood and Life Satisfaction: Why Don't Children Make People Happy? *Journal of Marriage and Family*, 76(2), 319–336. <https://doi.org/10.1111/jomf.12095>
- Portela, M., Neira, I., & Salinas-Jiménez, M. del M. (2013). Social Capital and Subjective Wellbeing in Europe: A New Approach on Social Capital. *Social Indicators Research*, 114(2), 493–511. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0158-x>
- Povilaitienė, I., Auškalnytė, A., Grigienė, D., & Skruibis, P. (2015). Gyvenimas su Černobylio katastrofos likvidavimo patirtimi – ir psichologinė, ir kultūrinė trauma? D. Gailienė (Sud.), *Gyvenimas po lūžio: Kultūrinių traumų psichologiniai padariniai* (p. 144–165). Eugrimas.
- Prensky, M. (2001a). Digital Natives, Digital Immigrants, Part 1. *On the Horizon*, 9(5), 1–6. <https://doi.org/10.1108/10748120110424816>
- Prensky, M. (2001b). Digital Natives, Digital Immigrants, Part 2: Do They Really Think Differently? *On the Horizon*, 9(6), 1–6. <https://doi.org/10.1108/10748120110424843>
- Proto, E., & Rustichini, A. (2013). A Reassessment of the Relationship between GDP and Life Satisfaction. *PLOS ONE*, 8(11), e79358. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0079358>
- Puga-Gonzalez, I., Voas, D., Kiszkiel, L., Bacon, R. J., Wildman, W. J., Talmont-Kaminski, K., & Shults, F. L. (2022). Modeling Fuzzy Fidelity: Using Microsimulation to Explore Age, Period, and Cohort Effects in Secularization. *Journal of Religion and Demography*, 9(1–2), 111–137. <https://doi.org/10.1163/2589742x-bja10012>
- Pupkis, A. (2023). Valstybinė lietuvių kalba tarpukariu. *Lietuvių kalba, Priedas*, 36–62. <https://doi.org/10.15388/LK.2023.18.02>
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. Touchstone Books/Simon & Schuster.
- Puur, A., Rahnu, L., Maslauskaite, A., Stankuniene, V., & Zakharov, S. (2012). Transformation of Partnership Formation in Eastern Europe: The Legacy of the Past Demographic Divide. *Journal of Comparative Family Studies*, 43(3), 389–417. <https://doi.org/10.3138/jcfs.43.3.389>

- Radaev, V. V. (2018). Millenialy na fone predshestvuiushchikh pokolenii: Empiricheskii analiz [Millennials compared to previous generations: An empirical analysis]. *Sotsiologicheskie issledovaniia*, 3, 15–33. <https://doi.org/10.7868/S0132162518030029>
- Rainie, L., & Wellman, B. (2012). *Networked: The New Social Operating System*. The MIT Press.
- Raj, S., & Raval, V. (2013). Parenting and Family Socialization Within a Cultural Context. E. L. Anderson & S. Thomas (Sud.), *Socialization: Theories, Processes and Impact* (p. 57–78). Nova Science Publishers.
- Ramonaitė, A. (Sud.). (2015). *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Naujasis židinys-Aidai.
- Ramos, A., & Vala, J. (2022). Are Childrearing Values' Preferences in Europe Associated to Socioeconomic Development and Social Inequalities? R. Luijckx, T. Reeskens, & I. Sieben (Sud.), *Reflections on European Values: Honouring Loek Halman's Contribution to the European Values Study* (p. 300–319). Open Press TiU. <https://doi.org/10.26116/09eq-y488>
- Rastenienė, V., & Bartušytė, G. (2022). Savanoriška veikla sveikatos priežiūros įstaigose. *Sveikatos mokslai*, 32(7), 44–48.
- Ražauskienė, V. (2021). Tėčių įsitraukimas į vaikų priežiūrą Lietuvoje: Lyčių vaidmenų stagnacija ar egalitarinio požiūrio į lyčių vaidmenis link? *Kultūra ir visuomenė. Socialinių tyrimų žurnalas*, 12, 88–104. <https://doi.org/10.7220/2335-8777.12.4>
- Ražauskienė, V. (2024). „Traditionalizing“ Effect of Parenthood on First Time Mothers: Insights from a Longitudinal Study. *The Qualitative Report*, 29(9), 2472–2485. <https://doi.org/10.46743/2160-3715/2024.7650>
- Ražauskienė, V., & Šumskaitė, L. (2021). Prokreaciniai lūkesčiai ir jų įgyvendinimas: Tikslinių grupių su tėvais tyrimas. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 23, 41–53. <https://doi.org/10.15388/STEPP.2021.36>
- Reid, A.-K., & Allum, N. (2019). *Learn About Age Period Cohort (APC) Analysis in Survey Data in SPSS With Data From the European Social Survey (2016)*. SAGE Publications, Ltd. <https://doi.org/10.4135/9781526480583>
- Reingardė, J. (2009). Šeimos ir darbo vaidmenų derinimas: Konflikto perspektyva. V. Stankūnienė & A. Maslauskaitė (Sud.), *Lietuvos šeima: Tarp tradicijos ir naujos realybės* (p. 220–256). Socialinių tyrimų institutas.
- Rhodes, S. R. (1983). Age-related differences in work attitudes and behavior: A review and conceptual analysis. *Psychological Bulletin*, 93(2), 328–367. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.93.2.328>
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. Guilford Publications.
- Ryan, R. M., Kalil, A., Hines, C., & Ziol-Guest, K. (2020). Trends in Parental Values in a Period of U.S. Labor Market Change. *Journal of Marriage and Family*, 82(5), 1495–1514. <https://doi.org/10.1111/jomf.12685>
- Richert-Kaźmierska, A., & Stankiewicz, K. (2016). Work–life balance: Does age matter? *WORK*, 55(3), 679–688. <https://doi.org/10.3233/WOR-162435>
- Ryder, N. B. (1965). The Cohort as a Concept in the Study of Social Change. *American Sociological Review*, 30(6), 843–861. <https://doi.org/10.2307/2090964>
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069–1081. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069>
- Ryff, C. D. (2018). Well-Being With Soul: Science in Pursuit of Human Potential. *Perspectives on Psychological Science*, 13(2), 242–248. <https://doi.org/10.1177/1745691617699836>

- Roberts, K. (1970). *Leisure*. Longman.
- Roberts, K. (1978). The Society of Leisure: Myth and Reality. *Loisir et Société / Society and Leisure*, 1(1), 33–52. <https://doi.org/10.1080/07053436.1978.10715087>
- Roberts, K. (2007). Work-life balance – the sources of the contemporary problem and the probable outcomes: A review and interpretation of the evidence. *Employee Relations*, 29(4), 334–351. <https://doi.org/10.1108/01425450710759181>
- Robila, M. (2004). Families in Eastern Europe: Context, Trends and Variations. *Families in Eastern Europe* (p. 1–14). Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S1530-3535\(04\)05001-0](https://doi.org/10.1016/S1530-3535(04)05001-0)
- Rodríguez-Pose, A., Terrero-Dávila, J., & Lee, N. (2023). Left-behind versus unequal places: Interpersonal inequality, economic decline and the rise of populism in the USA and Europe. *Journal of Economic Geography*, 23(5), 951–977. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbad005>
- Rodríguez-Pose, A., & von Berlepsch, V. (2014). Social Capital and Individual Happiness in Europe. *Journal of Happiness Studies*, 15(2), 357–386. <https://doi.org/10.1007/s10902-013-9426-y>
- Rogoff, B. (2003). *The Cultural Nature of Human Development*. Oxford University Press.
- Roof, W. C. (1993). *A Generation of Seekers: The Spiritual Journeys of the Baby Boom Generation*. HarperCollins Publishers.
- Roof, W. C. (2001). *Spiritual Marketplace: Baby Boomers and the Remaking of American Religion*. Princeton University Press.
- Roof, W. C. (2018). Religion and Spirituality over the Life-Cycle: The Boomer Generation. V. Bengtson & M. Silverstein (Sud.), *New Dimensions in Spirituality, Religion, and Aging*. Routledge.
- Rosa, H. (2005). The Speed of Global Flows and the Pace of Democratic Politics. *New Political Science*, 27(4), 445–459. <https://doi.org/10.1080/07393140500370907>
- Rosa, H. (2013). *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*. Columbia University Press. <https://doi.org/10.7312/rosa14834>
- Rotolo, T. (2000). A time to join, a time to quit: The influence of life cycle transitions on voluntary association membership. *Social Forces*, 78(3), 1133–1161. <https://doi.org/10.2307/3005944>
- Rotolo, T., & Wilson, J. (2004). What Happened to the “Long Civic Generation”? Explaining Cohort Differences in Volunteerism*. *Social Forces*, 82(3), 1091–1121. <https://doi.org/10.1353/sof.2004.0051>
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1), 1–28. <https://doi.org/10.1037/h0092976>
- Ruiu, G. (2013). The Origin of Fatalistic Tendencies: An Empirical Investigation. *Economics & Sociology*, 6(2), 103–125. <https://doi.org/10.14254/2071-789X.2013/6-2/10>
- Ruškienė, I. (2021). *Skirtingų kartų darbuotojų vertybės ir darbo motyvacija*. Socialinių mokslų kolegija.
- Salamon, L. M., & Sokolowski, W. (2001). *Volunteering in Cross-National Perspective: Evidence From 24 Countries* (No. 40; Working Papers of the Johns Hopkins Comparative Nonprofit Sector Project). The Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.
- Sanfey, P., & Teksoz, U. (2007). Does transition make you happy? *Economics of Transition*, 15(4), 707–731. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0351.2007.00309.x>

- Sardinha, B. (2011). *The Economics of the Volunteering Decision*. del Instituto Politécnico de Setúbal.
- Savicka, A. (2004). *Postmaterialism and Globalization: The Specificity of Values Change in the Post-Communist Milieu*. Research Institute of Culture, Philosophy and Arts.
- Savicka, A. (2016a). Darbo vertybės. R. Žiliukaitė, A. Poviliūnas, & A. Savicka, *Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų*. Vilniaus universiteto leidykla.
- Savicka, A. (2016b). Postmaterialiųjų vertybių raida netikrumo sąlygomis. Lietuvos atvejis. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 37(2), 106–119. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2015.2.9867>
- Savicka, A. (2021). Savanorystė Lietuvoje: Komparatyvinis, dinaminis ir vertybinis aspektai. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 22, 116–135. <https://doi.org/10.15388/STEPP.2021.33>
- Savicka, A. (2023a). Darbo ir laisvalaikio pusiausvyros paieškos iš kartų kaitos Lietuvos visuomenėje perspektyvos. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 26, 67–87. <https://doi.org/10.15388/STEPP.2023.6>
- Savicka, A. (2023b). Vaizduotė ir kūrybiškumas kaip kultūros vertybės Lietuvos gyventojų sąmonėje. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 52(1), Article 1. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2023.1.1>
- Savicka, A. (2025). Changing Perceived Life Control: Intergenerational Insights from Lithuania. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 30, 99–116. <https://doi.org/10.15388/STEPP.2025.30.6>
- Savicka, A. (2026). Creativity and Imagination as Cultural Values Among European Publics: An Intergenerational Perspective. *Acta Academiae Artium Vilnensis*.
- Savicka, A., & Juknevičius, S. (2003). Savanoriškas darbas: Nuo neapmokamo darbo iki aktyvaus pilietiškumo. S. Juknevičius (Sud.), *Besivienijanti Europa: Vertybinis aspektas* (p. 134–154). Kultūros, filosofijos ir meno institutas.
- Savicka, A., & Žiliukaitė, R. (2023). Laisvi ir laimingi? Laimės dinamika Lietuvoje kartų kaitos perspektyvoje. *Filosofija. Sociologija*, 34(4 Special). <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2023.34.4Priedas.Special-Issue.3>
- Schäfer, A. (2022). Cultural Backlash? How (Not) to Explain the Rise of Authoritarian Populism. *British Journal of Political Science*, 52(4), 1977–1993. <https://doi.org/10.1017/S0007123421000363>
- Scheling, L., & Richter, D. (2021). Generation Y: Do millennials need a partner to be happy? *Journal of Adolescence*, 90(1), 23–31. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2021.05.006>
- Schewe, C. D., Debevec, K., Madden, T. J., Diamond, W. D., Parment, A., & Murphy, A. (2013). “If You’ve Seen One, You’ve Seen Them All!” Are Young Millennials the Same Worldwide? *Journal of International Consumer Marketing*, 25(1), 3–15. <https://doi.org/10.1080/08961530.2013.751791>
- Schewe, C. D., & Meredith, G. (2004). Segmenting global markets by generational cohorts: Determining motivations by age. *Journal of Consumer Behaviour*, 4(1), 51–63. <https://doi.org/10.1002/cb.157>
- Schyns, P. (2001). Income and Satisfaction in Russia. *Journal of Happiness Studies*, 2(2), 173–204. <https://doi.org/10.1023/A:1011564631319>
- Scholz, C. (2019). The Generations Z in Europe – An Introduction. C. Scholz & A. Rennig (Sud.), *Generations Z in Europe* (p. 3–31). Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/978-1-78973-491-120191001>

- Schuman, H., & Scott, J. (1989). Generations and Collective Memories. *American Sociological Review*, 54(3), 359–381. <https://doi.org/10.2307/2095611>
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–65. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60281-6](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6)
- Schwartz, S. H. (1994). Are There Universal Aspects in the Structure and Contents of Human Values? *Journal of Social Issues*, 50(4), 19–45. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1994.tb01196.x>
- Schwartz, S. H. (2004). Mapping and interpreting cultural differences around the world. H. Vinken, J. Soeters, & P. Ester (Sud.), *Comparing Cultures* (p. 43–73). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047412977_007
- Schwartz, S. H. (2006). A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications. *Comparative Sociology*, 5(2–3), 137–182. <https://doi.org/10.1163/156913306778667357>
- Schwartz, S. H. (2010). Basic Values: How They Motivate and Inhibit Prosocial Behavior. M. Mikulincer & P. R. Shaver (Sud.), *Prosocial Motives, Emotions, and Behavior: The Better Angels of our Nature* (p. 221–241). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/12061-012>
- Schwartz, S. H., Caprara, G. V., Vecchione, M., Bain, P., Bianchi, G., Caprara, M. G., Cieciuch, J., Kirmanoglu, H., Baslevant, C., Lönnqvist, J.-E., Mamali, C., Manzi, J., Pavlopoulos, V., Posnova, T., Schoen, H., Silvester, J., Taberner, C., Torres, C., Verkasalo, M., ... Zaleski, Z. (2014). Basic Personal Values Underlie and Give Coherence to Political Values: A Cross National Study in 15 Countries. *Political Behavior*, 36(4), 899–930. <https://doi.org/10.1007/s11109-013-9255-z>
- Schwartz, S. H., & Huisman, S. (1995). Value Priorities and Religiosity in Four Western Religions. *Social Psychology Quarterly*, 58(2), 88–107. <https://doi.org/10.2307/2787148>
- Scott, J., & Braun, M. (2006). Individualization of Family Values? P. Ester, L. Braun, & P. Mohler (Sud.), *Globalization, Value Change and Generations: A Cross-National and Intergenerational Perspective* (p. 61–87). Brill. https://doi.org/10.1163/9789047409571_008
- Selbee, L. K., & Reed, P. B. (2001). Patterns of Volunteering Over the Life Cycle. *Canadian Social Trends*, 61, 2–4.
- Seligman, M. E. P. (2011). *Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being*. Free Press.
- Seltzer, J. A. (2019). Family Change and Changing Family Demography. *Demography*, 56(2), 405–426. <https://doi.org/10.1007/s13524-019-00766-6>
- Semenova, V. V. (2003). Sovremennye kontseptualnye i ehmpiricheskie podkhody k ponyatiyu “pokolenie” [Modern conceptual and empirical approaches to the concept of “Generation”]. *Rossiya reformiryushchayasya*, 3, 213–237.
- Servetkienė, V. (2012). Gyvenimo kokybė Lietuvoje: Subjektyvus situacijos vertinimas ir realybė. *Ekonomika ir vadyba: aktualijos ir perspektyvos*, 28(4), 20–35.
- Shamis, E., & Nikonov, E. (2017). *Teoriya pokolenii. Neobyknovennyi Iks. 1964–1984 [Generational theory. Extraordinary X. 1964–1984]*. Universitet Sinergiya.
- Shanahan, M. J., Mortimer, J. T., & Kirkpatrick Johnson, M. (Sud.). (2016). *Handbook of the Life Course: Volume II*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-20880-0>
- Sibirev, V. A., & Golovin, N. A. (2020). Intergenerational Differences in Life Satisfaction and a Feeling of Happiness in Russia (Based on the European Social Survey Data). *Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Changes*, 1, Article 1. <https://doi.org/10.14515/monitoring.2020.1.12>

- Singelis, T. M., Triandis, H. C., Bhawuk, D. P. S., & Gelfand, M. J. (1995). Horizontal and Vertical Dimensions of Individualism and Collectivism: A Theoretical and Measurement Refinement. *Cross-Cultural Research*, 29(3), 240–275. <https://doi.org/10.1177/106939719502900302>
- Sipavičienė, A., & Stankūnienė, V. (2011). Lietuvos gyventojų (e)migracijos dvidešimtmetis: Tarp laisvės rinktis ir išgyvenimo strategijos. *Filosofija. Sociologija*, 22(4), 323–333.
- Sipavičienė, A., Vidickas, J., & Petraitytė, L. (2004). Migracija. V. Stankūnienė (Sud.), *Lietuvos gyventojų politikos strategijos metmenys* (p. 90–107). Socialinių tyrimų institutas.
- Sirinelli, J.-F. (1989). Génération et histoire politique. *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, 22, 67–80.
- Skinner, E. A., & Zimmer-Gembeck, M. J. (2010). Perceived Control and the Development of Coping. S. Folkman (Sud.), *The Oxford Handbook of Stress, Health, and Coping* (p. 35–59). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195375343.013.0003>
- Smailyte, G., Kaceniene, A., Steponaviciene, R., & Kesminiene, A. (2021). Lithuanian cohort of Chernobyl cleanup workers: Cancer incidence follow-up 1986–2012. *Cancer Epidemiology*, 74, 102015. <https://doi.org/10.1016/j.canep.2021.102015>
- Sobotka, T. (2017). Childlessness in Europe: Reconstructing Long-Term Trends Among Women Born in 1900–1972. M. Kreyenfeld & D. Konietzka (Sud.), *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences* (p. 17–53). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-44667-7_2
- Specht, J., Egloff, B., & Schmukle, S. C. (2013). Everything under control? The effects of age, gender, and education on trajectories of perceived control in a nationally representative German sample. *Developmental Psychology*, 49(2), 353–364. <https://doi.org/10.1037/a0028243>
- Spini, D. (2003). Measurement Equivalence Of 10 Value Types From The Schwartz Value Survey Across 21 Countries. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34(1), 3–23. <https://doi.org/10.1177/0022022102239152>
- Staliūnas, J., Stasiukynas, A., & Šukvietienė, A. (2021). Savanorystė Lietuvoje – socialinio kapitalo perspektyva. *Socialiniai Tyrimai*, 44(2), Article 2. <https://doi.org/10.15388/Soctyr.44.2.3>
- Stanišauskienė, V. (2015). Karjeros sprendimus lemiančių veiksnių dinamika kartų kaitos kontekste. *Tiltai*, 71(2), 1–20. <https://doi.org/10.15181/tbb.v71i2.1097>
- Stankūnienė, V. (1997). Nauji Lietuvos šeimos bruožai: Tradicinių ir modernių šeimos formavimo strategijų sandūra. V. Stankūnienė (Sud.), *Šeima ir gimstamumas Lietuvoje*. Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas.
- Stankūnienė, V. (2016). Santuokinio statuso kitimas: Ilgalaikė trajektorija ir šiuolaikinė situacija. V. Stankūnienė, M. Baublytė, K. Žibas, & D. Stumbrys (Sud.), *Lietuvos demografinė kaita: Ką atskleidžia gyventojų surašymai* (p. 137–174). Vytauto Didžiojo universitetas.
- Stankūnienė, V. (2017). Lietuvos gyventojų senėjimo ilgalaikė trajektorija: Fundamentalieji ir specifiniai veiksniai. *Lietuvos statistikos darbai*, 56(1), 5–17.
- Stankūnienė, V., & Baublytė, M. (2009). Šeimos formavimo modeliai: Kaitos vektoriai. V. Stankūnienė & A. Maslauskaitė (Sud.), *Lietuvos šeima: Tarp tradicijos ir naujos realybės* (p. 7–36). Socialinių tyrimų institutas.
- Stankūnienė, V., & Baublytė, M. (2016a). Gimstamumas: Ilgalaikė kohortinė perspektyva ir diferenciacija. V. Stankūnienė, M. Baublytė, K. Žibas, & D. Stumbrys (Sud.), *Lietuvos demografinė kaita: Ką atskleidžia gyventojų surašymai* (p. 175–241). Vytauto Didžiojo universitetas.
- Stankūnienė, V., & Baublytė, M. (2016b). Gyventojų struktūros senėjimo ilgalaikė trajektorija. V. Stankūnienė, M. Baublytė, K. Žibas, & D. Stumbrys (Sud.), *Lietuvos demografinė kaita: Ką atskleidžia gyventojų surašymai* (p. 15–48). Versus aureus. <https://www.lituanistika.lt/content/91715>

- Stankuniene, V., & Jasilioniene, A. (2008). Lithuania: Fertility decline and its determinants. *Demographic Research*, 19, 705–742. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2008.19.20>
- Stankūnienė, V., & Maslauskaitė, A. (Sud.). (2009). *Lietuvos šeima: Tarp tradicijos ir naujos realybės*. Socialinių tyrimų institutas.
- Stankūnienė, V., Maslauskaitė, A., & Baublytė, M. (2013). *Ar Lietuvos šeimos bus gausesnės?* Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Stark, R., & Iannaccone, L. R. (1994). A Supply-Side Reinterpretation of the „Secularization“ of Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33(3), 230–252. <https://doi.org/10.2307/1386688>
- Starks, B., & Robinson, R. V. (2007). Moral Cosmology, Religion, and Adult Values for Children. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 46(1), 17–35. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2007.00338.x>
- Stebbins, R. A. (2020). *The Serious Leisure Perspective: A Synthesis*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-48036-3>
- Stewart, J. S., Oliver, E. G., Cravens, K. S., & Oishi, S. (2017). Managing millennials: Embracing generational differences. *Business Horizons*, 60(1), 45–54. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2016.08.011>
- Stolz, J. (2020). Secularization theories in the twenty-first century: Ideas, evidence, and problems. Presidential address. *Social Compass*, 67(2), 282–308. <https://doi.org/10.1177/0037768620917320>
- Stolz, J., Biolcati, F., & Molteni, F. (2021). Is France exceptionally irreligious? A comparative test of the cohort replacement theory. *L'Année Sociologique*, 71(2), 337–367. <https://doi.org/10.3917/anso.212.0337>
- Stolz, J., Könemann, J., Purdie, M. S., Englberger, T., & Krüggeler, M. (2016). *(Un)Believing in Modern Society: Religion, Spirituality, and Religious-Secular Competition*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315562711>
- Stolz, J., & Tanner, P. (2019). Secularization, Secularity, and Secularism in the New Millennium: Macro-theories and Research. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.792>
- Storm, I. (2009). Halfway to Heaven: Four Types of Fuzzy Fidelity in Europe. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(4), 702–718. <https://doi.org/10.1111/j.1468-5906.2009.01474.x>
- Stravinskienė, V. (2016). Demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1944–1989 m. (Statistinis aspektas). *Istorija*, 103(3), 27–50. <https://doi.org/10.15823/istorija.2016.09>
- Stravinskienė, V. (2017). Organizuota Lietuvos gyventojų darbo migracija į Sovietų Sąjungą: XX a. Šeštasis–devintasis dešimtmečiai. *Genocidas Ir Rezistencija*, 2(42), 69–85. <https://doi.org/10.61903/GR.2017.204>
- Strickland, B. R. (1978). Internal–external expectancies and health-related behaviors. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 46(6), 1192–1211. <https://doi.org/10.1037/0022-006X.46.6.1192>
- Stumbrys, D., Rapolienė, G., Gedvilaitė-Kordušienė, M., & Tretjakova, V. (2024). Bevaikystė ir požūris į rūpinimąsi vyresnio amžiaus tėvais Lietuvoje. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 29, 72–88. <https://doi.org/10.15388/STEPP.2024.29.5>
- Suh, E., & Choi, S. (2018). Predictors of Subjective Well-Being Across Cultures. E. Diener, S. Oishi, & L. Tay (Sud.), *Handbook of Well-Being* (p. 795–806). DEF Publishers.

- Suh, E., Diener, E., Oishi, S., & Triandis, H. C. (1998). The shifting basis of life satisfaction judgments across cultures: Emotions versus norms. *Journal of Personality and Social Psychology, 74*(2), 482–493. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.74.2.482>
- Suh, E., & Oishi, S. (2002). Subjective Well-Being Across Cultures. *Online Readings in Psychology and Culture, 10*(1). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1076>
- Super, C. M., & Harkness, S. (2002). Culture Structures the Environment for Development. *Human Development, 45*(4), 270–274. <https://doi.org/10.1159/000064988>
- Surzhko-Harned, L., & Turkina, E. (2018). *Post-Soviet Legacies and Conflicting Values in Europe: Generation Why*. Lexington Books.
- Switzer, G. E., Simmons, R. G., Dew, M. A., Regalski, J. M., & Wang, C.-H. (1995). The Effect of a School-Based Helper Program on Adolescent Self-Image, Attitudes, and Behavior. *The Journal of Early Adolescence, 15*(4), 429–455. <https://doi.org/10.1177/0272431695015004003>
- Szymkowiak, A., Melović, B., Dabić, M., Jeganathan, K., & Kundi, G. S. (2021). Information technology and Gen Z: The role of teachers, the internet, and technology in the education of young people. *Technology in Society, 65*, 101565. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101565>
- Sztompka, P. (1996). Looking back: The year 1989 as a cultural and civilizational break. *Communist and Post-Communist Studies, 29*(2), 115–129. [https://doi.org/10.1016/S0967-067X\(96\)80001-8](https://doi.org/10.1016/S0967-067X(96)80001-8)
- Sztompka, P. (1999). *Trust: A Sociological Theory*. Cambridge University Press.
- Šarkutė, L. (2017). Does political activism induce subjective wellbeing: Evidence from ESS data. *International Journal of Psychology: A Biopsychosocial Approach, 21*, 29–56. <https://doi.org/10.7220/2345-024X.21.2>
- Šidiškienė, I. (2006). Institucinės santuokos apeigos: Socialinės tvarkos įteisinimas Lietuvoje XIX a. II pusėje—XXI a. Pradžioje. *Lituanistica, 68*(4), 84–99.
- Šimulionienė, R. (2000). Ketvirtų–šeštų klasių moksleivių suvokiamos mokymosi kontrolės ypatumai. *Psichologija, 22*, 64–73. <https://doi.org/10.15388/psi.22.4425>
- Šorytė, D., & Bulotaitė, L. (2013). I ir II tipo cukriniu diabetu sergančių asmenų savo ligos suvokimas ir gydymo rekomendacijų laikymasis. *Visuomenės sveikata, 61*(2), 63–71.
- Šumskaitė, L. (2014a). Norminis vyriškumas tėvystės praktikose. *STEPP: socialinė teorija, empirija, politika ir praktika, 8*, 33–50. <https://doi.org/10.15388/STEPP.2014.0.2663>
- Šumskaitė, L. (2014b). *Vyrų tėvystės praktikos*. Vilniaus universitetas.
- Šumskaitė, L., & Rapolienė, G. (2019). Motinystės diskurso paraštė: Bevaikystė 1991–1996 m. Lietuvos moterims skirtuose žurnaluose. *Information & Media, 86*, 133–156. <https://doi.org/10.15388/Im.2019.86.30>
- Šumskaitė, L., Rapolienė, G., & Gedvilaitė, M. (2019). Bevaikystės pozicionavimas: Reproduktyvaus amžiaus ir vyresnių moterų refleksijos. *Filosofija. Sociologija, 30*(4), 338–346.
- Šūpulis, E., & Zellis, K. (2019). 20. Gadsimta vēsturiskās paaudzes un to identifikācija Latvijas iedzīvotāju dzīvesstāstos [Historical Generations of the 20th Century and their Identification through Latvian Life Stories]. *Akadēmiskā Dzīve, 55*, 66–78. <https://doi.org/10.22364/adz.55.09>
- Šutinienė, I. (1996). Istorinė Paribio gyventojų sąmonė ir jų integracija Lietuvos valstybėje. R. Grigas (Sud.), *Paribio Lietuva: Sociologinė Paribio gyventojų integravimosi į Lietuvos valstybę apybraiža* (p. 33–60). Lietuvos filosofijos ir sociologijos institutas.
- Taylor, S. E., & Stanton, A. L. (2007). Coping Resources, Coping Processes, and Mental Health. *Annual Review of Clinical Psychology, 3*, 377–401. <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.3.022806.091520>

- Tamis-LeMonda, C. S., Way, N., Hughes, D., Yoshikawa, H., Kalman, R. K., & Niwa, E. Y. (2008). Parents' Goals for Children: The Dynamic Coexistence of Individualism and Collectivism in Cultures and Individuals. *Social Development, 17*(1), 183–209. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9507.2007.00419.x>
- Tamutienė, I., & Šimkus, A. (2012). Savanoriškos veiklos valdymas Lietuvoje: Nevyriausybių organizacijų patirtys. *Organizacijų vadyba: sisteminiai tyrimai, 64*, 105–121. <https://doi.org/10.7220/MOSR.1392.1142.2012.64.7>
- Tandzegolskienė, I., Trepulė, E., Rutkienė, A., Tamoliūnė, G., & Jurgilė, V. (2016). *Karjeros ir tėvystės derinimo galimybės – ką rodo atlikto tyrimo rezultatai?* Vytauto Didžiojo universitetas.
- Tapscott, D. (1998). *Growing Up Digital: The Rise of the Net Generation*. McGraw Hill.
- Tapscott, D. (2008). *Grown Up Digital: How the Net Generation is Changing Your World*. McGraw Hill.
- Telešienė, A. (2015). Asmeninė ir socialinė subjektyvi gerovė Lietuvoje. *Filosofija. Sociologija, 26*(4), Article 4. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2015.26.4.3>
- Teo, T. (2018). Homo neoliberalus: From personality to forms of subjectivity. *Theory & Psychology, 28*(5), 581–599. <https://doi.org/10.1177/0959354318794899>
- Tereškinas, A. (2004). Tarp norminio ir subordinuoto vyriškumo formų: Vyrai, jų seksualumas ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmas, 14*(3), 28–38. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2004.3.5972>
- Tereškinas, A. (2010). Between the egalitarian and neotraditional family: Gender attitudes and values in contemporary Lithuania. *Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas, 63–81*.
- Tereškinas, A., & Maslauskaitė, A. (2017). Išsiskyrę vyrai ir poskyrybinės tėvystės modeliai. *Kultūra ir visuomenė. Socialinių tyrimų žurnalas, 8*(1), 11–33. <https://doi.org/10.7220/2335-8777.8.1.1>
- The World Bank, Health Nutrition and Population Statistics. (2025). *Aged dependency ratio* [Dataset]. <https://databank.worldbank.org/source/health-nutrition-and-population-statistics#>
- The World Bank, World Development Indicators. (2025a). *Mobile cellular subscriptions (per 100 people)* [Dataset]. <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD/1ff4a498/Popular-Indicators#>
- The World Bank, World Development Indicators. (2025b). *Popular Indicators* [Dataset]. <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD/1ff4a498/Popular-Indicators#>
- The World Bank, World Development Indicators. (2025c). *Urban population (% of total population)* [Dataset]. <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD/1ff4a498/Popular-Indicators#>.
- The World Bank, World Development Indicators. (2025d). *Fertility rate, total (birth per woman)* [Dataset]. <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD/1ff4a498/Popular-Indicators#>
- The World Bank, World Development Indicators. (2025e). *Popular Indicators: Employment in agriculture, industry, services (% of total employment)* [Dataset]. <https://databank.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD/1ff4a498/Popular-Indicators#>
- Thoits, P. A. (2012). Role-Identity Salience, Purpose and Meaning in Life, and Well-Being among Volunteers. *Social Psychology Quarterly, 75*(4), 360–384. <https://doi.org/10.1177/0190272512459662>
- Thomson, A. (2016). Australian Generations? Memory, Oral History and Generational Identity in Postwar Australia. *Australian Historical Studies, 47*(1), 41–57. <https://doi.org/10.1080/1031461X.2015.1120335>

- Ting, H., Lim, T.-Y., de Run, E. C., Koh, H., & Sahdan, M. (2018). Are we Baby Boomers, Gen X and Gen Y? A qualitative inquiry into generation cohorts in Malaysia. *Kasetsart Journal of Social Sciences*, 39(1), 109–115. <https://doi.org/10.1016/j.kjss.2017.06.004>
- Tretjakova, V., Gedvilaitė-Kordušienė, M., & Rapolienė, G. (2020). Women's pathways to childlessness in Lithuania. *Sociālo Zinātņu Vēstnesis*, 31(2), 7–21.
- Triandis, H. C. (1995). *Individualism And Collectivism*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429499845>
- Trommsdorff, G., & Nauck, B. (2005). Introduction. G. Trommsdorff & B. Nauck (Sud.), *The Value of Children in Cross-Cultural Perspective: Case Studies from Eight Societies* (p. 9–16). Pabst Science.
- Tromp, P., Pless, A., & Houtman, D. (2020). 'Believing without Belonging' in Twenty European Countries (1981–2008) De-institutionalization of Christianity or Spiritualization of Religion? *Review of Religious Research*, 62(4), 509–531. <https://doi.org/10.1007/s13644-020-00432-z>
- Tromp, P., Pless, A., & Houtman, D. (2022). A Smaller Pie with a Different Taste: The Evolution of the Western-European Religious Landscape (European Values Study, 1981–2017). *Review of Religious Research*, 64(1), 127–144. <https://doi.org/10.1007/s13644-021-00479-6>
- Truska, L. (1996). Lietuvos valdžios įstaigų rusifikavimas 1940–1941 m. *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo instituto darbai*, 1, 3–28.
- Tudge, J. R. H., Hogan, D. M., Snezhkova, I. A., Kulakova, N. N., & Etz, K. E. (2000). Parents' child-rearing values and beliefs in the United States and Russia: The impact of culture and social class. *Infant and Child Development*, 9(2), 105–121. [https://doi.org/10.1002/1522-7219\(200006\)9:2<105::AID-ICD222>3.0.CO;2-Y](https://doi.org/10.1002/1522-7219(200006)9:2<105::AID-ICD222>3.0.CO;2-Y)
- Tudge, J. R. H., Martins, G. D. F., Merçon-Vargas, E. A., Dellazzana-Zanon, L. L., Piccinini, C. A., & Freitas, L. B. L. (2018). Children, Families, and Communities in Brazil: A Cultural-Ecological Approach to Child-Rearing Values and Practices. M. Fleer & B. van Oers (Sud.), *International Handbook of Early Childhood Education* (p. 1503–1523). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-024-0927-7_78
- Tufiş, P. (2008). Social Status and Child-Rearing Values. B. Voicu & M. Voicu (Sud.), *The Values of the Romanians: 1993–2006. A sociological perspective* (p. 193–231). Institutul European.
- Tulviste, T., Mizera, L., De Geer, B., & Tryggvason, M.-T. (2007). Child-rearing goals of Estonian, Finnish, and Swedish mothers. *Scandinavian Journal of Psychology*, 48(6), 487–497. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2007.00618.x>
- Tung, L. C., & Comeau, J. D. (2014). Demographic Transformation in Defining Malaysian Generations: The Seekers (Pencari), The Builders (Pembina), The Developers (Pemaju), and Generation Z (Generasi Z). *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 4(4), 383–403. <https://doi.org/10.6007/IJARBS/v4-i4/809>
- Tureikytė, D. (2015). Ryšiai tarp kartų ir giminių. I. Juozeliūnienė & J. Seymour (Sud.), *Šeiminių pokyčiai atvirų Europos sienų ir globalaus mobilumo akivaizdoje: Resursai, procesai ir praktikos* (p. 64–93). Vilniaus universiteto leidykla.
- Twenge, J. M. (2001). Changes in women's assertiveness in response to status and roles: A cross-temporal meta-analysis, 1931–1993. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(1), 133–145. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.81.1.133>
- Twenge, J. M., & Campbell, S. M. (2012). Who are the Millennials? Empirical evidence for generational differences in work values, attitudes and personality. E. S. Ng, S. Lyons, & L. Schweitzer (Sud.), *Managing the New Workforce: International Perspectives on the Millennial Generation* (p. 1–19). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9780857933010.00006>

- Twenge, J. M., Campbell, S. M., Hoffman, B. J., & Lance, C. E. (2010). Generational Differences in Work Values: Leisure and Extrinsic Values Increasing, Social and Intrinsic Values Decreasing. *Journal of Management*, 36(5), 1117–1142. <https://doi.org/10.1177/0149206309352246>
- Twenge, J. M., Campbell, W. K., & Freeman, E. C. (2012). Generational differences in young adults' life goals, concern for others, and civic orientation, 1966–2009. *Journal of Personality and Social Psychology*, 102(5), 1045–1062. <https://doi.org/10.1037/a0027408>
- Twenge, J. M., & Kasser, T. (2013). Generational Changes in Materialism and Work Centrality, 1976–2007: Associations With Temporal Changes in Societal Insecurity and Materialistic Role Modeling. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39(7), 883–897. <https://doi.org/10.1177/0146167213484586>
- Twenge, J. M., Zhang, L., & Im, C. (2004). It's Beyond My Control: A Cross-Temporal Meta-Analysis of Increasing Externality in Locus of Control, 1960–2002. *Personality and Social Psychology Review*, 8(3), 308–319. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr0803_5
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. (2024a). *World Population Prospects: The 2024 Revision* (No. Life expectancy at birth) [Dataset]. <https://population.un.org/dataportal/data/indicators/61/locations/440/start/1950/end/2023/table/pivotbylocation?df=0fab31b1-e23b-4d70-87c2-3aeb4dc9db98>
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. (2024b). *World Population Prospects: The 2024 Revision* (No. Crude birth rate) [Dataset]. <https://population.un.org/dataportal/data/indicators/55/locations/440/start/1950/end/2024/table/pivotbylocation?df=0fab31b1-e23b-4d70-87c2-3aeb4dc9db98>
- Urlick, M., & Hollensbe, E. (2014). Toward an Identity-based Perspective of Generations. E. Parry (Sud.), *Generational Diversity at Work: New Research Perspectives* (p. 114–128). Routledge.
- Usher, E. L., & Pajares, F. (2008). Sources of Self-Efficacy in School: Critical Review of the Literature and Future Directions. *Review of Educational Research*, 78(4), 751–796. <https://doi.org/10.3102/0034654308321456>
- Vaicekavičienė, J., & Petrulis, A. (2022). Savanorių pritraukimo į ne pelno siekiančias organizacijos priemonės. *Regional Formation and Development Studies*, 38(3), 83–95. <https://doi.org/10.15181/rfds.v38i3.2447>
- Vaiseta, T. (2014). *Nuobodulio visuomenė: Kasdienybė ir ideologija vėlyvuoju sovietmečiu (1964–1984)*. Naujasis židinys-Aidai.
- Vaitekūnas, S. (2002). Lietuvos gyventojų skaičiaus kaita ir priežastys Nepriklausomybės laikotarpiu. *Tiltai*, 21(4), 1–16.
- Vaitekūnas, S. (2006). *Lietuvos gyventojai per du tūkstantmečius*. Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- Valickas, A., & Jakštaitė, K. (2017). Different Generation's Attitudes Towards Work and Management in the Business Organizations. *Human Resources Management & Ergonomics*, 11(1), 108–119.
- Valstybės duomenų agentūra. (2025a). *Asmenys, kurie naudojami internetu asmeniniais tikslais* [Dataset]. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=300d152f-293d-4ef4-872e-ea38792667e3#/>
- Valstybės duomenų agentūra. (2025b). *Asmenys, kurie naudojami internetu (per paskutinius 3 mėn.)* [Dataset]. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=b3603975-ca07-47cb-aaaf-bc3a3a403a1f#/>
- Valstybės duomenų agentūra. (2025c). *BVP vienam gyventojui* [Dataset]. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?indicator=S7R135#/>

- Valstybės duomenų agentūra. (2025d). *Gyventojų migracija* [Dataset]. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=e0fc8ffc-9367-46b1-980f-3e5f0824c79f#/>
- Valstybės duomenų agentūra. (2025e). *Gyventojų pagal tautybę dalis, palyginti su bendru nuolatinių gyventojų skaičiumi* [Dataset]. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=e31753a4-2533-4a33-9381-84bc8b942096#/>
- Valstybės duomenų agentūra. (2025f). *Individualaus vartojimo išlaidų pagal paskirtį klasifikatorius* [Dataset]. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=999e32f6-6f65-4cfa-a2f1-b76f6204ee85#/>
- Valstybės duomenų agentūra. (2025g). *Namų ūkiai, turintys interneto prieigą* [Dataset]. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=7e6bbcea-ec00-4f55-b7ef-37063bf61356#/>
- Valstybės duomenų agentūra. (2025h). *Nedarbo lygis* [Dataset]. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?indicator=S3R347#/>
- Valstybės duomenų agentūra. (2025i). *Užregistruotų nusikalstamų veikų skaičius* [Dataset]. <https://osp.stat.gov.lt/lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=748c6575-162d-4934-bb15-8d634cd7c052>
- Valstybės duomenų agentūra. (2025j). *Užregistruotų nusikalstamų veikų skaičius, tenkantis 100 tūkst. Gyventojų* [Dataset]. <https://osp.stat.gov.lt/lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=6f7a4233-04d9-40f4-ab2d-f107bd81879f>
- Valstybės duomenų agentūra. (2025k). Bendrasis ištuokų rodiklis | 1000 gyventojų [Dataset]. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=97a5598f-be90-4c99-bc55-6dad48ebde06#/>
- Valstybės duomenų agentūra. (2025l). Bendrasis santuokų rodiklis | 1000 gyventojų [Dataset]. <https://osp.stat.gov.lt/statistiniu-rodikliu-analize?hash=97a5598f-be90-4c99-bc55-6dad48ebde06#/>
- van Houwelingen, P., Akaliyski, P., Dekker, P., & Iedema, J. (2021). Convergence or divergence? A multilevel analysis of political values in 18 EU countries 1990–2017. *Comparative European Politics*, 19(4), 452–470. <https://doi.org/10.1057/s41295-021-00241-w>
- Vardys, V. S., & Sedaitis, J. B. (1997). *Lithuania: The Rebel Nation*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429499166>
- Vaskela, G. (2022). *Emigration from Lithuania by Country, 1919-1940* (No. Lithuanian Data Archive for SSH (LiDA); Versija V2) [Dataset]. <https://hdl.handle.net/21.12137/C0WSSS>
- Vaskela, G. (2023). *Literacy of the Population Aged 9-49 in Lithuania, September 1923 and April 1941* (No. Lithuanian Data Archive for SSH (LiDA); Versija V1) [Dataset]. <https://lida.dataverse.lt/dataset.xhtml?persistentId=hdl:21.12137/S0UBFP>
- Vauclair, C., & Fischer, R. (2011). Do cultural values predict individuals' moral attitudes? A cross-cultural multilevel approach. *European Journal of Social Psychology*, 41(5), 645–657. <https://doi.org/10.1002/ejsp.794>
- Veal, A. J. (2019). *Whatever Happened to the Leisure Society?* Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315267098>
- Veenhoven, R. (2012). Cross-national differences in happiness: Cultural measurement bias or effect of culture? *International Journal of Wellbeing*, 2(4), 333–353. <https://doi.org/10.5502/ijw.v2.i4.4>
- Vencius, T., & Navickė, J. (2018). Socialinio mobilumo tarp kartų apraiškos Lietuvoje. *Socialinė teorija, empirija, politika ir praktika*, 16, 37–51. <https://doi.org/10.15388/STPPP.2018.16.11430>

- Vera-Toscano, E., & Meroni, E. C. (2021). An age-period-cohort approach to disentangling generational differences in family values and religious beliefs: Understanding the modern Australian family today. *Demographic Research*, 45, 653–692. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2021.45.20>
- Verdery, K. (1996). *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press.
- Verme, P. (2009). Happiness, freedom and control. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 71(2), 146–161. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2009.04.008>
- Vervečkienė, L. (2022). „Visi buvo patriotai vis tiek, norėjo tos nepriklausomybės“: Kartos po „lūžio“ atminties darbas ir buvusio režimo samprata. Vilnius universitetas. <https://doi.org/10.15388/vu.thesis.404>
- Voas, D. (2009). The Rise and Fall of Fuzzy Fidelity in Europe. *European Sociological Review*, 25(2), 155–168. <https://doi.org/10.1093/esr/jcn044>
- Voas, D. (2015). The Normalization of Non-religion: A Reply to James Lewis. *Journal of Contemporary Religion*, 30(3), 505–508. <https://doi.org/10.1080/13537903.2015.1081354>
- Voas, D., & Chaves, M. (2016). Is the United States a Counterexample to the Secularization Thesis? *American Journal of Sociology*, 121(5), 1517–1556. <https://doi.org/10.1086/684202>
- Voas, D., & Crockett, A. (2005). Religion in Britain: Neither Believing nor Belonging. *Sociology*, 39(1), 11–28. <https://doi.org/10.1177/0038038505048998>
- Voas, D., & Day, A. (2010). Recognizing Secular Christians: Toward and Unexcluded Middle in the Study of Religion. *The Arda Association of Religion Data Archives Guiding Paper Series*, 1–20.
- Voas, D., & Doebler, S. (2011). Secularization in Europe: Religious Change between and within Birth Cohorts. *Religion and Society in Central and Eastern Europe*, 4(1), Article 1.
- Voas, D., & Storm, I. (2012). The Intergenerational Transmission of Religious Service Attendance. *Nordic Journal of Religion and Society*, 25(2), 131–150. <https://doi.org/10.18261/ISSN1890-7008-2012-02-02>
- Voicu, B. (2012). Measuring Child-Rearing Values. A Research Note. *Social Change Review*, 10(1), 47–70. <https://doi.org/10.2478/scr-2013-0011>
- Voicu, B., & Voicu, M. (2009). Volunteers and volunteering in Central and Eastern Europe. *Journal of Sociologia*, 41(6), 539–563.
- Voicu, M. (2019). Religious Supply, Existential Insecurity and Church Attendance in Post-communist Romania. *Review of Religious Research*, 61(4), 365–388. <https://doi.org/10.1007/s13644-019-00381-2>
- Wallis, R., & Bruce, S. (1992). Secularization: The Orthodox Model. S. Bruce (Sud.), *Religion And Modernization: Sociologists and Historians Debate the Secularization Thesis* (p. 8–30). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198273691.003.0002>
- Warburton, J. R. (2015). Volunteering in later life. *Routledge Handbook of Cultural Gerontology*, 345–352.
- Warr, P. (2011). *Work, Happiness, and Unhappiness*. Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9780203936856>
- Weeks, K. P., & Schaffert, C. (2019). Generational Differences in Definitions of Meaningful Work: A Mixed Methods Study. *Journal of Business Ethics*, 156(4), 1045–1061. <https://doi.org/10.1007/s10551-017-3621-4>
- Wey Smola, K., & Sutton, C. D. (2002). Generational differences: Revisiting generational work values for the new millennium. *Journal of Organizational Behavior*, 23(4), 363–382. <https://doi.org/10.1002/job.147>

- Weiner, B. (2010). The Development of an Attribution-Based Theory of Motivation: A History of Ideas. *Educational Psychologist*, 45(1), 28–36. <https://doi.org/10.1080/00461520903433596>
- Welzel, C. (2013). *Freedom Rising: Human Empowerment and the Quest for Emancipation*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139540919>
- Welzel, C. (2014). Evolution, Empowerment, and Emancipation: How Societies Climb the Freedom Ladder. *World Development*, 64, 33–51. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2014.05.016>
- Welzel, C. (2021). Democratic Horizons: What value change reveals about the future of democracy. *Democratization*, 28(5), 992–1016. <https://doi.org/10.1080/13510347.2021.1883001>
- Welzel, C., & Deutsch, F. (2012). Emancipative Values and Non-Violent Protest: The Importance of ‘Ecological’ Effects. *British Journal of Political Science*, 42(2), 465–479. <https://doi.org/10.1017/S0007123411000421>
- Welzel, C., & Inglehart, R. (2010). Agency, Values, and Well-Being: A Human Development Model. *Social Indicators Research*, 97(1), 43–63. <https://doi.org/10.1007/s11205-009-9557-z>
- Welzel, C., Inglehart, R., & Kligemann, H. (2003). The theory of human development: A cross-cultural analysis. *European Journal of Political Research*, 42(3), 341–379. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00086>
- White, H. C. (1992). Succession and Generations: Looking Back on Chains of Opportunity. H. A. Becker (Sud.), *Dynamics of Cohort and Generations Research* (p. 31–51). Thesis Publishers.
- White, J. (2013). Thinking Generations. *The British Journal of Sociology*, 64(2), 216–247. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12015>
- Whiting, B. B., & Whiting, J. W. M. (1975). *Children of Six Cultures: A Psycho-Cultural Analysis*. Harvard University Press.
- Widmer, E. D. (2021). Family diversity in a configurational perspective. N. F. Schneider & M. Kreyenfeld (Sud.), *Research Handbook on the Sociology of the Family* (p. 60–72). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781788975544.00011>
- Williams, S. (2008). What is Fatherhood?: Searching for the Reflexive Father. *Sociology*, 42(3), 487–502. <https://doi.org/10.1177/0038038508088837>
- Wilson, J. (2000). Volunteering. *Annual Review of Sociology*, 26, 215–240. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.215>
- Wilson, W. R. (1967). Correlates of avowed happiness. *Psychological Bulletin*, 67(4), 294–306. <https://doi.org/10.1037/h0024431>
- Wolf, C. (2008). How Secularized is Germany? Cohort and Comparative Perspectives. *Social Compass*, 55(2), 111–126. <https://doi.org/10.1177/0037768608089733>
- Wong, M., Gardiner, E., Lang, W., & Coulon, L. (2008). Generational differences in personality and motivation. *Journal of Managerial Psychology*, 23(8), 878–890. <https://doi.org/10.1108/02683940810904376>
- Woodhead, L. (2010). Real Religion And Fuzzy Spirituality? Taking Sides In The Sociology Of Religion. S. Aupers & D. Houtman (Sud.), *Religions of Modernity* (p. 31–48). Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004184510.i-273.13>
- Woodman, D., & Wyn, J. (2015). Class, gender and generation matter: Using the concept of social generation to study inequality and social change. *Journal of Youth Studies*, 18(10), 1402–1410. <https://doi.org/10.1080/13676261.2015.1048206>
- Xiao, H. (2000). Class, Gender, and Parental Values in the 1990s. Gender and Society. *Gender & Society*, 14(6), 785–803. <https://doi.org/10.1177/089124300014006005>

- Zabel, K. L., Biermeier-Hanson, B. B. J., Baltes, B. B., Early, B. J., & Shepard, A. (2017). Generational Differences in Work Ethic: Fact or Fiction? *Journal of Business and Psychology*, 32(3), 301–315. <https://doi.org/10.1007/s10869-016-9466-5>
- Zadhasan, Z. (2024). Predictors of Life Satisfaction: The Role of Mindfulness and Locus of Control. *Journal of Personality and Psychosomatic Research (JPPR)*, 2(1), Article 1. <https://doi.org/10.61838/kman.jprr.2.1.2>
- Zedeck, S., & Mosier, K. L. (1990). Work in the family and employing organization. *American Psychologist*, 45(2), 240–251. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.45.2.240>
- Zelizer, V. A. (1985). *Pricing the Priceless Child: The Changing Social Value of Children*. Basic Books.
- Zeman, K., Beaujouan, É., Brzozowska, Z., & Sobotka, T. (2018). Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios. *Demographic Research*, 38, 651–690.
- Zemke, R., Raines, C., & Filipczak, B. (1999). *Generations at Work: Managing the Clash of Veterans, Boomers, Xers, and Nexters in Your Workplace*. Amacom.
- Zhurzhenko, T. (2004). Families in the Ukraine: Between postponed modernization, neo-familism and economic survival. M. Robila (Sud.), *Families in Eastern Europe* (T. 5, p. 187–209). Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S1530-3535\(04\)05012-5](https://doi.org/10.1016/S1530-3535(04)05012-5)
- Ziatdinov, R., & Cilliers, J. (2021). Generation Alpha: Understanding the Next Cohort of University Students. *European Journal of Contemporary Education*, 10(3), 783–789. <https://doi.org/10.13187/ejced.2021.3.783>
- Ziemek, S. (2006). Economic analysis of volunteers' motivations—A cross-country study. *The Journal of Socio-Economics*, 35(3), 532–555. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2005.11.064>
- Zilinskiene, L., & Ilic, M. (Sud.). (2021). *Soviet and Post-Soviet Lithuania – Generational Experiences*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003023050>
- Žalimienė, L. (2015). Šeimos paramos politika Lietuvoje: Ar galime identifikuoti paradigminius pokyčius 1996–2013 metų laikotarpiu? *Tiltai*, 70(1), 39–62. <https://doi.org/10.15181/tbb.v69i1.1050>
- Žalimienė, L., Lazutka, R., Skučienė, D., Aidukaitė, J., Jolita, K., Navickė, J., & Ivaškaitė-Tamošiūnė, V. (2011). *Socialinis teisingumas švietime: Teorinė samprata ir praktinis vertinimas*. Švietimo aprūpinimo centras.
- Želvys, R., Dukynaitė, R., & Vaitekaitis, J. (2018). Švietimo sistemų efektyvumas ir našumas kintančių švietimo paradigmu kontekste. *Pedagogika*, 130(2), 32–45. <https://doi.org/10.15823/p.2018.20>
- Žibas, K. (2016). (I)migracinė populiacija. V. Stankūnienė, M. Baublytė, K. Žibas, & D. Stumbrys (Sud.), *Lietuvos demografinė kaita: Ką atskleidžia gyventojų surašymai* (p. 81–107). Versus aureus.
- Žilinskienė, L. (2025). The social character of Lithuanians born between 1980 and 2000. L. Žilinskienė, S. Kraniauskienė, & M. Ilic (Sud.), *Lithuanian Society in Transition*. Routledge.
- Žilinskienė, L., & Ilic, M. (2020). Changing family values across the generations in twentieth-century Lithuania. *Contemporary Social Science*, 15(3), 316–329. <https://doi.org/10.1080/21582041.2018.1516297>
- Žilinskienė, L., & Kraniauskienė, S. (2025). Generational identity of Lithuanians born between 1980 and 2000. L. Žilinskienė, S. Kraniauskienė, & M. Ilic (Sud.), *Lithuanian Society in Transition*. Routledge.

- Žilinskienė, L., Kraniauskienė, S., & Ilic, M. (Sud.). (2025). *Lithuanian Society in Transition: Social Transformations and Generational Identity*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781032686882>
- Žilinskienė, L., Kraniauskienė, S., & Štutininė, I. (2016). *Gimę socializme: Pirmoji sovietmečio karta*. Vilniaus universiteto leidykla.
- Žiliukaitė, R. (2000). Religinių vertybių kaita Lietuvoje 1990–1999 metais. *Kultūrologija*, 6, 213–251.
- Žiliukaitė, R. (2007). Vertybiniai pokyčiai Lietuvos visuomenėje: Nuo tradicinių link sekuliarių – racionalių vertybių. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 19, 116–130. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2007.1.6030>
- Žiliukaitė, R. (2014). Kas Lietuvoje (ne)balsuoja? Dalyvavimo rinkimuose veiksniai. A. Ramonaitė (Sud.), *Kaip renkasi Lietuvos rinkėjai? Idėjos, interesai ir įvaizdžiai* (p. 65–88). Vilniaus universiteto leidykla.
- Žiliukaitė, R. (2016a). Intergenerational Value Differences in Contemporary Lithuanian Society. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 39(2), 82–98. <https://doi.org/10.15388/SocMintVei.2016.2.10818>
- Žiliukaitė, R. (2016b). Moralinės vertybės. R. Žiliukaitė, A. Poviliūnas, & A. Savicka (Sud.), *Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų* (p. 166–194). Vilniaus universiteto leidykla.
- Žiliukaitė, R. (2016c). Socialinės ir politinės vertybės. R. Žiliukaitė, A. Poviliūnas, & A. Savicka (Sud.), *Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų* (p. 195–218). Vilniaus universiteto leidykla.
- Žiliukaitė, R. (2018). What Do We Choose: Freedom to Associate or Freedom to Remain Apart? Lithuania. D. H. Smith, A. Moldavanova, & S. Krasynska (Sud.), *The Nonprofit Sector in Eastern Europe, Russia, and Central Asia* (p. 56–77). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004380622_003
- Žiliukaitė, R., Poviliūnas, A., & Savicka, A. (2016). *Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų*. Vilniaus universiteto leidykla.
- Žiliukaitė, R., Ramonaitė, A., Nevinskaitė, L., Beresnevičiūtė, V., & Vinogradnaitė, I. (2006). *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Versus aureus.
- Žukauskaitė, G. (2023). *Poveikio genomo variantų ir teigiamos gamtinės atrankos veikiamų genomo sričių vertinimas lietuvių populiacijoje* [Vilniaus universitetas]. <https://doi.org/10.15388/vu.thesis.478>

Asmenvardžių rodyklė

- Abeles, R. P. 128
Aboim, S. 27, 29
Abrams, P. 23, 26, 30
Abramson, P. R. 6, 41, 427
Acienė, E. 49, 267
Ackermann, K. 353
Adams, M. 35
Adler, M. A. 220, 268
Adolfsson, B. 129
Agboklou, K. E. 367
Ahmed, S. 112
Aidukaitė, J. 225
Akaliyski, P. 14, 220, 234, 366, 375–376, 383, 402, 427
Aleknaitė, E. 150
Alemán, J. 403
Alessie, R. 121
Ališauskienė, M. 143, 149–150, 153, 158
Allum, N. 104, 446
Alwin, D. F. 25, 27, 311–312, 315–316, 327
Andersen, P. B. 147
Andrikienė, L. 227
Anheier, H. K. 342
Anušauskas, A. 66–67, 70, 75–76
Arbaitytė, M. 77
Arber, S. 27
Ariès, P. 269
Arts, W. A. 6, 14, 426–427
Atkinson, S. 112
Attias-Donfut, C. 27
Aupers, S. 145–146
Baer, D. 348, 350
Baigorri, A. 31, 36, 98, 434
Baker, W. E. 13, 315–316, 318, 320, 425
Balčiūnė, I. 272
Bandura, A. 128–129
Bardo, A. R. 118
Bartusevičius, V. 66
Bartušytė, G. 344
Baublytė, M. 78, 222–223, 225, 240–241, 292
Beatton, T. 121
Becchetti, L. 117
Beck, U. 11, 220, 435
Becker, H. A. 31, 38
Beck-Gernsheim, E. 220
Beilmann, M. 354
Bell, A. 91, 94
Bell, D. A. 395
Bencsik, A. 35, 90
Bennett, W. L. 342
Berge, M. B. 31
Berge, Z. L. 31
Best, S. 173
Bettache, K. 397
Beugelsdijk, S. 34, 43, 373
Beutell, N. J. 35
Bieliauskaitė, R. 52
Biolcati, F. 148, 155
Birmontienė, T. 221
Bjarnason, T. 207
Blackshaw, T. 173
Blanchflower, D. G. 121
Bohnenkamp, B. 37
Bornarova, S. 312
Bornstein, M. H. 311
Borowik, I. 155, 158
Botha, F. 118
Boulianne, S. 354
Brandtstädter, J. 137
Braun, M. 240
Brazienė, R. 179
Bryson, A. 121
Broese van Groenou, M. 353, 358
Bromet, E. J. 67
Bronfenbrenner, U. 310, 312
Brown, S. L. 269
Brubaker, R. 367
Bruce, S. 144, 147
Brummel, S. W. 99
Bruzgelevičienė, R. 77
Bučaitė-Vilkė, J. 266–267
Budginaitė-Mačkinė, I. 240–241, 266–267, 292
Bulotaitė, L. 129
Butkuvienė, E. 344
Caballero, M. 31, 36, 98, 434
Callero, P. L. 344
Casanova, J. 144
Cattan, M. 129
Cavalli, A. 23, 26–27, 93
Cennamo, L. 31, 90, 177, 194
Charenkova, J. 266, 298
Charmaz, K. 397
Chaves, M. 148
Chen, X. 309, 311, 320
Cheng, C. 131
Cherlin, A. J. 220, 230

- Cherrington, D. J. 173
 Chester, E. 35, 90
 Cho, M. 354
 Choi, S. 112
 Cilliers, E. J. 31, 90
 Clark, A. E. 112
 Cnaan, R. A. 342
 Codrington, G. 35
 Cole, P. M. 309
 Collishaw, S. 310
 Comeau, J. D. 36, 434
 Conway, E. 35, 90
 Cook, T. D. 62
 Corning, A. 28, 52, 437
 Corsten, M. 7, 28, 428
 Costanza, D. P. 46
 Crockett, A. 147–148
 Cunningham, H. 174
 Curtis, J. E. 350
 Čepienė, R. 49, 267
 Černiauskas, N. 220–221
 Česnuitytė, V. 49, 78, 292
 D'Ambrosio, C. 112
 Day, A. 148
 Damaševičiūtė, G. 60, 274, 439
 Damian, E. 348
 Dapšys, A. 69
 Daraškevičienė, A. 274, 313
 Daukšaitė, L. 379
 Davidov, E. 44
 Davie, G. 145, 148
 Davoliūtė, V. 59–60, 438–439
 Davulis, T. 179
 de Ree, J. 121
 Deaton, A. 114, 121
 Deci, E. L. 111, 129, 131
 Degutis, M. 113
 Dekker, P. 342, 353, 376
 Dennis, T. A. 311
 Deutsch, F. 368
 Di Tella, R. 112
 Diamond, L. 367
 Diener, E. 111–112, 114
 Díez-Nicolás, J. 32, 36, 38, 98, 434
 DiMaggio, P. 353
 Dimock, M. 31, 35
 Dirsienė, J. 129
 Dirsytė, I. 78, 218, 227
 Djankov, S. 116
 Dobbelaere, K. 144
 Doebler, S. 148
 Dose, J. J. 173
 Draulans, V. 155
 Dries, N. 194
 Dumazedier, J. 174–175
 Duxbury, L. 44
 Dweck, C. S. 128
 Easterlin, R. A. 111, 116, 118
 Eckstein, S. 343
 Eder, A. 112
 Edmunds, J. 26, 36, 407, 431, 433
 Egri, C. P. 36, 434
 Eidintas, A. 66, 80
 Eyerman, R. 23, 25, 28
 Einolf, C. J. 353
 Elder, G. H. 23, 25
 Elliott, J. 28
 Elliott, K. 268
 Ellison, N. B. 354
 Enjolras, B. 348
 Erbring, L. 353
 Erikson, E. H. 99
 Ester, P. 6, 14, 176–177, 425–427
 Fawcett, J. T. 268
 Feldman, J. 185
 Fell, A. 31
 Fernández-Durán, J. J. 29, 36, 62, 90, 434
 Fienberg, S. E. 91, 93
 Filsinger, M. 353
 Filtzer, D. 185
 Firebaugh, G. 47, 91, 106, 448
 Fischer, R. 234
 Fjellvang, T. 320
 Flammer, A. 128–129
 Flanagan, S. C. 371
 Folkman, S. 129
 Foot, D. K. 35
 Fosse, E. 94
 Francis, T. 31
 French, D. C. 311
 Friedman, S. D. 194
 Frijters, P. 121
 Fu, V. R. 315
 Fullbrook, M. 30, 433
 Furseth, I. 149
 Furstenberg, F. F. 62
 Gaidys, V. 51–52, 113
 Gailienė, D. 15, 51, 55, 437
 Galdauskaitė, D. 78, 228, 266, 273, 275, 292
 Garai-Fodor, M. 354
 Gardner, D. 31, 90, 177, 194
 Gataūlinas, A. 113
 Gatz, M. 131, 137
 Gečienė, I. 50–51, 113
 Gedvilaitė-Kordušienė, M. 49, 78, 266–267, 274
 Gedvilienė, G. 344
 Geraghty, R. 312
 Gerson, K. 267

- Gerstorf, D. 129
 Gesthuizen, M. 177
 Gifford, D. 129
 Gil-Lacruz, A. I. 348–350, 355
 Glatz, C. 112
 Glenn, N. D. 91–92
 Golovin, N. A. 118
 Gómez-Balcácer, L. 112
 Gorodzeisky, A. 395
 Goss, K. A. 353
 Gray, J. 312
 Grasso, M. T. 35, 90
 Greenfield, P. M. 310
 Grišinaitė, R. 313
 Grob, A. 128–130, 135
 Grunert, S. C. 44
 Grunskis, E. 66
 Gruževskis, B. 54, 178–179, 224
 Gundelach, P. 112, 148
 Guriev, S. 116, 118
 Hadaway, C. K. 147
 Hagenaars, J. A. 34, 42, 276, 280, 315–316
 Hays, S. 268, 270
 Håkansson, K. 207
 Halman, L. 6, 14, 42, 155, 276, 426
 Halpern, D. 112
 Harkness, S. 311
 Haski-Leventhal, D. 35
 Hassan, N. A. 367
 Haworth, J. T. 174
 Heckhausen, J. 131
 Heelas, P. 145–147
 Helliwell, J. F. 112
 Hepp, A. 32
 Herbert, D. 149
 Hernandez-de-Menendez, M. 31, 90
 Hervieu-Leger, D. 145
 Higgins, C. 44
 Hirsch, M. 61, 440
 Hirschle, J. 149
 Hoefel, F. 31
 Hoffman, L. W. 268
 Hofstede, G. 14, 42–43, 366, 369, 371, 373, 426
 Hollensbe, E. 28
 Holmes, M. 112
 Hooghe, M. 354
 Houtman, D. 145–146, 152
 Howe, N. 23, 28, 31–33, 35, 37–38, 91, 134, 310, 431, 433–434
 Huang, H. 112
 Huismans, S. 44
 Huppert, F. A. 348
 Hustinx, L. 342–343, 353–354
 Hutter, S. 395
 Yang, Y. 91, 93–94, 118
 Iannaccone, L. R. 144
 Ye, Y. 118
 Ilic, M. 15, 38, 53, 55, 58–60, 88, 98, 224, 406, 437–439
 Iljina, O. 77
 Illouz, E. 112
 Indriliūnaitė, R. 240
 Infurna, F. J. 129
 Inglehart, R. 6, 13, 22, 31, 33–34, 40–43, 49, 110, 114, 116, 119, 134, 148–149, 155, 230, 315–316, 318, 320, 354, 366–367, 369–371, 379, 407, 425–427, 430
 Ivan, G. 268–269
 Ivanauskas, V. 76
 Jakštaitė, K. 54, 177
 James, A. 270
 Jaramillo-Naranjo, O. 194
 Jardim, C. 354
 Jasilionienė, A. 267
 Jastramskis, M. 69
 Jin, J. 203
 Jonutytė, I. 344
 Joshi, A. 28
 Judge, T. A. 128
 Juhl, H. J. 44
 Juknevičius, S. 9, 157–158, 219, 344
 Juozapaitienė, R. 221
 Juozeliūnienė, I. 218, 240–241, 266, 292
 Juška, A. 173
 Kaasa, A. 14, 366, 369, 373, 426
 Kagitcibasi, C. 309, 311
 Kalaitzake, M. 397
 Kalmus, V. 22, 29, 32
 Kanopienė, V. 49, 78, 218, 223–225, 227, 262, 267, 272, 292
 Kaplan, M. 174–175
 Karasevičiūtė, S. 344
 Karashchuk, O. S. 31, 91
 Karel, M. J. 131, 137
 Karp, D. G. 44
 Karr, L. B. 343
 Kärtner, J. 309
 Kasser, T. 177, 207
 Katus, K. 32
 Kaubrys, S. 75
 Keyes, K. M. 34
 Keller, H. 309, 311, 320
 Kelly, J. R. 174
 Kertzner, D. I. 25
 Kesavayuth, D. 129
 Ketola, K. 147
 Kiškis, A. 69
 Kitanova, M. 90

- Klingemann, H.-D. 114, 116, 367, 426
 Kluckhohn, C. 6, 309, 425
 Knafo, A. 309
 Knapp, C. A. 90, 35
 Kohn, M. L. 309, 315–316
 Kölcsey, A. 31
 Kraniauskas, L. 47, 225, 266, 273
 Kraniauskienė, S. 11, 15, 47, 49–55, 60, 62, 240, 267, 274, 435, 437, 439, 441
 Kreiner, S. 112
 Kriesi, H. 395
 Kuodis, R. 72, 119
 Kupperschmidt, B. R. 35
 Kurapkaitienė, N. 344
 Kuznecovienė, J. 143, 158
 Labanauskas, L. 56
 Lachman, M. E. 129, 137
 Lakinska-Popovska, D. 312
 Lakomý, M. 129
 Lamm, B. 310
 Lamm, E. 31
 Lammertyn, F. 342–343, 354
 Lancaster, L. C. 35
 Lancy, D. F. 270
 Land, K. C. 91, 93–94
 Landreth, G. L. 311
 Laumenskaitė, I. E. 143, 152, 157–158
 Lazutka, R. 77
 Lee, A.-R. 371
 Leinartė, D. 15, 50–51, 55, 222, 224, 272, 437
 Lenz, K. 220, 268
 Leonavičius, V. 50, 70–71, 437
 Levada, Y. A. 36, 38, 56, 61, 98, 434, 440
 Levy, B. R. 137
 LeVine, R. A. 311
 Lilleoja, L. 38, 45, 61, 440
 Lin, C.-Y. C. 315
 Lynch, K. 397
 Lyons, S. 31, 34, 44, 177, 194
 Long, L. 311
 Long, T. 311
 Lopandin, K. 118
 Lovell, S. 22, 29–30, 32, 433
 Macek, P. 408, 432
 Madden, C. 35
 Maerz, S. F. 367
 Manatschal, A. 353
 Mandes, S. 155
 Mannheim, K. 20, 22–25, 28–29, 32, 39, 45, 47, 63
 Marada, R. 53
 Marcinkevičienė, D. 220–222, 224
 Marcuello, C. 350
 Marks, L. D. 313
 Marler, P. L. 147
 Marozzi, M. 234
 Marques da Silva, S. 354
 Marshall, V. W. 27–28
 Martin, D. 144
 Martínez-Buelvas, L. 194
 Martinkus, B. 179
 Maslauskaitė, A. 49, 53, 55, 61, 78, 81, 153, 218, 220–222, 224–228, 240, 273–274, 437, 440
 Mason, K. O. 91, 93–94
 Matulionis, A. 9
 Mažeikaitė, D. 54, 178
 McCammon, R. J. 25, 27
 McCrindle, M. 29, 31–32, 35, 54, 56, 134
 McGregor, J. A. 117
 McKenzie, J. 112
 Mechkova, V. 367
 Meeks, M. D. 31
 Meijs, L. C. P. M. 343
 Melnikov, N. 116, 118
 Meredith, G. E. 29, 31, 36, 433–434
 Meroni, E. C. 31, 240
 Merton, R. K. 12, 430
 Michalos, A. C. 112
 Myers, K. K. 207
 Mikulionienė, S. 49, 74, 78, 81, 272, 292
 Milkie, M. A. 311
 Miller, T. 268
 Minkov, M. 14, 114, 234, 366, 369, 373, 426
 Miroshkina, M. R. 36, 434
 Mirowsky, J. 137
 Misztal, B. 7, 428
 Mitrikas, A. A. 313
 Molteni, F. 148, 155, 158
 Monks, K. 35, 90
 Monnot, C. 148
 Moors, G. 42, 276
 Morales-Menendez, R. 31, 90
 Morling, B. 131
 Mosier, K. L. 175
 Mukerjee, R. 6, 425
 Müller, O. 148
 Musick, M. A. 355
 Mustafa, S. 367
 Nagy, Á. 31
 Nauck, B. 268–269
 Naudžiūnienė, A. 60, 439
 Navaitis, G. 113
 Navickė, J. 54, 171
 Nesteruk, O. 313
 Neulinger, J. 174
 Newman, D. B. 175
 Newman, S. M. 99
 Ng, E. S. W. 35, 177

- Nie, N. H. 353
 Nikolova, M. 116
 Nikonov, E. 31
 Nisbett, R. E. 131
 Noble, S. M. 27, 40
 Nomaguchi, K. M. 269, 311
 Norgėlaitė, A. 227–228, 273
 Norkus, Z. 63, 73–75, 78, 87, 125, 222
 Norris, P. 31, 148–149, 155, 230, 367, 369–370, 391
 Nugin, R. 22, 29, 36, 53, 61–62, 98, 434, 440
 O'Brien, R. M. 94
 O'Connor, K. J. 111
 Oertelė, Ž. 266, 274
 Oishi, S. 112
 Opermann, S. 32
 Oser, J. 354
 Oswald, A. J. 112
 Oswell, D. 311
 Pacek, A. C. 112
 Padilla, M. L. 311
 Pajares, F. 129
 Parboteeah, K. P. 350
 Parducci, A. 112
 Park, H. 311, 320
 Parker, S. 174
 Parry, E. 46
 Parsons, T. 6, 425
 Pažėraitė, A.-K. 150
 Pearson, L. 312
 Pellerin, L. A. 23
 Perry, R. P. 129
 Petrusis, A. 344
 Phares, E. J. 128
 Piatak, J. 354
 Pickel, G. 148
 Pilcher, J. 23, 26, 29
 Pyöriä, P. 177, 207
 Pipiia, K. 37–38
 Plagnol, A. C. 348
 Platūkytė, E. 222
 Plepytė-Davidavičienė, G. 113–115, 124–125
 Pollack, D. 148–149, 155
 Pollmann-Schult, M. 269
 Portela, M. 112
 Povilaitienė, I. 67
 Prensky, M. 62, 408, 432, 441
 Proto, E. 112
 Prout, A. 270
 Puga-Gonzalez, I. 148
 Pupkis, A. 75
 Purvaneckienė, G. 77
 Putnam, R. D. 353
 Puur, A. 218
 Radaev, V. V. 37
 Radcliff, B. 112
 Rainie, L. 408, 432
 Raj, S. 309, 320
 Ralston, D. A. 36, 434
 Ramonaitė, A. 67, 374, 385
 Ramos, A. 281, 315
 Rapolienė, G. 267, 274
 Rastenienė, V. 344
 Raudsepp, M. 38, 45, 61, 440
 Raval, V. 309, 320
 Ražauskienė, V. 78, 228, 266, 273–274, 298
 Reed, P. B. 355
 Reid, A.-K. 104, 446
 Reingardė, J. 225
 Rekis, D. 344
 Rhodes, S. R. 26
 Ryan, R. M. 111, 129, 131, 311
 Richert-Kaźmierska, A. 176
 Richter, D. 118
 Ryder, N. B. 23, 118
 Ryff, C. D. 111–112
 Roberts, K. 174, 200
 Robila, M. 312
 Robinson, R. V. 311
 Rodríguez-Pose, A. 112, 367
 Rogaczewska, M. 155
 Rogoff, B. 311
 Roof, W. C. 146
 Rosa, H. 32, 407, 431
 Ross, C. E. 137
 Rosta, G. 149
 Rothermund, K. 137
 Rotolo, T. 353, 355
 Rotter, J. B. 128
 Rounds, J. 203
 Ruiu, G. 131
 Rustichini, A. 112
 Ruškienė, I. 54, 177
 Sadaghiani, K. 207
 Salamon, L. M. 342, 350
 Sanfey, P. 116
 Sardinha, B. 349–350, 355
 Schäfer, A. 370
 Schaffert, C. 177
 Scheling, L. 118
 Schewe, C. D. 27, 29, 31, 36, 40, 434
 Schyns, P. 112
 Scholz, C. 31, 35–36, 134, 434
 Schulz, R. 131
 Schuman, H. 27–28, 52, 62
 Schwartz, S. H. 14, 39, 43–45, 309, 366, 371, 407, 426, 430
 Scott, J. 27, 62, 240

- Sedaitis, J. B. 76
 Seymour, J. 218
 Selbee, L. K. 355
 Seligman, M. E. P. 111
 Seltzer, J. A. 220
 Semenova, V. V. 36, 434
 Semyonov, M. 395
 Senkuvienė, K. 225
 Servetkienė, V. 113
 Shamis, E. 31
 Shanahan, M. J. 23
 Shu, X. 118
 Sibirev, V. A. 118
 Singelis, T. M. 320
 Sipavičienė, A. 80, 83
 Sirinelli, J.-F. 37
 Skinner, E. A. 128–129
 Slomczyński, K. M. 315–316
 Smailytė, G. 67
 Sobotka, T. 269
 Sokolowski, W. 350
 Specht, J. 137
 Spini, D. 44
 Staliūnas, J. 344
 Staniškauskienė, V. 177–178
 Stankiewicz, K. 176
 Stanton, A. L. 129
 Stark, R. 144
 Starks, B. 311
 Stebbins, R. A. 173–174
 Stewart, J. S. 177, 194
 Stillman, D. 35
 Stoffman, D. 35
 Stolz, J. 143, 146, 148–149, 152, 155
 Storm, I. 148, 152
 Strauss, W. 23, 28, 31–33, 35, 37–38, 91, 134, 310, 433
 Stravinskienė, V. 66–67, 80
 Strickland, B. R. 129
 Stumbrys, D. 267, 274
 Suh, E. 112, 114
 Super, C. M. 311
 Surzhko-Harned, L. 38, 45, 408, 432
 Sutton, C. D. 35, 177
 Switzer, G. E. 344
 Szymkowiak, A. 90
 Sztompka, P. 39, 111
 Šarkutė, L. 113
 Šidiškienė, I. 220
 Šimkus, A. 344
 Šimulionienė, R. 129
 Šliužaitė, D. 77
 Šorytė, D. 129
 Šumskaitė, L. 78, 266–267, 270, 272–274, 298
 Šūpulis, E. 36, 38, 434
 Šutinienė, I. 50–51, 60, 439
 Taylor, S. E. 129
 Tamis-LeMonda, C. S. 315–316, 320
 Tamutienė, I. 344
 Tandzegolskienė, I. 266, 273
 Tanner, P. 143, 146, 149
 Tapscott, D. 31, 35
 Teksoz, U. 116
 Telešienė, A. 113
 Teo, T. 397
 Tereškinas, A. 78, 227, 266, 273
 Thoits, P. A. 129
 Thomson, A. 28
 Ting, H. 36, 434
 Tormos, R. 220, 234
 Tretjakova, V. 267, 274
 Triandis, H. C. 315–316, 320
 Trommsdorff, G. 268
 Tromp, P. 152
 Truska, L. 76
 Tudge, J. R. H. 311, 315
 Tufiş, P. A. 312, 315–316
 Tulviste, T. 315–316
 Tung, L. C. 36, 434
 Tureikytė, D. 49
 Turkina, E. 38, 45, 408, 432
 Turner, B. S. 23, 25, 27–28, 36, 407, 431, 433
 Twenge, J. M. 33–34, 90, 131, 134, 177, 194, 207
 Urbonavičius, S. 113
 Urick, M. 28
 Urwin, P. 46
 Usher, E. L. 129
 Vaicekavičienė, J. 344
 Vaičiūnienė, R. 227
 Vaiseta, T. 60, 185, 439
 Vaitekūnas, S. 66, 71, 74, 87, 125, 215
 Vala, J. 281, 315
 Valickas, A. 54, 177
 van den Broek, A. 342, 353
 van Houwelingen, P. 376, 403
 van Tilburg, T. 353, 358
 Vardys, V. S. 76
 Vasconcelos, P. 27, 29
 Vaskela, G. 75, 80
 Vauclair, C. 234
 Veal, A. J. 174
 Veenhoven, R. 110–111, 113
 Vencius, T. 54
 Vera-Toscano, E. 31, 118, 240
 Verbakel, E. 177
 Verdery, K. 185
 Verme, P. 129

- Vervečkienė, L. 49
Voas, D. 147–148, 152, 155
Voicu, B. 315, 317, 350
Voicu, M. 155, 350
von Berlepsch, V. 112
Wallis, R. 144
Warburton, J. R. 129
Warr, P. 176
Weeks, K. P. 177
Wey Smola, K. 35, 177
Weiner, B. 129
Wellman, B. 408, 432
Welzel, C. 6, 13–14, 33–34, 41, 43, 110, 119,
134, 234, 366–373, 375–376, 383–384, 395,
403, 407, 425–427, 430
Wernli, B. 148
White, H. C. 27
White, J. 6, 23, 428
Whiting, B. B. 309
Whiting, J. W. M. 309
Widmer, E. D. 220, 268
Williams, S. 268
Wilson, J. 344, 353, 355
Wilson, W. R. 112
Wyn, J. 29
Winship, C. 94
Wittig-Berman, U. 35
Wolf, C. 148
Wolfinger, N. H. 94
Wong, M. 31, 90, 177
Woodhead, L. 145–147
Woodman, D. 29
Woods, D. 403
Xiao, H. 315–316
Zabel, K. L. 177
Zadhasan, Z. 129
Zajančauskaitė-Staskevičienė, L. 129
Zedeck, S. 175
Zelizer, V. A. 270
Zellis, K. 36, 38, 434
Zeman, K. 292
Zemke, R. 35, 45
Zhuravskaya, E. 116
Zhurzhenko, T. 312
Ziatdinov, R. 31
Ziemek, S. 350
Zimmer-Gembeck, M. J. 128–129
Žalimienė, L. 77, 225
Želvys, R. 77
Žibas, K. 80
Žilinskienė, L. 15, 38, 50–51, 53–55, 58–60, 62,
88, 98, 224, 406, 437–439, 441
Žilys, A. 50, 70, 437
Žukauskaitė, G. 67

Apie autore

AIDA SAVICKA yra vyresnioji mokslo darbuotoja Lietuvos kultūros tyrimų institute (H 001, H 006). Europos vertybių tyrimų (EVT) projekte ji dalyvauja nuo 1998 m. Jos moksliniuose darbuose, parengtuose remiantis EVT duomenimis, analizuojamos Lietuvos visuomenės darbo ir laisvalaikio, šeimos, savanorystės, subjektyvios gerovės, suvokiamos gyvenimo kontrolės ir kūrybiškumo vertybės, vertybiniai skirtumai tarp kartų. A. Savicka taip pat yra EVT duomenų pagrindu parengtos monografijos „Postmaterialism and Globalization: The Specificity of Values Change in the Post-Communist Milieu“ (2004) autorė, kolektyvinių monografijų „Europa ir mes“ (2001), „Besivienijanti Europa“ (2003), „Dabartinės Lietuvos kultūros raidos tendencijos: vertybiniai virsmai“ (2007) ir „Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų“ (2016) bendraautorė.

RŪTA ŽILIUKAITĖ yra vyresnioji mokslo darbuotoja Vilniaus universiteto Tarp-tautinių santykių institute (S 002) ir Vytauto Didžiojo universiteto Vytauto Kavolio tarpdisciplininių tyrimų institute (S 005). EVT projekte pradėjo dirbti 1998 m. Yra paskelbusi virš 10 mokslinių publikacijų, kuriose panaudojant EVT duomenis yra analizuojamos politinės ir pilietinės, religinės Lietuvos visuomenės vertybės, vertybiniai skirtumai tarp kartų. Taip pat Rūta Žiliukaitė yra penkių kolektyvinių monografijų – „Europa ir mes“ (2001), „Besivienijanti Europa“ (2003), „Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis“ (2006), „Dabartinės Lietuvos kultūros raidos tendencijos: vertybiniai virsmai“ (2007), „Lietuvos visuomenės vertybių kaita per dvidešimt nepriklausomybės metų“ (2016), kuriose naudojami EVT duomenys, sudarytoja ar bendraautorė. Nuo 2008 iki 2025 m. Rūta Žiliukaitė buvo EVT Lietuvos nacionalinės programos direktorė, 2017–2023 m. ėjo EVT generalinės asamblėjos pirmininkės pareigas.

Aida Savicka
Rūta Žiliukaitė

Pokyčių kartos Lietuvoje: vertybių kaitos perspektyva

Redaktorė Margarita Dautartienė
Viršelio dailininkė Skaistė Ašmenavičiūtė
Maketuotoja Daiva Mikalainyte

Tiražas 300 egz.

Išleido
Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius
www.lkti.lt

Spausdino
UAB BALTO print
Utenos g. 41B, LT-08217 Vilnius